

वपत्नी पूर्वभार्या सती पतिव्रता ॥ “सती साध्वी पतिव्रता” इत्यमरः ॥ सती नाम देवी पितुर्दक्षस्य ॥ कर्तरि षष्ठी ॥ अवमानेन स्वभर्त्रवज्ञया प्रयुक्ता प्रेरिता योगेन योगमार्गेण विसृष्टदेहा त्यक्तदेहा सती । जन्मने पुनरुद्भावाय तां शैलवधूं मेनकां प्रपेदे ॥ अत्र पुरा किल सती देवी दक्षाध्वरे तत्कृतां स्वभर्त्रवज्ञामसहमाना पितरं प्रसूं चोपेक्ष्य मत्कर्तव्यकार्यं त्वज्जामातैव करिष्यतीति निर्धार्य देवकार्याणि साधयितुं च योगाग्निना स्वशरीरं ददाहेति पुरावृत्तकथानुसंधेया ॥

सा भूधराणामधिपेन तस्यां समाधिमत्स्यामुदपादि भव्या ।

✓ सम्यक्प्रयोगादपरिक्षतायां नीताविवोत्साहगुणेन संपत् ॥ २२ ॥

सेति ॥ भव्या कल्याणी सा सती भूधराणामधिपेन हिमवता समाधिमत्स्यां नियमवत्स्यां तस्यां मेनकायां सम्यक्प्रयोगात्साध्वाचरणाद्धेतोरपरिक्षतायामभ्रष्टायां नीतायुत्साहगुणेनोत्साहशक्त्या ॥ कर्त्रा ॥ संपदिवोदपाद्युत्पादिता ॥ उत्पद्यतेर्ष्यन्तात्कर्मणि लुङ् ॥ “चिन्भावकर्मणोः” इति चिन्प्रत्ययः । “चिणो लुक्” इति तस्य लुक् ॥

प्रसन्नदिक्पांसुविविक्तवातं शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि ।

शरीरिणां स्थावरजंगमानां सुखाय तज्जन्मदिनं वञ्चुव ॥ २३ ॥

प्रसन्नेति ॥ प्रसन्ना निर्मला दिशो यस्मिंस्तत्प्रसन्नदिक् । पांसुविविक्ता रजो-रहिता वाता यस्मिंस्तत्प्रसन्नोक्तम् । शङ्खस्व स्वनात्स्वनस्य वानन्तरं पुष्पवृष्टिर्षस्मिंस्तत्प्रसन्नोक्तं तस्याः पार्यत्या जन्मदिनम् । स्थितिशीलाः स्थावराः शैलवृक्षादयः ॥ “स्यंशमासपितृकसो वरच्” इति वरच्प्रत्ययः ॥ जंगम्यन्ते भृशं गच्छन्तीति जंगमा देवनिर्णयानुष्पादयः । स्थावराश्च जंगमाश्च तेषां द्वयानामपि शरीरिणां शुभापानन्दाय वञ्चुव ॥

तया दृष्टिना सुतरां सैवित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया चकासे ।

विदूरभूमिर्नवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव ॥ २४ ॥

मपेति ॥ स्फुरत्प्रभामण्डलया नया दृष्टिना सैवित्री जनसिन्धौ ॥ “सरतिपुनि-सृपतिपृष्टिर्नो वा” इतीडागमः ॥ विदूरस्माद्रेः भान्तभूमिर्विदूरभूमिः ॥ “अविदूरे रिदूरस्य विरेरुद्गरोपमः । कारुणालीपमीमान्ने मणीनामाकरो भवेत्” इति वृत्तः ॥ नवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाकया रत्नाद्वरेण सुतरां चक्रामे रराज ॥

दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चान्द्रमसीव लैखा ।

पुषोप लावण्यमयान्विशेषाज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि २५

दिन इति ॥ लब्ध उदयो यया सा लब्धोदया । उत्पन्नेत्यर्थः । अभ्युदिते-
त्यन्यत्र । दिने दिने प्रतिदिनम् ॥ “निसर्वाप्सयोः” इति धीप्तायां द्विरुक्तिः ॥
परिवर्धमाना । उभयत्र समानमेतत् । सा बाला । चन्द्रमस इयं चान्द्रमसी लेखेव ला-
वण्यमयान्कान्तिविशेषमचुरान् ॥ “मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्र-
निभाति यदन्नेषु तद्भावाण्यमिहोच्यते” इति भूपालः ॥ विशेषानवयवान् ॥ “वि-
शेषोऽवयवे व्यक्ती” इत्युत्पलमालायाम् ॥ ज्योत्स्नायामन्तरमन्तर्धानं येषां तानि
ज्योत्स्नान्तराणि ज्योत्स्नपान्तर्हितानि । तन्मयानीति यावत् । अन्याः कलाः क-
लान्तराणीव ॥ सुष्पुपेति समासः ॥ “स्यानात्मीयान्यतादर्थ्यरन्धान्तर्धिषु चा-
न्तरम्” इति शाश्वतः ॥ पुषोपोपचितवती ॥ इयं वाक्योपमेसाद् दण्डी । तल्लक्षणं
तु—“वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः कोऽपि ययुपमीयते । एकानेकेवशब्दत्वात्सा तु
वाक्योपमा द्विधा” ॥

तां पार्वतीत्पाभिजनेन नाम्ना बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहाव ।

उ मेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चाद्गुमाख्यां सुमुखी जगाम २६

तामिति ॥ बन्धुप्रियां तां बालां बन्धुजनः पित्रादिः । अभिजनादागतेनाभि-
जनेन । पित्रादिपूर्वसंबन्धोपार्थाधिकेनेत्यर्थः ॥ “अभिजनाः पूर्वबान्धवाः” इति काशि-
का ॥ नाम्ना । पर्वतस्यापत्यं स्त्री पार्वती ॥ “तस्यापत्यम्” इत्यप्प्रत्ययः ॥ इति
जुहावाहृतवान् ॥ ह्यतेर्लिटि रूपम् ॥ पर्वतजन्यत्वोपाधिना पार्वतीति नाम्ना
प्रसिद्धिरिति भावः । पश्चादभिजननामप्रवृत्त्यनन्तरं मात्रा जनन्या ॥ उ इति
संबोधने ॥ “उ इति वितर्कसंबोधनपादपूरणेषु” इति गणव्याख्याने ॥ माशब्दो
निषेधे ॥ उ हे वत्से मा मा कुर्वित्येवंरूपेण । तपस्तपश्चर्यायाः ॥ “वारणार्थी-
नामीप्सितः” इत्यपादानत्वात्पथमी ॥ निषिद्धा निवारिता सती सुमुखी सा
बालोभेसाख्यां नामधेयमुमाख्यां जगाम ॥

महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम दृष्टिम् ।

अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसंज्ञा ॥ २७ ॥

महीभृत इति ॥ पुत्राश्च दुहिनरश्च पुत्राः ॥ “भ्रातृपुत्रौ स्वयदुदितृभ्याम्”
इत्येकशेषः ॥ तस्य सन्तीति पुत्रवान् ॥ भूपार्थे मत्पु ॥ तस्य पुत्रवतोऽपि बहूपत्य-

पापीत्यर्थः । महीभृतो हिमाद्रेर्दृष्टिद्युस्तस्मिन्नपत्ये तौके । “अपत्यं तौकं तपोः
मे” इत्यमरः ॥ तस्यां पार्वत्यामित्यर्थः । वृत्तिं न जगाम । तथा हि । अनन्त-
पुष्पस्य नानाविधकुसुमस्यापि मधोर्वसन्तस्य संवन्धिनी द्विरेफमाया भृङ्गपङ्क्ति-
भूतस्य विकारे चूते चूतकुसुमे ॥ “अवयवे च माण्योपाधिदृष्टेभ्यः” इति विका-
रार्थोत्पन्नस्याण्प्रत्ययस्य लुप्तप्रकरणे “पुष्पमूलेषु घञुलम्” इति पठनामुक् ॥ सवि-
शेषः सातिशयः सङ्गो यस्याः सा तयोक्ता । अत्यन्तासक्तेत्यर्थः ॥

प्रभामहत्या शिखयेव दीपस्त्रिमार्गयेव त्रिविवस्य मार्गः ।

संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तथा स पूतश्च विभूषितश्च ॥ २८ ॥

प्रभेति ॥ प्रभामहत्या प्रकाशाधिकया शिखया ज्वालया दीप इव ॥ शिखा-
दीपयोरवयवावयविभावाद्भेदेन व्यपदेशः ॥ त्रयो मार्गा यस्यास्तया त्रिमार्गया
मन्दाकिन्या । तृतीया यौलोक इति त्रिविवः सर्गः ॥ वृत्तिविषये त्रिशब्दस्य त्रि-
भागवत्पूरणार्थत्वम् । पृषोदरादित्वादिशब्दादकारागमः । पुंस्त्वं लोकात् । दीव्य-
तेर्ध्वर्थे कविधानं दीव्यन्त्यत्र जना इति दिव इति क्षीरस्वामी ॥ तस्य मार्ग इव ।
संस्कारो व्याकरणजन्या श्रुद्धिस्तद्वत्या गिरा वाचा । “भद्रपां लक्ष्मीर्निहिताधि-
वाचि” इति श्रुतेरिति भावः ॥ मनस ईषा मनीषा सास्यास्तीति मनीषी विद्वानिव ॥
शकन्ध्वादित्वात्साधुः ॥ तथा पार्वत्या स हिमवान्पूतः शोधितश्च विभूषितश्च ॥ अत्र
शिखागिरोरविशिष्टयोरुपमानानर्हत्वाच्च विशेषणाधिक्यदोषः ॥ इयं मालोपमा ॥

मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च ।

रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनां क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये ॥ २९ ॥

मन्दाकिनीति ॥ सा पार्वती बाल्ये वयसि क्रीडानां रसः स्वादः । रुचिरिति
यावत् । तं क्रीडारसम् ॥ “रसो गन्धे रसः स्वादे” इति विश्वः ॥ निर्विशतीव भुञ्जा-
नेव ॥ “निर्विशो भृतिभोगयोः” इति विश्वः ॥ “आच्छीनद्योर्नुम्” इति विकल्पा-
लुम्भावः ॥ सखीनां मध्यगतासती मन्दाकिन्याः सैकतेषु पुलिनेषु वेदिकाभिः
कन्दुकैः ॥ क्रियया निर्वृत्तैः कृत्रिमैः ॥ “द्वितः क्लिः” इति क्लिप्रत्ययः । “त्रे-
र्मन्त्रित्यम्” इति मवागमश्च ॥ पुत्रकैः पाञ्चालिकाभिः ॥ “पाञ्चालिका पु-
त्रिका स्याद्वस्त्वदन्तादिभिः कृता” इत्यमरः ॥ “संज्ञायां कन्” इति कन्प्रत्ययः ॥
मुहुः पुन पुन रेमे ॥

तां हंसमालाः शरदीव गङ्गां महौषधिं नक्तमिवात्मभासः ।

स्थिरोपदेशामुपदेशकाले प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः ॥ ३० ॥

THE
KUMĀRASAMBHAVA
OF
KĀLIDĀSA

WITH
The Commentary (the Sanjivini) of Mallinātha (1-8 Sarga:
and of Sītārāma (8-17 Sargas).

EDITED
with various readings
BY
NĀRĀYAṆA BHATTA PARVANĪKARA
AND
KĀSHĪNĀTHA PĀNDURANGA PARABH.

Second Revised Edition.

PRINTED AND PUBLISHED
BY
THE PROPRIETOR
OF
THE NAGARAJA PRESS.

तामिति ॥ स्थिरः स्वेयानुपदेशः प्राग्भवीषो यस्मात्तादृशीम् । मेधाविनी-
मित्यर्थः । तां पार्वतीमुपदेशकाले प्राक्तनजन्मविद्याः । पूर्वजन्माभ्यस्तविद्या इत्यर्थः
शरदि गङ्गां हंसमाला इव नक्तं रात्रौ महीपथि तृणविशेषमात्मभासः स्वदीप्तय
इव प्रपेदिरे ॥ उपमानसामर्थ्यादुपदेशमन्तरेणैवेति गम्यते ॥

असंभृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवारूप्यं करणं मदस्य । X २०

कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमूर्त्तं बाल्यात्परं साध वयः प्रपेदे ॥ ३१ ॥

असंभृतमिति ॥ अथ सा पार्वती । अङ्गयष्टरसंभृतमयवसिद्धं मण्डनं प्रसा-
धनमनासवारूप्यमासवारूप्यारहितं मदस्य करणं साधनं कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तम-
स्त्वमस्त्रभूतं बाल्याच्छैशवात्परमनन्तरभावि वयो यौवनं प्रपेदे प्राप । यौवनेनैव
हि युवतयः प्रसाध्यन्ते मायन्ते काम्यन्ते चेति भावः ॥ अत्र द्वितीयपाद आसव-
रूपकारणाभावेऽपि तत्कार्यमदोक्तेर्विभावनालंकारः । तदुक्तम्—“कारणाभावे
कार्योत्पत्तिर्विभावना” इति ॥ प्रथमतृतीययोस्त्वारोप्यमाणयोर्मण्डनमदनास्रत्वयोः
प्रकृतोपयोगात्परिणामालंकारः । तल्लक्षणं तूक्तम् ॥

उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं सूर्याशुभिभिर्निन्नमिवारविन्दम् ।

वभूव तस्याश्चतुरस्रशोभि वपुर्विभक्तं नवयौवनेन ॥ ३२ ॥

उन्मीलितमिति ॥ नवयौवनेन प्रथमयौवनेन विभक्तमभिव्यजितम् । पीन-
जघनादिसंस्नानमित्यर्थः । तस्याः पार्वत्या वपुस्तूलिकया कूर्चिकया । शलाकयेत्यर्थः ॥
“तूलिका कथिता लेख्यकूर्चिका तूलशय्ययोः” इति विश्वः ॥ उन्मीलितं रञ्जनद्र-
व्येणोद्भासितं समुत्कीर्णम् । रूपमिति यावत् । चित्रमालेख्यमिव । सूर्याशुभिभिर्नि-
न्नमितपरविन्दं पद्ममिव । चतस्रोऽस्रयो यस्य चतुरस्रमन्यूनानिरिक्तं यथा तथा
शोभत इति चतुरस्रशोभि ॥ ताच्छील्ये गिनिः ॥ वभूव । चित्रारविन्दयोस्तूलिका-
तरणिकिरणसंबन्ध इव सतःसिद्धस्यैवाङ्गसौष्ठवस्य यौवनप्रादुर्भावोऽभिव्यञ्जको
वभूवेत्यर्थः ॥

देवतानां रूपं पादाङ्गुष्ठमभूति वर्णने मानुषाणां केसादारभ्येति धार्मिकाः ।
संप्रति सप्तदशभिः श्लोकैः पार्वत्याः पादादिकेशान्प्रवर्णनमारभते—

अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिर्निक्षेपणाद्रागमिवोद्गिरन्तौ ।

आजहृत्तुस्तच्चरणौ पृथिव्यां स्थलारविन्दाभ्रियमव्यचक्ष्वाम् ३३

अभ्युन्नतेति ॥ अभ्युन्नतपोरङ्गुष्ठनखयोः प्रभाभिर्निक्षेपेन निक्षेपार्थाप्रमेर-

न्यासाद्धेतोः । रागमन्तर्गतं लौहिसम् ॥ “रागः केशादिको रक्ते मात्सर्ये लोहितादिषु” इति शाश्वतः ॥ उद्गिरन्तौ वमन्तौ । वहिर्निःसारयन्ताविव स्थिताविसर्यः ॥ अतोद्गिरतेर्गोणार्थत्वान्न ग्राम्यतादोषः । प्रत्युत गुण एव । यथाह दण्डी—“निष्ठूततोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते” इति ॥ तस्याश्चरणौ तच्चरणौ । पृथिव्यामव्यवस्थां व्यवस्थारहिताम् । संचारिणीमित्यर्थः । स्थलारविन्दश्रियमाजहतुः ॥ स्थलविशेषणान्नियतलौहिसलाभः । अतः सामुद्रिकाः—“यस्या रक्ततली पादाबुजताम्री तलस्पृशौ । निगूढगुल्फौ निहता सा सानृपतिसंमता” इति ॥ अत्रोपमानधर्मसारविन्दश्रियश्चरणयोरुपमेययोरसंभवादरविन्दश्रियमिव श्रियमिति प्रतिबिम्बीकरणाक्षेपाद्निदर्शनालंकारः । सा च संबन्धेऽसंबन्धलक्षणातिशयोक्त्यनुप्राणिताव्यवस्थामित्यनेन स्थलारविन्दस्य स्वैर्यसंबन्धेऽप्यसंबन्धाभिधानात् । निदर्शनालक्षणं तु—“असंभवद्धर्मयोगादुपमानोपमेययोः । प्रतिबिम्बक्रिया गम्या यत्र सा स्याद्विदर्शना” इति ॥

✕ सा राजहंसैरिव संनताङ्गी गतेषु लीलाञ्छितविक्रमेषु
व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धैरादित्सुभिर्नूपुरसिञ्जितानि ॥ ३४ ॥

सेति ॥ प्रत्युपदेशलुब्धैः । “गुरुश्रुथूपया विद्या पुष्कलेन धनेन वा । अथवा विषया विद्या चतुर्थी नोपपद्यते” इति न्यायादिति भावः । तदेव व्यनक्ति—नूपुरसिञ्जितान्यादित्सुभिरादातुमिच्छुभिः । मञ्जीरसिञ्जितमञ्जुकृजितोपदेशमिच्छद्भिरित्यर्थः । राजहंसैः संनताङ्गी । कुचभारादिति भावः । सा पार्वती लीलाभिविलासैराभिताः पूजिता विक्रमाः पादन्वासा येषु तेषु ॥ “अद्यः पूजायाम्” इतीहागतः ॥ “लीला विलासक्रिययोः” इत्यमरः ॥ गतेषु विषयेषु व्यनीयतेव विनीता किमु । अन्यथा कथमस्या हंसगमनमित्युत्प्रेक्षा ॥

वृत्तानुपूर्वे च न चातिदीर्घे जङ्घे शुभे सृष्टवत्स्तदीये ।

शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुर्लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः ३५

वृत्तेति ॥ वृत्ते वर्तुले पूर्वमनुगतेऽनुपूर्वे । गोपुच्छाकार इत्यर्थः । वृत्ते च तेऽनुपूर्वे च वृत्तानुपूर्वे नातिदीर्घे च ॥ मदाविभाषया न समागः । नम्रो विशेषणत्वं चण्डमयोगादेव ज्ञेयम् । शुभे मन्त्रे । तस्या इमे तदीये जङ्घे प्रमृते ॥ “जहा तु ममृता” इत्यमरः ॥ सृष्टवतो निर्मितवतो विधातुः सप्तः शेषाङ्गनिर्माणविधौ । न-
ह्यव्यतिरिक्तावपराङ्गनिर्माणमित्यर्थः । उन्नाद्ये पुनः संवाद्ये व्याख्या कान्तिविशेष-

विषये । लावण्यलक्षणं तूक्तम् । यत्न आसेव बभूवेत्युत्प्रेक्षा ॥ उपादानमन्तरेण कार्य-
स्य दुष्करत्वात्तदङ्गानां च लावण्योपादानकलात्पूर्वसंपादितस्य च जहाधर्मैव का-
त्स्न्येन विनियोगात्पुनर्लावण्यसंपादने यत्नः स्यादेवेत्येतादृक्सौन्दर्यं तज्ज्ञे इति
भावः ॥ आसेनि बभूवार्थे । “तिष्ठन्तमतिरूपकमव्ययम्” इत्याह शाकटायनः ॥ बह-
भस्तु—“न तिष्ठन्तमतिरूपकमव्ययम् “अस्मैर्भूः” इति भ्रादेशनिषमात्तादृक्कृत-
न्तस्यैवाभावात् । किंतु कवीनामयं प्रामादिकः प्रयोगः” इत्याह । वामनस्तु—
“अस गतिदीप्त्यादानेऽपि धातोर्लिटि रूपमिदम्” इत्याह । अस इत्यनुदात्ते-
दीप्त्यर्थे । आस दिदीपे । प्रवृत्त इत्यर्थः ॥

नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वादेकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः ।

लब्ध्वापि लोके परिणाहि रूपं जातास्तदूर्वोरुपमानवाह्याः ३६

नागेन्द्रेति ॥ नागेन्द्राणामैरावतादीनां हस्ताः करास्त्वचि चर्मणि कर्कशतात्क-
दलीविशेषा रामरम्भादय एकान्तशैल्याभियतशैत्यादेतोः । लोके परिणाहि वैपु-
ल्ययुक्तम् ॥ “परिणाहो विशालता” इत्यमरः ॥ रूपं लब्ध्वापि । अपिशब्दात्क-
रिदलीमात्रस्य तादृक्परिणाहो नास्तीति भावः । तस्या ऊर्वास्तदूर्वोरुपमानवाह्या
जाता उपमानक्रियानर्हा बभूयुः । तदूर्वोर्न कार्कश्यं नाप्येकान्तशैत्यमिति भावः ॥

एतावता नन्वनुमेयशोभि काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः ।

आरोपितं यद्विरिशेन पश्चादनन्यनारीकमनीयमङ्गम् ॥ ३७ ॥

एतावतेति ॥ अनिन्दिताया अनवद्यायाः पार्वत्याः काञ्चीगुणस्थानं नितम्ब-
विम्बपेतावता नन्वेतावन्तव ॥ “प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्तणे ननु” इत्यमरः ॥
शोभत इति शोभि ॥ आवश्यके णिनिः । तत्तत्प्रत्ययः ॥ अनुमेयं शोभित्वं शो-
भा यस्य तदनुमेयशोभि ॥ “समस्यस्तु गतार्थत्वात् प्रत्युक्तः” इत्याह वामनः ॥
पश्चादादौ नैःस्पृष्टेऽपि पश्चात् । तपश्चर्मानन्तरविन्ययः । गिरौ येन इति गिरिगः
शिवः ॥ “गिरौ दृष्टन्दमि” इति दृष्टप्रत्ययः ॥ भाषायासां चर्चादिप्यने । यस्या
गिरिः कैलासोऽस्यास्ति गिरिशः ॥ लोपादिताच्छ्रवणस्यः ॥ तेन गिरिद्येन । अन्या-
स्तो नारीणां कमनीयः कामपितुं शक्यो न भवतीदनन्यनारीकमनीयमङ्गं निजो-
त्सङ्गमारोपितमभिरुपितमिति च ॥ एतावता लिङ्गेनेति दूरैकान्तवदः ॥ गौदेन्य-
न्तात्कर्षणि चः ॥ “रः सोऽन्यतरस्याम्” इति इकाग्र्य परागः । अन्यपरि-
क्षायां द्विकर्षणम् । यस्याने चर्माणि चः ॥ गिरिजानितम्बविन्दं विधातितापि

सौन्दर्यं गिरिशङ्काकूटत्वाद्वचतिरेकेण नार्यन्तरनितम्बविम्बवत् । विपक्षे हेत्व-
नुक्तिरेव बाधिका । दासायणीनितम्बविम्बस्य तु पक्षसप्तयोरन्यतरभाषानतिवृ-
त्तोर्निष्कलङ्कमनुमानमित्यलमस्थानसंरम्भेण ॥

तस्याः प्रविष्टा नतनाभिरन्ध्रं रराज तन्वी नवलोमराजिः ।
नीवीमतिक्रम्य सितेतरस्य तन्मेखलामध्यमणेरिवार्चिः ॥३८॥

तस्या इति ॥ नीवीं वस्त्रग्रन्थिम् ॥ “ श्रीकटीवस्त्रवन्धेऽपि नीवी परिपणेष्वपि
च ” इत्यमरः ॥ अतिक्रम्यातीत्य नतं निम्नं नाभिरन्ध्रं प्रविष्टा प्रविशन्ती तन्वी
सूक्ष्मा तस्याः पार्वत्या नवरोमराजिः । सितेतरस्यासितस्य । इन्द्रनीलस्येत्यर्थः ।
तस्याः पार्वत्या मेखला तन्मेखला । तस्या इत्यनुवृत्तौ पुनस्तच्छब्दोपादानं वा-
क्यान्तरत्वात्सोढव्यम् । यद्वा तस्या नीव्या मेखला तन्मेखला तत्र तदवस्थानात् ।
तस्या मध्यमणेरर्चिः प्रमेव रराज ॥ “ ज्वालाभासोर्निपुंस्यार्चिः ” इत्यमरः ॥

मध्येन सा वेदिविलग्रमध्या वलित्रयं चारु वभार बाला ।

आरोहणार्थं नवयौवनेन कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ॥३९॥

मध्येनेति ॥ “ वेदिः परिष्कृता भूमिः ” इत्यमरः ॥ वेदिविलग्रमध्या वेदिव-
त्कृशमध्या । तनुमध्येति यावत् । सा बाला पार्वती । मध्येन मध्यभागेन चारु
सुन्दरं वलित्रयं कामस्यारोहणार्थं नवयौवनेन प्रयुक्तं रचितं सोपानमिव यथा-
रेत्युत्प्रेक्षा ॥

अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पलाक्ष्याः स्तनद्वयं पाण्डु तथा प्रवृद्धम् ।

मध्ये यथा श्याममुखस्य तस्य मृणालसूत्रान्तरमप्यलभ्यम् ४०

अन्योन्येति ॥ अन्योन्यं परस्परम् ॥ “ कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये ”
इति द्विरुक्तिः ॥ “ समासवच्च बहुलम् ” इति बहुलवचनादसमासपक्षेऽपि पूर्व-
पदस्यस्य मृगः सुर्वक्तव्यः ॥ उत्पीडयदुत्पलाक्ष्याः गौरमुत्पलाक्ष्याः स्तनद्वयं
तथा तेन प्रकारेण प्रवृद्धम् ॥ कर्तरि क्तः ॥ श्याममुखस्य कृष्णचूचुकस्येति स्रक्पव-
र्णनं तस्य स्तनद्वयस्य मध्ये यथा येन प्रकारेण मृणालसूत्रान्तरं विसतन्तुयात्रावका-
शोऽप्यलभ्यं लब्धुमशक्यम् ॥ “ अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तावभेदतादर्थ्ये ”

१ नीला. २ राज्ञी. ३ नवयौवनस्य कामेन. ४ चारु. ५ प्रवृद्धम्.

३८-३९ श्लोकयोर्भेदेऽयं श्लोको दृश्यते—

यम्पीरनोप्रादुत्तन्निधाने रराज नीला नवलोमराजिः ।

नेवीमतिक्रम्य सितेतरस्य तन्मेखलामध्यमणेरिवार्चिः ॥ (१) यदि ३१ (१)

इत्यमरः ॥ अत्र संबन्धेऽसंबन्धरूपातिशयोक्त्यलंकारः । कुचयोः पीवरत्वातिश-
यार्पणवकाशसंबन्धेऽप्यसंबन्धाभिधानादिति ॥

लोके मुकुभारत्वमेव कुमुपास्यस्य साधकत्वमिति स्थिते सत्याह—

शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यौ बाहू तदीयाविति मे वितर्कः ।

पराजितेनापि कृतौ हरस्य यौ कण्ठपाशौ मकरध्वजेन ॥४३॥

शिरीषेति ॥ तस्या इमौ तदीयौ बाहू शिरीषपुष्पादधिकं सौकुमार्यं मादवं
ययोस्तयोक्ताविति मे वितर्क ऊहः । कुतः । यौ बाहू पराजितेनापि पूर्वं निर्मिते-
नापि मकरध्वजेन कामेन हरस्य कण्ठपाशौ कण्ठबन्धनरज्ज्वौ कृतौ । कण्ठालिङ्गने
प्रापितावित्यर्थः । तदसाध्यसाधनात्तत आधिक्यमिति भावः ॥ अत्र बाहोरारो-
पितकण्ठपाशत्वस्य प्रकृतवैरनिर्यातनोपयोगात्परिणामालंकारः ॥

तुल्यता

कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।

अन्योन्यशोभाजननाद्विभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥४२॥

कण्ठस्येति ॥ स्तनाभ्यां बन्धुरस्योन्नतस्य तस्याः पार्वत्याः कण्ठस्य गलस्य नि-
स्तलस्य वर्तुलस्य मुक्ताकलापस्य मुक्ताभूषणस्य च ॥ “वर्तुलं निमलं वृत्तं बन्धुरं
तृप्तनानतम्” । “कलापो भूषणे बह्वै तूणीरे संहतावपि” इति चामरः ॥ अन्यो-
न्यशोभाजननाद्विभूषणभूष्यभावोऽलंकारालंकार्यभावः साधारणः समानो बभूव ।
उभावप्यन्योन्यस्य भूष्यो भूषणे च बभूवतुल्यार्थः ॥ अत्र कण्ठमुक्ताकलापयोः
शोभाक्रियाद्वारेणान्योन्यभूषाजनकत्वादन्वोन्यालंकारः । तदुक्तम्—“परस्परं
क्रियाजननमन्योन्यम्” इति ॥

इदानीं पार्वतीवदनं चन्द्रकमलसदृशमित्येतदेव वचोभद्रपाह—

चन्द्रं गता पद्मगुणाच्च भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिरव्याम् ।

वमामुखं तु प्रतिपद्य लोला हिसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥४२॥

चन्द्रमिति ॥ लोला चपला । परिभ्रमणशीलित्यर्थः । लक्ष्मीः कान्त्यानिमा-
निनी देवता चन्द्रं गता प्राप्ता मती पद्मगुणान्मागन्त्यादीप्त भुङ्क्ते । नानुभवति । पद्मा-
श्रिता मती चन्द्रमम इमां चान्द्रमसीमभिरक्षां शोभाद् ॥ “अभिरक्षा नामशोभ-
योः” इत्यमरः ॥ अमृतवदानन्दनी न भुङ्क्ते । वमामुखं प्रतिपद्य तु द्वे चन्द्रपदे

४१-४२ शोकदोषोपेक्षेय शोको दान्त्ये—

निर्वर्तितालोदलममति उचितेयं चान्त्यं दर्शयन् ।

वर्तुलितुल्यमिति लोला विशेषः परे दे विवर्तिता ॥

संश्रयः कारणं यस्यानां द्विभक्षणं भीतिमानन्दमवाप । तत्रोपपन्नमनसं
 भावः ॥ अत्रोपमानभूतनन्दपक्षापेक्षयोपमेयस्योपात्तस्याधिक्यमनसं
 तिरेकालंकारः । तदुक्तम्—“ भेदमाधान्येनोपमानादपमेयस्याधिक्ये तिरेके
 प्यतिरेकः ” इति ॥

पुष्पं प्रवालोपहितं यद्वि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविट्टमरुपम् ।
 ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्यास्तेनौष्ठपर्यस्तरुच्यः स्मितस्य ॥४४॥

पुष्पमिति ॥ पुष्पं पुण्डरीकादिकं मयाले पालपद्मे उपहितं निहितं स्या
 दि ॥ “ मवालो वल्लकीदण्डे विट्टमे पालपद्मे ” इति विश्वः ॥ मुक्ताफलं वा
 स्फुटे निर्मले विट्टमे तिष्ठतीति स्फुटविट्टमस्यं स्याद्यदि । ततस्तद्धं विशदस्य शु-
 भ्रस्य ताम्रे अरुणे ओष्ठे पर्यस्ता मयता रुक्मान्तयेस्य तपोक्तस्य तस्याः पार्वत्याः
 स्मितस्यानुकुर्यात् । स्मितमनुकुर्यादित्यर्थः । अत्र “ मापाणामश्रीयात् ” इतिवत्त-
 वन्धमात्रविवक्षया पठ्यते । अतः पुष्पमवालयोर्मुक्ताविट्टमयोः संधेऽपि संधयो-
 क्त्यातिशयोक्तिः । “ सा च संभावना ” इत्यलंकारसर्वस्कारः । विशेषतस्तु पु-
 ष्पमुक्ताफलयोरुपमानयोः प्रकृतोत्कर्षार्थमुपमेयताकल्पनात्मनीपालंकारः । तदु-
 क्तम्—“ उपमानस्याक्षेपं उपमेयताकल्पनं वा प्रतीपः ” इति लक्षणात् । स च
 पूर्वोक्तातिशयोक्त्यनुमाणित इति ॥

स्वरेण तस्याममृतस्रुतेव प्रजल्पितायामभिजातवाचि ।

अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताडयमाना ॥४५॥

स्वरेणेति ॥ अभिजातवाचि मधुरभाषिण्यां तस्यां पार्वत्याममृतस्रुतामृतसा-
 विणेव ॥ किं ॥ स्वरेण नादेन प्रजल्पितायामलपन्त्याम् ॥ कर्तारिक्तः ॥ अन्यैः
 काकादिभिः पुष्टान्यपुष्टा कोकिलापि ॥ मुख्यया वृत्त्या जातिवचनत्वाभावाद्
 जीवभावः ॥ ताडयमाना वायमाना विषमबद्धा तन्त्रीवितन्त्रीरिव ॥ “ अविट्स्वत-
 न्निभ्य ईः ” इति तन्त्रीधातोरौणादिक ईमत्पयः । जीवभावान्न “ हल्ङ्वाब्भ्यः—”
 इति सुलोपः । तदुक्तम्—“ अवीलक्ष्मीनरीतन्त्रीहीथीश्रीणामुणादितः । स्त्रीलि-

१ तान्त्रोष्ठः २ अन्यपुष्टाः ३ शब्दाः

४५-४६ श्लोकयोर्मध्ये दमौ श्लोकौ दृश्येते—

-----पुष्पवन्ती मेतरो रराज ।

पुष्पवन्ती ॥ (१ नितरा वभासः २ शाखा ३ संवासमेवती)

ताडयमानं विरराज तस्याः शलात्मजायाः ॥ ताडयस्थम् ।

मत्वा भवित्री मदनारिपत्नीं सेवासमेताविव पुष्पवन्ती ॥ (१ युग्मम् २ पुष्पवन्ती)

ज्ञानामपीपां तु न मुलोपः कदाचन" इति । एते डीवन्ता न भवन्तीत्यर्थः ॥
 श्रोतुर्जनस्य प्रतिकूलशब्दा कर्णकठोरनादा भवतीति शेषः ॥

प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषमधीरविप्रेक्षितमायताक्ष्या ।

तया गृहीतं तु मृगाङ्गनाभ्यस्ततो गृहीतं तु मृगाङ्गनाभिः ॥४६॥

प्रवातेति ॥ प्रवाते प्रभूतवातस्थले यन्नीलोत्पलं ततो निर्विशेषं निर्भेदम् ।
 तत्सदृशमित्यर्थः । अधीरविप्रेक्षितं चकितविलोकितमायताक्ष्या विशालनेत्रया तया
 पार्वत्या मृगाङ्गनाभ्यो हरिणीभ्यो गृहीतमभ्यस्तं तु । अथवा मृगाङ्गनाभिस्ततस्त-
 स्याः पार्वत्याः ॥ पथम्यास्तसिल् ॥ गृहीतं तु ॥ अत्र विवक्षितस्य परस्परग्रहण-
 स्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षेति केचित् । तदुपजीविसंदेहालंकार इत्यन्ये । उभयोः संकर
 इत्यपरे ॥

तस्याः शलाकाजननिर्मितेव कान्तिर्भुवोरायतलेखयोर्वा ।

तां वीक्ष्य लीलाचतुरामनङ्गः स्वचापसौन्दर्यमदं मुमोच ॥४७॥

तस्या इति ॥ आयतलेखयोर्दोर्धरेखयोस्तस्याः पार्वत्या भुवोः संवन्धिनी श-
 लाकयाजनेन निर्मितेव स्थिता या कान्तिर्लीलाचतुरां विलासमुभगां तां कान्तिं
 वीक्ष्यानङ्गः स्वचापसौन्दर्येण यो मदस्तं मुमोच ॥ इह सौन्दर्यातिशयोक्तिः ॥

लज्जा तिरश्चां यदि चेत्तसि स्यादसंशयं पर्वतराजपुत्र्याः ।

तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युर्वालप्रियत्वं शिथिलं चमर्यः ॥ ४८ ॥

लज्जेति ॥ तिरश्चां तिर्यग्जातीनां चेत्तसि लज्जा स्यादिति । संशयाभावोऽमंश-
 पम् । संदेहो नास्तीत्यर्थः । पर्वतराजपुत्र्याः ॥ "शार्ङ्गरवाण्यो हीन्" इति लीन ॥
 तं प्रसिद्धं केशपाशं केशकलापम् ॥ "पाशः पक्षथ इत्यथ कलापार्थाः कचादपरे"
 इत्यमरः । प्रसमीक्ष्य दृष्ट्वा चमर्यो मृगीविशेषा बालाः प्रिया यामामिति विप्रदे
 बालप्रियास्तासां भावो बालप्रियत्वम् । प्रियबालत्वमित्यर्थः ॥ आदिताप्यादिपा-
 वाद्वा परनिपातः । "त्वत्तलयुगलवचनस्य" इति पुंवद्रावः ॥ शिथिलं कुर्युः ।
 निलज्जत्वाप्त शिथिलयन्तीत्यर्थः ॥ अनपराधं निर्यज्जत्वरणहेनोगणपादे बा-
 पपार्थत्वेनोक्तया बाष्पालिङ्गाख्यालंकारः । तदुक्तम्—"हेनोर्वाक्पदार्थान्ये वा-
 प्यलिङ्गमुदाहरम्" इति ॥

सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन पथाप्रदेशं विनिवेशितेन ।

सा निर्मिता विभवृज्जा प्रयत्नादेकस्यसौन्दर्यदिदृक्षयेव ॥४९॥

सर्वोपमेति ॥ किंचिद्गुणा सा पार्वती विश्वसृजा विधात्रैकत्र तिष्ठतीत्येकस्थं
तस्य सौन्दर्यस्य । सर्ववस्तुगतस्येत्यर्थः दिदृक्षयेव प्रयत्नाद्यथामदेशं क्रमाद्विनिवे-
शितेन स्थापितेन सर्वेषामुपमाद्रव्याणां चन्द्रारविन्दानुपमानवस्तूनां समुच्चयेन स-
माहारेण निर्मिता ॥ दिदृक्षयेवेति फलोत्प्रेक्षा दर्शनार्थित्वाद्विश्वसृज इति ॥

तां नारदः कामचरः कदाचित्कन्यां किल प्रेक्ष्य पितुः समीपे ।
समादिदेशैकवधूं भवित्रीं प्रेम्णा शरीरार्धहरां हरस्य ॥ ५० ॥

तामिति ॥ कामेनेच्छया चरतीति कामचरो नारदः कदाचित्पितुर्हिमवतः
समीपे कन्यां तां पार्वतीं प्रेक्ष्य किल प्रेम्णा न त्वन्यथा हरस्य शिवस्यार्ध हरती-
त्यर्थहरा ॥ “हरतेरनुद्यमनेऽच्” इत्यच्प्रत्ययः ॥ शरीरस्यार्धहरां शरीरार्धहराम् ॥
कुलधुरंधरादिवदवयवद्वारा समुदायविशेषकत्वात्समासः । अन्यथा त्वर्थस्य समप्र-
विभागवचनत्वादर्थशरीरेति स्यात् ॥ एकवधूमसपत्नीकां भार्याम् ॥ “पूर्वकाल-”
इत्यादिना समासः ॥ भवित्रीं भाविनीं समादिदेशः । हरस्यार्धाङ्गहारिण्येकपत्नी
भविष्यतीत्यादिष्टवानित्यर्थः ॥

गुरुः प्रगल्भेऽपि वयस्यतोऽस्यास्तस्थौ निवृत्तान्यवराभिलाषः ।

ऋते कृशानोर्न हि मन्त्रपूतमर्हन्ति तेजांस्यपराणि हव्यम् ॥ ५१ ॥

गुरुरिति ॥ गुरुः पिता ॥ “गुरु गीष्पतिपित्राद्यौ” इत्यमरः ॥ अतो ना-
रदवचनाद्धेतोरस्याः पार्वत्याः प्रगल्भे वयस्यपि यौवने सत्यपि निवृत्तोऽन्यस्मि-
न्वरे जामातयभिलाषो यस्य स तथोक्तः सन् ॥ “वरो ना रूपजामात्रोः” इति
वैजयन्ती ॥ तस्थौ । वरान्तरं नान्विष्टवानित्यर्थः ॥ ननु कुतोऽसौ निर्वन्ध इत्यत
आह—ऋत इति ॥ तथाहि मन्त्रैः पूतं संस्कृतं हूयत इति हव्यमाज्यादिकं कृशा-
नोः पावकाहते कृशानुं विना ॥ “अन्यारादितर-” इत्यादिना पञ्चमी ॥ अप-
राणि तेजांसि सुवर्णादीनि नार्हन्ति । न भजन्तीत्यर्थः । ईश्वरादन्यस्य तथोग्य-
स्वाभावादुपेक्षेति भावः ॥

तर्हि तमेवाहूय दीयतामित्याशङ्क्याह—

अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक ।

अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे ॥ ५२ ॥

अयाचितारमिति ॥ अद्रिर्हिमवानपाचितारमपाचमानं देवदेवं महादेवं सुतां
पार्वतीं ग्राहयितुं स्वयमाहूय परिग्राहयितुं न शशाक नोत्सेहे । तथाहि साधुः सज्ज-

प्रथमः सर्गः ।
नः ॥ “साधुर्वाधुं पिके चारौ सज्जने चाभिधेयवत्” इति विश्वः ॥ अभ्यर्थनाभङ्ग-
भयेन याच्चाविकल्पमीत्येष्टेऽप्यर्थे विषये माध्यस्थ्यमौदासीन्यमवलम्बते ॥
न च तथैव स्थितः । किं तूपायान्तरं चिन्तितवानिति वक्तुं प्रसूति—
यदैव पूर्वं जनने शरीरं सा दक्षरोपात्सुदती ससर्ज ।

तदाप्रभृत्येव विमुक्तसङ्गः पतिः पशूनामपरिग्रहोऽभूत् ॥५३॥
यदेति ॥ शोभना दन्ता यस्याः सा सुदती ॥ “वयसि दन्तस्य दत्” इति
दन्नादेशः ॥ “उगितश्च” इति छीप् ॥ सा पार्वती पूर्वं जनने पूर्वस्मिन्नग्ननि ॥
“पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा” इति स्मिन्नादेशविकल्पः ॥ “पूर्वं ज्वलने” इति
पाठे पूर्वं दासायणीत्वे ज्वलने योगाग्नौ ॥ यदा यस्मिन्काले दक्षरोपाच्छरीरं देहं
ससर्ज तसाज । तदाप्रभृत्येव तदाद्येव यथा तथा पशूनां पतिः शिवो विमुक्तसङ्ग-
स्सक्तविषयासङ्गः सन् । अपरिग्रहोऽपत्नीकोऽभूत् । रूपन्तरं न परिजग्रादेत्यर्थः ॥
“पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः” इत्यमरः ॥

स कृत्तिवासास्तपसे यन्तात्मा गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु ।
प्रस्थं हिमाद्रेर्मृगनाभिगन्धि किञ्चित्कणत्किंनरमभ्युवास ॥५४॥
स इति ॥ कृत्तिवासाश्चर्माम्बरः ॥ “अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री” इत्यमरः ॥
यन्तात्मा नियतचित्तः सः पशुपति-
दारवो यस्मिन्सत्तपोक्तम् । मृ-
दिति भावः ॥ “
गायन्तः किंनरा पारि-
कुत्रचित्स्य उवा-
स्यी सानुमा

गणा
मनः

यन्त
वि
भूर्ज
अनु

तीर्द्धाणाः ।

भूर्ज
विच्यु
॥ गिर

“स्त्रीभ्यो ढक्” इति भवार्थे ढक् ॥ “शिलाजतु च शैलेयम्” इति यादवः ॥
तेन नदेषु व्यासेषु शिलातलेषु निपेदुः । उपविचिथुरित्यर्थः ॥

तुपारसंघातशिलाः सुराग्रैः समुल्लिखन्दर्पकलः ककुद्भान् ।

दृष्टः कथंचिद्वयैर्विविधैरसोढसिंहध्वनिरुन्ननाद ॥ ५६ ॥

तुपारेति ॥ तुपारसंघाता हिमघनास्त एव शिलास्ताः सुराग्रैः समुल्लिखन्वि-
दारयन्दर्पेण कलो मधुरध्वनिर्न्यस्य स दर्पकलो विविधैर्भौतैर्गव्यैर्गोसदृशमृगविशेषैः
कथंचित्कृच्छ्रेण दृष्टः । ककुदमस्यास्तीति ककुद्भान्दृष्टभोऽसोढः सिंहानां ध्वनिर्येन
स सिंहध्वनिमसहमानः सन् । उन्ननादोच्चैर्ननाद । जगर्जेत्यर्थः । सभावोक्तिरलं-
कारः । तदुक्तम्—“सभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनम्” इति ॥

तत्राग्निमाधाय समित्संमिद्धं स्वमेव मूर्त्यन्तरमष्टमूर्तिः ।

स्वयं विधाता तपसः फलानां केनापि कामेन तपश्चचार ॥ ५७ ॥

तत्रेति ॥ तपसः फलानामिन्द्रत्वादीनां स्वयं विधाता जनयिता । दातेत्यर्थः ।
अष्टौ मूर्तयो यस्य सोऽष्टमूर्तिरीश्वरः ॥ “भूतार्कचन्द्रयज्वानो मूर्तयोऽष्टौ प्रकीर्ति-
ताः” इति ॥ तत्र प्रस्थे स्वं स्वकीयमेव मूर्त्यन्तरं मूर्तिभेदं समिद्धिः समिद्धं दी-
पितमग्निमाधाय प्रतिष्ठाप्य केनापि कामेन कयापि फलकामनया तपश्चचार च-
क्रे ॥ “प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते” इति न्यायात्कामेनेत्युक्तम् ।
तस्यावाप्तसमस्तकामत्वात्केनापीत्युक्तम् ॥

अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्रिनाथः स्वर्गौकसामर्चितमर्चयित्वा ।

आराधनायास्य सखीसमेतां समादिदेश प्रयतां तनूजाम् ॥ ५८ ॥

अनर्घ्येति ॥ अद्रीणां नाथोऽद्रिनाथो हिमवान् । अर्घ्यं मूल्यमर्हतीत्यर्घ्यः ॥ “मूल्ये
पूजाविधायार्घ्यः” इत्यमरः ॥ “दण्डादिभ्यो यः” इति यप्रत्ययः ॥ अर्घ्यो न भ-
वतीत्यनर्घ्यस्तमनर्घ्यम् । अमूल्यमित्यर्थः । स्वर्गं ओकः स्थानं येषां तेषां स्वर्गौकसां
देवानामर्चितम् । देवैः पूज्यमानमित्यर्थः ॥ “मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” इति वर्तमाने
क्तः ॥ “क्तस्य च वर्तमाने” इति षष्ठी ॥ तमीश्वरमर्घ्येण पूजार्थोदकेन ॥
“पादार्घ्याभ्यां च” इति यत्प्रत्ययः ॥ “पदं तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थं पाद्यं पादाय
वारिणि” इत्यमरः ॥ अर्चयित्वा पूजयित्वास्येश्वरस्पादाधनाय सखीभ्यां जया-
विजयाभ्यां समेतां प्रयतां नियतां तनूजां सुतां समादिदेशाज्ञापयामास ॥

प्रत्यर्थिभूतामपि तां समाधेः शुश्रूषमाणां गिरिशोऽनुमेने ।

विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः ॥ ५९ ॥

द्वितीयः सर्गः ।

प्रत्यर्धीति ॥ गिरिशः शिवः समाधेः प्रत्यर्थिभूतां प्रतिपक्षभूतामपि ॥ सु-
प्नुपेति समासः ॥ श्रोतुमिच्छन्तीं शृश्रूषमाणां सेवमानाम् । सेवका हि सेव्ये
दत्तकर्णा भवन्ति ॥ इच्छार्थे सन्प्रत्ययः ॥ “ज्ञाश्रुस्मृदशां सनः” इत्यात्मनेपदम् ॥
तां पार्वतीमनुमेनेऽङ्गीचकार । न प्रतिषिद्धवानित्यभिप्रायः । न चैतावता धीरस्य
कश्चिद्विकार इत्याशयः ॥ धीरस्त्वमेवार्थान्तरन्यासेनाह—विकारेति ॥ विकारस्य
प्रकृतेरन्यथात्वस्य हेतौ स्त्रीसंनिधानादिकारणे सति विद्यमानेऽपि येषां चेतांसि
न विक्रियन्ते न विकृतिं नीयन्ते त एव धीराः ॥ ‘विक्रियन्ते’ इति कर्मणि लट् ॥
शुश्रूषाप्रकारमेवाह—

अवचितवलिपुष्पा वेदिसंमार्गदक्षा

नियमविधिजलानां वर्हिषां चोपनेत्री ।

गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी

नियमितपरिखेदा तच्छिरश्चन्द्रपादैः ॥ ६० ॥

अवचितेति ॥ सुकेशी शोभनमूर्धजा ॥ “स्वाङ्गाद्योपसर्जनादसंपोगोपधात्”
इति लीप् ॥ सा पार्वत्यवचितानि लूनानि वलिपुष्पाणि पूजाकुसुमानि यया सा
वेदेनियमवेदिकायाः संमार्गे संमार्जने दत्ता नियमविधेर्नित्यकर्मानुष्ठानस्य यानि
जलानि तेषां वर्हिषां कुशानां चोपनेत्र्यानेत्री सती तस्य गिरिशस्य शिरसि च-
न्द्रस्य पादै रश्मिभिः ॥ “पादा रश्म्यङ्गिदुर्वाशा” इत्यमरः ॥ नियमितपरिखे-
दा निर्वातितपरिश्रमा सत्यहन्यहनि प्रत्यहम् ॥ “अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धि-”
इत्यादिना नियतार्थेऽव्ययीभावः ॥ “नर्पुंसकादन्यतरस्याम्” इत्यच्प्रत्ययः ॥
गिरिशमुपचचार शुश्रूषाचक्रे ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोटाघटमहर्षिनामसूरिविरचितया संज्ञा-

विनीसमारुपया व्याख्यया समेषः श्रीकालिदासकृती कुमारसंभवे

महाकाव्ये षष्ठोऽध्यायः प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्काले पार्वतीशुश्रूषाकाले तारकेण तारकनाम्ना वज्र-
णखपुत्रेण केनचिदसुरेण विप्रकृता उपहृता दिवमोकः स्थानं येषां ते दिवौकसो
देवाः ॥ “दिवं स्वर्गेऽन्तरिक्षे च” इति विश्वः ॥ द्यौरोक इति पक्षे पृषोदरादि-
त्वात्साधुः ॥ तुरं त्वरितं साहयत्यभिभवतीति तुरापाद् ॥ साहयतेश्चौरादिकारिक-
प् ॥ “नहिद्वतिद्विपि—” इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । प्रकृतिग्रहणे प्रातिपदिक-
स्यापि ग्रहणात् । सुग्धबोधकारस्तु तुराशब्ददृष्टावन्त इत्याचष्टे ॥ तं तुरासाहं देवे-
न्द्रम् ॥ अजादिषु साद्रूपत्वाभावात् “सहेः साढः सः” इति पत्वं न भवति ॥
पुरोधाय पुरस्कृत्य । स्वयंभुवो ब्रह्मण इदं स्वायंभुवम् ॥ संज्ञापूर्वकविधेरनित्य-
त्वात् “ओर्गुणः” इति गुणो न ॥ धाम स्थानं ययुः । ब्रह्मलोकं जगमुरित्यर्थः ॥

तेषामाविरभूद्ब्रह्मा परिम्लानमुखश्रियाम् ।

सरसां सुप्तपद्मानां प्रातर्दीधितिमानिव ॥ २ ॥

तेषामिति ॥ परिम्लाना परिक्षीणा मुखश्रीर्मुखकान्तिर्येषां तथोक्तानां तेषां
।नां ब्रह्मा सुप्तपद्मानां मुकुलितारविन्दानां सरसां प्रातर्दीधितिमान्मूर्य इवा-
भूत् । प्रकाशोऽभूदित्यर्थः ॥ “प्रकाशे मादुराविः स्यात्” इत्यमरः ॥ सूर्यो-
न्नेन तेषां म्लानिहरणत्वं सूचितम् ॥ अत्रोपमालंकारः । तल्लक्षणं तु—
वतःसिद्धेन भिन्नेन संमतेन च धर्मतः । साम्प्रमन्येन वर्ण्यस्य वाच्यं चैक-
पमा” इति ॥

अथ सर्वस्य धातारं ते सर्वे सर्वतोमुखम् ।

वागीशं वाग्भिरर्घ्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे ॥ ३ ॥

अयेति ॥ अथाविर्भावानन्तरं सर्वे ते देवाः सर्वतः समन्ततो मुखानि यस्य तं
तोमुपम् । चतुर्मुलमन्यर्थः । वाचां विद्यानामीशं सर्वस्य जगतो धातारं स्रष्टारं
प्राणं प्रणिपत्य नमस्कृत्य । अर्घ्यादनपेनाभिरर्घ्याभिः । अर्घ्ययुक्ताभिरित्यर्थः ॥
धर्मपत्यर्थन्यायादनपेने” इति यत्प्रत्ययः ॥ वाग्निरुपतस्थिरे । तृपुयुस्त्यर्थः ॥
उपादेवपूजासंगतिकरणमित्रपयिष्विति यत्तत्त्वम् ” इत्यात्मनेपदम् ॥
स्तुतिप्रकारमाह “नमः” इत्यादिभिर्वादिशामिः श्लोकेः—

नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं प्राक्सृष्टेः केवलात्मने ।

गुणत्रयविभागाय पश्चाद्देहमुपेयुपे ॥ ४ ॥

नम इति ॥ हे भगवन्निन्याहार्यं व्याख्येयम् । सृष्टेः प्राक् ॥ “अन्याराद्—”

इत्यादिनाशुत्तरपदयोगे पञ्चमी ॥ केवलात्मन एकरूपाय ॥ “ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ” इति श्रुतेः ॥ “ निर्णोते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः ” इत्यमरः ॥ पथात्सृष्टिमवृत्तिकाले । विभज्यतेऽनेनेति विभागः । गुणानां सत्त्वादीनां त्रयमेव विभागो यस्य तस्मै ॥ “ गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ” इत्यमरः ॥ भेदमुपाधिम् । स्रष्टृत्वादिकमित्यर्थः । उपेयुषे प्राप्तवते ॥ “ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ” इति निपातः ॥ अतएव त्रिमूर्तये ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपिणे तुभ्यं नमः ॥ “ नमःस्वस्ति— ” इत्यादिना चतुर्थी ॥ उक्तं च—“ नमो रजोऽनुषे सृष्टी स्थितौ सत्त्वमयाय च । तमोरूपाय संहारे त्रिरूपाय सयंभुवे ” इति ॥

यदमोघमपामन्तरुतं बीजमज त्वया ।

अतश्चराचरं विश्वं प्रभवस्तस्य गीयसे ॥ ५ ॥

यदिति ॥ न जायत इत्यनः । हे अज । अपां जलानामन्तस्त्वया यदमोघमवन्धं बीजं वीर्यमुतं निसिसम् ॥ “ मुक्तम् ” इति पाठे विमृष्टमित्यर्थः ॥ “ शुक्रं तेजो रेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ” इत्यमरः ॥ अतस्ते बीजाचराचरं स्थावरजंगमात्मकम् ॥ समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः ॥ विश्वं जगत् । उत्पन्नमिति शेषः । तस्य विश्वस्य । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणं गीयते ॥ “ अदश्चराचरं विश्वं प्रभवस्तस्य गीयते ” इति पाठे अद इदं चराचरं विश्वं तस्य बीजस्य प्रभवो गीयते । लोक इति शेषः ॥ अत्र मनुः—“ अप एव समर्जादौ तामु बीजमवाप्तुम् । तदप्यमभवद्वैषं महस्मांशुमपमभम् ” इति ॥

तिसृभिस्त्वमवस्याभिर्महिमानमुदीरयन् ।

प्रलयस्थितिसर्गाणामेकः कारणतां गतः ॥ ६ ॥

तिसृभिरिति ॥ एकः सृष्टेः प्रायेवलस्त्वं तिसृभिरव्याभिर्गुण्यमपीभिर्हिरिरव्यस्वरूपाभिर्महिमानं निजशक्तिसुदीरयान्वजृम्भयन्प्रलयस्थितिमर्गाणामन्तस्थित्युत्पत्तीनां कारणतां गतः । इदं “ पथाद्रेदमुपेयुषे ” (२।४) इत्यस्य विवरणमतो न गतार्थलक्षणेः ॥

भूतगृह्णकृत्त्वमुक्ता मिथुनसृष्ट्यर्थं भूतमतो प्रसन्नो भेदमाह—

श्रीपुंसावात्मभागौ ते भिन्नमूर्तेः तिसृक्षया ।

प्रसृतिभाजः सर्गस्य तावेव पितरौ स्मृतौ ॥ ७ ॥

श्रीपुंसाविति ॥ श्री च पुमांश्च श्रीपुंसां ॥ “ भवदुर— ” इत्यादिनाश्वाननूचानो निपातः ॥ तिसृक्षया सृष्ट्याविष्टया त्रिमूर्तेर्द्वैताद्वयविशेषस्य नैवरात्मनो

देहस्य भागान्तरमाणी ॥ “ भाग्या नीये पुनी देहे मयाये तामान्तरि ” इति
विश्वः ॥ भाग्यं भाग्यं मयातमान्तरमाणी ॥ भाग्यं इति भाग्यं ॥ भिन्न-
मृष्टेरित्यर्थः । यानां च विना च विनरी ॥ “ विना भाग्या ” इत्येकमेव ॥ इत्यु-
क्तं इति शेषः ॥ अथ मनुः—“ इति कृत्वात्मनो देहमर्थेन पुनरोद्भवत् । अने-
नारी तस्यो म निरानमृजतमनुः ” इति ॥

स्वकालपरिमाणेन व्यस्तरात्रिदिवस्य ते ।

यौ तु स्वप्नावबोधौ तौ भूतानां प्रलयोदयौ ॥ ८ ॥

स्वकालेति ॥ स्वकालस्य परिमाणेन “ चतुर्युगमदस्ताणि तन्मनो दिनमुच्यते ”
इत्युक्तप्रमाणेन व्यस्तं विभक्तं रात्रिदिवं रात्र्यदनी पत्य तस्य ॥ यद्यपि “ अनन्तर-
आदिमृष्टेण रात्रौ च दिवा च रात्रिदिवमिति मत्स्यार्थे दृष्टौ दृष्ट इत्युक्तं तथापि
“ दोषामन्यमहः ” “ दिवमन्या रात्रिः ” इत्यादौ कर्मवदत्रापि मातिपदिकार्थ-
चित्तं कथंचित्प्रयोगवलादाश्रयणीयम् ॥ ते तव यौ तु स्वप्नावबोधौ तावेव भूतानां
प्रलयोदयो संहारमृष्टौ । यदाहुः—“ यदा म देवो जागर्ति तदैव चेष्टते जगत् ।
यदा स्वपति शान्तात्मा तदा सर्वं प्रलीयते ” इति ॥ एतच्च देनंदिनमृष्टिप्रलया-
भिप्रायकं महाप्रलयस्य मत्स्यो वर्षशतान्ते भावित्वात् ॥

जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः ।

जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरीश्वरः ॥ ९ ॥

जगदिति ॥ हे भगवन् । त्वं जगद्योनिर्जगत्कारणं स्वयमयोनिरनादित्वाद्-
कारणकस्त्वम् । अन्तयतीत्यन्तः ॥ पचाद्यच् ॥ जगतोऽन्तर्जगत्संहर्ता स्वयं निर-
न्तको नित्यत्वादनन्तरहितः । त्वं जगतामादिर्जगदादिः । मृष्टेः भागपि सन्नित्यर्थः ।
अतएव त्वमनादिरादिरहितः । त्वं जगतामीशो नियन्ता स्वयं निरीश्वरः । अ-
नियम्प इत्यर्थः ॥ “ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ” इत्यादि श्रुतिरेवात्र
प्रमाणम् ॥ अत्रायोनिरित्यादौ नन्तत्पुरुषाश्रयणे विरोधः । बहुव्रीहिणा तु तत्परि-
हार इति विरोधाभासालंकारः । यदाहुः—“ विरोधाभासत्वे विरोधः ” इति ॥
तत्र तु न प्रपञ्चस्येव जन्यतिरोधानज्ञानेषु परापेक्षेत्याह—

आत्मानमात्मना वेत्ति सृजत्यात्मानमात्मना ।

आत्मना कृतिना च त्वमात्मन्येव प्रलीयसे ॥ १० ॥

१ परिमाणेन । २ यौ स्वप्नावबोधौ तावेव; स्वप्नावबोधौ भूतानां तावेव । ३ अनन्तो जगदन्तकः;
जगदन्तोऽनन्तकः । ४ जगदीशोऽयमनीश्वरः ।

आत्मानमिति ॥ हे भगवन् । त्वमात्मानं लोकानुग्रहार्थं ब्रह्मरूपेणोत्पिपाद-
यिषितं स्वस्वरूपमात्मनैव वेत्ति जानासि । सर्वापि क्रिया कर्तव्यार्थज्ञानपूर्विकेति
भावः । तथात्मानमात्मनैव । आत्मन्येवेत्यत्रापि संबध्यते । स्वस्मिन्नेव मृजसि ।
अधिष्ठानमपि स्वयमेवेत्यर्थः ॥ “स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितम्” इति श्रुतेः ॥ कृतिना
समर्पेण । इदं सर्वत्र संबध्यते । आत्मना सेनैवात्मन्येव मलीयसे स्वस्मिन्नेव मलीनो
भवसि ॥ लीयतेर्देवादिकात्कर्तरि लट् । “मकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्” इति
वार्तिकात्सर्वत्रात्मनेति तृतीया । न हि ते प्रपञ्चस्येव ज्ञानोत्पत्तिलयेषु परापेक्षेति
फलितार्थः ॥

द्रवः संपातकठिनः स्थूलः सूक्ष्मो लघुर्गुरुः ।

व्यक्तो व्यक्तेरुच्चासि प्राकाम्पं ते विभ्रूतिषु ॥ ११ ॥

द्रव इति ॥ त्वमित्यनुपज्यते । हे भगवन् । त्वं द्रवः सरित्समुद्रादिवद्रमात्म-
कोऽसि । संपातेन निविडसंयोगेन कठिनो महीधरादिवत् । स्थूल इन्द्रियग्रहणयो-
ग्यो घटादिवत् । सूक्ष्मोऽतीन्द्रियः परमाण्वादिवत् । लघुरूपतनयोग्यस्तूलादिवत् ।
गुरुर्देमाद्रिवदचलीयः । व्यक्तः कार्यरूपोऽसि । व्यक्तेरः कारणरूपश्चासि । एवं
विभ्रूतिष्वणिमादिषु ते तव । प्रकामस्य भावः प्राकाम्पं यथाकामत्वम् ॥

उद्धातः प्रणवो यासां न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम् ।

कर्म यज्ञः फलं स्वर्गस्तासां त्वं प्रभवो गिराम् ॥ १२ ॥

उद्धात इति ॥ हे भगवन् । यासां गिरां वाचामुद्धात उपक्रमः प्रणव ओं-
कारात्मकः ॥ “ओंकारमणवौ समौ” इति । “स्वाग्म्यादानमुद्धात आरम्भः”
इति धामरः ॥ इदमुपसंहारस्याप्युपलक्षणम् ॥ “प्रक्षणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते
च सर्वतः । दहत्येनः कृतं पूर्वं परस्ताद्य विशेषतः” इति निरुक्तपरिशिष्टयोर्भा-
स्करः ॥ नीयन्त एभिरर्थविशेषा इति न्यायाः स्वराः । उक्तं च—“स्वरविज्ञे-
पादर्थमतिपत्तिः” । “यथेन्द्रातुः स्वरनोऽपराधान्” इति ॥ यासां गिरां त्रि-
भिर्न्यायैर्गदापातुदाणस्वरान्नैः स्वररुदीरणमुच्चारणम् । यासां कर्म । प्रतिपाद्यमि-
त्यर्थः । यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः । न तु चैतद्वन्दनार्थं दारिद्र्यं भावः । फलं स्वर्गः ।
कर्मेश्वरेति शेषः । कर्मस्वर्गो ब्रह्मापवर्गयोरप्युपलक्षणे । त्वं यासां गिराम् । वेदा-
नामित्यर्थः । मनवत्पत्मादिनि प्रभवः कारणम् । मणेत्य मन्ता वा मन्त्रेदेन ॥

सांख्यमतेन स्तुवन्ति—

त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् ।

तद्वर्तिनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥ १३ ॥

त्वामिति ॥ हे भगवन् । तां पुरुषस्यार्थो भोगापवर्गरूपस्तदर्थं प्रवर्तत इति पुरुषार्थप्रवर्तिनीं तां प्रकृतिं त्रैगुण्यात्मकं मूलकारणम् ॥ “प्रकृतिः पञ्चभूतेषु प्रधाने मूलकारणे” इति यादवः ॥ आमनन्ति कथयन्ति ॥ “न्ना अभ्यासे” इति धातोर्लट् । “पात्राध्यास्यान्ना—” इत्यादिना मनादेशः ॥ प्रकृतिपुरुषभेदाग्रहणात्प्रकृतिपुरुषाभेदव्यपदेशः । त्वामेव तां प्रकृतिं साक्षित्वेन पश्यतीति तद्वर्तिनमुदासीनं कूटस्थं पुरुषं विदुर्विदन्ति ॥ “विदो लटो वा” इति ज्ञेर्नुसादेशः ॥ “अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्” इति श्रुतिरत्र प्रमाणम् ॥

त्वं पितृणामपि पिता देवानामपि देवता ।

परतोऽपि परश्चासि विधाता वेधसामपि ॥ १४ ॥

त्वमिति ॥ हे भगवन् । त्वं पितृणामग्निष्वात्तादीनामपि पिता । तेषामपि तर्पणीय इत्यर्थः । देवानामिन्द्रादीनामपि देवता । तेषामपि यजनीय इत्यर्थः । परतोऽपि परश्चासि । सर्वोत्तरोऽसीत्यर्थः ॥ “इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसश्च परा बुद्धिर्बुद्धिरात्मा महान्ततः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः” इति सर्वोत्तरत्वाभिधानात् ॥ वेधसां दक्षादीनामपि विधाता स्रष्टासि ॥

त्वमेव हव्यं होता च भोज्यं भोक्ता च शाश्वतः ।

वेद्यं च वेदिता चासि ध्याता ध्येयं च यत्परम् ॥ १५ ॥

त्वमेवेति ॥ शाश्वतिसद्ः शाश्वतः ॥ शैषिकोऽप्रसयः । यद्यपि “कालाट्ठञ्” इति ठञ्प्रवादः । अतएव सूत्रकारस्यापि प्रयोगः—“येषां च विरोधः शाश्वतिकः” इति । तथापि प्रयोगवशात्साधुरिति वामन इति ॥ शाश्वतः प्रयुक्तः शाश्वतस्तमेव । हव्यत इति हव्यं हविराज्यादिकम् । जुहोतीति होता यजमानश्चासि । भोज्यमभ्यवहार्यमन्नम् ॥ “भोज्यं भक्ष्ये” इति निर्पातनात्कुत्वाभावः । भोक्ताच्चादश्चासि । वेद्यं साक्षात्कार्यं वस्तु वेदिता साक्षात्कर्ता चासि । ध्याता स्मर्ता च यत्परं वस्तु ध्येयं तच्चासि । साक्षात्कारसाधनभूतप्रत्ययविशेषप्रवाहो ध्यानम् ॥

इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा यथार्था हृदयंगमाः ।

प्रसादाभिमुखो वेधाः प्रत्युवाच दिवौकसः ॥ १६ ॥

इतीति ॥ वेधा प्रप्तेति तेभ्यो देवेभ्यः ॥ “आख्यातोपयोगे” इत्यपादानत्वात्प्रथमी । यथार्थाः सत्या अतएव हृदयं गच्छन्तीति हृदयंगमा मनोहराः ॥ स्वचमकरणे “गमेः सुप्पुपसंख्यानम्” इति स्वचमत्ययः । “अर्हद्विषदजन्तस्य सुम्” इति मुमागमः ॥ स्तुतीः स्तोत्राणि श्रुत्वा प्रसादाभिमुखोऽनुग्रहप्रवणः सन् । दिवौकसो देवान्प्रत्युवाच ॥

अथ कविराट्—

पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखसमीरिता ।

प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्थां चतुष्टयी ॥ १७ ॥

पुराणस्येति ॥ द्रव्यगुणक्रियाजानिभेदेन चत्वारोऽवयवा यस्या इति चतुष्टयी चतुर्विधा ॥ “संख्याया अवयवे तयप्” इति तयप् । “दिट्ठाण्ड्रयसच्—” इत्यादिना ङीप् ॥ शब्दानां प्रवृत्तिर्ब्रह्मरीममुखा वागवृत्तिः । उक्तं च— “वैखरी शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा । द्योतिताया च पश्यन्ती मूक्षमा वागनपायिनी” इति । पुराणस्य पुरातनस्य ॥ पृषोदरादिन्वात्साधुः ॥ कवेः कवयितृस्तस्य प्रत्यक्षप्रवृत्तिर्भूमिः समीरिता गती ॥ “नदिताय—” इत्यादिनोत्तरपदसमासः ॥ समाहारे चतुर्मुखीति स्याद् ॥ चरितार्थान्वर्णामीद् । चतुर्मुखोच्चारणाद्यातुर्विध्यं सफलमासीदित्यर्थः ॥

भगवानाह—

स्वागतं स्वानधीकारान्प्रभावैरवलम्ब्य वः ।

युगपद्युगबाहुभ्यः प्राप्तेभ्यः प्राज्यविक्रमाः ॥ १८ ॥

स्वागतमिति ॥ हे प्राज्यविक्रमाः प्रभूतपराक्रमा देवाः ॥ “प्राज्यं भूरि प्रभूतं च” इति यादवः ॥ स्वान्स्वकीयानधीकारांशयोगान् ॥ “उपगमस्य पवि—” इति वा दीपिः ॥ प्रभाविः गामर्भ्यैरवलम्ब्यास्थाप । यथाधिकारं मित्वापीत्यर्थः । युगपत्समकालं प्राप्तेभ्यः । युगपत्प्राप्ताया परत्कार्यमनुमीयत इति भावः । युगबाहुभ्यः । दीपेबाहुभ्य इत्यर्थः । आनामुबाहुभ्यं भाग्यलक्षणम् । वो युष्मभ्यम् ॥ “सद्वचनस्य वचनम्” इति दगादेशः । “वचना समन्वितम्—” इ-

त्यत्र कर्मपदेन क्रियाग्रहणात्संप्रदानत्वम् ॥ स्वागतं शोभमानमागमनम् । काकु-
रत्रानुसंधेया ॥

किमिदं द्युतिमात्मीयां न विभ्रति यथा पुरा ।

हिमक्लिष्टप्रकाशानि ज्योतीषीव मुखानि वः ॥ १९ ॥

किमिति ॥ “वत्साः” इत्युत्तरश्लोकीयं (४ । २८) संबोधनमत्राप्यनुपजनी-
यम् । हे वत्साः पुत्रकाः । हिमेन नीद्वरेण क्लिष्टप्रकाशानि मन्दप्रभाणि ज्योती-
षि नक्षत्राणीव ॥ “दीप्तिताराहुताशेषु ज्योतिः” इति शाश्वतः ॥ वो द्युप्पाकं
मुखानि पुरा यथा पूर्वमिवात्मीयां द्युतिं न विभ्रति । इदं किम् । किं निबन्धनमि-
त्यर्थः ॥ किमिदमित्यनेन वाक्यार्थः परामृश्यते ॥

उक्तमेव प्रपञ्चयति सप्तभिः श्लोकैः—

प्रशमादर्विपामेतदनुद्वीर्णसुरायुधम् ।

वृत्रस्य हन्तुः कुलिशं कुण्ठिताश्रीव लक्ष्यते ॥ २० ॥

प्रशमादिति ॥ अर्विषां तेजसां प्रशमान्निर्वाणादनुद्वीर्णसुरायुधम् । अनुदि-
तचित्रप्रभमित्यर्थः । एतद्वृत्रस्य हन्तुरिन्द्रस्य कुलिशं वज्रम् । कुण्ठिता अथर्षो यस्य
तत्कुण्ठिताश्री कुण्ठितकौटीव लक्ष्यते दृश्यते ॥

किं चायमरिदुर्वारः पाणौ पाशः प्रचेतसः ।

मन्त्रेण हतवीर्यस्य फणिनो दैन्यमाश्रितः ॥ २१ ॥

किं चेति ॥ किं चायमरिदुर्वारो रिपुदुष्प्रघर्षः प्रचेतसो वरुणस्य ॥ “प्रचेता
वरुणः पाशौ” इत्यमरः ॥ पाणौ पाशो रज्जुरायुधविशेषः । मन्त्रेण गारुडेन ह-
तवीर्यस्य प्रतिबद्धशक्तेः फणिनः सर्पस्य दैन्यं शोच्यत्वमाश्रितः ॥ अत्र फणिनि-
पृदैन्यस्य पाशोऽसंभवाद्दैन्यमिव दैन्यमिति कल्पनादसंभवद्वस्तुसंबन्धो निदर्श-
नालंकारः ॥

कुबेरस्य मनःशल्यं शंसतीव पराभवम् ।

अपविद्धगदो बाहुर्भग्नशास्त्र इव द्रुमः ॥ २२ ॥

कुबेरस्येति ॥ अपविद्धा त्यक्ता गदा येन सोऽपविद्धगदः । अतएव भग्नशास्त्रो
द्रुम इव स्थितः कुबेरस्य बाहुर्मनःशल्यम् । दुःखहेतुस्वान्मनसः शल्यप्रापमित्यर्थः ।

पराभवम् । शत्रुकृतमिति शेषः । शंसतीव कथयतीव । लक्ष . न
बाही मुख्यकथनस्यासंभवादिवशब्दोऽप्यत एव ॥

यमोऽपि विलिखन्मृमिं दण्डेनास्तमितत्विषा ।

कुरुतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्वाणालातलाघवम् ।

यम इति ॥ अस्मिन् नाशयिताः प्राप्ताः ॥ “द्वितीयाश्रितातीतपतितगतास्त्रप्राप्तापन्नैः” इति समासः ॥ अस्मिन्नेन निस्तेजस्केन दण्डेन यमोऽपि भूमिं विलिखन्नमोयेऽपि । अस्मिन्दण्डे निर्वाणालातस्य । शान्तोल्मुकस्य । अलातं नाम तस्य यद्यायवं द्रव्यं तत्कुम्भे ॥ “अलातमुन्मुकं द्वेषम्” । “निर्वाणोऽवाते” इति निपातनाद्भिष्टानन्त्वम् ॥ अप्रापि कल्पनाद्भिदर्शनालंकारः ॥

अमी च कथमादित्याः प्रतापक्षतिशीतलाः ।

चित्रन्यस्ता इव गताः प्रकामालोकनीयंताम्

अमी इति ॥ प्रतापक्षया तेजसां क्षयेण शीतस्य अमी जा-
 नोति शेषः । कथम् । केन हेतुनेत्यर्थः । चिन्मयस्तापि त्रिभिर्निष्पत्ता २.
 सन्तमालोकनीयतां दृश्यतां गताः प्राप्ताः ॥

पर्याकुलत्वान्मरुतां वेगभङ्गोऽनुमीयते ।

अम्भसामोषसंरोधः प्रतीपगमनादिव ॥ २५ ॥

पर्याप्तुतेति ॥ मयतां वायुनाम् । महामयानामिति शेषः । ५५४-५५५
 नित्यगतिस्वादेशेर्बैगम्य भद्रोऽयमभ्यां जलानां भवोपगमनात् । उद्यानावगोहादि-
 त्वर्थः । ओषस्य संशेधः प्रवाहमतिरूप्य इवानुदीपने ॥

आयर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः ।

रुद्राणामपि सूर्यानिः क्षतहंशोरशमिनः ॥ २६ ॥

आवर्जितेति ॥ आवर्जितेषु पञ्चिषदुःखानामेषु मयानां सौमित्र मयानेषु
विनिर्मितः संनिर्मितः पञ्चिषदुःखानामेषु सौमित्र मयानेषु । मयानामेषु ।
पञ्चिषदुःखानामेषु सौमित्र मयानेषु । मयानामेषु । मयानामेषु । मयानामेषु ।
मयानामेषु । मयानामेषु । मयानामेषु । मयानामेषु । मयानामेषु ।

लब्धप्रतिष्ठाः प्रथमं यूयं किं बलवत्तरैः ।

अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः ॥ २७ ॥

लब्धेति ॥ प्रथमं पूर्वं लब्धप्रतिष्ठा लब्धस्थितयः । लब्धावकाशा इत्यन्यत्र । यूयं बलवत्तरैः पौरुषातिरेकात्प्रबलतरैः । निरवकाशैरित्यपरत्र । परैः शत्रुभिरुत्सर्गाः सामान्यशास्त्राणि “ मा हिंस्यात् ” इत्येवमादीनि । अपोद्यन्त एभिरित्यपवादैः “ गामालभेत ” इत्यादिभिर्विशेषशास्त्रैरिव किं कृतव्यावृत्तयः कृतप्रतिष्ठा मन्नाः । कृतविषयसंकोचरूपवाधा इत्यन्यत्र ॥ “ विषयसंकोच एव बाधः ” इत्याचार्याः । निषेधशास्त्रस्य वैदिकहिंसापरिहारेण लौकिकमात्रे व्यवस्थापनाद्विषयसंकोच इत्यलमतिगहनावगाहनेन ॥

तद्भूत वत्साः किमितः प्रार्थयध्वं समागताः ।

मयि सृष्टिर्हि लोकानां रक्षा युष्मास्ववस्थिता ॥ २८ ॥

तदिति ॥ तत्स्मात्कारणात् । हे वत्साः पुत्रकाः ॥ “ वत्सस्त्वर्भकपुत्राद्योर्वर्षे वत्सं तु वत्ससि ” इति विश्वः ॥ स्वयं पितामहत्वाद्वत्सा इत्यामन्त्रयते । संभूयागताः समागता इतो मत्तः किं प्रार्थयध्वम् । किमिच्छतेत्यर्थः । भूत । लोकरक्षणे यूयमेव कर्तार इत्याह—मयि लोकानां सृष्टी रक्षा युष्मास्ववस्थिता । अतस्तदर्थमपि नास्ति मदपेक्षेत्यर्थः ॥

ततो मन्दानिलोद्भूतकमलाकरशोभिना ।

गुरुं नेत्रसहस्रेण नोदयामास वासवः ॥ २९ ॥

तत इति ॥ ततो भगवत्प्रश्नानन्तरं वासव इन्द्रो गुरुं बृहस्पतिम् ॥ “ गुरुं गीष्पतिपित्राद्यौ ” इत्यमरः ॥ मन्दानिलोद्भूतो यः कमलाकरः स इव शोभत इति तेन तयोक्तेन नेत्राणां सहस्रेण नोदयामास प्रेरयामास । सहस्रग्रहणमास्यातिशयार्थम् । अनिमेषाणामपि प्रयत्नवशादक्षिस्पन्दो न विरुध्यते ॥

स द्विनेत्रं हरेश्चक्षुः सहस्रनयनाधिकम् ।

वाचस्पतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्जलजासनम् ॥ ३० ॥

स इति ॥ हरेरिन्द्रस्य ॥ “ इन्द्रो दुश्श्ववनो हरिः ” इति हलायुधः ॥ सहस्रानयनेभ्योऽधिकं सहस्रनयनाधिकम् । तद्गोचरदर्शित्वादिति भावः । हे नेत्रे यस्य

तद्विनेत्रम् । प्रसिद्धाचक्षुषोऽयं विशेष इत्यर्थः । चक्षुश्चक्षुर्भूतः ॥ चक्षुर्ध्वारोपस्य प्रकृ-
तोपयोगात्परिणामालंकारः ॥ स वाचस्पतिः ॥ कस्कादित्वादल्लवसत्वे । “पृष्ट्याः
पतिपुत्र-” इत्यादिना सत्वमिति स्वामी तन्न छन्दोविषयत्वात् ॥ प्राञ्जलिः
सन् । अलजासनं व्रक्षाणमिदमुवाच ॥

एवं यदात्य भगवन्नामृष्टं नः परैः पदम् ।

प्रत्येकं विनियुक्तात्मा कथं न ज्ञास्यसि प्रभो ॥ ३१ ॥

एवमिति ॥ हे भगवन् पङ्कुर्यैर्भयसंपन्न । यदात्य “कृतव्यावृत्तयः परैः” (२ ।
२७) इति यद्गवीपि ॥ “ब्रुवः पञ्चानाम्-” इत्यादिनाहादेशः । “वर्तमानसामी-
प्ये वर्तमानवद्वा” इति वर्तमानप्रयोगः ॥ वामनस्तु भ्रान्तोऽयं प्रयोग इत्याह ।
आहेति भूते णलन्तभ्रमवदिति । आहेत्युपलक्षणम् ॥ तदेवं सत्यम् । नोऽस्माकं
पदमधिकारः परैः शत्रुभिरामृष्टमाक्षिप्तम् । हे प्रभो प्रत्येकं प्रतिपुरुषं विनियुक्ता-
त्मा प्रवेशितस्वरूपः । सर्वान्तिर्यामीत्यर्थः । कथं न ज्ञास्यसि न वेत्सि ॥ वर्तमा-
नेऽपि वचनभङ्ग्या भविष्यन्निर्देशः प्रसिद्धः ॥ “अपदवे ज्ञः” । “अकर्मकाश्च”
इत्यात्मनेपदविकल्पः ॥

उक्तमेव प्रपन्नपति—

भवहृद्वधरोदीर्णोस्तारकाख्यो महासुरः ।

उपहृवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः ॥ ३२ ॥

भवद्विति ॥ भवतस्त्वत्तो लब्धेन वरेणोदीर्ण उद्धतः । तारक इत्याख्या ना-
मधेयं यस्य स तारकाख्यः । महानमुरो महासुरः ॥ “मन्महन्ममोचमोत्कृष्टाः
पूज्यमानः” इति तत्पुरुषः ॥ धूमकेतुत्वात्विशेष इव लोकानामुपग्रवापोषद्रवा-
योत्थित उत्पन्नः ॥

पुरे तावन्तमेवात्य तनोति रविरातपम् ।

दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते ॥ ३३ ॥

पुर इति ॥ अस्म्य तारकस्य पुरे रविः सूर्यस्तावन्तं तावन्मात्रमेवानप्यं तनोति ।
यावन्मात्रेण यावन्ति । यावन्ती मात्रा विनियेस्य यावन्मात्रं तेन वा । अन्वपरिमा-
णेनेत्यर्थः ॥ “मात्रा परिच्छदे । अन्ये च परिमाणे मा मात्रं वातस्येऽरपात्रे”

लब्धप्रतिष्ठाः प्रथमं यूयं किं बलवत्तरैः ।

अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः ॥ २७ ॥

लब्धेति ॥ प्रथमं पूर्वं लब्धप्रतिष्ठा लब्धस्थितयः । लब्धावकाशा इत्यन्यत्र । यूयं बलवत्तरैः पौरुषातिरेकात्प्रबलतरैः । निरवकाशैरित्यपरत्र । परैः शत्रुभिरुत्सर्गाः सामान्यशास्त्राणि “ मा हिंस्यात् ” इत्येवमादीनि । अपोद्यन्त एभिरित्यपवादैः “ गामालभेत ” इत्यादिभिर्विशेषशास्त्रैरिव किं कृतव्यावृत्तयः कृतप्रतिष्ठाभङ्गाः । कृतविषयसंकोचरूपबाधा इत्यन्यत्र ॥ “ विषयसंकोच एव बाधः ” इत्याचार्याः । निषेधशास्त्रस्य वैदिकहिंसापरिहारेण लौकिकमात्रे व्यवस्थापनाद्विषयसंकोच इत्यलमतिगहनावगाहनेन ॥

तद्भूत वत्साः किमितः प्रार्थयध्वं समागताः ।

मयि सृष्टिर्हि लोकानां रक्षा युष्मास्ववस्थिता ॥ २८ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मात्कारणात् । हे वत्साः पुत्रकाः ॥ “ वत्सस्त्वर्भकपुत्रायोर्वर्षे वत्सं तु वत्ससि ” इति विश्वः ॥ स्वयं पितामहत्वाद्वत्सा इत्यामन्त्रयते । संभूयागताः समागता इतो मत्तः किं प्रार्थयध्वम् । किमिच्छतेत्यर्थः । ब्रूत । लोकरक्षणे यूयमेव कर्तार इत्याह—मयि लोकानां सृष्टी रक्षा युष्मास्ववस्थिता । अतस्तदर्थमपि नास्ति मदपेक्षेत्यर्थः ॥

ततो मन्दानिलोद्धूतकमलाकरशोभिना ।

गुरुं नेत्रसहस्रेण नोदयामास वसवः ॥ २९ ॥

तत इति ॥ ततो भगवत्प्रश्नानन्तरं वासव इन्द्रो गुरुं बृहस्पतिम् ॥ “ गुरुं गीष्पतिपित्रायौ ” इत्यमरः ॥ मन्दानिलोद्धूतो यः कमलाकरः स इव शोभत इति तेन तयोक्तेन नेत्राणां सहस्रेण नोदयामास प्रेरयामास । सहस्रग्रहणमास्यातिशयार्थम् । अनिमेषाणामपि प्रयत्नवशादक्षिस्पन्दो न विरुध्यते ॥

स हिंनेत्रं हरेश्वक्षुः सहस्रनयनाधिकम् ।

वाचस्पतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्जलजासनम् ॥ ३० ॥

स इति ॥ हरेरिन्द्रस्य ॥ “ इन्द्रो दुष्यवनो हरिः ” इति हलायुधः ॥ सहस्रान्नयनेभ्योऽधिकं सहस्रनयनाधिकम् । तदगोचरदर्शित्वादिति भावः । द्वे नेत्रे यस्य

ज्वलन्मणिशिखाश्रैतं वासुकिप्रमुखा निशि ।

स्थिरप्रदीपतामेत्य भुजंगाः पर्युपासते ॥ ३८ ॥

ज्वलदिति ॥ किंचेति चार्थः । ज्वलन्त्यो मणीनां शिरोरत्नानां शिखा ज्व-
ला येषां ते वासुकिप्रमुखा भुजंगाः सर्पाः । सिद्धाश्च ध्वन्यन्ते ॥ “भुजंगः सिर-
सर्पयोः” इत्यमरः ॥ निशि स्थिरप्रदीपतामनिर्वाणदीपत्वमेत्येनं तारकं पर्युपास-
परिहृत्य सेवन्ते ॥

तत्कृतानुग्रहापेक्षी तं मुहुर्दूतहारितैः ।

अनुकूलयतीन्द्रोऽपि कल्पद्रुमविभूषणैः ॥ ३९ ॥

तत्कृतेति ॥ इन्द्रोऽपि तेन तारकेण कृतं तत्कृतमनुग्रहं प्रसादमपश्येत् इति
तथोक्तः मन् । मुहुर्दूतहारितैर्दूतभाषितैः कल्पद्रुमाणां विभूषणैः । तत्प्रमूर्तैरित्यर्थः
तं तारकमनुकूलयत्यनुकूलं करोति ॥

इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिश्राति भुवनत्रयम् ।

शाम्येत्प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः ॥ ४० ॥

इत्थमिति ॥ इत्थमुक्तप्रकारेण रविशशिपवनोदधिभुजंगमुरेन्द्रैगराध्यमानो
ऽपि भुवनत्रयं क्लिश्राति पीडयति । तथाहि । दुर्जनः प्रत्यपकारेण प्रतीकारेण
शाम्येज्जान्तो भवेत् । उपकारेण तु न शाम्येत् । प्रत्युत प्रकृष्यतीति भावः ॥

तेनामरवभूहस्तैः सदापातूनपहवाः ।

अभिज्ञाभ्लेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः ॥ ४१ ॥

मेनेति ॥ तेन तारकेणामरवभूहस्तैः । मुहुर्मारिगति भावः । तैरपि मलय-
ज्जना अवतंसार्थं छिन्नाः पहवा येषां ते नन्दनद्रुमाः । छेदाश्च पादाश्च छेदपाता-
स्तेषाम् । अभिज्ञानन्तीत्यभिज्ञाः ॥ कृपोऽगान्धर्वमणि पट्टी ॥ द्विपन्ते ॥

वोज्यते स हि संसृतः श्वास्तसाधारणानिलैः ।

धामरैः सुरवन्दीनां वाप्ससीकृत्वादिभिः ॥ ४२ ॥

वोज्यते इति ॥ हि वास्तसाधारणान्तराश्वः संसृतः मन् । श्वास्तसाधारण-
निशामममानोऽनिलो येषां तैः । ततोऽप्यादिभ्यो निशामश्चमपादिति नारः । वा-
प्ससीकृत्वादिभिः । तासां मीणां गेहनाम्नापसरमर इति नारः । सुरवन्दीनां मृग-
प्रशमीनां मंसर्गिण्यः ॥ “मदशास्त्री वन्ताम्” इत्यमरः ॥ वाप्ससीकृत्वादिभिः ।

इत्यमरः ॥ दीर्घितासु क्रीडायापीषु कमलानामुन्मेषो विकाशः साध्यते निष्पाद्य-
ते । कठोरकिरणोऽपि मन्दोष्णः सचेव तद्गीत्या पुरे प्रकाशत इत्यभिप्रायः ॥

सर्वाभिः सर्वदा चन्द्रस्तं कलाभिर्निपेवते ।

नादत्ते केवलां लेखां हरचूडामणीकृताम् ॥ ३१ ॥

सर्वाभिरिति ॥ चन्द्रस्तं तारकं सर्वदा । कृष्णपक्षेऽपीत्यर्थः । सर्वाभिः क-
लाभिर्निपेवते ॥ “कला तु षोडशो भागः” इत्यमरः ॥ केवलां हरचूडामणीकृतां
शिवशिरोमणीकृतां लेखां नादत्ते न गृह्णाति ॥

व्यावृत्तगतिरुद्याने कुसुमस्तेयसाध्वसात् ।

न वाति वायुस्तत्पार्श्वे तालवृन्तानिलाधिकम् ॥ ३२ ॥

व्यावृत्तेति ॥ वायुः । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयं चौर्यम् ॥ “स्तेनायन्न-
लोपश्च” इति यत्प्रत्ययो नलोपश्च ॥ कुसुमानां स्तेयं तस्मात्स्तेयमभियोगादण्डाद्वा
साध्वसं भयं तस्माद्धेतोरुद्याने व्यावृत्तगतिः । निवृत्तोद्यानसंचारः सन्नित्यर्थः ॥
सापेक्षलेऽपि गमकत्वात्समासः ॥ तत्पार्श्वे तत्समीपे । तालस्य वृन्तैरुद्धृत्यते । ता-
लस्येव वृन्तमस्येति वा तालवृन्तं तस्यानिलाद्व्यजनसंचारपवनादधिकं यथा तथा
न वाति ॥ “व्यजनं तालवृन्तकम्” इत्यमरः ॥

पर्यायसेवामुत्सृज्य पुष्पसंभारतत्पराः ।

उद्यानपालसामान्यमृतवस्तेमुप्रासते ॥ ३३ ॥

पर्यायेति ॥ ऋतवः पङ्कसन्तादयः पर्यायसेवां क्रमसेवामुत्सृज्य पुष्पाणां संभा-
रे संग्रहे तत्पराः । आसक्ताः सन्त इत्यर्थः ॥ “तत्परे प्रसितासक्ता” इत्यमरः ॥
उद्यानपालैरुद्यानाधिकृतैः सामान्यं साधारणं यथा भवति तथा तं तारकमुप्रासते
सेवन्ते । शीतोष्णादिदोषप्रकाशनं तु दूरापास्तमित्यर्थः ॥

तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि सरितां पतिः ।

कथमप्यम्भसामन्तरा निष्पत्तेः प्रतीक्षते ॥ ३४ ॥

तस्येति ॥ सरितां पतिः समुद्रस्तस्य तारकस्योपायनानां प्राभूतानां योग्यानि ॥
“प्राभूतं तु प्रदेशनम् । उपायनम्” इत्यमरः ॥ रत्नान्यम्भसामन्तरा निष्पत्तेः प-
रिपाकपर्यन्तम् ॥ विकल्पादसमासः ॥ कथमपि महता यत्नेन प्रतीक्षते । कदा वा
परिपच्येरन्नित्येकाग्रेण पालयतीत्यर्थः ॥

उच्चैरिति ॥ किंचेति चार्थः । तेन तारकेणोच्चैरुन्नत उच्चैःश्रवा नाम । हयो रत्नमिव हयरत्नमश्वश्रेष्ठः ॥ “रत्नं श्रेष्ठे मणावपि” इति विश्वः ॥ अस्य शुभ्रत्वादुत्तमैस्त—देहवर्द्धं वद्धदेहम् । मूर्तिपदिसर्थः ॥ आहिताभ्यादित्वाग्निष्ठायाः परनिपातः ॥ चिरकालाजितमिन्द्रस्य यश इवाहार्यपद्वतम् ॥

तर्हि सामाद्युपायास्तत्र कथं न मयुक्ता इत्यत्राह—

तस्मिन्नुपायाः सर्वे नः क्रूरे प्रतिहतक्रियाः ।

वीर्यवन्त्यौपधानीव विकारे सांनिपातिके ॥ ४८ ॥

तस्मिन्निति ॥ क्रूरे घातुके ॥ “नृशंसो घातुकः क्रूरः” इत्यमरः ॥ तस्मिन्नमुरे नोऽस्माकं सर्वे उपायाः संनिपातदोषत्रयस्य प्रकोपजे सांनिपातिके विकारे ज्वरादौ ॥ “संनिपाताच्च” इति वक्तव्यादृक् ॥ वीर्यवन्ति सारवन्त्यौपधानीव प्रतिहतक्रिया विफलप्रयोगा भवन्ति ॥

तदेव प्रतिहतक्रियत्वमाह—

जयाशा यत्र चास्माकं प्रतिघातोत्थितार्चिषा ।

हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्कमिवार्पितम् ॥ ४९ ॥

जयशोति ॥ किंचेति चार्थः । नूनमनेन हरिचक्रेण वषं जेष्याम इति यत्र हरिचक्रेऽस्माकं जयाशा विजयाशंसा । आसीदिति शेषः । प्रतिघातेन प्रतिहस्योत्थितार्चिषोद्भूततेजसा तेन हरिचक्रेण विष्णोः सुदर्शनेनास्य तारकस्य कण्ठे निष्कमुरोभूषणवर्पितमिवेत्युत्प्रेक्षा । स्वयमेव निष्कमिव स्थितमित्यर्थः । तारकशिरश्छेदाय हरिणा चक्रं त्यक्तं तदापि नष्टशक्ति जातमिति भावः ॥ “साष्टे गते मृवर्णानां हेम्पुरोभूषणे पले । दीनारेऽपि च निष्कोऽस्यी” इत्यमरः ॥

तदीयास्तनोयदेष्वद्य पुष्करावर्तकादिषु ।

अभ्यस्यन्ति तटायातं निर्जितैरावता गजाः ॥ ५० ॥

तदीयेति ॥ अद्य संमति निर्जित एवावतो यस्ते नयोक्ताः । तस्य तारकस्यमेव तदीया गजाः पुष्करावावर्तकाद्य नामादयो येषां तेषु नोपदेशु मेषु नटायातं वप्रग्रीदामभ्यस्यन्ति ॥

तदिच्छामो विभो स्वप्नं सेनान्यं तस्य शान्तये ।

कर्मबन्धच्छिदं धर्मं भवत्येव सुमुक्तयः ॥ ५१ ॥

उत्पाटय मेरुशृङ्गाणि क्षुण्णानि हरितां सुरैः ।

आक्रीडपर्वतास्तेन कल्पिताः स्वेषु वेश्मसु ॥ ४३ ॥

उत्पाटयेति ॥ तेन तारकेण हरितां सूर्याश्वानाम् ॥ “हरित्मूर्ये च सूर्याश्वेव-
र्णे च हरिते दिशि” इति विश्वः ॥ सुरैः शकैः क्षुण्णानि चूर्णितानि । एतेन तेषा-
मत्यौन्नत्यं सूचितम् । मेरुशृङ्गाण्युत्पाटय स्वेषु वेश्मसु । वेश्मस्त्विति बहुवचनेना-
स्य भुवनत्रयनिवासः सूचितः । आक्रीडन्त एष्वित्याक्रीडाः । ते च ते पर्वताः
कल्पिताः कृताः ॥

मन्दाकिन्याः पयः शेषं दिग्धारणमदाविलम् ।

हेमाम्भोरुहसस्यानां तद्वाप्यो धाम सांप्रतम् ॥ ४४ ॥

मन्दाकिन्या इति ॥ सांप्रतं संप्रति मन्दाकिन्या भागीरथ्या दिग्धारणानां
दिग्गजानां मदैराविलं कलुषं पयो जलमेव । शिष्यत इति शेषं शिष्टम् ॥ कर्मण्य-
प्रत्ययः ॥ “विष्वन्यत्रोपयुज्यते” इति नपुंसकत्वम् ॥ तर्हि कनककमलानि क
मतानीत्याह—हेमेति । हेमाम्भोरुहाण्येव सस्यानि तेषां तु तस्य वाप्यस्तद्वाप्य
एव धाम स्थानम् । सर्वाण्यप्युत्पाद्य स्वदीर्घकास्वेव प्रतिरोपितवानित्यर्थः ॥

भुवनालोकनप्रीतिः स्वर्गिभिर्नानुभूयते ।

खिलीभूते विमानानां तदापातभयात्पथि ॥ ४५ ॥

भुवनेति ॥ तस्य तारकस्यापातात्समापत्तेर्भयाद्विमानानां पथि खिलीभूते-
ऽग्रहतीभूते सति ॥ “हे खिलग्रहते समे” इत्यमरः ॥ स्वर्गिभिर्देवैर्भुवनानामा-
लोकेने प्रीतीर्नानुभूयते ॥

यज्वभिः संभृतं हव्यं विततेष्वध्वरेषु सः ।

जातवेदोमुखान्मायी मिपतामाच्छिनत्ति नः ॥ ४६ ॥

यज्वभिरिति ॥ यज्वभिर्धिवदिष्टवद्विः ॥ “यज्वा तु विधिनेष्टवान्” इ-
त्यमरः ॥ “मुयजोर्द्वेनिष्” इति द्वनिप्रत्ययः ॥ विततेष्वध्वरेषु यज्ञेषु संभृतं दत्तं
हव्यं इविर्मायी मायावी ॥ ग्रीक्षादित्वादिनिप्रत्ययः ॥ स तारको नोऽस्माकं मि-
पतां पश्यताम् । पश्यत्सु सत्स्वित्यर्थः ॥ “पृष्ठी चानादरे” इति पृष्ठी ॥ जातवेदा
वदिरेव भुक्तं तस्माज्जातवेदोमुखादाच्छिनत्ति । आसिष्य गृह्णातीत्यर्थः ॥

उच्चैरुच्चैः श्रवास्तेन हयरत्नमहारि च ।

देहवद्धमिवेन्द्रस्य चिगकालार्जितं यशः ॥ ४७ ॥

इत् इति ॥ इतो मत्त एव मासश्रीलम्बोदयः स देवस्तारकासुर इतो मत्त ए
क्षयं नाशं नार्हति । तथाहि । अन्यो वृक्षस्तावदास्ताम् । विपक्षो वृक्षो विपक्षो
ऽपि संवर्ध्य कुतश्चित्कारणात्सम्पन्नवर्धयित्वा स्वयं छेत्तुमसंमतमनर्हः ॥ असांमतमि
त्यनेन निपातेनाभिहितत्वादृष्ट इति द्वितीयान्तो न भवत्यनभिहिते कर्मणि द्वितीया
भिधानात् । यथाह चापनः—“निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न विभक्तिः परिगण
नस्य प्रापिकत्वात्” इति ॥

वृत्तं तेनेदमेव प्रौढया चास्मै प्रतिश्रुतम् ।

वरेण शमितं लोकानलं दग्धुं हि तत्तपः ॥ ५६ ॥

वृत्तमिति ॥ प्राक्पूर्वं तेनासुरेणेदमेव देवैरवध्यत्वमेव वृत्तं प्रार्थितम् । मय
चास्मै तारकाय प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥ “प्रसादभ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता” इति
संमदानत्वाच्चतुर्थो ॥ कर्तव्यं चैतद्विज्ञाह—लोकान्दग्धुमलं शक्तम् ॥ “पर्याप्तव
चनेष्वलमर्थेषु” इति तुमुन्प्रत्ययः ॥ तस्य तपस्तप्तपो वरेण वरदानेन शमितं हि
मयेति शेषः ॥

संयुगे सांयुगीनं तमुद्यतं प्रसहेत कः ।

अंशादृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः ॥ ५७ ॥

संयुग इति ॥ संयुगे युद्ध उद्यन्तं व्याप्तिप्रमाणम् । संयुगे मायुं सांयुगीनम्
“प्रतिजनादिभ्यः षच्” इति सञ्जमत्ययः ॥ तं तारकं निषिक्तस्य कश्चित्क्षेपे भ
रितस्य ॥ “नीलः कण्ठे लोहितश्च केशेष्विति नीललोहित इति पुराणम्” इति
स्वामी ॥ तस्य नीललोहितस्य धूर्जटे रेतसः शृङ्गस्यांशादृतेऽङ्गं विनान्यः कः प्रसहे
नाभिभवेत् ॥ “प्रसहनमभिभवे” इति वृत्तिकारः ॥

कथमसावीर्यशक्तिरित्याह—

स हि देवः परं ज्योतिस्तमःपारे ऽप्यवस्थितम् ।

परिच्छिन्नप्रभावधिर्न मया न च विष्णुना ॥ ५८ ॥

स इति ॥ स देवो नीललोहितस्तमःपारे परतो व्यवस्थितं तमोगुणानां
परं ज्योतिः परमात्मा हि । अतएव मया परिच्छिन्नप्रभावधिरवगाहमाहमानिगु-
यो न भवति तथा विष्णुना च न । अतस्तस्यासाध्यं नाम्नात्पर्यः ॥

तादिति ॥ तच्चसात्कारणात् । हे विभो स्वामिन् । मोक्षं भवं त्यक्तुमिच्छ-
वो मुमुक्षवो विरक्ता भवस्य संसारस्य शान्तये निवृत्तये कर्मैव बन्धस्तं छिनत्तीति
कर्मबन्धच्छिन्नं धर्ममिव । आत्मज्ञानहेतुभूतमिति शेषः । “ तमेव विदित्वा तमृ-
त्युमेति ” इति ज्ञानादेव मुक्तिः ॥ तस्य तारकस्य शान्तये नाशाय । सेनां नयतीति
सेनानीश्वरमृषतिः ॥ “ सत्सुदृष- ” इत्यादिना क्षिप ॥ तं सेनान्यं कंचित्सप्तमि-
च्छामः । जयमिति शेषः ॥

सेनानीश्वरेः फलमाह —

गोप्तारं सुरसैन्यानां यं पुरस्कृत्य गोत्रमिह ।

प्रत्यानेप्यति शत्रुभ्यो बन्दीमिव जयश्रियम् ॥ ५२ ॥

गोप्तारमिति ॥ सुरसैन्यानां देवतासेनानां गोप्तारं रक्षितारं यं सेना-
न्यं पुरस्कृत्य पुरोषाय ॥ “ पुरोऽप्ययम् ” इति गतित्वात् “ नमस्पुरसोर्गलोः ”
इति सकारः ॥ गां पृथ्वीं त्रायन्त इति गोत्रास्तान्भिनत्तीति गोत्रभिदिन्द्रो जय-
श्रियं बन्दीमिव बन्दीकृतां शिपिमिव शत्रुभ्यः सकाशात्प्रसानेप्यति प्रत्याहरिष्य-
ति । तं सप्तमिमिति पूर्वेण संबन्धः ॥

वचस्यैवसिते तस्मिन्सतर्ज गिरमात्मजूः ।

गर्जितानन्तरां वृष्टिं सौभाग्येन जिगाय सा ॥ ५३ ॥

वचसीति ॥ तस्मिन्वाहस्पत्ये वचस्यवसिते परिसमाप्ते सयात्मभूमांसा गिरं
वाचं समर्जं जगादेत्यर्थः । मा गीः सौभाग्येन मनोहरतेन ॥ “ हृद्गगतिन्ध्यन्ते
पूर्वपदस्य च ” इत्युभयपदवृद्धिः ॥ गर्जिताद्गर्जतस्य वानन्तरं प्रवृत्तां वृष्टिं जिगाय
जिनयती । गर्जितपरत्वाद्गृष्टेरित्युक्तं दृष्ट्वापनफलत्वाद्गिरः सुभगन्वाति भावः ॥

संपत्स्यते नः कामोऽयं कालः कश्चित्प्रतीक्ष्यताम् ।

न त्वस्य सिद्धीं यास्यामि सर्गध्यापाग्मात्मना ॥ ५४ ॥

संपत्स्यते इति ॥ अयं वो पुण्याकं कामो मनोरथः सेनानीभ्यः संपत्स्यते
मेत्यर्थः । कश्चित्प्रतीक्ष्यताम् कालः प्रतीक्ष्यताम् । न किंतु तस्य सेनान्यः सिद्धीं
विषय आत्मना स्वयं मार्गं मृष्टिरेव व्यापारमं न यास्यामि । नारं मर्यादीत्यर्थः ।

इति ज्ञानादौपाह —

इतः स दैत्यः प्रातश्चोर्नेत एवाहति क्षयम् ।

विष्वक्तोऽपि संवर्ष्य स्वयं छेनुमसां प्रतम् ॥ ५५ ॥

इत इति ॥ इतो मत्त एव प्राप्तश्रीर्लघोदयः स दैवस्तारकासुर इतो मत्त एव
क्षयं नाशं नाहति । तथाहि । अन्यो वृक्षस्तावदास्ताम् । विपस्य वृक्षो विपवृक्षो-
ऽपि संवर्ष्य कुतश्चित्कारणात्सम्यग्वर्धयित्वा स्वयं छेत्तुमसांमतमनर्हः ॥ असांमतमि-
त्यनेन निपातेनाभिहितत्वादृष्ट इति द्वितीयान्तो न भवत्यनभिहिते कर्मणि द्वितीया-
भिधानात् । यथाह वामनः—“निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न विभक्तिः परिगण-
नस्य प्रापिकत्वात्” इति ॥

वृत्तं तेनेदमेव प्रौङ्ग्या चास्मै प्रतिश्रुतम् ।

वरेण शमितं लोकानलं दग्धुं हि तत्तपः ॥ ५६ ॥

वृत्तमिति ॥ प्राक्पूर्वं तेनासुरेणेदमेव दैवैरवध्यत्वमेव वृत्तं प्रार्थितम् । मया
चास्मै तारकाय प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥ “प्रसादभ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता” इति
संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ कर्तव्यं चैतदित्याह—लोकान्दग्धुमलं शक्तम् ॥ “पर्याप्तव-
चनेष्वलमर्थेषु” इति तुमुन्प्रत्ययः ॥ तस्य तपस्तत्तपो वरेण वरदानेन शमितं हि ।
मयेति शेषः ॥

संयुगे सांयुगीनं तमुद्यतं प्रसहेत कः ।

अंशादृते निपिक्तस्य नीललोहितरेतसः ॥ ५७ ॥

संयुग इति ॥ संयुगे युद्ध उद्यन्तं व्याप्रियमाणम् । संयुगे मायुं सांयुगीनम् ॥
“प्रतिजनादिभ्यः षच्” इति खञ्प्रत्ययः ॥ तं तारकं निपिक्तस्य क्वचित्क्षेपे क्ष-
रितस्य ॥ “नीलः कण्ठे लोहितश्च केशेष्विति नीललोहित इति पुराणम्” इति
सामी ॥ तस्य नीललोहितस्य धूर्जटे रेतसः शृङ्गस्यांशादृतेऽंशं विनान्यः कः प्रसहे-
ताभिभवेत् ॥ “प्रसहनमभिभवे” इति वृत्तिकारः ॥

कथमसावीट्यशक्तिरित्याह—

स हि देवः परं ज्योतिस्तमःपारे व्यचस्यितम् ।

परिच्छिन्नप्रभावर्येण मया न च विष्णुना ॥ ५८ ॥

स इति ॥ स देवो नीललोहितस्तमःपारे पन्नो व्यचस्मिन् तमोगुणातीनं
परं ज्योतिः परमात्मा हि । अतएव मया परिच्छिन्नप्रभावार्थैरवगाढमहिमानिश-
यो न भवति तथा विष्णुना च न । अतस्तस्यासार्थं नाम्नात्यर्थः ॥

संप्रति तदंशोत्पत्तावुपायं दर्शयति—

उमारूपेण ते यूयं संयमस्तिमितं मनः ।

शंभोर्यतध्वमाक्रष्टुमयस्कान्तेन लोहवत् ॥ ५९ ॥

उमेति ॥ ते. कार्यार्थिनो यूयं संयमस्तिमितं समाधिनिश्चलं शंभोर्मन उमारूपेणोमासौन्दर्येण ॥ “रूपं स्वभावे सौन्दर्ये नाणके पशुशब्दयोः । ग्रन्थावृत्तौ नाटकादावाकारश्लोकयोरपि” इति विश्वः ॥ अयस्कान्तेन मणिविशेषेण ॥ “कस्कादिषु च” इति सकारः ॥ लोहवदयोधातुमिव ॥ “तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः” इति वतिप्रत्ययो गृह्यः ॥ आक्रष्टुमाहर्तुं यतध्वमुक्ता भवत ॥

न च गत्यन्तरमस्तीत्याह—

उभे एव क्षमे वोढुमुभयोर्वीजमाहितम् ।

सा वा शंभोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी मम ॥ ६० ॥

उभे इति ॥ उभयोः शंभोर्मम चाहितं निपिक्तं वीजं तेजो वोढुं सोढुं सा वोमा शंभोरष्टमूर्तेस्तस्येयं तदीया जलमयी मूर्तिर्वा मम । उभे एव क्षमे । न तु-
तीयेत्यर्थः ॥ वाशब्दो द्वन्द्वार्थे न त्वन्यार्थे । एतदेवोदाहृत्येत्यमेन व्याख्यातं गण-
व्याख्याने ॥ अत्र दीपकालंकारः प्राकरणिकयोरुमामहेश्वरयोरप्राकरणिकयोर्ब्र-
ह्मजलमूर्त्योश्चौपम्यस्य गम्यत्वात् । यथाह भोजराजः—“प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां
चौपम्यस्य गम्यत्वे दीपकम्” इति । न चेयं तुल्ययोगिता तस्याः केवलप्रस्तुतवि-
पयत्वेन केवलाप्रस्तुतविपयत्वेन चोत्थानादिति ॥

तस्यात्मा शितिकण्ठस्य सैन्यापत्यमुपेत्य वः ।

मोक्षयते सुरवन्दीनां वेणीर्वीर्यविभ्रूतिभिः ॥ ६१ ॥

तस्येति ॥ तस्य शितिकण्ठस्याष्टमूर्तेरात्मा । पुत्र इत्यर्थः ॥ “आत्मा वै
पुत्रनामासि” इति श्रुतेः ॥ वो युष्माकं सेनापतेभ्यः सैन्यापत्यम् ॥ “पत्यन्त-
पुरोहितादिभ्यो यक्” इति यक्प्रत्ययः ॥ उपेत्य प्राप्य वीर्यविभ्रूतिभिः शौर्यसंप-
त्तिभिः सुरवन्दीनां वेणीर्मोक्षयते विसंसयिष्यति । तारकामुरं हनिष्यतीति भावः ॥

इति व्याहृत्य विबुधान्विश्वयोनिस्तिरोदधे ।

मनस्याहितकर्तव्यास्तेऽपि देवा दिवं ययुः ॥ ६२ ॥

इतीति ॥ विश्वस्य योनिः कारणम् ॥ “योनिः स्त्रीणां भगस्याने कारणे
नाम्रिके पणे” इति वैनयन्ती ॥ विबुधान्मुरानिनि व्याहृसाभिघाय तिरोदधेऽन्त-
र्दितवान् । ते देवा अपि मनसाहितं कर्तव्यं यस्मै तथोक्ताः सन्तो दिवं स्वर्गं ययुः
प्रायुः ॥

तत्र निश्चित्य कंदर्पमगमत्पाकशासनः ।

मनसा कार्यसंसिद्धौ त्वराद्विगुणरंहसा ॥ ६३ ॥

तत्रेति ॥ पाको नाम कथिदसुरस्तस्य शासन इन्द्रस्तत्र हरचिचाकर्षणकृत्ये
कंदर्पं निश्चित्य । साधकत्वेनेति शेषः । कार्यसंसिद्धौ त्वरयौत्सुक्येन । द्वौ गुणौ
यस्य तद्विगुणं द्विरावृत्तं रंहो वेगो यस्य तेन तथोक्तेन ॥ “गुणस्तु वृत्तिशब्दादि-
ज्येन्द्रियामुल्लयनन्तुषु” इति वैनयन्ती ॥ मनसागमत् । सस्मारेत्यर्थः ॥ गमेर्लुङ् ।
लदिताचल्लेरहादेशः ॥

अथ स ललितयोपिङ्गलताचारुशृङ्गं

रतिवलयपदाङ्गे चापमासज्य कण्ठे ।

सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुराश्वः

शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलिः पुष्पधन्वा ॥ ६४ ॥

अयेति ॥ अथ स्मरणानन्तरम् । स स्मृत इत्यर्थः ॥ पुष्पं धनुर्वस्य स पुष्प-
धन्वा कामः ॥ “वा संज्ञायाम्” इत्यनङ् ॥ “ललितं त्रिषु सुन्दरम्” इत्यमरः ॥
ललितायाः सुन्दर्या योपितो भ्रुवौ लते इव चामुणी शृङ्गे कोटी यस्य तत्तथोक्तं
चापम् । रतिः स्मरमिया ॥ “रतिः स्मरमिया” इत्यमरः ॥ तस्या वलयपदानि
कङ्कणस्थानान्यङ्गविहं यस्य स तथोक्ते कण्ठ आसज्य लगयित्वा ॥ चापकण्ठविशे-
षणाम्पां शृङ्गारिकनिधेस्त्रिभुवनैकवीरस्य शृङ्गारवीरोपकरणेषु तुल्यपरसत्वं व्यज्यते ॥
सहचरस्य सख्युर्मधोर्वसन्तस्य हस्ते न्यस्तं चूताङ्कुरमेवाश्वं यस्य स तथोक्तः प्राञ्ज-
लिः कृताञ्जलिः सन् । शतमखमिन्द्रमुपतस्थे संगतवान् ॥ संगतिकरणार्थादात्मने-
पदम् ॥ अत्र स्वभावोक्तिः—“स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्भूतवर्णनम्” इति ॥
मालिनीवृत्तमेतद्—“ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः” इति लक्षणात् ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमहिनापसूरिविरचितया संजी-

घिनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे

महाकाव्ये प्रथमांशोऽष्टादशो नाम द्वितीयः सर्गः ।

तृतीयः सर्गः ।

तस्मिन्मघोनस्त्रिदशान्विहाय सहस्रमक्ष्णां युगपत्पपात ।

प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥ १ ॥

तस्मिन्निति ॥ मघोन इन्द्रसाक्ष्णां सहस्रं त्रिरावृत्ता दश परिमाणमेवामिति त्रिदशान्वेवान् ॥ “संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये” इति बहुव्रीहिः । “बहुव्रीहौ संख्येये-” इति ङङप्रत्ययः । उक्तार्थत्वात्सुचो निवृत्तिः ॥ विहाय स-
क्ता तस्मिन्कामे युगपत्पपात । सहस्रेणाक्षिभिरद्राक्षीदित्यादरातिशयोक्तिः ॥
ननु सुचिरपरिचितानेकसुरपरिखागेन भगवतो महेन्द्रस्य कथमकाण्डे तस्मिन्नेक-
स्मिन्पक्षपात इत्याशङ्क्यार्थान्तरं न्यस्यति—प्रायो भूम्ना प्रभूणामाश्रितेषु सेवकेषु
विषये गौरवमादरः प्रयोजनापेक्षितया कार्याधित्वेन हेतुना चलं चञ्चलम् । फल-
तन्त्राः मभवो न तु गुणतन्त्रा इति भावः ॥

स वासवेनासनसंनिकृष्टमितो निपीदेति विंसृष्टभूमिः ।

भर्तुः प्रसादं प्रतिनन्द्य भूर्भा वक्तुं मिथः प्राक्रमतैवमेनम् ॥ २ ॥

स इति ॥ स कामो वासवेनेन्द्रेणासनस्य सिंहासनस्य संनिकृष्टं संनिहितमास-
नसंनिकृष्टं यथा तथा ॥ शेषपष्ठचापं समासः कृद्योगलक्षणया तु न “न लोका-
व्यपनिष्ठाखल्यर्थवृत्ताम्” इति पट्टीनिषेधात् ॥ इतो निपीदेदोपविशेति विंसृष्टभू-
मिर्दत्तावकाशः सन् । भर्तुः स्वामिनः प्रसादमनुग्रहं भूर्भा प्रतिनन्द्य संभाव्य मिथो
रहसि ॥ “मियोऽन्योन्यं रहस्यपि” इत्यमरः ॥ एनमिन्द्रमेवं वक्ष्यमाणप्रकारेण
वक्तुं प्राक्रमतोपक्रान्तवान् ॥ “भोपाभ्यां समर्थाभ्याम्” इत्यात्मनेपदम् ॥

आज्ञापय ज्ञातविशेषं पुंसां लोकेषु यत्तं करणीयमस्ति ।

अनुग्रहं संस्मरणप्रवृत्तमिच्छामि संवर्धितमाज्ञया ते ॥ ३ ॥

आज्ञापयेति ॥ हे पुंसां ज्ञातविशेष ज्ञानमार । ज्ञातपुंविशेषेणर्थः । गापेत्सत्वे-
ऽपि गमकत्वात्समासः ॥ आज्ञापय । तदिति शेषः ॥ उत्तरवारणे यच्छन्दमयो-
गात् पूर्ववारणे नच्छन्दमयोगानिर्वन्धः ॥ किं तदित्य-
पे कर्तव्यमस्ति । संस्मरणेन प्रवृत्तमनुग्रहं ते तवा-

धितं दृष्टिं गमिनमिच्छामि । संस्पर्णकृतमनुग्रहं केनचिन्मियोगेन वर्धय क्वचित्क-
र्मणि निमुद्देश्यः । अन्यथा मे नास्ति परिशेष इति भावः ॥ तुमुन्नन्तपाठे नि-
जये यत्नः कार्यः ॥

न च मे किञ्चिदमाध्यमस्मीत्याह—

केनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते नितान्तदीर्घैर्जनिता तपोभिः ।

यावद्भवत्पाहितसायकस्य मत्कामुकस्यास्य निदेशवर्ती ॥ ४ ॥

केनेति ॥ पदकाङ्क्षिणा आगत्यकामेन केन पुंसा नितान्तदीर्घैरिति मभूतेभ्य-
पोभिस्ते तवाभ्यसूयार्था जनिता । ते द्रष्टीति शेषः । किमर्थम् । यावत्ततः न मत्-
द्वाराहितमायकस्य महितशरणस्यास्य मत्कामुकस्य निदेशे वर्तेत इति निदेशवर्ती
ज्ञावशो भवति । अविद्यम्वेनेव भाविष्यतीत्यर्थः ॥ “वर्तमानमापीमे वर्तमानवशा”
इति लट् ॥

संप्रति चतुर्वर्गे योऽप्यधिकृत्याह—

असंमतः कस्तव मुक्तिमार्गं पुनर्भवशेषाभयात्प्रपन्नः ।

यद्वभिरं तिष्ठतु सुन्दरीणामारेचितभूपतुरः कंठारैः ॥ ५ ॥

असंमत इति ॥ तथासंमतः कः पुनर्भवः पुनरावृत्तिः । संमत इति यावत् ।
तत्र ये श्रेया जन्मजरामरणादयमेभ्यो भयान्मुक्तिमार्गं प्रपन्नवद । ततः सां-
त्वारोचित्याभिरेवैकशो विद्योक्ताभिर्भोधिधर्तुः सुन्दरीणां कंठारैर्विद्युत्तिष्ठति
तु ॥ आरेचितमक्षणं तु—“स्यात्तद्वैर्लभ्यतायेत्येवमिति एव वेदवत् ॥ ततो
मृग्यमृग्यतोपे वाटिन्याङ्गुष्ठार्धे वि-

भयान्मृग्यमृग्यताह—

कामपथिकृत्याह—
कामे

कामेकृत्याह—
कुमारसंभवे

नितम्बिनीमिच्छति मुक्तलज्जां कण्ठे स्थितां ॥ एकः पतिर्विप्राः ॥ नद्या वृत्तं ॥

काशिमिच्छति मुक्तलज्जां कण्ठे स्वयं ग्राहनिपक्त
॥ “श्रीं स्वभावे सद्गुणे” तेन दुःखशीलां दुःखस्वभावात् ।
॥ “श्रीं स्वभावे सद्गुणे” तेन दुःखशीलां दुःखस्वभावात् ।
॥ “श्रीं स्वभावे सद्गुणे” तेन दुःखशीलां दुःखस्वभावात् ।

श्रीमन्मन्त्रि ॥ एकः पतिर्यस्याः सैकपत्नी पतिव्रता
श्रीमन्मन्त्रि ॥ नद्या व्रतं पातिव्रतं त्वेन
श्रीमन्मन्त्रि ॥ श्रीमन्मन्त्रि ॥ श्रीमन्मन्त्रि ॥

पतिव्रताः सैकपत्नी पतिव्रता ॥ “नित्यं स

॥ श्रीं समावे पातिव्रतं संप्रपत्नी पतिव्रता ॥ “नित्यं स
 दास्यते । स्वयं शृङ्गारिणी इत्यमरः ॥ चारुतया चारुतया
 य विप्रस्यन्तु प्राह ॥ स्वयं शृङ्गारिणी इत्यमरः ॥ चारुतया चारुतया

[illegible]

॥ चारुतया सुन्दरत्वेन हे
 ॥ “विभाषा ग्रहः”
 ॥ “विभाषा ग्रहः”

॥ चारुतया सुन्दरत्वेन हे
 मुक्तलज्जां सर्वो कण्ठे स्वयंग्राह
 "विभाषा ग्रहः" इति णमत्स्यः
 स्वयंग्राह इति नियमो जलचरे
 ग्रहः ॥ एतद्योगस्य पारदाग्निक
 प्राविद्या नार्थिक

यथः ॥ एनचन्द्रम्य पारदाग्निकलादुक्तम् । तदर्थे पतिव्रतामपि ॥ स्वयंश्राद्धं नान्यथा ॥ विभाषा ग्रहः ॥ इति शमस्यः ॥

विभाषा ग्रहः " इति गमत्सयः । तदर्थे पतिव्रतामपि व्रताङ्गमपि
श्रिविद्या नार्थिका । स्वकीया परकीया
कथामित्याह—

कयासि कामिन्त्यसि—
तस्याः—

कयासि कामिन्सुरतापरमम् । तदर्थं पतिव्रतामपि व्रताङ्गशमिष्य
तम्याः करिष्यामि । तया च श्रुतिः—“अहल्यायै जादः” इति । तत्र

कयासि कामिन्नु रतापराधात्पाद...
तस्याः करिष्यामि इत्यादि...
कयेति ॥

कयासि कामिन्नु रतापराधात्पादानतः क्वे
तम्याः करिष्यामि दृढावृतापं
कयेनि ॥ हे कामिन्नु

तस्याः करिष्यामि दृढाश्रुतापं प्रवाहयाम्यसौ । कोपनयन्त्यसौ त्वं ननु कथं भवेत् ॥ इति कापिनकामुकः ॥

तस्याः करिष्यामि द्वादश्रुतापं प्रवालशय्याभ्यां
कथंनि ॥ हे कार्पिकायुक् मुरतापराधाय जातः” इति
मननः मन । कोपनया कोपनयावधूतः ।
द्वारिणं द्वादश्रुतापं मुरतापराधाय जातः” इति

कमेनि ॥ हे कार्पिन्कामुक मुरतापराधात् प्रवालशय्याशरणं शरीरं दृढानुतापं गान्ध्याशरणं प्रसीदति ॥

मननः मन । कोपनया कोपनशील्या कया किय
प्रतीद्विश्वासात्

प्रतीद विभ्राम्यतु वीर

प्रवालशय्याशरणं शरीरम् । अन्यासद्वादित्यर्थः । पादान्
प्रसीद विभ्राम्यतु वीर वज्रं सौर्षि प्रवालशय्याशरणम् ।

प्रसीद विभ्राम्यतु वीर वज्रं शरैर्मदीयैः ॥

प्रसादं विश्राम्यतु वीर वज्रं शरैर्मदीयैः कतमः ॥
विभेत्तु मांघोरुतवाहृवोर्यः स्त्रीभूषणे ॥
प्रमदिति ॥ ६ वीर वज्रं शरैर्मदीयैः कतमः ॥
प्रमदिति ॥ ६ वीर वज्रं शरैर्मदीयैः कतमः ॥

विभेत्तु मां योरुतवाद्दुवोर्यः स्त्रीभ्योऽपि कते ॥ २ ॥
प्रसन्नमिति ॥ २ ॥ श्रीरामायणे ॥ २ ॥

विभक्तु मां यो कृतवाहुवोर्यः स्वोभ्योऽपि कृतमः सुरारिः ।
प्रमदिति ॥ ६ ॥ श्री गणेशाय नमः ।

तचेति ॥ किं बहुना तव प्रसादादनुग्रहात्कुसुमायुधोऽप्यतिदुर्बलास्त्रोऽप्यहमे-
मधुं वसन्तमेव सहायं लब्ध्वा पिनाकः पाणौ यस्य सः पिनाकपाणिः ॥
प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठामस्य्या ॥ तस्य हरस्यापि । हरः पिनाकी चेत्यतिदा-
ग इति भावः । धैर्यच्युतिं धैर्यहानिं कुर्याम् । कर्तुं शक्नुयामित्यर्थः ॥ “शक्ति
रह च” इति शक्यार्थे लिङ् ॥ अन्ये धन्विनो धनुर्भूतो मम के । न केऽपी-
त्यर्थः ॥ किंशब्दः कुत्सायाम् । “कुत्साप्रश्रवितकैषु क्षेपे किंशब्द इष्यते” इति
त्वतः ॥

अथोरुदेशादवतार्य पादमक्रान्तिसंभावितपादपीठम् ।

संकल्पितार्थे विवृतात्मशक्तिमाखण्डलः काममिदं वभापे ॥ ११ ॥

अथेति ॥ अथ स्मरवाक्यश्रवणानन्तरयाखण्डलः सदृशाक्ष ऊरुदेशात्पादमा-
क्रान्त्याश्रमणेन संभावितं पादपीठं यस्मिन्स्तद्यथा तथावतार्य संकल्पितार्थे हर-
चित्ताकर्षणरूपे विषये विवृतात्मशक्तिम् “कुर्या हरस्यापि—” (३ । १०) इ-
त्यादिना प्रकटीकृतस्वसामर्थ्यं कामं स्मरमिदं वक्ष्यमाणं वभापे ॥

सर्वं सखे त्वय्युपपन्नमेतदुभे ममास्त्रे कुलिशं भवांश्च ।

वज्रं तपोवीर्यमहत्सु कुण्ठं त्वं सर्वतोगामि च साधकं च ॥ १२ ॥

सर्वमिति ॥ हे मखे । मखे इति संबोधनं गौरवार्थम् । सर्वमेतत्त्वय्युपपन्नं
मिदम् । मम कुलिशं वज्रं भवांश्चोभे अस्त्रे । तत्र वज्रं तपोवीर्येण तपोवलेन म-
हत्सु प्रवलेषु कुण्ठं प्रतिवद्धप्रसरम् । त्वमस्त्रं सर्वतोगामि च साधकं च । तापमे-
ष्यप्यकुण्ठमित्यर्थः ॥

अवैमि ते सारमतः खलु त्वां कार्ये गुरुप्यात्मसमं नियोक्ष्ये ।

व्यादिश्यते श्रूयतामवेक्ष्य रुष्णेन देहोद्वहनाय शेषः ॥ १३ ॥

अवैमीति ॥ हे मखे ते सारं बलमवैमि वेदिष । अतः खल्वनपवान्ममं म-
नुज्यं त्वां गुमां महति कार्ये “तस्मै दिमात्रेः—” (३ । १६) इति वक्ष्यमाणे
नियोक्ष्ये ॥ “स्वरागन्तोपमर्गादिति वक्तव्यम्” इति वानिकादान्मनेपदानिय-
मः ॥ तथाहि । मारपरीक्षापूर्वक एव सर्वत्र नियोग इत्याह—रुष्णेन विष्णुना ।
धरतीति धरः ॥ पञ्चापच ॥ भुवो धरो भूधरस्तस्य भावस्तत्तां भूधरताम् । भूधर-
णशक्तिमित्यर्थः । अवैक्ष्य ज्ञात्वा शेषः सर्वराजो देहोद्वहनाय स्मरेद्भुजोदम् ॥ “कि-
यापौपपदस्य—” इत्यादिना अनुयायि ॥ व्यादिश्यते नियुज्यते । शेषशायी हि भगवान् ॥

नियोगाङ्गीकारं सिद्धवत्कर्तुमाह—

आशंसता वाणगतिं वृषाङ्के कार्यं त्वया नः प्रतिपन्नकल्पम् ।

निबोध यज्ञांशभुजामिदानीमुच्चैर्द्विषामीप्सितमेतदेव ॥ १४ ॥

आशंसतेति ॥ वृषाङ्के हरे वाणगतिं वाणप्रसरमाशंसता कथयता । “कुर्या हर-
स्यापि पिनाकपाणोः” (३।१०) इत्यादिनेति शेषः । त्वया नोऽस्माकं कार्यं प्रतिप-
न्नकल्पमङ्गीकृतप्रायम् ॥ “ईपदसमाप्तौ—” इत्यादिना कल्पप्पत्ययः ॥ कथमे-
तदत आह—इदानीमुच्चैरुन्नता द्विपो येषां तेषामुच्चैर्द्विषां यज्ञांशभुजां देवानाम् ।
एतेन द्विपलुप्तयज्ञभागत्वं सूच्यते । ईप्सितमामुमिष्टमेतदेव हरे वाणप्रयोगरूपमेव
निबोध । हरायत्तं बुध्यसेत्यर्थः ॥ “बुधबोधने” इति धातोर्लोऽ ॥ अत्र “आशंस-
ता प्रार्थयमानेन” इति नाथव्याख्यानपनाथव्याख्यानम् । आङ्पूर्वयोः शास्ति-
शंसन्योरिच्छार्थत्वे आत्मनेपदनियमात् । याच्यार्थत्वस्याप्रामाणिकत्वात् ।
“कुर्या हरस्यापि—” (३।१०) इत्यत्रानयोरभावादयोगाच्चेति ॥

किं तत्कार्यं कथं वा तस्य हरायत्तत्वं कुतो वा मदपेक्षेत्यत्राह—

अमी हि वीर्यप्रभवं भवस्य जयाय सेनान्यमुशान्ति देवाः ।

स च त्वदेकेषुनिपातसाध्यो ब्रह्माङ्गभूर्ब्रह्मणि योजितात्मा १५

अमी इति ॥ हि यस्मादमी देवा जयाय शत्रुजयार्थं भवस्य हरस्य वीर्यप्रभ-
वं तेजः संभूतं सेनान्यं सेनापतिमुशान्तिं कामयन्ते ॥ “वश कान्तौ” इति धातोर्ल-
ट् ॥ ब्रह्मणां सद्योजातादिमन्त्राणामद्धानां हृदयादिमन्त्राणां भूः स्थानं ब्रह्माङ्ग-
भूः । कृतमन्त्रन्यास इत्यर्थः । ब्रह्मणि निजतत्त्वे ॥ “वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा”
इत्युभयवाच्यमरः ॥ योजितात्मा नियमितचित्तः । मन्त्रन्यासोपपन्नं तस्य यजमान

प्राग्व्याहृतार्थं स्मरति—

सुराः समभ्यर्थयितार एते कार्यं त्रयाणामपि विष्टपानाम् ।

चापेन ते कर्म न चातिहिंस्रमहो वतासि स्पृहणीयवीर्यः ॥ २० ॥

सुरा इति ॥ एते सुराः समभ्यर्थयितारो याचनारः । कार्यं प्रयोजनं त्रयाणां विष्टपानामपि मंत्रान्ध । मन्त्रलोकार्थोमयर्थः । कर्म ते तत्र चापेन । न तन्येनेति भावः । अतिहिंस्रमतिमानुकं च न । अहो वत इति मंत्रोधने ॥ “अहो वतानुकम्पायां मन्दं मंत्रोधनेऽपि च” इति विश्वः ॥ अथवा अहो आश्चर्यं । वतं यामन्त्रणे मन्त्रोपे च” इति । “यतामन्त्रणमन्त्रोपमन्त्रदानुक्रोशायिभ्यः” इति विश्वः ॥ स्पृहणीयवीर्योऽस्याश्रय्यक्रमोऽपि ॥ “आश्चर्यं स्पृहणीयं च” इति नानार्थकोशः ॥

मधुश्च ते मन्मथ साहचर्यादिसावनुक्तोऽपि सहाय एव ।

समीरणो नोदयिता भवेति व्यादिश्यते केन हुताशनस्य ॥ २१ ॥

मधुरिति ॥ हे मन्मथ । अग्रे मधुश्च वसन्तोऽपि ते साहचर्यात्साहचर्यादेवा-
नुक्तोऽप्यप्रारंभोऽपि महायः महकार्येव । तथाहि । समीरणो वायुहुताशस्याग्नेर्नो-
दयिता मंत्रकां भवेति केन व्यादिश्यते ॥ अत्र मधुसमीरणयोस्तुक्तिमन्तरेण सहा-
यताकरणं सामान्यधर्मः । स च वाक्यद्वये वस्तुप्रतिवस्तुभावेन पृथक्कौदष्ट इति प्र-
तिपाद्यमानालंकारोऽयम् । तदुक्तम्—“यत्र सामान्यनिर्देशः पृथग्याक्यद्वये यदि ।
मर्मोपस्थाश्रिता सा स्यात्प्रतिवस्तूपमा मता” इति ॥

तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञामादाय सूर्ध्वा मदनः प्रतस्थे ।

तेरावतास्फालनकर्कशेन हस्तेन पस्पर्शं तदङ्गमिन्द्रः ॥ २२ ॥

तथेति ॥ तथास्तिति भर्तुः स्वामिनः शेषामिव प्रसाददत्तां मालामिव ॥ “प्र-
साददत्तां मालामिव” इति विश्वः । “माल्याभूतादिदाने स्त्री

साशङ्कं संकटमापतितमिति सभयमनुप्रयातः सन् । तथाहस्य व्ययेनापि प्रार्थिता
कार्यसिद्धिर्येन स तथोक्तः । शीर्त्वा मृत्वापि सर्वथा देवकार्यं साधयिष्यामीति
कृतनिश्चयः सन्नित्यर्थः । हैमवतं हिमवति भवं स्थाणो रुद्रस्याश्रमं जगाम ॥

तस्मिन्वने संयमिनां मुनीनां तपःसमाधेः प्रतिकूलवर्ती । ..

संकल्पयोनेरभिमानञ्चतमात्मानमाधाय मधुर्जजृम्भे ॥ २४ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्वने स्थाण्वाश्रमे संयमिनां समाधिपतां मुनीनां तपसः स-
माधेरेकाग्रतायाः प्रतिकूलं वर्तत इति प्रतिकूलवर्ती विरोधी मधुर्वसन्तः संकल्पयोने-
र्मनोभवस्याभिमानभूतम् । गर्वहेतुभूतमित्यर्थः ॥ कार्यकारणयोरभेदोपचारः ॥ आत्मा-
नं निजस्वरूपमाधाय संनिधाय जजृम्भे प्रादुर्बभूव । वसन्तधर्मान्प्रवर्तयामासेत्यर्थः ॥
वसन्तधर्मानाह—

कुवेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य ।

दिग्दक्षिणा गन्धर्वहं मुखेन व्यलीकनिश्वासमिवोत्ससर्ज ॥ २५ ॥

कुवेरेति ॥ उष्णरश्मौ मूर्धे सादृशिके च नायके समयं दक्षिणायनकालं सं-
गमकालं च विलङ्घयत्काण्डे व्यतिक्रम्य कुवेरगुप्तां धनपतिपालितां कुत्सितशरीरेण
केनचिदक्षितां च दिशमुदीचीं स्त्रीलिङ्गाक्षितां कांचिन्नायिकां च गन्तुं चलितुं सं-
गन्तुं च प्रवृत्ते मति दक्षिणा दिग्दक्षिण्ययती नायिका च मुखेनाग्रभागेन वक्त्रेण
च । वदतीति वदः ॥ पचाद्यच ॥ गन्धर्वहं गन्धर्वहमनिलं व्यलीकेन दुःखेन नि-
श्वासम् व्यलीकनिश्वासमिव ॥ “दुःखे वैलक्ष्ये व्यलीकमपि याकार्यवस्तुनोः” इति
वैजयन्ती ॥ उत्समर्जं प्रवर्तयामास । सभर्तारि समयोल्लङ्घनेन पराङ्मनासंगतिं प्रवृत्ते
मति म्रियो दक्षिण्यादकिंचिद्ददा दुःखान्निश्चसन्तीति भावः । उत्तरायणे मति म-
ल्लयानिल्याः प्रवृत्ता इति वाच्यार्थः ॥ अत्रोन्मेषालंकारः । न च ममासौक्तिरेवैय-
मुन्मेषानुमविष्टेति शङ्कितव्यं केवलविशेषणसामर्थ्यादेवाप्रस्तुतमतीता मोक्षिष्ठने ।
अत्र तु दक्षिणेति विशेष्यसामर्थ्यादपि नायिका मतीयते । न च श्रेष्ठ एव प्रकृ-
तामकृतविषय उभयश्रेष्ठे श्रेष्ठविशेषणानङ्गीकारात् । तस्माच्छब्दशक्तिमूलाऽयं
ध्वनिः । स च व्यलीकनिश्वासमरूपचेतनधर्मभावनाय दक्षिणस्या दिशो नायिकया
महाभेदमासादयन्प्रभेदलक्षणानिगपोत्तमुपजीविनीं निश्वासमिवेति वाच्योत्प्रेक्षां
निर्वहतीति वाच्यसिद्धाद्भूत इत्युत्पत्त्यापः ॥

असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः स्कन्धात्प्रभृत्येव सपल्लवानि ।

पादेन नापैक्षत सुन्दरीणां संपर्कमासिञ्जतनूपुरेण ॥ २६ ॥

असूतेति ॥ अशोको वृक्षविशेषः सद्यः स्कन्धात्मकाण्डात्मभृत्येव । स्कन्धा-
दारभ्येत्यर्थः ॥ भाष्यकारवचनात्मभृतियोगे पञ्चमीति कैयटः । भाष्यं च “मू-
लात्मभृत्यग्राहृक्षांस्तद्विशेषवन्ति” इति “कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणो मासः” इ-
त्यादि ॥ सपल्लवानि कुसुमान्यसूत । उभयमप्यजीजनदित्यर्थः । आसिञ्जितो वृ-
क्षो यस्य तेन ॥ सिञ्जधातोरकर्मकात् “गत्यर्थार्कर्मक—” इत्यादिना कर्तरि क्तः ॥
मुन्दरीणां पादेन संपर्कं ताडनं नापैक्षत । “सन्नूपुररवेण स्त्रीचरणेनाभिताडनम् ।
दोहदं यदशोकस्य ततः पुष्पोद्गमो भवेत्” इति । तथाहि—“पादाहतः प्रमदया
विकसत्यशोकः शोकं जहाति वकुलो मुखसीधुसिक्तः । आलोकितः कुरुवकः कु-
रुते विकाशमालोढितस्तिलक उत्कलिको विभाति” ॥

सद्यः प्रवालोद्गमचारुपत्रे नीते समाप्तिं नवचूतबाणे ।

निवेशयामास मधुर्द्विरेफान्नामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥ २७ ॥

सद्य इति ॥ मधुर्वसन्त एवेपुकारः प्रवालोद्गमाः पल्लवाङ्कुरा एव चारुणि
पत्राणि पक्षा यस्य तस्मिन् ॥ “पत्रं वाहनपक्षयोः” इत्यमरः ॥ नवं चूतं चूतकु-
सुमं तदेव बाणस्तस्मिन्नवचूतबाणे समाप्तिं नीते सति सद्यो मनोभवस्य धन्विनो
नामाक्षराणीव द्विरेफान्भ्रमरास्निवेशयामास निदधौ ॥ अत्र प्रवालपत्र इत्याद्येक-
देशविधिरूपकं मधोरिपुकारत्वं रूपं यन्नामाक्षराणीवेत्युत्प्रेक्षायां निमित्तमित्येक-
देशविधिरूपकोत्थापितेयमुत्प्रेक्षा ॥

वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया स्म चेत्तः ।

प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः २८

वर्णोति ॥ कर्णिकारं कर्णिकारकुसुमम् ॥ “अवयवे च भाष्योपधिवृत्तेभ्यः”
इत्युत्पन्नस्य तद्धितस्य “पुष्पफलमूलेषु बहुलम्” इति लुक् । एवमन्यत्रापि द्र-
ष्टव्यम् ॥ वर्णप्रकर्षे वर्णोत्कर्षे सत्यपि निर्गन्धतया हेतुना चेत्तो दुनोति स्म पर्य-
तापयत् ॥ “लट् स्मे” इति भूतार्थे लट् ॥ तथाहि । प्रायेण विश्वसृजो विषातुः
निर्गन्धानां सामग्र्यविधौ सावकल्पसंपादनविषये पराङ्मुखी । सर्वत्रापि वस्तुनि

वालेन्द्रिति ॥ अविकाशभावाच्चिर्विकाशत्वात्मुकुलमावाद्धेतोर्वालेन्दुरिव व-
क्राण्यतिलोहितान्यतिरक्तानि पलाशानि किंशुकपुष्पाणि ॥ “पलाशे किंशुकः
पर्णः” इत्यमरः ॥ वसन्तेन पुंसां समागतानां संगतानां वनस्थलीनां स्त्रीणां सद्यः स-
द्योदत्तानि । पुराणेष्वतिलोहित्याभावादिति भावः । नखस्रतानीव यभुः ॥ अतय-
सन्तस्य वनस्थलीनां च विशेषणसाधारण्यान्नायकव्यवहारप्रतीतिः समासोक्तिस्ता-
वदस्ति । “नखस्रतानीव” इति जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा वक्रत्वलौहित्यगुणनिमित्ता जा-
गति । सा च नायकव्यवहाराश्रितममामोक्तिर्गभिष्येशोत्तिष्ठत इत्युभयतेरैककालेत-
व । विशेषणसामर्थ्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिरिष्यत इति हिलक्षणम् ॥

लग्नद्विरेफाजनभक्तिचित्रं मुखे मधुश्रीस्तिलकं प्रकाश्य ।

रागेण वालारुणकोमलेन चूतप्रवालोष्ठमलंचकार ॥ ३० ॥

लग्नेति ॥ मधुश्रीर्वसन्तलक्ष्मीर्लग्नद्विरेफा एवाजनभक्तयः कज्जलरचनास्ताभि-
धित्रं चित्रवर्णं तिलकं पुष्पविशेषमेव तिलकं विशेषकम् । मुखं प्रारम्भस्तस्मिन्नेव
मुखे वक्त्रे प्रकाश्य प्रकटय्य वालारुणकोमलेन वालार्कमुन्दरेण रागेणार्णम्रां
तेनैव लासारागेण चूतप्रवाल एवोष्ठम् चूतप्रवालोष्ठमलंचकार प्रमाधयामाग ॥
अत्र रूपकालंकारः ॥

मृगाः पियालद्रुममञ्जरीणां रजःकर्णैर्विघ्नतदृष्टिपाताः ।

मदोद्धताः प्रत्यनिलं विचेरुर्वनस्यलीर्मर्मरपत्रमोक्षाः ॥ ३१ ॥

मृगा इति ॥ पियालद्रुमा राजादनवृक्षाः ॥ “राजादनं पियालधु” इत्यमरः ॥
तेषां मञ्जर्यम्नामां रजःकर्णैर्विघ्नताः मञ्जरीविघ्ना दृष्टीनां पाताः प्रमादा तेषां ते
तथोक्ता मदोद्धता मृगाः प्रत्यनिलमानल्याभिसुर्यं मर्मरा मर्मरगच्छन्तः पत्रमोक्षा
जीर्णपर्णपाता यामु ता वनस्थलीर्विचेरुर्वनप्रदेशेषु चरन्ति स्म ॥ “देशकालाध्व-
गन्तव्याः कर्ममञ्जरा एवकर्मणाश्च” इति चरनेः मर्मरकव्यम् ॥

चूताङ्गुरास्तादकपायकण्ठः पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज ।

मनस्विनीमानविषातदक्षं तदेव जातं वचनं स्मरस्य ॥ ३२ ॥

चूताङ्गुरेति ॥ चूताङ्गुराणामाम्बादेन कपायकण्ठो रक्तकण्ठः ॥ “गुरभाव-
पथे रक्तं कपायः” इति केनयः ॥ पुमान्कोकिलः पुंस्कोकिलः ॥ पुंश्रृणं प्रा-
गन्व्यपोतनार्थम् ॥ मधुरं चुकूजेति यत्तद्वचनमेव मनस्विनीनां मानविषाते नै-
पनिगमे दक्षं स्मरस्य वचनं मानं न्यतन्त्याश्चारचनं जातम् । कोकिलवृत्तिवश-
वणानन्तरं स्मराद्गता इव मानं जह्यान्त्यर्थः ॥

हिमव्यपायाद्विशदाधराणामोपाण्डरीभूतमुखच्छवीनाम् ।

स्वेदोद्गमः किंपुरुषाङ्गनानां चक्रे पदं पत्रविशेषकेषु ॥ ३३ ॥

हिमेति ॥ हिमस्य व्यपायादपगमाद्विशदा नीरुजा अधरा ओष्ठा यासां ता-
सामोपाण्डरीभूतमुखच्छवीनाम् । कुङ्कुमपरिहारादिति भावः । किंपुरुषाङ्गनानां प-
त्रविशेषकेषु पत्ररचनासु स्वेदोद्गमः पदं चक्रे । यमोदयात्स्वेदोदयोऽभूदित्यर्थः ।
विशदाधरत्वं मधुच्छिष्टराहित्यादिति भावः । हेमन्तेषु नाप्यो विम्बोष्ठेषु मधुच्छि-
ष्टं शीतभयादधतीति प्रसिद्धम् ॥

तपस्विनः स्थाणुवनौकसस्तामाकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम् ।

प्रयत्नसंस्तम्भितविक्रियाणां कथंचिदीशा मनसां बभूवुः ॥ ३४ ॥

तपस्विन इति ॥ स्थाणोर्वनमौको येषां ते तपस्विनस्तत्रत्या मुनयः । समा-
नकाल आद्यन्तावस्था आकालिकीम् । अकालभवत्वादुत्पत्त्यनन्तरविनाशनीम-
त्यर्थः ॥ “आकालिकडाद्यन्तवचने” इति समानकालादिकटप्रत्ययः प्रकृतेराकाल
आदेशश्च निपातितः । “दिङ्माणञ्-” इत्यादिना ङीप् । केचिदकालाद्देहाध्या-
त्मादित्वाद्भवार्थं ढगिस्ताहुः ॥ तामाकालिकीं मधुप्रवृत्तिं वीक्ष्य प्रयत्नेन संस्त-
म्भितविक्रियाणां निरुद्धविकाराणां मनसां कथंचिदीशा नियन्तारो बभूवुः ॥

तं देशमारोपितपुष्पचापे रतिद्वितीये मदने प्रपन्ने ।

काष्ठागतस्नेहरसानुविद्धं द्वन्द्वानि भावं क्रियया विववुः ॥ ३५ ॥

तमिति ॥ आरोपितमधिज्यं कृतं पुष्पचापं येन तस्मिन्नतिर्द्वितीया यस्य तस्मि-
न्नतिसहाये मदने तं देशं स्थाण्वाश्रयं प्रपन्ने प्राप्ते सति द्वन्द्वानि स्थावराणि जंगमा-
नि च मिथुनानि काष्ठोत्कर्षः ॥ “काष्ठोत्कर्षं स्थितां दिशि” इत्यमरः ॥ तां गतो यः
स्नेह इष्टसाधननिचयनः प्रेमापरनामा ममताभिमानः ॥ “प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रे-
म स्नेहः” इत्यमरः ॥ स एव रसस्तेनानुविद्धं संपृक्तं भावं रसाख्यं शृङ्गारभावं
क्रियया कार्यभूतया चेष्टया विववुः प्रकटीचकः । शृङ्गारचेष्टाः प्रावर्तन्तेत्यर्थः ॥

ताथेष्टा आह ‘मधु’ इत्यादिभिश्चतुर्भिः—

मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पयौ प्रियां स्वामनुवर्तमानः ।

मृद्वेण च स्पर्शनिमीलिताक्षी मृगीमकण्डूयत रुष्णसारः ॥ ३६ ॥

मध्विति ॥ द्वौ रेफौ वर्णविशेषौ यस्य स द्विरेफो भ्रमरः ॥ उपच-
द्विरेफ उच्यते । यथाह कैयटः—“शब्दधर्मेणाप्यर्थस्य व्यपदेशो ।

भ्रमरशब्दस्य द्विरेफत्वाद्द्विरेफो भ्रमरः ॥ कुम्भमेवैकं साधारणं पात्रं तस्मिन्मधु
मकरन्दम् ॥ “ मधु मधे पुष्परसे ” इति विश्वः ॥ सां प्रियां भृङ्गीमनुवर्तमानो-
ऽनुसरन्पयी । तत्पीतशेषं पपावित्यर्थः । कृष्णश्चासौ सारः शबलश्च कृष्णसारः कृ-
ष्णमृगः ॥ “ वर्णो वर्णेन ” इति समासः ॥ स्पर्शेन स्पर्शमुखेन निमीलिताक्षी
मृगो गृहेणाकण्डूपत कपितवान् ॥ “ कण्डूदिभ्यो यक् ” इति यक् । ततः क-
र्तरि लङ् ॥

ददौ रंसात्पङ्कजरेणुगन्धि गजाय गण्डूपजलं करेणुः ।

अर्थोपभुक्तेन विसेन जायां संभावयामास रथाङ्गनामा ॥ ३७ ॥

ददाविति ॥ रसादतिरागात्करेणुः करिणी ॥ “ करेणुरिभ्यां स्त्री नेमे ” उ-
त्पमरः ॥ पङ्काज्जायत इति पङ्कजं तस्य रेणुः पङ्कजरेणुस्तस्य गन्धोऽस्मातीति पङ्क-
जरेणुगन्धि गण्डूपजलं मुखान्तर्धृतजलं गजाय ददौ । रथाङ्गनामा चक्रवाकोऽर्थ
यथा तथोपभुक्तेनार्धजग्धेन विसेन जायां संभावयामास । सजग्धशेषं ददावित्यर्थः ॥

गीतान्तरेषु श्रमवारिलेशैः किञ्चित्समुच्छ्वासितपत्रलेखम् ।

पुष्पास्तवावूर्णितनेत्रशोभि प्रियामुखं किंपुरुषभुचुम्बे ॥ ३८ ॥

गीतान्तरेष्विति ॥ किंपुरुषः किनरः श्रमवारिलेशैः सेदोदबिन्दुभिः कि-
ञ्चिदीपत्समुच्छ्वासिता विश्लेषिताः पत्रलेखा यस्य तत् । पुष्पाणामासवो मयं पु-
ष्पामवः । पुष्पोद्भवमयमित्यर्थः । वसन्ते मधुकस्य संभवात् । पुष्पवासितमिति के-
चित् । तेनार्णितान्भ्यामुद्भ्रान्तान्भ्यां नेत्राभ्यां शोभत इति तथोक्तं प्रियामुखं गी-
तान्तरेषु गीतमध्येषु चुचुम्बे चुचुम्ब ॥

पर्याप्तिपुष्पस्तवकस्तनाभ्यः स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः ।

लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापुर्विनयशाखाभुजघन्यनानि ॥ ३९ ॥

पर्याप्तिरिति ॥ पर्याप्ताः समग्राः पुष्पमवका एव स्तना यामां नाभ्यः ॥ “ सा-
द्वायोपसर्जनादसंयोगोपपाद् ” इति विकल्पात् लीप ॥ स्फुरन्तः प्रवात्याः पद्भ्या
एवोष्ठास्तर्धनोहराभ्यो लता एव यन्त्रस्तभ्यः मकाशात्तरवोऽपि ॥ लिङ्गादेव पुंस्तं
गम्यते ॥ विनयः शाखा एव भुजार्न्धन्यनान्यवापुः । तार्मगादिद्विता इत्यर्थः ।
स्थारराणामपि मदनविकारोऽभुक्तिसुखान्येषामिति भावः । एतच्च तन्मनानामपि
चेतनत्वादुक्तम् । यथाह मनुः—“ अन्तःमोहा भवन्त्येते सुगदः सममन्विताः ” इति ॥
अथ रूपकालंकारः ॥

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ।

आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ४०

श्रुतेति ॥ अस्मिन्क्षणे वसन्ताविर्भावकाले भगवान्हरः श्रुताप्सरोगीतिरपि । दिव्याङ्गनागानमाकर्णयन्नपीत्यर्थः । प्रसंख्यानपरं आत्मानुसंधानपरो बभूव । तथाहि । आत्मनश्चित्तस्येश्वराणां नियन्तृणाम् । वशिनमित्यर्थः । विहस्यन्त एभिरिति विघ्नाः प्रत्युहाः ॥ घञर्थे कप्रत्ययः ॥ जातु कदाचिदपि समाधिभेदे समाधिभजने प्रभवः समर्था न भवन्ति ॥

लतागृहद्वारगतोऽथ नन्दी वामप्रकोष्ठार्पितहेमवेत्रः ।

मुखार्पितैकाङ्गुलिसंज्ञयैव मा चापलायेति गणान्वयनैपीत् ४१

लतेति ॥ अथ लतागृहद्वारं गतो वामे प्रकोष्ठेऽर्पितहेमवेत्रो धारितहेमदण्डो नन्दी नन्दिकेश्वरः ॥ “नन्दी भृङ्गिरितस्तण्डुनन्दिनी नन्दिकेश्वरे” इति कोशः । मुखेऽर्पितायाः सरोपविस्मयस्तिमितावलोकं निहिताया एकस्या अङ्गुलेस्तर्जन्याः संज्ञया सूचनयैव । “संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैरर्थसूचना” इत्यमरः ॥ गणान्ममयांश्चापलाय चापलं कर्तुं मा भवतेति ॥ “क्रियार्थोपपदस्य-” इत्यादिना चतुर्थी ॥ व्यनैपीच्छित्तवान् ॥

न केवलं गणा एव विनीताः किंतु जरायुजादिचतुर्विधं प्राणिजातमपीत्याह—

निष्कम्पवृक्षं निभृतद्विरेफं मूकाण्डजं शान्तमृगप्रचारम् ।

तच्छासनात्काननमेव सर्वं चित्रार्पितारम्भमिवावतस्थे ॥ ४२ ॥

निष्कम्पेति ॥ निष्कम्पवृक्षम् । इदमुद्रिज्जोपलक्षणम् । निभृतद्विरेफं निभृतमृगम् । सेदजोपलक्षणमेतत् । मूकाण्डजं निःशब्दपक्षिमरीमृपादिकम् । एतेनाण्डजजातिरुक्ता । शान्तमृगप्रचारम् । जरायुजोपलक्षणमेतत् । सर्वमेव काननं तच्छासनात्कान्दीश्वराक्षया चित्रार्पितारम्भं चित्रालिगितारम्भमिवावतस्थे ॥ “मृगयाया जरायुजाः । स्वेदजाः कृमिदंशापाः पक्षिमर्पादयोऽण्डजाः । उद्भिदस्तन्मृगल्मायाः” इत्यमरः ॥

दृष्टिप्रपातं परिहृत्य तस्य कामः पुरःशुक्रमिव प्रयाणे ।

प्रान्तेषु संसक्तनमेरुशाखं ध्यानास्पदं मृतपतेर्विवेश ॥ ४३ ॥

दृष्टिप्रपातमिति ॥ कामः प्रयाणे यात्रायां पुरोगतः शुक्रं यस्मिन्नेने पुरःशुक्रं देशात् ॥ “मनिशुक्रं मतिवृत्तं ग्रन्थद्वारात्तमेव । अथ शरमयो गता ॥ “मनिशुक्रं मतिवृत्तं ग्रन्थद्वारात्तमेव । अथ शरमयो गता ॥ “मनिशुक्रं मतिवृत्तं ग्रन्थद्वारात्तमेव । अथ शरमयो गता ॥

पार्श्वदेशेषु संसक्ता अन्योन्यसंसृष्टा नमेरूणां मुरधुनागानां शाखा यस्य तत् । ति-
रोधानयोग्यमिति भावः । भूतपतेः शिवस्य ध्यानास्पदं समाधिस्थानम् ॥ “आ-
स्पदं प्रतिष्ठाप्याम्” इति निपातः ॥ विवेश ॥

सदेवदारुद्रुमवेदिकायां शार्दूलचर्मव्यवधानवत्याम् ।

आसीनमासन्नशरीरपातस्त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श ॥ ४४ ॥

स इति ॥ आसन्नशरीरपात आसन्नमृत्युः स कामः शार्दूलचर्मणा व्यवधान-
वत्याम् । व्याघ्रचर्मास्तृतापामित्यर्थः । “मोक्षश्रीर्व्याघ्रचर्मणि” इति प्राशस्त्यादि-
ति भावः । देवदारुद्रुमवेदिकायामासीनमुपविष्टं संयमिनं समाधिनिष्ठं त्रियम्बकं
त्रिनेत्रं ददर्श ॥ केचित्साहसिकाः ‘त्रिलोचनम्’ इति पठुः ॥ त्रियम्बकमित्युक्ते पाद-
पूरणव्यत्यामात्रियम्बकमिति पादपूरणार्थोऽयमियङ्गदेशश्छान्दसो महाकविप्र-
योगादभियुक्तैरङ्गीकृतः ॥

तमेव देवं पाङ्क्तुः श्लोकेर्वर्णयति—

पर्यङ्कवन्धस्थिरपूर्वकायमृज्जायतं संनमितोभयांसम् ।

उत्तानपाणिद्वयसंनिवेशात्प्रफुल्लराजीवमिवाङ्गमध्ये ॥ ४५ ॥

पर्यङ्केति ॥ पर्यङ्कवन्धेन वीरामनेन स्थिरपूर्वकायं निधलोत्तरार्धमृज्जायतथ-
र्जयितस्तं संनमितोभयांसम् । यस्य तं तथोक्तम् ॥ उर्ध्वोत्तारार्धे उभयशब्दस्थान उभ-
यशब्दप्रयोग इत्युक्तं कैयटेन ॥ उत्तान उर्ध्वतलो यः पाणिद्वयस्य संनिवेशः सं-
स्थानं तस्मादङ्गमध्ये प्रफुल्लं राजीवं पङ्कजं यस्य तमिव स्थितम् ॥ वीरामने व-
शिष्टः—“एवं पादमर्थकस्मिन्विन्यस्योरां तु संस्थितम् । इतरस्मिन्मर्थवोरं वी-
रामनमुदाहृतम्” इति । तथा योगमारे—“उत्तानिते करतले करमुत्तानितं परम् ।
आदायाद्गतं कृत्वा ध्यायेद्यस्तस्य सोऽन्तरम्” इति ॥

भुजंगमोर्ध्वजटाकलापं कर्णविसक्तद्विगुणाक्षसूत्रम् ।

कण्ठप्रभासद्भविशेषनीलां कृष्णत्वचं ग्रन्थिमतीं दधानम् ॥ ४६ ॥

भुजंगमेति ॥ भुजंगमेनोर्ध्व उन्नमय्य वटो जटाकलापो येन ते तथोक्त-
म् । कर्णविसक्तम् । कर्णविलम्बीत्यर्थः । अतएव द्विगुणं द्विगुणमक्षमय्यममा-
ला यस्य ते कण्ठप्रभासां गङ्गेन मिथ्येन विशेषनीलां मातनीयां ग्रन्थिमतीं व-
न्धनयुक्तां कृष्णत्वचं कृष्णमगाजिनं दधानम् ॥

श्रेयीकृताम् । कर्मणि प्रभवतीति कार्मुकं धनुः ॥ “कर्मण उक्ता” इत्युक्त्यन्तरम् ।
 तस्य द्वितीयं भार्यामिव रिपताम् ॥ अत्र हि न्यस्ता मौर्व्युत्तरव इवैवम् ।
 नायापयुज्यत इति भावः ॥ नितम्बात्सस्तां चलितां केसरदाम वकुलमात्रां
 काशी भां गृणागृनयलम्बमाना हस्तेन धारयन्ती ॥

सुगन्धिनिश्वासविद्वद्वृष्णं विम्बाधरासन्नचरं द्विरेफम् ।

प्रतिक्षणं संध्रमलोलदृष्टिर्लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥ ५६

सुगन्धीति ॥ सुगन्धिभिर्निश्वासैर्विद्वद्वृष्णम् । विम्बतुल्योऽधरां विम्बा
 रः ॥ “वृत्तौ मध्यपदलोपः स्यात्” इति वामनः ॥ तस्यासन्नचरं संनिकृष्टचरं
 भृङ्गं प्रतिक्षणं संध्रमेण लोलदृष्टिश्चलाक्षी सती लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥

तां वीक्ष्य सर्वावययानवद्यां रतेरपि हीपदमादधानाम् ।

जितेन्द्रिये शूलिनि पुष्पचापः स्वकार्यसिद्धिं पुनराशशंसे ॥

तामिति ॥ सर्वावयेष्वनययामगर्भां ॥ “अवयवपण्य—” इति निपातः ।

रतेः कामकलत्रस्यापि हीपदं लज्जानिमित्तमादधानाम् । न्यूननामावहन्तीमित्यर्थः ।
 तां पार्वतीं वीक्ष्य पुष्पचापः कामो जितेन्द्रिये । दुर्जयेऽपीत्यर्थः । शूलिनि हि
 विषये स्वकार्यसिद्धिं पुनराशशंसे चकमे ॥ पूर्वं “साध्वससन्नहस्तः” (३१५)
 इत्यग्रेणा कार्यसिद्धेरुन्मूलितत्वाभिधानादिह पुनरित्युक्तम् ॥

क्षेपीकृताम् । कर्मणि प्रभवतीति कार्मुकं धनुः ॥ “कर्मण उक्त्वा” इत्युक्तमत्ययः ॥
तस्य द्वितीयां मार्योमिय स्थिताम् ॥ अत्र हि न्यस्ता मार्योत्तरत्र हर्यरनिर्यात-
नायोपयुज्यत इति भावः ॥ नितम्बात्सस्तां चलितां केसरदाम वकुलमागता सौ-
काम्यी तां पुनःपुनरवलम्बमाना हस्तेन धारयन्ती ॥

सुगन्धिनिश्वासविद्वद्वृष्णं विन्वाधरासन्नचरं द्विरेफम् ।

प्रतिक्षणं संभ्रमलोलदृष्टिर्लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥ ५६ ॥

सुगन्धीति ॥ सुगन्धिभिर्निश्वासविद्वद्वृष्णम् । विन्वाधराऽधरो विन्वाध-
रः ॥ “वृत्तौ मध्यपदलोपः स्यात्” इति वामनः ॥ तस्यासन्नचरं संनिकृष्टचरं द्विरेफं
भृङ्गं प्रतिक्षणं संभ्रमेण लोलदृष्टिश्चलाक्षी सती लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥

तां वीक्ष्य सर्वावयवानवद्यां रतेरपि ह्रीपदमावधानाम् ।

जितेन्द्रिये शूलिनि पुष्पचापः स्वकार्यसिद्धिं पुनराशशंसे ॥ ५७ ॥

तामिति ॥ सर्वावयेष्वनवद्यामगर्हाम् ॥ “अवधपण्य—” इति निपातः ॥
रतेः कामकलत्रस्यापि ह्रीपदं लज्जानिमित्तमावधानाम् । न्यूनतामावहन्तीमित्यर्थः ।
तां पार्यतो वीक्ष्य पुष्पचापः कामो जितेन्द्रिये । दुर्जयेऽपीत्यर्थः । शूलिनि शिवे
विषये स्वकार्यसिद्धिं पुनराशशंसे चकमे ॥ पूर्वं “साध्वसन्नहस्तः” (३।५१)
इत्यादिना कार्यसिद्धेरुन्मूलितत्वाभिधानादिह पुनरित्युक्तम् ॥

भविष्यतः पत्युरुमा च शंभोः समाससाद प्रतिहारभूमिम् ।

योगात्स चान्तः परमात्मसंज्ञं दृष्ट्वा परं ज्योतिरुपारराम ॥ ५८ ॥

भविष्यत इति ॥ उमा च भविष्यतः पत्युः शंभोः प्रतिहारभूमिं द्वारदेशं
समासमाद ॥ “स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारे” इत्यमरः ॥ स शंभुश्चान्तः परमात्मेति सं-
ज्ञा यस्य तत्परं मुख्यम् ॥ “परं दूरान्यमुख्येषु” इति यादवः ॥ ज्योतिर्दृष्ट्वा साक्षात्कृत्य
योगादधानात् ॥ “योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु” इत्यमरः ॥ उपाररा-
मोपारतः ॥ व्याहृपरिभ्यो रमः” इति परस्मैपदम् ॥

ततो भुजंगाधिपतेः फणाग्रैरधः कथंचिद्वृत्तभूमिभागः ।

शनैःकृतप्राणविमुक्तिरीशः पर्यङ्कवन्धं निविडं विभेद ॥ ५९ ॥

तत इति ॥ ततो भुजंगाधिपतेः शेषस्य फणाग्रैरधो भूमेरधः कथंचिदतिथयेन
धृतो भूमिभागः सोपवेशनभूभागो यस्य
स्या भगवतो गुरुत्वादिति भावः । शनैः
१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

संचारो येन स कृतमाणविमुक्तिरीशो निविडं दृढं पर्यङ्कवन्धं वीरासनं विभेद
शिथिलीचकार ॥

तस्मै शशंस प्रणिपत्य नन्दी शुश्रूषया शैलसुतामुपेताम् ।

प्रवेशयामास च भर्तुरेनां भूक्षेपमात्रानुमतप्रवेशाम् ॥ ६० ॥

तस्मा इति ॥ अयं नन्दी तस्मै भगवते ॥ क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी ॥ प्रणिपत्य
नमस्कृत्य शुश्रूषया सेवया निमित्तेनोपेताम् । सेवार्थमागतामित्यर्थः । शैलसुतां
शशंस निवेदयामास । भर्तुः स्वामिनो भूक्षेपमात्रेण भूक्षेपयैवानुमतप्रवेशामङ्गी-
कृतप्रवेशामेनां शैलसुतां प्रवेशयामास च ॥

तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्वं स्वहस्तलूनः शिशिरात्ययस्य ।

व्यकीर्यत त्र्यम्बकपादमूले पुष्पोच्चयः पल्लवभङ्गभिन्नः ॥ ६१ ॥

तस्या इति ॥ तस्याः पार्वत्याः सखीभ्यां पूर्वोक्ताभ्यां स्वहस्तेन लून उप-
चितः पल्लवभङ्गभिन्नः कितलपत्रकलमिश्रः शिशिरात्ययस्य वसन्तस्य संवन्धी
पुष्पोच्चयः पुष्पप्रकरः ॥ “हस्तादाने चेरस्तेये” इति घञ्विपयत्वात्कवीनामयं
प्रापादिकः प्रयोग इति बल्लभः ॥ त्र्यम्बकपादमूले प्रणिपातपूर्वं नमस्कारपूर्वकं
व्यकीर्यत विसृजतः ॥

उमापि नीलालकमध्यशोभि विस्त्रंसयन्ती नवकर्णिकारम् ।

चकार कर्णच्युतपल्लवेन मूर्ध्ना प्रणामं वृषभध्वजाय ॥ ६२ ॥

उमेति ॥ उमापि नीलालकानां मध्ये शोभत इति तथोक्तम् । अलकान्यस्त-
मित्यर्थः । नवकर्णिकारं विस्त्रंसयन्ती कर्णाश्च्युतः पल्लवो यस्य तेन मूर्ध्ना वृषभ-
ध्वजाय प्रणामं चकार ॥ क्रियाग्रहणात्संभदानत्वम् ॥

अनन्यभाजं पतिमाप्नुहीति सा तथ्यमेवाभिहिता भवेत् ।

न हीश्वरव्याहृतयः कदाचित्पुष्पान्ति लोके विपरीतमर्थम् ६३

अनन्येति ॥ सा कृतमणामा देयी भवेत् हरेण । अस्यां न भजतीति तमन-
न्यभाजम् ॥ “भजो ऽस्मिः” इति णिप्रत्ययः । गर्वनाशो वृत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुंव-
द्भावः ॥ पतिमाप्नुहीति तथ्यं तस्यमेवाभिहिता ॥ उत्तरत्र तथैव संवादिनि
भावः ॥ अभिदधानेर्ध्वस्य दुरादित्वादनयाने कर्माणि क्तः ॥ तया हि । ईश्वरव्या-
हृतयो मर्यापुरषोक्तयः कदाचित्पुष्पान्ति लोके लुब्धे ॥ “लोकस्तु लुब्धे जने” इत्य-
हरः ॥ विपरीतं विमोहादिनमर्थमभिधेयं न पुष्पान्ति । न दोषवन्तीत्यर्थः ॥

कामस्तु वाणावसरं प्रतीक्ष्य पतङ्गवद्विमुखं चिविद्वुः ।

उमासमक्षं हरवद्वलक्ष्यः शरासनज्यां मुहुराममर्श ॥ ६४ ॥

काम इति ॥ कामस्तु वाणावसरं प्रतीक्ष्योमासंनिधानादयमेव वाणयोगस-
मप इति ज्ञात्वा पतङ्गेन तुल्यं पतङ्गवच्छलभवत् ॥ “समी पतङ्गशर्भा” इत्य-
मरः ॥ “तेन तुल्यं क्रिया चेदतिः” इति वतिमत्ययः ॥ वद्विमुखं विविधुः प्रवेष्टु-
मिच्छुः ॥ विशतेः सनन्तादुप्रत्ययः ॥ उमायाः समसमक्षः समीपमुमासमसम् ॥
“अव्ययीभावे शस्त्रप्रभृतिभ्यः” इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः ॥ हरे वद्वलक्ष्यः
सन् । शरासनभ्य उमां मीमांसां मुहुराममर्श परामृष्टवान् ॥

अथोपनिन्ये गिरिशाय गौरी तपस्विने ताम्ररुचा करेण ।

विशोपितां भानुमतो मयूखैर्मन्दाकिनीपुष्करबीजमालाम् ६५

अथेति ॥ अथ गौरी । तपोऽस्यास्तीति तपस्वी ॥ “अस्मायामेषास्रजो
विनिः” इति विनिप्रत्ययः ॥ तस्मै तपस्विने गिरिशाय ताम्ररुचा रक्तवर्णेन करेण
भानुमतोऽधुमतो मयूखैर्विशोपितां मन्दाकिन्याः पुष्कराणि पद्मानि तेषां बीजा-
नि तेषां मालां जपमालिकामुपनिन्ये ममर्पितवती ॥

प्रतिग्रहीतुं प्रणयिप्रियत्वाविलोचनस्तामुपचक्रमे च ।

संमोहनं नाम च पुष्पधन्वा धनुष्यमोघं समधत्त वाणम् ॥ ६६ ॥

प्रतिग्रहीतुमिति ॥ विलोचनश्च प्रणयिप्रियत्वादर्थेप्रियत्वात्ताम्रमालां
प्रतिग्रहीतुं स्वीकर्तुमुपचक्रमे । पुष्पं धनुष्यस्य स पुष्पधन्वा कामश्च ॥ “वा संज्ञायाम्”
इत्यनङादेशः ॥ संमोहतेऽनेनेति संमोहनं नाम । नामेति प्रसिद्धौ । अमोघं वाणं
सापकं धनुषि समधत्त संहितवान् ॥

हरस्तु किंचित्परिलुप्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।

उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥ ६७ ॥

हर इति ॥ हरस्तु हरोऽपि चन्द्रोदयारम्भेऽम्बुराशिरिव किंचिदीपत्परि-
लुप्तधैर्यः । न तु प्राकृतजनवदत्यन्तलुप्तधैर्य इति भावः । विम्बफलतुल्योऽधरोष्ठो
यस्य तस्मिन्नुमामुखे विलोचनानि व्यापारयामास । त्रिभिरपि लोचनैः साभिला-
षमद्राक्षीदित्यर्थः ॥ एतेन भगवतो रतिभावोदय उक्तः ॥

विवृण्वती शैलसुतापि भावमङ्गैः स्फुरद्वालकदम्बकल्पैः ।

साचीरुता चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥ ६८ ॥

विवृण्वतीति ॥ शैलमुतापि स्फुरद्बालकदम्भकल्पैर्विकसत्कोमलनीपसदृशैः ।
 पुलकितैरित्यर्थः ॥ “ ईषदसमाप्तौ—” इत्यादिना कल्पप्रलयः ॥ अङ्गैर्भावं रसा-
 रूपं विवृण्वती प्रकाशयन्ती चारुतरेण पर्यस्तविलोचनेन ग्रीडाविभ्रान्तनेत्रेण
 मुखेनासाचि साचि संपद्यमाना साचीकृता तिर्यङ्कृता ॥ “ तिर्यगर्थे साचिर्द्वितिरः”
 इत्यमरः ॥ तस्यौ । द्विषा मुखं साचीकृत्य स्थितेत्यर्थः । न केवलं हरस्यैव देव्या
 अप्युदितो रतिभाव इति भावः ॥

अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्रः पुनर्वशित्वाद्वलवन्निगृह्य ।

हेतुं स्वचेतोविकृतेर्दिदृक्षुर्दिशामुपान्तेषु ससर्ज दृष्टिम् ॥ ६९ ॥

अथेति ॥ अयायुग्मानि नेत्राणि यस्य सोऽयुग्मनेत्रास्त्रिनेत्रो यश्चित्वाज्जिते-
 न्द्रियत्वादिन्द्रियक्षोभं पूर्वोक्तमिन्द्रियविकारं पुनर्वलवद्दृढं निगृह्य निवार्य स्वचे-
 तोविकृतेः स्वचित्तविकारस्य हेतुं कारणं दिदृक्षुर्दिशामुपान्तेषु दृष्टिं ससर्ज
 मसारयामास ॥

स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम् ।

ददर्श चक्रीकृतचारुचापं प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥ ७० ॥

स इति ॥ स भगवान्दक्षिणापाङ्गे निविष्टा स्थिता मुष्टिर्षस्य तं नतांसमाकु-
 ञ्चितः सव्यपादो यस्य तम् । आलीढाख्यस्यानके स्थितमित्यर्थः । चक्रीकृतचा-
 रुचापं मण्डलीकृतसौम्यकोदण्डं प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिं मनोभवं ददर्श ॥ आ-
 लीढलक्षणपादं यादवः—“ स्थानानि धन्विनां पथ तत्र वैशाखमग्नियाम् । वित-
 स्सन्तरगौ पादौ मण्डलं तोरणाकृती । समानी स्वात्समपदमालीढं पदमग्रतः ।
 दक्षिणं वाममाकुञ्च्य मसालीढं विपर्ययः ” इति ॥

तपःपरामर्शविवृद्धमन्योर्धूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखस्य तस्य ।

स्फुरन्नुदर्विः सहसा तृतीयादक्षः रुशानुः किल निष्पपात ७१

तप इति ॥ तपःपरामर्शेन तपस आस्वन्दनेन विवृद्धमन्योः प्रवृद्धकोपस्य
 भ्रमद्वेण दुष्प्रेक्ष्यं दुर्दर्शं मुखं यस्य तस्य हरस्य तृतीयादक्षः स्फुरन्नुदर्विपमान
 उदर्वस्फुरन्बालः रुशानुदर्विः महामातृकत्वमेव ॥ “ अनाकिने तु महमा ” इत्य-
 मरः ॥ निष्पपात किल निष्काम षष्ठ ॥

क्रोधं प्रभो संहर संहरेति यावद्विरः न्वे मरुतां घग्न्ति ।

तावत्स यद्विधिवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ॥ ७२ ॥

क्रोधमिति ॥ रे प्रभो स्वादिन । क्रोधं संहर संहर निरर्दप निरर्दप ॥ “ यावत्

द्वे भवन इति पञ्चमम् " इति यातिरेन शिःचम् । " मंभमेण हतिभायम् " इति काशिका ॥ इत्येवं मन्त्रा देवानां गिरौ यायाः मं यथासि यावधरन्ति प्रवर्तन्ते तावत्तत्कालमेव भवत् नैवाद्यान्म मत्त म भवनेमन्त्रमा ॥ " अवर्गो बहु-
प्रीतिर्पिपकरणो जन्मागुत्तरपदे " इति यागनः ॥ म पतिर्पदनं भर्मावापयेत्
मस्य तं भस्मावशेषं पत्तार । ददोदेनयेः ॥

तीव्राभिपन्नप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।

अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्तं कृतोपकारेव रतिर्बध्नुव ॥ ७३ ॥

तीव्रिति ॥ तीव्राभिपन्नप्रभवेणातिदुःमदाभिभवगंभवेन ॥ " अभिपन्नप्रभ-
भवे सद् भाकोशनेऽपि च " इति वज्रपत्नी ॥ इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां वृत्तिं व्या-
पारं संस्तम्भयता मतिवधना मोहेन मूर्खया ॥ कर्मा ॥ रतिर्बध्नभावा मुहूर्तम-
ज्ञानं भर्तृव्यसनं भर्तृनाशो यथा सा तपोक्ता मर्ता कृतोपकारेव बध्नुव । महता
दुःखोपनिपातान्मुमुक्षुर्लभ्यते । मोहेन दुःखसंवेदनाभावात्तस्योपकारकत्वोक्तिः ॥

तमाशु विधं तपस्तपस्वी वनस्पतिं वज्र इवायभज्य ।

स्त्रीसंनिकर्षं परिहर्तुमिच्छन्नन्तर्दधे भूतपतिः सञ्भूतः ॥ ७४ ॥

तमिति ॥ तपस्वी तपोनिष्ठो भूतपतिः शिवस्तपसो विघ्नमन्तरायभूतं तं का-
ममाशु वज्रोऽशनिर्वनस्पतिं वृक्षमिवावभज्य भज्यत्वा स्त्रीसंनिकर्षं स्त्रीसंनिधानं
परिहर्तुमिच्छन् । तस्यानर्थहेतुत्वादिति भावः । सञ्भूतः सगणः सन्नन्तर्दधे ॥

शैलात्मजापि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषं

व्यर्थं समर्थं ललितं वपुरात्मनश्च ।

सख्योः समक्षमिति चाधिकजातलज्जा

शून्या जगाम भवनाभिमुखी कथंचित् ॥ ७५ ॥

शैलात्मजेति ॥ शैलात्मजा पार्वत्यप्युच्छिरस वज्रतशिरसो महतः पितुरभि-
लाषं हरो वरोऽस्त्विति मनोरथं ललितं सुन्दरमात्मनो वपुश्च व्यर्थं निष्फलं सम-
र्थं विचार्य सख्योः समक्षं पुर इति च हेतुनाधिकं जातलज्जा । समानजनसम-
यवमानस्यातिदुःसहत्वादिति भावः । शून्या निरुत्साहा सती कथंचित्कृच्छ्रेण
भवनस्याभिमुखी जगाम ॥

संपदि मुकुलिताक्षीं रुद्रसंरम्भभीत्या

दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोष्याम् ।

सुरगज इव विभ्रत्पद्मिनीं दन्तलप्रां

प्रतिपथगतिरासीद्वेगदीर्घीकृताङ्गः ॥ ७६ ॥

सपदीति ॥ सपदाद्रिह्रिमवान्द्रस्य संरम्भात्कोपाद्गीता ॥ “संरम्भः संभ्रमे कोपे” इति विश्वः ॥ मुकुलिताक्षीं निमीलितनेत्राम् ॥ “बहुव्रीहौ सक्व्यङ्गोः स्वाङ्गात्पच्” इति पच्प्रत्ययः । “पिद्मरादिभ्यश्च” इति ङीष् ॥ अनुकम्पितु-
मर्हामनुकम्प्याम् ॥ “ऋद्वलोर्ण्यत्” इति ण्यत्प्रत्ययः ॥ दुहितरं दोर्भ्यामादाय
दन्तयोर्लप्रां पद्मिनीं नलिनीं विभ्रन्सुरगज इव वेगेन रयेण दीर्घीकृताङ्ग आय-
तीकृतशरीरः मन् । पन्थानं प्रतिगता मार्गानुसारिणी गतिर्यस्य स प्रतिपथगति-
रासीत् । पन्थानमनुमृतं जगामेतर्थाः ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायफोलाचलमहिषासमृद्धिविचित्रपा संजीविनी-

समाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे

महाकाव्ये मदनदहनो नाम तृतीयः सर्गः ।

चतुर्थः सर्गः ।

मूर्च्छिता रतिरित्युक्तम् । संस्रति तदृत्तान्तपेवाद—

अथ मोहपरायणा सती वियदा कामवधूर्वियोधिता ।

विधिना प्रतिपादयिष्यता नववैषम्यमत्तह्यवेदनम् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अधानन्तरं मोहो मूर्च्छा परमपनमाधयो यस्याः सा मोहपरायणा
मोहकारणा मती ॥ “परायणर्माभिसेने तत्परे परमाधवे” इति यादवः ॥ विरशा
मृदन्वाग्निधेष्टा कामवधू रतिः । अगता दुःखता वेदना यस्मिन्मनोधोत्तम । वि-
धवाया गतभर्तृकाया भावो वैषम्यम् । नवं च तद्वैषम्यं चेति नववैषम्यम् । नरग्र-
हणं दुःखतत्त्वोत्तमार्थम् । मतिरादायप्यतानुनादयिष्यता ॥ विधायीरपायां लृ-
ट् ॥ विधिना ईदृशेन ॥ “विधिर्विधाने ईदृशे च” इत्यमरः ॥ विवेकीयता । वि-
ष्यानुफलोऽयं विधिर्नान्त भावः ॥ अस्मिन्मने विवेकिर्निरुत्थान—“विवेके म-
मजा गुह्यं मये ममज लोऽथ गुह्यं विवेकिर्निरुत्थानः” इति ब्रह्मसूत्रम् ॥

अवधानपरे पक्षार सा प्रत्यक्षान्तोन्मिश्रिते विलोचने ।

न विरेद तस्योद्वेगोः त्रिषमन्त्यन्तविलुप्तदशीनम् ॥ २ ॥

अवेति ॥ सा रतिः प्रलयान्ते मूच्छतिमाने ॥ “प्रलयो नष्टनेष्टना” इत्यमरः ॥ उन्मिषिते उन्मीलिते विलोचने । अवधानं परं प्रधानं ययोस्तेऽवधानपरे दिदृक्षायावहिते चकार ॥ द्रष्टव्याभावाच्च न विवेदेसाह—नेति । मियं काममदृष्टयोस्तृप्तिं न गतयोः । नित्यदिदृक्षमाणयोरित्यर्थः । तयोर्लोचनयोर्दर्शनक्रियापेक्षया ॥ संबन्धे पट्टी ॥ अत्यन्तविलुप्तं दर्शनं सलोचनयोः करणयोर्यस्य कर्मभूतस्य तमसन्तविलुप्तदर्शनं सन्तं न विवेद न ज्ञातवती । मियनाशापरिज्ञानादिदृक्षांचक्र इति तात्पर्यार्थः ॥

अयि जीवितनाथ जीवसीत्यभिधायोत्थितया तया पुरः ।

दृष्टो पुरुषाकृति क्षितौ हरकोपानलभस्म केवलम् ॥ ३ ॥

अपीति ॥ अपीति मश्रे ॥ “अयि मश्रात्तुनययोः” इति विश्वः ॥ अयि जीवितनाथ जीवसि प्राणिपि कश्चिदित्यभिधायोत्थितया तया रत्या पुरोऽग्रे क्षितौ पुरुषस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्य तत्पुरुषाकृति केवलमेकं हरकोपानलभस्म दृष्टो दृष्टम् । न तु पुरुष इति भावः ॥

अथ सा पुनरेव विद्वला वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी ।

विललाप विकीर्णमूर्धजा समदुःखामिव कुर्वती स्थलीम् ॥ ४ ॥

अथेति ॥ अथ भस्मदर्शनानन्तरं पुनरेव विद्वला विल्ला वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी वसुधालिङ्गनेन क्षितिलुण्ठनेन धूसरौ धूसरवर्णौ स्तनी कुर्वा यस्याः सा तथोक्ता ॥ “स्वाङ्गाद्योपसर्जनादसंयोगोपधात्” इति ङीप् ॥ विकीर्णमूर्धजा विकीर्णा विक्षिप्ता मूर्धजाः केशा यस्याः सा तथोक्ता सा रतिः स्थली वनभूमिम् । तत्रस्नान्प्राणिन इत्यर्थः ॥ “जानपदकुण्डगोणस्थल—” इत्यादिना ङीप् ॥ समदुःखां सतुल्यशोकां कुर्वतीव विललाप परिदेवितवती ॥ “विल्लापः परिदेवनम्” इत्यमरः ॥

उपमानमध्विल्लासिनां करणं यत्तत्र कान्तिमत्तया ।

तदिदं गतमीदृशीं दृशां न विदीर्ये कठिनाः खलु स्त्रियः ॥ ५ ॥

उपेति ॥ तत्र यत्करणं गात्रम् ॥ “करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि” इत्यमरः ॥ कान्तिमत्तया सौन्दर्येण हेतुना विल्लासिनां विलसनशीलानाम् ॥ “वौ कपलस—” इत्यादिना धिनुष्मत्प्रत्ययः ॥ उपमीयते येन तदुपमानमभूत् । तत्करणमिदमीदृशीं दृशामवस्थां गतम् । भस्मीभूतमित्यर्थः । तथापि न विदीर्ये न विदीर्णा भवामि ॥ कर्तरि लट् ॥ तथाहि । स्त्रियः कठिनाः खलु । कठिनत्वा-

द्विदीर्यमाणत्वमित्यर्थः ॥ कारणात्कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः—“धीरसंचा-
रिणी दृष्टिर्गतिर्गौरवभाषिता । स्मितपूर्वं तथालापो विलास इति कीर्तितः” ॥

क तु मां त्वदधीनजीवितां विनिकीर्य क्षणभिन्नसौहृदः ।

नलिनीं क्षतसेतुबन्धनो जलसंघात इवासि विद्रुतः ॥ ६ ॥

केति ॥ हे प्रिय क्षतसेतुबन्धनो भग्नसेतुबन्धो जलसंघातो जलौघो नलिनी-
मित्र । जलैकाग्र्यतत्त्वजीवितामिति शेषः । त्वदधीनजीवितां त्वदाग्र्यतत्त्वमाणां मां क
तु विनिकीर्य कुत्र वा निक्षिप्य क्षणभिन्नसौहृदः क्षणवत्सौहार्दः सन् । विद्रुतः
पलायितोऽसि ॥ सेतुसौहृदयोः स्थितिहेतुत्वेन साम्यम् । सुहृदो भावः सौहृदम् ॥
युवादित्वादप्रत्ययः । “हृदयस्य हृल्लेख्यदण्डासेषु” इति हृदादेशः । अणि हृद्रा-
वाच्च “हृद्रागसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च” इत्युभयपदवृद्धिः । हृत्तस्याण्विधाने तृभय-
पदवृद्धिः स्यात् । यथा सुहृदो भावः सौहार्दमिति । तदेवाह वामनः—“सौह-
ददीर्घदशब्दायनणि हृद्रावात्” इति ॥

कृतवानसि विप्रियं न मे प्रतिकूलं न च ते मया कृतम् ।

किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै रतये न दीयते ॥ ७ ॥

कृतेति ॥ हे प्रिय त्वं मे मम विप्रियमप्रियं कृतवानासि । मया च ते तव
प्रतिकूलमप्रियं न कृतम् । अकारणं निष्कारणमेव । परस्परापकाररूपकारणा-
भावेऽपीत्यर्थः ॥ क्रियाविशेषणमेतत् ॥ विलपन्त्यै । तद्दर्शनार्थिन्या अपीति भावः ।
रतये किं कथं दर्शनं न दीयते ॥ क्रियाग्रहणाद्यर्थो ॥

विप्रियमाशङ्कते—

स्मरसि स्मर मेखलागुणैरुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम् ।

च्युतकेशरदूषितेक्षणान्यवर्तसोत्पलताडनानि वा ॥ ८ ॥

स्मरसीति ॥ हे स्मर । गोत्रस्खलितेषु नामव्यसासेषु ॥ “गोत्रं नामव्यचले
कुले” इति विश्वः ॥ मेखलागुणैर्वन्धनं स्मरस्युत स्मरमि वा ॥ “विकल्पे किं
किमुत च” इत्यमरः ॥ च्युतकेशरभ्रष्टकिञ्चलैर्दूषिते इक्षणे येषु नान्यवर्तगो-
त्पलताडनानि । सधूलिक्षेपताडनानीत्यर्थः । स्मरमि वा । अस्माकस्मरणादिदृ-
ग्दर्शनमिति भावः ॥

हृदये यसतीति मत्प्रियं यदवोचस्तदवैमि कैतवम् ।

उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमस्तता रतिः ॥ ९ ॥

हृदय इति ॥ हृदये पततीति भारवाचनानुवादः । एतेवंदं परिमयं मदभोज
उक्तवानिति ॥ मृगो लोह " मय उम् " इत्युपागमः ॥ मर्जनमर्गमि किमेति
मन्ये । इदं वचनमुपपारपदं परस्य रजनार्थं मदमत्यभाषणं म उपनारम्य
पदं स्थानम् । कृतवस्थानमिति यावत् । न पेश्वमनङ्गोऽनारीरः । कर्म रत्नर-
क्षताचिनष्टा । आश्रयनाशोऽप्याश्रितमपिनष्टमिति शिरोधादिति भावः ॥

न च मे कश्चिद्दिनारः किंतु श्लोकः शोच्यत इत्याह—

परलोकनवप्रवासिनः प्रतिपत्स्ये पदवीमहं तव ।

विधिना जन एव वञ्चितस्त्ववधीनं खलु देहिनां सुखम् ॥१०॥

परलोकेति ॥ परलोकं प्रति नवप्रवासिनोऽपिरप्रोषितस्य । अनेनानुगमन-
कालान्तर्वातः सूच्यते । तव पदवीं मार्गं प्रतिपत्स्ये । तामनुगमिष्यामीत्यर्थः ।
अतो मे नास्ति विचार इति भावः । किंतु विधिना देवेनेव जनो लोको वञ्चितः
प्रतारितः । देहिनां सुखं तदधीनं त्ववधीनं खलु ॥ अधिशब्दस्य शोण्टादिक-
त्वात् " सप्तमी शोण्टेः " इति समासः । " अभ्युत्तरपदात् " इति स्वमत्ययः ।
एवमन्यत्रापि ॥ सुखमदाभावे कृतः सुखमिति भावः ॥

तदेवाह—

रजनीतिमिरावगुण्ठिते पुरमार्गे घनशब्दविक्रवाः ।

वसतिं प्रिय कामिनां प्रियास्त्वद्वृत्ते प्रापयितुं क ईश्वरः ॥११॥

रजनीति ॥ हे प्रिय । रजनीतिमिरेणावगुण्ठित आवृत्ते पुरमार्गे घनशब्दविक्रवा
गर्जितभीताः प्रियाः कामिनां वसतिं प्रापयितुं त्वद्वृत्ते त्वां विना ॥ " अन्यारा-
दितरते— " इत्यादिना पञ्चमी ॥ क ईश्वरः शक्तः । न कश्चिदित्यर्थः । न हि
कामान्धानां भीतिरस्तीति भावः ॥

नयनान्धरुणानि घूर्णयन्वचनानि स्वलयन्पदे पदे ।

असति त्वयि वारुणीमदः प्रमदानामधुना विडम्बना ॥ १२ ॥

नयनानीति ॥ अरुणानि नयनानि घूर्णयन्भ्रमयन् । तथा पदे पदे प्रतिप-
दम् ॥ वीप्सार्था द्विरुक्तिः ॥ वचनानि स्वलयन्विपर्यासयन्प्रमदानां वारुणीमदो
मयमदोऽधुना त्वय्यसति विडम्बनानुकृतिमात्मम् । मदनाभावे मदस्य निष्फलत्वा-
दिति भावः । तथा च विशुपालवधे— " तां मदो दयितसंगमभूषः " (१०।१३) इति ॥

अवगम्य कथीकृतं वपुः प्रियवन्धोस्तव निष्फलोदयः ।

बहुलेऽपि गते निशाकरस्तनुतां दुःखमनङ्ग मोदयति ॥ १३ ॥

अवगम्येति ॥ हे अनङ्ग अंशरीर । म्रियवन्धोः म्रियसखस्य तव वधुः शरीरं
कपीकृतमकथा कथा संपद्यमानं कृतं शब्दमात्रावशिष्टमवगम्य ज्ञात्वा निष्फलोद-
यः । उद्दीप्याभावादुद्दीपनवैफल्यमिति भावः । निशाकरश्चन्द्रो बहुले कृष्णपक्षे ग-
तेऽपि तनुतां कार्ग्यं दुःखं यथा तथा कृच्छ्रान्मोक्षयति । वृथा वृद्धिरिति दुःखा-
यिष्यत इत्यर्थः ॥

हरितारुणचारुवन्धनः कलपुंस्कोकिलशब्दसूचितः ।

वद संप्रति कस्य वाणतां नवचूतप्रसवो गमिष्यति ॥ १४ ॥

हरितेति ॥ हरितं चारुणं च ॥ “वर्णो वर्णेन” इति तत्पुरुषः ॥ हरिता-
रुणं चारु वन्धनं वृत्तं पुद्गल्य यस्य स तथोक्तः । कलेन मधुरेण पुंस्कोकिलशब्दे-
न पुरुषकोकिलभादेन सूचितोऽनुमापितश्च । चूतचर्वणकार्यन्वात्कलशब्दस्येति
भावः । नवचूतप्रसवो नवचूतकुसुमं संप्रति कस्य वाणतां शरत्वं गमिष्यति वद ।
अन्यस्य पुष्पवाणस्याभावादिति भावः ॥

अलिपङ्क्तिरनेकशस्त्वया गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता ।

विरुतैः करुणस्वनैरिषं गुरुशोकामनुरोदितीव माम् ॥ १५ ॥

अलीति ॥ त्वयानेकशो बहुशो धनुषः कार्मुकस्य गुणकृत्ये मूर्ध्निर्कार्ये गुण-
वत्कर्मणि च नियोजिताधिकृतेयमलिपङ्क्तिः करुणस्वनैर्दानिष्वनैर्विरुतैः कृजितैर्गु-
रुशोकां दुर्भरदुःखाम् ॥ “गुरुन्तु गीष्पतीं श्रेष्ठे गुरीं पितरि दुर्भरे” इति श-
ब्दार्णवः ॥ मामनुरोदितीव ॥ उपमर्गात्मकर्मकत्वम् ॥ “गदादिभ्यः गावेधा-
नुक्ते” इतीदागयः ॥

प्रतिपद्य मनोहरं वधुः पुनरप्यादिश तावदुत्थितः ।

रतिदूतिपदेषु कोकिलां मधुरालापनिसर्गपण्डिताम् ॥ १६ ॥

प्रतिपद्येति ॥ तावत्पुनरपि मनोहरं वधुः शरीरं प्रतिपद्य प्राप्नोतिन्यतः मन ।
मधुरालापेषु प्रियोक्तिषु निमर्गपण्डितां स्वभावप्रगल्भां कोकिलां रतिदूतिपदेषु
मुरतद्वनीष्यानेष्वादिशास्त्रापय । प्रगल्भानामेव दीप्ताधिकार इति भावः ॥ दीव-
न्मस्यापि दूतीशब्दस्य एन्द्रीभद्रमयाद्रसः । “अपि मायं मयं कुर्यान्छन्दोमद्रे ग-
जेन्द्रिम्” इति केचित् । “उणादयो बहुलम्” इति बहुलश्रवणाद्रसः इति वक्ष्यते ॥

शिरसा प्रणिपत्य याचितान्पुष्पगूढानि सवेषधूनि च ।

सुरतानि च तानि ते गृहः स्मर संस्मृत्य न ज्ञान्तिरस्ति मे ॥ १७ ॥

शिरसेति ॥ हे स्मर । शिरसा मणिपत्य याचितानि सवेपथूनि सकम्पानि
 “द्वितोऽथुब्” इत्यथुब्प्रत्ययः ॥ सात्विकान्तरौपलक्षणमेतत् ॥ “स्तम्भप्रल
 रोमाश्वाः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू । अश्रुवैस्वर्यमित्यष्टौ सात्विकाः परिकीर्तिताः”
 ति ॥ उपगूढान्यालिङ्गनानि च । नपुंसके भावे क्तः ॥ तान्यनुभूतप्रकाराणि र
 एकान्ते सुरतानि च संस्मृत्य मे शान्तिर्नास्ति ॥ अत्र समानकर्तृकत्वं दुर्घटं समा
 नक्रियापेक्षास्तीति केचित् ॥

रचितं रतिपण्डित त्वया स्वयमङ्गेषु ममेदमार्तवम् ।

ध्रियते कुसुमप्रसाधनं तव तच्चारु वपुर्न दृश्यते ॥ १८ ॥

रचितमिति ॥ हे रतिपण्डित रतिकुशल । त्वया ममाङ्गेष्ववयवेषु स्वयं रचितम्
 ऋतुरस्य प्राप्त आर्तवं वामन्तम् ॥ “ऋतोरण” इत्यणप्रत्ययः ॥ कुसुमप्रसाधनं पु
 ष्पाभरणमिदं ध्रियतेऽवतिष्ठते ॥ “धृञ् अवस्थाने” इति धातोस्तौदादिकात्क
 र्तरि लट् ॥ तव तत्प्रसाधकं चारु मुन्दरं वपुस्तु न दृश्यते ॥

विचुधैरसि यस्य दारुणैरसमाप्ते परिकर्मणि स्मृतः ।

तमिमं कुरु दक्षिणेतरं चरणं निर्मितरागमेहि मे ॥ १९ ॥

विचुधैरिति ॥ दारुणैः क्रूरैः । प्राणान्तिके कर्मणि नियोगादिति भावः ।
 विचुर्धर्द्धः । अनभिज्ञत्वं च ध्वन्यते । यस्य मच्चरणस्य परिकर्मणि प्रसाधने ॥
 “परिकर्म प्रसाधनम्” इत्यमरः ॥ अममाप्ते सति स्मृतोऽसि तमिमं दक्षिणेतरं वामं
 मे चरणं निर्मितरागं रचितलाक्षारागं कुर्वन्नागच्छ ॥

अहमेत्य पतङ्गवर्त्मना पुनरङ्गाश्रयणी भवामि ते ।

चतुरैः सुरकामिनीजनैः प्रिय यावन्न विलोभ्यसे दिवि ॥ २० ॥

अहमिति ॥ अहं पतङ्गवर्त्मना शलभमार्गेण । अग्निप्रवेशेनेत्यर्थः ॥ “पतङ्गः
 शलभे चात्रो माञ्जरीशकं शरे गमे” इति वैजयन्ती ॥ एत्यागत्य पुनस्तेऽङ्गाश्र
 यण्पुनमङ्गाश्रयणी भवामि मन्त्रेणैव भविष्यामि ॥ “वर्तमानमार्गोऽप्ये वर्तमानाङ्गा”
 शतं लट् ॥ हे प्रिय । दिवि स्वर्गे चतुरैः सुरकामिनीजनैरङ्गप्रयोगेण यावन्न विलो
 भ्यसे विलोभायष्यसे ॥ “यावन्पुनानिपातयोर्यट्” शतं लट् ॥

मदनेन विनाशिता रतिः क्षणमात्रं किल जीवितेति मे ।

वचनोपनिदं व्यवस्थितं रमण त्वामनुयामि यद्यपि ॥ २१ ॥

मदनेनेति ॥ हे रमण । त्वामनुयामि यद्यप्यनुगमिष्याम्येव ॥ “वर्तमान-
सामीप्ये वर्तमानवद्वा” इति लट् ॥ “यद्यपीत्यवधारणे” इति केशवः ॥ किंतु रति-
मदनेन विनाकृता । वियोजिता सतीत्यर्थः ॥ सुस्पृपेति समासः ॥ क्षणमात्रं जीविता
किलेतीदं वचनीयं निन्दा मे मम व्यवस्थितं स्थिरमभूत् ॥

क्रियतां कथमन्त्यमण्डनं परलोकान्तरितस्य ते मया ।

सममेव गतोऽस्यतर्कितां गतिमङ्गेन च जीवितेन च ॥ २२ ॥

क्रियतामिति ॥ परलोकेऽन्तरितस्य व्यवहितस्य । मृतस्येत्यर्थः । ते तव
मयान्त्यमण्डनं कथं केन प्रकारेण क्रियताम् ॥ क्रियतामित्यत्र कामचारे लोट
बोध्यः ॥ द्रुतदग्धस्य ते यथेच्छमण्डनमपि न संभवतीत्यर्थः । कुतः । अङ्गेन च
जीवितेन च मयं सर्वेवातर्कितामविचारितां गतिं गतोऽमि । इह मृतशरीरमपि
नास्ति कस्य मण्डनमिति भावः ॥

ऋजुतां नयतः स्मरामि ते शरमुत्तद्गुनिपण्णधन्वनः ।

मधुना सह सस्मितां कथां नयनोपान्तर्विलोकितं च यत् ॥ २३ ॥

ऋजुतामिति ॥ शरमुजुतामर्जवं नयन उत्तमं निपण्णमद्गत्तं पदुर्धस्य
तस्य ॥ “धनुषश्च” इत्यनङ्गदेशः ॥ ते नव मधुना वगन्तेन गत ॥ “मधुर्दस्ये
वगन्ते च ध्वं च” इति विश्वः ॥ सस्मितां कथामालापं तथा यद्यनोपान्तर्वि-
लोकितमपाङ्गवीक्षणम् । त इत्यनुषङ्गः । तथा स्मरामि ॥

क्व नु ते हृदयंगमः सखा कुसुमायोजितकामुको मधुः ।

न खल्वमरुपा पिनाकिना गमितः सोऽपि सुहृद्गतां गतिम् २४

प्रेति ॥ हृदयं गच्छतीति हृदयंगमो हृद्यः ॥ स्वप्नचरणे “गमेः मृष्युपसंख्या-
नम्” इति परचमत्पयः । “अर्गद्विपदजन्तस्य हृद्” इति शुभाग्रमः ॥ ते नव
मया कुसुमायोजितमारुचिर्न बाहुके येन बाहुर्वाजिना मधुर्वगन्तः क्व नु गता ।
गत इति शेषः । अपरा सोऽप्युग्रपा नाद्वारेण पिनाकिनेभ्यो न मृदा
मदनेन गता माता गतिम् । अस्मितामित्यर्थः । न गतिः खलु न गतिः इति ॥
“जिहामानुनये खलु” इत्यमरः ॥

शरैरिवाहतः सन् ॥ “विपाक्ते दिग्धलितकौ” इत्यमरः ॥ मधुर्वसन्त आहुरामा-
पन्ना रतिमभ्युपपत्तुमनुग्रहीतुम् । आश्वासयितुमित्यर्थः ॥ “अभ्युपपत्तिरनु-
ग्रहः” इत्यमरः ॥ आत्मानं पुरोऽदर्शयत् । आविरभूदित्यर्थः ॥

तमवेक्ष्य रुरोद सा भृशं स्तनसंवाधमुरो जघान च ।

स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते ॥ २६ ॥

तमिति ॥ सा रतिस्तं मधुमवेक्ष्य दृष्ट्वा भृशं रुरोद । स्तनौ संवाध्य स्तनसं-
वाधम् ॥ “परिक्रियमाने च” इति णमुल् ॥ उरो जघान तादितवती च ।
तथाहि । स्वजनस्याग्रतो दुःखं विवृतमपसारितं द्वारं कपाटं यस्य तदिवोपजायत
आविर्भवति । उच्छृङ्खलं प्रवर्तत इत्युत्प्रेक्षाभिप्रायः ॥

इति चैनमुवाच दुःखिता सुहृदः पश्य वसन्त किं स्थितम् ।

तदिदं कणशो विकीर्यते पवनैर्भस्म कपोतकर्बुरम् ॥ २७ ॥

इतीति ॥ दुःखमस्याः संजातं दुःखिता । संजातदुःखेत्यर्थः ॥ तारकादिस्त्रा-
दितच् ॥ सा रतिरेनं वसन्तमित्युवाच च ॥ चकारः पूर्वोक्तसमुच्चयार्थः ॥ हे वस-
न्त पश्य सुहृदस्त्वत्सखस्य किं स्थितं किमुपस्थितं तदिदं कपोतकर्बुरं पारावत-
शवलं कणशश्चूर्णीभूतम् ॥ अलपार्थच्छस्मत्पयः ॥ भस्म पवनैर्विकीर्यते विक्षि-
प्यते । पश्य भस्मीभूतस्ते सुहृदित्यर्थः ॥

अयि संप्रति देहि दर्शनं स्मर पर्युत्सुक एष माधवः ।

दयितास्वनवस्थितं नृणां न खलु प्रेम चलं सुहृज्जने ॥ २८ ॥

अयीति ॥ अयि स्मर । संप्रति दर्शनं देहि । एष माधवो वसन्तः पर्युत्सुकस्त्व-
दर्शनोत्कण्ठितः । त्वामप्यनादृतवतोऽस्य को माधव इत्याशङ्क्याह—नृणां पुरुषा-
णां दयितासु प्रेमानवस्थितमस्थिरम् । चलमित्यर्थः । सुहृज्जने प्रेम तु न चलं खलु ॥
ईदृशाः सुहृदः कति न सन्तीत्याशङ्क्य न कोऽपीत्याह—

अमुना ननु पार्श्ववर्तिना जगदाज्ञां समुरासुरं तव ।

विस्रतन्तुगुणस्य कारितं धनुषः पेल्लवपुष्पपत्रिणः ॥ २९ ॥

अमुनेति ॥ ननु मदन । पार्श्ववर्तिना सहचरेणामुना वसन्तेन समुरासुरं सुरा-
मुरसहितं जगदिमनन्तगुणस्य मृणालमूत्रमौर्वोक्तस्य पेल्लवानि कोमलानि पुष्पा-
प्येव पत्रिणो वाणा यस्य तस्य तव धनुष आज्ञां कारितम् । जगदाज्ञा कारिते-
त्यर्थः ॥ “हृत्पौरन्यतरस्याम्” इति जगतः कर्मत्वम् ॥

गत एव न ते निवर्तते स सखा दीप इवानिलाहतः ।

अहमस्य दशैव पश्य मामविषह्यव्यसनेन धूमिताम् ॥ ३० ॥

गत इति ॥ स ते सखानिलाहतो वायुताडितो दीप इव गत एव न निवर्तते ।
अहमस्य दीपायमानस्य दशा वर्तिरिव । तिष्ठापीति शेषः ॥ “दशा वर्ताववस्थायां
वस्रान्ते स्युर्दशा अपि” इति विश्वः ॥ कुतः । अविषह्यव्यसनेन सोढुमशक्यदुःख-
प्रकर्षेण धूमितां संजातधूमां मां मय्य । धूमवत्त्वान्नष्टदीपदशामाम्यं धूमश्च व्यस-
नमेवेत्यर्थः ॥

विधिना कृतमर्थवैशसं ननु मां कामवधे विमुञ्चता ।

अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्रे पतनाय बह्वरी ॥ ३१ ॥

विधिनेति ॥ ननु वमन्त कामवधे मदनवधे मां विमुञ्चता वर्जयता । अमारय
तेत्यर्थः । विधिना दैवेन । विशमनि दिनस्तीति विशमौ घातुकः ॥ पचाद्यच ॥ विश-
मस्य कर्म वैशमम् ॥ युवादितादण्यस्यः ॥ अर्थवैशसमर्थवधः कृतम् ॥ “अर्थो वा ए-
व आत्मनो यत्पत्नी” इति श्रुतेः ॥ पत्युः स्वस्य चाश्रयाश्रयभूतयोरैकपदार्थत्वा-
भिप्रायेणार्थोक्तिः । तथा चैकदेशवधे देशान्तरस्यापि वधनियमनान्मार्गापि विधिरन्न-
ध्वेव हतवानिति तात्पर्यम् । एतदेवोपपादयति—अनपायिन्यनपायित्वेन विश्वस्ते
संश्रयद्रुम आश्रयद्रुमे गजभग्रे मां बह्वरी लता पतनाय । भवतीति शेषः । पति-
तुमेव मालमत्यर्थः । “तुमर्थाच्च भाववचनात्” इति चतुर्थी ॥

संप्रत्यनन्तरकर्तव्यं प्रार्थयते—

तविदं क्रियतांमेनन्तरं भवता बन्धुजनप्रयोजनम् ।

विधुरां ज्वलनातिसर्जनान्ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम् ॥ ३२ ॥

तदिति ॥ नत्तस्मात्कारणादुक्तप्रकारेण । अन्यथापि मरणव्यावर्त्यभावार्ताद-
न्यर्थः । अनन्तरं भवनेदं वक्ष्यमाणं बन्धुजनप्रयोजनं बन्धुकृत्यं क्रियताम् ॥ प्रा-
र्थनायां लोट् ॥ तदेवोपादयति—ननु वमन्त । विधुरां विवशां मां ज्वलनातिम-
र्जनादभिदानान्पत्युरन्तिकं प्रापय । आग्निप्रवेशनं कारयेत्यर्थः ॥

कर्तव्यथागमर्थः शीर्षाभिन्याह—

शशिना सह याति कौमुदी सह मेवेन तडित्प्रेलीयते ।

प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥ ३३ ॥

शशिनेति ॥ कौमुदी चाङ्गिका शशिना सह याति । शशिन्यर्थास्ते ध्येयं

इयतीत्यर्थः ॥ तद्वित्तसौदामिनी मेघेन सह प्रलीयने प्रणश्यति ॥ कर्तरि लट् ॥
 मदाः स्त्रियः पतिवर्त्म गच्छन्तीति पतिवर्त्मगाः पतिमार्गानुगामिन्य इत्येतद्विचे-
 नैरल्पचेतनैः । अविवेकिभिरपीत्यर्थः ॥ नाथस्तु “पृथग्जनैः” इति पपाठ ॥ प्रति-
 त्तं ज्ञाविचेतम् ॥ “अलवणा यवागूः” “अनुदरा कन्या” इतिवदल्पत्वाभि-
 प्रायेण तनैरपीति निर्देशः ॥ पतिवर्त्मगा इत्यत्र स्मृतिः—“आर्तार्ते मुदिते हृष्टा
 निपिते मलिना कृशा । मृते श्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता” इति ॥

अमुनैव कपायितस्तनी सुभगेन प्रियगात्रभस्मना ।

नवपल्लवसंस्तरे यथा रचयिष्यामि तनुं विभावसौ ॥ ३४ ॥

अमुनेति ॥ अमुना पुरोवर्तिना सुभगेन शोभगेन प्रियगात्रभस्मनैव । एव-
 त्तारो मण्डनान्तरनिष्ठत्यर्थः । कपायितस्तनी रजितस्तनी ॥ “रागे काये कपा-
 योऽस्त्री निर्यामे सारभे रसे” इति वक्ष्यन्ती ॥ नवपल्लवसंस्तरे यथा नवपल्लवत-
 य इव विभावसौ वक्षी तनुं शरीरं रचयिष्यामि । निधास्यामीत्यर्थः ॥

कुसुमास्तरणे सहायतां बहुशः सौम्य गतस्त्वमावयोः ।

कुरु संप्रति तावदाशु मे प्रणिपाताञ्जलियाचितश्चित्तम् ॥ ३५ ॥

कुसुमेति ॥ हे सौम्य साधो त्वमावयो रनिपभवाणयोर्बहुशो बहुवारं कुसुमा-
 स्तरणे पुष्पशयने सहायतां गतः । संप्रति प्रणिपाताञ्जलिना याचितः । अञ्जलि-
 त्वेकं प्रार्थितः नञित्यर्थः । आशु मे चित्तां काष्ठचपं कुरु कुरुण । यथेह तथा-
 भूतोपकर्तव्यं मित्रेणेत्यर्थः ॥

तदनु ज्वलनं मदर्पितं त्वरयेदक्षिणवातवीजनैः ।

विदितं खलु ते यथा स्मरः क्षणमप्युत्सहते न मां विना ॥ ३६ ॥

तद्वन्विति ॥ तद्विदाकरणमन्वनन्तरं मय्यर्पितं मदर्पितं ज्वलनमपि दक्षिण-
 वातवीजनैर्भक्षयमास्तसंचारणेस्त्वरयेः । त्वरितं ज्वलयेत्यर्थः ॥ त्वरादेतुमाह—ने
 त्वं विदिनं खलु ॥ “मन्युर्दिपूजार्थेभ्यश्च” इति वर्तमाने क्तः । तयोगात्कर्तरि
 णि ॥ यथा येन प्रकारेण स्मरे मां विना क्षणमपि नोत्सहते न दृश्यति । तथा
 यथा ज्ञातमेवेत्यर्थः ॥

इति चापि विषाय दीयतां सलिलस्याञ्जलिरेक एव नो ।

अविभज्य परत्र तं मया सहितः पान्यति ते न वान्धनः ॥ ३७ ॥

इतीति ॥ अत्र येनैवं विषाय कृत्वा नाशाराभ्यामेक एव मन्त्रियमाशु-
 निर्वहति । नमोऽस्ति ते न वान्धनः मया स्मरः परत्र परमोऽस्ति मया मोदतो-

ऽविमन्य पास्पति ॥

परलोकविधौ च माधव स्मरमुद्दिश्य विलोलपल्लवाः ।

निवपेः सहकारमञ्जरीः प्रियचूतप्रसवो हि ते सखा ॥ ३८ ॥

परलोकंति ॥ किंच । हे माधव वसन्त । परलोकविधौ पिण्डोदकादिकर्मणि रमुद्दिश्य विलोलाः पल्लवा यामु ताः सहकारमञ्जरीश्रूतवल्लरीनिवपेर्देहि । हि मात्कारणात्ते सखा स्मरः प्रियाश्रूतप्रसवा यस्य स तथोक्तः ॥

इति देहविमुक्तये स्थितां रतिमाकाशभवा सरस्वती ।

शफरीं हृदशोपविह्नुवां प्रथमा वृष्टिरिवान्वंकम्पयत् ॥ ३९ ॥

हतीति ॥ इति देहस्य विमुक्तये शरीरस्य विमर्गाय स्थिताम् । कृतनिश्चया-
ति यावत् । रतिमाकाशभवा सरस्वत्यशरीरा वाग्प्रदशोपविह्नुवां हृदस्य जला-
रस्य शोषेण विह्नुवां शफरीं प्राप्तीम् ॥ “प्राप्ती तु शफरी द्वयोः” इत्यमरः ॥
प्रमा वृष्टिर्वर्षमिवान्वंकम्पयदनुकाम्पयती । सदयमुवाचेत्यर्थः ॥ “कृपा दया-
कम्पा स्यात्” इत्यमरः ॥

कुसुमायुधपति दुर्लभस्तव भर्ता न चिराद्भविष्यति ।

शृणु येन स कर्मणा गतः शालभत्वं हारलोचनाचिपि ॥ ४० ॥

कुसुमेति ॥ हे कुसुमायुधपति स्ते । तव भर्ता चिराच्चिरं दुर्लभो न भविष्य-
ति । किंत्वचिरमेव शुलभो भविष्यतीत्यर्थः । किंच शृणु । तत्कमेति शेषः । येन
कर्मणा स ते भर्ता हारलोचनस्पाञ्चिर्ज्वाला ॥ “ज्वाला भामो न पुंस्त्वाचिः”
इत्यमरः ॥ तस्मिंश्शालभत्वं पतद्भत्वं गतः ॥ “ममो पतद्भाल्भो” इत्यमरः ॥

तदेव कर्मोपायै—

अभिलाषमुदीरितेन्द्रियः स्वसुतायामकरोत्प्रजापतिः ।

अथ तेन निगृह्य विक्रियामभिशासः फलमेतदन्वभूत् ॥ ४१ ॥

अभिलाषेति ॥ उदीरितेन्द्रियः प्रेरितेन्द्रियः । मन्त्रेणेति शेषः । प्रजापतिर्ज-
ग्रा स्वसुतायां गरुडस्यामभिलाषमनुगमकरोत् । अथ तेन प्रजापतिना विक्रियावि-
न्द्रेयविकारं निगृह्य निगृह्याभिशासः मनः । एतत्फलं द्राष्टव्यमकं मत्कर्मफलमन्वभूत् ॥

शापायधिरपि नैन्योक्त इत्याह श्लोकद्वयेन—

परिणेष्यति पार्वती यदा तपसा तत्प्रवणीकृतो हरः ।

उपलब्धसुखस्तदा स्मरं वपुषा ह्येन निषोजयिष्यति ॥ ४२ ॥

१ विह्वलः २ अन्वभूतः ३ हारलोचनाचिपि ४ न भविष्यति.

इति चाह स धर्मयाचितः स्मरशापावधिदां सरस्वतीम् ।

अशनेरमृतस्य चोभयोर्वशिनश्चाम्बुधराश्च योनयः ॥ ४३ ॥

परिणेष्यतीति । इतीति च ॥ धर्मेण धर्माख्यप्रजापतिना याचितः प्रार्थित
म भगवान्ब्रह्मा । तपसा कारणेन तस्यां पार्वत्यां प्रवणीकृतोऽभिमुखीकृतो हर
शिवो यदा पार्वतीं परिणेष्यत्युद्दृश्याति तदोपलब्धमुखः प्राप्तानन्दः सन् । स्मरं का
मे स्वेन वपुषा नियोजयिष्यति संगमयिष्यति । इत्येवं स्मरशापस्यावधिदामवमा
नदायिनीं मरस्यतीं वाचं चाह । एवं शापावधिमप्युक्तवानित्यर्थः । ननु तथा कु
दस्य कथमीदृशी शान्तिरत आह—वशिनो जितेन्द्रियाश्चाम्बुधराश्चाशनेरमृतस्य
चैत्युभयोर्योनयः प्रभवाः । वशिपक्षेऽशन्यमृतशब्दौ कोपमसादपरा । अन्यत्र वं
शुताम्युदकपरा ॥ युग्मकम् ॥

तदिदं परिरक्ष शोभने भवितव्यप्रियसंगमं वपुः ।

रविपीतजला तपात्यये पुनरोद्येन हि युज्यते नदी ॥ ४४ ॥

नदिति ॥ हे शोभने तत्तस्मात्कारणाद्भवितव्यो भविष्यन्प्रियसंगमो यस्य
तत्तथाकामिदं वपुः परिरक्ष । तथाहि । रविपीतजला नदी तपात्यये प्रादृषि ॥
“प्रादृद् तपान्यये” इति दृष्टावुधः ॥ पुनरोद्येन प्रवाहेन युज्यते संगच्छते हि ॥

इत्थं रतेः किमपि श्रुतमदृश्यरूपं

मन्दीचकार मरणव्यवसायबुद्धिम् ।

तत्प्रत्ययाश्च कुतुमापुधयन्पुरेना-

माश्रतामद्यन्तर्निनार्थपदैर्वचोभिः ॥ ४५ ॥

प्यते । किं तद्वयम् । तथाभूता विधा मकारो यस्य तत्तथाविधं प्रेम स्नेहः । येनार्धाङ्गहरा हरस्य भवेदिति भावः । तादृशः पतिश्च । यो मृत्युञ्जय इति भावः । द्वयमेव खलु स्त्रीणामपेक्षितं यद्गर्तवाञ्छभ्यं जीवद्गर्तकत्वं चेति । तच्च तपश्चर्यैकसाध्यमिति निश्चिकायेत्यर्थः । अत्र मनुः—“यदुष्करं यदुरारपं यदुर्गं पद्मं दुस्त-
रम् । तत्सर्वं तपसा प्राप्यं तपो हि दुरतिक्रमम्” इति ॥

निशम्य चैनां तपसे कृतोद्यमां सुतां गिरीशप्रतिसक्तमानसाम् ।
उवाच मेना परिरभ्य वक्षसा निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् ॥ ३॥

निशम्येति ॥ मेना मेनका च गिरीशप्रतिसक्तमानसां हरासक्तचित्तां तपसे तपश्चरणाय कृतोद्यमां कृतोद्योगां सुतां निशम्य श्रुत्वैनानां पार्वतीं वक्षसा परिरभ्या-
लिङ्ग्य महतो मुनिव्रतात्तपसां निवारयन्त्युवाच ॥ मुनिव्रतादित्यत्र यद्यपि मुनिव्र-
तस्य मेनकाया अनीप्सितत्वात् “वारणार्थानामीप्सितः” इति नापादानत्वं तथापि
कृतोद्यमापिति मानसप्रवेशोक्तत्वात् “ध्रुवमपायेऽपादानम्” इत्यपादानत्वमेव
स्यात् । यथाह भाष्यकारः—“यच्च मिथ्या संप्राप्य निवर्तते तच्च “ध्रुवमपाये-
ऽपादानम्” इति प्रसिद्धम्” ॥

सामान्यनिषेधमुक्त्वा विशेषनिषेधमाह—

मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवतास्तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः ।
पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥ ४ ॥

मनीषिता इति ॥ हे वत्से । मनस ईषिता इष्टा मनीषिताः ॥ शकन्ध्वादि-
त्वात्साधुः ॥ देवताः शच्यादयो गृहेषु सन्ति । त्वं ता आराधयेति शेषः । तपः
क्व । तवेदं तावकम् ॥ “युष्मदस्मदोरन्यतरसां रात्रि” इत्यणप्रत्ययः । “तयक-
ममकावेकवचने” इति तयकादेशः ॥ वपुश्च क्व । तथाहि । पेलवं मृदुलं शिरी-
षपुष्पं भ्रमरस्य भृद्रस्य पदं पदस्थितिं सहेत । पतत्रिणः पुनः पक्षिणस्तु पदं न
गहेत । अतिसौकुमार्याद्विषयोपमोगयोग्यं ते वपुर्न दारुणतपःक्षममित्यर्थः ॥ अत्र
दृष्टान्तालंकारः ॥

इति ध्रुवेच्छामनुशासती सुतां शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ।
क्व ईप्सितार्थे स्थिरनिश्चयं मनः पयश्च निम्नाभिसुप्तं प्रतीपयेत् ॥ ५ ॥

इतीति ॥ इत्येवमनुशामत्युपादिशन्ती मेना ध्रुवेच्छां स्थिरव्यवहार्यां सुतां
पार्वतीमुद्यमादुद्योगाण्योत्साहानिपन्तुं निवारयितुं न शशाक ममर्षा नाभूत् ।

तथाहि । ईप्सितार्थे इष्टार्थे स्थिरनिश्चयं मनो निम्नाभिमुखं पयश्च कः प्रतीपयेत्प्र-
तिकूलयेत् । प्रतिनिवर्तयेदित्यर्थः । निम्नप्रवणं पय इवेष्टार्थाभिनिविष्टं मनो दुर्वा-
रमिति भावः ॥ अत्र दीपकानुमाणितोऽर्थान्तरन्यासालंकारः ॥

कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा मनोरथज्ञं पितरं मनस्विनी ।

अयाचतारण्यनिवासमात्मनः फलोदयान्ताय तपःसमाधये ॥ ६ ॥

कदाचिदिति ॥ अथ कदाचिन्मनस्विनी स्थिरचित्ता सा पार्वती मनोरथ-
ज्ञमभिलाषाभिज्ञं पितरं हिमवन्तमामन्नमख्याप्तसखी सैव मुखमुपायः ॥ “मुखं
निःसरणे चकवे प्रारम्भोपाययोरपि ” इति विश्वः ॥ तेन । फलोदयः फलोत्पत्ति-
रन्तोऽवधिष्यस्य तस्मै तपःसमाधये तपोनियमार्थमात्मनः सस्यारण्यनिवासं वन-
वासमयाचत ॥ “दुष्टात्-” इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥

अथानुरूपाभिनिवेशतोपिणा कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा ।

प्रजासु पश्चात्प्रथितं तदारूपया जगाम गौरी शिखरं शिखण्डिमत् ७

अथेति ॥ अथ गौर्यनुरूपेण योग्येनाभिनिवेशेनाग्रहेण तुल्यतीति तथोक्तेन
गरीयसा पूज्यतमेन गुरुणा पित्रा कृताभ्यनुज्ञा तपः कुर्वति कृतानुमातः सती
पश्चात्तपःमिद्धचतुरकालं प्रजासु जनेषु तदारूपया तस्या गौर्याः गन्तया प्रथितम् ।
गौरीशिखरमिति प्रसिद्धमित्यर्थः । शिखण्डिमत् । न तु हिमप्राणिमचुरमिति
भावः । शिखरं शृङ्गं जगाम यस्या ॥

विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया विलोलपटिप्रविलुप्तचन्दनम् ।

चवन्ध बालारुणबभ्रु वल्कलं पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥ ८ ॥

विमुच्येति ॥ अहार्यनिश्चयानिवार्यनिश्चया सा गौरी विलोलार्धधलाभिर्य-
ष्टिभिः प्रतिमरैः प्रविलुप्तं प्रसृष्टं चन्दनं स्नानान्तरगतं येन तं तथोक्तं हारं मुक्ताव-
लीं विमुच्य विहाय बालारुणबभ्रु बालार्कपद्मं पयोधर्याः स्ननयोक्त्यर्थेना-
प्रायेण चिगीर्णा विपरिता गन्धान्तरवयवमंश्रेषो यस्मै तत्तथोक्तं चन्दनं वल्कल-
म्बि स्नानोत्तरीयभूतं चवन्ध । पारपापामेत्यर्थः ॥

यथा प्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुहैर्जटाभिरप्येवममृतदाननम् ।

न पटुदध्रेणिभिरेव पङ्कजं सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥ ९ ॥

अथेति ॥ तस्या देव्या भाननं तदभाननं प्रसिद्धैर्भूषितं ॥ “प्रसिद्धौ ग्लानभू-
षिता ” इत्यमरः ॥ तोरन्तीति गताः ॥ “इदमप्युपशान्तिः २ः ” इति वनव्य-

प्यते । किं तद्वयम् । तथाभूता विधा प्रकारो यस्य तत्तथाविधं प्रेम स्नेहः । येनार्धाङ्गहरा हरस्य भवेदिति भावः । तादृशः पतिश्च । यो मृत्युञ्जय इति भावः । द्वयमेव खलु स्त्रीणामपेक्षितं यद्गर्तृबालभ्यं जीवद्गर्तृकत्वं चेति । तच्च तपश्चर्यैकसाध्यमिति निश्चिकायेत्यर्थः । अत्र मनुः—“यदुष्करं यदुरापं यदुर्गं यच्च दुस्त-
रम् । तत्सर्वं तपसा प्राप्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ” इति ॥

निशम्य चैनां तपसे कृतोद्यमां सुतां गिरीशप्रतिसक्तमानसाम् ।

उवाच मेना परिरभ्य वक्षसा निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् ॥३॥

निशम्येति ॥ मेना मेनका च गिरीशप्रतिसक्तमानसां हरासक्तचित्तां तपसे तपश्चरणाय कृतोद्यमां कृतोद्योगां सुतां निशम्य श्रुत्वैनां पार्वती वक्षसा परिरभ्या-
लिङ्ग्य महतो मुनिव्रतात्तपसो निवारयन्त्युवाच ॥ मुनिव्रतादिसत्र यद्यपि मुनिव्र-
तस्य मेनकाया अनीप्सितत्वात् “वारणार्थानामीप्सितः” इति नापादानत्वं तथापि
कृतोद्यमामिति मानसप्रवेशोक्तत्वात् “ध्रुवमपायेऽपादानम् ” इत्यपादानत्वमेव
सात् । यथाह भाष्यकारः—“यच्च मिथ्या संप्राप्य निवर्तते तच्च “ध्रुवमपाये-
ऽपादानम् ” इति प्रसिद्धम् ” ॥

सामान्यनिषेधमुक्ता विशेषनिषेधमाह—

मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवतास्तपः क्व वस्ते क्व च तावकं वपुः ।

पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतन्निजः ॥ ४ ॥

मनीषिता इति ॥ हे वस्ते । मनस ईषिता इष्टा मनीषिताः ॥ शकन्ध्यादि-
न्यात्मापुः ॥ देवताः शङ्खादयो गृहेषु मन्ति । त्वं ता आराधयेति शेषः । तपः
क्व । न वेदं तावकम् ॥ “पुष्पदम्पदोरन्यतरसां रात्रिः ” इत्यप्रत्ययः । “तवक-
ममरावेकवचने ” इति तवकादेशः ॥ वपुश्च क्व । तथाहि । पेलवं मृदुञ्चं शिरी-
षपुष्पं भ्रमरस्य भ्रमरस्य पदं पदस्पर्शेन गृहेन । पतन्निजः पुनः पतन्निजस्तु पदं न
गृहेन । अर्चनार्थादपार्ष्टव्योपमोगयोगं ते वपुर्न दारुणतपःसामान्यार्थः ॥ अत्र

पुनर्ग्रहीतुं नियमस्यया तथा द्वयेऽपि निक्षेप इवार्पितं द्वयम् ।

लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं विलोलदृष्टं हरिणाङ्गनासु च ॥ १३ ॥

पुनरिति ॥ नियमस्यया व्रतस्यया तथा देव्या द्वयेऽपि द्वयं पुनर्ग्रहीतुं पुन-
रानेतुं निक्षेपोऽर्पितमिव निक्षेपत्वेनार्पितं किम् ॥ क्वचित् “ द्वयीषु ” इति प्रामा-
दिकः पाठः ॥ कुत्र द्वये किं द्वयमर्पितमित्याह—तन्वीषु लतासु विलास एव चेष्टितं
विलासचेष्टितं हरिणाङ्गनासु विलोलदृष्टं चञ्चलावलोकितं च । व्रतस्यार्या तस्यां
तयोरदर्शनालतादिषु दर्शनाच्चापितमिवेत्युत्प्रेक्षा न तु वस्तुतोऽर्पणमस्तीति भावः ॥

अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्घटस्तनप्रस्त्रवणैर्व्यवर्धयत् ।

गुहोऽपि येषां प्रथमाप्तजन्मनां न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥ १४ ॥

अतन्द्रितेति ॥ सा देवी स्वयमेवातन्द्रितासंजाततन्द्रा सती ॥ तारकादि-
त्वादितच्प्रत्ययः ॥ वृक्षकान्स्वल्पवृक्षान् ॥ “ अल्पे ” इत्यल्पार्थे कप्रत्ययः ॥
घटादेव स्तनी तयोः मस्रवणैः प्रमृतपयोभिर्व्यवर्धयत् । गुहः कुमारोऽपि प्रथमा-
प्तजन्मनां प्रथमलब्धजन्मनाम् । अग्रजातानामित्यर्थः । येषां वृक्षकाणां संबन्धि
पुत्रवात्सल्यं सुतप्रेम नापाकरिष्यति । उत्तरत्र कुमारोदयेऽपि न तेषु पुत्रवात्सल्यं
निर्वर्तिष्यत इत्यर्थः ॥

अरण्यबीजाञ्जलिदानलालितास्तथा च तस्यां हरिणा विशश्वसुः ।

यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात्पुरः सखीनाममिमीत लोचने ॥ १५ ॥

अरण्येति ॥ अरण्यबीजानां नीवारादीनामञ्जलयस्तेषां दानेन लालिता हरि-
णाथ तस्यां देव्यां तथा विशश्वसुर्विस्मर्भं जग्मुः ॥ “ समौ विस्मर्भविश्वासा ” इत्य-
मरः ॥ यथा कुतूहलादात्सुवपात्तदीर्घहरिणमंबन्धिभिर्नयनैर्नयनैः ॥ करणः ॥ सखीये
लोचने मयीनां पुरः पुरतः । अनेन तेषां संवन्धमहन्वमुक्तम् । अमिमीत । अभि-
परिमाणानारतम्पद्मानाय मानं चकारेत्यर्थः । क्वचित् मा पार्वती नदीर्घनेत्रैः कुतू-
हलात्पुरोऽग्रे वर्तमानानां मयीनां लोचने अमिमीत व्रतस्थत्वाभावात्तन् इत्याहुः ॥
“ मादः माने ” इत्यस्माद्भातोलेहः ॥ इयमेव गतु विश्वामस्य परा काष्ठा पदसि-
पीठनेऽपि न क्षुब्धन्तीति भावः ॥

तपःप्रभावमाह—

रुताभिपेकां, हुतजातवेदसं त्वयुचरासह्यतोमयीतिनीम् ।

विद्वक्ष्यस्तामृपयोऽनुपागमन्न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते ॥ १६ ॥

यः ॥ शिरसि रुद्धास्तैः शिरोरुद्धैर्मूर्धजैर्यथा मधुरं मियमभूत् ॥ “स्वादुमि-
थौ तु मधुरौ” इत्यमरः ॥ जटाभिरप्येवं मधुरमभूत् । तथाहि । पद्मं पद्मं प-
द्मश्रेणिभिर्भ्रमरपक्षिभिरेव न किंतु गद शैवलासद्गेन मशैवलासद्गमपि ॥ “ते-
न सहेति तुल्ययोगे” इति बहुव्रीहिः ॥ प्रकाशते । शैवल्येनापि शोभत एवेत्यर्थः ॥

प्रतिक्षणं सा कृतरोमविक्रियां व्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां वभार याम् ।
अकारि तत्पूर्वनिवद्धया तथा सरागमस्या रसनागुणास्पदम् ॥ १० ॥

प्रतीति ॥ सा देवी प्रतिक्षणं क्षणे क्षणे कृतरोमविक्रियां पारुष्यात्कृतरोमायां
त्रिगुणां विराट्त्वां यां मौञ्जीं मुञ्जमयीं मेखलां व्रताय तपने वभार । तदेव पूर्वं
प्रथमं यस्य तत्पूर्वं यथा तथा निवद्धया तथा मौञ्ज्यास्या देव्या रसनागुणस्यास्पदं
स्थानं जघनम् । सह रागेण सरागं मल्लोद्धितमकारि कृतम् । मौकुमार्यातिश-
यादिति भावः ॥

विसृष्टरागादधरान्निवर्तितः स्तनाङ्गरागारुणिताश्च कन्दुकात् ।

कुशाङ्गुरादानपरिक्षताङ्गुलिः कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तथा करः ॥ ११ ॥

विसृष्टेति ॥ तथा देव्या विसृष्टरागात्सक्तलाक्षारसरज्जनादधरादधरोष्ठाविव-
र्तितः । “निमृष्टरागात्” इति पाठे नितरां सक्तलाक्षारागात् ॥ रागत्यागेन निम्न-
योजनत्वादिति भावः । तथा स्तनाङ्गरागेणारुणितादरुणीकृतात् । पतनसमये तस्य
स्तनयोरुपरोधादिति भावः । कन्दुकाच्च निवर्तितः । कुशाङ्गुराणामादानेन लवने-
न परिक्षता व्रणिता अङ्गुलयो यस्य स तथोक्तः करः पाणिरक्षसूत्रप्रणय्यक्षमाला-
सहचरः कृतः ॥

महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतैः स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दूयते ।

अशेत सा बाहुलतोपधायिनी निपेदुषी स्थण्डिल एव केवले ॥ १२ ॥

महार्हेति ॥ महानहौ मूल्यं यस्याः सा महार्हा श्रेष्ठा या शय्या तस्यां परि-
वर्तनेन लुण्ठनेन च्युतैर्भ्रष्टैः स्वकेशपुष्पैरपि या देवी दूयते स्म क्रियते स्म । पु-
ष्पाधिकसौकुमार्यादिति भावः । सा देवी बाहुलतामुपपन्न उपधानीकरोतीति
बाहुलतोपधायिनी सती केवले संस्तरणरहिते स्थण्डिले भूमावेवाशेत शयितवती ।
तथा निपेदुष्युपविष्टा च ॥ “कमुश्च” इति कमुः । “उगितश्च” इति ङीप् ॥
— सप्तम्यदिग्वहारी न जातपरीत्यर्थः ॥

पुनर्ग्रहीतुं नियमस्यया तथा द्वयेऽपि निक्षेप इवार्पितं द्वयम् ।

लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं विलोलदृष्टं हरिणाङ्गनासु च ॥ १३ ॥

पुनरिति ॥ नियमस्यया व्रतस्थया तथा देव्या द्वयेऽपि द्वयं पुनर्ग्रहीतुं पुन-
रानेतुं निक्षेपोऽर्पितमिव निक्षेपत्वेनार्पितं किमु ॥ क्वचित् “द्वयीषु” इति मामा-
दिकः पाठः ॥ कुत्र द्वये किं द्वयमार्पितमित्याह—तन्वीषु लतासु विलास एव चेष्टितं
विलासचेष्टितं हरिणाङ्गनासु विलोलदृष्टं च भलावलोकितां च । व्रतस्थायां तस्यां
तपोरदर्शनाल्लतादिषु दर्शनाच्चापि तमिवेत्युत्प्रेक्षा न तु वस्तुतोऽर्पणमस्तीति भावः ॥
अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्घटस्तनप्रस्रवणैर्व्यवर्धयत् ।

गुहोऽपि येषां प्रथमातजन्मनां न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥ १४ ॥

अतन्द्रितेति ॥ सा देवी स्वयमेवातन्द्रितासंजाततन्द्रा सती ॥ तारकादि-
स्वादित्चमत्पयः ॥ वृक्षकान्स्वल्पवृक्षान् ॥ “अल्पे” इत्यल्पार्थे कमत्पयः ॥
।टावेव स्तनौ तयोः प्रस्रवणैः प्रसृतपयोभिर्व्यवर्धयत् । गुहः कुमरोऽपि प्रथमा-
जन्मनां प्रथमलब्धजन्मनाम् । अग्रजातानामित्यर्थः । येषां वृक्षकाणां संबन्धि
।धवात्सल्यं सुतमेव नापाकरिष्यति । उत्तरप्र कुमारादयेऽपि न तेषु पुत्रवात्सल्यं
नेवार्तिष्यत इत्यर्थः ॥

अरण्यबीजाञ्जलिदानलालितास्तथा च तस्यां हरिणा विशश्वसुः ।
पथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात्पुरः सखीनाममिमीत लोचने ॥ १५ ॥

अरण्येति ॥ अरण्यबीजानां नीवारादीनामञ्जलयस्तेषां दानेन लालिता हरि-
णाथ तस्यां देव्यां तथा विशश्वसुर्वैश्वस्यं जग्मुः ॥ “सर्मा विश्वमविश्वासा” इत्य-
परः ॥ यथा कुतूहलादात्सुवयात्तदीयैर्हरिणमवन्धिभिर्नयनैर्नयनैः ॥ करणः ॥ सखीये
लोचने मयीनां पुरः पुरतः । अनेन तेषां मयन्धमदन्वमुक्तम् । अमिमीत । अशि-
परिमाणतारतम्यज्ञानाय मानं चकारेत्यर्थः । केचित्तु मा पार्वती तदीयैर्नयनैः कुतू-
हलात्पुरोऽग्रे यनेमानानां मयीनां लोचने अमिमीत व्रतस्थत्वाद्यात्मन इत्याहुः ॥
“माद माने” इत्यस्मादानीर्लेट् । इयमेव गलु विश्वामस्य परा काष्ठा यदति-
पीडनेऽपि न क्षुब्धन्तीति भावः ॥

तपःप्रभासमाह—

रुताभिपेकां, हुतजातवेदसं त्वगुचरासङ्गवतीमधीतिनीम् ।

दिवक्षवस्तामृपयोऽम्बुपागमन्न धर्मवृद्धेषु ययः सर्मादयते ॥ १६ ॥

कृतेति ॥ कृताभिषेकां कृतस्नानां हुतजातवेदसं हुताग्निकाम् । कृतहोमामि-
त्यर्थः । त्वचा बल्कलेनोत्तरासङ्गवतीमुत्तरीयवतीं त्वगुत्तरासङ्गवतीम् । अधीत-
मस्या अस्तीत्यधीतिनीं स्तुतिपाठादि कुर्वतीम् ॥ “इष्टादिभ्यश्च ” इतीतिप्रत्ययः ॥
तां देवीं दिदृक्षवो द्रष्टुमिच्छवोर्षयो मुनयोऽभ्युपागमन्समुपागताः ॥ न चात्र कनि-
ष्ठसेवादोष इत्याह—धर्मवृद्धेषु वयो न समीक्ष्यते न प्रमाणीक्रियते । सति धर्मज्यै-
ष्ठ्ये वयोज्यैष्ठ्यं न प्रयोजकमित्यर्थः । तथा च मनुः—“ न तेन वृद्धो भवति
येनास्य पलितं शिरः । यो वा युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ” इति ॥
विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरं द्रुमैरभीष्टप्रसवार्चितातिथि ।

नवोटजाभ्यन्तरसंभृतानलं तपोवनं तच्च वभूव पावनम् ॥ १७ ॥

विरोधीति ॥ विरोधिभिः सत्त्वैर्गोव्याघ्रादिभिरुज्झितपूर्वमत्सरं त्यक्तपूर्ववै-
रम् । हिंसारहितमित्यर्थः । द्रुमैरभीष्टप्रसवेनेष्टफलेनार्चिताः पूजिता अतिथयो
यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । नवानामुटजानां पर्णशालानामभ्यन्तरेषु संभृताः संचिता अ-
नला अग्नयो यस्मिंस्तत्तथोक्तं तच्च तपोवनम् । पावयतीति पावनं वभूव । अहिं-
सातिथिसत्काराग्निपरिचर्याभिर्जगत्पावनं वभूवेत्यर्थः ॥

यदा फलं पूर्वतपःसमाधिना न तावता लभ्यममस्त काङ्क्षितम् ।

तदानपेक्ष्य स्वशरीरमार्दवं तपो महत्सा चरितुं प्रचक्रमे ॥ १८ ॥

यदेति ॥ सा देवी यदा यस्मिन्काले तावता तावत्प्रमाणेन पूर्वतपःसमाधिना
पूर्वेणानुष्ठीयमानप्रकारेण तपोनियमेन काङ्क्षितं फलं लभ्यं लब्धुं शक्यं नामस्त ।
अशक्यममस्तेत्यर्थः । तदा तत्काले । अविलम्बेनेत्यर्थः । स्वशरीरस्य मार्दवं मृदुत्वं
सौकुमार्यमनपेक्ष्याविगणय्य महद्दुश्चरं तपश्चरितुं साधयितुं प्रचक्रम उपचक्रमे ॥

कृमं ययौ कन्दुकलीलयापि या तया मुनीनां चरितं व्यगाह्यत ।

ध्रुवं वपुः काञ्चनपद्मनिर्मितं मृदु प्रकृत्या च ससारमेव च ॥ १९ ॥

कृममिति ॥ या देवी कन्दुकलीलया कन्दुकक्रीडयापि कृमं ययौ ग्लानिं
प्राप तया देव्या मुनीनां चरितं तीव्रं तपो व्यगाह्यत प्रविष्टम् । अत्रोत्प्रेक्षते—ध्रु-
मस्या वपुः काञ्चनपद्मेन सुवर्णकमलेन निर्मितं घटितम् । अतएव प्रकृत्या पद्म-
भावेन मृदु च सुकुमारमपि काञ्चनस्वभावेन ससारं च कठिनमेव । तथा च तद्
पादानकत्वाद्देव्या वपुः सुकुमारस्यापि तीव्रतपःक्षमत्वमित्युत्प्रेक्षार्थः ॥

चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां शुचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा ।

नृत्य नेत्रप्रतिधातिनीं प्रभामनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥ २० ॥

शुचाविति ॥ शुचौ ग्रीष्मे शुचिस्मिता विशदमन्दहासा सुमध्यमा पार्वती
लतां दीप्तिमतां चतुर्णां हविर्भुजामग्नीनां मध्यगता सती । नेत्रे प्रतिहन्तीति तां
प्रतिधातिनीं प्रभां सावित्रं तेजो विजित्य । न विद्यतेऽन्यत्र दृष्टिर्यस्याः सा-
न्यदृष्टिः सती सवितारं सूर्यमैक्षत ददर्श । “ ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स-
ङ्गलेशयः ” इति स्मरणात् ॥ पञ्चाग्निमध्ये तपश्चारेत्यर्थः । तत्र सवितैव पञ्चमो-
ऽग्निः—“ अग्निः सविता सवितैवाग्निः ” इति श्रौतलिङ्गात् ॥

तथातितप्तं सवितुर्गभस्तिभिर्मुखं तदीयं कमलश्रियं दधौ ।

अपाङ्गयोः केवलमस्य दीर्घयोः शनैःशनैः श्यामिकया कृतं पदम् २१

तथेति ॥ सवितुः सूर्यस्य गभस्तिभिः किरणैस्तथा पूर्वोक्तप्रकारेणातितप्तं सं-
तप्तं तस्या इदं तदीयं मुखं कमलश्रियं कमलस्य शोभां दधौ प्राप । यथा रविता-
पात्कमलं न म्लायति मत्स्युत विकसति तथा तदीयं मुखमासीदिति भावः । किं-
न्वस्य मुखस्य दीर्घयोः पाङ्गयोः केवलं नेत्रान्तयोरेव शनैःशनैर्मन्दमन्दं श्यामिकया
कालिम्ना पदं स्थानं कृतम् । तयोः साकुमार्यादित्यर्थः ॥

अपाचितोपस्थितमम्बु केवलं रसात्मकस्योद्भुपतेश्च रश्मयः ।

वभूव तस्याः किल पारणाविधिर्न वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः ॥ २२ ॥

अपाचितेति ॥ अपाचितोपस्थितमप्रापितोपनतं केवलमम्बुदकं रसात्मक-
स्यामृतमयस्योद्भूतां नक्षत्राणां पतिश्चन्द्रस्तस्य रश्मयश्च तस्याः पार्वत्याः पारणा-
विधिरेभ्यवहारकर्म वभूव । तावन्मात्रमाधनकोऽभूद्वात्यर्थः ॥ माध्यमाधनयो-
रभेदेन व्यपदेशः माधनान्तरव्यावृत्त्यर्थः ॥ किलेति प्राग्दर्श । वृक्षाणां या वृ-
त्तिर्जीवतोषायस्तद्व्यतिरिक्तं माधनमुपायो यस्य न तथोक्तः पारणाविधिर्न व-
भूव । वृक्षोऽप्यप्राचितोपस्थितेन मेघादकेनेन्दुकिरणैश्च जीवतीति प्राग्दर्शम् ।
अम्बिकापि तावन्मात्रमयालम्बनेत्यर्थः ॥

निकामतप्ता विविधेन वह्निना नभश्चरेणेन्धनसंभृतेन सा ।

तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवैर्भुवा सहोष्माणममुश्च दूर्ध्वगम् ॥ २३ ॥

निकामेति ॥ विविधेन । पञ्चविधेनेत्यर्थः । नभश्चरेण मेघेणेन । आदिनर-
पेणेत्यर्थः । इन्धनसंभृतेन वाष्टमपिदेन वादिना निकाममन्यन्तं तप्ता मास्मिन्ना न-

पात्यये ग्रीष्मान्ते । प्राट्पीत्यर्थः । नवैर्वारिभिरुक्षिता सिक्ता सती भुवा पञ्चाङ्गि
सया सहोर्ध्वगमूर्ध्वममृतमुष्माणं वाष्पममुञ्चत् ॥ “ग्रीष्मोष्मवाष्पमुष्माणम्” इति
यादवः ॥

स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।
वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः २४

स्थिता इति ॥ उदकस्य विन्दव उदविन्दवः ॥ “मन्थौदन-” इत्यादिनो-
दकशब्दस्योदादेशः ॥ प्रथम उदविन्दवः ॥ प्रथमविशेषणाद्विन्दूनां विरलत्वं च
ब्रुवचनान्नातिविरलत्वं च गम्यते । तथा च चिरत्वनाभ्यन्तरगमनयोर्निर्वाहः ॥
तस्याः पार्वत्याः पक्ष्मसु नेत्रलोमसु क्षणं स्थिताः स्थितिं गताः । स्थिता इत्यनेन
पक्ष्मणां सान्द्रत्वं क्षणमिति सैगध्यं च गम्यते । अनन्तरं ताडितो व्यथितोऽधर
ओष्ठो यैस्ते तथोक्ताः । एतेनाधरस्य मार्दवं गम्यते । ततः पयोधरयोः स्तनयोरु-
त्सेध उपरिभागे निपातेन पतनेन चूर्णिता जर्जरिताः । कुचकाठिन्यादिति भावः ।
तदनु वलीषूदररेखासु स्खलिताः । निम्नोन्नतत्वादिति भावः ॥ इत्थं चिरेण न
तु शीघ्रम् । प्रतिबन्धबाहुल्यादिति भावः । नाभिं प्रपेदिरे प्रविष्टा न तु निर्जग्मुः ।
एतेन नाभेर्गाम्भीर्यं गम्यते ॥ अत्र प्रतिपदमर्थवत्त्वात्परिकरालंकारः ॥

शिलाशयां तामनिकेतवासिनीं निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु ।
व्यलोकयन्नुन्मिषितैस्तडिन्मयैर्महातपःसाक्ष्य इव स्थिताः क्षपाः २५

शिलाशयामिति ॥ निरन्तरासु नीरन्ध्रासन्तरे मध्ये वातो यासां ताड-
यो या वृष्टयस्तासन्तरवानवृष्टिषु । न निकेते गृहे वसतीत्यनिकेतवासिनीम् ।
अनावृतदेशवासिनीमिन्त्यर्थः । शिलायां शेते इति शिलाशयां शिलातलशाश्विनी-
म् ॥ “अधिकरणे शेतेः” इत्यन्प्रत्ययः ॥ तां पार्वतीं मासादृष्टा साक्षी ॥ “मा-
सादृष्टारि मंज्ञायाम्” इतीनिप्रत्ययः ॥ तस्य कर्म साक्ष्यं महातपसः साक्ष्ये
स्थिताः क्षपाम्नाटिन्मयैर्विगुर्दूषकन्मिषितैरव्यक्तैर्लोकैर्वाच्यम् । इवेति चक्षुषा
विन्योक्तमेवोन्प्रेक्ष्यते । साक्ष्यं तु “आदित्यगन्धर्वानिन्द्रोऽनन्तरावर्गानिन्द्राणां
हृदयं पमथ । अथ गान्धर्व उभे च मध्ये पमथ ज्ञानानि नमस्य एवम्” इति
नमार्णामन्त्राद्योन्प्रेक्ष्यमिन्मयानुमंथयम् ॥

एवं येषामु विहितं तपःप्रकारमुक्ता मन्त्रानि हेमन्ते तपधरणप्रकारम्—
निनाय सात्यन्तहिमोस्किगनिलः सहस्रगव्रीहदवाततत्परा ।
परस्पराकान्दिनि चक्रवाकयोः पुगे विपुके मियुने रुपावती ॥ २६ ॥

निनायेति ॥ सा पार्वती । उत्तिकरन्ति क्षिपन्तीत्युत्किराः ॥ “ इगुपघहा—
सादिना कः ॥ अत्यन्तं हिमानामुत्किरा अनिला यामु ताः सहस्ररात्रीः पौष-
रात्रीः ॥ “ पौषे तैपसहस्री द्वौ ” इत्यमरः ॥ उदके वास उदवासः ॥ “ पेषवा-
वाहनधिषु च ” इत्युदादेशः ॥ उदवासे तत्परा आसक्ता तथा परस्परमा-
गन्दिन्यन्योन्यमाक्रोशिनि पुरोऽग्रे विद्युक्ते विरहिणि । वियोगं प्राप्त इति यावत् ।
वक्रवाकी च चक्रवाकश्च चक्रवाकौ तयोश्चक्रवाकयोर्मिथुने द्वन्द्वे कृपावती सती
मेनाय । दुःखिषु कृपालुत्वं महतां स्वभाव इति चक्रवाकमिथुने कृपा न तु का-
मेतयेति वाच्यानवकाशः ॥ “ अभ्यु वासस्तु हेमन्ते कमशो वर्धयेत्तपः ” इति मनुः ॥
मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि प्रवेपमानाधरपञ्चशोभिना ।

तुपारवृष्टिक्षतपद्मसंपदां सरोजसंधानमिवाकरोदयाम् ॥ २७ ॥

मुखेनेति ॥ सा पार्वती निशि रात्री पद्मसुगन्धिना सुरभिणा ॥ “ गन्ध-
सेतु— ” इत्यादिनेकारः । प्रवेपमानः कम्पमानोऽधर ओष्ठ एव पत्रं दलं तेन शो-
भत इति तयोक्तेन मुखेन तुपारवृष्ट्या वृद्धिनयपेण क्षता नाशिताः पद्मसंपदा या-
सां तासामपां सरोजसंधानं पद्मसंपट्टनमकरोदिव । इत्युत्प्रेक्षालंकारः । पद्मान्तरं तु-
द्दिनेनोपहृत्य ते तन्मुखपद्मं तु न तयेति व्यतिरेकालंकारो व्यज्यत इत्युभयोः संकरः ॥
स्वयंविशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता परा हि काष्ठा तपस्तप्तया पुनः ।

तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदा वदन्त्येपर्णेति च तां पुराविदः ॥ २८ ॥

स्वयमिति ॥ स्वयं विदीर्णानि स्वतश्च्युतानि द्रुमपर्णान्येव वृत्तिर्जीवनं यस्य
तस्य भावस्तथा तपसः परा काष्ठा परमुत्कर्षो हि ॥ “ काष्टोत्कर्षे स्थितां दिशि ”
इत्यमरः । तथा देव्या पुनः तत्पर्णवर्तनमप्यपाकीर्णमपाकृतम् । अतः पर्णापाक-
रणाद्धेतोः । मियं यदतीति मियंवदा ॥ “ मियवसे वदः यत् ” इति श्रुत्यत्ययः ।
“ अर्होपदजन्तस्य मुमु ” इति मुमागमः ॥ तां पार्वतीं पुराविदः पुराणज्ञास्त-
पःकरणममपेऽविद्यमानं पर्णभक्षणं यस्याः स्तापेनेति वदन्ति ॥ नामान्तरसमुच्च-
यार्थप्रकारः ॥ अत्र “ अपर्णाम् ” इत्यपपाठ इति शब्दाभिहिते द्वितीयानुपपत्तेः ।
यथार यामयः— “ निपातेनाप्यभिहिते वर्षाणि न कर्मविभक्तिः पारंगतजन्म भादि-
कत्वात् ” इति ॥ स्वयं मियंवदाः परेषामपि निवसाद्भाजनानि भवन्तीति भावः ॥
मृणालिकापेलैवमेवमादिभिर्ब्रतैः स्वमह्यं ग्लेषपण्यहनिशम् ।

तपः ॥ निपाजितं तपस्विनां दूरमप्यभकार सा ॥ २९ ॥

निपाजितं तपस्विनां दूरमप्यभकार सा ॥ २९ ॥

रमेवमुक्तप्रकारतोयाभिर्मध्यवासव्रतमादियेषां तैर्व्रतैरहश्च निशा चार्हानशम् ॥ समा
हारे द्वन्द्वैकवद्भावः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ ग्लपयन्ती कर्शयन्ती सा पार्वती
कठिनैः । क्लेशसहैरित्यर्थः । शरीरैरुपाजितं संपादितं तपस्विनामृषीणां तपो
दूरमत्यन्तमधश्चकार तिरश्चकार । अतिशिश्य इत्यर्थः । तपस्विभिरप्येवं तपः
कर्तुं न शक्यत इति तात्पर्यार्थः ॥

अथाजिनापाढधरः प्रगल्भवाग्ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।

विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं शरीरवद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥ ३० ॥

अथेति ॥ अथानन्तरमजिनं कृष्णमृगत्नक् । आपाढः प्रयोजनमस्येत्पापादः
पालाशदण्डः ॥ “ पालाशो दण्ड आपाढः ” इत्यमरः ॥ “ विशाखापाढादण्डमन्य-
दण्डयोः ” इत्यमरप्रत्ययः ॥ तयोर्धरस्तथोक्तः प्रगल्भवाक्प्रौढवचनो ब्रह्ममयेन वैदि-
केन तेजसा । ब्रह्मवर्चसेनेत्यर्थः ॥ ज्वलन्निव स्थितः ॥ इवशब्दो निर्धारणार्थः ॥
कश्चिदनिर्दिष्टो जटिलो जटावान् । ब्रह्मचारीति शेषः ॥ पिच्छादित्तादिलम्भ-
सयः ॥ शरीरवद्धो वद्धशरीरः । शरीरवानित्यर्थः ॥ “ वाहिताभ्यादिषु ” पाठ-
त्साधुः ॥ प्रथमाश्रमो यथा ब्रह्मचर्याश्रम इव ॥ यथाशब्द इवार्थे ॥ तपोवनम् ।
देव्या इति शेषः । विवेश प्रविष्टवान् ॥

तमातिथेयी बहुमानपूर्वया सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।

भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः ३१

तमिति ॥ अतिथिषु साध्व्यातिथेयी - ॥ “ पथ्यतिथि- ” इत्यादिना दण्ड-
सयः । “ टिङ्गाणञ्- ” इत्यादिना ङीप् ॥ पार्वती तं ब्रह्मचारिणं बहुमानपूर्वया
बहुमानः पूर्वा यस्यास्तया । गौरवपूर्वयेत्यर्थः । सपर्ययार्चया ॥ “ सपर्यार्चहिणाः
समाः ” इत्यमरः ॥ प्रत्युदियाय प्रत्युज्जगाम ॥ कथं समानेऽपि तस्यास्तादृशी
मतिपत्तिरत आह—साम्ये सत्यपि निविष्टचेतसां स्थिरचित्तानां वपुर्विशेषेषु व्य-
क्तिविशेषेष्वतिशयितं गौरवं यासु ता अतिगौरवा अतिगौरवसहिताः क्रियाश्चेष्टा
भवन्ति । भवन्ते इत्यर्थः । साधवो न साम्याभिनिवेशिन इति भावः ॥

विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सत्क्रियां परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् ।
उमां स पश्यन्नुच्यते चक्षुषा प्रचक्रमे वकुमनुज्झितक्रमः ॥ ३२ ॥

१ मनिगृह्य.

२९-३० शेषोक्तयोर्मध्ये लेपकोऽयं दृश्यते—

मुखाः समुदीर्य मेरुद्वन्द्वयोः दृष्टं तपः शम्भुवराक्रियात्मनम् ।

—तयोः वं प्रविष्टोऽतिशयः ५१ चमनां सत्वमात्रं हेतुम् ॥ १ (तद्विहीतव. २ देवी.)

विधीति ॥ स ब्रह्मचारी विधिना प्रयुक्तमनुष्ठितां सत्क्रियां पूजां परिगृह्य
स्वीकृत्य क्षणं परिश्रमं विश्रामं च विनीय नाम । नापेत्यपरमार्थे । अयमामृत-
नैव विलासराहितेनैव चक्षुषा पश्यन्ननुग्लितकमोऽत्यक्तोचितपरिपाटीकः सन् ।
वक्तुं प्रचक्रमे मारेभे ॥

अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि ते ।
अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥ ३३ ॥

अपीति ॥ अत्रापिशब्दः प्रश्ने । क्रियार्थं होमादिकर्मानुष्ठानार्थम् । समिधश्च
कुशाश्च समित्कुशम् ॥ “जातिरमाणिनाम्” इति द्वन्द्वैकवद्भावः ॥ सुलभमपि
सुलभं कश्चित् । जलानि ते तव स्नानविधिक्षमाणि स्नानक्रियायोग्यान्वपि कश्चि-
त् । किंच स्वशक्त्या निजसामर्थ्यानुसारेण तपसि प्रवर्तसेऽपि । देहमपीदयित्वा
तपश्चरसि कश्चिदित्यर्थः । युक्तं च नामैतत् । खलु यस्माच्छरीरमाद्यं धर्मसाधनम् ।
धर्मस्तु कायेन वाचा बुद्ध्या धनादिना च बहुभिः साध्यते तेषु च वपुरेव मुख्यं
साधनं सति देहे धर्मार्थकाममोक्षलक्षणाश्चतुर्वर्गाः साध्यन्ते । अतएव “सततमा-
त्मानमेव गोपयति” इति श्रुतिः ॥

अपि त्वदावर्जितवारिसंभृतं प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ।
चिरोग्लितालक्तकपाटलेन ते तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥ ३४ ॥

अपीति ॥ तयावर्जितेन सिक्तेन वारिणा संभृतं जनितासां वीरुषां लतानां
प्रवालं पल्लवमनुबन्ध्यनुस्यूतं किम् । यत्प्रवालं चिरोग्लितधिरकालत्यक्तो
लाक्षारामो येन तत्तथापि पाटलम् । स्वभावरक्तमित्यर्थः । तेन चिरोग्लितालक्त-
कपाटलेन ते तव दन्तवाससाधरेण ॥ “ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदी दशनवाससी”
इत्यमरः ॥ तुलां साम्यमारोहति । गच्छतीत्यर्थः ॥ अत्र तुलाशब्दस्य सादृश्यवा-
चितात्तद्योगेऽपि “तुल्यार्थरतुलोपमाभ्याम्-” इति न तृतीयाप्रतिषेधस्तत्र सूत्रे
सदृशवाचिन एव ग्रहणादिति ॥

अपि प्रसन्नं ते मनः करस्यदर्भप्रणयापहारिषु ।
नैस्तवाक्षिसादृश्यमिव प्रयुज्यते ॥ ३५ ॥

इति ते तपोक्तेषु । सापराधे-
रिति पाठे दर्भानां प्रणयेन मार्थ-
मपि न क्षुभितं किम् । सापराधे-
५ अयि. ६ साधन्यम्.

यपि न कोपितव्यं तपसिभिरिति भावः । हे वरपत्मासि । ये दक्षिणः प्रवर्तयन्त्ये
विलोचनेनैर्ममत्वाक्षिसादृश्यं मयुः शत इयामिनपन्तीय । मसक्तान्मृगनेत्राणि तत्र
यनेः साम्पमुपगन्तीति भावः ॥ “ उत्पन्नोपचर्यः ” इति पाठान्तर उत्पन्नस्य
चलैः । भावानयने द्रव्यानपनमिति न्यायेन क्षिप्पमाणोत्पन्नचर्यैरत्ययैः ॥

यदुच्यते पार्यति पापवृत्तये न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।

तथाहि ते शीलमुदारदर्शने तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥ ३६ ॥

यदिति ॥ हे पार्यति । रूपं सौम्याकृतिः पापवृत्तये पापचरणाय न भवतीति
यदुच्यते । लोकरिति शेषः । तद्वचो न व्यभिचारि न सास्वतीत्यव्यभिचारि
सत्त्वम् । “ यत्राकृतिसत्र गुणाः ” “ न मुरुपाः पापसमाचारा भवन्ति ” इत्या-
दयो लोकवादा न विसंवादमासादयन्तीत्यर्थः । किमिति ज्ञायते—तथाहि । हे
उदारदर्शने आयतासि । मुरुपे इत्यर्थः । अथवोस्तज्ञाने । विवेकवतीत्यर्थः ।
ते तव शीलं सद्वचम् ॥ “ शीलं स्वभावे सदृशे ” इत्यमरः ॥ तपस्विनामप्युपदि-
श्यतेऽनेनेत्युपदेशः प्रवर्तकं प्रमाणं तच्चाप्युपदेशतां गतं प्राप्तम् । मुनयोऽपि तां
वीक्ष्य स्ववृत्ते प्रवर्तन्त इति भावः ॥

विकीर्णसप्तर्षिवलिप्रहासिभिस्तथा न गाङ्गैः सलिलैर्दिवश्च्युतैः ।

यथा त्वदीयैश्चरितैरनाविलैर्महीधरः पावित एव सान्वयः ॥ ३७ ॥

विकीर्णेति ॥ एव महीधरो हिमवान् । सप्त च त ऋषयश्च सप्तर्षयः ॥ “ दि-
वसंख्ये संज्ञायाम् ” इति समासः ॥ विकीर्णैः पर्यस्तैः सप्तर्षीणां संबन्धिभिर्ब-
लिभिः पुष्पोपहारैः ग्रहसन्ति ये तयोर्क्तैर्दिवोऽन्तरिक्षाश्च्युतैर्गाङ्गैः सलिलैस्तथा न
पावितः । अनाविलैरकलुषैस्त्वदीयैश्चरितैर्यथा सान्वयः सप्तर्षीणः पावितः
पवित्रीकृतः ॥

अनेन धर्मः सविशेषमद्य मे त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भाविनि ।

त्वया मनोनिर्विषयार्थकामया यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते ॥ ३८ ॥

अनेनेति ॥ हे भाविनि प्रशस्ताभिप्राये । अनेन कारणेन धर्मः सविशेषं सा-
तिशयमद्य मे । त्रयाणां धर्मकामार्थानां वर्गस्त्रिवर्गः ॥ “ त्रिवर्गो धर्मकामार्थश्च-
तुर्वर्गः समोक्षकैः ” इत्यमरः ॥ तत्र सारः श्रेष्ठः प्रतिभाति । यद्यस्मात्कारणान्म-
नसो निर्विषयावर्थकामौ यस्यास्तथा त्वयैको धर्म एव प्रतिगृह्य स्वीकृत्य सेव्यते ।
यत्त्वयार्थकामौ विहाय धर्म एवावलम्बितः । अतः सर्वेषां नः स श्रेयानिति प्रति-
पद्यत इत्यर्थः ॥

संप्रति मनोरथं जिज्ञासुः प्रस्तौति—

प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना न मां परं संप्रतिपत्तुमर्हसि ।
यतः सतां संनतगात्रि संगतं मनीषिभिः सासपदीनमुच्यते ॥३९॥

प्रयुक्तेति ॥ आत्मना त्वया प्रयुक्तः कृतः सत्कारविशेषः पूजातिशयो यस्य तं मां परमन्यं संप्रतिपत्तुमवगन्तुं नार्हसि । हे संनतगात्रि संनताङ्गि ॥ “अङ्गमात्रकण्ठेभ्यः” इति वक्तव्यात् ङीप् ॥ यतः कारणान्मनस ईषिभिर्मनीषिभिर्विद्वद्भिः ॥ शकन्द्वादित्वात्साधुः ॥ सतां संगतं मुख्यं सप्तभिः पदैरापद्यत इति सासपदीनं सप्तपदोच्चारणसाध्यमुच्यते । तद्यावयोस्त्वन्कृतमत्कारप्रयोगादेव सिद्धमित्यर्थः ॥ “सासपदीनं मुख्यम्” इति निपातनात्साधु ॥

अतोऽत्र किञ्चिद्भवती बहुक्षमां द्विजातिभावादुपपन्नचापलः ।
अप्यं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने न चेद्रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥

अत इति ॥ हे तपोधने अतः सख्यादेतोरत्र प्रस्तावे बहुक्षमां बहुक्तिसहाम् । यद्वा क्षमावतीम् । भवतीं तां द्विजातिभावाद्भ्रातृगणत्वादुपपन्नचापलः सुलभभाष्टव्योऽयं जनः । स्वयमित्यर्थः । किञ्चित्प्रष्टुं मनो यस्य स किञ्चित्प्रष्टुमनाः प्रष्टुकामः ॥ “तुष्काममनमोरपि” इति मकारलोपः ॥ रहसि भवं रहस्यं गोप्यं न चेत्प्रतिवक्तुमर्हति ॥

मष्टव्यमाह—

कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसखिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वधुः ।
अमृग्यमैश्वर्यमुखं नवं वयस्तपःफलं स्यात्किमतः परं वद ॥४१॥

कुल इति ॥ प्रथमस्य वेधमो हिरण्यगर्भस्य कुलेऽन्ववाये प्रयुक्तिरन्यतिः । “यज्ञार्थं हि मया सृष्टो हिमवानचलेश्वरः” इति प्रथमपुत्रगणवचनात् । वधुः शरीरं तपोणां लोकानां सौन्दर्यमिवोदितमेकतममाहृतम् । ऐश्वर्यमुखं अमृग्यममृग्यमन्वेपणोप्यं न भवति । किंतु मिदमेवेत्यर्थः । वयो नवम् । यौवर्णमन्यर्थः । अतः परमतोऽन्यत्किं तपःफलं स्याद्दद । अस्मि चेदंति शेषः । न किञ्चिदस्मीत्यर्थः ॥ भवत्यनिष्टादपि नाम दुःसहान्मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ।

विचारमार्गप्रहितेन चेतसा न दृश्यते तच्च कृद्गोदरि त्वयि ॥४२॥

भवतीति ॥ दुःसहान्मोहमग्नपादान्निष्टादृश्यादृश्यान्मनीषीनां धीमतीनामीदृशी तपधरणमत्तया प्रतिपातः दर्शितः ॥ “नानिष्टात्तन्मोहमेव । नानि

प्रवृत्तां प्रागल्भ्ये” इति केशवः ॥ भवति नाम ॥ नामेति संभावनायाम् ॥
विचारमार्गे प्रष्टितेन चेतसा चित्तेन तदनिष्टं च । हे कुशोदरि । तयि न दृश्यते ।
विचार्यमाणे तदपि नास्त्यसंभावितत्वादित्यर्थः ॥

अनिष्टाभावमेव प्रपञ्चयति—

अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृतिर्विमानना सुभु कुतः पितुर्गृहे ।
पराभिर्मर्शो न तवास्ति कः करं प्रसारयेत्पन्नगरक्षसूचये ॥ २३ ॥

अलभ्येति ॥ हे सुभु । इयं तदीयाकृतिर्भूतिरलभ्यो लब्धुमनर्हः शोकेन भ-
र्त्राद्यवमानजेन दुःखेनाभिभवस्तिरस्कारो यस्याः सा तथोक्ता । दृश्यत इति शे-
षः । असंभावितश्चायमर्थ इत्याह—पितुर्गृहे विमाननावमानः कुतः । न संभाव्य-
त एवेत्यर्थः ॥ “सुभुः कुतस्तातगृहेऽवमाननम्” इति पाठान्तरकरणं तु साध्वस-
मेवोक्तोपपत्तिसंभवात् । अन्यत्रापि “सुभु त्वं कुपितेत्यपास्तमशनं खक्ता कथा
योपिताम्” इत्यादिप्रयोगदर्शनाद्विशेष्यवृत्ते पादादौ जगणभङ्गप्रसङ्गाच्चेत्यलं गो-
प्त्रीभिः ॥ न चाप्यन्यस्माद्भावीत्याह—पराभिर्मर्शः परधर्षणं तु तव नास्ति । प-
न्नगरक्षसूचये फणिशिरोमणिशलाकाम् । ग्रहीतुमित्यर्थः ॥ “क्रियार्थोपपदस्य च
कर्मणि स्थानिनः” इति चतुर्थी ॥ करं हस्तं कः प्रसारयेत् । “सुभु” इत्यत्र
भ्रूशब्दस्योवङ्स्थानीयत्वान् “नेयडुवङ्स्थानावस्त्री” इति नदीसंज्ञाप्रतिषेधात्
अम्बार्थनघोर्हसः” इति ह्रस्वं नास्ति । तेन ह्रस्वः प्रामादिक इति केचित् ।
अन्ये तु “अमाणिजातेश्वारज्ज्वादीनाम्” इत्यत्र “अलावूः” “कर्कन्धूः” इत्यु-
कारान्तादप्युङ्प्रत्ययमुद्राजहार भाष्यकार एतस्मादेव ज्ञापकात्कचिदुकारान्त-
स्याप्युङ्प्रत्ययान्नदीत्वे ह्रस्वत्वमित्याहुः । अतएवाह वामनः—“ऊकारादप्युङ्प्रकृ-
तेः” इति ॥

किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलम् ।
वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥ २४ ॥

किमिति ॥ हे गौरि । किमिति केन हेतुना यौवने त्वयाभरणान्वपास्य विहाय ।
वृद्धस्य भावो वार्धकम् ॥ मनोज्ञादित्वाहुःप्रत्ययः ॥ “वार्धके वृद्धसंघाते वृद्धत्वे
वृद्धकर्मणि” इति विश्वः ॥ तव शोभत इति वार्धकशोभि वल्कलं धृतम् । प्रदो-
षे रजनीमुवे स्फुटाः प्रकटाश्चन्द्रस्तारकाश्च यस्याः सा स्फुटचन्द्रतारका विभावरी
रात्रिररुणाय सूर्यमृताय कल्पते यद्यरुणं गन्तुं कल्पते किम् । वद ग्राह ॥ “क्रि-
यार्थोपपदस्य—” इत्यादिना चतुर्थी ॥ दीप्यमानशशाङ्गतारके प्रदोषे यद्यरुणं न-
देति ततो विभूषणापहारेण तव वल्कलधारणं संघटत इति भावः ॥

तपःप्रयोजनं निराकर्तुमाह—

दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः ।

अथोपयन्तारमलं समाधिना न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥१५॥

दिवमिति ॥ दिवं स्वर्गं प्रार्थयसे कामयसे यदि तर्हि श्रमस्तपश्चरणप्रयासो वृथा निष्फलः । यदि स्वर्गार्थं तप्यसे ततः श्रमं मा कार्षीः । कुतः । तव पितुर्हि-
मवतः प्रदेशा देवभूमयः स्वर्गपदार्थाः । तत्रत्या इत्यर्थः । अथोपयन्तारं वरं प्रार्थ-
यसे तर्हि समाधिना तपसालम् । न कर्तव्यमित्यर्थः ॥ निषेध्यस्य निषेधं प्रति करण-
त्वान्तृतीया ॥ तथाहि । रत्नम् ॥ कर्तुं ॥ नान्विष्यति न मृगयते । ग्रहीतारमिति
शेषः । किंतु तद्रत्नं मृग्यते । ग्रहीतृभिरिति शेषः । न हि वरार्थं त्वया तपमि
वर्तितव्यं किंतु तेनैव त्वदर्थमिति भावः ॥

वरवाचकाक्षरश्रवणानन्तरमेव देव्या उष्णोच्छ्वासमालक्ष्य प्रश्नेषु च प्रत्युत्तरम-
नुपलभ्य स्वयमेवाशङ्क्याह—

निवेदितं निश्वसितेन सोष्मणा मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।

न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥१६॥

निवेदितमिति ॥ सोष्मणा निश्वसितेन निश्वामवायुना निवेदिनम् । नि-
न्तानुभावेनोष्णोच्छ्वासेन ते वरार्थित्वं सूचितमित्यर्थः । तर्हि किं प्रश्नव्यमनेनेत्या-
ह—मनस्तु तथापि मे संशयमेव गाहते प्राप्नोति । कुतः । ते तव ॥ “कृत्यानां क-
र्तृविना” इति पट्टी ॥ प्रार्थयितव्यः प्रार्थयितुमर्ह एव न दृश्यते । प्रार्थितदुर्लभः
प्रार्थितो यो दुर्लभः स कथं भविष्यति । नास्त्येवेत्यर्थः ॥

अथ पतिप्रार्थनामेव मिद्वत्कृत्वाह—

अहो स्थिरः कोऽपि तवेप्सितो युवा चिराय कर्णोत्पलभून्यतां गते।

उपेक्षते यः श्लथलेम्बिनीर्जटाः कपोलदेशे कलमाग्रपिङ्गलाः १७

अहो इति ॥ अहो चित्रम् । तवेप्सित आर्मुमष्टो युवा कोऽपि स्थिरः कर्ण-
नः । वर्तते इति शेषः । कुतः । यो युवा चिराय चिराग्रभूत कर्णोत्पलभून्यतां
गते प्राप्ते कपोलदेशे गण्डश्लेष्मणाः शिथिलवन्धना अतएव श्लथलेम्बिताः श्ल-
थलाभ्यनीः कलमाः शालिबिम्बेषाम्नेषामग्राणि तद्वन्पिङ्गला जया उपेक्षते । यस्या-
धीर्हो एहा न पश्यते स नूनं ब्रह्महृदय इत्यर्थः ॥

मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकशितां दिवाकराउटुविमृषणास्पदाम् ।

गशादूलेखामिव पश्यतो दिवा सचेतसः कस्य मनो न दृश्यते ॥१८॥

सुनिर्गमैरिति ॥ सुनिर्गमश्चाङ्गुलीनादिर्द्विगुणितमात्रमन्यन्तं कर्मिणो कर्मि-
णो विना कर्मण मर्मणादुपनि दग्धाणि यानानपमंस्पशोन्मुदुत्वाच द्यामीकृतानि
निगमणात्पदानि अपणव्यानानि यस्यान्ता नथोक्ताम् । अतएव दिवाहनि न
आहर्गमागम विभक्तं तां पश्यताः मर्मगतो जीवनः कस्य पुंसो मनो न दृश्यं
म परिगम्यते । अपि तु मर्मविषयभीः ॥

सौन्दर्ये रौभाग्यरागेन नञ्चितं तव प्रियं यश्चतुरावलोकिनः ।
फरीति लक्ष्मी चिरमस्य पशुपते न वक्त्रमात्मीयमरालपक्ष्मणः ॥ ४९

अनैमीति ॥ तव प्रियं पादुभौ रौभाग्यमदेन सौन्दर्यगर्वेण ॥ कर्त्रा ॥ व
चितं निपलक्ष्यमनैमि बोधः । यः प्रियश्चतुरं मधुरमवलोकत इति चतुरावलोकिनां
परात्पक्ष्मणा कुलेत्तरीणाः ॥ " अरालं वृजिनं जिह्वम् " इत्यमरः ॥ अस्य त
वीरस्य पशुप आत्मीयं मर्मः सुखं चिरं लक्ष्यं विषयं न करोति । दृष्टिपथं न र
परतीत्यर्थः । तदर्थं गर्वेण हतो निष्फलात्मलाभो जात इति भावः ॥

सखीति ॥ तस्याः पार्वत्या इयं तदीया सखी वयस्या तम् । “वर्णः प्रशस्तः” इति क्षीरस्वामी । सोऽस्यातीति वर्णनं ब्रह्मचारिणम् ॥ “वर्णाद्ब्रह्मचारिणि” इतीतिप्रत्ययः ॥ उवाच ब्रूते स्म । किमिति । हे साधो विद्वन् । तव कुतूहलं चेत् । श्रोतुमस्तीति शेषः । तर्हि निबोधायगच्छ । आकर्णयेत्यर्थः ॥ “बुध अवगमने” इति धातोर्भावादिकाहोद् ॥ श्रोतव्यं किं तदाह—यस्मै लाभार्थेदं यदर्थम् ॥ अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता चेति वक्तव्यम् ॥ इति वार्तिकनियमात्क्रियाविशेषणम् ॥ एतयाः पार्वत्याम्भोजं पद्ममुष्णवारणमातपत्रमिव वपुः शरीरं तपःसाधनं कृतम् । तपःप्रवृत्तिकारणमुच्यते श्रूयतामित्यर्थः ॥

“दृब्धनःसङ्गसंकल्पो जागरः कृशतारतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्ग-दशा दश” इति । तत्रास्याः काश्चिदशाः क्रममनादृत्यैव योजयति “इयम्” इत्यादिभिः पङ्क्तिः श्लोकैः—

इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्चिद्यश्चतुर्दिगीशानवमस्य मानिनी ।

अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात्पिनाकपाणिं पतिमानुमिच्छति ॥५३॥

इयमिति ॥ मानिनीन्द्राणीप्रभृतीरतिशय्य वर्तितव्यामसमिपानवतीयं पार्वत्यधिश्चयोऽधिकैश्वर्यान्महेन्द्रप्रभृतीनिन्द्रादींश्चतसृणां दिशामीशानिन्द्रवरुणयमकुबेरान् ॥ “तद्वितार्थ—” इत्यादिनोत्तरपदसमासः ॥ अवमत्यावधूय मदनस्य निग्रहान्निर्वहणाद्धेतोः । अकामुकत्वादित्यर्थः । रूपेण सौन्दर्येण दायो वशीकरणीयो न भवतीत्यरूपहार्यं पिनाकः पाणी यस्य ते पिनाकपाणिं हरम् ॥ “प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यां भवतः” इति साधु ॥ पतिं भर्तारमानुमिच्छति ॥ एतेन संकल्पावस्था सूचिता ॥

असह्यहुंकारनिवर्तितः पुरा पुरारिमप्राप्तमुखः शिलीमुखः ।

इमां हृदि व्यापतपातमक्षिणोद्विशीर्णमूर्तेरपि पुष्पधन्वनः ॥५४॥

अमतेति ॥ पुरा पूर्वममतेन मोदुमशयेन हुंकारेण रौद्रेण निवर्तितः । अतएव पुरारिं हरमप्राप्तमुपोऽप्राप्तफलो विशीर्णमूर्तेर्नेष्टशरीरस्यापि पुष्पधन्वनः कामस्य शिलीमुखो पाण इमां पार्वतीं हृदि व्यापतः । मुद्रावगाढ इति यावत् । तादवपानः प्रसारो यस्मिन्कर्मणि नचथाक्षिणोदकभीत् । दग्धदेहस्यापि मार्गणोत्पन्नः । “मृदुः गर्भेन वाच्यते” इति भावः ॥ अनेन “विरुष्यतीं शन्यमुनापि भावम्” (३ । ६८) इत्यथोक्तं चक्षुःप्रीतिमनःमहाराज्यमवस्थाद्वयमनन्तगवस्थापयोगिनपानृष वाऽप्यवस्था सूचिता ॥

तदा प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।

न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं तुषारसंघातशिलातलेष्वपि ॥५५॥

तदेति ॥ तदेति छेदः । तदा प्रभृति । तत आरभ्येत्यर्थः ॥ सप्तम्यर्थस्यापि दाप्रत्ययस्य पञ्चम्यर्थे लक्षणा प्रभृतियोगे पञ्चमीनियमात् ॥ पितुर्गृह उन्मदनात्कटमन्मथा ललाटस्थालंकारो ललाटिका तिलकः ॥ “कर्णललाटात्कनलंकारे” इति कन्प्रत्ययः ॥ तस्याश्चन्दनेन धूसरा धूसरवर्णा अलकाश्चूर्णकुन्तला यस्याः सा तथोक्ता बाला पार्वती जातु कदाचिदपि तुषारसंघातास्तुषारघनास्त एव शिलास्तासां तलेषूपरिभागेष्वपि निर्वृतिं सुखं न लभते स्म ॥ एतेनारत्यपरसंज्ञा विषयविद्वेषावस्था द्वादशावस्थापक्षे संज्वरश्च व्यज्यते ॥

उपात्तवर्णे चरिते पिनाकिनः सखाष्पकण्ठस्खलितैः पदैरियम् ।

अनेकशः किंनरराजकन्यका वनान्तसंगीतसखीररोदयत् ॥ ५६ ॥

उपात्तेति ॥ पिनाकिनः शंभोश्चरिते त्रिपुरविजयादिचेष्टित उपात्तवर्णे प्रारब्धगीतक्रमे ॥ “गीतक्रमे स्तुतौ वेदे वर्णशब्दः प्रयुज्यते” इति हलायुधः ॥ सखाप्पे गृहदे कण्ठे स्खलितैर्विशीर्णैः पदैः मुस्तिङ्गन्तरूपैः ॥ करणैः ॥ वनान्ते संगीतेन निमत्तेन सखीर्विपस्याः किंनरराजकन्यका अनेकशो बहुशोऽरोदयदश्रुमोक्षमकारयत् । हरचरितगानजनितमदनवेदनामेनां वीक्ष्य किंनर्योऽपि रुरुदुरिति भावः ॥ अत्र वर्णस्खलनलक्षणकार्योत्तया पुनःपुनस्तत्कारणीभूतमूर्च्छाविस्थाप्रादुर्भावो व्यज्यतेऽन्यथा सखीरोदनानुपपत्तेरिति । द्वादशावस्थापक्षे तु प्रलापावस्था च व्यज्यते । “प्रलापो गुणकीर्तनम्” इत्यालंकारिकाः ॥

त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं निमील्य नेत्रे संहसा व्यबुध्यत ।

क नीलकण्ठ ब्रजसीत्यलक्ष्यवागसत्यकण्ठार्पितबाहुवन्धना ॥५७॥

त्रिभागेति ॥ किंचेति चार्थः । शिष्यत इति शेषः ॥ कर्माणि घञ् ॥ त्रिभ्यो भागेभ्यः शेषासवशिष्टासु । यद्वा रात्रेस्त्रियामत्वेन प्रसिद्धत्वात्तृतीयो भागस्त्रिभागः ॥ संख्याशब्दस्य दृष्टार्थावप्ये पूरणार्थत्वात्प्रप्यते । यथा “शतांशः” “सहस्रांशः” इति ॥ त्रिभागः शेषो यासां तासु निशासु क्षणं क्षणमात्रं नेत्रे निमील्य मीलित्वा सहसा मयः । हे नीलकण्ठ । क ब्रजसि कुप्र गच्छसीत्यलक्ष्या निमित्तपया वाग्यचनं यस्याः सा तथोक्ता तयासरये मिथ्याभूते कण्ठेऽर्पितं बाहुवन्धनं यस्याः सा तथा सती व्यबुध्यत त्रिबुद्धवती ॥ एतेन जागगेन्मार्दा सूचितं ॥

समसादृश्यप्रतिकृतिदर्शनतदङ्गस्पृष्टस्पर्शाख्यायत्वारो विरहिणां विनोदाः ।
तत्र समसंदर्शनमुक्ता प्रतिकृतिदर्शनमाह—

येदा बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे न वेत्ति भावस्यमिमं कथं जनम् ।
इति स्वहस्तोल्लिखितश्च मुग्धया रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ५८

यदेति ॥ यदा । यत इत्यर्थः ॥ यदेति हेतावित्युक्ता गणव्याख्यानेऽस्योदा-
हृतत्वात् ॥ त्वं बुधैर्मनीषिभिः सर्वगतः सर्वव्यापीत्युच्यसे । तत इत्यध्याहारः ।
भावे रसाख्ये तिष्ठतीति भावस्यम् । त्वय्यनुरागिणमित्यर्थः । इमं जनम् । इम-
मित्यात्मनिर्देशः । कथं न वेत्ति न जानासीति मुग्धया मूढया । अकिंचित्कर-
श्चित्रगतोपालम्भ इत्यजानानयेत्यर्थः । तथा स्वहस्तेनोल्लिखितश्चित्रे लिखितश्चन्द्र-
शेखरो रहस्येकान्ते । सखीमात्रमसममित्यर्थः । उपालभ्यत । साधिक्षेपमुक्तश्च ॥
उक्तसमुच्चयार्थश्चकारः ॥ यद्यपि रहसीत्युक्तं तथापि सखीसमसकरणाच्छ्रुत्वात्यागो
व्यज्यत एव ॥

यदा च तस्याधिगमे जगत्पतेरपश्यदन्यं न विधिं विचिन्वती ।

तदा सहास्माभिरनुज्ञया गुरोरियं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥ ५९ ॥

यदेति ॥ जगत्पतेस्तत्स्थेश्वरस्याधिगमे प्राप्तावन्यं विधिमुपायं विचिन्वती मृग-
यमाणा यदा नापश्यच्चदेयं पार्वती गुरोः पितुरनुज्ञयास्माभिः सह तपसे तपश्च-
रितुं तपोवनं प्रपन्ना प्राप्ता ॥

द्रुमेषु सख्या रुतजन्मसु स्वयं फलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेष्वपि ।

न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंश्रयः ६०

द्रुमेष्विति ॥ सख्या पार्वत्या स्वयं कृतं जन्म येषां तेषु । स्वयं रोपितेष्वि-
त्यर्थः । तपसः साक्षिषु साक्षाद्द्रष्टव्येषु द्रुमेष्वपि फलं दृष्टं लब्धम् । अनितमित्यर्थः ।
अस्याः पार्वत्याः शशिमौलिसंश्रयश्चन्द्रशेखरावपयो मनोरथस्तु प्ररोहाभिमुखो-
ऽङ्गुरोन्मुखोऽपि न दृश्यते ॥ “प्ररोहस्त्वङ्गुरोऽङ्गुरः” इति वैनयन्ती ॥ स्वयं रोपि-
तद्रुमफलकालेऽप्यस्या मनोरथस्य नाङ्गुरोदयोऽप्यस्ति । फलाशा तद्दरापास्तेत्यर्थः ॥

न वेद्यि स प्रार्थितदुर्लभः कदा सखीभिरस्त्रोत्तरमीक्षितामिमाम् ।

तपःकृशामभ्युपपत्स्यते सखीं तृपेव सीतां तदवमहसताम् ॥ ६१ ॥

नेति ॥ प्रार्थितः मन्दुर्लभः प्रार्थितदुर्लभः स देवस्तपःकृशं तपसा कृशं सीता-
मनएव सखीभिरस्त्रोत्तरमभ्युपगमनं यथा भवति नयेतिशामिमां नः सखीं नश्येन्द्र-

स्यावग्रहेणानावृष्ट्या क्षतां पीडिताम् ॥ “ वृष्टिर्वैर्ष्यं तद्विधातेऽवग्रहावग्रही मर्मा ”
इत्यमरः ॥ अवग्रहः । वर्षमतिवन्ध इत्यर्थः । सीतां कृष्टसुखम् ॥ “ सीता लाङ्ग-
लपद्धतिः ” इत्यमरः ॥ वृषा वासव इव ॥ “ वासवो वृषहा वृषा ” इत्यमरः ॥
कदाभ्युपपत्स्यते कदानुग्रहीष्यति न वेति ॥ अत्र वाच्यार्थः कर्म ॥ तदवग्रहस-
तामित्यत्रावग्रहक्षतामित्यनेनैव मतार्थत्वे तत्पदस्य वैयर्थ्यापत्तेस्तदिति भिन्नं पदं
वेष्टीत्यस्य कर्मेति युक्तमुत्पश्यामः ॥

अगूढसद्भावमितीक्षितज्ञया निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया ।

अयीदमेवं परिहास इत्युमामपृच्छदव्यञ्जितहर्षलक्षणः . ॥ ६२ ॥

अगूढेति ॥ इक्षितज्ञया पार्वतीहृदयाभिज्ञया ॥ “ इक्षितं हृद्गतो भावः ” इति
सज्जनः ॥ तथा गौरीसख्येत्येवमगूढसद्भावं प्रकाशितसदभिप्रायं यथा तथा निवे-
दितो ज्ञापितो निष्ठा मरणमवधार्यस्य स नैष्ठिको यावज्जीवव्रतचारी । सुन्दरो
विलासी । नैष्ठिकश्चासौ सुन्दरश्चेति तथोक्तः ॥ द्वयोरन्यतरस्य विशेषणत्ववि-
क्षायां विशेषणसमासः । किंतु नैष्ठिकत्वविशेषणेन कामित्वविरोधः । अथवा देव-
स्यालौकिकमहिमत्वादुभयं तात्त्विकमिति न विरोधः ॥ अव्यञ्जितं हर्षलक्षणं मुस-
रागादि हर्षलिङ्गं यस्य तथाभूतः सन् । अयि गौरि ॥ अयीति कोमलामन्तणे ॥
इदं त्वत्सखीभाषितमेवम् । सत्यं किमित्यर्थः । परिहासः केलिर्वा ॥ “ द्रवकेलि-
परीहासाः ” इत्यमरः ॥ इत्येवमुमामपृच्छत्पृष्टवान् ॥

मण उत्सुकः । किमत्रायुक्तमित्यत्राह—इदं तपस्तदवाप्तेस्तस्योच्चैः पदस्यावाप्तेः माप्तेः
साधनं किल ॥ किलेत्यलीके ॥ अतितुच्छत्वादसाधकमेवेत्यर्थः । तर्हि त्यज्यता-
मित्याशङ्क्य दुराशा मां न मुञ्चतीत्याशयेनाह—मनोरथानां कामानामगतिरवि-
पयो न विद्यते । न हि स्वशक्तिपर्यालोचनया कामाः प्रवर्तन्त इति भावः ॥
अथाह वर्णीं विदितो महेश्वरस्तदर्थिनी त्वं पुनरेव वर्तसे ।

अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं तवानुवृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे ॥ ६५ ॥

अथेति ॥ अथ वर्णीं ब्रह्मचारी ॥ “वर्णिनो ब्रह्मचारिणः” इत्यमरः ॥ आ-
ह । उवाचेत्यर्थः । “आहेति भूतार्थे लट्प्रयोगो भ्रान्तिमूलः” इत्याह वामनः ॥
किमित्याह—महेश्वरो महादेवो विदितः । मया ज्ञायत इत्यर्थः । शुद्धचर्त्तत्वाद्वर्त-
माने क्तप्रत्ययः । तद्योगान्पष्टी च ॥ येन त्वं प्राग्भग्नमनोरथा कृतेति भावः । पु-
नरेव त्वं तमीश्वरमर्थयमे तदर्थिन्येव तत्कार्मेव प्रवर्तसे । तत्प्रभावमनुभूयापीति
भावः । अनुसरणे को दोषस्तत्राह—अमङ्गलाभ्यामेऽमङ्गलाचारे रतिर्यस्य तं त-
थोक्तमीश्वरं विचिन्त्य विचार्य तवानुवृत्तिमनुसरणं कर्तुं नोत्तमे । नानुमन्तुं श-
क्नोमीत्यर्थः ॥

अवस्तुनिर्वन्धपरे कथं नु ते करोऽयमासुक्तविवाहकौतुकः ।

करेण शंभोर्वलयीकृताहिना सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥ ६६ ॥

अवस्तिवति ॥ अवस्तुनि तुच्छवस्तुनि निर्वन्धोऽभिनिवेशः परं प्रधानं य-
स्यास्तस्याः मंशुद्विरवस्तुनिर्वन्धपरे पार्यति । आसुक्तमामञ्जितं विवाहे यन्कौतुकं
हस्तमृचं तद्यस्य म तेऽयं करः ॥ “कौतुकं मङ्गले हर्षं हस्तमूचे कुन्तले” इति
शाश्वतः ॥ वलयीकृताहिना भूषणीकृतमर्पेण शंभोर्महादेवस्य करेण करणभूतेन ।
तदेव प्रथमं तत्प्रथमम् । अपरिचितत्वादतिभयंकरमिति भावः । तच्च तदवलम्बनं
ग्रहणं चेति कथं नु माह्रिष्यते । न कथंचिदपि माह्रिष्यत इत्यर्थः । अग्रतो यद्वा-
चि तद्देऽयनिष्ठतां प्रथमं करग्रह एव दुःमह इति भावः ॥

त्वमेव तावत्परिचिन्तय स्वयं कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ॥

वधूदुकूलं कलहंसलक्षणं गजाजिनं शोणितविन्दुवर्षि च ॥ ६७ ॥

त्वमेवेति ॥ हे गौरि । तमेव सयमात्मना । तावदिति मानार्थं । यावन्मात्रं
विचारणीयं तावन्मात्रमित्यर्थः ॥ इदमेवोदाहृतं च गणप्याग्न्याने ॥ परिचिन्तय
पर्यालोचय । किमिति । कलहंसलक्षणं कलहंमर्चिदम् ॥ “चिह्नं लक्ष्यं च लक्षण-
म्” इत्यमरः । वध्वा नवोदाया दुर्लभं वधूदुर्लभम् ॥ “वधूः धृषा नवोदा गी”

स्यात्तग्रहेणानाष्टृद्या क्षतां पीडिताम् ॥ “ वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ ”
इत्यमरः ॥ अवग्रहः । वर्षप्रतिबन्ध इत्यर्थः । सीतां कृष्टभुवम् ॥ “ सीता लाङ्ग-
लपद्धतिः ” इत्यमरः ॥ वृषा वासव इव ॥ “ वासवो वृषदा वृषा ” इत्यमरः ॥
कदाभ्युपपत्स्यते कदानुग्रहीष्यति न वेद्मि ॥ अत्र चावयार्थः कर्म ॥ तदवग्रहक्ष-
तामित्यत्रावग्रहक्षतामित्यनेनैव गतार्थत्वे तत्पदस्य वैयर्थ्यापत्तेस्तदिति भिन्नं पदं
वेद्मीत्यस्य कर्मेति युक्तमुत्पश्यामः ॥

अगूढसद्भावमितीक्ष्णितज्ञया निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया ।

अयीदमेवं परिहास इत्युमामपृच्छदव्यञ्जितहर्षलक्षणः ॥ ६२ ॥

अगूढेति ॥ इक्षितज्ञया पार्वतीहृदयामिज्ञया ॥ “ इक्षितं हृद्गतो भावः ” इति
सज्जनः ॥ तथा गौरीसख्येत्येवमगूढसद्भावं प्रकाशितसदभिप्रायं यथा तथा निवे-
दितो ज्ञापितो निष्ठा मरणमवधिर्यस्य स नैष्ठिको यावज्जीवग्रह्यचारी । सुन्दरो
विलासी । नैष्ठिकश्चासौ सुन्दरश्चेति तथोक्तः ॥ द्वयोरन्यतरस्य विशेषणत्ववि-
क्षायां विशेषणसमासः । किंतु नैष्ठिकत्वविशेषणेन कामित्वविरोधः । अथवा देव-
सालौकिकमहिमत्वादुभयं तात्त्विकमिति न विरोधः ॥ अव्यञ्जितं हर्षलक्षणं मुख-
रागादि हर्षलिङ्गं यस्य तथाभूतः सन् । अयि गौरि ॥ अयीति कोमलामन्त्रणे ॥
इदं त्वत्सखीभाषितमेवम् । सत्यं किमित्यर्थः । परिहासः केलिर्वा ॥ “ द्रवकेलि-
परीहासाः ” इत्यमरः ॥ इत्येवमुमामपृच्छत्पृष्टवान् ॥

अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुलौ समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम् ।

कथंचिद्रेस्तनया मिताक्षरं चिरव्यवस्थापितवाग्भाषत् ॥ ६३ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरमद्रेस्तनया पार्वती मुकुलीकृताङ्गुलौ संपुटीकृताङ्गुलौ ।
अग्रथासां हस्तश्चेति समानाधिकरणममामः । हस्ताग्राग्रहस्तयोर्गुणगुणिनोर्भेदा-
भेदादात्त वाचनः ॥ तस्मिन्नग्रहस्ते स्फटिकानामक्षमालिकां जपमालिकामर्पय-
न्त्यामुभती कथंचिन्महता कष्टेन चिरव्यवस्थापितवाक्चिरेण स्वीकृतवान् । एतेन
लज्जोपरोधो व्यज्यते । मिताक्षरं परिमितवर्णं यथा तथाभाषन वभाषे ॥

किमुवाचेत्याह—

यथा श्रुतं वेदविदां वर त्वया जनोऽयमुच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः ।

तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ६४ ॥

यथेति ॥ हे वेदाविदां वर वेदिकश्चेत् । त्वया यथा श्रुतं सम्यक्श्रुतम् । श्रुतार्थमे-
वाह—अयं जनः । स्वयमित्यर्थः । उच्चैःपदस्य शिवलाभरूपोन्नतस्थानस्य लङ्घन आक-

मण उत्सुकः । किमत्रायुक्तमित्राह—इदं तपस्तदवाप्तेस्तस्योच्चैः पदस्यावाप्तेः प्राप्तेः
साधनं किल ॥ किलेत्यलीकं ॥ अतितुच्छत्वादसाधकमेवेत्यर्थः । तर्हि त्यज्यता-
मित्याशङ्क्य दुराशा मां न मुञ्चतीत्याशयेनाह—मनोरथानां कामानामगतिरवि-
षयो न विद्यते । न हि स्वशक्तिपर्यालोचनया कामाः प्रवर्तन्त इति भावः ॥
अथाह वर्णी विदितो महेश्वरस्तदर्थिनी त्वं पुनरेव वर्तसे ।

अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं तवानुवृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे ॥ ६५ ॥
अथेति ॥ अथ वर्णी ब्रह्मचारी ॥ “वर्णिनो ब्रह्मचारिणः” इत्यमरः ॥ आ-
ह । उवाचेत्यर्थः । “आहेति भूतार्थे लट्प्रयोगो भ्रान्तिमूलः” इत्याह वापनः ॥
किमित्याह—महेश्वरो महादेवो विदितः । मया ज्ञायत इत्यर्थः ॥ बुद्धयर्थत्वाद्वर्त-
माने क्तप्रत्ययः । तद्योगात्पृष्ठी च ॥ येन त्वं प्राग्भयमनोरथा कृतेति भावः । पु-
नरेव त्वं तस्मैश्वरमर्थयसे तदर्थिन्येव तन्कामैव प्रवर्तसे । तत्प्रभावमनुभूयापीति
भावः । अनुसरणे को दोषस्तत्राह—अमङ्गलाभ्यासेऽमङ्गलाचारे रतिर्यस्य तं त-
थोक्तस्मैश्वरं विचिन्त्य विचार्य तवानुवृत्तिमनुसरणं कर्तुं नीतमह । नानुमन्तुं श-
क्नोमीत्यर्थः ॥

अवस्तुनिर्वन्धपरे कथं नु ते करोऽयमासुक्तविवाहकौतुकः ।

करेण शंभोर्वलपीकृताहिना सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥ ६६ ॥

अवस्तिवति ॥ अवस्तुनि तुच्छवस्तुनि निर्वन्धोऽभिनिवेशः परं प्रधानं य-
स्यास्तस्याः संवृद्धिरवस्तुनिर्वन्धपरे पार्यति । आसुक्तमामाजितं विवाहे यत्कौतुकं
हस्तमूत्रं तद्यस्य स तेऽयं करः ॥ “कौतुकं मङ्गले ह्ये हस्तमूत्रे कुतूहले” इति
शाश्वतः ॥ वलपीकृताहिना भूषणीकृतमर्पेण शंभोर्महादेवस्य करेण करणभूतेन ।
नदेव प्रथमं तत्प्रथमम् । अपरिचितत्वादतिभयंकरमिति भावः । नच तदवलम्बनं
ग्रहणं चेति कथं नु महिष्यते । न कथंचिदपि महिष्यत इत्यर्थः । अग्रतो यद्वा-
चि नहरेऽर्चातिष्ठतां प्रथमं करग्रह एव दुःमह इति भावः ॥

त्वमेव तावत्परिचिन्तय स्वयं कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।

वधूदुकूलं कलहंसलक्षणं गजाजिनं शोणितविन्दुवर्षि च ॥ ६७ ॥

त्वमेवेति ॥ हे गौरि । तमेव सयमान्यना । तावदिति मानार्थः । यावन्मात्रं
विचारणीयं तावन्मात्रमिदं ॥ इदमेतदाहृतं च गणप्याग्न्याने ॥ योगचिन्तय
पर्यालोचय । शिष्येति । कलहंसलक्षणं कलहंसचिह्नम् ॥ “चिह्नं लक्ष्यं च लक्षण-
म्” इत्यमरः ॥ वधूः स्त्रिया नरोदासी

इति विश्वः ॥ तथा शोणितविन्दून्वर्पतीति तथोक्तम् । आर्द्रमिसर्थः । गजाजिनं च कृत्तिवामश्च । तत्पिनाकिन इत्याशयः । एते कदाचिज्जातपि योगं संगतिर्महतो यद्वर्हतः किम् । एतत्त्वमेव चिन्तयेति पूर्वेष्वान्वयः । पाणिग्रहणकाले वधूवरयोर्विस्त्रान्तग्रन्थिः कियते । कृत्तिवाससा पाणिपीडने तु दुःकूलधारिण्यास्तव कथं मंगटिष्यत इति भावः ॥

चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ।

अलक्तकाङ्गानि पदानि पादयोर्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु ॥ ६८ ॥

चतुष्केति ॥ चतुष्के ॥ गृहविशेषे यः पुष्पप्रकरस्तत्रावकीर्णयोरन्यस्तयोः । कुमुमास्तुतदिव्यभवनभूमंचारोचितयोरित्यर्थः । तत्र पादयोरलक्तकाङ्गानि लङ्घ्यक्षितानि पदानि पादाकाराणि पादन्यासचिह्नानि ॥ “पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायापदेशयोः । पादतच्चिह्नयोः” इति विश्वः ॥ विकीर्णा विक्षिप्ताः केशाः शर्वाशरोरुहा यामु तामु विकीर्णकेशासु ॥ “अतस्त्वं तत्र दृष्टं च” इति वचनात् “स्वाहाचोपमर्जनादसंयोगोपधात्” इति विकल्पाच्च लीप् ॥ परेतभूमिषु प्रेतभूमिषु । श्मशानेष्वित्यर्थः । परोऽपि शत्रुरपि को नामानुमन्यते । न कोऽपीत्यर्थः । नामेति कुत्सायाम् ॥ पिनाकपाणिपाणिग्रहणे तस्य परेतभूतं चारित्वेन माहचर्यात्तत्रापि तत्र मंचारोऽवश्यंभावीति भावः ॥

अयुक्तरूपं किमतः परं वेद त्रिनेत्रवक्षः सुलभं तवापि यत् ।

स्तनद्वयेऽस्मिन्हरिचन्दनास्पदे पदं चित्ताभस्मरजः करिष्यति ॥ ६९ ॥

अयुक्तेति ॥ त्रिनेत्रवक्षः । त्र्यम्बकालिङ्गनामित्यर्थः । तत्र तत्तर्गवन्धितया मुल्लभमाणं सुभाषं च । भवतीति शेषः ॥ तवेति शेषे पठौ । “न लोकाव्यय-” इत्यादिना कृष्णोत्पन्नपठ्या निषेधात् ॥ अतः परमस्माच्चिनेत्रवक्षोऽन्त्याभादन्यदयुक्तरूपमप्यन्त्यायुक्तं किं वद । न किंचिदित्यर्थः । “प्रशंसायां रूपम्” इति रूपपर्ययः ॥ कुतः । यद्यस्मान्कारणाद्वरिचन्दनास्पदे हरिचन्दनस्यास्पदे स्थानभूतेऽस्मिन्स्तनद्वये चित्ताभस्म श्मशानभस्म तदेव रजधूर्णम् ॥ कर्तुं ॥ पदं करिष्यति पदं निभाष्यति । मनुष्यव्ययं भस्माद्गगगादिति भावः ॥

इयं च तेऽन्या पुरतो विदम्बना यदूढया वारणराजहार्यया ।

विलोम्बेन वृद्धोत्तमधिष्ठितं त्वया महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥

इयमिति ॥ इयं च ते नत्र पुरत आदावेवान्या विदम्बना । परिग्राम इति । का मेरुगार — उदया परिनीतया ॥ वरुः कर्मणि क्तः ॥ वारणराजः

त्वयाधिष्ठितमारुढं वृद्धमुक्षानं वृद्धोक्षम् ॥ “अचतुर—” इत्यादिना निपातः ॥
विलोक्य मदाजनः साधुजनः स्मेरमुखः स्मितमुखो भविष्यत्पुण्ड्रसिष्यति यत् ।
इयमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ स्मेरेति “नमिकम्पिस्म्यजस—” इत्यादिना रमसयः ॥

द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया पिनाकिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी

द्वयमिति ॥ पिनाकिन ईश्वरस्य समागमप्रार्थनया प्राप्तिकामनया । क्रियमाणेति शेषः । संप्रति द्वये शोचनीयतां शोच्यत्वं गतम् । किं तदाह—सा प्रागेव
हरशिरोगता ॥ अत्र सेति प्रसिद्धार्थत्वान्न यच्छब्दापेक्षा । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—
“प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविपयस्तच्छब्दो यदुपदानं नापेक्षते” इति ॥ कान्ति-
मती ॥ नित्ययोगे मतुप् ॥ कलावतश्चन्द्रस्य कला षोडशो-भागश्चास्य लोकस्य
नेत्रकौमुदी । नेत्रानन्दिनीत्यर्थः । न्वं च । कान्तिमतीत्यनेत्रकौमुदीत्वविशेषणयो-
रुभयत्राप्यन्वयः । प्रागेकैव शोच्या । संप्रति तु त्वमप्यपरेति द्वयं शोच्यमिति
विणिह्यतार्थः । शोच्यत्वं च निकृष्टाश्रयणादिति भावः ॥

“कन्या वरपते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम् । वान्धवाः कुलमिच्छन्ति मि-
ष्टाश्रमितरे जनाः” इति लोकानामाभाषणम् । तत्र किञ्चिदपि नास्तीत्याह—

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।

वरेषु पद्मालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥७२॥

वपुर्निति ॥ वपुस्तावदस्य विरूपाणि विरूढरूपाण्यक्षीणि नेत्राणि यस्य तद्वि-
रूपाक्षम् ॥ “यदुग्रीहौ सवध्यक्ष्णोः साद्रात्पचू” इति पञ्चमस्यः ॥ वैरूप्यं च
त्रिनेत्रतादिति क्षीरस्वामी ॥ अतो न सौन्दर्यवार्तापीत्यर्थः । अलक्ष्यमज्ञातं जन्म
यस्य तस्य भावस्तथा । कुलमपि न ज्ञायत इत्यर्थः ॥ “अलक्षिता जनिः” इति
पाठे जनिरुत्पत्तिरलक्षिता न ज्ञाता ॥ “जनिरुत्पत्तिरुद्भवः” इत्यमरः ॥ वसु
वित्तं दिगम्बरत्वेनैव निवेदितम् । नास्तीति ज्ञापितार्थः । यदि वित्तं भवति
तदा कथं दिगम्बरो भवति । अतो ज्ञेयं निर्पन्नोऽप्यमिति । किमहुना दे बालमृ-
गाक्षि पार्वति वरेषु षोडशु ॥ “वरो जामातृबोद्धारता” इति विश्वः ॥ यदपविचारिकं
मृग्यते वन्यातद्वन्पुमिरन्विष्यते तत्रिलोचने व्यम्बके व्यस्तम् । एकमपि तमस्त्वं
मा भूदिति भावः । अस्ति किम् । नास्त्येवेत्यर्थः ॥

निवर्तयेत्सास्मादसदीप्तितान्मनः क तद्विधस्त्वं क च पुष्पलक्षणा ।
अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी श्मशानशूलस्य न घृपसत्क्रिया ॥७३॥

निवर्तयेति ॥ अस्मादसदीप्तितादनिष्टमनोरथान्मनो निवर्तय निवारय । सा
पूर्वोक्ता विषा मकारो यस्य तथोक्तः । अमङ्गलशील इत्यर्थः । क । महदन्तरि-
त्यर्थः । पुष्पलक्षणा श्मशानभाण्यचिह्ना त्वं च क । अतो न तवायमर्ह इत्यर्थः ।
तथादि । साधुजनेन ॥ “ साधुवर्धुविके चारो सज्जने चाभिधेयवत् ” इति विश्वः ॥
श्मशानशूलस्य श्मशानभूमिनिर्गतास्य पथ्यशब्दो वैदिकी वेदोक्ता यूयो नाम पथ-
पन्थनसाधनभूतः संस्कृतशब्दो विशेषस्तस्य सत्क्रिया शोषणाभ्युत्थनादिसंस्कारो
घृपमन्त्रिकया नापेक्ष्यते नेष्यते । यथा श्मशानशूले घृपसत्क्रिया न क्रियते तथा
तस्मात् नर्म न घट्टम इति सात्पर्यार्थः ॥

इति द्विजाती प्रतिशूलवादिनि प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।
विकृष्टितभ्रूलतमाहिते तथा विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥७४॥

इति ॥ इत्येवंकारेण द्विजाती द्विजे प्रतिशूलवादिनि सति प्रवेपमानेन
पथ्येनापरेणाधरेद्विने लक्ष्योऽनुमेयः कोपः कोपो यस्यास्यथोक्तया तथा पार्श्व-
स्थोऽन्तर्लोहिते दान्तरक्ते विलोचने विकृष्टिते कुटिलिते भ्रूलते पार्श्वस्थतया ।
मभ्युत्थानस्यार्थः । विषाणाख्याद्विने निहिते । अनादरातिपरिगृह्यतेत्यर्थः ॥

उद्यान धनं परमार्थतो हरं न वेत्ति नूनं यत एवमात्थ माम् ।
अन्तर्लोचनस्य अन्तर्लोचनेन न विदितं अन्तर्लोचनेन अन्तर्लोचनेन ॥

विपदिति ॥ विपत्पतीकारपरेण । अनर्थपरिहारार्थिनेत्यर्थः ॥ “उपसर्गस्य चञ्चलमनुष्ये बहुलम्” इति दीर्घः ॥ भूतिसमुत्सुकैर्नैर्भयकामेन वा महलं गन्धमा-
ल्यादिकं निषेव्यते । शरणे रक्षणे साधुः शरण्यः ॥ “तत्र साधुः” इति य-
त्प्रत्ययः ॥ “शरणं गृहरक्षित्रोः” इत्यमरः ॥ जगतः शरण्यस्तस्य जगच्छरण्यस्य
निराशपो निरभिलाषस्य सतः शिवस्य ॥ “आशीरुत्तरगदं प्रायां विमवावयाभि-
लाषयोः” इति शाश्वतः ॥ आशया तृप्णयोपहता दुपितात्मवृत्तिरन्तःकरणवृत्ति-
र्येषां तैरेभिर्मङ्गलैः किम् । वृधेत्यर्थः ॥ पूर्वं महलमिन्येकवचनस्य जात्यभिप्रायत्वा-
देभिरिति बहुवचनेन परामर्शो न विरुध्यते । इष्टावाप्त्यनिष्टपरिहारार्थिनो हि म-
ङ्गलाचारनिर्वन्धः । तदुभयाममंष्टस्य तु यथाकथंचिदात्मानम् । को दोष इत्यर्थः ।
एतेन “अमङ्गलाभ्यामरतिम्” (५ । ४५) इत्युक्तं प्रत्युक्तम् ॥

अकिंचनः सन्प्रभवः स संपदां त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचरः ।

स भीमरूपः शिव इत्पुदीर्यते न सन्ति याथार्थ्यविदः पिनाकिनः ७७

अकिंचनेति ॥ स हरः । न विद्यते किंचन इत्थं यस्य सोऽकिंचनो दग्धः
मन् । संपदां प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । पितृसद्मगोचरः स्मशानाश्रयः
मन् । त्रयाणां लोकानां नाथः ॥ “तादृताथ—” इत्यादिनोत्तरपदगमनात् ॥ स
देवो भीमरूपो भयंकराकारः मन् । शिवः सौम्यरूप इत्युदीर्यते उच्यते । अतः पि-
नाकिनो हरस्य यथाभूतोऽर्थो यथार्थस्तस्य भावो याथार्थ्यं तत्त्वं तस्य विदो न
मान्ति । लोकेश्वरमाहो निरल्पस्य यथा कथंचिदवस्थानं न दोषायेति भावः ।
एतेन “अवस्तुनिर्वन्धपरे” (५ । ४६) इति परिहृतं वेदितव्यम् ॥

देवस्य लौकिककर्मलौकिकं च प्रमाधने नाम्नीन्याशयेनाह—

विजृपणोद्भासि पितृभोगि वा गज्जाजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।

कपालि वा स्यादपवेन्दुशेखरं न विश्वमूर्तेर्ग्वधार्यते वपुः ॥ ७८ ॥

विजृपणेति ॥ विश्वं मूर्तिर्यस्येति विश्वमूर्तेर्ग्वधार्यतेः शिवस्य वपुः शरीरं भू-
पर्णरुद्रात्मन इति भूषणोद्भासि स्यात् । पितृभोगि स्यात् । पितृभोगि स्यादुक्तद्वन्द्वेन वा स्यात् ॥ पि-
नदोर्गि नन्देरापपूर्वात्किञ्चिज्ज्ञः ॥ “वष्टि भागुरिष्टोत्तराश्वोत्तराश्वोः” इत्य-
कारलोपः ॥ गज्जाजिनालम्बि स्यात् । अपना दुकूलधारि स्यात् । कपालधर-
श्चाति कपालि प्रत्याशङ्क्य कपालोत्तरं वा स्यात् । इन्दुशेखरं वा स्यात् । नाथ-
पादने न निर्धार्यते । सर्वं संदर्भान्तरैः । एतेन “स्वदेव नाथः” (५ । ४७)
इति शेषोक्तं समुत्तरातिरेक इत्यम् ॥

निवर्तयास्मादसदीप्सितान्मनः क्व तद्विधस्त्वं क्व च पुण्यलक्षणा ।
अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी श्मशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया ॥७३॥

निवर्तयेति ॥ अस्मादसदीप्सितादिनिष्ठमनोरथान्मनो निवर्तय निवारय । सा
पूर्वोक्ता विधा प्रकारो यस्य तथोक्तः । अमङ्गलशील इत्यर्थः । क्व । महदन्तरमि-
त्यर्थः । पुण्यलक्षणा प्रशस्तभाग्यचिह्ना त्वं च क्व । अतो न तद्यायमर्ह इत्यर्थः ।
तथाहि । साधुजनेन ॥ “साधुर्वार्धुविके चारौ सज्जने चाभिधेयवत्” इति विश्वः ॥
श्मशानशूलस्य श्मशानभूमिनिखातस्य वध्यशङ्कोर्वैदिकी वेदोक्ता यूपो नाम पशु-
घन्धनसाधनेभूतः संस्कृतदारुविशेषस्तस्य सत्क्रिया प्रोक्षणाभ्युक्षणादिसंस्कारो
यूपसत्क्रिया नापेक्ष्यते नेष्यते । यथा श्मशानशूले यूपसत्क्रिया न क्रियते तथा
तपपि तस्मै न घटस इति तात्पर्यार्थः ॥

इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।
विकुञ्चितभ्रूलतमाहिते तथा विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥७४॥

इतीति ॥ इत्येवंप्रकारेण द्विजातौ द्विजे प्रतिकूलवादिनि सति प्रवेपमानेन
चञ्चलेनाधरेणाधरोष्ठेन लक्ष्योऽनुमेयः कोपः क्रोधो यस्यास्तथोक्तया तथा पार्व-
त्योपान्तलोहिते प्रान्तरक्ते विलोचने विकुञ्चिते कुटिलिते भ्रूलते यांसिस्तथा ।
सभ्रूमङ्गमित्यर्थः । तिर्यक्साच्याहिते निहिते । अनादरात्तिर्यगैक्ष्यतेत्यर्थः ॥

उवाच चैनं परमार्थतो हरं न वेत्ति नूनं यत् एवमात्थ माम् ।
अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं द्विपन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ॥

उवाचेति ॥ अथैनं ब्रह्मचारिणमुवाच च । किमिति । परमार्थतस्तत्त्वतो
हरं न वेत्ति न जानासि नूनम् । कुतः । यतो मामेवमुक्तया रीत्यात्य ब्रवीषि ॥
“शुबः पञ्चानामादितः—” इति रूपसिद्धिः ॥ अज्ञानादेवायै शिवद्वेषस्तवेत्या-
शयेनाह—मन्दा मूढाः ॥ “मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः” इत्यमरः ॥ लोकसा-
मान्यमितरजनसाधारणं न भवतीत्यलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं दुर्वोधकारणव
महात्मनां चरितं द्विपन्ति हेत्वपरिज्ञानाद्द्विपन्ति । विद्वांसस्तु कोऽप्यत्र हेतु-
स्तीति बहु मन्यन्त इत्यर्थः ॥

संप्रति “अमङ्गलाभ्यासरतिम्” (५ । ६५) इत्याद्युक्तं दूषणजातं “विषद-
इत्यादिभिः पाद्भिः श्लोकैः परिहर्तुमारभते—

विषदप्रतीकारपरेण मङ्गलं निषेव्यते श्रुतिसमुत्सुकेन वा ।
जगच्छरण्यस्य निराशिपः सतः किमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः ७६

अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।
ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥८२॥

अलमिति ॥ अथवा विवादेन कलहेनालम् । तया यथा येन प्रकारेण स
ईश्वरः श्रुतोऽशेषं कातस्त्वेन तथाविधस्तावत्प्रकार एवास्तु । मम मनस्त्वत्रेश्वरे
भावः श्रद्धार एकोऽद्वितीयो रस आस्वाद्यो यस्य तत्तथा स्थितम् । तथाहि । का-
मवृत्तिः स्वेच्छाव्यवहारी वचनीयमस्थानमहापवादं नेक्षते न विचारयति । न हि
स्वेच्छासंचारिणो लोकापवादाद्विभ्यतीति भावः ॥

निवार्यतामालि किमप्ययं वटुः पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।
न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥

निवार्यतामिति ॥ हे आलि सखि ॥ “ आलिः मखी वयस्या च ” इत्य-
मरः ॥ स्फुरितोत्तराधरः स्फुरणभूयिष्ठोऽयं वटुर्माणवकः पुनः किमपि विव-
क्षुर्वक्तुमिच्छुः ॥ वटुः सनन्तादुप्रत्ययः ॥ निवार्यताम् ॥ तर्हि वक्तुमेव कथं न द-
दासीत्याह—तथाहि । यो महतः पूज्यानपभाषतेऽपवादति न केवलं स पापभा-
ग्भवति । किंतु तस्मादपभाषमाणात्पुरुषाद्यः शृणोति सोऽपि पापभाक् । भवती-
ति शेषः ॥ अत्र स्मृतिः—“ गुरोः मातुः परीवादो न श्रोतव्यः कथंचन । क-
र्णो तत्र पिपातव्या गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ” इति ॥

मंपति गन्तव्यपक्षमाश्रयते—

इतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी चचाल वाला स्तेनभिन्नवल्कला ।
स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः समाललम्बे वृपराजकेतनः ॥८३॥

इत इति ॥ अथवेतोऽन्यत्र गमिष्यामीति वादिनी वदन्ती स्तनाभ्यां भिन्न-
वल्कला रयवशात्कुचसस्नचीरा वाला पार्यती चचाल । वृपराजकेतनो वृषभध्वज-
श्च स्वरूपमास्थाय निजव्यपमाश्रय कृतस्मितः मनः । तां पार्यतीं समाललम्बे जग्राह ॥

तं वीक्ष्य वेषथुमती सरसाङ्गयष्टि-

निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्धहन्ती ।

मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः

झैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ ८५ ॥

“अयुक्तरूपं किमतः परं वद” (५।६९) इति श्लोकोक्तं प्रत्याह—
 अद्वयसंसर्गमवाप्य कल्पते ध्रुवं चिताभस्मरजो विशुद्धये ।
 तथाहि नृत्याभिनयक्रियाच्युतं विलिप्यते मौलिभिरम्बरौकसाम् ॥
 तदिति ॥ तस्य शिवस्याङ्गं तस्य संसर्गमवाप्यासाद्य चिताभस्मैव रजो वि-
 शुद्धये कल्पते । अलं पर्याप्नोतीत्यर्थः ॥ अलमर्थयोगात् “नमःस्वस्तिस्वाहा—”
 त्यादिना चतुर्थी ॥ ध्रुवं शोधकत्वम् । प्रमाणसिद्धमित्यर्थः । प्रमाणमेवाह—
 तथाहि । प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । नृत्ये ताण्डवे योऽभिनयोऽर्थव्यञ्जकचेष्टाविशेषः स
 एव क्रिया तया निमित्तेन च्युतं पतितम् । चिताभस्मरज इति शेषः ॥ अम्बरौक-
 सां देवानां मौलिभिर्विलिप्यते ध्रियते । अशुद्धं चेत्कथमिन्द्रादिभिर्ध्रियेत्येतेष्वर्थ-
 मतिरनुमानं वा प्रमाणमित्यर्थः ॥

यदुक्तम् “दिग्गम्बरत्वेन निवेदितं वसु” (५।७२) “इयं च तेऽन्या पु-
 रतो विडम्बना” (५।७०) इत्यादि च तत्रोत्तरमाह—

असंपदस्तस्य वृषेण गच्छतः प्रभिन्नदिग्ग्वारणवाहनो वृषा ।
 करोति पादाबुपगम्य मौलिना विनिद्रमन्दाररजोरुणाङ्गुली ॥८०॥

असंपद इति ॥ प्रभिन्नो मदमावी दिग्ग्वारणो दिग्गजो वाहनं यस्य सः ।
 पुरावतेनोद इत्यर्थः । वृषा देवेन्द्रेऽसंपदो दस्त्रस्य वृषेण गच्छतो वृषभारुदस्य
 तन्मश्वरस्य पादौ मौलिना मुकुटेनोपगम्य । मणम्येत्यर्थः । विनिद्राणां विक्रमि-
 तानां मन्दाराणां कल्पतरुमुमानां रजोभिः पराङ्गरुणा अङ्गुली ययोस्तां
 तपोर्त्ता करोति । दिग्गजासेहिणामिन्द्रादीनामपि वन्द्यसेन्दुमौलिः किं संपदा
 वृषावोदये वा को दोष इत्यर्थः ॥

यदुक्तम् “अलक्ष्यतन्मता” (५।७२) इति तत्रोत्तरमाह—
 चियक्षता दोषमपि च्युतात्मना त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम् ।
 यमामनन्तरात्मनुवोऽपि कारणं कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ८१

यिषक्षतेति ॥ च्युतात्मना नष्टमभावेनातप्तं दापं दूषणं खिलता वक्तुमिच्छ-
 तावि नृपेण मन्वेष्टम् “अलक्ष्यतन्मता” इत्येतदुक्तम् । यव इत्यर्थः । साधु भाषितं
 मन्वेष्टम् । वृत्तः । दमोत्तरमात्मनुवोऽपि मन्वेष्टोऽपि ॥ “प्रक्षान्तमधुः पुरम्येष्टम्”
 इत्यमरः ॥ कारणमात्मननुवोदादगन्तुं । विदुषि इति शेषः ॥ “पात्राज्जायाया
 दाह—” इत्यादिना मन्वेष्टम् ॥ स विदुषः कथं यदप्यमरो मन्वेष्टम्
 मन्वेष्टम् । नमोर्त्तात्त्विकम् मन्वेष्टम् । कारणमादाहलक्ष्यं नान्विषय इत्यर्थः ॥

अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।

ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥८२॥

अलमिति ॥ अथवा विवादेन कलहेनालम् । तया यथा येन प्रकारेण स ईश्वरः श्रुतोऽशेषं कात्स्न्येन तथाविधस्तावत्प्रकार एवास्तु । मम मनस्त्वन्नेश्वरे भावः शृङ्गार एकोऽद्वितीयो रस आस्वाद्यो यस्य तत्तथा स्थितम् । तथाहि । कामवृत्तिः सेच्छाव्यवहारी वचनीयमस्थानमङ्गापवादं नेक्षते न विचारयति । न हि सेच्छासंचारिणो लोकापवादाद्विभ्यतीति भावः ॥

निवार्यतामालि किमप्ययं वटुः पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।

न केवलं यो महतोऽपभापते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥

निवार्यतामिति ॥ हे आलि माय ॥ “ आलिः मखी वयस्या च ” इत्यमरः ॥ स्फुरितोत्तराधरः स्फुरणभूमिष्टोष्ठोऽयं वटुर्माणयकः पुनः किमापि विवक्षुर्वन्तुमिच्छुः ॥ वटुः सनन्तादुपत्ययः ॥ निवार्यताम् ॥ तर्हि वन्तुमेव कथं न ददासीत्याह—तथाहि । यो महतः पूज्यानपभापनेऽपवर्तते न केवलं स पापभाग्यवान् । किंतु तस्मादपभापमाणान्पुण्यायः शृणोति सोऽपि पापभाक् । भवतीति शेषः ॥ अत्र स्मृतिः—“ गुरोः प्राप्तः परीवादो न श्रोतव्यः कथंचन । कर्णो तत्र पिधान्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ” इति ॥

संप्रति गन्तव्यपक्षमाश्रये—

इतो गमिष्याम्यपवेति वादिनी चचाल वाला स्तनभिन्नवलकला ।

स्वरूपमास्थाय च तां रुतस्मितः समाललम्ब्य वृषराजकेतनः ॥८३॥

इत इति ॥ अथवेतोऽन्यत्र गमिष्यामीति वादिनी वदन्ती मनाभ्यां भिन्नचलाया स्वरूपान्नुपसम्नयीरा वाला पार्वती चचाल । वृषराजकेतनो वृषभध्वज-ध स्वरूपमास्थाय निजस्वरूपमाश्रित्य कृतार्थमनः मन । तां पार्वतीं समाललम्ब्य जग्राह ॥

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गपटि-

निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्धहन्ती ।

मागोचलप्यतिकराकुलितेव सिन्धुः

शैलापिराजतनया न ययौ न तत्पौ ॥ ८५ ॥

तस्मिन् ॥ तं देवं वीक्ष्य वेपथुमती कम्पवती सरसाङ्गयष्टिः सिन्नगात्री । य-
शदेवदर्शनेन देव्याः सात्त्विकभावोदय उक्तः । निक्षेपणायान्यत्र विन्यासायोद्ध-
तमुत्तिष्ठं पदमङ्गिमुद्धहन्ती शैलाधिराजतनया पार्वती मार्गेऽचलस्तस्य व्यतिकरेण
समाहृत्या । अवरोधनेनेति यावत् । आकुलिता संभ्रमिता सिन्धुर्नदीव ॥ “दे-
शे नदविशेषेऽर्थो सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ न ययौ न तर्शा ।
लज्जयेति भावः ॥ वसन्ततिलकावृत्तमेतत् ॥

अथ प्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः

क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।

अहाय सा नियमजं कृममुत्ससर्ज

केशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥ ८६ ॥

अथेति ॥ चन्द्रमौलौ शिवे । हे अवनताङ्गि पार्वति । अथ प्रभृति । अस्मा-
दिनादारभ्येत्यर्थः ॥ प्रभृतियोगादथेति सप्तम्यर्थवाचिना पञ्चम्यर्थो लक्ष्यते ॥ तत्र
तपोभिः क्रीतः ॥ दाम् दाने । दासत आत्मानं ददातीति दासोऽस्मीति वादिनि
पदानि मति । सा देव्यहाय सर्पादि ॥ “द्राक्षदित्यजसाहाय द्राङ्गङ्गु सपदि दुत-
म्” इत्यमरः ॥ नियमजं तपोजन्यं कृमं केशमुत्ससर्ज । फलप्राप्त्या-केशं विग-
म्भयित्वा । तथाहि । केशः फलेन फलमिद्धया पुनर्नवतां विधत्ते । पूर्ववदेव
विष्टतामापादयतीत्यर्थः । मफलः केशो न केश इति भावः ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमठिनाथमूरिविरचिताया मंजीविनी-

समाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे

महाकाव्ये सप्तःफलेदयो नाम पञ्चमः सर्गः ।

पष्ठः सर्गः ।

अथ विश्वात्मने गौरी संदिदेश मिथः सखीम् ।

दाता मे शृङ्गतां नाथः प्रमाणीक्रियतामिति ॥ ९ ॥

अथेति ॥ अथ देवदेवानुप्रदानन्तरं गौरी पार्वती विश्वमात्मना मन्त्रं यन्त्रं
॥ १ ॥ विश्वमात्मनेति सा । विश्वात्मनेति साय मिथो मन्त्रम् ॥ “मिथोऽन्त्योर्न
नान्तरं” इत्यमरः ॥ मन्त्रो मन्दिदेशानिमग्नः ॥ क्रियामात्रमप्येति मं

प्रदानत्वाच्चतुर्थो ॥ किमिति । भूभृतां नाथो हिमवान्मे मम दाता सन् । प्रमा-
णीक्रियतामिति । दातृत्वेन प्रमाणीक्रियतामित्यर्थः ॥ मार्थनार्था लोद् ॥ पित्रा
दीयमानायाः परिग्रहो मम महाननुग्रह इति भावः ॥

तया व्याहृतसंदेशा सा वभौ निभृता प्रिये ।

चूतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ परभृतोन्मुखी ॥ २ ॥

तथेति ॥ तया सख्या । सखीमुखेनेत्यर्थः । व्याहृतसंदेशोक्तवाचिका प्रिये
हरविषये निभृता निश्चला । परमासक्त्यर्थः । सा गौरी । मधौ वसन्ते निभृता
शिरा परभृतया कोकिलयोन्मुखी मुखरा परभृतोन्मुखी । मुखशब्देनाभिभाषण-
व्यापारो लक्ष्यते । तया च परभृतामुखेन व्याहरन्तीत्यर्थः ॥ परभृतेति क्रियाश-
ब्दविवक्षायां “जातेरस्त्री-” इति लीप्स्यस्यो न भवति । तथेत्युपमेयस्य व्यस्त-
तादुपमानवाचि परभृताशब्दस्य समासः सोढव्यः । अथवा भृद्भरणं संपदादिता-
त्किप् । परैर्भृद्यस्यास्तथा परभृतेति व्यासेन व्याख्येयम् । पदमञ्जरीकारस्तु परै-
र्भ्रियत इति कर्मणि क्तिमाह ॥ चूतयष्टिश्रुतशास्त्रेवाभ्यासेऽन्तिके वभौ ॥ “संदेशा-
भ्याससविधिसमर्पादसर्वेशवत् । उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अत्यभितोऽव्ययम् ”
इत्यमरः ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्नुमाम् ।

क्रपोऽप्योतिर्मयान्तत सस्मार स्मरशासनः ॥ ३ ॥

स इति ॥ स प्रकृतः । शास्तीति शामनः ॥ बहुलग्रहणान्कर्तारि त्र्युट् ॥
स्मरस्य शासन ईश्वरस्तथेति प्रतिज्ञाय । तथा करिष्यामीत्युक्तेत्यर्थः । उर्मा कथ-
मपि कृत्स्नेन विसृज्य । तत्र गाढानुरागत्वादिति भावः । ज्योतिर्मयान्तस्तेजोऽप्या-
न्तस्तेजोनिर्गम्यमान्मयान्तस्मर स्मृतवान् ॥

ते प्रभामण्डलैर्व्योम द्योतयन्तस्तपोपनाः ।

सारुन्पतीकाः सपदि प्रादुरासन्पुरः प्रभोः ॥ ४ ॥

त इति ॥ ते तत्र एव धनं देवां ते तपोपनाः सन्तपः प्रभापण्डितैस्तेजःपुंश्च
व्योमपाराशं द्योतयन्तः प्रकाशयन्तः । अरुन्पतीकाः सः वर्धन्त इति सारुन्पतीकाः
सन्तः ॥ “नपृथक्” इति वत् ॥ सपदि प्रभोरीश्वरस्य पुरः पुराभागे प्रादु-
रासन्पतीका इभ्युः ॥

तमिति ॥ तं देवं वीक्ष्य वैपथुमती कम्पयती गरसाक्षयिः सिद्धगात्री । म-
दिवदर्शनेन देव्याः सात्विकभावोदय उक्तः । निक्षेपणायान्यत्र विन्यासायोद्-
मुत्ससं पदमार्गमुद्गन्ती शैलाधिराजतनया पार्वती मार्गेऽचलस्तस्य ध्यातकरेण
ममाहृत्या । अवरोधनेनेति यावत् । आकुलिता संभ्रमिता सिन्धुर्नदीय ॥ “दे-
तो नदविशेषेऽर्थो सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ न यथा न तस्या ।
उज्जयेति भावः ॥ वसन्ततिलकावृत्तमेतत् ॥

अथ प्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः

क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।

अहाय सा नियमजं कर्ममुत्ससर्ज

केशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥ ८६ ॥

अथेति ॥ चन्द्रमौलौ शिवे । हे अवनताङ्गि पार्वति । अथ प्रभृति । अस्मा-
दिनादारभ्येत्यर्थः ॥ प्रभृतियोगादथेति सप्तम्यर्थवाचिना पञ्चम्यर्थो लक्ष्यते ॥ तव
तपोभिः क्रीतः ॥ दामृ दाने । दासत आत्मानं ददातीति दासोऽस्मीति वादिनि
वदति सति । सा देव्यहाय सपदि ॥ “द्राग्भटित्यजसाहाय द्राङ्ङु सपदि हुत-
म्” इत्यमरः ॥ नियमजं तपोजन्यं कर्म केशमुत्ससर्ज । फलप्राप्त्या-केशं विस-
स्मारेत्यर्थः । तथाहि । केशः फलेन फलसिद्ध्या पुनर्नवतां विधत्ते । पूर्ववदेवा-
क्षिप्ततामापादयतीत्यर्थः । सफलः केशो न केश इति भावः ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसूरिविरचितया संजीविनी-

समाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे

महाकाव्ये तपःफलौदयो नाम पञ्चमः सर्गः ।

पष्ठः सर्गः ।

अथ विश्वात्मने गौरी संदिदेश मिथः सखीम् ।

दाता मे श्रुभृतां नाथः प्रमाणीक्रियतामिति ॥ ९ ॥

अथेति ॥ अथ देवदेवानुग्रहानन्तरं गौरी पार्वती विश्वमात्मा सख्यं यस्ये-
ति । विश्वस्यात्मेति वा । विश्वात्मने शिवाय मिथो रहसि ॥ “मिथोऽन्योन्यं
रहस्यम्” इत्यमरः ॥ सखीं संदिदेशातिससर्ज ॥ क्रियामात्रप्रयोगेऽपि सं-

प्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ किमिति । भूभृतां नाथो हिमवान्मे मम दाता सन् । प्रमा-
णीक्रियतामिति । दातृत्वेन प्रमाणीक्रियतामित्यर्थः ॥ प्रार्थनायां लोट् ॥ पित्रा
दीयमानायाः परिग्रहो मम महाननुग्रह इति भावः ॥

तया व्याहृतसंदेशा सा वभौ निभृता प्रिये ।

चूतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ परभृतोन्मुखी ॥ २ ॥

तयेति ॥ तया सख्या । सखीमुखेनेत्यर्थः । व्याहृतसंदेशोक्तवाचिका प्रिये
हरविषये निभृता निश्चला । परमासक्तेत्यर्थः । सा गौरी । मधौ वसन्ते निभृता
स्थिरा परभृतया कोकिलयोन्मुखी मुखरा परभृतोन्मुखी । मुखशब्देनाभिभाषण-
व्यापारो लक्ष्यते । तथा च परभृतामुखेन व्याहरन्तीत्यर्थः ॥ परभृतेति क्रियाश-
ब्दविवक्षायाम् “जातेरस्त्री-” इति स्त्रीप्स्यपो न भवति । तयेत्युपमेयस्य व्यस्त-
तादुपमानवाचि परभृताशब्दस्य समासः सोढव्यः । अथवा भृद्भरणं संपदादित्वा-
त्किप् । परैर्भुङ्क्ष्यास्तया परभृतेति व्यासेन व्याख्येयम् । पदमञ्जरीकारस्तु परै-
र्भ्रियत इति कर्मणि क्तिमाह ॥ चूतयष्टिश्चतशाखेवाभ्यासेऽन्तिके वभौ ॥ “संदेशा-
भ्याससविधिसमर्पादसंज्ञवत् । उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अत्यभितोऽव्ययम्”
इत्यमरः ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय विमृज्य कथमप्युमाम् ।

कपीञ्जपोतिर्मयान्सप्त सस्मार स्मरशासनः ॥ ३ ॥

स इति ॥ स प्रकृतः । शास्तीति शासनः ॥ बहुलग्रहणात्कर्तरि ल्युट् ॥
स्मरस्य शासन ईश्वरस्तथेति प्रतिज्ञाप । तथा करिष्यामीत्युक्तेत्यर्थः । उमा कथ-
मपि कृच्छ्रेण विमृज्य । तत्र गाढानुरागत्वादिति भावः । ज्योतिर्मयास्तेजोऽरूपा-
न्तसर्पानां हिरण्यभृतीन्सस्मार स्मृतवान् ॥

ते प्रभामण्डलैर्व्योम द्योतयन्तस्तपोधनाः ।

सारुन्धतीकाः सपदि प्रादुरासन्पुरः प्रभोः ॥ ४ ॥

त इति ॥ ते तप एव पत्नं येषां ते तपोधनाः सप्तर्षयः प्रभामण्डलेस्तेजःपुष्प-
व्योमाकाशं द्योतयन्तः प्रकाशयन्तः । अरुन्धत्या सह वर्धन्त इति सारुन्धतीकाः
सन्तः ॥ “नपृतय” इति कप् ॥ सपदि प्रभोरीश्वरस्य पुरः पुरोभागे मादु-
रासन्प्रत्यक्षा दभूयुः ॥

तमिति ॥ तं देवं वीक्ष्य वेपथुमती कम्पवती सरसाङ्गयष्टिः सिन्नगात्री । म-
हादेवदर्शनेन देव्याः सात्विकभावोदय उक्तः । निक्षेपणायान्यत्र विन्यासायोद्ध-
तमुत्क्षिप्तं पदमङ्घ्रिमुद्धहन्ती शैलाधिराजतनया पार्वती मार्गेऽचलस्तस्य व्यतिकरेण
समाहृत्या । अवरोधनेनेति यावत् । आकुलिता संभ्रमिता सिन्धुर्नदीव ॥ “दे-
शे नदविशेषेऽन्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ न ययौ न तस्यां ।
लज्जयेति भावः ॥ वसन्ततिलकावृत्तमेतत् ॥

अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः

क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।

अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज

क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥ ८६ ॥

अथेति ॥ चन्द्रमौलौ शिवे । हे अवनताङ्गि पार्वति । अद्य प्रभृति । अस्मा-
दिनादारभ्येत्यर्थः ॥ प्रभृतिर्योगादथेति सप्तम्यर्थवाचिना पञ्चम्यर्थो लक्ष्यते ॥ तव
तपोभिः क्रीतः ॥ दासु दाने । दासत आत्मानं ददातीति दासोऽस्मीति वादिनि
वदति सति । सा देव्यह्नाय सपदि ॥ “द्राग्दटित्यजसाह्नाय द्राङ्गुङ्कु सपदि द्रुतः
म्” इत्यमरः ॥ नियमजं तपोजन्यं क्लमं क्लेशमुत्ससर्ज । फलप्राप्त्या-क्लेशं विम-
स्मारेत्यर्थः । तथाहि । क्लेशः फलेन फलसिद्ध्या पुनर्नवतां विधत्ते । पूर्ववदेवा-
क्लिष्टतामापादयतीत्यर्थः । सफलः क्लेशो न क्लेश इति भावः ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसूरिविरचितया संजीविनी-

समाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे

महाकाव्ये तपःफलोदयो नाम पञ्चमः सर्गः ।

पष्ठः सर्गः ।

अथ विश्वात्मने गौरी संदिदेश मिथः सखीम् ।

दाता मे भृशतां नाथः प्रमाणीक्रियतामिति ॥ ९ ॥

अथेति ॥ अथ देवदेवानुग्रहानन्तरं गौरी पार्वती विश्वमात्मा सख्यं यस्ये-
ति । विश्वस्यात्मेति वा । विश्वात्मने शिवाय मिथो रहसि ॥ “मियोऽन्योन्यं
रहस्यम्” इत्यमरः ॥ सर्वां संदिदेशातिससर्ज ॥ क्रियामात्रमयोगेऽपि सं-

सर्गशेषप्रणयनाद्विश्वयोनेरनन्तरम् ।

पुरातनाः पुराविद्भिर्धातार इति कीर्तिताः ॥ ९ ॥

सर्गेति ॥ विश्वयोनेर्ब्रह्मणोऽनन्तरं सर्गशेषस्य प्रणयनात् । ब्रह्मसृष्टावशिष्टसृष्टेः करणाद्वेतोरित्यर्थः । पुराविद्भिः पुराणवेदिभिर्व्यासादिभिः पुरातना धातार इति कीर्तिताः ॥ विश्वयोनेरिति संबन्धमात्रे पृष्ठी तस्यानन्तरमिति भाष्ये दर्शनात् । अपादानत्वविवक्षायां तु पञ्चमी । अयमदःशब्दो यथाशब्दादृत्तादनन्तरस्येति शा-
वरभाष्ये दर्शनात् । तथा “अथातो धर्मनिज्ञासा वेदाध्यायादनन्तरम्” इत्या-
चार्याः । कविश्च “पुराणपत्रापगमादनन्तरम्” इति । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

प्राक्तनानां विशुद्धानां परिपाकमुपेयुषाम् ।

तपसामुपभुञ्जानाः फलान्यपि तपस्विनः ॥ १० ॥

प्राक्तनानामिति ॥ प्राक्तनानां जन्मान्तरभवानां विशुद्धानां निर्मलानां
परिपाकं फलदानोन्मुखत्वमुपेयुषां गतानां तपसां फलान्युपभुञ्जाना अपि तप-
स्विनस्तपोनिष्ठाः । प्रारब्धभोगिनो निस्पृहाश्चेति भावः ॥ कूलकम् ॥

तेषां मध्यगता साध्वी पत्युः पादार्पितेक्षणा ।

साक्षादिव तपःसिद्धिर्वभासे बहुरून्धती ॥ ११ ॥

तेषामिति ॥ तेषामृषीणां मध्यगता साध्वी पतिव्रता । अतएव पत्युर्वसिष्ठस्य पा-
दयोर्पितेक्षणा निविष्टदृष्टिरुन्धती साक्षात्प्रसक्ता तपःसिद्धिरिव । तेषामेवेति शेषः ॥
तेषां मध्यगतेति लिङ्गवचनादिसाम्पादियमुपमा ॥ बहु भूयिष्ठं यभासे भाति स्म ॥

तामगौरवभेदेन मुनींश्चापश्यदीश्वरः ।

स्त्रीपुमानित्यनास्थेया वृत्तं हि महितं सताम् ॥ १२ ॥

तामिति ॥ ईश्वरो भगवांस्तामरन्धती मुनींश्चागौरवभेदेन समानप्रतिपत्त्यापश्य-
दृष्टवान् । न चापमविवेक इत्याह—हि यस्मात्स्त्री पुमांश्चेत्येपानाशा स्त्रीपुंमभेदो
न विवक्षितः । किन्तु मनां साधूनां वृत्तं चरित्रमेव महितं पूज्यम् ॥ “गुणाः
पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः” इति भावः ॥

तद्वशीनादभूच्छंभोर्भूयान्दाराधेमादरः ।

क्रियाणां खलु धर्माणां सत्पत्न्यो मूलकारणम् ॥ १३ ॥

नदिति ॥ तद्वशीनादभूच्छंभोर्भूयान्दाराधेमादरः भूयान्व-

इतः परं पङ्क्तिः श्लोकैस्तानेव मुनीन्वर्णयति—

आहुतास्तीरमन्दारकुसुमोत्तिकरवीचिषु ।

व्योमगङ्गाप्रवाहेषु दिङ्गागमदगन्धिषु ॥ ५ ॥

आहुता इति ॥ उत्तिकरन्ति विक्षिपन्तीत्युत्तिकराः ॥ “इगुपथ—” इत्यादिना कप्रत्ययः ॥ तीरे ये मन्दाराः कल्पवृक्षास्तेषां कुसुमानामुत्तिकरा वीचयस्तरंगा येषां तेषु दिङ्गागानां दिग्गजानां मदगन्धो येष्विति तथोक्तेषु व्योमगङ्गाप्रवाहेष्वाकाशगङ्गास्रोतःस्नाहुताः स्नाताः ॥

मुक्तायज्ञोपवीतानि विभ्रतो हैमवल्कलाः ।

रत्नाक्षसूत्राः प्रव्रज्यां कल्पवृक्षा इवाश्रिताः ॥ ६ ॥

मुक्तेति ॥ मुक्तानां मौक्तिकानां यज्ञोपवीतानि । मुक्तामयानीत्यर्थः । विभ्रतो दधानाः । हेममयानि वल्कलानि येषां ते हैमवल्कलाः । रत्नमयान्यक्षसूत्राणि येषां ते रत्नाक्षसूत्राः । प्रव्रज्यां प्रव्रजनम् ॥ “व्रजयजोर्भावे क्यप्” इति क्यप् ॥ आश्रिताः कल्पवृक्षा इव स्थिताः ॥ अत्र चतुर्थीश्रमवाचिना प्रव्रज्याशब्देन वानप्रस्थाश्रमो लक्ष्यते “जहुः परिग्रहव्रीडां प्राजापत्यास्तपस्विनः” (६ । ३४) इति सप्तमीकत्वाभिधानात् “सुतविन्यस्तपस्वीकस्तया वानुगतोऽपि सन्” इति वानप्रस्थसोभयया स्मरणात् ॥

अधःप्रस्थापिताश्वेन समावर्जितकेतुना ।

सहस्ररश्मिना साक्षात्सप्रणाममुदीक्षिताः ॥ ७ ॥

अध इति ॥ अधःप्रस्थापिताश्वेन । सूर्यमण्डलोपरिवर्तित्वात्सप्तर्षिमण्डलस्येति भावः । समावर्जितकेतुना तन्मण्डलाघातशङ्कया नामितध्वजेन सहस्ररश्मिना सूर्येण साक्षात्स्वयमेव सप्रणाममुदीक्षिताः । गमनाभ्यनुज्ञादानपर्यन्तमित्यर्थः । भगवतः सूर्यस्याप्युपास्या इति भावः ॥

आसक्तबाहुलतया सार्धमुद्धृतया भुवा ।

महावराहदंष्ट्रायां विश्रान्ताः प्रलयापदि ॥ ८ ॥

आसक्तेति ॥ पुनः किंविधाः । प्रलयापदि कल्पान्तसंकट आसक्तबाहुलतया । दंष्ट्रापामिति शेषः । उद्धृतया । दंष्ट्रयेति शेषः । भुवा सार्धं धरण्या सह महावराहदंष्ट्रायां विश्रान्ताः । महाप्रलयेऽप्यविनाशिन इत्यर्थः ॥

सर्गशेषप्रणयनाद्विश्वयोनेरनन्तरम् ।

पुरातनाः पुराविद्भिर्धातार इति कीर्तिताः ॥ ९ ॥

सर्गेति ॥ विश्वयोनेर्ब्रह्मणोऽनन्तरं सर्गशेषस्य प्रणयनात् । ब्रह्ममृष्टावशिष्टमृष्टेः करणाद्धेतोरित्यर्थः । पुराविद्भिः पुराणवेदिभिर्व्यासादिभिः पुरातना धातार इति कीर्तिताः ॥ विश्वयोनेरिति संबन्धमात्रे पृष्ठी तस्यानन्तरमिति भाष्ये दर्शनात् । अपादानत्वविवक्षायां तु पञ्चमी । अयमदःशब्दो यथाशब्दादृत्तादनन्तरस्वेति शा-
चरभाष्ये दर्शनात् । तथा “अघातो धर्मजिज्ञासा वेदाध्यायादनन्तरम्” इत्या-
चार्याः । कविश्च “पुराणपञ्चापगमादनन्तरम्” इति । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

प्राक्तनानां विशुद्धानां परिपाकमुपेयुषाम् ।

तपसामुपभुञ्जानाः फलान्यपि तपस्विनः ॥ १० ॥

प्राक्तनानामिति ॥ प्राक्तनानां जन्मान्तरभवानां विशुद्धानां निर्मलानां
परिपाकं फलदानोन्मुखत्वमुपेयुषां गतानां तपसां फलान्मुपभुञ्जाना अपि तप-
स्विनमपोनिष्ठाः । आरन्ध्रभोगिनो निस्पृहाथेति भावः ॥ कुलकम् ॥

तेषां मध्यगता साध्वी पत्युः पादार्पितेक्षणा ।

साक्षादिव तपःसिद्धिर्वभासे वहरुन्धती ॥ ११ ॥

तेषामिति ॥ तेषामृषीणां मध्यगता साध्वी पतिव्रता । अतएव पत्युर्वेतिष्ठस्य पा-
दयोर्पितेक्षणा निविष्टदृष्टिरुन्धती साक्षात्मसत्ता तपःसिद्धिरिव । तेषामेवेति शेषः ॥
तेषां मध्यगतेति लिङ्गवचनादिगाम्प्यादियमुपमा ॥ बहु भूयिष्ठं यभासे भाति इम ॥

तामगौरवभेदेन मुनींश्चापश्यदीश्वरः ।

स्त्रीपुमानित्यनासृषेपा वृत्तं हि महितं सताम् ॥ १२ ॥

तामिति ॥ ईश्वरो भगवान्नामगन्धर्वो मुनींश्चागौरवभेदेन समानव्रतिपत्न्यापश्य-
द्दृष्टवान् । न चापमयिवेकः इत्याह—दि यस्मात्स्त्री पुमांश्चेत्येवानाया स्त्रीपुमभेदो
न विवक्षितः । किंतु मतां मातृनां वृत्तं चरित्रमेव मरिते दृश्यम् ॥ “गुणाः
पुत्राग्राने गुणेषु न च लिङ्गं न च वयः” इति भावः ॥

तदशेनादभूच्छंभोर्भूयान्दाराधमादरः ।

क्रियाणां सत्त्व धर्माणां सत्त्वत्त्वो मूलकौण्डम् ॥ १३ ॥

तदिति ॥ तदशेनादभूच्छंभोर्भूयान्दाराधमादरः शत्रुविजयार्थमादरो भूयान्-

हुतरोऽमृत । ननु दाराः कुप्रोपयुज्यन्त इत्यत्राह—धर्म्याणां धर्मादनपेनात्मा ।
 “ धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ” इति यत्प्रत्ययः ॥ क्रियाणामित्यादीनां मत्तः परि-
 व्रताः पत्न्यः सत्पत्न्यः ॥ “ पत्युर्नो यशसंपोणे ” इति टीप् । नकारश्च ॥
 मूलकारणं खलु ॥

धर्मेणापि पदं शर्वे कारिते पार्वतीं प्रति ।

पूर्वापराधभीतस्य कामस्योच्छ्रितं मनः ॥ १४ ॥

धर्मेणेति ॥ धर्मेण दारसंजिघृक्षालसणेनापि ॥ कर्मा ॥ शर्व ईश्वरे पार्वतीं
 प्रति पदं कारिते सति ॥ “ हृकोरन्यतरस्याम् ” इति शर्वस्याणिकर्तुः कर्मत्वम् ॥
 पूर्वापराधभीतस्य कामस्य मन उच्छ्रितम् । पुनरुज्जीवनावकाशो भवतीति स-
 त्याशमभूदित्यर्थः ॥

अथ ते मुनयः सर्वे मानयित्वा जगद्गुरुम् ।

इदमूचुरनूचानाः प्रीतिकण्टकितत्वचः ॥ १५ ॥

अथेति ॥ अथानूचानाः साङ्गवेदप्रवक्तारः ॥ “ अनूचानः प्रवचने साङ्गो-
 ती गुरोस्तु यः ” इत्यमरः ॥ “ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ” इति निपातः ॥
 प्रीत्या कण्टकिताः पुलकितास्त्वचो येषां ते तथोक्ताः । ते सर्वे मुनयो जगद्ग-
 हरं मानयित्वा पूजयित्वा वक्ष्यमाणमूचुः ॥

यद्ब्रह्म सम्यगाम्नातं यदग्नौ विधिना हुतम् ।

यच्च तप्तं तपस्तस्य विपक्वं फलमद्य नः ॥ १६ ॥

यदिति ॥ ब्रह्म वेदः ॥ “ वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ” इत्यमरः ॥ सम्यङ्द्वयमपूर्वं
 कामान्नातमधीतमिति यत् । अग्नौ विधिना हुतमिति यत् । तपथान्द्रायणादिकं
 तप्तमिति च यत्तस्याध्ययनेज्यातपोरूपस्य आश्रमत्रयसाध्यस्य कृत्स्नस्यापि कर्मण
 इत्यर्थः ॥ समुदायाभिधायकमेकवचनमन्यथावृत्त्यान्वयप्रसङ्गात् । न च नपुंसकै-
 कवद्भावोऽनपुंसकेनेति नियमात् ॥ फलं कार्यमद्य नोऽस्माकं विपक्वम् । मुनिपञ्च-
 मित्यर्थः ॥ कर्मणि क्तः ॥ “ पचो वः ” इति निष्ठातस्य वत्वम् ॥

तदेव फलमाह—

यदध्यक्षेण जंगतां वयमारोपितास्त्वया ।

मनोरथस्याविषयं मनोविषयमात्मनः ॥ १७ ॥

यदिति ॥ यद्यस्मात्कारणाज्जगतामध्यक्षेणाधिपेन त्वया वयं मनोरथस्याभिला-

पस्याविषयमगोचिरमात्मनः स्वस्य मनोविषयं मनोदेशमारोपिताः प्रापिताः ॥ त-
स्माद्विषयं फलमिति पूर्वोक्तं संबन्धः । सकलजगदन्वेष्टव्यस्य भगवतोऽपि वयम-
न्वेष्टव्या भवाम इति परमोत्कृष्टा वयमिति भावः ॥

तदेवोपपादयति—

यस्य चेतसि वर्तेथाः स तावत्कृतिनां वरः ।

किं पुनर्ब्रह्मयोनेर्यस्तव चेतसि वर्तते ॥ १८ ॥

वक्रोक्ति

यस्येति ॥ यस्य जनस्य चेतसि वर्तेथाः । येन स्पर्धम इत्यर्थः । स तावत्स-
पुत्र कृतिनां कृतकृत्यानां वरः श्रेष्ठः । प्रसङ्गो वेदस्य वेधसो वा योनेः कारण-
स्य । यद्वा वेदप्रमाणकस्य । तत्र चेतसि यो वर्तते । त्वया स्पर्धेत इत्यर्थः । किं
पुनः । स कृतिनां वर इति किमु वक्तव्यमन्यर्थः ॥

सत्यमर्काच्च सोमाच्च परमध्यास्महे पदम् ।

अथ त्वनैस्तरं तौभ्यां स्मरणानुग्रहात्तव ॥ १९ ॥

सत्यमिति ॥ अर्कात्सूर्याय सोमायन्द्राय परमुर्धः पदं म्यानमध्यास्महे ति-
ष्टामः । वयमिति शेषः । मन्त्रम् ॥ “ अर्धनीलम्यामां कर्म ” इति कर्मन्त्रम् ॥ अ-
थ तु तव ॥ कर्तुः ॥ स्मरणमेवानुग्रहः प्रसादस्तस्माद्देतोः । तौभ्यामेकैन्दुरभ्यामुर्ध-
स्तरमत्युर्ध्वं पदम् । अध्यास्महे इति संबन्धः ॥ उर्ध्वन्तरमिति द्रव्यप्रकर्षत्वात्प्राप्त-
प्रत्ययः ॥

त्वत्संभावितमात्मानं बहु मन्यामहे वयम् ।

प्रायः प्रत्ययमाधत्ते स्वगुणेषूत्तमादरः ॥ २० ॥

एवमिति ॥ वयं त्वया संभावितं मनुजं त्वत्संभावितमात्मानमात्ममध्यं व-
दधिरकं यथा तथा मन्यामहे । तथाहि । उत्तमादरः मनुष्यवत्तुल्यः मन्त्राः म-
न्युणेषु विषये प्रायेण भूता प्रत्ययं विश्वामाधत्ते जनपातः । सर्वस्यापि महाजनप-
रिग्रह एव पूज्यताहेतुरित्यर्थः ॥

या नः प्रीतिर्विरूपास्त त्वदनुष्ठानसंभवा ।

सा किमावेयते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥ २१ ॥

येति ॥ हे विष्णवा । त्वदनुष्ठानसंभवा त्वत्तुष्टेस्मरणजन्या मोक्षप्राप्तिर्यथा
प्रीतिः सा प्रीतिरनुष्ठानं किमावेयते किमर्थं निवेदये । तथाहि । देहिनां नान्यथा-
व्यवहारान्तरात्म्यानि । सर्वेतांश्या त्वदात्मप्रीतिरन्तरात्म्यानि इत्यत्र एव व-
क्तव्यं न पुनरुपश्रितं संवत्सराणि श्रावः ।

हुतरोऽभूत् । ननु दाराः कुप्रोपयुज्यन्त इत्यत्राह—धर्माणां धर्मादनपेतानाम् ॥
 “ धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ” इति यत्प्रत्ययः ॥ क्रियाणामिन्द्रादीनां सत्यः पति-
 व्रताः पत्न्यः सत्पत्न्यः ॥ “ पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ” इति ङीप् । नकारश्च ॥
 मूलकारणं खलु ॥

धर्मेणापि पदं शर्वे कारिते पार्वतीं प्रति ।

पूर्वापराधभीतस्य कामस्योच्छ्वसितं मनः ॥ १२ ॥

धर्मेणेति ॥ धर्मेण दारसंजिघृक्षालक्षणेनापि ॥ कर्त्रा ॥ शर्व ईश्वरे पार्वतीं
 प्रति पदं कारिते सति ॥ “ हृकोरन्यतरस्याम् ” इति शर्वस्याणिकर्तुः कर्मत्वम् ॥
 पूर्वापराधभीतस्य कामस्य मन उच्छ्वसितम् । पुनरुज्जीवनावकाशो भवतीति सप्र-
 त्याशमभूदित्यर्थः ॥

अथ ते मुनयः सर्वे मानयित्वा जगद्गुरुम् ।

इदमूचुरनूचानाः प्रीतिकण्टकितत्वचः ॥ १५ ॥

अथेति ॥ अथानूचानाः साङ्ख्यवेदप्रवक्तारः ॥ “ अनूचानः प्रवचने साङ्ख्येऽधी-
 ती गुरोस्तु यः ” इत्यमरः ॥ “ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ” इति निपातः ॥
 प्रीत्या कण्टकिताः पुलकितास्त्वचो येषां ते तथोक्ताः । ते सर्वे मुनयो जगद्गुरुं
 हरं मानयित्वा पूजयित्वा वक्ष्यमाणमूचुः ॥

यद्ब्रह्म सम्यगाम्नातं यदग्नौ विधिना हुतम् ।

यच्च तत्तं तपस्तस्य विपकं फलमद्य नः ॥ १६ ॥

यदिति ॥ ब्रह्म वेदः ॥ “ वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ” इत्यमरः ॥ सम्यङ्ज्ञियमपूर्व-
 कामाज्ञातमधीतमिति यत् । अग्नौ विधिना हुतमिति यत् । तपश्चान्द्रायणादिकं
 तप्तमिति च यत्तस्याध्ययनेज्यातपोरूपस्य आश्रमत्रयसाध्यस्य कृत्स्नस्यापि कर्मण
 इत्यर्थः ॥ समुदायाभिप्रायकमेकवचनमन्यथावृत्त्यान्वयप्रसङ्गात् । न च नपुंसकै-
 कवद्वावोऽनपुंसकेनेति नियमात् ॥ फलं कार्यमद्य नोऽस्माकं विपकम् । मुनिष्यन्न-
 मित्यर्थः ॥ कर्मणि क्तः ॥ “ पचो वः ” इति निष्ठातस्य वत्वम् ॥

तदेव फलमाह—

यदध्यक्षेण जंगतां वयमारोपितास्त्वया ।

मनोरथस्याविषयं मनोविषयमात्मनः ॥ १७ ॥

यदिति ॥ यद्यस्मात्कारणाज्जंगतामध्यक्षेणाधिपेन तया वयं मनोरथस्याभिला-

पस्याविषयमगोचरमात्मनः स्वस्य मनोविषयं मनोदेशमारोपिताः प्रापिताः ॥ त-
स्माद्विषयं फलमिति पूर्वेषु संबन्धः । सकलजगदन्वेष्टव्यस्य भगवतोऽपि वयम-
न्वेष्टव्या भवाम इति परमोत्कृष्टा वयमिति भावः ॥

तदेवोपपादयति—

यस्य चेतसि वर्तेथाः स तावत्कृतिनां वरः ।

किं पुनर्ब्रह्मयोनेर्यस्तव चेतसि वर्तते ॥ १८ ॥

ब्रह्मोक्ति

यस्येति ॥ यस्य जनस्य चेतसि वर्तेथाः । येन स्मर्यम् इत्यर्थः । स तावत्स
एव कृतिनां कृतकृतानां वरः श्रेष्ठः । प्रह्वणो वेदस्य वेधमो वा योनेः कारण-
स्य । यद्वा वेदप्रमाणकस्य । तत्र चेतसि यो वर्तते । त्वया स्मर्यत इत्यर्थः । किं
पुनः । स कृतिनां वर इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

सत्यमर्काच्च सोमाच्च परमध्यास्महे पदम् ।

अथ तृचैस्तरं ताभ्यां स्मरणानुग्रहात्तव ॥ १९ ॥

सत्यमिति ॥ अर्कात्सूर्याश्च सोमाश्चन्द्राश्च परमर्गः पदं स्थानमध्यास्महे ति-
ष्ठामः । वयमिति शेषः । सत्यम् ॥ “ अर्धशीटस्थामां कर्म ” इति कर्मणम् ॥ अ-
थ तु तव ॥ कर्तुः ॥ स्मरणमेवानुग्रहः प्रगाढतस्माद्भित्तोः । ताभ्यामर्कान्दुभ्यामर्गं
स्मरन्त्युद्योपदम् । अध्यास्महे इति संबन्धः ॥ उर्ध्वस्तर्गमिति द्रव्यप्रकर्षत्वात्प्राप्तम्
प्रत्ययः ॥

त्वत्संभावितमात्मानं बहु मन्यामहे वयम् ।

प्रायः प्रत्ययमाधत्ते सगुणेषूत्तमादरः ॥ २० ॥

त्वदिति ॥ वयं त्वया संभावितं मर्तृत्वं त्वत्संभावितमात्मानमात्ममरूपं ब-
ह्वधिकं यथा तथा मन्यामहे । तथाहि । उत्तमादरः मर्तृपूजकवृत्तः मन्वागः म-
गुणेषु विषये प्रायेण भूरा मन्यस्य विश्वामनाधत्ते जनदाति । सर्वस्यादि मराजनप-
रिग्रह एव पूज्यताहेतुमित्यर्थः ॥

या नः प्रीतिर्विरूपाक्ष त्वदनुष्ठानसंभवा ।

सा किमावेपते तुभ्यमन्तर्गतमासि देहिनाम् ॥ २१ ॥

येति ॥ हे विरूपाक्ष । त्वदनुष्ठानसंभवा त्वत्कर्तृत्वमप्यनुष्ठाना मोक्षदात्वं या
प्रीतिः सा प्रीतिरनुष्ठानं किमावेपते किमु निवेदने । तथाहि । देहिनां प्राप्तिना-
मन्तरात्मानप्राप्तिरिति । सर्वमांसेषु त्वत्सामर्थ्यादेवनाशेदेवतादि दायक एव य-
त्तदर्थो न पुनरोपनं संभवतीति भावः ।

हुतरोऽभूत् । ननु दाराः कुत्रोपयुज्यन्त इत्यत्राह—धर्म्याणां धर्मादनपेतानाम् ॥
 “ धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ” इति यत्प्रत्ययः ॥ क्रियाणामिज्यादीनां सत्यः पति-
 व्रताः पत्न्यः सत्पत्न्यः ॥ “ पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ” इति ङीप् । नकारश्च ॥
 मूलकारणं खलु ॥

धर्मेणापि पदं शर्वे कारिते पार्वतीं प्रति ।

पूर्वापराधभीतस्य कामस्योच्छ्वसितं मनः ॥ १४ ॥

धर्मेणेति ॥ धर्मेण दारसंजिघृक्षालक्षणेनापि ॥ कर्त्रा ॥ शर्व ईश्वरे पार्वतीं
 प्रति पदं कारिते सति ॥ “ हृकोरन्यतरस्याम् ” इति शर्वस्याणिकर्तुः कर्मत्वम् ॥
 पूर्वापराधभीतस्य कामस्य मन उच्छ्वसितम् । पुनरुज्जीवनावकाशो भवतीति सप्र-
 त्पाशमभूदित्यर्थः ॥

अथ ते मुनयः सर्वे मानयित्वा जगद्गुरुम् ।

इदमूचुरनूचानाः प्रीतिकण्टकितत्वचः ॥ १५ ॥

अथेति ॥ अथानूचानाः साङ्गवेदप्रवक्तारः ॥ “ अनूचानः प्रवचने साङ्गोऽधी-
 ती गुरोस्तु यः ” इत्यमरः ॥ “ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ” इति निपातः ॥
 प्रीत्या कण्टकिताः पुलकितास्तचो येषां ते तयोक्ताः । ते सर्वे मुनयो जगद्गुरुं
 हरं मानयित्वा पूजयित्वा वक्ष्यमाणमूचुः ॥

यद्वत्सल्यसम्यगान्नातं यदग्री विधिना हुतम् ।

यच्च ततं तपस्तस्य विपकं फलमथ नः ॥ १६ ॥

यदिति ॥ ब्रह्म वेदः ॥ “ वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ” इत्यमरः ॥ सम्यङ्निष्पन्नपूर्व-
 क्रमाज्ञातमधीतमिति यत् । अग्री विधिना हुतमिति यत् । तपश्चान्द्रायणादिकं
 तप्तमिति च यत्तस्याध्ययनेत्यानपोरूपस्य आश्रमप्रयसाध्यस्य कृत्स्नस्यापि कर्मण
 इत्यर्थः ॥ समुदायमिश्रायकपेकवचनमन्यथावृत्त्यान्वयप्रसङ्गात् । न च नपुंसकै-
 कवद्वायोऽनपुंसकेनेति नियमात् ॥ फलं कार्यमथ नोऽस्माकं विपकम् । मुनिव्यस-
 मित्यर्थः ॥ कर्मणि क्तः ॥ “ पचो वः ” इति निष्ठातस्य वतम् ॥

तदेव फलमाह—

यदप्यक्षेण जंगतां वयमारोपितास्त्व

मनोरपरेषाविदयं मनो ययमातः

यदिति ॥ ययमान्धारणाज्जंगतामध्यते गार्ग्ये

तद्योगात्पट्टी ॥ प्रवृत्तिपाराध्यं प्रमाणमाह—अष्टाभिर्मूर्तिभिरित्यंभूत इमं प्रकारं परार्थप्रवृत्तिरूपं प्राप्तः ॥ “भू माप्नो” इति धातोः कर्तरि क्तः ॥ सूचितो ज्ञापितोऽस्मि । मत्स्वमूर्तिचेष्टया सपाराध्यमनुमेयमित्यर्थः ॥

सोऽहं तृष्णातुरैर्वृष्टिं विद्युत्वानिव चातकैः ।

अरिविप्रकृतैर्देवैः प्रसूतिं प्रति याचितः ॥ २७ ॥

सोऽहमिति ॥ स परार्थवृत्तिरहं तृष्णातुरैश्चातकैर्वृष्टिं विद्युत्वानमेव इवारिविप्रकृतैः शत्रुपीडितैर्देवैः प्रसूतिं पुत्रोत्पादनं प्रति याचितः ॥ याचतेर्दुहादित्वादमधाने कर्मणि क्तः ॥

अत आहर्तुमिच्छामि पार्वतीमात्मजन्मने ।

उत्पत्तये हविर्भोक्तुर्यजमान इवारणिम् ॥ २८ ॥

अत इति ॥ अतः सुरप्राथितत्वाद्धेतोरात्मजन्मने पुत्राय । पुत्रमुत्पादयितुमित्यर्थः ॥ “क्रियायोपपदस्व—” इत्यादिना चतुर्थी ॥ पार्वतीं यजमानो यष्टा ॥ “पूज्यजोः शानन्” इति शानन्प्रत्ययः ॥ हविर्भोक्तुरग्रेरुत्पत्तयेऽरणिमग्निमन्धनदारविशेषमिव ॥ “निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः” इत्यमरः ॥ आहर्तुं संग्रहीतुमिच्छामि ॥

तामस्मदर्थे युष्माभिर्याचितव्यो हिमालयः ।

विक्रियायै न कल्पन्ते संवन्धाः सदनुष्ठिताः ॥ २९ ॥

तामिति ॥ अस्मदर्थेऽस्मत्प्रयोजने निमित्ते सति युष्माभिस्तां पार्वतीं हिमालयो हिमवान्याचितव्यः ॥ याचेर्दुहादित्वादमधाने कर्मणि क्त्यप्रत्ययः ॥ आवश्यकं चेतदित्याह—सद्भिः सत्पुर्णैरनुष्ठिताः संपदिताः संवन्धा योनादयो विक्रियायै नैकल्योत्पादनाय न कल्पन्ते न पर्याप्तवन्ति । न समर्था इत्यर्थः ॥ अन्वययोगाच्चतुर्थी ॥

न चाहं लौत्पात्तिरूपमिच्छामि किंतु देवोपकाराय । यथेवं निमित्तलक्ष्येषु विद्यमानेषु हिमगिरिः शिलाभूतस्य कन्यापरिणयेच्छा कथमित्युक्ते स एव मे श्लाघ्यः संवन्धोऽश्वभवान् हिमवानित्याह—

उन्नतेन स्थितिमता धुरमुद्वहता ध्रुवः ।

तेन योजितसंवन्धं विन मामप्यवधितम् ॥ ३० ॥

उन्नतेनेति ॥ उन्नतेन प्रांशुना ग्रामिदेन च स्थितिमना प्रतिष्ठापयता ध्रुवो धुरं

साक्षाद्दृष्टोऽसि न पुनर्विद्मस्त्वां वयमञ्जसा ।

प्रसीद कथयात्मानं न धियां पथि वर्तसे ॥ २२ ॥

साक्षादिति ॥ हे देव साक्षात्प्रसक्षेण दृष्टोऽसि । अञ्जसा पुनस्तत्त्वतस्तु त्वां वयं न विद्मः । दृश्यमानस्य रूपस्यातात्त्विकत्वादिति भावः । अतः प्रसीदानुगृह्णाण । आत्मानं निजस्वरूपं कथय । न चाकथितं तत्सुबोधमित्याह—धियां बुद्धीनां पथि न वर्तसे । अतस्त्वयैव त्वद्रूपं कथनीयमित्यर्थः ॥

तात्त्विकं रूपं तावदास्तां न दृश्यमानमपि रूपं तत्त्वतो रूपयितुं शक्यमित्याह—

किं येन सृजसि व्यक्तमुत येन विभर्षि तत् ।

अथ विश्वस्य संहर्ता भागः कतम एष ते ॥ २३ ॥

किमिति ॥ हे देव । एष दृश्यमानस्ते भागो मूर्तिः किम् । येन भागेन व्यक्तं प्रपञ्चं सृजसि सः । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात्सर्वत्र तच्छब्दोऽध्याहार्यः ॥ उत येन भागेन तद्व्यक्तं विभर्षि पालयसि स वा । अथ यो भागस्तस्य विश्वस्य संहर्ता स वा ॥ किमादयः संदेहे । कतमः । ब्रह्मविष्णुमहेश्वरेष्वयं कतमो भागस्तदुच्यतामित्यर्थः ॥

ननु हर इत्येवं निश्चयात्कथमयं संशयस्तत्राह—

अथवा सुमहत्येषा प्रार्थना देव तिष्ठतु ।

चिन्तितोपस्थितास्तावच्छाधि नः करवाम किम् ॥ २४ ॥

अथवेति ॥ अथवा हे देव सुमहती । शुद्धतमत्वादतिदुर्लभेत्यर्थः । एषा प्रार्थना निजरूपनिरूपणप्रार्थना तिष्ठतु । किंतु चिन्तितेन चिन्तिता वोपस्थिताश्चिन्तितोपस्थितास्तान्नोऽस्मांस्तावच्छाध्याज्ञापय किं करवाम ॥ प्रार्थनायां लोद ॥ अलमप्रस्तुतेन प्रस्तुते तावन्नियुद्धेत्यर्थः ॥

अथ मौलिगतस्येन्दोर्विशदैर्देशानां शुभिः ।

उपचिन्वन्प्रभां तन्वीं प्रत्याह परमेश्वरः ॥ २५ ॥

अथेति ॥ अथ परमेश्वरो मौलिगतस्येन्दोस्तन्वीमल्पात् । कलामात्रत्वादिति भावः । प्रभां कान्तिं विशदैः शुभ्रदैर्देशानां शुभिरुपचिन्वन्वर्धयन्प्रत्याह । प्रत्युवाचेत्यर्थः ॥

विदितं वो यथा स्वार्था न मे काश्चित्प्रवृत्तयः ।

ननु मूर्तिभिरष्टाभिरित्यञ्जुतोऽस्मि सूचितः ॥ २६ ॥

विदितमिति ॥ हे मुनयः काश्चिदपि मे प्रवृत्तयो व्यापाराः स्वार्था न भवन्ति यथा नया वो युष्माकं विदितम् ॥ वाक्यार्थः कर्मबुद्धयर्थत्वाद्गर्तमाने क्तः ।

ततः परममित्युक्ता प्रतस्थे मुनिमण्डलम् ।

भगवानपि संप्राप्तः प्रथमोद्दिष्टमास्पदम् ॥ ३५ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं मुनिमण्डलं मुनिसमूहः परममित्युक्ता ओमित्युक्ता । अनुमन्येत्यर्थः ॥ अव्ययमेतत् ॥ “ओमेवं परमं मतम्” इत्यमरः ॥ प्रतस्थे । भगवानीश्वरोऽपि प्रथमोद्दिष्टं पूर्वसंकेतितमास्पदं स्थानं महाकौशीरपातं संप्राप्तः ॥

ते चाकाशमसिद्धयाममुत्पत्य परमर्षयः ।

आसेदुरोपधिप्रस्थं मनसा समरंहसः ॥ ३६ ॥

त इति ॥ मनसा समरंहसो मनस्तुल्यवेगास्ते परमर्षयश्च ॥ पूर्वश्लोकोक्तेश्वरसमुच्चयार्थश्चकारः ॥ असिबच्छायाम् नीलमाकाशं खं प्रत्युत्पत्सौपधिप्रस्थं हिमवत्पुरमासेदुः । सद्यः प्रापुरित्यर्थः ॥

इतः परं दशभिः श्लोकैरोपधिप्रस्थमेव वर्णयति—

अलकामतिवाह्यैर्वसतिं वसुसंपदाम् ।

स्वर्गाभिप्यन्दवमनं कृत्वैवोपनिवेशितम् ॥ ३७ ॥

अलकामिति ॥ वसुसंपदां धनसमृद्धीनां वसतिं स्थानमलकां कुबेरनगरीमतिवाह्य । परिच्छिद्येति यावत् । उपनिवेशितमिव स्थितम् । तथा स्वर्गस्याभिप्यन्दोऽतिरेकः । अतिरिक्तजन इति यावत् । तस्य वमनं निःसारणं कृत्वौपनिवेशितमिव स्थितम् ॥ उभयत्रापि कौटिल्यः—“भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं परदेशापवाहेन सदेशाभिप्यन्दवमनेन वा निवेशयेत्” इति ॥ अलकामरावसतिशयितममृद्धिकामित्यर्थः ॥

गङ्गास्रोतःपरिक्षितं वप्रान्तर्ज्वलितौपधि ।

वृहन्मणिशिलासालं गुंतावपि मनोहरम् ॥ ३८ ॥

गङ्गेति ॥ गङ्गायाः स्रोतोभिः प्रवाहः परिक्षितं परिवेष्टितम् । नैरेव मपरिष्यमित्यर्थः । वप्रश्चयः । प्राकारैर्यस्यामिति यावत् ॥ “स्वाशयो वप्रमग्नियाम्” इत्यमरः ॥ तत्सान्त्वर्मध्ये ज्वलिताः प्रकाशमाना औपधयो यस्य तत्तथोक्तम् । ज्वलितौपधित्वाद्ग्रात्रिषु मंचारिणां दीपनिरपेक्षामन्यर्थः । वृहदिष्टुलो मणिशिलानां मणिशयानां सालः प्राकारो यस्य तत्तथोक्तम् ॥ “प्राकारो वरणः सालः” इत्यमरः ॥ अतएव गुमावपि मंचरणेऽपि मनोहरम् । अकृत्रिमदुर्गमंचरणमिति भावः ॥

जितसिंहभया नागा यत्राश्वा विलयोनयः ।

यक्षाः किंपुरुषाः पौरा योपितो वनदेवताः ॥ ३९ ॥

भारमुद्धृता । निर्वाहकेनेत्यर्थः । तेन हिमवता योजितः संघटितः संबन्धो यौनसं-
यस्य तं मामप्यवञ्चितमव्यामोहितं वित्त जानीत ॥ “विद ज्ञाने” इति धातोर्लो-
तार्हि स किं वाच्य इत्याशङ्क्याह—

एवं वाच्यः स कन्यार्थमिति वो नोपदिश्यते ।

भवत्प्रणीतमाचारमामनन्ति हि साधवः ॥ ३१ ॥

एवमिति ॥ कन्यार्थं कन्याप्रदानाय स हिमवानेवं वाच्य इति वो युष्म-
नोपदिश्यते । कुतः । हि यस्मात्साधवो विद्वांसो भवद्भिः प्रणीतं स्मृतिरूपेण
वदमाचारमामनन्त्युपदिशन्ति । न हि स्वयमुपदेष्टारः परोपदेशमपेक्षन्त इत्य-
र्थः ।

आर्याप्यरुन्धती तत्र व्यापारं कर्तुमर्हति ।

प्रायेणैवंविधे कार्ये पुरंध्रीणां प्रगल्भता ॥ ३२ ॥

आर्येति ॥ आर्या पूज्यारुन्धत्यपि तत्र विवाहकृत्ये व्यापारं साहाय्यं कर्त-
ति । तथाहि । प्रायेण प्राचुर्येणैवंविधे कार्ये विवाहादिकार्ये । दुर्घट इत्यर्थः ।
पुरंध्रीणां कुटुम्बिनीनाम् ॥ “स्यात्तु कुटुम्बिनी पुरंध्रिः” इत्यमरः ॥ प्रग-
ल्भता चातुर्यम् । स्त्रीप्रधानेषु कृत्येषु स्त्रीणामेव घटनापाठवमिति भावः ॥

तत्प्रयातौपधिप्रस्थं सिद्धये हिमवत्पुरम् ।

महाकोशीप्रपातेऽस्मिन्संगमः पुनरेव नः ॥ ३३ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मात्कारणादौपधिप्रस्थं नाम हिमवत्पुरं हिमवन्नगरं ति-
कार्यसिद्धयर्थं प्रयात गच्छत । अस्मिन्पुरोवातिनि महाकोशी नाम तत्रत्या का-
शदी तस्याः प्रपाते भृगावेव । सा नदी यत्र पतति तस्मिन्नित्यर्थः ॥ “प्रपात-
तयो भृगुः” इत्यमरः ॥ नोऽस्माकं पुनः संगमः । अस्त्विति शेषः । भवत्सम-
प्रतिपानपद्महर्मिदय निवत्स्वामीत्यर्थः ॥

तस्मिन्संपमिनामाये जाते परिणयोन्मुखे ।

जटुः परिग्रहव्रीहां प्राजापत्यास्तंपस्विनः ॥ ३४ ॥

तस्मिन्निति ॥ संपमिनां योगिनामाये तस्मिन्नीश्वरे परिणयोन्मुखे वि-
त्तुके जाते मनि प्रजापतेरिमे प्राजापत्याः । प्रसप्तपुत्रा इत्यर्थः । तपस्विनो मु-
निव्रीहः पत्नीभिर्व्रीहान् । गारिभ्यनिमिणामित्यर्थः ॥ “पत्नीपरिजनादानमू-
लाः परिग्रहाः” इत्यमरः ॥ जटुस्तपुः ॥ जटुर्जटुः ॥ न हि गमान-
मन्त्रे व्रीहान्बोद्धव्यमिति भावः ॥

ततः परममित्युक्ता प्रतस्थे मुनिमण्डलम् ।

भगवानपि संप्राप्तः प्रथमोद्दिष्टमास्पदम् ॥ ३५ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं मुनिमण्डलं मुनिमूढः परममित्युक्ता ओमित्युक्ता । अनुमन्येत्यर्थः ॥ अच्ययमेतत् ॥ “ओमेवं परमं मतम्” इत्यमरः ॥ प्रतस्थे । भगवानीश्वरोऽपि प्रथमोद्दिष्टं पूर्वसंकेतितमास्पदं स्थानं महाकीर्तीप्रपातं संप्राप्तः ॥

ते चाकाशमसिद्धयाममुत्पत्य परमर्षयः ।

आसेदुरोपधिप्रस्थं मनसा समरंहसः ॥ ३६ ॥

त इति ॥ मनसा समरंहसो मनस्तुल्यवेगास्ते परमर्षयश्च ॥ पूर्वश्लोकोक्तेष्वरसमुच्चयार्थश्चकारः ॥ अस्तिवज्ज्यामं नीलमाकाशं त्वं प्रत्युत्पत्सौपधिप्रस्थं हिमवत्पुरमासेदुः । सद्यः प्राप्सुरित्यर्थः ॥

इतः परं दशभिः श्लोकैरोपधिप्रस्थमेव वर्णयति—

अलकामतिवाह्यैव वसतिं वसुसंपदाम् ।

स्वर्गाभिव्यन्दवमनं कृत्वोपनिवेशितम् ॥ ३७ ॥

अलकामिति ॥ वसुसंपदां धनसमृद्धीनां वसतिं स्थानमलकां कुबेरनगरीमतिवाह्य । परिच्छिद्येति यावत् । उपनिवेशितमिव स्थितम् । तथा स्वर्गस्वाभिव्यन्दोऽतिरेकः । अतिरिक्तजन इति यावत् । तस्य वमनं निःसारणं कृत्वोपनिवेशितमिव स्थितम् ॥ उभयत्रापि कौटिल्यः—“भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं परदेशापवाहेन स्वदेशाभिव्यन्दवमनेन वा निबन्धयेत्” इति ॥ अलकामरावसतिशयितममृद्धिकमित्यर्थः ॥

गङ्गास्रोतःपरिक्षिप्तं वप्रान्तर्ज्वलितौपधि ।

वृहन्मणिशिलातालं गुप्तावपि मनोहरम् ॥ ३८ ॥

गङ्गेल्लि ॥ गङ्गायाः स्रोतोभिः प्रवाहः परिक्षिप्तं परिवेष्टितम् । तैरेव मपरिखमित्यर्थः । वप्रश्चयः । प्राकारर्चयामिति यावत् ॥ “स्याद्यपो वप्रमस्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ तस्मान्तर्मध्ये ज्वलिताः प्रकाशमाना ओपधयो यस्य तत्तथोक्तम् । ज्वलितौपधित्वाद्वात्रिषु मंचारिणां दीपनिरपेक्षमित्यर्थः । वृहद्दिपुलां मणिशिलानां मणिष्वयानां मालः प्राकारो यस्य तत्तथोक्तम् ॥ “प्राकारो वरणः मालः” इत्यमरः ॥ अतएव गुप्तावपि संवरणेऽपि मनोहरम् । अकृत्रिमदुर्गमं वरणमिति भावः ॥

जितेति ॥ यत्र पुरे नागा गजा जितं सिंहैर्भ्यो भयं यैस्ते तथोक्ताः । सिंह
धिकबला इत्यर्थः ॥ नाथस्तु “पदं तु पारश्रुतिर्धातरक्तम्” (१. ६) इत्येतद्विरं
धभयात् “वीतवीतभयाः” इति पपाठ । तथा न भेतव्यं तत्र वनगजानां सिंह
त्वाभिधानात् । अत्र लोपधिप्रसङ्गगजानां हिमवन्महिम्ना सिंहातिरेकसंभवेनावि
धादिति । “वीतवीतभयाः” इति पाठे वीतं विगतं वीतात्पादाहुशकर्मभ्यां
येषां ते तथोक्ताः । स्वभावविनीता इत्यर्थः ॥ “पादकर्म युतं प्रोक्तं यातमहुशः
रणम् । उभयं वीतमाख्यातम्” इति यादवः ॥ अश्वा विलयोनयो विलसंभवा
अन्यत्र तु न तथेति वैचित्र्यम् । उक्तं च—“अमृताद्वाप्पतो वद्वेदेभ्योऽण्ड
गर्भतः । साम्नो ह्यानामुत्पत्तिः सप्तधा परिकीर्तिता” इति ॥ यक्षाः प्रसिद्धाः ।
पुरुषाः किनराश्च पौराः पुरजनाः । वनदेवता एव योषितः । नतु मानुष्य इत्यर्थः

शिखरासक्तमेधानां व्यज्यन्ते यत्र वेदमनाम् ।
अनुगर्जितसंदिग्धाः करणैर्मुरजस्वनाः ॥ ४० ॥

शिखरेति ॥ यत्र पुरे शिखरेष्वासक्ता मेधा येषां तेषां वेदमनां संवन्धिनः
अनुगर्जितानि प्रतिगर्जितानि तैः संदिग्धा मुरजस्वनाः करणैस्तालव्यवस्थापै
स्ताडनविशेषैः । तदुक्तं राजकंदर्पेण—“नृत्यवादित्रगीतानां प्रयोगवशभेदि
म् । संस्थानं ताडनं रोषः करणानि प्रचक्षते” इति ॥ व्यज्यन्ते स्फुटीक्रियन्ते

यत्र कल्पद्रुमैरेव विलोलविटपांशुकैः ।

गृह्यन्त्रपताकाश्रीरपौरादरनिर्मिता ॥ ४१ ॥

यत्रेति ॥ यत्र नगरे विलोलानि चञ्चलानि विटपेष्वंशुकानि येषां तैः क
द्रुमैरेवापौरादरेण पौरादरं विनैव निर्मिता । अयत्नसिद्धेत्यर्थः । गृहेषु यानि
न्त्राण्याधारदारुणि तेषु पताकास्तासां श्रीः संभवतीति शेषः । तत्र लम्बाम्ब
कल्पतरव एव वज्रयन्तीति संभाव्यन्त इत्यर्थः ॥

यत्र स्फटिकहर्म्येषु नक्तमापानभूमिषु ।

ज्योतिषां प्रतिविम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम् ॥ ४२ ॥

यत्रेति ॥ यत्र पुरे नक्तं रात्रौ स्फटिकहर्म्येष्वपापानभूमिषु पानगोष्ठीमदे
ज्योतिषां नक्षत्राणां प्रतिविम्बान्युपहारतां पुष्पोपहारत्वं मौक्तिकोपहारत्वं वा
श्रुवन्ति ॥

यत्रौषधिप्रकाशेन नक्तं दर्शितसंचराः ।

अनभिज्ञास्तमित्याणां दुर्दिनेष्वभिस्तारिकाः ॥ ४३ ॥

यत्रेति ॥ यत्र पुरे दुर्दिनेषु मेघाच्छादिवमेषु नक्तमोषधीनां तृणज्योतिषां प्रकाशेन मंचरन्त एभिर्नित मंचराः पन्थानः ॥ “गोचरमंचर-” इत्यादिना यमययान्तो निपातः ॥ दांशेतमंचराः प्रकाशितमार्गा अभिसारिकाः कान्तार्थिन्यः ॥ “कान्तार्थिनी तु या यानि संकेतं साभिसारिका ” इत्यमरः ॥ तमिस्ताणां तमसाम् ॥ कृषोगात्कर्मणि पठ्ठी ॥ अनभिज्ञाः । तमांमि नाभिजानन्तीत्यर्थः ॥

यौवनान्तं वयो यस्मिन्नान्तकः कुसुमायुधात् ।

रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा संज्ञाविपर्ययः ॥ ४४ ॥

यौवनान्तमिति ॥ यस्मिन्पुरे वयो यौवनान्तं यौवनावधिकम् । सर्वेऽप्यजरा इत्यर्थः । तथा कुसुमायुधात्कामात् । अन्य इति शेषः । अन्तको मृत्युर्न । अन्तीति शेषः । विराहिणां तादृग्दुःखोन्पादकत्वादान्तकत्वोपचारः । कामं विना मृत्युर्नास्तीत्यर्थः । अतएव तत्कार्यभूतमरणाभाव इत्याशयेनाह—रतीति ॥ रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा मृषिरेव संज्ञाविपर्ययश्चेतनापगमः । न तु दीर्घनिद्रारूप इत्यर्थः । अवस्थाः सर्वेऽजरामरा इति श्लोकोक्तात्पर्यार्थः । अन्तयत्यन्तं करोतीत्यन्तकः ॥ अन्तयतेस्तत्करोतीति ण्यन्ताद्यत्पर्ययः ॥

भ्रूभेदिभिः सकम्पोष्ठैर्ललिताङ्गुलितर्जनैः ।

यत्र कोपैः कृताः स्त्रीणामाप्रसादार्थिनः प्रियाः ॥ ४५ ॥

भ्रूभेदिभिरिति ॥ यत्र पुरे प्रिया युवानो भ्रूभेदिभिर्भ्रूमङ्गवद्भिः सकम्पा ओष्ठा येषु तैर्ललितान्यङ्गुलितर्जनानि येषु तैः स्त्रीणां कोपैर्मनारूपैराम्रसादार्थिन आप्रसादं प्रसादपर्यन्तमर्थिनो याचकाः कृताः । न तु शत्रुकोपैरिति भावः ॥

संतानकतरुच्छायासुप्तविद्याधराध्वगम् ।

यस्य चोपवनं बाह्यं गन्धवद्गन्धमादनम् ॥ ४६ ॥

संतानकेति ॥ किंचेति चार्थः । संतानकतरोच्छायासु सुप्ता विद्याधरा देवताविशेषास्त एवाध्वगा यस्मिंस्तत्तथोक्तं गन्धवद्गन्धादयं गन्धमादनं नाम गिरिर्यस्य पुरस्य बहिर्भवं बाह्यमुपवनमारामः ॥ संतानकतरुच्छायेत्यत्र पूर्वपदार्थेवाङ्गुल्यसंभवेऽपि “शलभच्छायम्” “इक्षुच्छायम्” इतिवत्समर्थच्छायानिष्पत्तेस्तदपेक्षाभावात् “छाया बाह्ये” इति नपुंसकत्वं नास्तीत्यनुसंधेयम् ॥ अत्र “गन्धवद्गन्धमादनम्” इत्यागन्तुकः पाठः । प्राचीनपाठस्तु “गुग्गन्धिगन्धमादनः” इति पुल्लिङ्गान्तः । अतएव क्षीरसायिना “गन्धमादनमन्ये च” इत्यत्र गन्धेन

जितेति ॥ यत्र पुरे नागा गजा जितं विदेभ्यो भयं मेमे नथोक्ताः । नि-
धिकयला इत्यर्थः ॥ नाभस्तु “ परं तुपाग्नान्तिर्धातुस्तम ” (१. ६) इत्येनाग्ने-
धमयात् “ वीतवीतभयाः ” इति पपाठ । नथा न भेतव्यं तत्र वनगजानां मितत
साभिधानात् । अत्र तोषधिप्रखगजानां हिमवन्माहध्ना गिटानिरेकसंभवेनागो
धादिति । “ वीतवीतभयाः ” इति पाठे वीतं विगतं वीतान्पादाङ्गुलकर्मभ्यां वपं
येषां ते तथोक्ताः । स्वभार्यायनीता इत्यर्थः ॥ “ पादकर्म युतं मोक्तं यातमङ्गु-
रणम् । उभयं वीतमाख्यातम् ” इति यादवः ॥ अथा विलयोनयो विलसंभवाः ।
अन्यत्र तु न तथेति वैचित्र्यम् । उक्तं च—“ भमृताद्याप्यतो वरंवेदेभ्योऽग्नाव
गर्भतः । साम्रो ह्यानामुत्पत्तिः सप्तधा पारुकीतिता ” इति ॥ यथाः प्रमिदाः किं
पुरुषाः किंनराश्च पौराः पुरजनाः । वनदेवता एव योयपतः । नतु मानुष्य इत्यर्थः ॥

शिखरासक्तमेधानां व्यज्यन्ते यत्र वेश्मनाम् ।

अनुगर्जितसंदिग्धाः करणैर्मुरजस्वनाः ॥ ४० ॥

शिखरेति ॥ यत्र पुरे शिखरेष्वामक्ता मेधा येषां तेषां वेश्मनां संघन्यता ।
अनुगर्जितानि प्रतिगर्जितानि तैः संदिग्धा मुरजस्वनाः करणैस्तालव्यवस्थापकै-
स्ताडनविशेषैः । तदुक्तं राजकंदर्पेण—“ वृत्त्ययादित्रगीतानां प्रयोगवशाभेदिना-
म् । संस्थानं ताडनं रोधः करणानि प्रचक्षते ” इति ॥ व्यज्यन्ते स्फुटीकियन्ते ॥

यत्र कल्पद्रुमैरेव विलोलविटपांशुकैः ।

गृहयन्त्रपताकाश्रीरपौरादरनिर्मिता ॥ ४१ ॥

यत्रेति ॥ यत्र नगरे विलोलानि चञ्चलानि विटपेष्वंशुकानि येषां तैः कल्प-
द्रुमैरेवापौरादरेण पौरादरं विनैव निर्मिता । अपत्नसिद्धेत्यर्थः । गृहेषु यानि य-
न्त्राण्याधारदारुणि तेषु पताकास्तासां श्रीः संभवतीति शेषः । तत्र लम्बाम्बताः
कल्पतरव एव वैजयन्तीति संभाव्यन्त इत्यर्थः ॥

यत्र स्फटिकहर्म्येषु नक्तमापानभूमिषु ।

ज्योतिषां प्रतिविम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम् ॥ ४२ ॥

यत्रेति ॥ यत्र पुरे नक्तं रात्रौ स्फटिकहर्म्येष्वपापानभूमिषु पानगोष्ठीमदेशे
ज्योतिषां नक्षत्राणां प्रतिविम्बान्युपहारतां पुष्पोपहारत्वं मौक्तिकोपहारत्वं वा प्रा-
प्नुवन्ति ॥

यत्रौषधिप्रकाशेन नक्तं दर्शितसंचराः ।

अनभिज्ञास्तमिस्त्राणां दुर्दिनेष्वभिसारिकाः ॥ ४३ ॥

संमति हिमवन्तमेव जंगमस्वावरूपद्वयसाधारणोर्विशेषणोर्विशिनष्टि—
धातुताम्राधरः प्रांशुर्देवदारुवृहद्भुजः ।

प्रकृत्यैव शिलोरस्कः सुव्यक्तो हिमवानिति ॥ ५१ ॥

धात्विति ॥ धातुवत्ताम्रोऽधरो यस्य स तथोक्तः । अन्यत्र धातुरेव ताम्रोऽधरो
यस्य । प्रांशुन्नतः । उभयत्रापि समानम् । देवदारुवृहन्तौ भुजौ यस्य स तथो-
क्तः । देवदारु एव वृहन्तौ भुजौ यस्येत्यन्यत्र । प्रकृत्या सभावेनैव शिलावदुरो
यस्य स शिलोरस्कः । शिलैवेत्यन्यत्र ॥ “ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ” इति कप् ॥
अतो हिमवानिति सुव्यक्तः ॥ वर्तमाने क्तः ॥ मत्वं स एवायं हिमवानिति त-
द्धर्ममत्यभिज्ञानादवधारित इत्यर्थः ॥

विधिप्रयुक्तसत्कारैः स्वयं मार्गस्य दर्शकः ।

स तैराक्रमयामास शुद्धान्तं शुद्धकर्मभिः ॥ ५२ ॥

विधीति ॥ स हिमवान्निर्वाधना शास्त्रेण प्रयुक्तसत्कारैः कृतार्चनैः शुद्धकर्म-
भिरदुष्टचारैः । शुद्धान्तप्रवेशार्हैरित्यर्थः । तैर्मुनिभिः स्वयं मार्गस्य दर्शयतीति
दर्शको दर्शयिता मन् ॥ पश्यतेर्णन्तादप्रत्ययः ॥ शुद्धान्तमन्तःपुरमाक्रमयामा-
स । प्रवेशयामो लर्थः ॥ अत्र क्रमेरग्न्यर्थत्वात् “ गातुर्दि- ” इत्यादिना तैरि-
त्यस्य न कर्मत्वम् ॥

तत्र वेत्रासनासीनान्कृतासनपरिग्रहः ।

इत्युवाचेश्वरान्वाचं प्राञ्जलिर्भूधरेश्वरः ॥ ५३ ॥

तत्रेति ॥ चेन्न ललाविशेषः । तत्र शुद्धान्ते वेत्रामनासीनान्वेषमर्पावष्टरोपवि-
ष्टानीश्वरान्भूमुनीन्भूधरेश्वरो हिमवान्कृतासनपरिग्रहः । उपविष्टः सन्नित्यर्थः ।
प्राञ्जलिः कृताञ्जलिः मन । इत्येवं वाचमुवाच ॥

अपमेघोदयं वर्षमदृष्टकुसुमं फलम् ।

अतर्कितोपपन्नं वो दर्शनं प्रतिभाति मे ॥ ५४ ॥

अपेति ॥ अतर्कितोपपन्नमर्पावचारनमेवोपगतम् । अन्यन्तागंभावितमित्यर्थः ।
वो युष्माकं दर्शनमपमेघोदयं वर्षमनन्ना दृष्टिस्तथादृष्टं कुसुमं यस्य न तथोक्तं फलं
च तन्मे प्रतिभाति । अतिदुर्लभलाभः संवृत्त इत्यर्थः ॥ अत्र यथादृष्टमुपगच्छता-
रणयोगभावेऽपि वर्षफलरूपकार्ययोग्यद्वयविधानाद्विभासना । मुनिदर्शनस्य वि-
शिष्टवृत्तित्वेन च तत्पणादुपकार्यकारधेनुसमोः संसाष्टः ॥

मादयतीति गन्धमादन इति व्याख्याय प्रयोगे च पुंलिङ्गता दृश्यत इत्याशये
नोक्तं “ सुगन्धिर्मन्धमादनः ” इति कालिदास इति ।

अथ ते मुनयो दिव्याः प्रेक्ष्य हैमवतं पुरम् ।

स्वर्गाभिसंधिसुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे ॥ ४७ ॥

अथेति ॥ अथ ते दिवि भवा दिव्या मुनयो हिमवत इदं हैमवतं पुरं मेदं
स्वर्गाभिसंधिना स्वर्गोद्देशेन यत्सुकृतं ज्योतिषोपाद्यनुष्ठानं तत्स्वर्गाभिसंधिसुकृ
वञ्चनां प्रतारणामिव मेनिरे । हिमवन्नगरमवेक्ष्य स्वर्गस्य पुण्यफलत्वं वदता वेदे
वर्यं विप्रलब्धा इत्यर्थः । स्वर्गादतिरमणीयमिति भावः ॥

ते सद्यनि गिरेर्वेगादुन्मुखद्वाःस्थवीक्षिताः ।

अवतेरुर्जटाभारैर्लिखितानलनिश्चलैः ॥ ४८ ॥

त इति ॥ लिखितानलनिश्चलैः । चित्रगतज्वलननिष्पन्दैरिति वेगप्रकर्षो
क्तिः । जटाभारैरुपलक्षितास्ते मुनयः । द्वारि तिष्ठन्तीति द्वाःस्था द्वारपालकाः
“ प्रतीहारे द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः ” इत्यमरः ॥ उन्मुखैरुर्ध्वमुखैर्द्वाःस्थै
वीक्षिताः सन्तः । न तु विनिवारिता इत्यर्थः । गिरेर्हिमवतः सद्यनि वेगादवते
रुवतीर्णवन्तः ॥

गगनादवतीर्णा सा यथावृद्धपुरःसरा ।

तोयान्तर्भास्करालीव रेजे मुनिपरंपरा ॥ ४९ ॥

गगनादिति ॥ गगनादवतीर्णावरुद्धा यथावृद्धं वृद्धानुक्रमेण स्थिताः पुरः
सरा अग्रेसरा यस्यां सा तथोक्ता ॥ अनुपमर्जनाधिकारान्न डीप् ॥ सा मुनिप
रंपरा मुनिपद्मिस्तोयान्तस्तोयाम्यन्तरे भास्कराली प्रतिविम्बिताकीर्णद्विरिति
रेजे । एतेन मुनीनां तेजस्वित्वेऽपि सुखसंदर्शनं सूचयति । भास्कराणां भूयि
ष्ठ्वसंभावनार्थं तोयान्तरित्युक्तम् । अतएव बहुत्वसिद्धिश्च ॥

तानर्घ्यानर्घ्यमादाय दूरात्प्रत्युद्ययौ गिरिः ।

नमयन्सारगुरुभिः पादन्यासैर्वसुंधराम् ॥ ५० ॥

नानिति ॥ गिरिर्हिमवानर्घ्यमर्घ्यार्थं जलमादाय सारगुरुभिरन्तःसारदुर्गैः
पादन्यामैर्वसुंधरां नमयन्नपः प्रापयन् । अग्रेमहन्तीन्यर्घ्यान्पूज्यान् ॥ दण्डादित्वा
दग्न्ययः ॥ तान्मुनीन्द्वाग्न्यन्युद्ययौ ॥

संप्रति हिमवन्तमेव जंगमस्त्रावरूपद्वयसाधारणैर्विशेषणैर्विशिनष्टि—

धातुताम्राधरः प्रांशुर्देवदारुवृहज्जुजः ।

प्रकृत्यैव शिलोरस्कः सुव्यक्तो हिमवानिति ॥ ५१ ॥

धात्विति ॥ धातुवत्ताम्रोऽधरो यस्य स तथोक्तः । अन्यत्र धातुरेव ताम्रोऽधरो यस्य । प्रांशुन्नतः । उभयत्रापि समानम् । देवदारुवृहन्तौ भुजौ यस्य स तथोक्तः । देवदारु एव वृहन्तौ भुजौ यस्येत्यन्यत्र । प्रकृता सभावेनैव शिलावदुरो यस्य स शिलोरस्कः । शिलैवेत्यन्यत्र ॥ “उरःप्रभृतिभ्यः कप्” इति कप् ॥ अतो हिमवानिति मुन्यक्तः ॥ वर्तमाने क्तः ॥ मत्पुं स एवायं हिमवानिति तद्धर्ममत्पुंभिज्ञानादवधारित इत्यर्थः ॥

विधिप्रपुक्तसंस्कारैः स्वयं मार्गस्य दर्शकः ।

स तैराक्रमयामास शुद्धान्तं शुद्धकर्मभिः ॥ ५२ ॥

विधीति ॥ स हिमवान्विधिना शास्त्रेण प्रपुक्तसंस्कारैः कृतार्चनैः शुद्धकर्मभिरदुष्टचरितैः । शुद्धान्तप्रवेशार्हैरित्यर्थः । तैर्मुनिभिः स्वयं मार्गस्य दर्शयतीति दर्शको दर्शयिता मन ॥ पश्यतेर्ण्यन्तादणप्रत्ययः ॥ शुद्धान्तमन्तःपुरमाक्रमयामास । प्रवेशयामास त्वर्थः ॥ अत्र कर्मण्यर्थत्वात् “गतिशुद्धि—” इत्यादिना तैरित्यस्य न कर्मत्वम् ॥

तत्र वेत्रासनासीनान्कृतासनपरिश्रहः ।

इत्युवाचे श्वरान्वाचं प्राञ्जलिर्भूधरेश्वरः ॥ ५३ ॥

तत्रेति ॥ वेत्रं लताविशेषः । तत्र शुद्धान्तं वेत्रामनामीनान्वेषमपविष्टोपविष्टानीश्वरान्प्रभृन्मुनीन्भूधरेश्वरो हिमवान्कृतासनपारश्रहः । उपाविष्टः गच्छित्यर्थः प्राञ्जलिः कृताञ्जलिः मन । इत्येवं वाचमुवाच ॥

अपमेषोदयं वर्षमदृष्टकुमुमं फलम् ।

अतर्कितोपपन्नं वो दर्शनं प्रतिभाति मे ॥ ५४ ॥

अवेति ॥ अतर्कितोपपन्नमविचारितमेवोपगतम् । अन्यन्तागंभाविनमिन्यर्थः वो युष्माकं दर्शनमपमेषोदयं वर्षमनन्ना दृष्टमपादृष्टं कुमुमं यस्य तत्तथोक्तं फलं च तन्मे प्रतिभाति । अतिदुर्लभाभाः मंथन इत्यर्थः ॥ अत्र मेषोदयकुमुमफलपरा रणशोभावेऽपि वर्षफलरूपकार्ययोग्यतामिधानाद्भावना । मुनिदर्शनस्य विशिष्टश्रुतत्वेन च रणपादृषकार्यकार्येण्युभयोः मंगलं ॥

मूढं बुद्धमिवात्मानं हैमीभूतमिवायसम् ।

भूमेर्दिवमिवारूढं मन्ये भवदनुग्रहात् ॥ ५५ ॥

मूढमिति ॥ भवदनुग्रहादात्मानं मां मूढं बुद्धिं विनाकृतं बुद्धमिव मूढो भू-
त्वा यो बुद्धवांस्तमिव ॥ कर्तरि क्तः ॥ आयसमयोविकारं हैमीभूतम् । आयसत्
विहाय सौवर्णत्वं प्राप्तमिवेत्यर्थः । भूमेर्भूलोकादिवं स्वर्गमारूढमिव मन्ये । ज्ञान-
रूपस्थानान्यद्य मे परमुत्कृष्यन्त इति भावः ॥

अद्यप्रभृति भूतानामधिगम्योऽस्मि शुद्धये ।

यदध्यासितमर्हद्भिस्तद्धि तीर्थं प्रचक्षते ॥ ५६ ॥

अद्येति ॥ अद्यप्रभृतीन् आरभ्य भूतानां प्राणिनां शुद्धयेऽधिगम्योऽस्मि । शु-
द्धार्थिनां तीर्थभूतोऽस्मीत्यर्थः । भवदागमनादिति शेषः । हि यस्मात् । यदर्हद्भि-
स्तद्भिर्ध्यासितमधिष्ठितम् । जुष्टमिति यावत् । तत्तीर्थं प्रचक्षते ॥ “निपानागम-
योस्तीर्थमृपिजुष्टजले गुरौ” इत्यमरः ॥

अवैमि पूतमात्मानं द्वयेनैव द्विजोत्तमाः ।

मूर्ध्नि गङ्गाप्रपातेन धौतपादाम्भसा च वः ॥ ५७ ॥

अवैमीति ॥ हे द्विजोत्तमाः । आत्मानं मां द्वयेनैव पूतं शुद्धमवैम्यवगच्छामि ।
केन द्वयेन । मूर्ध्नि गङ्गाप्रपातेन मन्दाकिनीपातेन वो युष्माकं धौतयोः क्षालित-
योः पादयोरम्भसा च ॥ गङ्गाजलवत्पादाम्भसः पावनत्वमिर्लोपम्यं गम्यते । तच्च
“प्रस्तुताप्रस्तुतयोः” इति दीपकालंकारः । “प्रियः प्रियतराख्यानम्” इति
लक्षणात्प्रियोऽलंकार इति केचित् ॥

जंगमं प्रैष्यभावे वः स्थावरं चरणाङ्कितम् ।

विभक्तानुग्रहं मन्ये द्विरूपमपि मे वपुः ॥ ५८ ॥

जंगममिति ॥ हे मुनयः । द्विरूपं जंगमस्थावरात्मकत्वाद्भिन्नप्रकारकर्मापि
वर्षुविभक्तानुग्रहं विभज्य कृतप्रमाणं मन्ये । कुतः । जंगमं वपुर्वो युष्माकं प्रैष्य-
भावे कैकर्ये । स्थितमिति शेषः ॥ “मादृढोढोढयेप्येषु वृद्धिर्वक्तव्या” इति ।
द्विः ॥ “नियोज्यार्किकग्न्यभुजिष्यपरिचारकाः” इत्यमरः ॥ स्थावरं वपुश्च
णाङ्कितम् । अयमेव हि महाननुग्रहो दागजनस्य यन्कर्मसु निपाजनं मूर्ध्नि न
दन्त्यामर्थेन तान्पर्यार्थः ॥

भवत्संभावनोत्थाय परितोषाय मूर्च्छते ।

अपि व्याप्तदिगन्तानि नाङ्गानि प्रभवन्ति मे ॥ ५९ ॥

भवदिति ॥ व्याप्ता दिगन्ता यैस्तानि व्याप्तदिगन्तानि । महान्यपीत्यर्थः । मे ममाङ्गानि भवत्संभावनोत्थाय युष्मदनुग्रहजन्याय मूर्च्छते व्याप्नुवते परितोषाय न प्रभवन्ति न पर्याप्नुवन्ति ॥ अलमर्थयोगाच्चतुर्थी ॥ यथा महत्स्यापि मद्गात्रेषु न मारिषे तथा मे हर्षो वर्धते इत्यर्थः ॥

न केवलं दरीसंस्थं भास्वतां दर्शनेन वः ।

अन्तर्गतमपास्तं मे रजसोऽपि परं तमः ॥ ६० ॥

नेति ॥ भास्वतां तेजसिनां विवस्वतां च वो युष्माकं दर्शनेन केवलं दरीसंस्थं गुहागतं तमो ध्वान्तरूपमेव नापाम्नुम् । किंतु मेऽन्तर्गतमन्तरात्मगतं रजसो रजो-गुणात्परमनन्तरं तमोऽज्ञानरूपमप्यपास्तम् । रजस्तु पादन्यासरेवापास्तमिति भावः ॥ असिद्धर्भासद्विर्बाधं तमोऽपास्त एभिस्तान्तरमपीति व्यतिरेको व्यज्यते ॥

कर्तव्यं वो न पश्यामि स्याच्चेत्किं नोपपद्यते ।

मन्ये मत्पावनायैव प्रस्थानं भवतामिह ॥ ६१ ॥

कर्तव्यमिति ॥ कर्तव्यं कार्यं वो युष्माकं न पश्यामि । निस्पृहत्वादिति भावः । अथ स्याच्चेद्विद्येत यदि किं नोपपद्यते किं नाम न संभवति । सर्वं सुलभमेव-त्यर्थः । अथवा किमत्र प्रयोजनार्चन्तयेत्याह—मत्पावनाय मच्छोषनार्थैव भवता-मिह विषये प्रस्थानम् । इमं देशमुद्दिश्येदं प्रयाणमित्यर्थः । मन्ये तर्कयामि ॥

तथापि तावत्कस्मिंश्चिदाज्ञां मे दातुमर्हथ ।

विनियोगप्रसादा हि किंकराः प्रभविष्णुषु ॥ ६२ ॥

तथापीति ॥ तथापि भवतां निस्पृहत्वेऽपि कस्मिंश्चित् । कर्मशीति शेषः । आश्वासनं कुर्वित्यादेशं तावदिदानीं मे मयं दातुमर्हथ । मद्नुग्रहपुञ्जोति भावः । हि यस्मात्किंकरा भूत्याः । प्रभवन्तीति प्रभविष्णुषु मनुषु विषये ॥ “भुवश्च” इतीष्णुप्रत्ययः ॥ विशेषेण निषोगो विनियोगः मेषणमेव प्रमादोऽनुग्रहो येषां ते तपोभूताः । अन्यथा स्वस्वामिभावो निष्कल इति भावः ॥

एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजोवितम् ।

व्रत येनात्र वः कार्यमनास्या वाह्यवस्तुषु ॥ ६३ ॥

एत इति ॥ किं ददुना । एते वयममी दाग इयं इत्यत्र त्रीरितं मानभूता ।

परममेवास्पदमित्यर्थः । कन्या । अर्पणां मध्ये येन गनेन चः कार्यं प्रयोजनं कृतं ।
तस्मिन् शेषः । येन सोऽपि दीपन इति भावः ॥ रत्नादिरण्यादिकं तु न मे गन्त-
मित्याह—वाद्यवस्तुषु कनकरत्नादिष्वनान्धानादरः ॥ मत्तन्मर्मातिषेधेऽपि नन्व-
मास इष्यते ॥ अदेयं न किञ्चिदस्तीति भावः ॥

इत्थंचिवांस्तमेवार्थं गुह्यामुखविसर्पिणा ।

द्विरिव प्रतिशब्देन व्याजहार हिमालयः ॥ ६२ ॥

इतीति ॥ इत्थंचिवानुक्तवान् ॥ वचेः कमुप्रत्ययः ॥ हिमालयो हिमवान् ।
हानां मुखेषु विवरेषु विसर्पतीति तथोक्तेन प्रतिशब्देन तमेव पूर्वोक्तमेवार्थं हिं-
वारम् ॥ “ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ” इति सुच्प्रत्ययः ॥ व्याजहार वभाषे ॥

अथाङ्गिरसमग्रण्यमुदाहरणवस्तुषु ।

ऋषयो नोदयामासुः प्रत्युवाच स भूधरम् ॥ ६५ ॥

अथेति ॥ अयानन्तरमृषय उदाहरणानि कथामसङ्गास्त एव वस्तून्यर्थानि
प्वग्रं नयतीत्यग्रणीस्तमग्रण्यं प्रगल्भम् ॥ “ सत्सूक्ष्मि- ” इत्यादिना ऋषि-
ग्रामाभ्यां नयतेरिति वक्तव्यम् ” इति णत्वम् ॥ अङ्गिरसं नामपि नोदयामा-
सुः प्रतिवक्तुं प्रेरयामासुः । सोऽङ्गिरा भूधरं हिमवन्तं प्रत्युवाच ॥

उपपन्नमिदं सर्वमतः परमपि त्वयि ।

मनसः शिखराणां च सदृशी ते समुन्नतिः ॥ ६६ ॥

उपपन्नमिति ॥ इदम् “ एते वयमपी दाराः ” (६ । ६३) इत्याद्युक्तं सर्व-
मतः परमतोऽधिकमपि त्वय्युपपन्नं युज्यते । तथाहि । ते मनसः शिखराणां च
समुन्नतिः सदृशी । शिखराणां च मनो महोन्नतमित्यर्थः । किं नाम दुष्करमुन्नत-
चिन्तानामिति भावः ॥ प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्मनःशिखरयोरौपम्यस्य सम्प्रत्यादी-
कालंकारः ॥

स्थाने त्वां श्यावगतमानं निष्ठायात्मेनधाहि ते ।

गामधास्यत्कथं नागो मृणालमृदुभिः फणैः ।

आ रसातलमूलात्त्वमवालम्बिष्यथा न चेत् ॥ ६८ ॥

नामिति ॥ नागः शेषादिर्मृणालमृदुभिर्विसक्रोमलैः फणैर्गा भुवं कथमधास्य-
रयेत् । त्वमा रसातलमूलात्पातालपर्यन्तम् ॥ विकल्पादसमाप्तः ॥ नावालम्बिष्य-
थेत्पादेनावलम्बेया यदि । त्वदवलम्बनादेव भुजगराजोऽपि भुवं विभर्तात्य-
ः ॥ अत्र क्रियातिपक्षभावाद्बहुप्रयोगश्चिन्त्यः ॥

अच्छिन्नामलसंतानाः समुद्रोर्म्यनिवारिताः ।

पुनन्ति लोकान्पुण्यत्वात्कीर्तयः सरितश्च ते ॥ ६९ ॥

अच्छिन्नेति ॥ अच्छिन्ना अवच्छिन्ना अमलाश्च संतानाः प्रवन्धाः प्रवाहाश्च या-
तां तास्तथोक्ताः समुद्रोर्मिभिरनिवारिताः । पारगमनादन्तःप्रवेशाच्चेति भावः । ते तत्र
कीर्तयः सरितश्च गङ्गादयः पुण्यत्वात्पवित्रत्वाल्लोकान्पुनन्ति पावयन्ति । लोकपा-
वनाः खलु पुण्यश्लोका इति भावः ॥ केवलप्रकृतविषयस्तुल्ययोगितालंकारः ॥

यथैव श्लाघ्यते गङ्गा पादेन परमेष्ठिनः ।

प्रभवेण द्वितीयेन तथैवोच्छिरसा त्वया ॥ ७० ॥

यथेति ॥ गङ्गा भार्गीरथी । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवस्तेन कारणेन परमे ति-
ष्ठतीति परमेष्ठिनो विष्णोः ॥ परमे कित्प्रलयः । “ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ” इ-
त्यल्लङ् । “-परमेवार्होदव्यग्रिभ्यः श्चः” इति पञ्चम् ॥ पादेन चरणेन यथैव श्ला-
घ्यते प्रशस्यते तथैव द्वितीयेन प्रभवेणोच्छिरसा त्वया श्लाघ्यते । हरिचरणवत्तीर्थ-
स्यापि तीर्थभूतस्त्वामिति भावः ॥

तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापको महिमा हरेः ।

त्रिविक्रमोद्यतस्यासीत्स तु स्वाभाविकस्तव ॥ ७१ ॥

तिर्यगिति ॥ तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापकः । सर्वव्यापीत्यर्थः । महिमा महत्त्वं
हर्गेविष्णोस्त्रिषु विक्रमेषूद्यतस्य मत आसीत् । त्रिविक्रमोद्यतस्याति कदाचिदेव ।
न तु सर्वदेत्यर्थः । तत्र तु व्यापको महिमा स्वाभाविकः । निन्यसिद्ध इत्यर्थः ॥

यज्ञभागभुजां मध्ये पदमातस्थुषा त्वया ।

उच्चैर्हरिण्मयं शृङ्गं सुमेरोर्वितथीकृतम् ॥ ७२ ॥

यजेति ॥ यज्ञभागभुजामिन्द्रादीनां मध्ये पदमातस्थुषा निहितवता न्ययोर्ध्व-

तं हिरण्यस्य विकारो हिरण्यमम् ॥ “दाण्डिनायनहास्तिनायन-” इत्यादिना-
त्साधु ॥ गुमेरोः शृङ्गं शिखरम् । माभान्यं न धन्यते ॥ “शृङ्गं माभान्यना-
थ” इत्यमरः ॥ वितथीकृतं व्यर्थीकृतम् । तस्य यत्तभाभाभावादिनि भावः ।
स्य तु तत्तद्भावे प्रमाणम् — “हिमयतो हन्ती” इति श्रुतिः ॥
काठिण्यं स्थावरे काये भवता सर्वमर्पितम् ।
इदं तु ते भक्तिनघ्नं सेतामाराधनं वपुः ॥ ७३ ॥

काठिन्यमिति ॥ भवता सर्वं काठिन्यम् । अनघ्नतामिन्यर्थः । स्थावरे स्थिरे
काये । शिलामय इत्यर्थः । अर्पितं न्यस्तम् । गतामर्हतामाराधनं पूजामाधनं न
इदं वपुस्तु । जंगममिन्यर्थः । भक्तिनघ्नम् । काठिन्यलेशोऽप्यत्र नास्त्यन्यथा न
अस्त्वामंभवादिसर्थः । तथा चामाधारण्यं ध्वन्यते ॥

तदागमनकार्यं नः शृणु कार्यं तैवैव तत् ।
श्रेयसामुपदेशात्तु वयमैत्रांशभागिनः ॥ ७४ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मान्नोऽस्माकमागमनस्य कार्यं प्रयोजनं शृणु । तत्कार्यं च त-
वैव । न तस्माकमित्यवधारणार्थ एवकारः । वयं तु श्रेयसामुपदेशादत्र कार्येऽत्र
भागिनः । तमेवात्र फलभागवयमुपदेष्टार इति भावः ॥

कार्यमेवाह—

अणिमादिगुणोपेतमस्पृष्टपुरुषान्तरम् ।
शब्दमीश्वर इत्युच्चैः सार्धचन्द्रं विभर्ति यः ॥ ७५ ॥

अणिमेति ॥ यः शंभुरणिमादिगुणोपेतमणिमादिभिरष्टभिर्गुणैर्वाच्यभूतैरूपे-
भ्यः । अष्टैश्वर्यवाचकमित्यर्थः । अतएवास्पृष्टं पुरुषान्तरं येन तं तथोक्तं पुरुषा-
न्तरस्यानभिधायकम् । तस्यैवैवगुणत्वादित्यर्थः । उच्चैः परममीश्वर इति शब्द-
म् । निरूपपदेश्वरशब्दमित्यर्थः । सार्धचन्द्रमर्धचन्द्रयुक्तम् । अर्धचन्द्रं चेत्यर्थः । विभर्ति ॥

कलितान्योन्यसामर्थ्यैः पृथिव्यादिभिरात्मभिः ।
येनेदं ध्रियंते विश्वं धुर्यैर्यानमिवाध्वनि ॥ ७६ ॥

कलितेति ॥ येन शंभुना कलितं धृतिसंग्रहादिस्वस्वगुणसंपादितमन्योन्यस-
मर्थ्यं परस्परसहकाररूपं येस्तथोक्तैः । स्वस्वरूपसामर्थ्यमन्योन्याधेयमेवेति भाव-
पृथिव्यादिभिरात्मभिः । अष्टाभिर्मूर्तिभिरित्यर्थः । इदं व्यक्तं विश्वं धुरं वहन्तीति
धुर्यैरर्थः ॥ “धुरो यदृको” इति यत्प्रत्ययः ॥ अध्वनि यानं रथ इव ध्रियते ॥

योगिनो यं विचिन्वन्ति क्षेत्राभ्यन्तरवर्तिनम् ।

अनावृत्तिभयं यस्य पदमाहुर्मनीषिणः ॥ ७७ ॥

योगिन इति ॥ योगिनोऽध्यात्मवेदिनः क्षेत्राभ्यन्तरवर्तिनं शरीरान्तश्चरं सर्वभूतान्तर्गमिनम् । परमात्मस्वरूपिणमित्यर्थः ॥ “क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः” इत्यमरः ॥ यं शंभुं विचिन्वन्ति मृगयन्ते । मनीषिणो विद्वांसो यस्य शंभोः पदं स्थानमविद्यमानमावृत्तेः पुनः संसारापत्तेर्भयं यत्र तत्तथाभूतमाहुः ॥

स ते दुहितरं साक्षात्साक्षी विश्वस्य कर्मणाम् ।

वृणुते वरदः शंभुरस्मत्संक्रामितैः पदैः ॥ ७८ ॥

स इति ॥ विश्वस्य जगतः कर्मणां साक्षी द्रष्टा ॥ “साक्षाद्दृष्टिं संज्ञायाम्” इतीनिमत्तयः ॥ वरानिष्टान्ददातीति वरदः ॥ “आतोऽनुपसर्गे कः” इति कप्तयः ॥ स पूर्वोक्तः शंभुरस्मत्संक्रामितैः पदैरस्मात् निवेशितैर्वाक्यैस्ते दुहितरं साक्षाद्वृणुते । अस्मन्मुखेन स्वयमेव याचत इत्यर्थः ॥

तमर्थमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि ।

अशौच्या हि पितुः कन्या सद्गर्हप्रतिपादिता ॥ ७९ ॥

तमिति ॥ तं शंभुं भारत्या वाचार्यमभिधेयमिव सुतया दुहित्रा योक्तुं संपद्यितुमर्हसि ॥ अत्र वागर्थयोरुपमानत्वसामर्थ्याच्छिवयोर्नित्ययोगो विवक्षित इत्युक्तम् “वागर्थाविव संपृक्तौ” (रघुवंशे १ । १) इत्यत्रापि ॥ तथाहि । सद्गर्हप्रतिपादिता दत्ता कन्या पितुरशौच्या ॥

गुणान्तरमप्याह—

यावन्त्येतानि भूतानि स्यावराणि चराणि च ।

मातरं कल्पयन्त्वेनामीशो हि जंगतः पिता ॥ ८० ॥

यावन्तीति ॥ स्यावराणि चराणि च यावन्त्येतानि भूतानि । सन्तीति शेषः । सर्वाणि भूतानीत्यर्थः । एनां ते दुहितरं मातरं कल्पयन्तु । हि यस्मादीशो जगतः पिता । पितृदारेषु मातृभावो न्याय्य इति भावः ॥

प्रणम्य शितिकण्ठाय विबुधास्तदनन्तरम् ।

चरणौ रज्जपन्त्वस्याभूडामणिमरीचिभिः ॥ ८१ ॥

प्रणम्येति ॥ विबुधा देवाः शितिकण्ठाय शिवाय प्रणम्य तदनन्तरं नील-
शृङ्गमणामानन्तरमस्याश्चरणां चूडामणिमरीचिभि रज्जपन्तु । ईश्वरपरिग्रहादग्निलदेवतावन्द्या भवत्वित्यर्थः ॥

उमा वधूर्भवान्दाता याचितार इमे वयम् ।

वरः शंभुरलं ह्येष त्वत्कुलोद्भूतये विधिः ॥ ८२ ॥

उमेति ॥ उमा वधूः । भवान्दाता । इमे वयं याचितारः प्रार्थकाः । शंभुर्वं
बोधा । एष विधिरेषा सामग्री त्वत्कुलस्योद्भूतये उच्छ्रयापालं पर्याप्तं हि ॥ “नमः
स्वस्तिस्वाहास्वधा—” इत्यादिना चतुर्थी ॥

अस्तोतुः स्तूयमानस्य वन्द्यस्यानन्यवन्दिनः ।

सुतासंबन्धविधिना भव विश्वगुरोर्गुरुः ॥ ८३ ॥

अस्तोतुरिति ॥ स्वयमन्यस्तोता न भवतीत्यस्तोतुः किंतु स्तूयमानस्य सर्व-
स्तुत्यस्य वन्द्यस्य जगद्वन्द्यस्य स्वयमन्यं न वन्दत इत्यनन्यवन्दिनो विश्वगुरोर्दे-
वस्य सुतासंबन्धविधिना यौनसंबन्धाचरणेन गुरुर्भव । यो नान्यं स्तौति न वन्दते
तस्यापि त्वं स्तुत्यो वन्द्यश्चेत्यहो तव भाग्यवत्तेत्यर्थः ॥

एवं वादिनि देवपौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥ ८४ ॥

एवमिति ॥ देवर्षावङ्गिरस्येवं वादिनि सति पार्वती पितुः पार्श्वेऽधोमुखी
सती । लज्जयेति शेषः । लीलाकमलपत्राणि गणयामास संचरुयौ । लज्जावशा-
त्कमलदलगणनाभ्याजेन हर्षं जुगोपेत्यर्थः ॥ अनेनावहित्याख्यः संचारी भाव
उक्तः । तदुक्तम्—“अवहित्या तु लज्जादेर्हर्षाद्याकारगोपनम्” इति ॥

शैलः संपूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदैक्षत ।

प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्येषु कुटुम्बिनः ॥ ८५ ॥

शैल इति ॥ शैलो हिमवान्संपूर्णकामोऽपि । दातुं कृतनिश्चयोऽपीत्यर्थः ।
मेनामुत्तमुदैक्षत । उच्यते उत्तरजिज्ञासयेति भावः । तथाहि । प्रायेण कुटुम्बिनो
गृहस्थाः कन्यार्येषु कन्याप्रयोजनेषु गृहिण्येव नेत्रं कार्यज्ञानकारणं येषां ते तथो-
क्ताः । कलत्रप्रदानवृत्तय इत्यर्थः ॥

मेने मेनापि तत्सर्वं पत्युः कार्यमभीप्सितम् ।

भवन्त्यव्यभिचारिण्यो भर्तुरिष्टे पतिव्रताः ॥ ८६ ॥

मेन इति ॥ मेनापि पत्युर्हिमान्यस्य तत्सर्वमभीप्सितं कार्यं मेनेऽङ्गीचकार ।
तथाहि । पतिरेव व्रतं यासां ता भर्तुरिष्टेऽभीप्सिते न विपते व्यभिचारो यासां
ता अव्यभिचारिण्यो भवन्ति । भर्तृचित्ताभिप्रायज्ञा भवन्तीति भावः ॥

इदमत्रोत्तरं न्याय्यमिति बुद्ध्या विमृश्य सः ।

आददे वचसामन्ते मङ्गलालंकृतां सुताम् ॥ ८७ ॥

इदमिति ॥ स हिमवान्वचसामन्ते मुनिवाक्यावसानेऽत्र मुनिवाक्य इदमुत्तर-
रश्चोके वक्ष्यमाणं दानमेव न्याय्यं न्यायादनपेतमुत्तरमिति बुद्ध्या चित्तेन विमृश्य
विचिन्त्य मङ्गलं यथा तपालंकृतां मङ्गलालंकृतां सुतामाददे हस्ताभ्यां जग्राह ॥

एहि विश्वात्मने वत्से भिक्षासि परिकल्पिता ।

अर्थिनो मुनयः प्राप्तं गृहमेधिफलं मया ॥ ८८ ॥

एहीति ॥ हे वत्से पुत्र । एवागच्छ । तं विश्वात्मने शिवाय भिक्षा परिक-
ल्पितामि निश्चितामि । “रत्नादिस्तम्भपर्यन्तं सर्वं भिक्षा तपसिनः” इति वच-
नादिति भावः । अर्थिनो याचितारो मुनयः । मया गृहमेधिनो गृहस्थस्य फलं
प्राप्तम् । इह पत्रं च तारकत्वान्पात्रे कन्यादानं गार्हस्थ्यस्य फलमित्यर्थः ॥

एतावदुक्ता तनयामृषीनाह महीधरः ।

इयं नमति यः सर्वास्त्रिलोचनवधूरिति ॥ ८९ ॥

एतावदिति ॥ महीधरो हिमवान्ननयामेतावन्पूर्वोक्तामृषीनाह—कि-
मिति । इयं त्रिलोचनवधूरयम्बकपत्नी यः सर्वास्त्रमतीति । त्रिलोचनवधूरिति
मिद्वदभिधानेनाविर्भातिपक्षं दानार्थमिति सूचयति ॥

ईप्सितार्थक्रियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरेर्वचः ।

आशीर्भरेषयामासुः पुरःपाकाभिरम्बिकाम् ॥ ९० ॥

ईप्सितार्थेति ॥ ते मुनयः । ईप्सितार्थक्रियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरेर्वचः ॥ “उ-
दारो दातृमहतोः” इत्यमरः ॥ गिरेर्हिमवतो वचो वचनमभिनन्द्य आशीर्वातं मे-
स्तुत्याम्बिकामम्बाम् । पश्यत इति पावः फलम् । पुरःपाकाभिः शुम्भकपत्न्या-
भिराशीर्भरामीर्वादिरेषयामासुः संवर्धयामासुः ॥

तां प्रणामादरस्यस्तजाम्भूनदवतंसकाम् ।

अङ्गमारोपयामास लज्जमानामरुण्यतां ॥ ९१ ॥

तामिति ॥ प्रणामादरेण नमस्वागमस्यतां गन्ते जाम्भूनदे मुनीरिवार्ग-
वनेमरे वनवृष्टये पद्माब्जां लज्जमानां आशीर्भरादानन्दस्युदारोदनात्ताम् ॥
“यतः सोऽप्यतरन्ताम्” इति पञ्चाशः ॥

तन्मातरं चाशुमुखीं देहितृस्नेहविक्रयाम् ।

वरस्यानन्यपूर्वस्य विशोकामकरोद्गुणैः ॥ ९२ ॥

तदिति ॥ देहितृस्नेहेन पुत्रिकामेष्णा विक्रयां वियोक्ष्यत इति भीताम् । अ-
तएवाश्रूणि मुने यस्यास्तामशुगुरीं तस्या आम्बिकाया मातरं तन्मातरं मेतां च ।
अन्या पूर्वं यस्यास्ति सोऽन्यपूर्वः ॥ “ सर्वनाम्नां ह्येतावप्ये पुंवद्रावः ” इति
पूर्वपदस्य पुंवद्रावः ॥ स न भवतीत्यनन्यपूर्वस्तस्यानन्यपूर्वस्य । सापत्यदुःखमकु-
र्वत इत्यर्थः । वरस्य चोद्गुणैर्मृत्युंजयत्वादिभिर्विशोकां निर्दुःखामकरोत् ॥

वैवाहिकीं तिथिं पृष्टास्तत्क्षणं हरबन्धुना ।

ते व्यहादूर्ध्वमारुह्याय चेरुश्रीरपरिग्रहाः ॥ ९३ ॥

वैवाहिकीमिति ॥ श्रीरपरिग्रहा बलकलमात्रवसनास्ते तपस्विनस्तत्क्षणं त-
स्मिन्नेव क्षणे हरबन्धुना हिमवता वैवाहिकीं विवाहयोग्यां तिथिं पृष्टाः केत्यनु-
युक्ताः सन्तः । त्रयाणामह्नां समाहाररूपहः ॥ “ तद्विधायोत्तरपदसमाहारे च ” इ-
ति समासः । “ राजाहःसस्तिभ्यष्टच् ” इति टच्मस्यः । द्विगुत्वादिकवचनम् ।
“ राजाह्वाहाः सुसि ” इति पुंलिङ्गता ॥ तस्मान्महादूर्ध्वमुपर्यारुह्याय चतुर्थेऽहनि
विवाह इत्युक्ता चेरुश्रुतिताः ॥

ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्राप्य च शूलिनम् ।

सिद्धं चास्मै निवेदयार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः ॥ ९४ ॥

त इति ॥ ते मुनयो हिमालयमामन्त्र्य साधुयामेत्यापृच्छथ पुनः शूलिनं हरं
संकेतस्थानस्थं प्राप्य सिद्धं निष्पन्नमर्थं प्रयोजनमस्मै निवेद्य च ज्ञापयित्वा च त-
द्विमृष्टास्तेन शूलिना विमृष्टाः खमाकाशं प्रत्युद्ययुरुत्पेतुः ॥ अत्र संक्षिप्तार्थाभि-
धानात्संक्षेपो नाम गुण उक्तः । तदुक्तम्—“ संक्षिप्तार्थाभिधानं यत्संक्षेपः परि-
कीर्तितः ” इति ॥

भगवान्पशुपतिरुग्रहमात्रविलम्बमपि सोढुं न शक्ताक तदौत्सुक्यादिसाह—
पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्रादगमयदद्रिमुतासमागमोत्कः ।
कमपरमवशं न विप्रकुप्युर्विभुमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ॥ ९५ ॥

पशुपतिरिति ॥ उत्कं मनो यस्य स उत्कः ॥ “ उत्क उन्मनाः ” इति नि-
पातः ॥ अद्रिमुतासमागमोत्कः पार्वतीपरिणयोत्सुकः पशुपतिरपि तानि । त्रीणी-
ति शेषः । अहानि कृच्छ्रादगमयदयापयत् । कविराह—अमी भावा औत्सुक्यादयः

संचारिणोऽवशमिन्द्रियपरतन्त्रमपरं पृथग्जनं कं न विमकुर्थुर्न विकारं नयेयुः ।
यद्यस्माद्विशुं समर्थम् । जितेन्द्रियमिति यावत् । तं स्मरहरमपि स्पृशन्ति । विकुर्व-
न्तीत्यर्थः ॥ अत्र विभुविकारसमर्थनादर्थ्यादितरजनविकारः केषुतिकन्यायादापत-
तीत्यर्थापत्तिरलंकारः । तथा च सूत्रम्—“ दण्डापूपिकयार्थान्तरपतनमर्थापत्तिः ”
इति ॥ अर्थान्तरन्यास इति केचित्तदुपेक्षणीयम् । युक्तिस्तु विस्तरभयान्नोच्यते ॥ पु-
ष्पिताग्रावृक्षम्—“ अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाथ पुष्पिता-
ग्रा ” इति लक्षणात् ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमहिनापसुरिविरचिताया संजीविनी-
समारूपया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे
महाकाव्य चमाप्रदानो नाम षष्ठः सर्गः ।

सप्तमः सर्गः ।

—00—

अथौषधीनामधिपस्य वृद्धौ तिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् ।
समेतवन्धुर्हिमवान्सुताया विवाहदीप्ताविधिमन्वतिष्ठत् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ व्यवहानन्तरं हिमवानोषधीनामधिपस्य चन्द्रस्य वृद्धौ । शुक-
पक्ष इत्यर्थः । शुभकर्मस्वापूर्वमाणपक्षस्य प्राज्ञस्वात् । तिथौ च जामित्रं लग्नात्स-
प्तमं स्थानं तस्य गुणः शुद्धिः सा च ग्रहरादित्यं तेनान्वितायां मयाम् । यद्यपि
जामित्रशुद्धिर्लघुप्रथममथापि तद्वारा तिथेरपि तथा व्यपदेशो न दोषः । समेतवन्धु-
युक्तवन्धुः सन् । सुताया दुहितुर्विवाहदीप्ता विवाहसंस्कारः सैव विधिः कर्म त-
मन्वतिष्ठत्कृतवान् ॥

वैवाहिकैः कौतुकसंविधानैर्गृहे गृहे व्यग्रपुरंध्रिवर्गम् ।

आसीत्पुरं सानुमतोऽनुरागादन्तःपुरं चैककुलोपमेयम् ॥ २ ॥

पैशाद्विपौरेति ॥ अनुरागादन्तीतिरसात् । गृहे गृहे नातिष्ठत् ॥ वीष्मायां
द्विर्भावः ॥ विवाहः प्रयोजनमेषां नाति वैवाहिकानि ते ॥ “ प्रयोजनम् ” इति
टिप्पणी । कौतुकसंविधानैर्गृहार्थमेषां नाति व्यग्रः पुरंध्रिवर्गः कृतान्वनीमंथो
यस्मिन्प्रथमोक्तं सानुमतोऽन्तःपुरं वास्तवोपनिषत्प्रकारः पृथग्भवेनैव
कर्मणो बोधमेवमासीत् ॥ “ मन्त्रादीनामन्त्रे मोक्षे गृहेऽपि कतिपये इष्टम् ” इति
विश्वः ॥ सर्वेषां नाति वरगृह एवेदं शोभने सर्वे इत्यादिनामोऽनुरागार्थः । एतेन
विवाहेः प्रशंसा च कृता । अथ सर्वे संतुष्टा इत्यर्थः ॥

संतानकाकीर्णमहापथं तज्जीनाणुकेः कल्पितकेतुमालम् ।
 भासोज्ज्वलत्काशनतोरणानां स्थानान्तरं स्वर्ग इवावभासे ॥३॥
 संतानकैरिति ॥ संतानैर्मन्दारदृशुर्मन्दारिणां भ्रान्त्या मदापया रावरी-
 यपथा यांस्तस्यपोक्तम् । चीनाधुरैः पट्टपथैः कान्त्या विरचिताः केतुना
 ध्वजपद्मो यस्य तत्तपोक्तम् । काशनतोरणानां भागा मभयोऽन्तरिक्षोदयार्धं तत्पुं
 स्थानान्तरं मेरोरन्यत्र स्थितः स्वर्ग इवावभासे ॥ उत्तमेतामंकारः ॥

एकैव सत्यामपि पुत्रपद्मौ चिरस्य दृष्टेय मृतोत्पितेव ।

औसन्नपाणिमहणेति पित्रोरुमा विशेपोच्छसितं वनूय ॥ ४ ॥

एकैवेति ॥ पुत्राय दुहितरथ पुत्राः ॥ “ भ्रातृपुत्रौ स्वगृहीतृभ्याम् ”
 इत्येकशेषः ॥ “ पुत्रौ पुत्रथ दुहिता च ” इत्यमरः ॥ तेषां पद्मौ संपे सत्यामप्यु-
 र्मेकैव चिरस्य दृष्टेय चिरात्तुल्यमेव मृतोत्पितेव मृता पुनरुत्पन्नेवासन्नपाणिग्र-
 णासन्नविवादेति । भर्तृगृहं गमिष्यतीति हेतोर्हित्यर्थः । पित्रोर्मातापित्रोः ॥
 “ पिता मात्रा ” इत्येकशेषः ॥ विशेषेणोच्छसितं प्राणभूता यभूय । पुमपत्यादपि
 अधिकमेवास्पदमभूदित्यर्थः ॥

अङ्गाययावङ्कमुदीरिताशीः सा मण्डनान्मण्डनमन्वमुद्धु ।

संवन्धिभिन्नोऽपि गिरेः कुलस्य स्नेहस्तदेकायतनं जगाम ॥५॥

अङ्गादिति ॥ सा पार्वत्युदीरिताशीः प्रयुक्ताशीर्वादा सत्यङ्गादङ्कमुत्सङ्गं ययौ ।
 मण्डनान्मण्डनान्तरमन्यन्मण्डनमन्वमुद्धु । तदा सर्वे वन्धवः प्रत्येकमेव तामङ्गा-
 रोप्य मण्डनं प्रायच्छन्नित्यर्थः ॥ तच्च स्नेहनिबन्धनमेवेत्याह— संवन्धिभिन्नः स्व-
 पुत्रादिभिर्भिन्नो विभक्तोऽपि गिरेः कुलस्य वंशस्य स्नेहस्तदेकायतनं सैवैकमाय-
 तनं स्थानं तज्जगाम । तदिति छेदेऽप्ययमेवार्थः ॥ विधेयप्राधान्यान्नपुंसकतमिति ।
 वन्धवः स्वापत्येभ्योऽपि तस्यामधिकं स्निहन्तीति तात्पर्यार्थः ॥

मैत्रे सुहूर्ते शशलाञ्छनेन योगं गतास्तत्तरफल्गुनीषु ।

तस्याः शरीरे प्रतिकर्म चक्रुर्वन्धुस्त्रियो याः पतिपुत्रवत्यः ॥६॥

मैत्र इति ॥ अथ मैत्रे मित्रदैवत्ये सुहूर्ते । उदयसुहूर्तार्त्तृतीयसुहूर्त इत्यर्थः ।

आर्द्रः सार्द्रस्तथा मैत्रः शुभो वामव एव च ” इति बृहस्पतिसंस्मरणात् । उत्तर-
 ल्गुनीषु फल्गुनानिक्षत्रे ॥ “ फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ” इत्येकस्मिन्नपि

वृचनम् ॥ शशलाञ्छनेन चन्द्रेण योगं गतान् सतीषु तस्याः पार्वत्याः शरीरे

बन्धुस्त्रियः प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ “प्रतिकर्म प्रसाधनम्” इत्यमरः ॥ चक्रुः ।
कीदृश्यः । याः पतिपुत्रवत्यः । जीवद्वर्तका जीवदपत्त्याश्चेत्यर्थः ॥

प्रतिकर्मप्रकारमेव प्रपद्यति—

सा गौरसिद्धार्थनिवेशवद्भिर्दूर्वाप्रवालैः प्रतिभिन्नशोभम् ।

निर्नाभि कौशेयमुपात्तवाणमभ्यङ्गनेपथ्यमलंचकार ॥ ७ ॥

सेति ॥ सा गौरी गौरमिद्धार्थनिवेशवद्भिः श्वेतसर्पपक्षेपवद्भिर्दूर्वाप्रवालैर्दूर्वाङ्गैः
प्रतिभिन्नशोभं विशेषितशोभं निर्नाभ्यतिश्रान्तनाभि कौशेयं वस्त्रविशेषो यस्मिन्
स्तत्तथोक्तम् ॥ “कौशेयं कृमिकौशोत्थम्” इत्यमरः ॥ उपात्तवाणं गृहीतशरम् ॥
“शरः क्षत्रियया ग्राहः” इति मनुस्मरणात् ॥ अभ्यङ्गनेपथ्यमभ्यङ्गवेशमलंचकार ।
अलंकारमप्यलंचकारेत्यर्थः ॥

वभौ च संपर्कमुपेत्य वाला नवेन दीक्षाविधिसायकेन ।

करेण भानोर्वहुलावसाने संधुक्ष्यमाणेच शशाङ्कुरेत्वा ॥ ८ ॥

यथाविति ॥ किंचेति चार्थः ॥ वाला नवेन दीक्षाविधां विवाहकृत्ये यः
सायकमेन संपर्कमुपेत्य बहुलावसाने कृष्णपक्षान्त्यये । शृङ्गपक्षादावित्यर्थः । भा-
नोः करेण किरणेन संधुक्ष्यमाणोपचीयमाना । “मल्लिमये नाशानि रवेर्दीधितयो
मूर्च्छितास्तपो जगम् । क्षपयान्ति” इत्यादिवचनात् । शशाङ्कुरेत्वेव यथा ॥

ता लोभकल्केन हृताङ्गैतैलामाश्यानकालेपरुताङ्गरागाम् ।

यासौ वसानामभिषेकयोग्यं नार्यधनुष्काभिमुखं व्यनपुः ॥ ९ ॥

तमिति ॥ लोभकल्केन लोभपूर्णैः हृतमङ्गलैः यन्मास्ताम् । कृतोद्वर्तनाभि-
त्यर्थः । आश्यानमीपन्तुषां तेन कालेयेन गन्धद्रव्येण वृताङ्गरागाम् । कृतश्रग्भ्या-
मित्यर्थः ॥ “अथ जायकम् । कालेयके च कालानुसार्य च” इत्यमरः ॥ अभिषेक-
योग्यं शम्भो वर्यं वसानां शानशाटीमाच्छादयन्ती तां पार्वती नार्यधनुष्कां चतुःस्त-
म्भपुत्रं तदभिषेकं व्यनपुः । शानपुत्रं निन्दुरित्यर्थः ॥

पिन्पस्तैर्दूर्यजिलातलेऽस्मिन्नोवहमुनाफलभक्तिविधे ।

आयोजिताष्टापदकुम्भतोयैः सत्पुत्रमेतां स्तपसावन्तुः ॥ १० ॥

पिन्पस्तैरेति ॥ पिन्पस्तैर्दूर्यजिलातलेऽस्मिन्नोवहमुनाफलभक्तिविधेः
प्रायश्चित्तानां पुनःप्राप्त्यानां भक्तिर्भा रचनाभिषेकस्मिन्पुनः पुनः पार्वतीना-
मिष्टानामानामिष्टानामष्टापदकुम्भानां वनवत्तन्त्रानां योः सत्पुत्रं वदन्त्यादपुनः

या तथा स्तपयांश्चभूतुः । अष्टसु लोहेषु पदं प्रतिष्ठा यस्यैतद्व्यापदम् ॥ “अष्टनः
शायाम्” इति दीर्घः ॥ “अष्टापदं स्यात्कनकम्” इति विश्वः ॥

सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा ।

निर्वृत्तपर्जन्यजलाभिषेका प्रफुल्लकाशा वसुधेव रेजे ॥ ११ ॥

सेति ॥ मङ्गलार्थम्नानेन विशुद्धगात्री निर्मलाक्षी पत्युर्वरस्योद्गमनीयवस्त्रं
तवस्त्रम् ॥ “धौतमुद्गमनीयं स्यात्” इति हलायुधः । “तत्स्यादुद्गमनीयं यद्वा-
पोर्वस्त्रयोर्धुगम्” इत्यमरः ॥ युगग्रहणं तु प्रायिकाभिप्रायम् । अतएवात्र क्षीर-
ात्री—“युगं प्रायशो यल्लक्ष्यं तदेव” इति च्याख्याय “गृहीतपत्युद्गमनीय-
स्त्रा” इत्येतदेवोदाहृतवान् ॥ गृहीतं पतिं प्रत्युद्गमनीयवस्त्रं यया सा । धौतवस्त्र-
च्छादितवतीत्यर्थः । सा पार्वती निर्वृत्तो निष्पन्नः पर्जन्यस्य जलेनाभिषेको
स्याः सा तथोक्ता । प्रफुल्लतीति प्रफुल्लं काशं काशपुष्पं यस्याः सा तथोक्ता
वसुधेव रेजे शुशुभे ॥

तस्मात्प्रदेशाच्च वितानवन्तं युक्तं मणिस्तम्भचतुष्टयेन ।

पतिव्रताभिः परिगृह्य निन्ये कृत्वासनं कौतुकवेदिमध्यम् ॥ १२ ॥

तस्मादिति ॥ किंचेति चार्थः । तस्मात्प्रदेशात्स्नानप्रदेशाद्वितानवन्तमुल्लोच-
कम् ॥ “अस्त्री वितानमुल्लोचः” इत्यमरः ॥ मणिस्तम्भचतुष्टयेन युक्तं कृत्वा स-
जमानमासनं यस्मिंस्तं कौतुकवेदिमध्यं पतिव्रताभिः परिगृह्य दोर्भ्यामालिङ्ग्य
नेन्ये नीता । प्रसाधनार्थमित्यर्थः ॥

तां प्राङ्मुखीं तत्र निवेश्य तन्वीं क्षणं व्यलम्बन्त पुरोनिषण्णाः ।

भूतार्थशोभाद्विद्यमाननेत्राः प्रसाधने संनिहितेऽपि नार्यः ॥ १३ ॥

तामिति ॥ नार्यः प्रसाधिकास्तां तन्वीं पार्वतीं तत्र वेदिमध्ये प्राङ्मुखीं नि-
वेश्योपवेश्य पुरोनिषण्णा अग्रे स्थिताः । प्रसाध्यतेऽनेनेति प्रसाधनेऽलंकारसाध-
नं संनिहितेऽपि भूतार्थं सत्यरूपं । स्वभाविकीति यद्वत् । या शोभा रास-
णीकं तथा द्वियमाणान्याकृष्यमाणानि नेत्राणि यासां तास्तथोक्ताः क्षणं व्यल-
म्बन्त । स्वभावमुन्दर्याः किमस्याः प्रसाधनेनेति तूष्णीं तस्युरित्यर्थः ॥

धूपोष्मणा त्याजितमार्द्रभावं केशान्तमन्तःकुसुमं तदीयम् ।

पर्याक्षिपत्काचिदुदारवन्धं दूर्वावता पाण्डुमधूकदाम्ना ॥ १४ ॥

धूपेति ॥ काचित्त्वमाधिका धूपोष्मणा करणेनार्द्रभावमार्द्रत्वं त्याजितम् ॥

अभिपताः । चक्रामे रेजे । अत्र लताकुसुमादीनां सहजसंयन्धिनामुपमानत्वेनोपा-
दानादाहार्यकमपि तस्याः सहजमिवाशोभतेति भावः ॥

आत्मानमालोक्य च शोभमानमादर्शिविम्बे स्तिमितायताक्षी ।

हरोपयाने त्वरिता वभूव स्त्रीणां प्रियालोकफला हि वेपः ॥ २२ ॥

आत्मानमिति ॥ किंचेति चार्थः । गौरी शोभमानमात्मानं निजशरीरमादर्शिविम्बे दर्पणमण्डले ॥ “दर्पणे मुकुरादर्शौ” इत्यमरः ॥ स्तिमितायताक्ष्यांदरा-
न्निश्चलायतलोचना सत्यालोक्य हरोपयाने हरप्राप्तां त्वरिता व्यग्रा वभूव । स्त्री-
णां वेपो नेपथ्यं प्रियस्य भर्तुरालोको दर्शनं फले प्रयोजनं यस्य स तथोक्तो हि ।
अन्यधारण्यचन्द्रिका स्यादिति भावः । अनेन कालाक्षमलक्षणमौत्सुक्यमुक्तमि-
नुमंभेयम् ॥

अर्थाङ्गुलिभ्यां हरितालमार्द्रं माङ्गल्यमादाय मनःशिलां च ।

कर्णावसक्तमलदन्तपत्रं माता तदीयं मुखमुन्नमस्य ॥ २३ ॥

अथेति ॥ अथ प्रमाथनान्तरं माता मेनका माङ्गल्यं माङ्गलार्थमार्द्रं द्रवं हरि-
तलं वर्णद्रव्यविशेषं मनःशिलां धातुविशेषं चाङ्गुलिभ्यां तर्जनीमध्यमाभ्यामादाय
र्णयोर्वक्त्रे लब्धे अमले दन्तपत्रे यस्य तत्तथोक्तं तस्याः पार्वत्या इदं तदीयं मु-
खमुन्नमस्य । “विवाहदीक्षातिलकं चकार” (७। २४) इत्युत्तरश्लोकेनान्वयः ॥

उमास्तनोद्रेदमनु प्रवृद्धो मनोरथो यः प्रथमं वभूव ।

तमेव मेना दुहितुः कथंचिद्विवाहदीक्षातिलकं चकार ॥ २४ ॥

उमेति ॥ उमायाः स्तनोद्रेदमनु । स्तनोदयमारभ्येत्यर्थः । प्रवृद्धो वृद्धि ग-
ः । प्रागेवोत्पन्न इति भावः । यो मनोरथो वाञ्छा ॥ “वाञ्छा लिप्सा मनोरथः” इ-
त्यमरः ॥ प्रथमं मनोरथान्तरात्प्राक् । अयमेव प्रथमो मनोरथ इत्यर्थः । वभूव । मेना
द्विदुष्ममेव मनोरथभूतमेव ॥ तद्विषये तत्तत्प्रचारः ॥ विवाहदीक्षायां विवाहकृ-
ये तिलकं कथंचिन्मृच्छ्रेण चकार । आनन्दवात्पान्थतयेति शेषः । विवाहानन्त-
र्भावित्वादन्येषामयमेव प्रथमो मनोरथ इति भावः ॥ युग्यकम् ॥

ववन्ध चास्त्राकुलदृष्टिरस्याः स्थानान्तरे कल्पितसंनिवेशम् ।

धात्र्यङ्गुलीभिः प्रतिसार्यमाणमृणामपं कौतुकहस्तसूत्रम् ॥ २५ ॥

ववन्धेति ॥ अस्याः पार्वत्या अर्भगानन्दवात्पङ्गुलदृष्टान्तेन स्थानान्तरे
कल्पितः संनिवेशो निशेषो यस्य तत् । अस्यानादन्यत्र स्थापितमन्यर्थः । अत्र-

विभक्तः सुश्लिष्टः किञ्चिदीपन्मधूच्छिष्टेन सिक्थकेन विमृष्टो विशेषे
रागो यस्य स तथोक्तः ॥ “मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम्” इति “मि
मृष्टम्” इति चामरः ॥ अन्यत्रोक्तम्—“अलौहितापगमायाधरे
क्रियते” ॥ आसन्नं संनिहितं लावण्यफलं सौन्दर्यप्रयोजनं मुखचुम्
स तथोक्तोऽधरोष्ठः स्फुरितैर्भाविशुभशंसिभिः स्पन्दैः कामप्यनि
शोभामपुष्यत्पुषोप ॥ “अभिरुष्या नामशोभयोः” इत्यमरः ॥

पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहास
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्माल्येन तां निर्वचनं
पत्युरिति ॥ सख्या ॥ कर्ज्या ॥ चरणौ रञ्जयित्वा लाक्षार
कृताशीरिति करोतिना समानकर्तृकत्वम् ॥ अनेन चरणेन ॥ रञ्ज
यमाचरणावित्युक्ताप्यौचितात्ताडनविधार्थेकतरपरामर्श इत्याहुः ।
शिरश्चन्द्रकलाम् । सुरतविशेष इति शेषः । स्पृश ताडयेति परिहा
प्रयुक्ताशीर्वादा सा पार्वती तां सखीं माल्येन मालया ॥ “माल्यं
इत्यमरः ॥ निर्वचनं यथा तथा । तूष्णीमित्यर्थः । जघान ताडयामा
मित्यनेन विहृताख्यः शृङ्गारानुभाव उक्तः । तदुक्तम्—“प्राप्त
तूर्याद्वा विहृतं हि तत्” इति ॥

तस्याः सुजातोत्पलपत्रकान्ते प्रसाधिकाभिर्नयने ।
न चक्षुषोः कान्तिविशेषबुद्ध्या कालाञ्जनं मङ्गलमि
तस्या इति ॥ प्रसाधिकाभिरलंकर्त्रीभिः सुजाते सम्पगुत्पन्ने
कान्ते रम्ये तस्या नयने निरीक्ष्य कालाञ्जनपञ्जनविशेषचक्षुषोः व
ज्या । शोभातिशयो भविष्यतीति बुद्धेत्यर्थः । नोपात्तं न गृहीतं ।
भूमिति हेतोरुपात्तम् । निमर्गमुभगस्य किमाहार्यकाहम्बरेणेति भाव
सा संभवद्भिः कुसुमैर्लतेव ज्योतिर्भिरुद्यद्भिरिव त्रि
सरिद्धिहंगैरिव लीयमानैरामुच्यमानाभरणा चकासे
सेनि ॥ आमुच्यमानाभरणा निवच्यमानाभरणा सा गौरी संभ
नः कुसुमैर्लतेव । अनेन पद्मरागेन्द्रनीलादीन्याभरणानि सूचितानि
नानावर्णतात् । उपद्रिग्द्वयं गच्छद्रिज्योतिर्भिरुद्यद्भिरिवामा रात्रि

इच्छाविभूत्योरनुरूपमद्रिस्तस्याः कृती कृत्यमशेषयित्वा ।

तस्यः सभायां सुहृदास्थितायां तस्यै वृषाङ्गागमनप्रतीक्षः २९

इच्छेति ॥ कृती कुशलः । सभायां साधुः सभ्यः ॥ “सभाया यः” इति यमत्ययः ॥ अद्रिर्हिमवानिच्छाविभूत्योरुत्साहैश्वर्ययोरनुरूपं सदृशं यथा तथा तस्याः पार्वसाः कृत्यं कर्तव्यमशेषयित्वा शेषं निःशेषं कृत्वा । समाप्येत्यर्थः ॥ अशेष-
शब्दात्तत्करोतीति ण्यन्तात्कामत्ययः ॥ सुहृदास्थितायां वन्धुजनाक्रान्तायां सभा-
यां संसदि वृषाङ्गस्य हरसागमनं प्रतीक्षत इति तथोक्तः सन् ॥ “कर्मण्यण्”
इत्यण् ॥ तस्यै स्थितः ॥

तावद्भवस्यापि कुवेरक्षौले तत्पूर्वपाणिग्रहणानुरूपम् ।

प्रसाधनं मातृभिरादृताभिर्न्यस्तं पुरस्तात्पुरशासनस्य ॥ ३० ॥

तावदिति ॥ तावत् । यावद्द्वारोपसाधनं क्रियते तत्काल एवेत्यर्थः । कुवे-
रक्षौले कैलासे । तदेव पूर्वं तत्पूर्वं तच्च तत्पाणिग्रहणं तस्मानुरूपं प्रसाधनमलंका-
रमामयी । आदृताभिः सादराभिः ॥ कर्तारं क्तः ॥ मातृभिर्गाम्भीप्रभृतिभिः
मत्तमातृकाभिः । पुरं शास्त्रीति पुरशासनस्तस्य पुरशासनस्य ॥ कर्तारं स्पृष्ट ॥
भवस्यापि पुरस्तादग्रे न्यस्तं निक्षिप्तम् ॥

तद्वैरवान्मङ्गलमण्डनश्रीः सा पस्पृशे केवलमीश्वरेण ।

स एव वेषः परिणेतुरिष्टं भावान्तरं तस्य विभोः प्रपेदे ॥ ३१ ॥

तदिति ॥ ईश्वरेण शिवेन सा मङ्गलमण्डनश्रीः शुभप्रसाधनसंपन्नद्वारवाचायु
मातृष्वादरात्केवलं पस्पृशे । स्पृष्टव न तु दध्न्यवधारणार्थः केवलशब्दः ॥
“केवलं चावधारणे” इति शाश्वतः ॥ किंतु तस्य विभोर्देवस्य स एव वेषः सा-
भाविको भस्मकपालादिवेष एव परिणेतुर्लोक उद्गोद्वारिष्टमपेक्षितं भावान्तरं रूप-
न्तरं प्रपेदे । अङ्गरागादिरूपतां मापेत्यर्थः ॥

भावान्तरापनिवेशः—

धमूय भस्मैव सिंताङ्गरागः कपालमेवामलशेखरश्रीः ।

उपान्तर्भागेषु च रोचनाङ्गो गजाजिनस्यैव दुकूलभावः ॥ ३२ ॥

पातयेति ॥ धमूय भस्मैव सिंताङ्गरागः शुभ्रगन्धानुलेपनं धमूय । कपालमेवामलं
शेखरं शिरोभूषणं भस्म श्रीः शोभा धमूय । गजाजिनस्यैवोपान्तर्भागेषु अलंका-
रोषु रोचनाङ्गो रंगान्तरागः सस्य स कपोतो दुरलभावः पद्मशुभ्रं च धमूय ।
भासाः रवेराङ्गरागादिभावं प्राप्नुवित्यर्थः ॥

एव धान्य उपमातुरङ्गुलीभिः प्रतिसार्यमाणं सस्थानं प्राप्यमाणमूर्णमयं मेपादि-
लोमनिर्मितम् ॥ “ऊर्णा मेपादिलोमि स्यात्” इत्यमरः ॥ कौतुकहस्तसूत्रं
मङ्गलहस्तसूत्रम् ॥ “कौतुकं मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले” इति शाश्वतः ॥ वक्ष्य-
च । मेनेति शेषः ॥ पूर्वोक्ततिलकक्रियासमुच्चयार्थश्चकारः ॥

क्षीरोदवेलेव सफेनपुञ्जा पर्याप्तचन्द्रेव शरत्रियामा ।

नवं नवक्षौमनिवासिनी सा भूयो वभौ दर्पणमादधाना ॥२६॥

क्षीरोदेति ॥ नवं नूतनं क्षौमं दुकूलं निवस्त आच्छादयतीति नवक्षौमनिवा-
सिनी ॥ वस्तेराच्छादनार्थाणिनिः ॥ तथा नवं दर्पणमादधाना विभ्रती सा गौरी
सफेनपुञ्जा सडिण्डिरपङ्क्तिः । क्षीरमुदकं यस्य स क्षीरोदः क्षीरसमुद्रः ॥ “उ-
दकस्योदः संज्ञायाम्” इत्युदादेशः ॥ तस्य वेला तीरभूमिरिव ॥ “वेला का-
ले च जलधेस्तीरनीरविकारयोः” इति विश्वः ॥ पर्याप्तचन्द्रा पूर्णचन्द्रा शरत्रिया-
मा शरद्रात्रिरिव भूयो भूयिष्ठं वभौ चकासे ॥

तामर्चिताभ्यः कुलदेवताभ्यः कुलप्रतिष्ठां प्रणमय्य माता ।

अकारयत्कारयितव्यदक्षा क्रमेण पादग्रहणं सतीनाम् ॥ २७॥

तामिति ॥ कारयितव्येषु दक्षा कारयित्री । कर्मोपदेशकुशलेत्यर्थः । माता
मेना । प्रतितिष्ठत्यस्यामिति प्रतिष्ठा ॥ “आतश्चोपसर्गे” इति कः । स्त्रियां टा-
प् ॥ कुलस्य प्रतिष्ठां कुलालम्बनभूताम् । सितिकारिणीमित्यर्थः । तां गौरीम् ।
अर्चिताभ्यः पूजिताभ्यः कुलदेवताभ्यो गृहदेवताभ्यः प्रणमय्य प्रणामं कार-
यिता ॥ “एवमपि लघुपूर्वात्” इति णेरयादेशः ॥ सतीनां पतिव्रतानां पाद-
ग्रहणं पादाभिवन्दनं क्रमेणाकारयत्कारयामास ॥ “हृकोरन्यतरस्याम्” इ-
ति साणिकर्तुः कर्मत्वम् । अन्यत्र च नमेरकर्मकत्वात् “गतिबुद्धि-” इत्यादिना ॥

अखण्डितं प्रेम लभस्व पट्युरित्युच्यते ताभिरुमा स्म नम्रा ।

तया तु तस्यार्थशरीरभाजा पश्चात्कृताः स्निग्धजनाशिपोऽपि २८

अखण्डितमिति ॥ नम्रा प्रणतोमा नाभिः सतीभिः पट्युः शिवस्याखण्डि-
नमभनं प्रेम लभस्व प्राप्तुहीत्युच्यते स्म अभिहिता ॥ “लट् स्म” इति भूतार्थे लट् ॥
तस्य हरस्य । अर्थ शरीरम्यार्थशरीरम् ॥ “अर्थं नष्टुसकम्” इति समासः ॥ तद्-
जनीयार्थशरीरभाजा तया गौरी नु स्निग्धजनार्थो यन्धुननाजीर्वादा अपि प-
धान्ता अर्थाहृताः । ततोऽप्यार्थरूपललापार्दानं भावः ॥

स इति ॥ स देवो नन्दिभुजावलम्बी नन्दिकेश्वरभुजावलम्बनः सन् । शार्दूलचर्मणा व्याघ्रचर्मणान्तरितमाच्छादितमुख विशालं पृष्ठं यस्य तं तथोक्तम् ॥ “शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे” इत्यमरः ॥ तस्मिन्देवे भक्त्या संक्षिप्तं संकोचितं वृहत्प्रमाणं यस्य तं गोपतिं वृषभं कैलासमिवारुह्य प्रतस्थे चचाल ॥

तं मातरो देवमनुव्रजन्त्यः स्ववाहनक्षोभचलावतंताः ।

मुखैः प्रभामण्डलरेणुगौरैः पद्माकरं चक्रुरिवान्तरीक्षम् ॥ ३८ ॥

तमिति ॥ तं देवमनुव्रजन्त्योऽनुगच्छन्त्यः स्ववाहनानां क्षोभेण प्रकम्पेण चलावतंताश्चलकुण्डला मातरः सप्तमातृकाः प्रभामण्डलान्येव रेणवः परागास्तैर्गौरैररुणैः ॥ “गौरौऽरुणे मिते पीते” इति यादवः ॥ मुखैरन्तरीक्षमाकाशं पद्माकरमिव चक्रुः ॥

तासां च पश्चात्कनकप्रभाणां काली कपालाभरणा चकासे ।

वलाकिनी नीलपयोदराजी दूरं पुरःक्षितशतहृदेव ॥ ३९ ॥

तासामिति ॥ कनकप्रभाणां मुवर्णवर्णानां तामां, मातृणां पश्चात्कपालाभरणा । मितकपालालंकारेत्यर्थः । काली महाकाली देवी च । कृष्णवर्णन्यमूचनाय कालीसंज्ञयाभिधानम् । वलाकिनी वलाकावती ॥ व्रीणादित्तादिनिः ॥ दूरं यथा तथा पुरोऽग्रे क्षिताः प्रगारिताः शतहृदा विद्युतो यस्याः सा तथोक्ता नीलपयोदराजी कालमेवपार्झारिव चकामे ॥

ततो गणैः शूलभृतः पुरोगैरुदीरितो मङ्गलतूर्यधोपः ।

विमानशृङ्गाण्यवगाहमानः शशंस सेवावसरं सुरेभ्यः ॥ ४० ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं शूलभृतः शिवस्य पुरो गच्छन्तीति पुरोगैरग्रेगर्गः ॥ “अन्यथापि दृश्यत इति वक्तव्यम्” इति गमेदप्रत्ययः ॥ गणैः प्रमथ्यन्दीर्घा उरपादिनो मङ्गलतूर्यधोपो मङ्गलवाद्यध्वनिविमानशृङ्गाण्यवगाहमानः मन । सुरेभ्यो विमानसुरेभ्यः सेवावसरं शशंस । सुराः प्रस्थानतूर्यध्वनिमाकर्णयामेर नः सेवावसर इत्याजमुस्तिर्यथः ॥

सुराणां सेवाप्रकारमेवाह—

उपाददे तस्य सहस्ररश्मिस्त्वष्ट्रा नवं निर्मितमातपत्रम् ।

स तदुकूलादविदूरमौलिर्वभौ पतद्गङ्गा इवोत्तमाङ्गे ॥ ४१ ॥

उपादद इति ॥ तस्य तस्य सहस्ररश्मिः नूर्यम्बदा विश्वचर्मणा निर्मितं

शङ्कान्तरद्योति विलोचनं यदन्तर्निविष्टमलपिङ्गुतारम् ।

सांनिध्यपक्षे हरितालमध्यास्तदेव जातं तिलकक्रियायाः ॥३३॥

शङ्केति ॥ शङ्कान्तरे ललाटास्थिमध्ये द्योतत इति तथोक्तम् ॥ “ शङ्को निषौ ललाटास्थि ” इत्यमरः ॥ अन्तर्निविष्टा मध्यगतामला पिङ्गा तारा कनीनिका यस्य तत्तथोक्तम् ॥ “ ताराकाक्षः कनीनिका ” इत्यमरः ॥ यद्विलोचनं तद्विलोचनमेव हरितालमध्या वर्णद्रव्यविशेषविकारस्य तिलकक्रियायास्तिलकरचनायाः संनिधिरेव सांनिध्यं तदेव पक्षः साध्यम् ॥ “ पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायवर्धनं चिपु ” इति यादवः ॥ तस्मिन्सांनिध्यपक्षे जातम् । मविष्टमित्यर्थः । अनेन ललाटलोचनमेव तस्य हरितालतिलकमभूदित्युक्तम् ॥

यथाप्रदेशं भुजगेश्वराणां करिष्यतामाभरणान्तरत्वम् ।

शरीरमात्रं विकृतिं प्रपेदे तथैव तस्थुः फणरत्नशोभाः ॥ ३४ ॥

यथेति ॥ यथाप्रदेशं प्रदेशान्प्रकोष्ठादीनर्नातिक्रम्याभरणान्तरत्वं कृष्णाभाभरणविशेषत्वं करिष्यतां संपादयिष्यतां भुजगेश्वराणां शरीरमात्रं शरीरमेव विकृतिं रूपान्तरं प्रपेदे । फणरत्नशोभास्तथैव तस्थुः । तासां तथैवोपादेयत्वादिति भावः ॥

दिवापि निष्ठ्यूतमरीचिभासा वात्यादनाविष्कृतलाञ्छनेन ।

चन्द्रेण नित्यं प्रतिभिन्नमौलेश्रूढामणेः किं ग्रहणं हरस्य ॥ ३५ ॥

दिवापीति ॥ दिवा दिनेऽपि निष्ठ्यूता उद्रीर्णा मरीचिभासाः किरणकान्तयो यस्य तेन वात्यादल्पतनुत्वादनाविष्कृतलाञ्छनेन । अदृश्यमानकलत्रेनेत्यर्थः । चन्द्रेण नित्यं सर्वदा प्रतिभिन्नमौलेः मंगलमुकुटस्य हरस्य श्रूढामणेश्रूढं सीताः किं किमप्यम् । चन्द्रश्रूढामणेश्रूढस्य किमन्यश्रूढामणिभिरिति भावः ॥

इत्यद्भुतैकप्रभवः प्रभावात्प्रतिद्वनेर्पथ्यविधेर्विधाता ।

आत्मानमासन्नगणोपनीते स्वहे निपक्तप्रतिमं ददर्श ॥ ३६ ॥

इतीति ॥ इतीत्यं प्रभावात्प्रतिद्वनेर्पथ्यविधेर्विधाता । आत्मानमासन्नगणोपनीते स्वहे निपक्तप्रतिमं ददर्श ॥ ३६ ॥ इतीति ॥ इतीत्यं प्रभावात्प्रतिद्वनेर्पथ्यविधेर्विधाता । आत्मानमासन्नगणोपनीते स्वहे निपक्तप्रतिमं ददर्श ॥ ३६ ॥

न गोपति नन्दिभुजावल्ग्व्यो आदृष्टचर्मन्तर्गतोरुष्टम् ।

नटकिमोत्तमप्रमाणमात्रं कल्याणमिव प्रतस्थे ॥ ३७ ॥

तं लोकपालाः पुरुहूतमुख्याः श्रीलक्षणोत्सर्गविनीतवेपाः ।

दृष्टिप्रदाने कृतनन्दि संज्ञास्तद्वर्जिताः प्राञ्जलयः प्रणेषुः ॥ ४५ ॥

तमिति ॥ पुरुहूतमुख्या इन्द्रादयो लोकपालाः श्रीलक्षणानामैश्वर्यचिह्नानां छत्रचापरवाहनानामुत्सर्गेण त्यागेन विनीतवेपा अनुनीतवेपाः सन्तः । तथा दृष्टि-
प्रदाने दर्शननिमित्ते । दर्शनप्रदानार्थमित्यर्थः । कृता नन्दिनः मतीहारस्य संज्ञा
संकेतो यैस्तादृशाः । मम दर्शनं दापयेति नन्दिनं प्रति कृतहस्तादिमूचना इत्यर्थः ॥
“ मंज्ञा स्याद्यंतना नाम हस्तायैश्वर्यमूचना ” इत्यमरः ॥ तद्वर्जितास्तेन नन्दिना
दर्शिता अप्यमिन्द्रः प्रणमत्ययं चन्द्र इत्याद्युक्तिपूर्वकं निवेदिताः प्राञ्जलयः कृता-
ञ्जलयः सन्तः । तं भवं प्रणेषुः प्रणताः ॥

कम्पेन मूर्ध्नः शतपत्रयोनिं वाचा हरिं वृत्रहणं स्मितेन ।

आलोकमात्रेण सुरानशेषान्संभावयामास यथाप्रधानम् ॥ ४६ ॥

कम्पेनेति ॥ स देवः शतपत्रयोनिं चतुर्भुजं मूर्ध्नः कम्पेन तथा हरिं वाचा
संभाषणेन वृत्रं हतवन्तं वृत्रहणमिन्द्रम् ॥ “ प्रपन्नभूणवृत्रेषु किप् ” इति किप् ॥
स्मितेन मन्दहासेनाशेषान्सुरानालोकमात्रेण दृष्टिमात्रेणेत्यं यथाप्रधानं यथाहं सं-
भावयामास ॥

तस्मै जयाशीः समृजे पुरस्तात्सप्तर्षिभिस्तान्स्मितपूर्वमाह ।

विवाहयज्ञे विततेऽत्र यूयमध्वर्यवः पूर्ववृता मयेति ॥ ४७ ॥

तस्मा इति ॥ तस्मै शिवाय सप्तर्षिभिः ॥ “ दिवमंस्त्ये मंज्ञायाम् ” इति म-
मागः ॥ पुरस्तादग्रे जयेत्याशीः समृजे प्रयुक्ता । तान्सप्तर्षीन्स्मितपूर्वमाह — किमि-
ति । वितते विस्तृतेऽत्र प्रवर्तिमाने विवाह एव यज्ञस्मिन्पूयं मया पूर्वमेव कृताः मा-
यिता अध्वर्यवो स्मृतिवज इति ॥ विशेषवाचिना सामान्यमुक्तम् ॥

विश्वावसुप्राग्रहैः प्रवीणैः संगीयमानत्रिपुरावदानः ।

अध्वानमध्वान्तविकारलङ्घयस्ततार तारापिपत्यग्धधारी ॥ ४८ ॥

विश्वायस्मिन्नि ॥ विश्वावसुर्नाम काशिरूपधरो देवगायकस्त्वन्माध्वर्यस्त्वन्मु-
षैः प्रवीणैः महृषीणैर्मिथुणैर्षी ॥ “ प्रवीणे निपुणाभिर्द्विद्विजिन्नाः कश्चित्प्रविताः ”
इत्यमरः ॥ यदाणां पुराणां मन्त्राहारसिद्धिम् ॥ “ तद्विद्वत्पौष्टरसद- ” इत्यादिना
मन्त्राहारमन्त्रागः ॥ “ तादादिभ्यः प्रविणेषो बन्धव्यः ” इति शीर्णिङ्प्रत्ययान्वितेभ्यः ॥
त्रिपुरस्य मन्त्ररूपवदानं पूर्ववृत्तं बन्धे विजयस्त्वं त्रिपुरावदानं त्वन्मोदमानं मन्त्र-
वानं यन्म म न्योक्तः ॥ “ अरदानं बन्धे हलन् ” इत्यमरः ॥ अध्वानं यन्म । मोद

नवमातपत्रमुपाददे । धृतवानित्यर्थः । उन्मेषते—तदुकूलात्तस्यातपत्रस्य प्रान्तल-
म्बिनो दुकूलादविदूरमौलिः । तदुकूलस्यासन्नमौलिरित्यर्थः । स हर उत्तमाङ्ग-
शिरसि ॥ “ उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम् ” इत्यमरः ॥ पतन्ती गङ्गा यस्य स पतद्ग-
ङ्ग इव वभौ ॥ तदुकूलादिसत्र “ दूरान्तिकार्थः पृष्ठयन्यतरस्याम् ” इति द्वार्य-
योगे विकल्पेन पञ्चमी ॥ नाथेनोक्तम् “ अन्यारात्— ” इत्यत्राराच्छद्व्यस्यार्थग्रन्था-
र्थत्वात्पञ्चमीति तदनाकरम् । किंचास्य शास्त्रोक्तविकल्पापवादत्वात् “ दूरं ग्राम-
स्य ” इत्यादिपष्ठीप्रयोगो दूरापास्तः स्यादित्युपेक्षणीयमेव ॥

मूर्ते च गङ्गायमुने तदानीं सचामरे देवमसेविपाताम् ।

समुद्रगारूपविपर्ययेऽपि सहस्रपाते इव लक्ष्यमाणे ॥ ४२ ॥

मूर्ते इति ॥ गङ्गा च यमुना च गङ्गायमुने मूर्ते विग्रहधारिण्यौ सचामरे वा-
मरसहिते सत्यौ । अतएव समुद्रगा नदी तस्या रूपं स्वरूपं तस्य विपर्ययेऽप्यभा-
वेऽपि । सह हंसपातेन हंससंचारेण वर्तते इति सहस्रपाते इव ॥ “ तेन सहेति वृ-
ल्ययोगे ” इति बहुव्रीहिः । “ वोपसर्जनस्य ” इति सभावः ॥ लक्ष्यमाणे दृश्यमा-
ने सत्यौ तदानीं विवाहसमये देवमसेविपातामभजताम् ॥ सेवतेर्लुङ् ॥ गङ्गायमुने
चामरग्राहिण्यौ देवमुपतस्थतुरित्यर्थः ॥

तमभ्यगच्छत्प्रथमो विधाता श्रीवत्सलक्ष्मा पुरुषश्च साक्षात् ।

जयेति वाचा महिमानमस्य संवर्धयन्तौ हविषेवं वह्निम् ॥ ४३ ॥

तमिति ॥ प्रथम आद्यो विधाता चतुर्मुखस्तथा श्रीवत्सलक्ष्मा श्रीवत्साङ्ग-
पुरुषो विष्णुश्च साक्षात्तं देवमभ्यगच्छत्संमुखमाययौ । किं कुर्वन्तौ । जयेति वाचा
जयशब्देनास्येश्वरस्य महिमानं महत्त्वं हविषा वह्निमिव संवर्धयन्तौ वृद्धिं गमयन्तौ ॥
न चानुनितमेतदुक्तमित्याह—

एकैव मूर्तिर्विभिदे त्रिधा सा सामान्यमेवां प्रथमावरत्नम् ।

विष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचिद्वेधास्तयोस्तावपि धातुरायौ १४

एकैवेति ॥ एकैव मूर्तिस्त्रिधा ब्रह्मविष्णुशिवात्मकत्वेभ विभिदे । औपाधिक-
कोऽयं भेदो न वास्तविक इत्यर्थः । अतएवैषां त्रयाणां प्रथमावरयोर्भावः प्रथ-
मवत्तं ज्येष्ठकान्तरभावः सामान्यं माधारणम् । इच्छया सर्वे ज्येष्ठा भवन्ति
छाधेत्यर्थः । एतेदेव विष्णोर्नात—कदाचिद्वेदो विष्णोराद्यः । कदाचि-
द्वेधास्तयोस्तावपि धातुरायौ । कदाचिद्वेधास्तयोस्तावपि धातुरायौ । कदाचि-
त्तौ दारदरायां धातुः स-
त्यौ । एवमेतेषां पौर्वापर्यमनियतमिति दर्शितम् ॥

वर्गाबुभौ देवमहीधराणां द्वारे पुरस्योद्धृष्टितापिधाने ।

समीयतुर्दूरविसर्पिधोपो भिन्नैकसेतु पयसामिवौघौ ॥ ५३ ॥

वर्गाविति ॥ दूरविसर्पो दूरगामी धोपो ययोस्तौ देवाश्च महीधराश्च तेषां देवमहीधराणामुभौ वर्गाबुद्धृष्टितापिधानेऽपनीतकवाटे पुरस्य द्वारे भिन्नो दीर्घ एकसेतु याभ्यां तौ भिन्नैकसेतु पयसामिवौ प्रवाहाविव समीयतुः संगतौ ॥

हीमानभृद्भूमिधरो हरेण त्रैलोक्यवन्द्येन कृतप्रणामः ।

पूर्वं महिम्ना स हि तस्य दूरमावर्जितं नात्मशिरो विवेद ॥ ५४ ॥

हीमानिति ॥ भूमिधरो हिमवान् । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् ॥ चातुर्वर्ण्यादि-त्वात्पञ्चप्रलयः ॥ तस्य वन्द्येन नमस्कार्येण कृतप्रणामः सन् ॥ “ऋत्विक्पितृव्य-श्वशुरमातुलानां यवीयसाम् । प्रवयाः प्रथमं कुर्यात्प्रत्युत्थायाभिवादनम्” इति स्मरणात् ॥ हीमानभृत् । महादेवं प्रति स्वयमल्पत्वात्संकोचं प्रापेत्तर्हः ॥ ननु वि-दितेश्वरमहिम्नः स्वयं प्रागेव प्रणतस्य जामातुराचारमात्रस्वीकारे कः संकोच इति शङ्का निरस्यति—पूर्वमिति ॥ हि यस्मात्स हिमवान्पूर्वं प्रागेव तस्येश्वरस्य महिम्ना सामर्थ्येन दूरमत्यन्तमावर्जितं नमितमान्मशिरो न विवेद । सत्यं स्वयं प्रणतत्वानुसंधानेन संकोचः । तदनुसंधानं त्वान्मुक्त्यान्नास्तीति भावः ॥

स प्रीतियोगाद्विकसन्मुखश्रीर्जामातुरग्रेसरतामुपेत्य ।

प्रावेशयन्मन्दिरमृद्धमेनमागुल्फकीर्णापणमार्गपुष्पम् ॥ ५५ ॥

स इति ॥ प्रीतियोगात्संतोषमवन्धाद्विकसन्मुखश्रीर्विकसन्ती मुखश्रीर्यस्य स तथोक्तः स हिमवान् । जायां मिमीते जानातीति जामातुर्वरस्य ॥ पृषोदरादि-त्वात्साधु ॥ “जामाता दुहितुः पतिः” इत्यमरः ॥ अग्रेसरतां पुरोगामित्वमुपेक्षे-न देवमागुल्फं पादग्रन्यपर्यन्तं कीर्णानि पर्यस्तान्यापणमार्गेषु पण्यवीथिकामु पु-ष्पाणि यस्मिन्मन्दिरमागुल्फकीर्णापणमार्गपुष्पम् ॥ “तद्वन्धी युदिके गुल्फौ” इ-त्यमरः ॥ ऋद्धं समृद्धं मन्दिरं नगरम् ॥ “मन्दिरं नगरेऽगारे मन्दिरौ मकराल-ये” इति विश्वः ॥ प्रावेशयत् ॥

तस्मिन्मुहूर्ते पुरसुन्दरीणामीशानसंदर्शनलालसानाम् ।

प्रासादमालासु बभूवुरित्यं त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ५६ ।

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्मुहूर्ते हरपुरप्रवेशसमये ईशानस्य मंदर्शने लालसानां लोलुपानाम् ॥ “लोलुपो लोलुभो लोलो लालसो लम्पटश्च सः” इति यादवः ॥

इति यावत् । तद्विकारेण रागादिना लघुचोऽभिपद्यनीयो न भवतीत्यध्वान्तवि-
कारलङ्घयः । विवाहादिकं तु तस्य लीलेत्यर्थः । ताराधिपस्रग्धारी चन्द्रशेखरः
शंभुरध्वानं मार्गं ततारास्रगच्छत् ॥

खे खेलगामी तमुवाह वाहः सशब्दचामीकरकिंकिणीकः ।

तटाभिघातादिव लग्नपङ्के धुन्वन्मुहुः प्रोतघने विपाणे ॥ ४९ ॥

ख इति ॥ ख आकाशे खेलं मुन्दरं गच्छतीति खेलगामी । सशब्दाः शब्दा-
यमानाश्चामीकरकिंकिण्यः काञ्चनसुद्रघण्टिका यस्य स तथोक्तः ॥ “ किंकिणी
सुद्रघण्टिकाः ” इत्यमरः ॥ “ नयूतथ ” इति कप् ॥ वाहतेऽनेनेति वाहो वृषभः ॥
करणे घञ् ॥ प्रोतघने स्पृतमेघे अतएव तटाभिघाताद्रोधोभेदाल्लग्नपङ्के श्लिष्टकर्म
इव स्थिते विपाणे शृङ्गे मुहुर्धुन्वंस्तं हरमुवाह वहति स्म ॥

स प्रापदप्राप्तपराभियोगं नगेन्द्रयुतं नगरं मुहूर्तात् ।

पुरोविलग्नैर्हरदृष्टिपातैः सुवर्णसूत्रैरिव कृप्यमाणः ॥ ५० ॥

स इति ॥ स वाहोऽप्राप्तः पराभियोगः शत्रुसमाकान्तिर्यस्य तत्तथोक्तं नगे-
न्द्रेण हिमवता युतं रक्षितं नगरमोपधिप्रस्थं पुरोऽग्रे विलग्नैः संक्रान्तैर्हरदृष्टिपातैः
सुवर्णसूत्रैः कृप्यमाण इव मुहूर्तात्प्रापत् । अन्यथा कयं दूरस्थाश्रमाप्तिः स्यादिति
भावः । पुरः प्रसृता हरदृष्टयः पिङ्गलवर्णत्वात्सौवर्णानि वृषाकर्षणदानानीवाल-
क्ष्यन्तेत्यर्थः ॥

तस्योपकण्ठे घननीलकण्ठः कुतूहलादुन्मुखपौरदृष्टः ।

स्ववाणचिह्नादवतीर्य मार्गादासन्नभूष्टमियाय देवः ॥ ५१ ॥

तस्येति ॥ तस्य पुरस्योपकण्ठेऽन्तिके घनो मेघ इव नीलः कण्ठो यस्य स घन-
नीलकण्ठो देवः कुतूहलादर्शनोत्सुक्यादुन्मुखैः पौरैर्दृष्टः सन् । स्ववाणचिह्नादिपुर-
विजयसमये स्ववाणाङ्गान्मार्गात्कुतश्चिदाकाशदेशादवतीर्षावस्थासन्नभूष्टं निकट-
भूतलमियाय प्राप ॥

तमृद्धिमदन्धुजनाधिरूढैर्वृन्दैर्गजानां गिरिचक्रवर्ती ।

प्रत्युज्जगामागमनप्रतीतः प्रफुल्लवृक्षैः कटकैरिव स्वैः ॥ ५२ ॥

तमिति ॥ आगमनेन शिवागमनेन प्रतीतो दृष्टो गिरिचक्रवर्ती पर्वताधिराजो
हिमयानृद्धिमता वस्त्रालंकारादिसमृद्धेन बन्धूजनेनाधिरूढैः । अनेन बन्धूनां समसा-
म्प्यं सूचितम् । गजानां वृन्दैः प्रफुल्ला विकसितकुमुदा वृक्षा येषु तैः स्वैः स्वकीयैः कट-
कैर्निनम्बैरिव तं हरं प्रत्युज्जगामाभिपयौ ॥ “ कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः ” इत्यमरः ॥

न्यौ स्त्रीणां जघनवाससि ” इति विश्वः ॥ न वदन्व नावधात् । किंतु नाभिं
प्रविष्टाभरणानां कङ्कणानां प्रभा यस्य तेन । प्रभैव नाभेरावरणमभूदिति भावः ।
इत्थेन वासोऽवलम्ब्य धृता तथौ ॥

अर्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः पदे पदे दुर्निमित्ते गलन्ती ।

कस्याश्चिदासीद्रसना तदानीमद्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ॥ ६१ ॥

अर्धाचितेति ॥ सत्वरं सवेगमुत्थितायाः कस्याश्चिदर्थमाचिता मणिभिर्गुम्फि-
साधाचिता दुर्निमित्ते संभ्रमादुत्थेन निक्षिप्ते ॥ “दुमिञ् प्रक्षेपणे” इति धातोः कर्म-
णि क्तः ॥ पदे पदे प्रतिपदम् ॥ वीप्सायां द्विर्भावः ॥ गलन्ती गलद्रक्षा सती रसना
मेखला तदानीं तस्मिन्प्रसरेऽद्गुष्ठमूलेऽर्पितं लगितं सूत्रमेव शेषो यस्याः सासीत् ॥

तासां मुखैरासवगन्धगर्भैर्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।

विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ६२ ॥

तासामिति ॥ तदानीं सान्द्रकुतूहलानां तासां स्त्रीणामासवगन्धो गर्भो येषां
तैः । विलोलानि नेत्राण्येव भ्रमरा येषु तैर्मुखैर्व्याप्तान्तरादलम्बावकाशा गवाक्षाः
सहस्रपत्राभरणा इवासन् । कमलालंकृता एव स्थिता इत्यर्थः ॥

तावत्पताकाकुलमिन्दुमौलिरुत्तोरणं राजपथं प्रपेदे ।

प्रासादशृङ्गाणि दिवापि कुर्वन्प्राप्सनाभिपेकद्विगुणद्युतीनि ६३

तावदिति ॥ तावत्तस्मिन्प्रसर इन्दुमौलिरीश्वरो दिवापि प्रासादशृङ्गाणि
ज्योत्स्नाया अभिपेकेण गगनेन द्विगुणद्युतीनि द्विरावृत्तकान्तीनि ॥ “गुणस्त्वा-
द्युत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुल्यतन्तुषु ” इति वज्रयन्ती ॥ कुर्वन्पताकाभिराकुलं व्या-
कीर्णमुत्तोरणमुच्छ्रिततोरणं राजपथं प्रपेदे ॥

तमेकदृश्यं नयनैः पिवन्त्यो नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।

तथाहि शोपेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ ६४ ॥

तस्मिति ॥ एक एक दृश्यो दर्शनीयस्त्रयेकदृश्यं तयोर्वरं नयनैः पिवन्त्यः ।
अतिवृष्णया पश्यन्त्य इत्यर्थः ॥ “ताः शंकरं दृष्टिभिरापिवन्त्यः” इति वा पाठः ॥
नार्यो विषयान्तराणि तत्रोऽन्यान्विषयान् । शब्दादीनित्यर्थः । न जग्मुः ।

१ अर्धाचिता. २ छतीनि.

६१-६२ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ॥ १४३-॥

एतद्वदन्त्ये तदर्थं विद्याय विभेदज्वाय नरणा बहन्ती ।

संपरमुद्रायां ददर्शी बहन्त्याः छिद्येय बाधितदस्ता दहन्त्यु ॥

पुरुमुन्दरीणां प्रागादमान्वासितर्षं पश्यमाणमकारेण गन्तान्यसार्पाणि विपुष्टा
गन्तिताणि विवेष्टितानि व्यापाराः ॥ “ नयुंगरं भावं क्तः ” इति क्तः ॥ १
भूगुप्तम् ॥

तान्येवाह पार्थाभः श्रेयः—

आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्देष्टनवान्तमाल्यः ।

यदुं न संभावित एव तावत्करेण रुद्धोऽपि च केशपाशः ॥ ५७ ॥

आलोकमार्गमिति ॥ आलोकमार्गं दर्शनपथम् । गवाक्षमिति ॥ मान्

व्रजन्त्या गच्छन्त्या कयाचिदुद्देष्टो हुतगनिवशादनुमुक्तवन्धनोऽनप्य वान्तमाल्य
उद्दीर्णमाल्यश्च यः स उद्देष्टनवान्तमाल्यः करेण रुद्धो गृहीतः । अपि च केशपा-
शः केशकलापः ॥ “ पाशः पशुश्च हस्तश्च कलापार्थः कनात्परे ” इत्यमरः ॥
तावदालोकनमार्गप्राप्तिपर्यन्तं यदुम् । बन्धनापेक्षार्थः । न संभावितो न स्मृत एव ॥

प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद्भूवरागमेव ।

उत्सृष्टलीलागतिरा गवाक्षादलक्तकाङ्क्षां पदवीं ततान ॥ ५८ ॥

प्रसाधीति ॥ काचित्स्त्री प्रसाधिकयालंकर्णालम्बितं रजनार्थं धृतं द्रवरा
गमेवाद्रीलक्तकमेव । अग्रधासो पादधाग्रपादः ॥ इति समानाधिकरणसमासः ॥

“ हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनेर्भिदाभेदाभ्याम् ” इति वामनः ॥ तमाक्षिप्याह-

प्योत्सृष्टलीलागतिस्त्यक्तमन्दगमना सत्या गवाक्षाद्गवाक्षपर्यन्तम् ॥ पदद्वयमेतत् ॥

पदवीमलक्तकाङ्क्षां लाक्षारसचिह्नां चकार ॥

विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन संभाव्य तद्वञ्चितवामनेत्रा ।

तथैव वातायनसंनिकर्षं ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ५९ ॥

विलोचनमिति ॥ अपरा स्त्री दक्षिणं विलोचनमञ्जनेन संभाव्यालंकृत्य त-
द्वञ्चितं तेनाञ्जनेन वर्जितं वामनेत्रं यस्याः सा तथोक्ता सती । तथैव तेनैव रूपेण
शलाकामञ्जनकूर्चिकां वहन्ती विभ्रती वातायनसंनिकर्षं गवाक्षसमीपं ययौ ॥
दक्षिणग्रहणं संभ्रमाद्बुद्धकमद्योतनार्थम् । “ सव्यं हि पूर्वं मनुष्या अञ्जते ” इति श्रुतेः ॥

जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्ना न बबन्ध नीवीम् ।

नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण हस्तेन तस्थाववलम्ब्य वासः ॥ ६० ॥

जालान्तरेति ॥ अन्या स्त्री जालान्तरप्रेषितदृष्टिर्गवाक्षमध्यप्रसारितदृष्टिः
सती प्रस्थानेन गमनेन भिन्नां दृष्टिं नीवीं बद्धग्रन्थिम् ॥ “ नीवी परिपणे श्र-

जो हिमवान् । दिष्टयेत्यानन्देऽव्ययम् । मनोरथैः प्रार्थितमवरुद्धम् । अभिलाषविष-
यीकृतमित्यर्थः ॥ “प्रार्थना याच्नावरोधयोः” इत्यभिधानात् ॥ अनेनेश्वरेण
संबन्धमुपेत्यावाप्य त्तिनिधारणेनोच्चमुन्नतं मूर्धानमुच्चैस्तरमुन्नततरम् ॥ उच्चैरि-
त्यव्ययात्तरपत्ययः ॥ मूर्ध्नां द्रव्यत्वान्नामुप्रत्ययान्तो निपातः । “किमेतिद्व्य-
यवादांस्वद्रव्यप्रकर्षे” इत्यादिना द्रव्यप्रकर्षे तस्य विधानादिति ॥ वक्ष्यति पा-
रयिष्यन्ति ॥ बहनेर्लृट् ॥

इत्यौपधिप्रस्यविलासिनीनां शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखास्त्रिनेत्रः ।

केयूरचूर्णीरुतलाजमुष्टिं हिमालयस्यालयमास्तसाद ॥ ६९ ॥

इतीति ॥ त्रिनेत्रस्यम्बकः ॥ त्रिनेत्रत्रिनयनशब्दयोः “सुभ्रादिषु च” इति णताभावः ॥ इतीत्यमोपधिमस्यविलग्नमिनीनां मंत्रबन्धिनीः श्रोत्रमुखाः श्रवणमधुराः कथा आल्लापाष्टण्वन्केयूररङ्गदंशूणोक्तता लाजानां मुष्टयो यस्मिन् तयोक्तम् । तत्रावकीर्णा आचारलजा अन्तराल एवाङ्गदंशूणोपपं पिप्यन्त इति पुरंध्रजनमंत्रबन्धातिशयोक्तिः । हिमालयस्य हिमवत आलयं भवनमाममाद ॥

तत्रायतीर्याच्युतदत्तहस्तः शरद्वनादीधितिमानियोक्षणः ।

क्रान्तानि पूर्वं कमलासनैः कंद्यान्तराण्यद्रिपतेर्विवेश ॥७०॥

तद्वेति ॥ तत्र हिमवदालयेऽच्युतेन विष्णुना दत्तहस्तो वितीर्णहस्तावल्ग्वः ग-
न । शरद्वनाच्छरन्मेषात् । शरद्विशेषणान्मेषस्य शुभ्रत्वं गम्यते । दीर्घिता-
न्मृष्य इषोऽक्षो वृषादवतीर्य कमलामनेन पूर्वमग्रे प्रान्तानि भाविष्टान्यद्रिपतेः क-
क्ष्यान्तराणि गेहप्रकोष्ठान्तराणि विवेश ॥ “ कक्ष्या कञ्जवज्रायां वाक्या गेहे
प्रकोष्ठे ” इति यादवः ॥

तमन्यगिन्द्रप्रमुखाश्च देवाः सप्तर्षिपूर्वाः परमर्षयश्च ।

गणाध गिर्यालयमेश्वरगच्छन्प्रशस्तमारम्भमित्राजमायाः॥७१॥

तमिति ॥ मदीयमन्वगनुपदम् ॥ अप्यपनेत् ॥ “अन्वगन्वाप्तुमेष्टुनदं
 त्रीयमप्यपम्” इत्यमरः ॥ इन्द्रमहाया देवाय मनसिपः पूरे देवां ते मन्सिपूवाः ॥
 “न दधीता” इति सर्वानामंशान्वितेषः ॥ एतदप्यः मनसांमनसिपय ॥
 “मन्सिपयमोचमोचुहाः दृष्यमानैः” इति अङ्गुशः ॥ मन्साः द्रवसाधोमना-
 धां दद्यादोचनाः सदास्यं महुहम् । अतोपनिदधे । आगन्तु इत्यमरः । दद्या-
 दगन्तिरिति लोपः । तिमन्सिपयमन्सिपयमन्सिपयम् । अतोपनिदधे ॥

न विदुस्त्वर्थः । तथाहि । आसौ नारीणां शोणेन्द्रियवृत्तिः श्रोत्रादिमवृत्तिः मर्मात्म-
ना सम्पत्कात्स्न्येन चक्षुःमविष्टेव । श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि स्नातन्ध्येन ग्रहणाशक्तेश-
क्षुरेव मविश्य कौतुकात्सयमप्येनमुपलभन्ते किमु । अन्यथा स्वस्वविषयाभिगमः
किं न स्यादिति भावः ॥

अथ पौराद्गनावचनान्याह—

स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थमपणीया पैलंवयापि ततम् ।

जो हिमवान् । दिष्टचेत्यानन्देऽव्ययम् । मनोरथैः प्रार्थितमवहदम् । अभिलाषविष-
यीकृतमित्यर्थः ॥ “ प्रार्थना याच्नावरोधयोः ” इत्यभिधानात् ॥ अनेनेश्वरेण
संवन्धमुपेत्यावाप्य क्षितिधारणेनोद्यमुन्नतं मूर्धानमुच्चैस्तरमुन्नततरम् ॥ उच्चैरि-
त्यव्ययात्तरप्पत्ययः ॥ मूर्ध्ना द्रव्यत्वान्नामुप्रसयान्तो निपातः । “ किमेत्तिङ्गव्य-
यघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे ” इत्यादिना द्रव्यप्रकर्षे तस्य विधानादिति ॥ वक्ष्यति धा-
रयिष्यति ॥ वहतेर्लृट् ॥

इत्यौपधिप्रस्यविलासिनीनां शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखांस्त्रिनेत्रः ।

केयूरचूर्णीकृतलाजमुष्टिं हिमालयस्यालयमाससाद ॥ ६९ ॥

इतीति ॥ त्रिनेत्ररूपम्बकः ॥ त्रिनेत्रत्रिनयनशब्दयोः “ क्षुभ्रादिषु च ” इ-
ति णत्वाभावः ॥ इतीत्यमोपधिप्रस्यविलामिनीनां संवन्धिनीः श्रोत्रमुखाः श्रव-
णमधुराः कथा आलापाञ्छृण्वन्केयूरैरङ्गदैश्चूर्णीकृता लाजानां मुष्टयो यस्मिन् त-
थोक्तम् । तत्रावकीर्णा आचारलाजा अन्तराल एवाङ्गदैश्चूर्णपिपं पिप्पन्त इति
पुरंध्रिजनसंवन्धातिशयोक्तिः । हिमालयस्य हिमवत आलयं भवनमाससाद ॥

तंत्रावतीर्याच्युतदत्तहस्तः शरद्वनादीधितिमानिवोक्षणः ।

क्रान्तानि पूर्वं कमलासनेन कक्ष्यान्तराण्यद्रिपतेर्विवेश ॥ ७० ॥

तत्रेति ॥ तत्र हिमवदालयेऽच्युतेन विष्णुना दत्तहस्तो वितीर्णहस्तावल्म्बः स-
न् । शरद्वनाच्छरन्मेघात् । शरद्विशेषणान्मेघस्य शुभ्रत्वं गम्यते । दीधितिमा-
न्मूर्धे इयोक्ष्णो वृषादवतीर्य कमलासनेन पूर्वपत्रे क्रान्तानि त्रिविष्टान्यद्रिपतेः क-
क्ष्यान्तराणि गेहप्रकोष्ठान्तराणि विवेश ॥ “ कक्ष्या कञ्छेवरत्रायां काक्ष्यां गेहे
प्रकोष्ठे ” इति यादवः ॥

तमन्वगिन्द्रप्रमुखाश्च देवाः सप्तर्षिपूर्वाः परमर्षयश्च ।

गणाश्च गिर्यालयमभ्यगच्छन्प्रशस्तमारम्भमिवोत्तमायाः ॥ ७१ ॥

तमिति ॥ तमीश्वरमन्वगनुपदम् ॥ अय्ययमेतन् ॥ “ अन्वगन्वभामेनुगेऽनुपदं
मीचमय्ययम् ” इत्यमरः ॥ इन्द्रप्रमुखा देवाश्च सप्तर्षयः पूर्वे येषां ते सप्तर्षिपूर्वाः ॥
‘ न वदुर्गीता ’ इति सर्वनामज्ञापतिषेधः ॥ परमर्षयः मनकादिमहर्षयश्च ॥

अप्यमोपधोपकृष्टाः पूज्यमानैः ” इति मन्पुष्पः ॥ गणाः प्रमयाद्योत्तमा-
नेनना. मशमन् वकृष्टम् । असौपमित्यर्थः । आरम्भ्यत इत्यारम्भ इया-
पमित्यर्थः हिमवन्मन्दिरमभ्यगच्छन् । प्राविशामित्यर्थः ॥

न विदुरित्यर्थः । तथाहि । आसां नारीणां शेषेन्द्रियवृत्तिः श्रोत्रादिप्रवृत्तिः सर्वात्म-
ना स्वरूपकात्स्न्येन चक्षुःप्रविष्टेव । श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि सातन्त्र्येण ग्रहणाशक्तेश्च-
क्षुरेव प्रविश्य कौतुकात्स्वयमप्येनमुपलभन्ते किञ्च । अन्यथा स्वस्वविषयाधिगमः
किं न सादिति भावः ॥

अथ पौराङ्गनावचनान्याह—

स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थमपर्णया पेलवयापि तप्तम् ।

या दास्यमप्यस्य लभेत नारी सा स्यात्कृतार्था किमुताङ्कशय्याम्
स्थान इति ॥ पेलवया कोमलयाप्यपर्णया पार्वत्यैतस्मै शिवायैतदर्थम् ॥ “अर्थेन
सह नित्यसमाप्तः सर्वलिङ्गता च” इति विशेष्यनिघ्नतम् ॥ दुश्चरं तपस्तप्तं स्थाने
युक्तम् । कुतः । या नार्यस्येश्वरस्य दास्यं दासीतमपि लभेत सा कृतार्था स्यात् । या
अङ्क एव शय्या तामङ्कशय्यां लभेत सा किमुत । कृतार्थेति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।

अस्मिन्द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां विफलोऽभविष्यत् ॥

परस्परेणेति ॥ स्पृहणीयशोभं सर्वैराशास्यमानसौन्दर्यमिदं द्वन्द्वं मिथुनम् ॥
“द्वन्द्वं रहस्य—” इति निपातः ॥ परस्परेण नायोजयिष्यन्नेन योजयेद्यदि प्रजानां
पत्युर्विधातुरस्मिन्द्वये द्वन्द्वे रूपविधाने सौन्दर्यनिर्माणे यत्रः प्रयासो विफलोऽभ-
विष्यद्भवेत् । एतदनु रूपस्त्रीपुंसान्तराभावादिति भावः ॥ “लिङ्गनिमित्ते लृङ्
क्रियातिपत्तौ” इति लृङ् ॥

न नूनमारूढरूपा शरीरमनेन दग्धं कुसुमायुधस्य ।

व्रीडादमुं देवमुदीक्ष्य मन्ये संन्यस्तदेहः स्वयमेव कामः ॥६७॥

नेति ॥ आरूढरूपा प्ररूढकोपेनानेन हरेण कुसुमायुधस्य कामस्य शरीरं न
दग्धं नूनं किंतु कामोऽमुं देवमुदीक्ष्य दृष्ट्वा व्रीडात्सौन्दर्येण जितोऽस्मीति लज्जया
स्वयमेव संन्यस्तदेहस्तत्तदेह इति मन्ये । इत्युत्प्रेक्षा । न स्वयं न्यस्ताकृतेः कोपः
संभवतीति भावः ॥

काचित्काचिदाह—

अनेन संवन्धमुपेत्य दिष्ट्या मनोरथप्रार्थितमोश्वरेण ।

मूर्धानमालि क्षितिधारणोच्चैर्मुचैस्तरं वक्ष्यति शैलराजः ॥६८॥

अनेनेति ॥ हे आलि सखि ॥ “आलिः सखी वयस्या च” इत्यमरः ॥ शैलरा-

जो हिमवान् । दिष्टयेत्यानन्देऽव्ययम् । मनोरथैः प्रार्थितमवरुद्धम् । अभिलाषविष-
यीकृतमित्यर्थः ॥ “ प्रार्थना याच्ञावरोधयोः ” इत्यभिधानात् ॥ अनेनेश्वरेण
संबन्धमुपेत्यावाप्य क्षितिधारणेनोच्चमुन्नतं मूर्धानमुच्चैस्तरमुन्नततरम् ॥ उच्चैरि-
राज्ययात्तरप्स्यत्ययः ॥ मूर्ध्नो द्रव्यत्वान्नामुपसयान्तो निपातः । “ किमेत्तिद्व्य-
यधादाम्बद्रव्यमकर्षे ” इत्यादिना द्रव्यमकर्षे तस्य विधानादिति ॥ वक्ष्यति धा-
रयिष्यति ॥ बहतेर्दृष्ट ॥

इत्यौपधिप्रस्यविलासिनीनां शृण्वन्कथाः श्रोत्रमुखास्त्रिनेत्रः ।

केयूरचूर्णीकृतलाजमुष्टिं हिमालयस्यालयमाससाद ॥ ६९ ॥

इतीति ॥ त्रिनेत्रद्वयम्बकः ॥ त्रिनेत्रत्रिनयनशब्दयोः “ क्षुभ्रादिषु च ” इ-
ति णत्वाभावः ॥ इनीत्यमोपधिप्रस्यविलासिनीनां सर्वान्विनीः श्रोत्रमुखाः श्रव-
णमधुराः कथा आलापाञ्छृण्वन्केयूरैरङ्गदक्षुणीकृता लाजानां मुष्टयो यस्मिन् त-
योक्तम् । तत्रावकीर्णा आचारलाजा अन्तराल एवाङ्गदक्षुणीपत्रं पिप्पन्त इति
पुरंध्रिजनसंबन्धानि शयोक्तिः । हिमालयस्य हिमवत आलयं भवनमामगाद ॥

तत्रावतीर्याच्युतदत्तहस्तः शरद्धनादीधिर्तिमानिवोक्षणः ।

क्रान्तानि पूर्वं कमलासनेन कंदयान्तराण्यद्रिपतेर्विवेश ॥ ७० ॥

तत्रेति ॥ तत्र हिमवदालयेऽच्युतेन विष्णुना दत्तहस्तो विनीर्णहस्तावलयम्बः म-
न । शरद्धनाङ्गारमेणात् । शरद्विशेषणान्मेपस्य शुभ्रत्वं गम्यते । दीधिर्तिमा-
न्यूपे इवोक्षणो दृष्टादवतीर्य कमलासनेन पूर्वमेव क्रान्तानि प्राविष्टान्यद्रिपतेः क-
ंदयान्तराणि गेहप्रकोष्ठान्तराणि विवेश ॥ “ कंद्या कञ्जवज्राणां वाश्यां जेहे
प्रकोष्ठके ” इति यादवः ॥

तमन्यगिन्द्रप्रमुखाश्च देवाः सप्तर्षिपूर्वाः परमर्षयश्च ।

गणाश्च गिर्यालयमभ्यगच्छन्प्रशस्तमारम्भमिवोत्तमायाः ॥ ७१ ॥

तमिति ॥ तमीश्वरमन्यगमुपदम् ॥ अन्वयेदेव ॥ “ अन्वयमन्वयमन्वयेऽन्वय-
त्रीपमन्ययम् ” इत्यमरः ॥ इन्द्रमहादेवाश्च सप्तर्षयः पूर्वे देवां ते सप्तर्षयः ॥
“ न सप्तर्षी ” इति सर्वनामशान्तिपथः ॥ सप्तर्षयः सप्तर्षाश्च सप्तर्षयः ॥
“ सप्तर्षयः सप्तर्षाश्च सप्तर्षयः ” इति सप्तर्षयः ॥ गणाः सप्तर्षाश्च सप्त-
र्षा सप्तर्षाश्च सप्तर्षयः सप्तर्षयः सप्तर्षयः ॥ सप्तर्षयः सप्तर्षयः सप्त-
र्षयः सप्तर्षयः सप्तर्षयः ॥ सप्तर्षयः सप्तर्षयः सप्तर्षयः ॥

वदुस्त्वर्थः । तथाहि । आसां नारीणां शेषेन्द्रियवृत्तिः श्रोत्रादिमवृत्तिः सर्वात्म-
 स्वरूपकात्स्न्येन चक्षुःप्रविष्टेव । श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि सातन्त्र्येण ग्रहणाशक्तेश-
 च प्रविश्य कौतुकात्समयमप्येनमुपलभन्ते किमु । अन्यथा स्वस्वविषयाधिगमः
 न स्यादिति भावः ॥

अथ पौराणनावचनान्याह—

“ लोलश्वलसदृष्णयोः ” इत्यमरः ॥ विलोचनानि दृष्टवस्तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे हीय-
न्प्रणां द्विधा निमित्तेन संकोचमन्वभूवन् ॥

तस्याः करं शैलगुरूपनीतं जग्राह ताम्राहुलिमष्टमूर्तिः ।

उमातनौ गूढतनोः स्मरस्य तच्छङ्किनः पूर्वमिव प्ररोहम् ॥ ७६

तस्या इति ॥ अष्टमूर्तिः शिवः । तस्मादीश्वराच्छङ्कत इति तच्छङ्किनः । त-
द्गीतस्येत्यर्थः । अतएवोपातनानुमाशरीरे गूढतनोर्गुप्तशरीरस्य स्मरस्य पूर्व प्ररोहमि-
व प्रथमाङ्कुरमिव स्थितं शैलगुरूपनीतं शैलगुरुणा हिमवतोपनीतं प्रापितम् । अथवा
शैलगुरुणा हिमवत्पुरोधसोपनीतं ताम्राहुलिं रक्ताहुलिं तस्याः पार्वत्याः करं जग्राह ॥

रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः स्विन्नाहुलिः पुंगवकेतुरासीत् ।

वृत्तिस्तयोः पाणिस्तमागमेन समं विभक्तेव मनोभवस्य ॥ ७७ ॥

रोमोद्गम इति ॥ उमाया रोमोद्गमो रोमागः प्रादुरभूत् । पुमान्गोः पुंगवो
ष्टमः ॥ “ गोरतद्विस्तृत्कि ” इति टच ॥ स केतुश्चक्रं यस्य स पुंगवकेतुः शिवः
स्विन्नाहुलिरासीत् । अश्रोत्रप्रेक्षणे—पाणिस्तमागमेन पाण्योः संस्पृशेन ॥ कर्मा ॥
मयोर्वधूवरयोर्मनोभवस्य वृत्तिर्यस्यातिः समं विभक्तेव । समीकृतेत्यर्थः ॥ प्राक्कि-
द्दस्याप्यनुरागमाभ्यस्य संभति तत्त्वापेक्षानात्पाणिमंस्पर्शकृततद्वृत्तेरुच्यते । ननु क-
न्या तु प्रथमसंगमे स्विच्छवरचरणा भवति पुमास्तु रोमाभिनो भवतीति वात्स्याय-
नेन विपरीतमुक्तमिति चेन्नैव दोषः । एभिन्नयोर्भावं परिसंनेति वाक्ययोग एभि-
रिति वस्तुचनेन स्वेदरोमाभग्रहणस्य सकलमाश्विबोधलक्षणान्वावगमेनानियमा-
वधारणात् । अतएव रघुर्वेदेऽप्यपाभिधानास्त्रोक्तविशेष इत्यन्वयम् । तदेतद्वृ-
त्तेशमंजीविन्यां (७ । २२) गुप्पक्षमरोचम् । मान्त्रिकान्तु “ मन्मथलयगोमायाः
स्वेदो वैषर्षवेपथु । अश्रुर्वेस्वर्षमिन्दोः सात्त्विकाः परितोदिताः ” इति ॥

प्रपुक्तपाणिग्रहणं पदन्यदधूर्वरं पुष्पति कान्तिमश्याम् ।

स्तानिप्ययोगादनयोस्तदानीं किं कथ्यते श्रीरत्नमयस्य तस्य ॥ ७८

प्रत्युपेत्यति ॥ यद्यस्मान्वास्यात्पदुक्तं पाणिग्रहणं यस्य पदन्यदधूर्वरं कान्ति-
मश्याम् । यदधूर्वरं यदधूर्वरम् ॥ मयाति इति वचनम् । तदानीं पाणिग्रहणका-
रेऽनयोस्तानिप्ययोगः तानिप्ययोगमिति विभागादस्यादृष्टत्वं कान्तिं तानां दृश्य-
निपुण्याति तस्योभयस्योपायोऽस्मत्पदस्य निपुण्यस्यार्थः इति कथ्यते । यद्यन्यथा-

तत्रेश्वरो विष्टरभाग्यथावत्सद्गामर्षं मधुमद्य गव्यम् ।

नवे दुकूले च नंगोपनीतं प्रत्यमहीत्सर्वममन्त्रवर्जम् ॥७०॥

तथेति ॥ तत्र दिग्बदालय ईश्वरो विष्टरभाग्यगणनः । उपायष्ट इत्यर्थः । यथायथाहम् । विधिर्नादित्यर्थः । गरत्तं रत्नगाहनमर्च्यमर्घ्यं जन्मम् । मधु क्षीद्रमास्मन्नस्तीति मधुमत् । तर्हि भवं गव्यम् । दाध च । मधुपर्कमित्यर्थः ॥ “ दधिमधुनी मापिमध्वलाभः ” इत्याभलायनपृथग्ग्रन्थान् ॥ नवे दुकूले चोतं सर्वं नंगोपनीतं दिग्बदानीतमर्घ्यादिकं मन्त्रान्वर्जयता मन्त्रवर्जम् ॥ ततो नम्रमासः ॥ अमन्त्रवर्जम् । मन्त्राद्य वर्जयितेयर्थः ॥ “ द्वितीयायां च ” इति णमुन्वय इत्याह न्यासकारः “ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ” इत्यत्र ॥ प्रसप्रहीत्सीकृतवान् ॥

दुकूलवासाः स वधूसमीपं निन्ये विनीतैरवरोधदेक्षैः ।

वेलासमीपं स्फुटफेनराजिर्नवैरुदन्वानिच चन्द्रपादैः ॥७१॥

दुकूलेति ॥ अथ दुकूलवासाः । दुकूलं यमान इत्यर्थः । म हरो विनीतैस्तुद्धतैरवरोधेषु ये दक्षास्तरवरोधदर्शवधूसमीपं निन्ये नीतः । कथमिव । स्फुटा फेनानां राजिर्यस्य स उदकमस्यास्तीत्युदन्वान्समुद्रः ॥ “ उदन्वानुदधौ च ” इति निपातनात्साधुः ॥ नवैरचिरोद्भूतैश्चन्द्रपादैश्चन्द्राकरिणैर्वेलासमीपमिव ॥

तथा प्रवृद्धाननचन्द्रकान्त्या प्रफुल्लचक्षुः कुमुदः कुमार्या ।

प्रसन्नचेतःसलिलः शिवोऽभूत्संसृज्यमानः शरदेव लोकः ॥७२॥

तथेति ॥ आननं चन्द्र इव । इत्युपमितसमासः । प्रवृद्धाननचन्द्रस्य कान्तिर्यस्यास्तया तथोक्तया तथा कुमार्या शरदा लोक इव संसृज्यमानः संगच्छमानः शिवश्चक्षुषि कुमुदानीव तानि प्रफुल्लानि यस्य स तथोक्तः । चेतः सलिलमिव तत्प्रसन्नं यस्य स तथोक्तः । प्रसन्नचेतःसलिलोऽभूत् । शरद्लोकयोरपि यथोचितं विशेषणानि योज्यानि ॥

तयोः समापत्तिषु कातराणि किञ्चिद्वयवस्थापितसंहृतानि ।

ह्रीयन्त्रणां तत्क्षणमन्वभूवन्नन्योन्यलोलानि विलोचनानि ७५

तयोरिति ॥ तयोर्वधूवरयोः समापत्तिषु यदृच्छया संगतिषु कातराणि चकितानि ॥ “ अधीरे कातरे ” इत्यमरः ॥ द्रष्टुमसमर्थानीति भावः । किञ्चिदीपद्वयवस्थापितानि स्थिरीकृतानि पश्चात्संहृतानि निवर्तितानि चेति व्यवस्थापितसंहृतानि ॥ “ पूर्वकाल- ” इत्यादिना तत्पुरुषः ॥ अन्योन्यस्मिंल्लोलानि सत्पणानि ॥

१ नंगोपनीते. २ वन्ध्यम्. ३ दक्षैः. ४ सकाशम्. ५ विवृद्ध. ६ आनधिरे मुहूर्तम्; आनधिरे मनोबाम्.

वधूं द्विजः प्राह तवैष वस्ते वह्निर्विवाहं प्रति कर्मसाक्षी ।

शिवेन भर्त्रा सह धर्मचर्या कार्या त्वया मुक्तविचारयेति ॥ ८३ ॥

यधूमिति ॥ अथ वधूं द्विजः पुरोधाः प्राह । किमिति । हे वस्ते । एष वह्नि-
स्तव विवाहं प्रति । विवाहकर्मणीत्यर्थः । कर्मसाक्षी कर्मद्रष्टा । भर्त्रा शिवेन सह
मुक्तविचारया निर्विचारया त्वया धर्मचर्या धर्माचरणं कार्या कर्तव्येति । अयं च
प्राजापत्यविवाहो द्रष्टव्यः । यथाहाश्वलायनः—“सह धर्मं चरेदिति प्राजा-
पत्ये” इति ॥

आलोचनान्तं श्रवणे वितत्य पीतं गुरोस्तद्वचनं भवान्या ।

निदाघकालोत्त्वणतापयेव माहेन्द्रमम्भः प्रथमं पृथिव्या ॥ ८४ ॥

आलोचनान्तमिति ॥ भवस्य पत्न्या भवान्या ॥ “इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्र-”
इत्यादिना ङीप् । आनुगागमश्च ॥ आलोचनान्तं नेत्रान्तपर्यन्तम् ॥ “आह मर्या-
दाभिर्विध्योः” इत्यव्ययीभावः ॥ श्रवणे श्रोत्रे वितत्य विस्तार्य तत्पूर्वोक्तं
गुरोर्पात्रिकस्य वचनं “मह धर्मं चर” इति वाक्यं निदाघकाले ग्रीष्मकाले उ-
त्त्वणतापयोत्कटसंतापया पृथिव्या प्रथममायं माहेन्द्रं पार्जन्यमम्भ इव पीतम् ।
अथादरेण श्रुश्रवणार्थः ॥

ध्रुवेण भर्त्रा ध्रुवदर्शनाय प्रयुज्यमाना प्रियदर्शनेन ।

सा दृष्ट इत्याननमुन्नमस्य होस्तन्नर्कण्ठी कथमप्सुवाच ॥ ८५ ॥

ध्रुवेणोति ॥ प्रियं दर्शनं यस्य ॥ कर्मभूतस्य ॥ तेन प्रियदर्शनेन ध्रुवेण शा-
श्वतेन भर्त्रा ध्रुवस्य नक्षत्रविशेषस्य दर्शनाय ॥ “ध्रुवो भभेदे ऋषिं तु निश्चिन्ते
शाश्वते त्रिषु” इत्यमरः ॥ प्रयुज्यमाना दृश्यतामिति धेयमाणा शीमन्नर्कण्ठी त्रिया
हीनसरा मा वधूः कथमप्प्याननमुन्नमस्य दृष्ट इत्युवाच ॥

इत्थं विधिज्ञेन पुरोहितेन प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ ।

प्रणेमतुस्तौ पितरौ प्रजानां पद्मासनस्याप पितामहाय ॥ ८६ ॥

इत्थमिति ॥ इत्थमेनेन प्रकारेण ॥ “इदमस्यहुः” इति यमुन्नमस्यः ॥ रि-
धिज्ञेन विवाहयोगज्ञेन । शास्त्रज्ञेनेत्यर्थः । पुरोहितेन ईदमेनेन यमुन्नमस्यग्रह-
णोपचारौ कृतविवाहकर्माणां प्रजानां पितरौ तावुमासेधर्गं पद्मासनस्याप पद्मा-
मनोर्पाविष्टाय पिद्मणां पित्रे पितामहाय प्रदत्ते ॥ “पितामहो विरिष्यं व्याघातम्

न्यस्य शोभालामस्तस्य शोभा किमु वक्तव्येत्यर्थः ॥ “विवाहमप्ये गौरीनिबो वा
चरावनुमविशेताम्” इत्यागमः ॥

प्रदक्षिणप्रक्रमणात्कृशानोरुवर्चिषस्तन्मिथुनं चकासे ।

मेरोरुपान्तेष्विव वर्तमानमन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥ ७१ ॥

प्रदक्षिणेति ॥ तन्मिथुनमुदाचिप उन्नतज्वालस्य कृशानोः कर्मणः प्रदक्षिण-
प्रक्रमणात्प्रदक्षिणीकरणाच्चकासे । किमिव । मेरोरुपान्तेषु परिसरेषु वर्तमानमाव-
र्तमानम् । मेरुं प्रदक्षिणीकुर्यदित्यर्थः । अन्योन्येन संसक्तं संगतम् । मिथुनस्याप्ये-
तद्विशेषणम् । अहश्च त्रियामा चाहस्त्रियामं रात्रिदिवमिव ॥ समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः ॥

तौ दंपती त्रिः परिणीय वह्निमन्योन्यसंस्पर्शनिमीलिताक्षौ ।

स कारयामास वधूं पुरोधास्तस्मिन्समिद्धाचिपि लाजमोक्षम् ८०

ताविति ॥ स पुरस्तादेव हितं विधत्त इति पुरोधाः पुरोहितोऽन्योन्यस्य सं-
स्पर्शेन स्पर्शमुखेन निमीलिताक्षौ तौ जाया च पतिश्च दंपती ॥ कर्मभूतौ ॥ जाया-
शब्दस्य दंभावो निपातितः ॥ वह्निं त्रिस्त्रिवारम् ॥ “द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच” इति
सुच ॥ परिणीय परितो नीत्वा । प्रदक्षिणीकार्येत्यर्थः ॥ नयतेद्विकर्मकाच्छब्दः । स-
मिद्धाचिपि दीप्तज्वाले तस्मिन्वह्नी वधूं लाजमोक्षं लाजविसर्गं कारयामास ॥ “ह-
क्रौरन्यतरस्याम्” इति विकल्पादणिकर्तुः कर्मत्वम् ॥

सा लाजधूमाञ्जलिमिष्टगन्धं गुरूपदेशाद्ददनं निनाय ।

कपोलसंतर्पिंशिखः स तस्या मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ ८१ ॥

सेति ॥ सा वधूर्गुरोः पुरोधस उपदेशादिष्टः । घ्राणतर्पण इत्यर्थः । गन्धो
यस्य तं लाजधूमाञ्जलिं वदनं निनाय । कपोलसंतर्पिणी शिखा यस्य स तथोक्तः
स धूमस्तस्या गौर्या मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे । धूमस्य विसृमरत्वान्मुहूर्तग्रहणम् ॥

तदीपवार्द्वारुणगण्डलेखमुज्झासि कालाञ्जनरागमक्ष्णोः ।

वधूसुखं क्लान्तयवावतंसमाचारधूमग्रहणाद्वभूव ॥ ८२ ॥

तदिति ॥ तद्वधूसुखमाचारधूमग्रहणादाचारमाप्तधूमत्वादीपदात्रे स्विप्ने अरुणे
च गण्डलेस्ते गण्डलस्य यस्य तथोक्तम् । अक्ष्णोरुज्झास्युज्झन्कालाञ्जनस्य
रागोऽञ्जनं यस्य तथोक्तम् । क्लान्तो यवावतंसो यवाद्भूरकर्णपूरो यस्य तत्त-
थाभूतं वभूव ॥ “लाजाञ्जलिं विसृज्य धूमं त्रितेज” इति प्रयोगवृत्तिकारः ॥

वधूं द्विजः प्राह तवैष वत्से वह्निर्विवाहं प्रति कर्मसाक्षी ।

शिवेन भर्त्रा सह धर्मचर्या कार्या त्वया मुक्तविचारयेति ॥ ८३ ॥

वधूमिति ॥ अथ वधूं द्विजः पुरोधाः प्राह । किमिति । हे वत्से । एष वद्वि-
जः विवाहं प्रति । विवाहकर्मणीत्यर्थः । कर्मसाक्षी कर्मद्रष्टा । भर्त्रा शिवेन सह
विचारया निर्विचारया त्वया धर्मचर्या धर्माचरणं कार्या कर्तव्येति । अयं च
नापत्ताववाहो द्रष्टव्यः । यथाहाश्वलायनः—“सह धर्मं चरेदिति प्राजा-
” इति ॥

आलोचनान्तं श्रवणे वितत्य पीतं गुरोस्तद्वचनं भवान्या ।

निदाघकालोत्त्रणतापयेव माहेन्द्रमन्त्रः प्रथमं पृथिव्या ॥ ८४ ॥

आलोचनान्तमिति ॥ भवस्य पत्न्या भवान्या ॥ “इन्द्रवरुणभयशर्वरुद्र-”
तादिना स्त्रीषु । आनुगागमश्च ॥ आलोचनान्तं नेत्रान्तपर्यन्तम् ॥ “आह मर्या-
भिर्विध्योः ” इत्यप्यभीभावः ॥ श्रवणे श्रोत्रे वितत्य विमर्शय तन्पूर्वोक्तं
स्वर्गाश्वस्य वचनं “सह धर्मं चर” इति वाक्यं निदाघकाले ग्रीष्मकाले उ-
त्त्रणतापयोक्तृमन्तापया पृथिव्या प्रथममायं माहेन्द्रं पार्जन्यमन्त्रं इव पीतम् ।
यादरेण श्रुत्वावेत्यर्थः ॥

ध्रुवेण भर्त्रा ध्रुवदर्शनाय प्रयुज्यमाना प्रियदर्शनेन ।

सा दृष्ट इत्याननमुन्नम्य ह्रीस्तन्नकण्ठी कथमप्युवाच ॥ ८५ ॥

ध्रुवेणेति ॥ प्रियं दर्शनं यस्य ॥ कर्मभूतस्य ॥ तेन प्रियदर्शनेन ध्रुवेण शा-
नेन भर्त्रा ध्रुवस्य नक्षत्रविरोधस्य दर्शनाय ॥ “ध्रुवो भवेत्तु शीवं नृ निधिने
पार्श्वे विषु” इत्यमरः ॥ प्रयुज्यमाना दृष्टवर्तामानं देवदेवाणां श्रीमन्नकण्ठी त्रिषा
निमगा ना पथुः

इत्यर्थं विधिः

जनकेऽपि च' इति विश्वः ॥ "पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः" इति निपातात्साधुः ॥ मणेमतुर्नमश्चक्रतुः । पितामहस्य, पित्रोरपि पूज्यत्वादिति भावः ॥

वधूर्विधात्रा प्रतिनन्द्यते स्म कल्याणि वीरप्रसवा भवेति ।

वाचस्पतिः सन्नपि सोऽष्टमूर्तौ त्वाशास्य चिन्तास्तिमितो वसूव ॥

वधूरिति ॥ वधूः कन्या विधात्रा ब्रह्मणा । हे कल्याणि शोभने । वीरः सवोऽपत्यं यस्याः सा वीरप्रसवा वीरसूर्मवेति प्रतिनन्द्यते स्म । आशिषमुक्तार्थः । स विधाता वाचस्पतिर्वागीश्वरोऽपि सन् ॥ कस्कादिषु पाठात्साधुः ॥ अष्टमूर्तौ शिवे त्वाशास्यमाकाङ्क्ष्यं तत्र चिन्ता विचारस्तस्यां स्तिमितो मन्दो बभूव । तस्य निरीहस्याशास्याभावादाशिषि स्तिमितत्वमित्यर्थः ॥

कृत्तोपचारां चतुरस्रवेदीं तावेत्य पश्चात्कनकासनस्थौ ।

जायापती लौकिकमेपणीयमाद्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥ ८८ ॥

कुप्तेति ॥ तौ जायापती वधूवरौ पश्चाच्चमस्कारानन्तरं कृत्ता रचिता उपचाराः पुष्परचनादयो यस्यां तां चतुरस्रवेदीमेत्य प्राप्य कनकासनस्थौ सन्तौ लौकिकं लोके विदितम् । आचारप्राप्तमित्यर्थः । अतएवैपणीयमाशास्यम् । तथाहि । "लौकिकाचारं मनसापि न लह्येत्" इति शास्त्रादवश्यकर्तव्यमित्यर्थः ॥ इषे रिच्छार्थादीनीयमित्ययः ॥ आद्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥

पत्रान्तलग्नैर्जलविन्दुजालैराकृष्टमुक्ताफलजालशोभम् ।

तयोरुपर्यायतनालदण्डमाधत्त लक्ष्मीः कमलातपत्रम् ॥ ८९ ॥

पत्रान्तेति ॥ लक्ष्मीः श्रीदेवी पत्रान्तेषु दलमान्तेषु लग्नैर्जलविन्दुजालैराकृष्टाहता मुक्ताफलजालेन प्रान्तलम्बिना मुक्ताकलापेन या शोभा सा येन तत्प्रोक्तप्रायतं दीर्घं नालमेव दण्डो यस्य तत्कमलमेवातपत्रं तत्तयोरुपर्यायत्तं दधौ ॥

द्विधाप्रयुक्तेन च वाङ्मयेन सरस्वती तन्मिथुनं जुनाव ।

संस्कारपूतेन वरं वरेण्यं वधूं सुखग्राह्यनिवन्धनेन ॥ ९० ॥

द्विधेति ॥ अथ मरुम्वती वाग्देवी द्विधा मन्त्रेण प्राकृतपदेन द्वैविध्येन प्रयुक्तेनोच्चारितेन वाङ्मयेन शब्दजालेन तन्मिथुनं जुनाव तुष्टाव ॥ "यु म्भुतां" इति पातोऽस्ति ॥ केन कर्मपाद—संस्कारेति ॥ मन्त्रेण शास्त्रव्युत्पत्त्या पूतेन प्रकृतमन्यपर्यायभागशुद्धेन । मन्त्रेणैवेत्यर्थः । वरेण्यं वरणीयम् । अग्रव्यामन्यर्थः ॥

वृणोतेरौणादिक एन्यप्रलयः ॥ वरं वोढारं शिवम् । मुखेन ग्राहं मुखोर्ध्वं निबन्धनं
रत्नना यस्य तेन वाञ्छयेन । प्राकृतभाषयेत्यर्थः । वधूम् । अनुवर्त्यनेन संबन्धः ॥
तौ संधिषु व्यञ्जितवृत्तिभेदं रसान्तरेषु प्रतिबद्धरागम् ।

अपश्यतामप्सरसां मुहूर्ते प्रयोगमाद्यं ललिताङ्गहारम् ॥ ९१ ॥

ताविति ॥ तौ दंपती संधिषु मुख्यादिनिर्वहणान्तेषु पञ्चसंधिषु ॥ तदुक्तं
दशरूपके—“मुखं प्रतिमुखं गर्भः सावमर्षोपसंहृतिः” इति ॥ व्यञ्जितवृत्तिभेदं
स्फुटीकृतकौशिक्यादिवृत्तिविशेषम् । रसानुगुण्येनेति शेषः ॥ तदुक्तं भूपालेन—
“कौशिकी स्यात्तु शृङ्गारे रसे वीरे तु सात्वती । रौद्रवीभत्सयोर्वृत्तिनियतारभटी
पुनः । शृङ्गारादिषु भावज्ञै रसेष्विष्टा तु भारती” । तथा । “कौशिक्यारभटी
चैव सात्वती भारती तथा । चतस्रो वृत्तयो ज्ञेयास्तासु नाट्यं प्रतिष्ठितम्” इति ॥
रसान्तरेषु शृङ्गारादिरसभेदेषु ॥ “शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः”
इत्यमरः ॥ “शृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः । वीभत्साद्भुतशान्ताख्या रसाः
पूर्वरुद्राहताः” इति ॥ प्रतिबद्धरागं प्रतिनियमेन प्रयत्तितो वसन्तललितादिरागो
यास्मिन्तम् । यस्मिन्तसे यो रागो विहितस्तदनुसारेण प्रयुक्तरागमित्यर्थः । यथाह
कादलः—“रौद्रेऽद्भुते तथा वीरे पुरागेण मगीयते । शृङ्गारहास्यकरुणाः स्त्रीरा-
गेण प्रकीर्तिताः । भयानके च वीभत्से शान्ते गेयो नपुंसके” इति ॥ ललिताङ्ग-
हारं मधुराङ्गविशेषम् ॥ “अद्भुतारौऽद्भुतविशेषः” इत्यमरः ॥ आदौ भवमाद्यम् ।
रूपकान्तरप्रकृतिभूतमित्यर्थः । तदुक्तम्—“आहुः प्रकरणादीनां नाट्यं प्रकृति
बुधाः” इति ॥ अप्सरसामुर्वेश्यादीनाम् । प्रयुज्यत इति प्रयोगो रूपकम् । नाट-
कमित्यर्थः । आद्यमिति विशेषणात् । तं मुहूर्तमपश्यतां दृष्टवन्तौ ॥ “पाप्मा-
ध्यासा-” इत्यादिना दृशेः पश्यादेशः ॥

देवास्तदन्ते हरमूढभार्यं किरीटवद्धाञ्जलयो निपत्य ।

शापावसाने प्रतिपन्नमूर्तेर्ययाचिरे पञ्चशरस्य सेवाम् ॥ ९२ ॥

देवा इति ॥ देवा इन्द्रादयस्तदन्ते तस्य प्रयोगदर्शनस्यान्तेऽवसान ऊढमार्य
परिणीतदारं हरं किरीटेषु वद्धा अञ्जलयो येषां ते तथोक्ताः सन्तः । निपत्य
प्रणम्य शापावसाने प्रतिपन्नमूर्तेर्लब्धशरीरस्य । “परिणोप्यति पार्वती यदा”
(४ । ४२) इत्यादिना शापस्य पार्वतीपरिणयान्तत्वादित्यर्थः । पञ्चशरस्य कामस्य ॥
कर्तुः ॥ सेवां ययाचिरे । पुनः समासादितशरीरस्य तस्य सेवा स्त्रीक्रियतामिति
मार्गपापामुत्तित्यर्थः ॥ “दुष्कारपच-” इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥

जनकेऽपि च” इति विश्वः ॥ “पितृव्यमातुल्यमातामहपितामहाः” इति निता
नात्साधुः ॥ प्रणेमतुर्नमश्चक्रतुः । पितामहस्य, पित्रोरपि पूज्यत्वादिनि भावः ॥

वधूर्विधात्रा प्रतिनन्द्यते स्म कल्याणि वीरप्रसवा भवेति ।

वाचस्पतिः सन्नपि सोऽष्टमूर्तौ त्वाशास्य चिन्तास्तिमितो वसू

वधूरिति ॥ वधूः कन्या विधात्रा ब्रह्मणा । हे कल्याणि शोभने । वीरः
सवोऽपत्यं यस्याः सा वीरप्रसवा वीरमूर्भवेति प्रतिनन्द्यते स्म । आशिषमुक्तं
र्थः । स विधाता वाचस्पतिर्वागीश्वरोऽपि सन् ॥ कस्कादिषु पाठात्साधुः ॥ ३
ष्टमूर्तौ शिवे त्वाशास्यमाकाङ्क्ष्यं तत्र चिन्ता विचारस्तस्यां स्तिमितो मन्दो
भूव । तस्य निरीहस्याशास्याभावादाशिषि स्तिमितत्वमित्यर्थः ॥

कृप्तोपचारां चतुरस्रवेदीं तावेत्य पश्चात्कनकासनस्थौ ।

जायापती लौकिकमेपणीयमाद्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥ ८८ ॥

कुप्तेति ॥ तौ जायापती वधूवरौ पश्चात्प्रमस्कारानन्तरं कृप्ता रचिता उपचा
राः पुष्परचनादयो यस्यां तां चतुरस्रवेदीमेत्य प्राप्य कनकासनस्थौ सन्तौ लौ
किकं लोके विदितम् । आचारप्राप्तमित्यर्थः । अतएवैपणीयमाशास्यम् । तयार्थः ।
“लौकिकाचारं मनसापि न लङ्घयेत्” इति शास्त्रादवश्यकर्तव्यमित्यर्थः ॥ इ
रिच्छार्थादिनीयर्प्रत्ययः ॥ आद्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥

पत्रान्तलग्नैर्जलबिन्दुजालैराकृष्टमुक्ताफलजालशोभम् ।

तयोरुपर्याधतनालदण्डमाधत्त लक्ष्मीः कमलातपत्रम् ॥ ८९ ॥

पत्रान्तेति ॥ लक्ष्मीः श्रीदेवी पत्रान्तेषु दलप्रान्तेषु लग्नैर्जलबिन्दुजालैराकृ
ष्टाहता मुक्ताफलजालेन प्रान्तलम्बिना मुक्ताकलापेन याः शोभा सा येन तत्र
योक्तमायतं दीर्घं नालमेव दण्डो यस्य तत्कमलमेवातपत्रं तत्तयोरुपर्याधत्तं दर्शयति ॥

द्विधाप्रयुक्तेन च वाङ्मयेन सरस्वती तन्मिथुनं नुनाव ।

संस्कारपूतेन वरं वरेण्यं वधूं सुखग्राह्यनिबन्धनेन ॥ ९० ॥

द्विधेति ॥ अथ सरस्वती वाग्देवी द्विधा संस्कृतप्राकृतरूपेण द्वैविध्येन प्रयु
क्तेनोच्चारितेन वाङ्मयेन शब्दजालेन तन्मिथुनं नुनाव गृष्टाव ॥ “णु स्तुतौ”
इति धातोर्लिट् ॥ केन कमित्याह—संस्कारेति ॥ संस्कारेण शास्त्रव्युत्पत्त्या पूते
न प्रकृतिप्रसर्गावभागाशुद्धेन । संस्कृतेनेत्यर्थः । वरेण्यं वरणीयम् । श्लाघ्यमित्यर्थः ॥

शयनसखीभ्योऽपि शयने सदशायिनीभ्योऽपि । नर्मसहचरीभ्योऽपीत्यर्थः ।
 कथंचित्कृच्छ्रेण दत्तवाचं दत्तोत्तरां गौरां प्रमथा भृङ्गरीटिप्रभृतयो हासरसाधिदे-
 वताः पशुपतेः पारिपदाः । यथाह भरतः—“ शृङ्गारो विष्णुदैवसो हास्यः प्रमथ-
 दैवतः ” इति ॥ “ प्रमथाः स्युः पारिपदाः ” इत्यमरः ॥ तेषां मुखविकारैर्मुखवि-
 कृतचेष्टितैर्गूढमप्रकाशं हासयामांस । हासाद्युपायैर्लज्जामपाकर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः । य-
 थाह गोमर्दः—“ हासेन मधुना नर्मवचसा लज्जितां प्रियाम् । विलुप्तलज्जां कु-
 र्वति निपुणैश्च सखीजनैः ” इति ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमहिनापसूरिविरचितया संजीविनी-
 समारूपया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे
 महाकाव्य उमापरिणयो नाम सप्तमः सर्गः ।

तस्यानुमेने भगवान्विमन्युर्व्यापारमात्मन्यपि सायकानाम् ।

कालप्रयुक्ता खलु कार्यविद्विर्विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति ॥ ९३ ॥

तस्येति ॥ विमन्युर्विगतप्रोषो भगवानीश्वर आत्मन्यपि तस्य कामस्य साय-
कानां व्यापारमनुमेने । तथाहि । कार्यविद्विः कार्यज्ञेः । अथवा कार्यान्तर्ज्ञः ।
अवसरज्ञः काले योग्यावगरे प्रयुक्तानुष्ठिता भर्तृषु स्वापिषु विषये विज्ञापना सि-
द्धिमेति खलु । सफला भवतीत्यर्थः । अयमेवास्य स्मरसेवास्वीकारो यदात्मन्या
तत्सायकव्यापारमङ्गीकृतवानिति ॥

अथ विबुधगणस्तानिन्दुमौलिर्विसृज्य

क्षितिधरपतिकन्यामावदानः करेण ।

कनककलशयुक्तं भक्तिशोभासनार्थं

क्षितिविरचितशय्यं कौतुकागारमागात् ॥ ९४ ॥

अथेति ॥ अयेन्दुमौलिरीश्वरस्तान्विबुधगणान्विमृज्य क्षितिधरपतिकन्यां
पार्वतीं करेणाददानः कनककलशयुक्तं मङ्गलार्थमन्तर्निहितहेममयपूर्णकुम्भं भक्तयः
पुष्पादिरचनास्तासां शोभया सनाथम् । सहितमित्यर्थः । क्षितिविरचितशय्यं
क्षितौ विरचिता स्थण्डिले कल्पिता शय्या तल्पं योऽस्मत्तथोक्तं कौतुकागारपा-
गाच्छय्यायुहं जगाम ॥ अत्राश्वलायनः—“ अत ऊर्ध्वमक्षारलवणाशिनावधःशा-
यिनौ ब्रह्मचारिणौ स्याताम् ” इति । अत ऊर्ध्वं विवाहादूर्ध्वम् । आ त्रिरात्रादिति
शेषः । “ त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वा ” इति वचनात् ॥ तथा कामशास्त्रेऽपि “ अप-
परिणयरात्रौ प्रक्रमेन्नैव किञ्चित्मृषु च रजनीषु स्तब्धभावा दुनोति । त्रिदिन-
मिह न भिन्याद्ब्रह्मचर्यं न चास्या हृदयमननुरुध्य स्वेच्छया नर्षं कुर्यात् ” ॥

नवपरिणयलज्जाभूषणां तत्र गौरीं

वदनमपहरन्तीं तत्कृताक्षेपमीशः ।

अपि शयनसखीभ्यो वत्तवाचं कथंचि-

त्प्रैमथमुखविकारैर्हीसयामास भूढम् ॥ ९५ ॥

नवेति ॥ तत्र कौतुकागार ईश ईश्वरो नवपरिणयेन नवोद्वाहेन या लज्जा सा
भूषणं यस्यास्तामतेव तेनेश्वरेण कृताक्षेपं कृताकर्षणम् । उच्चमितमिति यावत् ।
वदनमपहरन्तीं साचीकुर्वन्तीम् । अयं लज्जानुभावः । अनुभावान्तरमाह—

॥ श्रीः ॥

॥ कुमारसंभवम् ॥

॥ संजीविन्या समेतम् ॥

अष्टमः सर्गः ।

शिरसा शकलं शशाङ्कमूर्तेर्भासतं विभ्रतमद्रकेन भूरि ।
गरलं च गलेन चिन्तयामो हरमर्धाङ्गद्वाराद्रिराजकन्यम् ॥
टीका सप्तसु मल्लिनाथकृतिना संजीविनीसंज्ञिका
या सर्गेषु कुमारसंभवमहाकाव्यस्य चके पुरा ।
सैवैतर्ह्यवशिष्टदिक्प्रामिततत्सर्गेषु विद्वन्मुदे
सीतारामकवीश्वरेण हि यथाप्रज्ञं समापूर्यते ॥

नचपरिणीतगिरिजारदःकेलिमपि विवर्णयिषुस्तत्रभवान्कालिदासोऽष्टमं सर्गं
मारभते—

पाणिपीडनविधेरनन्तरं शैलराजदुहितुर्हरं प्रति ।

भावसाध्वसपरिग्रहादभूत्कामदोहदमनोहरं वपुः ॥ १ ॥

पाणिपीडनविधेरिति ॥ पाणिपीडनं नाम पीडयितुं संस्कारेषु कथि-
त्संस्कारविशेषः । पीडयति यस्मिन्निति पीडनम् ॥ “करणाधिकरणयोश्च” इ-
ति ल्युट् ॥ पाणेः करतलस्य पीडनं ग्रहणम् । विवाह इत्यर्थः ॥ पाणेरिति कुद्योग-
लक्षणा कर्मणि षष्ठी ॥ तस्य विधेर्विधानात् ॥ “विधिर्विधाने दैवे च” इत्यमरः ॥
अनन्तरं पश्चात् । भावसाध्वसयोः कामेच्छातिभययोः परिग्रहात् । परिग्रहं ग्रहणं
कृत्वेत्यर्थः ॥ ल्यब्लोपे षष्ठी ॥ मुग्धात्वादुभे अप्यवलम्ब्येति भावः ॥ “भावः
स्वभावेऽभिप्राये चेच्छासत्तात्मजन्मसु” इति विश्वः ॥ स्थिताया इति शेषः ॥
इयं च मुग्धाभेदो नवोदा । तदुक्तं भानुमिश्रेः—“लज्जाभयपराधीनरतिर्नवोदा”
इति ॥ शैलराजस्य हिमालयस्य दुहितुः कन्यायाः पार्वत्या वपुर्द्वम् । हरं शिवं
प्रति । लक्षयित्वेत्यर्थः ॥ “लक्षणेत्थं—” इति प्रतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । “तद्योगे
कर्मप्रवचनीययुक्ते” इति द्वितीया ॥ कामे यदोहदमभिलाषः । इच्छेति यावत् ॥
“अथ दोहदम् । इच्छा काङ्क्षा” इत्यमरः ॥ कामविषयकोऽभिलाष इत्यर्थः । तेन

भावे निष्ठा ॥ तथोक्तमपि । वधूरतं प्रियामुरतं प्रभोः प्रियस्य प्रियं प्रीतिजनक-
म् ॥ “ इगुपध—” इति कः ॥ अभूदिति शेषः ॥

यन्मुखग्रहणमक्षताधरं दानमग्रणपदं नैखस्य यत् ।

यद्वतं च सदयं प्रियस्य तत्पार्वती विपहते स्म नेतरत् ॥ ९ ॥

यदिति ॥ पार्वती प्रियस्य प्रियकर्तृकम् ॥ “कर्तृकर्मणोः—” इति कर्तरि प-
ठ्ठी ॥ अक्षताधरमदष्टाधरोष्ठं यन्मुखस्य ग्रहणं शुम्भनार्थं करेणादानम् । तथाग्र-
णपदमदक्षचित्कं यन्मुखस्य दानम् ॥ इह कर्मणः शेषतस्त्रिविधायां पठ्ठी । अन्य-
था “नलोक—” इति तद्विषयः प्रसज्जेत ॥ तथा सदयं स्पर्शमात्रविरामं यद्य-
रतम् ॥ मध्यान्तयोस्तृतीयान्तेन मन्वन्धः ॥ “नलोक—” इति कृद्योग-
लक्षणायाः पठ्ठ्या वाधात् ॥ तद्विपहते स्म सोढवती ॥ “लट् स्मे” इ-
ति भूतार्थे लट् । “परिनिविभ्यः” इति पत्वम् ॥ इतरत्कठोरमुखग्रहणादि न
विपहते स्मेत्यर्थः ॥

रात्रिवृत्तमनुयोक्तुमुद्यतं सा प्रभातसमये सखीजनम् ।

नाकरोदपकुतूहलं द्विषा शंसितुं तु हृदयेन तत्त्वरे ॥ १० ॥

रात्रिवृत्तमिति ॥ प्रभातसमये रात्रिवृत्तं नैशं वृत्तान्तम् ॥ “वाच्यवद्वर्तने
वृत्तं चरित्रच्छन्दसोरपि” इति विश्वः ॥ अनुयोक्तुं प्रष्टुम् ॥ “प्रश्नोऽनुयोगः
पृच्छा च” इत्यमरः ॥ उद्यतं सखीजनं सा पार्वती द्विषा हेतुभूतपापकुतूहलं
शमितजिज्ञासामाकौतुकं नाकरोन्नोत्तरयांचक्र इत्यर्थः । अथ च हृदयेन मनसा तु क-
र्तव्या शंसितुमुत्तरं कर्तुं तत्त्वरे स्मरितम् ॥ भावे लिट् ॥

दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निपेदुपः ।

प्रेक्ष्य विम्बधुपविम्बमात्मनः कानि कानि न चकार लज्जया ११

दर्पण इति ॥ किं चेति चार्थः । दर्पणे परिभोगदर्शिनी संभोगचिन्तायलोकिनी
सा पार्वती । पृष्ठतो निपेदुपः स्थितवतः प्रणयिनो हरस्य विम्बं मुखमण्डलम् ॥
“विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु” इत्यमरः ॥ आत्मन उपविम्बं विम्बमपीषे ॥ “अ-
व्ययं विभक्ति—” इति सप्तमीषायेऽव्ययीभावः ॥ पतितं प्रेक्ष्य लज्जया कानि कानि
चेष्टाविशेषयमत्कृतानि न चकार । अपि तु चकारैवेत्यर्थः ॥

नीलकण्ठपरिश्रुक्तयौवनां तां विलोक्य जननी संमाग्वसत् ।

भर्तृवह्मभतया हि मानसी मातुरस्यति शुचं वधूजनः ॥ १२ ॥

एवमालि निगृहीतसाध्वसं शंकरो रहसि सेव्यतामिति ।

सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला नास्मरत्प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥ ५ ॥

एवमिति ॥ सा पार्वती ॥ कर्त्री ॥ हे आलि हे सखि पार्वति । तथा रहसि निगृहीतं सक्तं साध्वसं भयं यस्मिन्कर्मणि यथा तथा शंकरः सेव्यतामित्येवंभूतं सखीभिः कर्त्रीभिः ॥ “नलोक-” इति पट्टीनिपेधः ॥ उपदिष्टमुपदेशम् ॥ भावे निष्ठा ॥ प्रिये प्रमुखवर्तिनि सत्याकुला संभ्रान्ता सती नास्मरत् ॥

अप्यवस्तुनि कथाप्रवृत्तये प्रश्नतत्परमनङ्गशासनम् ।

वीक्षितेन परिवीक्ष्य पार्वती मूर्धकम्पमयमुत्तरं ददौ ॥ ६ ॥

अपीति ॥ पार्वत्यनङ्गशासनं प्रियं कथायां संभाषणे प्रवृत्तये । लज्जावशान्मां प्रति मौनमाश्रिताया अस्याः संभाषणे कथमपि । प्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः । अवस्तुन्यप्यलभ्यपदार्थेऽपि प्रश्नतत्परं परिवीक्ष्य ज्ञात्वा । हृच्चक्षुपावेक्षणमिहापेक्षितम् । वीक्षितेन प्रियसंमुखमवलोकनेन मूर्धः कम्पस्तन्मयं तद्रूपम् । न हि किञ्चिन्मयापेक्षितमित्यभिलाषव्यञ्जकमिति भावः । उत्तरं ददौ ॥

शूलिनः करतलद्वयेन सा संनिरुध्य नयने हृतांशुका ।

तस्य पश्यति ललाटलोचने मोघयत्नविधुरा रहस्यभूत ॥ ७ ॥

शूलिन इति ॥ रहसि हृतांशुका । रतार्थमिति भावः । अतएव करतलयोर्द्वयेन शूलिनः मियस्य नयने । द्वे इति शेषः । संनिरुध्यावृत्य स्थिता सा पार्वती । तस्य ललाटलोचने तृतीये नेत्रे पश्यति सति । मोघो निष्फलो यत्रो यस्या अतएव विधुरा दुःखिता ॥ ततो विशेषणसमासः ॥ अभूत् ॥

चुम्बनेष्वधरदानवर्जितं खिन्नहस्तसदयोपगूहनम् ।

क्लिष्टमन्मथमपि प्रियं प्रभोर्दुर्लभप्रतिकृतं वधूरतम् ॥ ८ ॥

चुम्बनेष्विति ॥ चुम्बनेष्वधरदानेनाधरोष्ठखण्डनेन ॥ “दो अवखण्डने” भावे ल्युट् ॥ वर्जितं रोहितमपि । तथा खिन्नहस्तं मन्दप्रचारितकरम् । स्तनपौरिति शेषः ॥ गम्यमानार्थान्वादप्रयोगः ॥ “पाणिः” इति पाठे भिन्नं पदम् । तदा मियस्यप्यपीति योजनीयम् । मद्यपगादं यदुपगूहनमालिङ्गनं तद्यस्मिन्साहचर्यमपि । अतएव लिष्टः पारितोषाभावात्प्रियो मन्मथः कामो यस्मिन्स्तथोक्तमपि । तथा दुर्लभं प्रतिहनं प्रतीकारो यस्य । गमाभावाभिर्यति भावः ॥ प्रतिहर्तामिति

प्रेम्णः परस्परश्रयत्वमेव प्रपन्नयति—

तं यथात्मसदृशं वरं वधूरन्वरज्यत वरस्तथैव ताम् ।

सागरादनपगा हि जाह्नवी सोऽपि तन्मुखरसैकवृत्तिभाक् ॥१६॥

तमिति ॥ वधूः पार्वती । आत्मसदृशं तं वरं शिवमनु लक्षयिता यथा येन प्रकारेणाख्यत ॥ “रञ्ज रागे” । दैवादिकाद्वद् ॥ वरः शिवस्तां वधूमनु तर्था-
ख्यत । हि यथा जाह्नवी सागरात्समुद्रादनपगानिवर्तमाना । अस्तीति शेषः ।
सोऽपि समुद्रोऽपि तस्या जाह्नव्या मुखसंबन्धिनि रस एकां केवलां वृत्तिं भजतीति
तयोक्तः । अस्तीति शेषः ॥ उपमालंकारः ॥

शिष्यतां निधुवनोपदेशिनः शंकरस्य रहसि प्रपन्नया ।

शिक्षितं युवतिनैपुणं तया यत्तदेव गुरुदक्षिणीकृतम् ॥ १७ ॥

शिष्यतामिति ॥ निधुवनोपदेशिनः गुरतोपदेशुः शंकरस्य शिष्यतामुपदे-
क्ष्यतां प्रपन्नया प्राप्तया तया पार्वत्या रहसि यद्युवतिषु भिजगद्विलासिनीषु मध्ये
नैपुणं कौशलं शिक्षितमधीतम् । तदेव नैपुणाशिक्षणमेव गुरुदक्षिणीकृतं गुरोरद-
क्षिणा दक्षिणा संपद्यते तथा कृतम् ॥ अभूततद्भावे च्चिः । “अस्य च्चौ” इतीकारः ॥
शिवोपयोगित्वेन तत्कृतगुरतारम्भाज्जुगुणगुरतर्काश्लमेव दक्षिणात्वेन परिणत-
मिति भावः ॥ इह वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनालंकारः—“वाक्यार्थयोः सदृशपौरुषया-
रोपो निदर्शना” इत्युक्तत्वात् ॥

दष्टमुक्तमधरोष्ठमम्बिका वेदनाविधुतहस्तपल्लवा ।

शोतलेन निरवापयत्क्षणं मौलिचन्द्रशकलेन शूलिनः ॥१८॥

दष्टमुक्तमिति ॥ अम्बिका पार्वती पूर्वं दष्टं पद्मानुक्तमधरोष्ठं वेदनया पीडया
विपुर्णा कम्पिता हस्ता पाणी एव पल्लवा यथा तयोक्ता मती शोतलेन शूलिनः शिव-
स्य मौली पद्मरूप शकलं कलाप्य तेन हत्वा क्षणं निरवापयत् । उपपत्ति म्मेत्यर्थः ॥
पिपानुरागप्यशक्येष्टामार—

सुम्यनादलकनूपैर्दूषितं शंकरोऽपि नयनं ललाटजम् ।

उज्जुस्तत्कमलगन्धये ददौ पार्वतीचदनगन्धवाहिने ॥१९॥

ति ॥ सुम्यनादलोत्पन्नपूष्पैर्न वेदनामादनूपैरिदं नयनं दूषित-
मल्लोटे जातम् ॥ “ममन्तां जनेः” शिव हृदयस्य । अद्वैतो

नीलकण्ठेति ॥ जननी मेना । तां पार्वतीं नीलकण्ठेन शिवेन परिशुक्तं यौ-
वनं यस्यास्तयोक्तां विलोक्य समाश्रयदाश्राप्तं प्राप । दृष्टवतीति यावत् । तथाहि ।
वधूजनो मातुर्मानसीं मनसिजां शुचं शोकं भर्तृवद्भक्तया भर्तृप्रीतिपात्रतयास्यति
क्षिपति ॥ “अमु शेषणे” । लट् ॥ आत्मजासु पतिमसाद एव मातृणां मुदो हेतु-
रिति भावः ॥

वासराणि कतिचित्कथंचन स्याणुना रंतमकारि चानया ।

ज्ञातमन्मथरसा शनैःशनैः सा मुमोच रंतिदुःखशीलताम् १३

वासराणीति ॥ कतिचिद्वासराणि दिवसान् ॥ “वातु क्लीवे दिवसवासरा”
इत्यमरः ॥ “कालाध्वनोः—” इति द्वितीया ॥ स्याणुना शिवेन ॥ “स्याणू रुद्र
उमापतिः” इत्यमरः ॥ अनया पार्वत्या सह कथंचन वलेन रंतं मुरतमकारि कृ-
तम् । तदनुकूलरसोत्पत्त्यभावादिति भावः । अथ च सा शनैःशनैर्ज्ञातो मन्मथ-
रसो यया तथा सती रतौ या दुःखशीलता दुरवगाह्यस्वभावता तां मुमोच । स्वप-
मप्यनुरज्यति स्नेत्यर्थः ॥

तदेवाह—

सखजे प्रियमुरोर्निपीडनं प्रार्थितं मुखमनेन नाहरत् ।

मेखलाप्रणयलोलतां गतं हस्तमस्य शिथिलं रुरोध सा ॥ १४ ॥

सखज इति ॥ सा पार्वती । उरसो निपीडनं यस्मिन्कर्षणि यथा
स्यात्तथा प्रियं सखज आलिङ्गितवती । तथानेन प्रियेण प्रार्थितम् । चुम्ब-
नार्थमित्यर्थः । मुखं नाहरन्नावकयत् । परंतु मेखलया काश्या सह यः प्रण-
यः स्नेहस्तत्र या लोलता । जिवृक्षया मन्दमसरणमित्यर्थः । तां गतं प्राप्त-
मस्य प्रियस्य हस्तं पाणिं शिथिलं मन्दं यथातथा रुरोध । न तु प्रागिवेति भावः ॥

भावसूचितमदृष्टविप्रियं द्वादर्थभाक्क्षणवियोगकातरम् ।

कैश्चिदेव दिवसैस्तथा तयोः प्रेम गूढमितरेतराश्रयम् ॥ १५ ॥

भावेति ॥ भावेन स्वगतलाभिज्यञ्जकचेष्टाविशेषेण सूचितं ज्ञापितम् ॥
“भावः सत्तास्वभावाभिमायचेष्टात्मजन्मसु” इति मेदिनी ॥ तथा न दृष्टं विप्रिय-
मौदासीन्यं यत्र । तथा द्वादर्थं दृढत्वं भजति तथोक्तम् । तथा क्षणवियोगेऽपि
कातरम् । तदसहिष्णुत्वार्थः । गूढं सखीजनानभिज्ञेयं तयोः शिवपार्वत्योः प्रेम
स्नेहः ॥ “प्रेम स्नेहोऽथ दोहदम्” इत्यमरः ॥ कैश्चिदेव दिवसैरितरेतराश्रयं पर-
स्परनिष्ठम् । अभूदिति शेषः ॥

मेरुमिति ॥ मरुदिवाथु मञ्जतीति मरुदाथुग उक्षा वृषभो यस्य सः ॥ “शे-
सादिभाषा” इति कप् ॥ कृती कुशलो हरः । मेरुं सुमेरुम् ॥ “मेरुः सुमेरुर्ह्या-
द्रिः” इत्यमरः ॥ एसागस्य पर्वताः स्तनाभ्यां पुरस्कृतान्पूजितानाश्रयत्वेन
स्वीकारात् । अल्पीयसां महत्स्वीकार एव पूजात्वेन परिणमतीति भावः । महता-
मल्पीयः स्वीकारे को हेतुरित्याशङ्क्य विशेषयति—मुरतेषु यानि मर्दनानि तेषु
क्षमान्सहिष्णून् । हेम्नः पल्लवानां विभङ्गाः खण्डास्तेषां संस्तरानास्तरणान्यन्वभूत् ।
तत्र सुप्त्वा विजहारेत्यर्थः । अल्पीयसामपि सहिष्णुत्वं हेम्नो विकारत्वात् । अ-
ल्पीयस्त्वं तु पदो लवः पल्लव इति श्लिष्टार्थमहिम्ना समर्थयते ॥

पद्मनाभचरणाङ्कितादमसु प्राप्तवत्स्वमृतविषुपो नवाः ।

मन्दरस्य कटकेषु चावसत्पार्वतीवदनपद्मपट्टदः ॥ २३ ॥

पद्मनाभेति ॥ हरः । पद्मनाभो हरिः ॥ “पद्मनाभो मधुरिषुः” इत्यमरः ॥
तस्य चरणाभ्यामङ्किताधिकृता अश्मानो येषाम् । एतेन हरेरपि विहारयोग्यत्वं
ध्वन्यते । तथा नवा अमृतविषुपोऽमृतविन्दून् ॥ “पृपन्ति विन्दुपृपताः पुमांसो
विषुपः क्षिपाम्” इत्यमरः ॥ प्राप्तवत्सु । समुद्रमन्थनसाधनत्वादस्येति भावः ।
मन्दरस्य च कटकेषु नितम्बेषु ॥ “कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः” इत्यमरः ॥ पा-
र्वत्या वदनरूपे पद्मे पट्टदो भ्रमरः मन् । अवसद्वासमकरोत् ॥

रावणध्वनितभीतया तया कण्ठसक्तदृढबाहुवन्धनः ।

एकपिङ्गलगिरौ जगद्गुरुर्निर्विवेश विशदाः शशिप्रभाः ॥ २४ ॥

रावणेति ॥ जगतां गुरुर्नियन्ता । उत्पत्त्यादित्रिविधकर्मणां गुणभेदेन कार-
कत्वादिति भावः । शिवः । एकपिङ्गलस्य कुबेरस्य ॥ “यस्यैकपिङ्गलविलश्रीद-
पुण्यजनेश्वराः” इत्यमरः ॥ गिरौ कैलासे रावणस्य प्रमिद्धराक्षसस्य ध्वनिता-
स्मिहनादाद्रीतया तया पार्वत्या कण्ठे मक्तं मञ्जितं दृढं बाहुवन्धनं यस्य स तथोक्तः
मन् । विशदाः स्वच्छाः शारदिका इति भावः । शशिनः प्रभाः कौमुदीनि-
र्विवेशोपभुक्तवान् ॥

तस्य जातु मलयस्यलीरतेर्धूतचन्दनलैतः प्रिपाकमम् ।

आचचाम संलवङ्गकेसरभ्राटुकार इव दक्षिणानिलः ॥ २५ ॥

तस्येति ॥ जातु कदाचित् । तस्य नन्कर्तुके । मलयस्यलीषु रत्नं गुरतं तत्र
मति । धूताः कम्पिताश्चन्दनानां चन्दनवृक्षाणां लताः श्यामा येन तथोक्तः ।

वैभाषिकत्वान्नालुक् ॥ नयनं नेत्रम् । उच्छ्वसत्कमलगन्धये विकसत्कमलमुगन्धये ।
पद्मिनीत्वादिति भावः ॥ “उपमानाच्च” इतीकारः ॥ “गन्धो गन्धक आमोदः”
इति विश्वः ॥ पार्वत्या यदनमेव गन्धवाही पवनस्तस्मै ॥ “गन्धवाहानिलाशु-
गाः” इति कोशनिर्दिष्टगन्धवाहशब्दस्य गन्धं वहतीति योगालम्बनेन गन्धवा-
हिशब्देनापि वायुत्वप्रतीतिः । रूढ्यालम्बने सण्प्रत्ययान्तस्यैव पवनत्वप्रती-
तौ शक्तिमत्त्वादवाचकपददोषप्रसङ्ग इति बोध्यम् ॥ इदौ । तत्राधो रजो निव-
र्तयितुं स्थापितवानित्यर्थः ॥

एवमिन्द्रियसुखस्य वर्त्मनः सेवनादनुगृहीतमन्मथः ।

शैलराजभवने सहोमया मांसमात्रमवसहृषध्वजः ॥ २० ॥

एवमिति ॥ एवमिन्द्रियाणां सुखयतीति सुखः ॥ सुखशब्दात्करोत्यर्थकणि-
जन्तात्पचाद्यच् । णिज्जलोपश्च ॥ तस्य वर्त्मनः सेवनादाचरणाद्धेतोरनुगृहीतः
प्रसादितो मन्मथो येन । स्ववपुर्योजनादिति भावः । “परिणेष्यति पार्वती यदा व
पुषा स्वेन नियोजयिष्यति” (४।४२) इति चतुर्थसर्गोक्तमनुसंधेयम् । तथोक्तो वृष-
ध्वजो हरः शैलराजभवने हिमालयगृहे उभया पार्वत्या सह मांसमात्रं त्रिंशद्दिनात्म-
कः कालो मांसस्तमेवावसत् ॥ “कालाध्वनोः—” इति द्वितीया ॥ “मात्रं कात्स्न्ये-
ऽवधारणे” इत्यमरः ॥

सोऽनुमान्य हिमवन्तमात्मभूरात्मजाविरहदुःखस्वेदितम् ।

तत्र तत्र विजहार संपतन्नप्रमेयगतिना ककुब्जता ॥ २१ ॥

स इति ॥ स आत्मभूः शिवः । आत्मजायाः पार्वत्या विरहदुःखेन स्वेदितं
हिमवन्तमनुमान्य तत आज्ञां गृहीत्वा । अप्रमेयेयत्त्वेन स्थानेष्वस्य वर्तत इत्यपरि-
च्छेद्या गतिर्गमनव्यापारो यस्य तथाभूतेन ककुब्जता नन्दिना तत्र तत्र पर्यते सं-
पतन्संचरमाणो विजहार विहारं कृतवान् ॥ इह “संचरन्” इति पाठोऽसाधुः ॥
“समस्तृतीयायुक्तात्” इति नित्यमात्मनेपदानयमाच्छतुर्दलीभ्यात् । अमन्तमा-
र्गपदं शेषयित्वा सकर्मकतादप्रसङ्ग इति केचित्समर्थयन्ते ॥

मेरुमेत्य मरुदाशुगोक्षकः पार्वतीस्तनपुरस्कृतः कृती ।

हेमपल्लवविभङ्गसंतंतरानन्वभूर्लुरतमर्दनक्षमान् ॥ २२ ॥

लवङ्गानां केसरैः किञ्चलैः सह वर्तते तथोक्तः । दक्षिणानिलो मलयपवनः । चा-
टुकार इव मधुरभाषीव । प्रियायाः क्लमं खेदमाचचाम । हृतवानित्यर्थः ॥

हेमतामरसताडितप्रिया तत्कराम्बुविनिमीलितेक्षणा ।

सा व्यगाहत तरङ्गिणीमुमा मीनपङ्क्तिपुनरुक्तमेखला ॥ २६ ॥

हेमेति ॥ सोमा पार्वती हेमस्तामरसेन रक्तोत्पलेन तटोत्पन्नेन ताडितः प्रियो
यया सा । परिहासविधित्सयेति भावः । तथा तस्य प्रियस्य कराम्बुना हस्ताक्षित-
लन विनिमीलिते ईक्षणे नेत्रे यया । तथा मीनपङ्क्त्या पुनरुक्ता मेखला रशना
यस्यास्तथोक्ता सती । तरङ्गिणीं नदीं व्यगाहत विजगाहे । जलक्रीडां चकार-
त्यर्थः ॥ “तरङ्गिणी शैवलिनी” इत्यमरः ॥

तां पुलोमतनयालकोचितैः पारिजातकुसुमैः प्रसाधयन् ।

नन्दने चिरमयुग्मलोचनः सस्पृहं सुरवधूभिरीक्षितः ॥ २७ ॥

तामिति ॥ अयुग्मानि विपमाणि । त्रीणीति यावत् । लोचनानि यस्य स
तथोक्तः शिवो नन्दन इन्द्रोद्याने पुलोमतनया शची ॥ “पुलोमजा शचीन्द्राणी”
इत्यमरः ॥ तस्या अलकेषु केशेषूचितैः पारिजातकुसुमैः कल्पवृक्षपुष्पैस्तां पार्वतीं
प्रसाधयन्भूषयन् । तथा सुरवधूभिर्देवाङ्गनाभिः सस्पृहमीक्षितः सन् । चिरम-
वसदिति शेषः ॥

इत्यभौममनुभूय शंकरः पार्थिवं च दयितासखः सुखम् ।

लोहितायति कदाचिदातपे गन्धमादनवनं व्यगाहत ॥ २८ ॥

इतीति ॥ शंकरः । इत्येवमभौमं स्वर्गायं तथा पार्थिवं भौमं च सुखम् ।
दयितामखः मन्नुभूय । कदाचित्तमप्य आतपे मूर्धे लोहितायति रक्तवर्णं जा-
यमाने मति ॥ “लोहितादिदाञ्च्यः क्यप्” इति क्यप् ॥ गन्धमादनस्य गि-
रेवनं व्यगाहत । तत्र क्रीडितुं जगामेत्यर्थः ॥

तत्र काञ्चनशिलातलाश्रयो नेत्रगम्यमवलोक्य भास्करम् ।

दक्षिणेतरभुजव्यपाश्रयां व्याजहार सहधर्मचारिणीम् ॥ २९ ॥

तत्रेति ॥ तत्र गन्धमादनवने ग दगो भास्करं मूर्धं नेत्रगम्यं नेत्रमाप्यम् । नेत्रा-
वलोक्यामति यावत् । भवत्योरप्य विचार्य । काञ्चनं मौर्वर्णं शिलातलमाश्रयो
यस्य तथोक्तः मन् । दक्षिणेतरौ भुजौ यामभुजस्तत्र व्यपाश्रयः संवन्धो यस्या-

१ से. २ मेगनाम्. ३ मुरमुनिरीक्षन् ; मुरमुनिरीक्षन् ; मुरमुनिरीक्षन्. ४ वरिता.

तस्या आतपं पिबतीवेत्युन्मेष्टा । यतो हीयमानम् । अन्यथा कथमस्य हानिः
स्यादिति भावः ॥

पूर्वभागतिमिरप्रवृत्तिभिर्व्यक्तपङ्क्तमिव जातमेकतः ।

खं हतातपजलं विवस्वता भाति किञ्चिदिव शेषवत्सरः ॥ ३७ ॥

पूर्वेति ॥ विवस्वता हृतं शोपितमातपो जलमिव यस्य तादृशं सं व्योम ।
पूर्वभागे यास्तिमिरप्रष्टुत्तयस्तमःप्रसारास्ताभिः कृता । एकत एकत्र भागे व्य-
क्तः पद्मो यत्र तदिव जातं सत् । किञ्चिच्छेषवदीपज्जलशोप सर इव भाति ॥
अस्तंगच्छदकलिपातपे किञ्चिज्जलशोपोत्प्रेक्षणपूर्वक उपमालंकारः ॥

आविशद्विरुटजाद्वणं मृगैर्मूलसेकसरसैश्च वृक्षकैः ।

आश्रमाः प्रविशदं यथेन वो विभ्रति श्रियमुदीरिताग्रयः ॥३८॥

आविशाद्विरिति ॥ उदजस्य पर्णशालाया अद्गणम् ॥ “पर्णशालोटजोऽर्घ्या-
म्” इत्यमरः ॥ आविशाद्विः प्राविशाद्विमृगैः । तथा मूलेषु यः भेकः मेचनं तेन गर-
सा आद्रीस्तथोक्तैर्दृष्टैर्लप्यदृष्टैश्चोपलक्षिताः । तथा प्रावगन्त्योऽद्याः श्रेष्ठा धेनवो
येषु । तथोदीरिता उदीरिताः । मायंदोमार्धमांन भावः । अग्नयो गार्हपत्यादयो
येषु तथोक्ता आश्रमा ऋषीणां वामस्थानानि । श्रियं विभ्रानि । गोभन्त इत्यर्थः ॥

वद्धकोशमपि तिष्ठति क्षणं सावशेषविवरं कुशेयम् ।

पटुपदाय वसतिं ग्रहीष्यते प्रीतिपूर्वमिव दातुमन्तरम् ॥ ३९ ॥

यजेति ॥ षड्काशं मुकुलितमपि कुशेनयं कमलम् ॥ कर्तुं ॥ वर्यान् प्रदी-
प्यते षड्पदाय भ्रमराय प्रीतिपूर्वमन्तरमवकाशम् ॥ " अन्तर्गमरकागाराय "
इत्यमरः ॥ दातुमिवेत्युत्प्रेक्षा । तर्षणं भावशेषं विवरं छिद्रं यस्य तथा तिष्ठति ॥

दूरमग्रपरिमेयरश्मिना वारुणी दिगरुणेन भानुना ।

भाति केसरयतेव मण्डिता वन्धुजीवतिलकेन कन्यका ॥ २० ॥

दूरमिति ॥ हे भिये । पागणी दिवर्षाधमादिक । दृग्मग्रे पार्श्वेया अन्पन्वा-
 स्परिमातुं शक्या रश्मयः शिरसा सम्य नाहमीनामपेन भानुना । वेगमयता
 विजृम्भयता दग्धुजीयं दग्धुजीवाग्धुपृष्ठभुजं नदेव तिलकं तेन घण्टिता वन्द्य-
 केव । भाति ॥

सामभिः सहस्रगः सहस्रगो स्पन्दनाश्चदपंगमस्वर्नः ।

भानुमग्निपरिशीर्णतैलसं संस्तुयन्ति हिरण्योष्णपादिनः ॥२५॥

स्थानमिति ॥ हे प्रिये । दन्तिनो गजाः सल्लकीविटपा वृक्षविशेषास्तेषां भक्षेः खण्डैर्वासितं मुगन्धितमादिकं दानं स्थानमपास्य त्यक्त्वा । विभातमारभ्येत्यावि-
भातं यच्चरणमाचरणम् । सांध्यं कृत्यमिति यावत् । तस्मै तत्कर्तुम् । वारिरुहेषु
कमलेषु वद्धाः पद्मदा भ्रमरा यत्र तादृशं वारि जलं गृह्यते । करेणाददत्त
इत्यर्थः ॥ गम्योत्प्रेक्षा ॥

पश्य पश्चिमदिगन्तलम्बिना निर्मितं मितकथे विवस्वता ।

लब्धया प्रतिमया सरोम्भसां तापनीयमिव सेतुबन्धनम् ॥ ३४ ॥

पश्येति ॥ हे मितकथे मिताः परिमिताः कथा यस्यास्तत्संबोधनं हे
मितभाषिणि प्रिये । पश्चिमं दिगन्तं लम्बते तथोक्तेन विवस्वता सूर्येण लब्ध-
या प्रतिमया प्रतिविम्बेन कृत्वा सरःसंबन्धितानाम्भसां तापनीयं सौवर्ण्यं सेतोर्व-
न्धनमिव निर्मितम् । कृतमित्यर्थः । इति त्वं पश्य । तरङ्गितसरोजलेषु पतितमत-
एवाविरलतया सहस्रधा विभक्तं स्वप्रतिविम्बमेव सूर्यनिर्मितः सेतुरिवेत्युत्प्रेक्षा ॥
“ तपनीयं शातकौम्भम् ” इत्यमरः ॥ ततः “ तस्य विकारः ” इत्यण् ॥

उत्तरन्ति विनिकीर्य पल्वलं गाढपङ्कमतिवाहितातपाः ।

दंष्ट्रिणो वनवराहयूथपा दष्टभङ्गुरविसाङ्गुरा इव ॥ ३५ ॥

उत्तरन्तीति ॥ हे प्रिये । गाढः पङ्को यत्र तादृशं पल्वलमल्पसरः ॥ “ वे-
शन्तः पल्वलं चालपसरः ” इत्यमरः ॥ विनिकीर्य । स्वाधिवासेन विक्षिप्तं कृ-
त्वेत्यर्थः । अतिवाहितोऽतिक्रान्त आतपो धर्मो यैः । तथा दंष्ट्रिणः प्रशस्तदंष्ट्रा-
युक्ताः । वनवराहाणामारण्यकशूकराणां यूथं पान्ति रक्षन्ति ते वनवराहयूथपाः ।
महान्तो वराहा इत्यर्थः । दष्टा भङ्गुरा भङ्गशीला विसाङ्गुरा मृणालतन्तवो यैस्ते
तथोक्ता इव । उत्तरन्ति निःसरन्ति । अर्थात्सरस इत्यर्थः ॥ अत्र बहिर्दृश्येषु दं-
ष्ट्राङ्गुरेषु विसाङ्गुरत्वोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालंकारः ॥

एष वृक्षशिखरे कृतास्पदो जातरूपरसगौरमण्डलः ।

हीयमानमहरत्ययातपं पीवरोरु पिवतीव बर्हिणः ॥ ३६ ॥

एष इति ॥ हे पीवरोरु । वृक्षशिखरे कृतमास्पदं स्थितिर्येन । तत्र स्थित
इत्यर्थः । एष पुरोवर्ती बर्हिणो मयूरः ॥ “ मयूरो बर्हिणो बर्ही ” इत्यमरः ॥ क-
र्ता ॥ जातरूपस्य सुवर्णस्य ॥ “ चामीकरं जातरूपम् ” इत्यमरः ॥ यो रसो जलं
तद्वद्गौरं पीतं मण्डलं बर्हिमसूदो यस्य तादृशम् । अतो दिवसस्यात्ययः संध्या

रक्तेति ॥ हे कुटिलकेशि म्रिये । अमृः पुरोगताः । रक्ताश्च पीताश्च कपि-
शाश्च तथोक्ताः । नानावर्णा इत्यर्थः । पयोमुचां कोटयोऽश्वयः ॥ “ स्यात्को-
टिरश्वौ चापाग्रे संख्याभेदमकर्षयोः ” इति विश्वः ॥ भान्ति । तास्त्वं द्रक्ष्यसी-
ति हेतोरनया संधयया ॥ कर्न्या ॥ वर्तिकाभिश्चित्रशलाकाभिः साधु यथा तथा
मण्डिता इव भूषिताः किम्वित्युत्प्रेक्षा ॥

सिंहकेसरसटासु भ्रूभृतां पल्लवप्रसविषु हुमेषु च ।

पश्य धातुशिखरेषु भानुना संविभक्तमिव सांध्यमातपम् ॥ ४६ ॥

सिंहेति ॥ हे म्रिये । भ्रूभृतां पर्वतानां संबन्धनां सिंहानां केसराः किञ्च-
ल्का इव याः सटाः स्कन्धकेशास्तासु । पल्लवानां प्रसवो येषु तेषु हुमेषु च । त-
था धातुयुक्तेषु शिखरेषु च । भानुना संविभक्तं सम्यग्विभज्य दत्तमिव सांध्य-
मातपं पश्य । केसरादीनामात्मसदृशत्वात्सुहृद्गततया सूर्योऽस्तगमनसमय आ-
सन्नमृत्युः पुरुष आत्मधनमिव धनीभूतं तात्कालिकमातपं तेभ्यो दत्त्वास्तं ग-
च्छतीति भावः ॥

अद्विराजतनये तपस्विनः पावनान्बुविहिताञ्जलिक्रियाः ।

ब्रह्म गूढमभिः संध्यमाहृताः शुद्धये विधिविदो गृणन्त्यमी ॥ ४७ ॥

अद्वीति ॥ हे अद्विराजतनये । विधिविदस्तपस्विनोऽमी ब्राह्मणाः । अभि-
संध्यं मंध्यामभिष्याप्य । पावनं पवित्रं यदम्बु तेन विहिताञ्जलिक्रियार्घ्यदानं
प्रैस्तथोक्ताः । भूत्वेति शेषः । शुद्धये आत्मशुद्धिं कर्तुमाहृता आदरयुक्ताश्च स-
न्तः । गूढं रहस्यभूतं ब्रह्म गायत्रीं गृणन्ति । जपन्तीत्यर्थः ॥

तन्मुहूर्तमनुमन्तुमर्हसि प्रस्तुताय नियमाय मामपि ।

त्वां विनोदनिपुणः सखीजनो बल्गुवादिनि विनोदयिष्यति ॥ ४८ ॥

तदिति ॥ हे बल्गुवादिनि मिष्टभाषिणि । तत्तन्मात्कारणात्मस्तुताय मां-
ध्याय नियमाय विषये नियमं कर्तुं मामपि मुहूर्तं क्षणमात्रमनुमन्तुं न्वं गच्छे-
त्यनुमननं कर्तुमर्हसि । तथा त्वां विनोदे विनोदकरणे निपुणः कुशलः मयी-
जनो विनोदयिष्यति ॥

निर्विभ्रुज्य दशनञ्छदं ततो वाचि भर्तुरवधीरणापरा ।

शैलराजतनया समीपगामाललाप विजयामहेतुकम् ॥ ४९ ॥

१ भ्रूभृताः । २ धातुशिखरेषु चालनः; धातुशिखरे शिखरताः धातुशिखरेषु चालनताः । ३ पा-
णिमुक्तावगुधारस्यविनः । ४ रचिताः । ५ अभिषोष्यन् । ६ गिहये । ७ घट्टेयम् ।

सामभिरिति ॥ किरणोष्मपायिनः किरणानामूष्माणमेव पिबन्तीति तथोक्ताः । सहस्रशः सहचरा बालखिल्यादय ऋषयः । अग्री परिकीर्णं निसिप्तं तेजो येन तं भानुं सूर्यम् । स्यन्दनस्य रथस्य संवन्धिनो येऽश्वास्तेषां हृदयंगमा मनोहराः सना येषां तैः सामभिः सामवेदैः संस्तुवन्ति । स्तुतिं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

सोऽयमानतशिरोधरैर्हयैः कर्णचामरविघटितेक्षणैः ।

अस्तमेति युगभ्रुग्रकेसरैः संनिधाय दिवसं महोदधौ ॥ ४२ ॥

सोऽयमिति ॥ सोऽयं सूर्यो दिवसं महोदधौ संनिधाय संस्थाप्य । आनतान-
ग्रीभूता शिरोधरा ग्रीवा येषां तैः । अतएव कर्णयोश्चामरैर्विघटिते मुकुलिते ई-
क्षणे येषां तैः । युगेन स्कन्धधार्यकाष्ठेन भ्रुवा मृदिताः केसराः स्कन्धरोमाणि
येषां तथोक्तैर्हयैरश्वैः कृत्वा । अस्तमस्ताचलमेति गच्छति ॥ “ अस्तस्तु चरमः
क्षमाभृत् ” इत्यमरः ॥

खं प्रसुप्तमिव संस्थिते रवौ तेजसो महत ईदृशी गतिः ।

तत्प्रकाशयति यावदुद्वृतं मीलनाय खलु तावत्तथ्युतम् ॥ ४३ ॥

खमिति ॥ हे भिये । खं व्योम रवौ संस्थितेऽस्तंगते सति प्रसुप्तमिव भवति ।
युक्तमेवेत्याह—महतस्तेजस ईदृशी वक्ष्यमाणा गतिरस्ति । सा केत्याह—तत्तेजः ॥
कर्तुं ॥ उद्वृतमुदितं सत् । यावत् । स्थानमित्यर्थः । प्रकाशयति । च्युतं भ्रष्टमस्तमितं
सदिति यावत् । तावतः स्थानस्य मीलनाय संकोचनाय भवति खलु । यत्र ते-
जस्तिष्ठति तत्प्रकाशते । यतो गच्छति तत्र प्रकाशत इति भावः ॥ उत्प्रेक्षालंकारः ॥

संध्ययाप्यनुगतं रवेर्वर्षुर्वन्द्यमस्तशिखरे समर्पितम् ।

येन पूर्वमुदये पुरस्कृता नानुयास्यति कथं तमापदि ॥ ४४ ॥

संध्ययेति ॥ संध्ययापि ॥ कर्ष्या ॥ अस्तशिखरे समर्पितं निहितं वन्द्यं पूज्यं
रवेर्वर्षुर्मण्डलम् ॥ कर्म ॥ अनुगतमन्वगाभिः । योग्यमेवेतदित्याह—पूर्वमुदये प्रातः-
समये येन पुरस्कृताग्रे कृता संमानिता च । उदये प्रागेव संध्यागम इति प्रसिद्धम् ।
आपदि विपन्मये । अस्नमय इति यावत् । तं सूर्यं कथं नानुयास्याति । अपि तु
यास्यत्येवेत्यर्थः । मनीषम एष एवेति भावः ॥

रक्तपोतकपिशाः पयोमुचां कोटयः कुटिलकेशि भान्त्यमूः ।

द्रक्ष्यति त्वमिति संध्यायानया वृत्तिकाभिरिव साधुमण्डिताः ॥

रुक्तेति ॥ हे कुटिलकेशि मिये । अमूः पुरोगताः । रक्ताश्च पीताश्च कपि-
शाश्च तथोक्ताः । नानावर्णा इत्यर्थः । पयोमुचां कोटयोऽश्वयः ॥ “ स्यात्को-
टिरश्रौ चापाग्रे संख्याभेदप्रकर्षयोः ” इति विश्वः ॥ भान्ति । तास्त्वं द्रक्ष्यसी-
ति हेतोरनया संधयया ॥ कर्ष्या ॥ वार्तिकाभिश्चित्रशलाकाभिः साधु यथा तथा
माण्डता इव भूषिताः किम्वित्युत्प्रेक्षा ॥

सिंहकेसरसटासु भ्रूभृतां पल्लवप्रसविषु द्रुमेषु च ।

पश्य धातुशिखरेषु भानुना संविभक्तमिव सांध्यमातपम् ॥ ४६ ॥

सिंहेति ॥ हे मिये । भ्रूभृतां पर्वतानां संवन्धिनां सिंहानां केसराः किञ्ज-
ल्का इव याः सटाः स्कन्धकेशास्तासु । पल्लवानां प्रसवो येषु तेषु द्रुमेषु च । त-
था धातुयुक्तेषु शिखरेषु च । भानुना संविभक्तं सम्यग्विभज्य दत्तमिव सांध्य-
मातपं पश्य । केसरादीनामात्मसदृशत्वात्सुहृद्भूततया सूर्योऽस्तगमनममय आ-
सन्नमन्युः पुरुष आत्मघनमिव धनीभूतं तात्कालिकमातपं तेभ्यो दत्त्वास्तं ग-
च्छतीति भावः ॥

अद्रिराजतनये तपस्विनः पावनान्मुविहितं जलक्रियाः ।

ब्रह्म गूढमभिसंध्यमादृताः शुद्ध्यै विधिविदो गृणन्त्यमी ॥ ४७ ॥

अद्रीति ॥ हे अद्रिराजतनये । विधिविदस्तपस्विनोऽमी ब्राह्मणाः । अभि-
संध्यं संध्यामभिव्याप्य । पावनं पवित्रं यदम्बु तेन विहिताजलक्रियाचर्यदानं
यस्तथोक्ताः । भूवेति शेषः । शुद्ध्यै आत्मशुद्धिं कर्तुमादृता आदरयुक्ताश्च स-
न्तः । गूढं रहस्यभूतं ब्रह्म गायत्रीं गृणन्ति । जपन्तीत्यर्थः ॥

तन्मुहूर्तमनुमन्तुमर्हसि प्रस्तुताय नियमाय मामपि ।

त्वां विनोदनिपुणः सखीजनो वल्गुवादिनि विनोदयिष्यति ॥ ४८ ॥
तदिति ॥ हे वल्गुवादिनि मिष्टभाषिणि । तत्तस्मान्कारणात्प्रस्तुताय सां-
ध्याय नियमाय विधये नियमं कर्तुं मामपि मुहूर्तं क्षणमात्रमनुमन्तुं त्वं गच्छे-
त्यनुमननं कर्तुमर्हसि । तथा त्वां विनोदे विनोदकरणे निपुणः कुशलः सखी-
जनो विनोदयिष्यति ॥

निर्विशुज्य दशनञ्छदं ततो वाचि भर्तुरवधीरणापरा ।

शैलराजतनया समीपगामाललाप विजयामहेतुकम् ॥ ४९ ॥

१ भ्रूभृता. २ धातुशिखरेषु धाम्निः; धातुशिखरे निवसताः धातुशिखरेषु धाम्निना. ३ सा-
विमुक्तवगुपारतपस्विनः. ४ रपिता. ५ अभिताप्यम्. ६ मिद्ध्यै. ७ घटेदृश्यम्.

निर्विभुज्येति ॥ ततोऽनन्तरं शैलराजतनया पार्वती दशनच्छदमोष्ठं निर्विभुज्य
वक्रविजयांता भर्तुर्व्याच्यवधीरणापरा तिरस्कृतिसक्ता । श्रुतमप्यष्टपत्नीसर्थः । समी-
पगां विजयानाम्नीं सखीम् । अहेतुकं निष्कारणमाललाप । आलापं कृतवतीसर्थः ॥

ईश्वरोऽपि दिवसात्ययोचितं मन्त्रपूर्वमनुतस्थिवान्विधिम् ।

पार्वतीमवचनामसूयया प्रत्युपेत्य पुनराह सस्मितम् ॥ ५० ॥

ईश्वर इति ॥ दिवसात्यये सायंकाल उचितं विधिं मन्त्रपूर्वं यथा तथानुत-
स्थिवान्कृतवानीश्वरोऽप्यसूयया मां सक्ता गत इत्यभिप्रायगर्भितयेर्प्यावचनाम-
भाषमाणाम् ॥ “वच परिभाषणे” । कर्तरि ल्युः ॥ पार्वतीं प्रत्युपेत्य समीपमागत्य
पुनः सस्मितं यथा तथाहोक्तवान् ॥

मुञ्च कोपमनिमित्तकोपने संध्याया प्रणमितोऽस्मि नान्यया ।

किं न वेत्ति सहधर्मचारिणं चक्रवाकसमवृत्तिमात्मनः ॥ ५१ ॥

मुञ्चेति ॥ हे अनिमित्तकोपनेऽकारणकोपने । कोपं क्रोधं मुञ्च । यतोऽस्म्यहं
संध्याया ॥ कर्त्या ॥ प्रणमितो नान्यया । अहं संध्यावशं गतो नान्यावशं गतः ।
अतः कोपं मा कुर्विसर्थः । अथ च । आत्मनः सहधर्मचारिणं माम् । संध्यां कर्तुं
गच्छन्तमिति शेषः । चक्रवाकेन समा वृत्तिर्यस्य तं किं न वेत्ति । इदानीमुभयोः
प्रियाविरहखिन्नत्वादिति भावः ॥

निर्मितेषु पितृषु स्वयंभुवा या तनुः सुतनुं पूर्वमुज्झिता ।

सेयमस्तमुदयं च सेवते तेन मानिनि ममात्र गौरवम् ॥ ५२ ॥

निर्मितेष्विति ॥ हे सुतनु । स्वयंभुवा ब्रह्मणा निर्मितेषु कल्पितेषु पितृषु
तनुः सूक्ष्मा या संध्या पूर्वमुज्झिता । सेयं संध्यास्तमुदयं च सेवते । तेन कारणेन ।
हे मानिनि । ममात्र गौरवमादरः । अस्तीत्यर्थः ॥

तामिमां तिमिरवृद्धिपीडितां शैलराजतनयेऽधुना स्थिताम् ।

एकतस्तटतमालमालिनीं पश्य धातुरसनिम्नगामिव ॥ ५३ ॥

तामिति ॥ हे शैलराजतनये प्रिये । तामिमां संध्यामधुनैकतः पूर्वत्र तिमिर-
वृद्धिपीडितामतएव नटे तमालानां माला यस्यास्तथोक्ता धातूनां गरिकादीनां
रसस्य निम्नगां नदीमिव स्थितां पश्य ॥ उपमालंकारः ॥ मालिनीसूत्र “व्रीणा-
दिभ्यश्च” इतीतिः ॥

सांध्यमस्तमितशेषमातपं रक्तलेखमपरा विभर्ति दिक् । ✓

संपरायवसुधासशोणितं मण्डलाग्रमिव तिर्यगुज्झितम् ॥ ५४ ॥

सांध्यमिति ॥ अपरा प्रतीची दिक् । अस्तमितं शेषं च सांध्यम् । तथा रक्ता लेखा पङ्क्तिर्यस्य । तथा सांपराया सांग्रामिकी या वसुधा तत्र सशोणितं सरक्तमत-
एव तिर्यगुज्झितं तक्तं मण्डलस्याग्रमिव स्थितमातपं विभर्ति ॥

यामिनीदिवससंधिसंभवे तेजसि व्यवहिते सुमेरुणा । ✓

एतदन्धतमसं निरद्भुशं दिक्षु दीर्घनयने विजृम्भते ॥ ५५ ॥

यामिनीति ॥ हे दीर्घनयने प्रिये । यामिनीदिवसयोः संधौ संध्यायां संभ-
वति तथोक्तं सांध्ये तेजसि सुमेरुणा व्यवहितेऽन्तर्हिते सति निरद्भुशं निरर्गलमे-
तत्पुरोवसन्धतमसं गाढं तयो दिक्षु विजृम्भते प्रसरति । संध्यापि विलीनेत्यर्थः ॥

नोर्ध्वमीक्षणगतिर्न चाप्यधो नाभितो न पुरतो न पृष्ठतः । ✓

लोक एष तिमिरौघवेष्टितो गर्भवास इव वर्तते निशि ॥ ५६ ॥

नोर्ध्वमिति ॥ निशि तिमिरौघेण वेष्टित एष लोको गर्भवाम इव वर्त-
ते । गर्भस्थित इव प्रतिभागमानत्वादिति भावः । यत ईक्षणाणां लोकनेत्राणां
गतिः प्रसर ऊर्ध्वं न । तथाधोऽपि न । तथाभितो वामदर्शिनोऽपि न । तथा
पुरतो न । पृष्ठतश्च न । गर्भस्थितवज्जनः कुत्रापि नावलोकयति इत्यर्थः । ततो
निशावृत्तौ गर्भेष्टचित्तबोत्सेता ॥

शुद्धमाविलमवस्थितं चलं वक्रमार्जवगुणान्वितं च यत् ।

सर्वमेव तमसा समीकृतं धिङ्महत्त्वमसतां हतान्तरम् ॥ ५७ ॥ ✓

शुद्धमिति ॥ शुद्धं निर्मलमाविलं मलिनमवस्थितं स्थिरं चलं चरित्वा कथं
शुद्धमार्जवगुणेनर्ज्वलगुणेनान्वितं सरलं च यत् । तन्महत्त्वं तमसा समीकृत-
म् । समोप्यास्या पृथग्भागमानत्वादिति भावः । तथाहि । अमतां वाद्याचक्र-
मापि महत्त्वं धिक् । यतो हतान्तरं समीकृतमदमदृग्म् । अथ मामान्येन विना-
पममर्धनरूपोऽपान्तिरन्यागः ॥

क्षुब्धमुन्नमति पश्यन्तो पतिः शार्वरस्य तमसो निदिद्वये ।

पुण्डरीकमुखि पूर्वदिक्षुत्वं कैतकैरिव रजोभिगेहतम् ॥ ५८ ॥

१ शिवायुः, २ निर्विकल्पः, ३ तिमिरौघः, ४ दृष्टान्तः, ५ अन्तरम्, ६ दृष्टान्तः, ७ दृष्ट-
ान्तः, ८ दृष्टान्तः, ९ दृष्टान्तः.

शक्यमोपधिपतेर्नवोदयाः कर्णपूररचनाकृते तंव ।

अप्रगल्भयवसूचिकोमलाश्छेतुमग्रनखसंपुटैः कैराः ॥ ६२ ॥

शक्येति ॥ हे प्रिये । नव उदयो येषाम् । तथाप्रगल्भा नूतना ये यवास्तेषां सूचयोऽङ्गुरास्तद्वत्कोमलाः । ओपधीनां पत्युश्चन्द्रस्य कराः किरणाः कर्णपूरस्य रचनाकृते रचनार्यं तवाग्राणि ये नखसंपुटास्तैः । तेषामतितैक्ष्ण्यादिति भावः । छेतुं द्विधाकर्तुं शक्यम् । शक्तेर्भूयत इत्यर्थः ॥ शक्नोतेः “ऋहलोः—” इति भावे ण्यत् ॥ यथाङ्गुरवत्कोमलाश्चन्द्रकरानुत्तार्य त्वया कर्णपूरं कर्तुमुत्साहः क्रियतामिति भावः ॥

अङ्गुलीभिरिव केशसंचयं संनिगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।

कुङ्कुलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥ ६३ ॥

अङ्गुलीभिरिति ॥ शशी चन्द्रः । कुङ्कुलीकृते मीलिते मरोजे एव लोचने यस्य तथोक्तं रजण्या मुखं वदनम् । अङ्गुलीभिरिव मरीचिभिः किरणैः केशसंचयमिव तिमिरं तमः संनिगृह्य दृढादृष्ट्वा । चुम्बतीव । अन्योऽपि कश्चिच्चुम्बन्के-शसंचयं संनिगृह्णाति । चुम्बनसमये केशसंनिग्रहे यः कोऽपि रसोद्बोधः स तद्वैद्यकवेद्य इत्यर्थः ॥ समासोक्तिरलंकारः ॥

पश्य पार्वति नवेन्दुरश्मिभिर्भिन्नसान्द्रतिमिरं नभस्तलम् ।

लक्ष्यते द्विरदभोगदूषितं संप्रसादमिव मानसं सरः ॥ ६४ ॥

पश्येति ॥ हे पार्वति । नवस्येन्दो रश्मिभिर्भिन्नं सान्द्रं सघनं तिमिरं यस्य तन्नभस्तलं द्विरदभोगेन दूषितं मलिनं प्राप्युनथ कालान्तरेण गगन्मादं निर्मलं मानसं सर इव लक्ष्यते । त्वं पश्य । जलस्य नीलत्वादिति भावः ॥

रक्तभावमपहाय चन्द्रमा जात एष परिशुद्धमण्डलः ।

विक्रिया न खलु कालदोषजा निर्मलप्रकृतिषु स्थिरोदया ॥ ६५ ॥

रक्तभावमिति ॥ हे प्रिये । एष चन्द्रमा रक्तभावं रक्तियानमपहाय शुक्ला परिशुद्धं विशदं मण्डलं यस्य तथोक्तो जातः । तथाहि । निर्मलप्रकृतिषु वस्तुषु कालदोषेण जाता विक्रिया विकारः स्थिर उदय उत्पत्तिर्यस्यास्तादृशी न भवति खलु ॥ सामान्येन विशेषमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यामः ॥

नूनमिति ॥ हे पुण्डरीकमुखि कमलमुखि मिये । नूनं पञ्चनां दिनानां
पतिश्चन्द्रः शर्वरस्य शर्वरीसंयन्धिनस्तमसो निषिद्धये निवृत्तये उन्नमत्युदेति ।
अतएव केतकः केतकसंयन्धिभी रजोभिरिवाहतं व्याप्तं पूर्वदिशो मुसम् । प-
श्येति शेषः ॥

मन्दरान्तरितमूर्तिना निशा लक्ष्यते शङ्गाभृता सतारका ।

त्वं मया प्रियसखीसमागता श्रोष्यतेव वचनानि पृष्ठतः ॥ ५९ ॥

मन्दरेति ॥ सतारका सनक्षत्रा निशा रात्रिर्मन्दरेण गिरिणान्तरिता मू-
र्तिर्यस्य तेन शङ्गाभृता चन्द्रेण मियसखीभिः समागता मिलिता त्वं पृष्ठतः स्थि-
त्वा वचनानि श्रोष्यता मयेव लक्ष्यते ॥ उपमालंकारः ॥

रुद्धनिर्गमनमा दिनक्षयात्पूर्वदृष्टतनु चन्द्रिकास्मितम् ।

एतदुन्निरति चन्द्रमण्डलं विग्रहस्यमिव रात्रिनोदितम् ॥ ६० ॥

रुद्धमिति ॥ आ दिनक्षयादिनक्षयं मर्यादीकृत्य रुद्धनिर्गमनं रुद्धोदयम् ।
अथ च । पूर्वस्यां दृष्टा तनुर्यस्य ॥ “सर्वनाम्नो दृष्टिमात्रे पुंवद्भावः” इति पूर्वा-
शब्दस्य पुंवद्भावः ॥ एतच्चन्द्रमण्डलम् ॥ कर्तुं ॥ रात्र्या नोदितं कथयितुं प्रेरितं
सत् । चन्द्रिकैव स्मितं यस्मिन्कर्मणि यथा तथा दिशः पूर्वस्या रहस्यमुद्दि-
रतीव वमतीव । यथा सौम्या काचित्केनचिद्द्वारा सपत्नीरहस्यं कथयति तथा
रात्रिरूपा स्त्री दिग्गुणायाः स्त्रियो रहस्यं तदवयवप्रदर्शनं प्रकटयति । त्वं पश्येत्य-
भिप्रायः ॥ उत्प्रेक्षालंकारः ॥

पश्य पक्कफलिनीफलत्विषा विम्बलाञ्छितवियत्सरोम्भसा ।

विप्रकृष्टविवरं हिमांशुना चक्रवाकमिथुनं विडम्ब्यते ॥ ६१ ॥

पश्येति ॥ पक्का या फलिनी तस्याः फलं तस्य त्विडिव त्विड यस्य । तथा
विम्बेन लाञ्छितं योजितं वियत्सरोऽम्भश्च येन । उभयत्रापि दृश्यमानेनेत्यर्थः ।
हिमांशुना चन्द्रेण ॥ कर्त्रा ॥ चक्रवाकयोर्मिथुनं तीरस्थं विडम्ब्यते प्रतार्यते ।
यतो विप्रकृष्टं न जातं विवरमन्तरमुभयोस्तारतम्यं यस्य । त्वं पश्य । सरःमति-
विम्बितचन्द्रमण्डलं फलिनीफलभ्रान्त्या जिघृक्षुतापूर्वकमुद्दिश्य गच्छन्मिथुनं
वस्तुतस्तु तत्र फलिनीफललाभाभावाद्यस्तंशस्त्रेण भूयत इति भावः ॥ “फलिन्य-
ग्निशिखायां च फलिन्याम्” इति मेदिनी ॥

एतदुञ्ज्वांसतपीतमैन्दवं वोढुमक्षममिव प्रभारसम् ।

मुक्तपट्टदविरावमञ्जसा भियते कुमुदमा निबन्धनात् ॥ ७० ॥

एतदिति ॥ उञ्ज्वसितं यथा तथा पीतमैन्दवं चान्द्रं प्रभारसं वोढुमक्षममिव
वैतत्कुमुदम् । मुक्तः पट्टदानां भ्रमराणां विरावः शब्दो येन तथोक्तं सत् । अ-
ञ्जसा झटिति ॥ “द्राग्न्यदित्यञ्जसाहाय” इत्यमरः ॥ आ निबन्धनाच्चिरयशोप-
बन्धनाद्रियते ॥ सकर्मकाणामपि कर्माविवक्षयाकर्मकत्वात्कर्मकर्तारि लट् ॥ अ-
न्योऽपि बहुमात्रादिरसं पिबन्भिन्नोदरो भवति तद्वत् ॥

पश्य कल्पतरुलम्बि शुद्धया ज्योत्स्नया जनितरूपसंशयम् ।

मारुते चलति चण्डिके बलाद्व्यज्यते विपरिवृत्तमंशुकम् ॥ ७१ ॥

पश्येति ॥ हे चण्डिके । कल्पतरौ लम्ब्य लम्बायमानत्वेन वर्तमानं शुद्धया
ज्योत्स्नया चन्द्रकान्त्या जनितां रूपस्य संशयः संदेहो यत्र । उभयोरपि शुद्ध-
त्वादिति भावः । एतादृशमंशुकं वस्त्रं मारुते चलति मानं विपरिवृत्तं सद्रत्नाद्व्य-
ज्यते । व्यक्तत्वेन ज्ञाप्य इत्यर्थः । त्वं पश्य ॥

शक्यमङ्गुलिभिर्हृत्थितैरथः शाखिनां पतितपुष्पपेशलैः ।

पत्रजर्जरशशिप्रभालवैरेभिरुत्कचयितुं तर्चालकान् ॥ ७२ ॥

शक्यमिति ॥ हे प्रिये । अथः पतितपुष्पवत्पेशलैः सुन्दरैः । तथाङ्गुलि-
भिर्हृत्थितैस्तथापितैरेभिः पुष्पवर्तिभिः शाखिनां सर्वाङ्ग्याभिः पत्रजर्जरा यैः श-
शिनः प्रभाया लवा अंशास्त्रैस्तर्चालकानुत्कचयितुमुद्गाधितुं शक्यम् । शक्येन
भूयतामिदर्थः । काचित्तत्र मयी पुष्पप्रतिनिधिन्वेन वृक्षापःपतितजर्जरीभूतच-
न्द्रकान्तिशकलैः केशानुद्ग्रथयति भावः ॥

एष चारुमुखि योग्यतारया पुज्यते तरलविम्बया शशी ।

साध्वस्तादुपगतप्रकम्पया कन्यपेव नवनीलया वरः ॥ ७३ ॥

एष इति ॥ हे चारुमुखि । एष शशी । वरः परिपूर्णता नवनीलया नववर्ति-
नयातप्य साध्वस्तादुपगतः प्रकम्पया कन्यपेव । तरलविम्बया च
समस्तलया योग्यतारया सादृशतारकया पुज्यते सुवर्ति । त्वं पश्य ॥

१ उञ्ज्वसितम्. २ सोढुम्. ३ चण्डिके वरम्; चण्डिके वरम्. ४ उञ्ज्वसितम्. ५ हे-
न भवति; अत्रात्र. ६ चण्डमुखि. ७ वरः वरः; वरः वरः.

उन्नतेषु शशिनः प्रभा स्थिता निम्नसंश्रयपरं निशांतमः ।

“नूनमात्मसदृशी प्रकल्पिता वेधसा हि” गुणदोषयोर्गतिः ॥ ६६ ॥

उन्नतेष्विति ॥ हे प्रिये । शशिनः प्रभा चन्द्रकोनतेषु स्थलेषु स्थिता वर्तते । तथा निशांतमः ॥ कर्तुं ॥ निम्नेषु नीचेषु संश्रयो यस्य तथोक्तं वर्तते । तथाहि । गुणदोषयोर्गतिर्वेधसा विधिना । आत्मना नीचेनोचेन च सदृशी प्रकल्पिता रचिता हि नूनम् । नीचात्मा नीचस्य एव भवति । उच्चात्मा उच्चस्य एवेत्यर्थः ॥

चन्द्रपादजनितप्रवृत्तिभिश्चन्द्रकान्तजलविन्दुभिर्गिरिः ।

मेखलातरुषु निद्रितानमून्बोधयत्यसमये शिखण्डिनः ॥ ६७ ॥

चन्द्रेति ॥ गिरिमेखलासु नितम्बेषु ये तरवस्तेषु निद्रितान्मुत्तमान्मूञ्छि शिखण्डिनो मयूरान् । चन्द्रस्य पादैर्जनिता प्रवृत्तिर्निर्गमनं येषां तैश्चन्द्रकान्तस्य ये जलविन्दवस्तैः कृत्वासमये बोधयति जागरयति ॥ “मेखला खड्गबन्धे स्यात्काञ्चीशैलनितम्बयोः” इति मेदिनी ॥

कल्पवृक्षशिखरेषु संप्रति प्रस्फुरद्भिरिव पश्य सुन्दरि ।

हारयष्टिरेचनामिवांशुभिः कर्तुमौगतकुतूहलः शशी ॥ ६८ ॥

कल्पेति ॥ हे सुन्दरि । संप्रति शशी चन्द्रः प्रस्फुरद्भिरंशुभिः कृत्वा हारयष्टिरेचनां कर्तुमिवागतं कुतूहलं यस्य तथोक्तः सन् । कल्पवृक्षयुक्तेषु शिखरेषु । वर्तत इति शेषः । इव किम् । त्वं पश्य । यथा कश्चिन्नीलपट्टसूत्रेण मुक्ताहारं विरलतया योजयति तथायं चन्द्रोऽपि वृक्षपत्रान्तरालगतस्वीयकिरणमुक्ताफलैर्वृक्षपत्रच्छायरूपिणा नीलेन पट्टसूत्रेण च हारयष्टिं कर्तुमिवेवागत इति भावः ॥

उन्नतावनतभाववत्तया चन्द्रिका सतिमिरा गिरेरियम् ।

भक्तिभिर्वहुविधाभिरर्पिता भाति भूतिरिव मत्तहंस्तिनः ॥ ६९ ॥

उन्नतेति ॥ हे प्रिये । गिरेरुन्नतावनतभाववत्तया सतिमिरेयं चन्द्रिका बहुविधाभिर्भक्तिभी रचनाभिरर्पिता मत्तहंस्तिनो भूतिः संपदिव भाति ॥ उपमालंकारः ॥

एतदुच्छ्रंसतपीतमैन्दवं वोढुमक्षममिव प्रभारसम् ।

मुक्तपट्टदविरावमञ्जसा भिद्यते कुमुदमा निबन्धनात् ॥ ७० ॥

एतदिति ॥ उच्छ्रंसितं यथा तथा पीतमैन्दवं चान्द्रं प्रभारसं वोढुमक्षममिवैतत्कुमुदम् । मुक्तः पट्टदानां भ्रमराणां विरावः शब्दो येन तथोक्तं सत् । अञ्जसा झडिति ॥ “द्रागझडित्यञ्जसाहाय” इत्यमरः ॥ आ निबन्धनान्निरवशेष-
बन्धनाद्भिद्यते ॥ सकर्मकाणामपि कर्माविवक्षयाकर्मकत्वात्कर्मकर्तरि लट् ॥ अ-
न्योऽपि बहुमात्रादिरसं पिबान्भन्नोदरो भवति तद्वत् ॥

पश्य कल्पतरुलम्बि शुद्धया ज्योत्स्नया जनितरूपसंशयम् ।

मारुते चलति चण्डिके बलाद्वाज्यते विपरिवृत्तमंशुकम् ॥ ७१ ॥

पश्येति ॥ हे चण्डिके । कल्पतरौ लम्बि लम्बायमानत्वेन वर्तमानं शुद्धया ज्योत्स्नया चन्द्रकान्त्या जनितो रूपस्य संशयः संदेहो यत्र । उभयोरपि शुक्ल-
त्वादिति भावः । एतादृशमंशुकं वस्त्रं मारुते चलति सति विपरिवृत्तं सद्बलाद्वाज्य-
ज्यते । व्यक्तत्वेन ज्ञायत इत्यर्थः । त्वं पश्य ॥

शक्यमङ्गुलिभिरुत्थितैरधः शाखिनां पतितपुष्पपेशलैः ।

पत्रजर्जरशशिप्रभालवैरेभिरुत्कचयितुं तर्वालकान् ॥ ७२ ॥

शक्यमिति ॥ हे म्रिये । अधः पतितपुष्पवत्पेशलैः सुन्दरैः । तथाङ्गुलि-
भिरुत्थितैरुत्थापितैरेभिः पुरांवर्तिभिः शाखिनां मयान्धिभिः पत्रजर्जरिता ये श-
शिनः प्रभाया लवा अंशास्तस्त्वालकानुत्कचयितुमुद्घयितुं शक्यम् । शक्येन
भूयतामित्यर्थः । काचित्तव मग्नी पुष्पप्रतिनिधित्वेन वृक्षाधःपतितजर्जरीभूतच-
न्द्रकान्तिशकलैः केशानुद्घययत्विति भावः ॥

एष चौरुमुखि योग्यतारया युज्यते तरलविम्बया शशी ।

साध्वसादुपगतप्रकम्पया कन्यपेव नवदीक्षया वरः ॥ ७३ ॥

एष इति ॥ हे चाम्मुखि । एष शशी । वरः परिणेतु नवदीक्षया नवपरिण-
नपातएव साध्वसादुपगतः प्रकम्पो यस्याम्पया कन्यपेव । तरलविम्बया चप-
लमण्डलया योग्यतारया मादृशतारकया युज्यते युनाक्ति । त्वं पश्य ॥

१ उच्छ्रंसितम्, २ सोढुम्, ३ चण्डिके पश्य, चण्डि केवलम्, ४ उद्धृतम्, ५ दोषः,
(अलङ्कारः अलङ्कारः ७ चन्द्रमुखि, ८ पश्य तारया, सोदृशतारया.

उन्नतेषु शशिनः प्रभा स्थिता निम्नसंश्रपपरं निशातमः ।

नूनमात्मसदृशी प्रकल्पिता वेधसा हि' गुणदोषयोर्गतिः ॥ ६६ ॥

उन्नतेष्विति ॥ हे प्रिये । शशिनः प्रभा चन्द्रकोनतेषु स्थलेषु स्थिता वर्तते । तथा निशातमः ॥ कर्तुं ॥ निम्नेषु नीचेषु संश्रयो यस्य तथोक्तं वर्तते । तथाहि । गुणदोषयोर्गतिर्वेधसा विधिना । आत्मना नीचोच्चेन च सदृशी प्रकल्पिता रचिता हि नूनम् । नीचात्मा नीचस्य एव भवति । उच्चात्मा उच्च एवेत्यर्थः ॥

चन्द्रपादजनितप्रवृत्तिभिश्चन्द्रकान्तजलविन्दुभिर्गिरिः ।

मेखलातरुषु निद्रितानैमून्बोधयत्यसमये शिखण्डिनः ॥ ६७ ॥

चन्द्रेति ॥ गिरिर्मेखलासु नितम्बेषु ये तरवस्तेषु निद्रितान्मुत्तानम्बुजशिखण्डिनो मयूरान् । चन्द्रस्य पादैर्जनिता प्रवृत्तिर्निर्गमनं येषां तैश्चन्द्रकान्तस्य ये जलविन्दवस्तं कृत्वासमये बोधयति जागरयति ॥ “मेखला खड्गवन्धे स्यात्काञ्चीशूलनिदम्बयोः” इति मेदिनी ॥

कल्पवृक्षशिखरेषु संप्रति प्रस्फुरद्भिरिव पश्य सुन्दरि ।

हारयष्टिर्यचनामिवांशुभिः कर्तुमौगतकुतूहलः शशी ॥ ६८ ॥

कल्पेति ॥ हे सुन्दरि । संप्रति शशी चन्द्रः प्रस्फुरद्भिरंशुभिः कृत्वा हारयष्टिर्यचनां कर्तुमिवागतं कुतूहलं यस्य तथोक्तः सन् । कल्पवृक्षयुक्तेषु शिखरेषु । वर्तत इति शेषः । इव किम् । त्वं पश्य । यथा कश्चिच्चीलपट्टमूत्रेण मुक्ताहारं विरलतया योजयति तथायं चन्द्रोऽपि वृक्षपत्रान्तरालगतसीयकिरणमुक्ताफलैर्वृक्षपत्रच्छायास्वरूपिणा नीलेन पट्टमूत्रेण च हारयाष्टिं कर्तुमिवेहागत इति भावः ॥

उन्नतावनतभाववत्तया चन्द्रिका सतिमिरा गिरेरियम् ।

भक्तिभिर्वहुविधाभिरर्पिता भाति भूतिरिव मत्तहस्तिनः ॥ ६९ ॥

उन्नतेति ॥ हे प्रिये । गिरेरुन्नतावनतभाववत्तया सतिमिरयं चन्द्रिका बहुविधाभिर्भक्तिभी रचनाभिरर्पिता मत्तहस्तिनो भूतिः संपादिव भाति ॥ उपमालंकारः ॥

गस्तेन निर्मितां सहकारतामति सौरभमिव ययी । प्रापेत्यर्थः ॥ “आम्रश्रूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः” इत्यमरः ॥ आम्रमेवानुष्ठानविशेषेण यथा सहकारं भवति तद्वद्विक्रियापि मनोहराभूदिति भावः ॥

तत्क्षणं विपरिवर्तितह्रियोर्नेप्यतोः शयनमिद्वरागयोः ।

सा वभूव वंशवर्तिनी द्वयोः शूलिनः सुवदना मदस्य चा॥७९॥

तत्क्षणमिति ॥ तत्क्षणं मदिरापानानन्तरसमय एव सा सुवदना पार्वती विपरिवर्तिता नष्टा ह्रीर्ययोरत एवेदः प्रवृद्धो रागो ययोरत एव शयनं नेप्यतोः । सुरतार्थमिति भावः । शूलिनः शिवस्य मदस्य चेतनयोर्द्वयोर्वंशवर्तिनी वंशगता वभूव ॥

घूर्णमाननयनं स्खलत्कथं स्वेदविन्दु मदकारणस्मितम् ।

आननेन न तु तावदीश्वरश्चक्षुषा चिरमुमामुखं पपौ ॥ ८० ॥

घूर्णति ॥ घूर्णमाने नयने यत्र । तथा स्खलन्ती कथा वाग्यत्र । तथा स्वेदस्य विन्दवो यत्र । मदरूपिणा कारणेन स्मितं मन्दहासश्च यत्र । तदुमायाः पार्वत्या मुखमीश्वरः शिवस्तावत्प्रथमं चिरं चक्षुषा पपौ सादरं ददर्श । आननेन तु न पपावित्यर्थः ॥

तां विलम्बितपनीयमेखलामुद्वहजघनभारदुर्वहाम् ।

ध्यानसंभृतविभूतिरीश्वरः प्राविशन्मणिशिलागृहं रहः ॥ ८१ ॥

तामिति ॥ ध्यानेन संभृता संपादिता विभूतिरुपभोगसाधनसंपत्तिर्येन स ईश्वरो विलम्बिनी तपनीयस्य सुवर्णस्य मेखला काशी यस्यास्ताम् । तथा जघनभारेण दुर्वहा दुःखेन बोद्धुं शक्याम् ॥ बहते “ईषहुःसुषु कृत्स्नाकृत्स्नायेषु” इति सल्ल ॥ तां पार्वतीमुद्वहन्सन । रह एकान्ते मणिशिलानां गृहं प्राविशत् ॥

तत्र हंसधवलोत्तरच्छदं जाद्वीपुलिनचारुदर्शनम् ।

अध्यशेत शयनं प्रियासखः शारदाभ्रमिव रोहिणीपतिः ॥ ८२ ॥

तत्रेति ॥ तत्र मणिशिलागृहे स हरो हंस इव धवल उत्तरच्छदः शयनोपरितनं वरं यस्य । तथा जाद्वीपुलिनवद्याः दर्शनं यस्य तच्छयनं पत्यङ्गम् । रोहिणीपतिश्चन्द्रः शारदं शरत्कालिकमभ्रं मेघमिव । प्रियामगः मन । पार्वतीमहित इत्यर्थः । अध्यशेताशिश्रियत् ॥ “अधिनीह” इति कर्मत्वम् ॥

१ तस्तेन. २ विपरिवृत्तन्ययोः. ३ बाहुतोः. ४ वंशवर्तिनी. ५ एतन्मदस्य; एतन्मदस्य. ६ संभृतिविभूतिरीश्वरः; संभृतिविभूतिर्योनिनम्; संभृतिविभूतिर्योपपत्. ७ हरोः.

पाकभिन्नैशरकाण्डगौरयोरुद्धतत्प्रकृतिजप्रसादयोः ।

रोहतीय तव गण्डलेखयोश्चन्द्रविम्बनिहिताक्षिचन्द्रिका ॥७१॥

पाकमिति ॥ हे प्रिये । चन्द्रविम्बेन निहिता स्थापिता तवाक्षि नेत्रे वा चन्द्रिका सा । पाके भिन्नो यः शरकाण्डस्तृणविशेषस्तद्गौरयोः । तयोश्चन्द्रमन्त्रकृतिजः स्वभावजः प्रसादः प्रसन्नता ययोस्तयोस्तव गण्डलेखयोरुपरि रोहतीय । आरोहणं करोतीधेत्युत्प्रेक्षा ॥

लोहितार्कमणिभाजनार्पितं कल्पवृक्षमधु विभ्रति स्वयम् ।

त्वामियं स्थितिमतीमुपागता गन्धमादनवनाधिदेवता ॥ ७५॥

लोहितेति ॥ लोहिता रक्ता येऽर्कमणयस्तेषां भाजनं पात्रं तत्रार्पितं स्थापितं कल्पवृक्षाणां मधु मकरन्दस्तद्विभ्रतीयं गन्धमादनवनस्याधिदेवता स्थितिमतीं स्थिरां त्वामुद्दिश्य स्वयमुपागता । त्वं पश्य । तुभ्यं मदिरां दातुमागच्छतीत्यर्थः ॥

आर्द्रकेसरसुगन्धि ते मुखं मत्तरक्तनयनं स्वभावतः ।

अत्र लब्धवसतिर्गुणान्तरं किं विलासिनि मदः करिष्यति ७६

आर्द्रेति ॥ हे विलासिनि । अत्र लब्धा वसतिर्निवासो येन तथोक्तो मदः किं कीदृशं गुणान्तरमन्यं गुणं करिष्यति । अपि तु नेत्यर्थः । यतस्ते तव मुखं स्वभावतः स्वभावेनैवार्द्रकेसरवत्सुगन्धि । तथा मत्ते रक्ते नयने यस्य तथोक्तं चास्ति । ये ये मदगुणास्ते ते मदात्प्रागेव वर्तन्ते । अतः किमनेन मदेन कर्तव्यमिति भावः ॥

मान्यभक्तिरयवा सखीजनः सेव्यतामिदमनङ्गदीपनम् ।

इत्युदारमभिधाय शंकरस्तामपाययत पानमम्बिकाम् ॥७७॥

मान्यभक्तिरिति ॥ हे प्रिये । अथवा मान्या भक्तिर्भावो यस्य तादृशः सखीजनोऽनङ्गस्य कामस्य दीपनमिदं मधु सेव्यतामित्युदारमभिधाय शंकरस्तामम्बिकां पार्वतीं पानं मदिरामपाययत ॥

पार्वती तर्दुपयोगसंभवां विक्रियामपि सतां मनोहराम् ।

अप्रतर्क्यविधियोगनिर्मितामांघ्रतेव सहकारतां ययौ ॥ ७८॥

पार्वतीति ॥ पार्वती ॥ कर्त्री ॥ तदुपयोगसंभवां मद्यपानजन्यां विक्रियामपि सतां मनोहराम् । आम्नताम्नसप्रतर्क्यो दुर्ज्ञेयो यो विधियोगोऽनुष्ठानयो-

गस्तेन निर्मितां सहकारतामतिसौरभतमिव ययौ । प्रापेयर्थः ॥ “आघ्रश्चूतो
रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः” इत्यमरः ॥ आघ्रमेवानुष्ठानविशेषेण यथा सह-
कारं भवति तद्वद्विक्रियापि मनोहराभूदिति भावः ॥

तत्क्षणं विपरिवर्तितद्वियोर्नेप्यतोः शयनमिद्वरागयोः ।

सा बभूव वंशवर्तिनी द्वयोः शूलिनः सुवदना मदस्य च ॥ ७९ ॥ ८-

तत्क्षणमिति ॥ तत्क्षणं मदिरापानानन्तरसमय एव सा सुवदना पार्वती
विपरिवर्तिता नष्टा ह्रीर्ययोरत एवेद्धः प्रवृद्धो रागो ययोरत एव शयनं नेप्य-
तोः । सुरतार्थमिति भावः । शूलिनः शिवस्य मदस्य चेतनयोर्द्वयोर्वंशवर्तिनी वंश-
गता बभूव ॥

घूर्णमाननयनं स्खलत्कथं स्वेदविन्दु मदकारणस्मितम् ।

आननेन न तु तावदीश्वरश्चक्षुषा चिरमुमामुखं पपौ ॥ ८० ॥ ८-

घूर्णेति ॥ घूर्णमाने नयने यत्र । तथा स्खलन्ती कथा वाग्यत्र । तथा स्वेद-
स्य विन्दवो यत्र । मदरूपिणा कारणेन स्मितं मन्दहासश्च यत्र । तदुमायाः
पार्वत्या मुखमीश्वरः शिवस्तावत्प्रथमं चिरं चक्षुषा पपौ सादरं ददर्श । आनने-
न न पपावित्यर्थः ॥

क्लिष्टकेशमवलुप्तचन्दनं व्यत्ययार्पितनखं समत्सरम् ।

तस्य तच्छिदुरमेखलागुणं पार्वतीरतमभून्न तृप्तये ॥ ८३ ॥

क्लिष्टेति ॥ क्लिष्टा विकृताः केशा यत्र । अवलुप्तं चन्दनं यत्र । व्यत्ययेना-
स्थानप्रयोज्यत्वेनार्पिता नखा यत्र । तथा समत्सरं सप्रणयकलहम् । तथा
छिदुरो भङ्गशीलो मेखलागुणः काञ्चीसूत्रं यत्र । एतादृशं तत्पार्वतीरतं तस्य शि-
वस्य तृप्तये नाभूत् । कामोत्सवसोद्देलखादिति भावः ॥

केवलं प्रियतमादयालुना ज्योतिषामवनतासु पङ्क्तिषु ।

तेन तत्प्रतिगृहीतवक्षसा नेत्रमीलनकुतूहलं कृतम् ॥ ८४ ॥

केवलमिति ॥ ज्योतिषां नक्षत्राणां पङ्क्तिष्ववनतासु सतीषु । रजन्यां प्रभा-
तकल्पायां सत्तामिसर्थः । केवलं प्रियतमायां दयालुना । न तु क्षीणशक्तिनेत्यर्थः ।
तेन शिवेन तथा पार्वत्या प्रतिगृहीतमालिङ्गितं वक्षो यस्य तथोक्तेन सता नेत्रमी-
लनस्य । निद्राया इत्यभिप्रेतोऽर्थः । कुतूहलं कृतम् । सुप्तमिसर्थः ॥

स व्यबुध्यत बुधस्तवोचितः शातकुम्भकमलाकरैः समम् ।

मूर्च्छनापरिगृहीतकैशिकैः किन्नरैरुपसि गीतमङ्गलः ॥ ८५ ॥

स इति ॥ बुधानां बुधकर्तृके स्तव उचितः स शिव उपसि प्रभाते मूर्च्छनयोगा-
रणसरारोहावरोहेण । तदनुगारेणेत्यर्थः । परिगृहीताः कैशिका वीणातन्त्रयो रसैः
किन्नरैः किंपुरुषगानं मङ्गलं यस्य तथोक्तः मन् । शातकुम्भस्य सुवर्णस्य पानि-
कमलानि तेषामाकराः समूहान्नैः ममं मह व्यबुध्यत । जनागारेत्यर्थः ॥ “तानि
गियामाकराः म्यान्” इति कोशप्रामाण्यादाकरशब्दस्य गनिवाचकत्वे मयापि
परिणतार्थपक्षपातेन समूहवाचकमपि गोढव्यम् । दृश्यमानार्थं वाधस्य वस्तु-
मनस्यनान् ॥

तौ क्षणं शिथिलितोपगृह्णौ दंपती चेलितमानसोर्मयः ।

पद्ममेदपिंशुनाः सिधेरिरे गन्धमादनवनान्तमारुताः ॥ ८६ ॥

ताविति ॥ तानं शिथिलितं रिगमगोचरीकृतमुपगृह्णन्मात्रेणो याभ्यां तौ
दंपती गीतुं गीतौ ॥ यमं भूता ॥ चलिताभ्यां यता मानसस्य मम उर्मयमनसा
दे । यत्नेन शिथिलितः । तथा दमानां भेदस्य मङ्गलवादाः पिशुनाः मृचकाः । भूतेन
भीषणस्योक्तिः । गन्धमादनवनान्तमप्यमाकराः परनाः सिधेरिरे । सिधिरन्त इत्यर्थः ॥

१ शिथिलितः २ दंपती ३ गीतुं ४ यमं भूता ५ चलिताभ्यां ६ मानसस्य ७ मम ८ उर्मयमनसा ९ दे १० शिथिलितः ११ तथा १२ दमानां १३ भेदस्य १४ मङ्गलवादाः १५ पिशुनाः १६ मृचकाः १७ भूतेन १८ भीषणस्य १९ उक्तिः २० गन्धमादनवनान्तमप्यमाकराः २१ परनाः २२ सिधेरिरे २३ सिधिरन्त इत्यर्थः २४

ऊरुमूलनखमार्गरोजिभिस्तत्क्षणं हृतविलोचनो हरः ।

वाससः प्रशिथिलस्य संयमं कुर्वतीं प्रियतमामवारयत् ॥८७॥

ऊर्ध्विति ॥ ऊरुमूले या नखमार्गाणां नखस्रतानां राजयः पङ्क्तयस्ताभिः ॥
कर्त्रीभिः ॥ हृते स्वविलोकनवशीकृते विलोचने यस्य तथोक्तो हरस्तत्क्षणं प्रभात-
समये प्रकर्षेण शिथिलस्य वाससः संयमं बन्धनं कुर्वतीं प्रियतमां पार्वतीमवार-
यद्वन्धनं मा ऊर्ध्विति निवारयाञ्चके । नखस्रतविलोकनवशंवदत्वादिति भावः ॥

स प्रजागरकपायलोचनं गाढदन्तपरिताडिताधरम् ।

आकुलालकर्मरस्त रागवान्प्रेक्ष्य भिन्नतिलकं प्रियामुखम् ८८

स इति ॥ रागवान्स हरः प्रजागरेण रात्रिजागरेण कपाये म्लाने लोचने
यत्र । तथा गाढं यथा तथा दन्तः परिताडितोऽधरो यत्र । तथाकुला विरला अ-
लकाः केशा यत्र । तथा भिन्नं तिलकं यत्र । एतादृशं प्रियाया मुखं प्रेक्ष्यारस्त
प्रससाद् । आत्मनः कर्तृत्वादिति भावः ॥

तेन भिन्नविषमोत्तरच्छदं मध्यपिण्डितविसूत्रमेखलम् ।

निर्मलेऽपि शयनं निशात्यये नोज्झितं चरणरागलाञ्छितम् ८९

तेनेति ॥ निशात्यये प्रभाते निर्मलेऽपि प्रकटेऽपि सति तेन हरेण भिन्नोऽस्त
एव विषम उत्तरच्छद उपरितनं वस्त्रं यत्र । तथा मध्ये पिण्डिता एकत्रीभूता विसूत्रा
सूत्ररहिता मेखला काशी यत्र । तथा चरणरागेण यावकेन लाञ्छितं रक्तीकृतं
च शयनं नोज्झितं न यत्नम् । सुखार्णवमग्रत्वादिति भावः ॥

स प्रियामुखरसं दिवानिशं हर्षवृद्धिजननं सिपेविषुः ।

दर्शनप्रणयिनामदृश्यतामाजगाम विजयानिवेदनात् ॥९०॥

स इति ॥ हर्षवृद्धेर्जननमुत्पादकं प्रियामुखरसं दिवानिशं सिपेविषुः भवितु-
मिच्छति तथोक्तः स शिवो विजयया पार्वतीसख्या यन्निवेदनं सागमज्ञापनं त-
स्मात् । तद्वारेत्यर्थः । दर्शने प्रणयिनामभिलाषवतामप्यदृश्यतापदर्शनदातृत्वमा-
जगाम प्राप । सर्वं त्यक्त्वा तल्लय एव जात इति भावः ॥

समदिवसनिशीथं सङ्घिनस्तत्र शंभोः

शतमगमदृत्नां सार्धमेका निशेव ।

ऊरुमूलनखमार्गरोजिभिस्तत्क्षणं हतविलोचनो हरः ।

वास्तसः प्रशिथिलस्य संपमं कुर्वतीं प्रियतमामवारयत् ॥८७॥

ऊर्यति ॥ ऊरुमूले या नखमार्गाणां नखसमानां राजयः पद्मयस्ताभिः ॥
कर्त्राभिः ॥ हते ध्वयिलोकनवशीकृते विलोचने यध्य तयोक्तां हरस्तत्क्षणं प्रभात-
गमये प्रकर्षेण शिथिलस्य वामगः संयमं यन्धनं कुर्वतीं प्रियतमां पार्वतीमवार-
यद्वन्धनं मा ऊर्यति निवारयांचक्रे । नखसर्वावलोकनवशंवदत्वादिति भावः ॥

स प्रजागरकपायलोचनं गाढदन्तपरिताहिताधरम् ।

आकुलालकर्मरंस्त रागवान्प्रेक्ष्य भिन्नतिलकं प्रियामुखम् ८८

म इति ॥ रागवान्म हरः प्रजागरेण रात्रिजागरेण कपायं म्लाने लोचने
यत्र । तथा गाढं यथा तथा दन्तैः परित्ताहिताधरां यत्र । तथाकुला विरला अ-
लकाः केशा यत्र । तथा भिन्नं तिलकं यत्र । एतादृशं प्रियाया मुग्धं प्रेक्षारंस्त
मममाद । आत्मनः कर्तुन्वादिति भावः ॥

तेन भिन्नविषमोत्तरच्छदं मध्यपिण्डतविमूत्रमेखलम् ।

निर्मलेऽपि शयनं निशात्यये नोज्झितं चरणरागलाञ्छितम् ८९

तेनेति ॥ निशात्यये प्रभाते निर्मलेऽपि प्रकटेऽपि सति तेन हरेण भिन्नोऽत
एव विषम उत्तरच्छद उपरितनं वृद्धं यत्र । तथा मध्ये पिण्डिता एकत्रीभूता विमूत्रा
सुश्ररहिता मेखला काशी । १५५ पाचकेन लाञ्छितं रक्तीकृतं

न तु सुरतसुखेभ्यश्छिन्नतृष्णो वभूव

ज्वलन इव समुद्रान्तर्गतस्तज्जलौघैः ॥ ९१ ॥

समदिवसेति ॥ तत्र गन्धमादनगिरौ समाः प्रत्येकं समसंख्याका ये दिवसा दिनानि तेषां निशीथमर्धरात्रम् । तमभिव्याप्येत्यर्थः । सङ्गिनः सङ्गवतः । न तु विषमदिन इत्यर्थः । शंभोः शिवसंवन्धि साग्रं किञ्चित्साधिकसंख्यमृतूनां शतमेका निशेव तत्तुल्यत्वेनागमद्वयतीतम् । तथापि सुरतसुखेभ्यस्तु छिन्नतृष्णस्तृप्तो न वभूव । ततो न विररामेत्यर्थः । इव यथा समुद्रान्तर्गतो ज्वलनो बाडवानलस्तज्जलौघैस्तृप्तो न भवति प्रत्यहं ज्वालयत्येव तद्वत् ॥ मालिनीवृत्तम्—“ननयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः” इति लक्षणात् ॥

इति श्रीपर्वणीकरोपनामकश्रीलक्ष्मणभट्टात्मजसतीर्गर्भसंभवश्रीसीतारामकविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये उमासुरतवर्णनं नामाष्टमः सर्गः ।

नवमः सर्गः ।

तथाविधेऽनङ्गरसप्रसङ्गे मुखारविन्दे मधुपः प्रियायाः ।

संभोगवेदम प्रविशन्तमन्तर्ददर्श पारावतमेकमीशः ॥ १ ॥

तथाविध इति ॥ प्रियायाः पार्वत्याः संवन्धिनि मुखारविन्दे वदनकमले मधुपो भ्रमरभूत ईशः शिवस्तथाविधे पूर्वोक्तप्रकारेऽनङ्गरसप्रसङ्गे कामरसावसरे संभोगस्य वेदम गृह्मन्तः प्रविशन्तमेकं पारावतं कपोतं ददर्श दृष्टवान् ॥ सर्गेऽस्मिन्वृत्तमुपजातिः ॥

सुकान्तकान्तामणितानुकारं कूजन्तमावृणितरक्तनेत्रम् ।

प्रस्फारितोन्नम्रविनम्रकण्ठं मुहुर्मुहुर्न्यश्चितचारुपुच्छम् ॥ २ ॥

सुकान्तेति ॥ कथंभूतं पारावतम् । सुकान्तमतिमनोहरं यत्कान्तामणितं रमणीरतिकृजितम् ॥ “मणितं रतिकृजितम्” इत्यमरः ॥ तस्यानुकारोऽनुकरणं यत्र यस्मिन्कर्मणि यथा तथा कूजन्तं शब्दायमानम् । तथावृणिते रक्तने-

येन तथोक्तम् । तथा प्रस्फारितो विस्तारित उन्नम्र उच्चैस्तथा विनम्रः कण्ठो
य तम् । तथा मुहुर्मुहुर्वारिवारं न्यथितः संकुचितश्चाकः पुच्छः पथाद्रागो येन
लोक्तमित्यर्थः ॥ “पुच्छः पथात्प्रदेशे स्यात्” इति विश्वः ॥

विशृङ्खलं पक्षतिपुग्मभीपदधानमनन्दगतिं मदेन ।

शुभ्रांशुवर्णं जटिलाग्रपादमितस्ततो मण्डलकैश्चरन्तम् ॥ ३ ॥

विशृङ्खलमिति ॥ पुनः कथंभूतम् । विशृङ्खलं विगतशृङ्खलाकम् ॥ अनेन
शेषेणेन कदाचित्कस्यापि चन्धनाभावस्य द्योतनान्स्वेच्छाविहारित्वं ध्वन्यते ॥
शृङ्खला पुंस्काटीवस्त्वन्धेऽपि निगडेऽपि च” इति विश्वः ॥ पक्षयोः पक्षमूल-
पुग्मं द्वयम् ॥ “पक्षात्तिः” इति तिप्रत्ययः ॥ तथेयमनेन हेतुनानन्दगतिं च
धानम् । तथा शुभ्रांशोश्चन्द्रस्य वर्णे इव वर्णो यस्य तम् ॥ “विधुः शुभ्रांशुः
शुभ्रांशुः” इत्यमरः ॥ तथा जटिलौ जटायुक्तावग्रपादौ यस्य तम् ॥ “जटिलस्तु
जटायुक्तः” इति विश्वः ॥ तथा मण्डलकैर्मण्डलाकारगतिविशेषैरितस्ततश्चरन्तं
व्रमाणम् । तं कपोतं ददर्शति संवन्धः ॥ “मण्डलके” इति पाठे सुरतमण्डप
ति व्याख्येयम् ॥ त्रिभिरेतद्विशेषकम् ॥

रतिद्वितीयेन मनोभवेन हृदात्सुधायाः प्रविगाह्यमानात् ।

तं वीक्ष्य फेनस्य चयं नवोत्पमिवाभ्यनन्दत्क्षणमिन्दुमौलिः ॥४॥

रतीति ॥ रत्या सपत्न्या द्वितीयेन । रतिमहायेनेत्यर्थः । मनोभवेन ॥ कर्त्री ॥
प्रविगाह्यमानादचलोऽल्पमानात्सुधाया हृदान्नवमुत्पम्युत्पन्नं फेनस्य चयमिव स्थितं
तं कपोतं वीक्ष्येन्दुमौलिः शिवः क्षणमभ्यनन्ददस्तापीत् । कपोतस्ये वस्तुनि
धर्वालमरूपधर्मेण गम्यमानेन फेनचयरूपवस्तुन्येक्षणादुत्प्रेक्षालंकारः ॥

तस्याकृतिं कामपि वीक्ष्य दिव्यामन्तर्भवश्चन्द्रविहंगमग्रिम ।

विचिन्तयन्संचिविदे स देवो भूभङ्गभीमश्च रुपा वज्रव ॥५॥

तस्येति ॥ अन्तर्भवतीत्यन्तर्भवः । गर्वान्तर्घ्यापीत्यर्थः । स देवो ह्यः । दि-
व्यां भव्यां कामपि लोकोत्तमं तस्य पारावतस्याकृतिं वीक्ष्य उन्नमना फेनवेन
विहंगं कपोतसरूपधारिणमग्निं विचिन्तयन्वितर्कयन्मंत्रिविदे विनष्टे । निधपा-
त्मकबुद्ध्याग्निरेवायमिति पुपुष इत्यर्थः ॥ “ममो गम्यच्छि-” इत्यादिनात्मनेपदम् ॥
रुपा भुवोर्भेदेन भीमो भयंकरश्च यभूव । अमामयिकागमनकारिण्यादिनि भावः ॥

न तुं सुरतसुखेभ्यश्छिन्नवृणो वभूव

ज्वलन इव समुद्रान्तर्गतस्तज्जलौघैः ॥ ११ ॥

समदिवसेति ॥ तत्र गन्धमादनगिरौ समाः प्रत्येकं समसंख्याका ये दिन-
सा दिनानि तेषां निशीथमर्धरात्रम् । तमभिव्याप्येत्यर्थः । सङ्गिनः सङ्गवतः । न
तु विषमदिन इत्यर्थः । शंभोः शिवसंवन्धि साग्रं किञ्चित्साधिकसंख्यमृतानां
शतमेका निशेव तत्तुल्यत्वेनागमद्वयतीतम् । तथापि सुरतसुखेभ्यस्तु छिन्नवृणस्तुतो
न वभूव । ततो न विररामेत्यर्थः । इव यथा समुद्रान्तर्गतो ज्वलनो वाडवानल-
स्तज्जलौघैस्तुतो न भवति प्रत्यहं ज्वालयत्येव तद्वत् ॥ मालिनीवृत्तम्—“ननम-
ययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः” इति लक्षणात् ॥

इति श्रीपर्वणीकरोपनामकश्रीलक्ष्मणभट्टात्मजसतीर्गर्भसंभवश्रीसीतारामकवि-
विरचितया संजीविनीसमारूपया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ
कुमारसंभवे महाकाव्य उमासुरतवर्णनं नामाष्टम सर्गः ।

नवमः सर्गः ।

तथाविधेऽनङ्गरसप्रसङ्गे सुखारविन्दे मधुपः प्रियायाः ।

संभोगवेश्म प्रविशन्तमन्तर्ददर्श पारावतमेकमीशः ॥ १ ॥

तथाविध इति ॥ प्रियायाः पार्वत्याः संवन्धिनि सुखारविन्दे वदनकमले
मधुपो भ्रमरभूत ईशः शिवस्तथाविधे पूर्वोक्तभकारेऽनङ्गरसप्रसङ्गे कामरसावसरे
संभोगस्य वेश्म गृहमन्तः प्रविशन्तमेकं पारावतं कपोतं ददर्श दृष्टवान् ॥ सर्ग-
ऽस्मिन्वृत्तमुपजातिः ॥

सुकान्तकान्तामणितानुकारं कूजन्तमाधूर्णितरक्तनेत्रम् ।

प्रस्फारितोन्नम्रविनम्रकण्ठं सुहृर्मुहुर्न्यश्चितचारुपुच्छम् ॥ २ ॥

सुकान्तेति ॥ कथंभूतं पारावतम् । सुकान्तमतिमनोहरं यत्कान्तामणितं
रमणीरतिज्ञितम् ॥ “मणितं रतिज्ञितम्” इत्यमरः ॥ तस्यानुकारोऽनु-
करणं यत्र यस्मिन्कर्मणि यया तथा कूजन्तं शब्दायमानम् । तथाधूर्णिते रक्तने-

त्रे येन तथोक्तम् । तथा प्रस्फारितो विस्तारित उन्मत्त उच्चैस्तथा विनम्रः कण्ठो यस्य तम् । तथा मुहुर्मुहुर्वारिवारं न्यञ्जितः संकुचितधारः पुच्छः पश्चाद्भागो येन तथोक्तमित्यर्थः ॥ “ पुच्छः पश्चात्प्रदेशे स्यात् ” इति विश्वः ॥

विशृङ्खलं पक्षतियुग्ममीपदधानमनन्दगतिं मदेन ।

शुभ्रांशुवर्णं जटिलाग्रपादमितस्ततो मण्डलकैश्चरन्तम् ॥ ३ ॥

विशृङ्खलमिति ॥ पुनः कथंभूतम् । विशृङ्खलं विगतशृङ्खलाकम् ॥ अनेन विशेषेण कदाचित्कस्यापि बन्धनाभावस्य च्योतनात्स्वेच्छाविहारित्वं ध्वन्यते ॥ “ शृङ्खला पुंस्काटीवस्त्रवन्धेऽपि निगडेऽपि च ” इति विश्वः ॥ पक्षयोः पक्षमूल-योयुग्मं द्वयम् ॥ “ पक्षात्तिः ” इति तिप्रत्ययः ॥ तथेयमदेन हेतुनानन्दगतिं च दधानम् । तथा शुभ्रांशोधन्द्रस्य वर्णं इव वर्णो यस्य तम् ॥ “ त्रिधुः शुभ्रांशुः शुभ्रांशुः ” इत्यमरः ॥ तथा जटिला जटायुक्तावग्रपादौ यस्य तम् ॥ “ जटिलस्तु जटायुक्तः ” इति विश्वः ॥ तथा मण्डलकैर्मण्डलाकारगतिविशेषैरितन्मतश्चरन्तं भ्रममाणम् । तं कपोतं ददर्शेति संवन्धः ॥ “ मण्डलके ” इति पाठे मुक्तमण्डप इति व्याख्येयम् ॥ त्रिभिर्स्तादृशोपकम् ॥

रतिद्वितीयेन मनोभवेन हृदात्सुधायाः प्रविगाह्यमानात् ।

तं वीक्ष्य फेनस्य चपं नवोत्थमिवाभ्यनन्दत्क्षणमिन्दुमौलिः ॥ ४ ॥

वर्ततेति ॥ रत्या सपत्न्या द्वितीयेन । रतिमहापेनेत्यर्थः । मनोभवेन ॥ कपोतः ॥ प्रविगाह्यमानादच्योत्समानात्सुधायाः उदात्तवस्तुन्युत्पन्नं फेनस्य वर्णमिव स्थितं तं कपोतं वीक्ष्येन्दुमौलिः शिवः क्षणमभ्यनन्ददम्नापीत् ॥ कपोतस्य वस्तुनि धर्मान्मरुपधर्मेण गम्यमानेन फेनचपवस्तुन्येवसत्तादुन्नेयान्नकारः ॥

तस्यारुतिं कामपि वीक्ष्य दिव्यामन्तर्भवश्छद्मविहंगमग्रिम् ।

विचिन्तयन्तं विविदे स देवो भूभङ्गभीमश्च रुपा वज्रव ॥ ५ ॥

तरयेति ॥ अन्तर्भवतीत्यन्तर्भरः । मरान्तर्ज्यापीत्यर्थः । स देवो इन्द्रः । दि-
व्यां भव्यां कामपि लोकोत्तमं तस्य पागवत्स्वावृतिं वीक्ष्य छद्मना केतवेन
विहंगं कपोतमरुपधारिणमादि विचिन्तयन्तं नवोत्थमौलिं विवदे । निधया-
न्मरुपुत्पत्त्याग्निरोषाग्निं वृषभ इत्यर्थः ॥ “ मरुो मरुत्पत्तिः ” इत्यादिनामनेदम् ॥
रुपा भूभङ्गेन भीमो भवेत्तरुश्च वज्रव । अस्मात्तत्काममनर्गोन्मर्गार्थेन मारुः ॥

न तु सुरतमुखेभ्यश्छिन्नतृष्णो बभूव

ज्वलन इव समुद्रान्तर्गतस्तज्जलौघैः ॥ ९१ ॥

समदिवसेति ॥ तत्र गन्धमादनगिरौ समाः प्रत्येकं समसंख्याका ये दिवसा दिनानि तेषां निशीथमर्धरात्रम् । तमभिव्याप्येत्यर्थः । सङ्गिनः सङ्गवतः । न तु विपमदिन इत्यर्थः । शंभोः शिवसंवन्धि साग्रं किञ्चित्साधिकसंख्यमृतूनां शतमेका निशेव तत्तुल्यत्वेनागमद्वयतीतम् । तथापि सुरतमुखेभ्यस्तु छिन्नतृष्णस्तृप्तो न बभूव । ततो न विररामेत्यर्थः । इव यथा समुद्रान्तर्गतो ज्वलनो वाडवानलस्तज्जलौघैस्तृप्तो न भवति प्रत्यहं ज्वालयत्येव तद्वत् ॥ मालिनीवृत्तम्—“ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः” इति लक्षणात् ॥

इति श्रीपर्वणीकरोपनामकश्रीलक्ष्मणभट्टात्मजसतीर्गर्भसंभवश्रीसीतारामकविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्य समासुरतवर्णनं नामाष्टम सर्गः ।

नवमः सर्गः ।

तथाविधेऽनङ्गरसप्रसङ्गे मुखारविन्दे मधुपः प्रियायाः ।

संभोगवेदम प्रविशन्तमन्तर्ददर्श पारावतमेकमीशः ॥ १ ॥

तथाविध इति ॥ प्रियायाः पार्वत्याः संवन्धिनि मुखारविन्दे यदनकमले मधुपो भ्रमरभूत ईशः शिवस्तथाविधे पूर्वोक्तमकारेऽनङ्गरसप्रसङ्गे कामरसावमरे संभोगस्य वेदम गृह्यन्तः प्रविशन्तमेकं पारावतं कपोतं ददर्श दृष्टवान् ॥ संगेऽस्मिन्वृत्तमुपजातिः ॥

सुकान्तकान्तामणितानुकारं कूजन्तमायूर्णितरक्तेनैत्रम् ।

प्रस्फारितोन्नम्रविनम्रकण्ठं सुहृर्मुहुर्न्यथितचारुपुच्छम् ॥ २ ॥

सुकान्तेति ॥ कथंभूतं पागुरतम् । सुकान्तमतिमनोहरं यन्कान्तामणितं रमणीगतिरुज्जितम् ॥ “मणितं रतिरुज्जितम्” इत्यमरः ॥ तस्यानुकागेऽनुकरणं यत्र सम्पन्नकर्मणि यथा तथा कृतन्तं शब्दायमानम् । तथायूर्णिते रक्ते-

त्रे येन तथोक्तम् । तथा प्रस्फारितो विस्तारित उन्नम्र उच्चैस्तथा विनम्रः कण्ठो यस्य तम् । तथा मुहुर्मुहुर्वारिवारं न्यधितः संकुचितश्चारुः पुच्छः पश्चाद्भागो येन तथोक्तमित्यर्थः ॥ “पुच्छः पश्चात्प्रदेशो स्यात्” इति विश्वः ॥

विशृङ्खलं पक्षतिपुग्ममीपदधानमनन्दगतिं मदेन ।

शुभ्रांशुवर्णं जटिलाग्रपादमितस्ततो मण्डलकैश्चरन्तम् ॥ ३ ॥

विशृङ्खलमिति ॥ पुनः कथंभूतम् । विशृङ्खले विगतशृङ्खलाकम् ॥ अनेन विशेषणेन कदाचित्कस्यापि बन्धनाभावस्य द्योतनात्स्वेच्छाविहारित्वं ध्वन्यते ॥ “शृङ्खला पुंस्कटीवस्त्रबन्धेऽपि निगडेऽपि च” इति विश्वः ॥ पक्षसोः पक्षमूल-
योर्युग्मं द्वयम् ॥ “पक्षात्तिः” इति तिस्रस्यः ॥ तथेयमदेन हेतुनानन्दगतिं च दधानम् । तथा शुभ्रांशोश्चन्द्रस्य वर्ण इव वर्णो यस्य तम् ॥ “विधुः शुभ्रांशुः शुभ्रांशुः” इत्यमरः ॥ तथा जटिला जटायुक्तावग्रपादा यस्य तम् ॥ “जटिलस्तु जटायुक्तः” इति विश्वः ॥ तथा मण्डलकैर्मण्डलाकारगतिविशेषैरितस्ततश्चरन्तं भ्रममाणम् । तं कपोतं ददर्शति संबन्धः ॥ “मण्डलके” इति पाठे सुरतमण्डप इति व्याख्येयम् ॥ त्रिभिरेतद्विशेषकम् ॥

रतिद्वितीयेन मनोभवेन हृदात्सुधायाः प्रविगाह्यमानात् ।

तं वीक्ष्य फेनस्य चयं नवोत्थमिवाभ्यनन्दत्क्षणमिन्दुमौलिः ॥ ४ ॥

रतीति ॥ रत्या सपत्न्या द्वितीयेन । रतिमहायनेत्यर्थः । मनोभवेन ॥ कर्त्रो ॥ प्रविगाह्यमानादवलोलुप्यमानात्सुधाया ऽदाग्रवमुत्थमुत्पन्नं फेनस्य चयमिव स्थितं तं कपोतं वीक्ष्येन्दुमौलिः शिवः क्षणमभ्यनन्ददमर्त्तापीत् ॥ कपोतस्य चयमुनि धर्वालमरूपधर्मेण गम्यमानेन फेनचयस्वरूपवस्तुनेक्षणानुत्प्रेषालंकारः ॥

तस्याकृतिं कामपि वीक्ष्य दिव्यामन्तर्भवच्छद्मविहंगमग्रिम् ।

विचिन्तयन्संविविदे स देवो भूभङ्गभीमश्च रुपा वज्रव ॥ ५ ॥

तस्येति ॥ अन्तर्भवतीत्यन्तर्भवः । मर्त्यान्तर्ज्यापीयर्थः । स देवो इन्द्रः । दि-
व्यां भव्यां कामपि लोकोत्तरां तस्य पारावतस्याकृतिं वीक्ष्य उद्यमा केनयेन विहंगं कपोतसरूपधारिणमग्रिं विचिन्तयन्त्यन्तर्भवन्मोक्षविदे विनष्टं । निधया-
त्मकबुद्ध्याग्निरेवायमाति सुबुध इत्यर्थः ॥ “ममो गम्पुच्छि” इत्यादिनाम्ननेपदम् ॥
रुपा भुवोर्भेदेन भीमो भयंकरश्च वज्रव । अमामयिकागमनकारिण्यादांत भावः ॥

न तु सुरतसुखेभ्यश्छिन्नवृणो वभूव
ज्वलन इव समुद्रान्तर्गतस्तज्जलौघैः ॥ ११ ॥

समदिवसेति ॥ तत्र गन्धमादनगिरौ समाः प्रत्येकं ममसंख्याका येति
सा दिनानि तेषां निशीथमर्धरात्रम् । तमभिज्याप्येत्यर्थः । साद्विनः सद्रवतः । न
तु विषमदिन इत्यर्थः । शंभोः शिवसंवन्धि मायं किञ्चित्साधिकसंख्यद्वयं
शतमेका निशेव तत्तुल्यत्वेनागमद्वयतीतम् । तथापि सुरतसुखेभ्यस्तु छिन्नवृणस्तु
न वभूव । ततो न विररामेत्यर्थः । इव यथा समुद्रान्तर्गतो ज्वलनो वाडवान्न-
स्तज्जलौघैस्त्वस्तो न भवति प्रत्यहं ज्वालयत्येव तद्व ॥ मालिनीवृत्तम्—“नन-
यपयुतेयं मालिनी भोगिलोकैः” इति लक्षणात् ॥

इति श्रीपर्वणीकरोपनामकश्रीलक्ष्मणभट्टात्मजसतीर्गर्भसंभवश्रीसीतारामकवि-
विरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ
कुमारसंभवे महाकाव्य उमासुरतवर्णनं नामाष्टम सर्गः ।

नवमः सर्गः ।

तथाविधेऽनङ्गरसप्रसङ्गे सुखारविन्दे मधुपः प्रियायाः ।
संभोगवेदम प्रविशन्तमन्तर्ददर्श पारावतमेकमीशः ॥ १ ॥
तथाविध इति ॥ प्रियायाः पार्वत्याः संवन्धिनि सुखारविन्दे यदनकमले
पो भ्रमरभूत ईशः शिवस्तथाविधे पूर्वोक्तप्रकारेऽनङ्गरसप्रसङ्गे कामरसावसरे
गस्य वेदम गृहमन्तः प्रविशन्तमेकं पारावतं कपोतं ददर्श दृष्टवान् ॥ सर्गे-
नवृत्तमुपजातिः ॥
सुकान्तकान्तामणितानुकारं कूजन्तमाधूर्णितरक्तनेत्रम् ।
स्फारितोन्नम्रविनम्रकण्ठं मुहुर्मुहुर्न्यश्चितचारुच्छम् ॥ २ ॥
तन्तेति ॥ कथंभूतं पारावतम् । सुकान्तमतिमनोहरं यत्कान्तामणितं
तिहूजितम् ॥ “मणितं रतिहूजितम्” इत्यमरः ॥ तस्यानुकारोऽनु-
प्रसङ्गः यस्मिन्कर्मणि यथा तथा कूजन्तं शब्दायमानम् । तथाधूर्णितं रक्तने-
त्रम्; सः २ सुखेयुः ३ तज्जलेभ्यः; तज्जलेयुः ४ पारावतम् ५ नक्षत्रम्

इति प्रभो चेतसि संप्रधार्य तेन्नोऽपराधं भगवन्क्षमस्व ।

पराभिभूता वद किं क्षमन्ते कालातिपातं शरणार्थिनोऽमी १०

इतीति ॥ हे प्रभो । हे भगवन् । तत्तस्मान्कारणात् । इति चेतसि संप्रधार्य
संविचार्य नोऽस्माकमपराधं क्षमस्व । असमय इन्द्रप्रेरितस्य तवापराधः कथं
सोढव्य इति चेत्तत्राह—परेति ॥ परैरभिभूताः पराभिभूता अत एव शरणार्थिनो
रक्षितारं याचमानाः ॥ “शरणं गृहरक्षित्रोः” इत्यमरः ॥ अमी इन्द्रादयः का-
लातिपातं कालविलम्बं किं कथं क्षमन्ते । आर्तैः कालविलम्बो न मद्यत इति
भावः । “प्रतीक्षते जातु न कालमार्तः” इति न्यायात् । वद । कथयेत्यर्थः ॥

प्रभो प्रसीदांशु सृजात्मपुत्रं यं प्राप्य सेनान्यमसौ सुरेन्द्रः ।

स्वर्लोकलक्ष्मीप्रभुतामैवाप्य जगन्नयं पाति तव प्रसादात् ॥ ११

प्रभो इति ॥ हे प्रभो । प्रसीद प्रसन्नो भव । आत्मपुत्रमाशु सृज । यमात्म-
पुत्रं मेनान्यं प्राप्यासौ सुरेन्द्रस्तव प्रसादान्स्वर्लोकलक्ष्म्याः प्रभुतामवाप्य जगन्नयं
पाति रक्षिष्यति ॥ “वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा” इति लट् ॥

स शंकरस्तामिति जातवेदोविज्ञापनामर्थवर्ती निशम्य ।

अभूत्प्रसन्नः परितोपयन्ति गीर्भिर्गिरीशा रुचिराभिरीशम् १२

स इति ॥ स शंकर इतीत्येवंभूतामर्थवर्ती सार्थकाम् । योग्यामिति यावत् ।
तां जातवेदमोऽप्रेर्विज्ञापनां प्रार्थनां निशम्य श्रुत्वा भगव्नोऽभूत् । तथाहि ।
गिरीशा वाग्मिनः पुरुषा रुचिराभिर्गीर्भिरीशं स्वामिनं परितोपयन्ति । प्रसाद-
यन्तीत्यर्थः ॥

प्रसन्नचेता मदनान्तकारः स तारकरिजयिनो भवाय ।

शक्रस्य सेनाधिपतेर्जयाय व्यचिन्तयञ्चेतसि भावि किञ्चित् १३

प्रसन्नेति ॥ प्रसन्नचेताः स मदनान्तकारो हरः जयिनो जयनीलस्य तथा
जयाय शत्रुपराजयार्थं शक्रस्य सेनाधिपतेन्तारकारेन्तारकनाथोः । अपन्यम्येत्यर्थः ।
भवाय जन्मनं । तन्कर्तुमित्यर्थः । भावि भाविष्यन्किञ्चिदेतां व्यचिन्तयत् ।
विचचारित्यर्थः ॥

पुगान्तकालाग्रिमिवाविषहं परिच्युतं मन्मथरहजहात् ।

रतान्तरेतः स हिरण्यरेतस्यधोर्ध्वरेतास्तदमोघमायात् ॥ १४ ॥

स्वरूपमास्थाय ततो हुताशस्त्रसन्वलत्कम्पकृताञ्जलिः सन् ।

प्रवेपमानो नितरां स्मरारिमिदं वचो व्यक्तमथाध्युवाच ॥ ६ ॥

स्वरूपमिति ॥ ततोऽनन्तरं हुताशोऽग्निस्त्रसन्निभ्यत्सन् ॥ “ वा भ्राश-”
इत्यादिना वैकल्पिकत्वात् इयन् । स्वरूपमाग्रेण रूपमास्थायाश्रित्य । अथ स्वरू-
पाश्रयणानन्तरम् । बलबुद्धवन्कम्पो यथा तथा कृतो बद्धोऽञ्जलियेन तथा नि-
तरां प्रवेपमानः कम्पमानश्च सन् । स्मरारिं शिवं व्यक्तं स्फुटमिदं वक्ष्यमाणं वचो-
ऽध्युवाचोक्तवान् ॥ “ दुष्वाच-” इत्यादिना वचो द्विकर्मकत्वम् ॥

असि त्वमेको जगतामधीशः स्वर्गोक्तं त्वं विपदो निहंसि ।

ततः सुरेन्द्रप्रमुखाः प्रभो त्वामुपासते दैत्यवरैर्विधूताः ॥ ७ ॥

असीति ॥ हे प्रभो । त्वमेको जगतामधीशोऽसि । तत्सदृशो जगतां पाल-
यिता न कोऽप्यन्योऽस्तीत्यर्थः । अत एव स्वर्गोक्तसामिन्द्रादीनां विपदस्त्वं निहं-
सि दूरीकरोषि । ततः कारणात्सुरेन्द्रप्रमुखा देवास्त्वामुपासते । यतो दैत्यवरै-
र्विधूतास्तिरस्कृताः ॥

त्वया प्रियाप्रेमवशंवदेन शतं व्यतीये सुरतादृतूनाम् ।

रहःस्थितेन त्वेदवीक्षणार्तो दैन्यं परं प्राप सुरैः सुरेन्द्रः ॥ ८ ॥

त्वयेति ॥ हे प्रभो । प्रियायाः पार्वत्याः प्रेम्णा हेतुना वशंवदेन वशीभूतेन ॥
“ प्रियवशो वदः खच् ” इति खच् । “ अरुद्विपत्-” इत्यादिना मुम् ॥ तेन
त्वया रहःस्थितेन सता सुरताद्वेतोर्कृतूनां शतं व्यतीये व्यतीतम् ॥ इणः कर्मणि
लिट् ॥ अथ च सुरेन्द्रस्त्वदवीक्षणेन तवानवलोकनेनार्तः पीडितः सन्सुरैः सह
परमत्यन्तं दैन्यं प्राप । त्वद्विरहासहत्वादिति भावः ॥

त्वदीयसेवावसरप्रतीक्षैरभ्यर्थितः शक्रमुखैः सुरैस्त्वाम् ।

उपागतोऽन्वेष्टुमहं विहंगरूपेण विद्वन्समयोचितेन ॥ ९ ॥

त्वंदीयेति ॥ हे विद्वन् । त्वदीया त्वत्कर्मिका या सेवा तस्या अवसरस्य प्रतीक्षा
येषां तैः शक्रमुखैरिन्द्रादिभिः सुरैरभ्यर्थितोऽहं त्वामन्वेष्टुं शृणयितुं समयोचितेन
विहंगरूपेण पारावतरूपेण । “ जिह्रेति यन्नेव कुतोऽपि तिर्यकश्चित्तिरथस्यते
न तेन ” इति (नैपथ्यचरिते ३ । ४३) श्रीहर्षोक्तैरिति भावः । उपागतोऽस्मि ॥

इति प्रभो चेतसि संप्रधार्य तन्नोऽपराधं भगवन्क्षमस्व ।

पराभिभूता वद किं क्षमन्ते कालातिपातं शरणार्थिनोऽमी १०

इतीति ॥ हे प्रभो । हे भगवन् । तत्तस्मात्कारणात् । इति चेतसि संप्रधार्य
संविचार्य नोऽस्माकमपराधं क्षमस्व ॥ असमय इन्द्रमेरितस्य तवापराधः कथं
सौद्वन्य इति चेत्तत्राह—परेति ॥ परैरभिभूताः पराभिभूता अत एव शरणार्थिनो
रक्षितारं याचमानाः ॥ “ शरणं गृह्णरक्षित्रोः ” इत्यमरः ॥ अमी इन्द्रादयः का-
लातिपातं कालविलम्बं किं कथं क्षमन्ते । आर्तैः कालविलम्बो न मद्यत इति
भावः । “ प्रतीक्षते जातु न कालमार्तः ” इति न्यायात् । वद । कथयेत्यर्थः ॥

प्रभो प्रसीदांशु सृजात्मपुत्रं यं प्राप्य सेनान्यमसौ सुरेन्द्रः ।

स्वलोकलक्ष्मीप्रभुतामवाप्य जगन्नयं पाति तव प्रसादात् ॥ ११

प्रभो इति ॥ हे प्रभो । प्रसीद प्रसन्नो भव । आत्मपुत्रमाशु सृज । यमान्म-
पुत्रं सेनान्यं प्राप्यमां सुरेन्द्रस्तव प्रसादान्स्वलोकलक्ष्म्याः प्रभुतामवाप्य जगन्नयं
पाति रक्षिष्यति ॥ “ वर्तमानमाभीष्ये वर्तमानवद्वा ” इति लट् ॥

स शंकरस्तामिति जातवेदोविज्ञापनामर्थवतीं निशम्य ।

अमृतप्रसन्नः परितोपयन्ति गीर्भिर्गिरीशा रुचिराभिरीशम् १२

स इति ॥ स शंकर इतीत्येवंभूतामर्थवतीं मार्थकाम् । योग्यामिति यावत् ।
तां जातवेदसोऽग्नेर्विज्ञापनां मार्थनां निशम्य धुन्वा प्रसन्नोऽभूत् । तथाहि ।
गिरीशा वाग्मिनः शुक्ला रुचिराभिर्गीर्भिरीशं स्वामिनं पाल्नापयन्ति । प्रसाद-
यन्तीत्यर्थः ॥

प्रसन्नचेता मदनान्तकारः स तारकारेर्जयिनो भवाय ।

शक्रस्य सेनाधिपतेर्जयाय ध्यचिन्तयचेतसि भावि किञ्चित् १३

प्रसन्नेति ॥ प्रसन्नचेताः स मदनान्तकारो ह्यः जयिनो जयनीयस्य तथा
जयाय शत्रुपराजयाय शक्रस्य सेनाधिपतेस्त्याग्वान्त्याग्वान्त्योः । अग्न्यग्न्यग्न्यर्थः ।
भवाय जन्मने । नन्वर्तुमन्यर्थः । भावि भाव्यप्राप्तिविधेताम ध्यचिन्तयन् ।
विचिन्तयन्त्यर्थः ॥

सुगान्तकालाग्निमिवादिपह्यं पग्निपुत्रं मग्नेपग्नूज्जहात् ।

रतान्तरेतः स हिग्ण्यरेतस्यधोऽपरेताल्लदन्नोपमायात् ॥ १४ ॥

युगान्तेति ॥ अथ स शिवः । युगान्तकालस्याग्निमिवाविपक्षं सोढुमशक्तं
मन्मथरङ्गस्य कामक्रीडाया भङ्गाद्धेतोः परिच्युतं भ्रष्टं तथामोघं सफलं तत्प्रसिद्धं
रतान्तस्य सुरतान्तस्य रेतो वीर्यं हिरण्यरेतसि बह्वावाधानिदधे । यत ऊर्ध्वरेताः ।
ऊर्ध्वगाभिर्वीर्यं इत्यर्थः ॥

अथोष्णवाष्पानिलदूषितान्तं विशुद्धमादर्शमिवात्मदेहम् ।

वभार भूम्ना सहसा पुरारिरेतः परिक्षेपकुवर्णमग्निः ॥ १५ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरमग्निर्विशुद्धमात्मदेहमुष्णवाष्पानिलेन मुखनिःश्वासेन
दूषितं म्लानीकृतमन्तर्मध्यं यस्य तमादर्शमिव सहसा भूम्ना बाहुल्येन पुरारिः
शिवसंवन्धिनो रेतसः परिक्षेपस्तेन कुवर्णं कुत्सितवर्णं वभार धृतवान् ॥

त्वं सर्वभक्षो भव भीमकर्मा कुष्टाभिभूतोऽनल धूमगर्भः ।

इत्थं शशापाद्रिसुता हुताशं रूपा रतानन्दसुखस्य भङ्गात् ॥ १६ ॥

त्वमिति ॥ रतानन्दः सुरतानन्दस्तत्र यत्सुखं तस्य भङ्गादन्तरायाद्धेतो रूपा-
द्रिसुता पार्वती । हे अनल । त्वं सर्वं मेध्यममेध्यं वा भक्षति तथोक्तः । तथा
भीमं भयानकं कर्म यस्य । तथा कुष्टेनाभिभूतः पराभूतः । तथा धूमो गर्भे मध्ये
यस्य तथोक्तश्च मय । इत्थं हुताशमग्निं शशाप । शपति स्मेत्यर्थः ॥ अत्र त्रीन्पु-
मान्ताभावात् “ श्वायहुदस्य- ” इति न संप्रदानत्वम् ॥

दक्षस्य शापेन शशी क्षयीव पुष्टो हिमेनेव सरोजकोशः ।

वहन्विरूपं यपुरुग्ररेतश्चयेन वह्निः किल निर्जगाम ॥ १७ ॥

दक्षस्येति ॥ यदिराग्रदक्षस्य शापेन हेतुना क्षयी क्षयरोगवाञ्छाशी चन्द्र इ-
व । तथा हिमेन शीतेन पुष्टो दग्धः ॥ “ तुप दाहे ” । कर्मणि निष्ठा ॥ सरोजको-
श इव । यपुः यशरीरमुग्रस्य शिवस्य ॥ “ उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः ” इत्यमरः ॥
रेतश्चयेन वीर्यमवातेन ॥ “ शुकं नेजोग्नेयी च ” इत्यमरः ॥ हेतुभूतेन विष्णुं
भ्रष्टशोभमेतादृशं यदाश्रयेणाम संभोगेयमनां निःसृजमान । किञ्चेति प्रसिद्धे ॥

स पावकालोकरूपा विलक्षां स्मरत्रपास्मेरविनम्रवक्राम् ।

विनोदयामास गिरीन्द्रपुत्रीं शृङ्गागर्जमेधुर्वेचोभिः ॥ १८ ॥

स इति ॥ पारस्य परमलोकेन या गतः पावकालोका हेतुना विलक्षां स्म-
रत्रपास्मेरविनम्रवक्राम् । तथा स्मरत्रपा-
स्मेरविनम्रवक्राम् । यपुः यशरीरमुग्रस्य शिवस्य ॥ “ उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः ” इत्यमरः ॥
रेतश्चयेन वीर्यमवातेन ॥ “ शुकं नेजोग्नेयी च ” इत्यमरः ॥ हेतुभूतेन विष्णुं
भ्रष्टशोभमेतादृशं यदाश्रयेणाम संभोगेयमनां निःसृजमान । किञ्चेति प्रसिद्धे ॥

भ्यां कामलजाभ्यां स्मेरं सस्मितं विनम्रं नतं च वक्त्रं यस्यास्तथोक्तां गिरीन्द्र-
पुत्रां पार्वतीं स हरः शृङ्गारगर्भेणैव मधुरैर्वचोभिर्विनोदयामास । प्रसादित-
वानित्यर्थः ॥

हरो विकीर्णं घनघर्मतोयैर्नेत्राञ्जनाङ्कं हृदयप्रियायाः ।

द्वितीयकौपीनचलाञ्चलेनाहरन्मुखेन्दोरकलङ्किनोऽस्याः ॥ १९ ॥

हर इति ॥ हरो हृदयस्य प्रियाया अस्याः पार्वत्या अकलङ्किनो मुखेन्दोः
संघन्धिने तथा घनानि यानि घर्मतोयानि प्रसेदजलानि तौघिकीर्णं व्याप्तं नेत्रयो-
रञ्जनमेवाङ्कः कलङ्कस्तं द्वितीयं यत्कौपीनं योगिनः स्कन्धलम्ब्य वस्त्रम् ॥ “कौ-
पीनं स्यादधोवस्त्रं योगिनः स्कन्धलम्ब्य च” इति मेदिनी ॥ तस्य चलं यदञ्चलं
प्रान्तस्तेनाहरदृत्वान् । अकलङ्कस्य कलङ्कानाञ्चित्यादिति भावः ॥

मन्देन खिन्नाङ्गुलिना करेण कम्प्रेण तस्या वदनारविन्दात् ।

परामृशान्वर्मजलं जहार हरः सहेलं व्यजनानिलेन ॥ २० ॥

मन्देनेति ॥ हरः शिवः । मन्देन लघुप्रचारेण । तथा खिन्ना अलसप्रयोगे-
षोदासीना अङ्गुलयो यस्य । तथा कम्प्रेण कम्पशीलेन ॥ “नृमिकम्पिस्म्यज-
मकम्प—” इति रः ॥ करेण कृत्वा तस्याः पार्वत्या वदनारविन्दाद्धर्मस्य घर्मरूपं वा
जलं परामृशान्विश्लेषयन्सहेलं मन्त्रीदं यथा तथा व्यजनस्यानिलेन कृत्वा जहार ॥

रतिश्रुतं तत्कवरीकलापमंसावसक्तं विगलत्प्रसूनम् ।

स पारिजातोद्भवपुष्पमय्या स्रजा ववन्धामृतमूर्तिमौलिः ॥ २१ ॥

रतिश्रुयमिति ॥ अमृतमूर्तिश्चन्द्रो मौलिः यस्य स हरो देवः । रतां श्रुतं
शिथिलबन्धनमन एवांमयोः स्कन्धयोरवमक्तं लग्नमन एव विगलन्त्यधः-
पातुर्कानि प्रसूनानि यस्य तं तस्याः कवरीकलापं कचभारं पारिजातोद्भवपुष्पम-
य्या पारिजातोद्भवानि कल्पवृक्षजानि यानि पुष्पाणि तन्प्रचुरया स्रजा मान्यया
ववन्ध ॥ “नन्मृगवचने” इति प्राचुर्ये मयत् । ततः “दिद्रा—” इति दीप् ॥

कपोलपाल्यां मृगनाभिचित्रपत्रावलीमिन्दुमुखः सुमुख्याः ।

स्मरस्य सिद्धस्य जगद्धिमोहमन्त्राक्षरश्रेणिमिवोद्विलेख ॥ २२ ॥

कपोलपाल्यामिति ॥ इन्दुमुखो हरः सुमुख्याः पार्वत्याः मृगान्ध्यां क-
पोलपाल्यां मृगनाभ्याः कम्पूर्या या चित्रा पत्रावली पत्ररचना नांमिन्दुस्य स्मर-

भ्यां कामलज्जाभ्यां स्मेरं सस्मितं विनम्रं नतं च वक्त्रं यस्यास्तथोक्ता गिरीन्द्र-
पुत्रां पार्वतीं स हरः शृङ्गारगर्भरत एव मधुरैर्वचोभिर्विनोदयामास । प्रसादित-
वानित्यर्थः ॥

हरो विकीर्णं घनघर्मतोयैर्नेत्राञ्जनाङ्कं हृदयप्रियायाः ।

द्वितीयकौपीनचलाञ्चलेनाहरन्मुखेन्दोरकलङ्किनोऽस्याः ॥ १९ ॥

हर इति ॥ हरो हृदयस्य प्रियाया अस्याः पार्वत्या अकलङ्किनो मुखेन्दोः
संयन्धिनं तथा घनानि यानि घर्मतोयानि प्रसेदजलानि तौवकीर्णं व्याप्तं नेत्रयो-
रञ्जनेवाङ्कः कलङ्कस्तं द्वितीयं यत्कौपीनं योगिनः स्कन्धलम्बि वस्त्रम् ॥ “कौ-
पीनं स्पादधोवस्त्रं योगिनः स्कन्धलम्बि च” इति मेदिनी ॥ तस्य चलं यदञ्चलं
प्रान्तस्तेनाहरदृष्टवान् । अकलङ्कस्य कलङ्कानां चित्यादिति भावः ॥

मन्देन खिन्नाङ्गुलिना करेण कैम्प्रेण तस्या वदनारविन्दात् ।

परामृशन्धर्मजलं जहार हरः सहेलं व्यजनानिलेन ॥ २० ॥

मन्देनेति ॥ हरः शिवः । मन्देन लघुप्रचारेण । तथा खिन्ना अलमप्रयोगे-
षोदासीना अङ्गुलयो यस्य । तथा कम्प्रेण कम्पशीलेन ॥ “नुमिकम्पिस्म्यज-
मकम्प-” इति रः ॥ करेण कृत्वा तस्याः पार्वत्या वदनारविन्दाद्धर्मस्य घर्मरूपं वा
जलं परामृशन्विश्लेषयन्सहेलं मन्त्रीदं यथा तथा व्यजनस्यानिलेन कृत्वा जहार ॥

रतिश्लथं तत्कवरीकलापमंसावसक्तं विगलत्प्रसूनम् ।

स पारिजातोद्भवपुष्पमय्या स्रजा ववन्धामृतमूर्तिमौलिः ॥ २१ ॥

रतिश्लथमिति ॥ अमृतमूर्तिश्चन्द्रो मौलौ यस्य स हरो देवः । रतां श्रुयं
शिशिलवन्धनमत एवांमयोः स्कन्धयोरवसक्तं लग्नमत एव विगलन्त्यधः-
पातुर्कानि प्रमूनानि यस्य तं तस्याः कवरीकलापं कचभारं पारिजातोद्भवपुष्पम-
य्या पारिजातोद्भवानि कल्पवृक्षजानि यानि पुष्पाणि तन्प्रचुरया स्रजा मालया
ववन्ध ॥ “तन्प्रकृतवचने” इति प्राचुर्ये मयट् । ततः “टिट्टा-” इति टीप् ॥

कपोलपाल्यां मृगनाभिचित्रपत्रावलीमिन्दुमुखः सुमुख्याः ।

स्मरस्य सिद्धस्य जगद्धिमोहमन्त्राक्षरश्रेणिमिवोद्विलेख ॥ २२ ॥

कपोलपाल्यामिति ॥ इन्दुमुखो हरः सुमुख्याः पार्वत्याः संयन्धिन्यां क-
पोलपाल्यां मृगनाभ्याः कम्पूरा या चित्रा पत्रावली पत्रगचना तां मिदस्य स्मर-

स कामस्य जगन्ति विमुहन्ति यैस्तेषां मन्त्राणां यान्यक्षराणि वर्णास्तेषां श्रेण
पङ्क्तिमिवोल्लिखे लिखितवान् ॥ अत्र पत्ररचनारूपे वस्तुन्यक्षरश्रेणरूपणा
द्वस्तूत्प्रेक्षालंकारः ॥

रथस्य कर्णाविभि तन्मुखस्य ताटङ्कचक्रद्वितयं न्यधात्सः ।

जगज्जिगीषुर्विपमेपुरेप ध्रुवं यमारोहति पुष्पचापः ॥ २३ ॥

रथस्येति ॥ स हरः । कर्णाविभि कर्णसंमुखे तन्मुखस्य पार्वतीमुखरूपस्य र-
थस्य संवन्धि ताटङ्करूपं चक्रद्वितयं चक्रद्वयं न्यधात् । यतो विपमेपुरेप पुष्पचापः
कामो जगज्जिगीषुस्त्रिभुवनविजयेच्छुः सन् । यमारोहति । ध्रुवं निश्चितम् ।
मुखरूपिणं रथमारुह्य जगन्ति विजेतुमिच्छति काम इति भावः ॥

तस्याः स कण्ठे पिहितस्तनाग्रां न्यधत् मुक्ताफलहारवल्लीम् ।

या प्राप मेरुद्वितयस्य मूर्ध्नि स्थितस्य गङ्गाधयुगस्य लक्ष्मीम् २४

तस्या इति ॥ स हरस्तस्याः कण्ठे । पिहिते स्वप्नसारेणावृते स्तनाग्रे च-
चुके यया तथोक्तां मुक्ताफलहार एव वल्ली तां न्यधत् निदधे । या मुक्ताफलहा-
रवल्ली मेरुद्वितयस्य मूर्ध्नि स्थितस्य गङ्गाया ओषध्याः प्रवाहयोर्युगस्य लक्ष्मीं शोभां
प्राप । तद्वच्छुभम् इत्यर्थः ॥ अभूतोपमा ॥

नखग्रणश्रेणिर्वरे वयन्ध नितम्बविम्बे रशनाकलापम् ।

चैलस्वचेतोमृगबन्धनाय मनोभुवः पाशमिव स्मरारिः ॥ २५ ॥

नखेति ॥ स्मरारिहरः । नखग्रणश्रेणिभिरात्मप्रयुक्ताभिर्वरे मनोहरे तस्या
नितम्बविम्बे रशनाकलापम् । चलं स्वं चेत एव मृगस्तस्य बन्धनाय मनोभुवः सं-
वन्धनं पाशमिव । वयन्ध । मनोभूरस्यात्मनश्चेतोमृगस्य रशनाकलापरूपजालेन
बन्धनं करिष्यत्यतो हरः स्वयमेव तत्र तं निदधावित्यर्थः । नहि कामलुब्धक आ-
त्मीनीनं गणयतीति भावः ॥

भालेक्षणाग्नौ स्वयमजनं स भेदुक्ता दृशोः साधु निवेश्य तस्याः ।

नवोत्पलाक्ष्याः पुलकोर्पगूढे कण्ठे विनीलेऽङ्गुलिमुज्ज्वर्य ॥ २६ ॥

भालेक्षण इति ॥ स हरः । भाले यदीक्षणं नेत्रं तदेवाग्निः । दीपकरूप इ-
त्यर्थः । तत्राजनं स्वयं भङ्गा पातयित्वा । अथ च नवोत्पलाक्ष्यास्तस्याः पार्वत्या
दृशोः साधु निवेश्य मम्यगजयित्वा । अथ च पुलकं रोमांस्वरूपगूढे व्याप्ते वि-

१ कर्णाविभि मुखस्य. २ न्यधात्. ३ अभिपन्नमन्त्रं गान्; अभिपन्नमन्त्राग्रम्. ४ सा. ५ धे-
निदधे. ६ चन्द्र. ७ न्यधत्वा. ८ उपगूढः. ९ विनीलाङ्गुलिम्.

नीले श्यामले कण्ठे । स्वीय इति शेषः । अङ्गुलिमुज्ज्वर्ष मृष्टवान् । यथान्योऽपि दीपकोपर्यङ्गुल्यैव कज्जलं पातयित्वा स्वस्तीनेत्रयोर्निवेश्य कुत्रचिदङ्गुलिमुद्धरति तद्वत् । अङ्गुलिलङ्गकज्जलनिवारणार्थमिति भावः ॥ स्वभावोक्तिरलंकारः ॥

अलक्तकं पादसरोरुहाये सरोरुहाक्ष्याः किल संनिवेश्य ।

स्वमौलिगङ्गासलिलेन हस्तारुणत्वमक्षालयदिन्दुचूडः ॥ २७ ॥

अलक्तकमिति ॥ इन्दुचूडो हरः सरोरुहाक्ष्याः पार्वत्याः पादमरोरुहाग्रेऽलक्तकं संनिवेश्यानुलिप्य । करेणेति शेषः । स्वस्य मौलीं यद्गङ्गासलिलं तेन कृत्वा हस्तारुणत्वमक्षालयन्ममार्जं ॥

भस्मानुलिप्ते वपुषि स्वकीये सहेलमादर्शितलं विमृज्य ।

नेपथ्यलक्ष्म्याः परिभावनार्थमदर्शयजीवितवल्लभां सः ॥ २८ ॥

भस्मेति ॥ स हरः । आदर्शितलं भस्मानुलिप्ते स्वकीये वपुषि विमृज्य शुद्धं कृत्वा नेपथ्यानामाकल्पवेपाणां लक्ष्म्याः शोभायाः परिभावनार्थमवलोकनार्थं सहेलं यथा तथा जीवितवल्लभां म्रियामदर्शयत् ॥

प्रियेण दत्ते मणिदर्पणे सा संभोगचिह्नं स्ववपुर्विभाव्य ।

त्रपावती तत्र यनानुरागं रोमाश्चदम्भेन वहिर्वभार ॥ २९ ॥

प्रियेणेति ॥ प्रियेण हरेण दत्ते मणीनां दर्पण आदर्शं संभोगस्य चिह्नानि नखक्षतादीनि यत्र तथोक्तं स वपुर्विभाव्यावलोक्य । भावनात्र विलोकनपरिणता ज्ञेया । त्रपावती सलज्जा । एतानि चिह्नानि विलोकयान्यः किं वदिष्यतीति विचारजनितया लज्जयाऽप्येत्यर्थः । मा पार्वती तत्र हरे यनमनुरागं प्रेम रोमाभ्यानां दम्भेन कैतवेन वदिष्येतिः स्थितत्वं यश्चिष्टपूवंकं यभार धृतवती । अन्तरस्या योऽनुरागोऽभूत् एव यही रोमाश्चत्वेन परिणत इति भावः ॥

नेपथ्यलक्ष्मीं दयितोपकृतां सस्मेरमादर्शितले विलोक्य ।

अमंस्त सौभाग्यवतीषु धुर्यमात्मानमुद्धूतविलेक्षभावा ॥ ३० ॥

नेपथ्येति ॥ मा पार्वती । आदर्शितले दयितेन हरेणोपकृतां रचितां नेपथ्यलक्ष्मीमाभूषणमण्डनं सस्मेरं भस्मितम् ॥ अत्र स्मितस्यानुरागव्यञ्जकत्वम् ॥ यथा तथा विलोपयोदनस्यक्तो विलेक्षभावः पूर्वमंज्ञातव्यत्वं यथा । अमंसेत्यर्थः ।

स्य कामस्य जगन्ति विमुक्तान्ति यस्तेषां मन्त्राणां यान्यक्षराणि वर्णास्तेषां श्रेणि
पङ्क्तिमिवोद्भिलेख लिखितयान् ॥ अत्र पद्मरचनारूपे वस्तुन्यक्षरश्रेणिरूपणा-
द्वस्तुमेक्षालंकारः ॥

रथस्य कर्णावभि तन्मुखस्य ताटङ्कचक्रद्वितयं न्यधात्सः ।

जगज्जिगीषुर्विपमेपुरेप ध्रुवं यमारोहति पुष्पचापः ॥ २३ ॥

रथस्येति ॥ स हरः । कर्णावभि कर्णसंश्लेषे तन्मुखस्य पार्वतीमुखरूपस्य र-
थस्य संबन्धि ताटङ्करूपं चक्रद्वितयं चक्रद्वयं न्यधात् । यतो विपमेपुरेप पुष्पचापः
कामो जगज्जिगीषुस्त्रिभुवनविजयेच्छुः सन् । यमारोहति । ध्रुवं निश्चितम् ।
मुखरूपिणं रथमारुह्य जगन्ति विजेतुमिच्छति काम इति भावः ॥

तस्याः स कण्ठे पिहितेस्तनाग्रां न्यधत् मुक्ताफलहारवल्लीम् ।

या प्राप मेरुद्वितयस्य मूर्ध्नि स्थितस्य गङ्गाधयुगस्य लक्ष्मीम् २४

तस्या इति ॥ स हरस्तस्याः कण्ठे । पिहिते स्वप्नसारिणावृते स्तनाग्रे वृ-
चुके यया तथोक्तां मुक्ताफलहार एव वल्ली तां न्यधत् निदधे । या मुक्ताफलहा-
रवल्ली मेरुद्वितयस्य मूर्ध्नि स्थितस्य गङ्गाया ओघयोः प्रवाहयोर्युगस्य लक्ष्मीं शोभां
प्राप । तद्वच्छुभं इत्यर्थः ॥ अभूतोपमा ॥

नखत्रणश्रेणिर्वरे ववन्ध नितम्बविम्बे रशनाकलापम् ।

चलस्वचेतोमृगबन्धनाय मनोभुवः पाशमिव स्मरारिः ॥ २५ ॥

नखेति ॥ स्मरारिर्हरः । नखत्रणश्रेणिभिरात्मप्रयुक्ताभिर्वरे मनोहरे तस्या
नितम्बविम्बे रशनाकलापम् । चलं स्वं चेत एव मृगस्तस्य बन्धनाय मनोभुवः सं-
बन्धनं पाशमिव । ववन्ध । मनोभूरस्यात्मनश्चेतोमृगस्य रशनाकलापरूपजालेन
बन्धनं करिष्यत्यतो हरः स्वयमेव तत्र तं निदधावित्यर्थः । नहि कामलुब्धक आ-
त्मनीनं गणयतीति भावः ॥

भालेक्षणाग्रौ स्वयमञ्जनं स भङ्क्ता दृशोः साधु निवेश्य तस्याः ।

नवोत्पलाक्ष्याः पुलकोर्पगूढे कण्ठे विनीलेऽङ्गुलिमुज्ज्वर्य ॥ २६ ॥

भालेक्षण इति ॥ स हरः । भाले यदीक्षणं नेत्रं तदेवाग्निः । दीपकरूप इ-
त्यर्थः । तत्राञ्जनं स्वयं भङ्क्ता पातयित्वा । अथ च नवोत्पलाक्ष्यास्तस्याः पार्वत्या
दृशोः साधु निवेश्य मन्मथगजयित्वा । अथ च पुलकं रोमाचैरुपगूढे व्याप्ते वि-

नीले ज्यामले कण्ठे । स्वीय इति शेषः । अङ्गुलिमुज्ज्वर्षं गृष्टवान् । यथान्योऽपि दीपकोप्यङ्गुल्यैव कज्जलं पातयित्वा स्वस्तीनेत्रयोर्निवेश्य कुत्रचिदङ्गुलिमुद्धर्षति तद्वत् । अङ्गुलिलम्बकज्जलनिवारणार्थमिति भावः ॥ स्वभावोक्तिरलंकारः ॥

अलक्तकं पादसरोरुहाग्रे सरोरुहाक्ष्याः किल संनिवेश्य ।

स्वमौलिगङ्गासलिलेन हस्तारुणत्वमक्षालयदिन्दुचूडः ॥ २७ ॥

अलक्तकमिति ॥ इन्दुचूडो हरः सरोरुहाक्ष्याः पार्वत्याः पादसरोरुहाग्रे-
ऽलक्तकं संनिवेश्यानुलिप्य । करेणेति शेषः । स्वस्य मौलीं यद्गङ्गामलिलं तेन
कृत्वा हस्तस्यारुणत्वमक्षालयन्ममार्जं ॥

भस्मानुलिप्ते वपुषि स्वकीये सहेलमादर्शितलं विमृज्य ।

नेपथ्यलक्ष्म्याः परिभावनार्थमदर्शयजीवितवल्लभां सः ॥ २८ ॥

भस्मेति ॥ स हरः । आदर्शितलं भस्मानुलिप्ते स्वकीये वपुषि विमृज्य शृ-
द्धं कृत्वा नेपथ्यानामाकल्पवेषाणां लक्ष्म्याः शोभायाः परिभावनार्थमवलोकनार्थं
सहेलं यथा तथा जीवितवल्लभां प्रियामदर्शयत् ॥

प्रियेण दत्ते मणिदर्पणे सा संभोगचिह्नं स्ववपुर्विभाव्य ।

त्रपावती तत्र घनानुरागं रोमाञ्चदम्भेन बहिर्विभार ॥ २९ ॥

प्रियेणेति ॥ प्रियेण हरेण दत्ते मणीनां दर्पण आदर्शं संभोगस्य विज्ञानि-
नखक्षतादीनि यथ तथोक्ता स्वं वपुर्विभाव्यावलोक्य । भावनया विलोकनपरिणि-
ता ज्ञेया । त्रपावती मन्दज्जा । एतानि विज्ञानि विलोकयान्यः किं यदिष्यती-
ति विचारजनितया लज्जयानुपेक्षार्थः । सा पार्वती तत्र हरे घनमनुरागं मेम रो-
माभानां दम्भेन बतवेन बहिर्विहसितवर्षादिपृष्ठपूर्वकं यथागृह्यती । अन्त-
रसा योऽनुरागोऽभूत् एव परी रोमाञ्चत्वेन परिणत इति भावः ॥

नेपथ्यलक्ष्मीं दयितोपकृतां तस्मेरमादर्शितले विलोक्य ।

अमंस्त सौभाग्यवतीषु धुर्यमात्मानमुद्धृतविल्लसभावा ॥ ३० ॥

नेपथ्येति ॥ सा पार्वती । आदर्शितले दयितेन हरेणोपकृतां सौभाग्यं नेपथ्यल-
क्ष्मीमाभूषणमप्यनेन ममेरं मस्मिन् ॥ अथ स्मितस्यानुरागस्य प्रवृत्तम् ॥ दया
तया विनोदयोद्धतस्यो विलसत्भावः पूर्वमंशादविलसं दया । दमयेत्यर्थः ।

स कामस्य जगन्ति विगुहन्ति येस्तेषां मन्त्राणां यान्यक्षराणि वर्णास्तेषां श्रेष्ठं
पङ्क्तिमिवोल्लिखेत् लिखितवान् ॥ अत्र पप्ररचनारूपं यस्तुन्यक्षरश्रेष्ठगणना
द्वस्तूत्रेक्षालंकारः ॥

रथस्य कर्णावभि तन्मुखस्य ताटङ्कचक्रद्वितयं न्यधात्सः ।

जगज्जिगीषुर्विपमेपुरेप ध्रुवं यमारोहति पुष्पचापः ॥ २३ ॥

रथस्येति ॥ स हरः । कर्णावभि कर्णसंमुखे तन्मुखस्य पार्वतीमुखरूपस्य र-
थस्य संवन्धि ताटङ्करूपं चक्रद्वितयं चक्रद्वयं न्यधात् । यतो विपमेपुरेप पुष्पचापः
कामो जगज्जिगीषुस्त्रिभुवनविजयेच्छुः सन् । यमारोहति । ध्रुवं निधत्तम् ।
मुखरूपिणं रथमारुह्य जगन्ति विजेतुमिच्छति काम इति भावः ॥

तस्याः स कण्ठे पिहितैस्तनाग्रां न्यधत्त मुक्ताफलहारवल्लीम् ।

या प्राप मेरुद्वितयस्य मूर्ध्नि स्थितस्य गङ्गायुगस्य लक्ष्मीम् ॥ २४ ॥

तस्या इति ॥ स हरस्तस्याः कण्ठे । पिहिते स्वप्रसारेणावृते स्तनाग्रे चू-
चुके यया तथोक्तां मुक्ताफलहार एव वल्ली तां न्यधत्त निदधे । या मुक्ताफलहा-
रवल्ली मेरुद्वितयस्य मूर्ध्नि स्थितस्य गङ्गाया ओषयोः प्रवाहयोर्युगस्य लक्ष्मीं शोभां
प्राप । तद्वच्छुभम् इत्यर्थः ॥ अभूतोपमा ॥

नखग्रणश्रेणिर्वरे ववन्ध नितम्बविम्बे रशनाकलापम् ।

चैलस्वचेतोभृगवन्धनाय मनोभुवः पाशमिव स्मरारिः ॥ २५ ॥

नखेति ॥ स्मरारिर्हरः । नखग्रणश्रेणिभिरात्मप्रयुक्ताभिर्वरे मनोहरे तस्या
नितम्बविम्बे रशनाकलापम् । चलं स्वं चेत एव भृगस्तस्य बन्धनाय मनोभुवः सं-
वन्धनं पाशमिव । ववन्ध । मनोभूरस्यात्मनश्चेतोभृगस्य रशनाकलापरूपजालेन
वन्धनं करिष्यत्यतो हरः सयमेव तत्र तं निदधावित्यर्थः । नहि कामलब्धक आ-
त्मनीनं गणयतीति भावः ॥

भालेक्षणाग्नौ स्वयमज्जनं स भङ्क्ता दृशोः साधु निवेश्य तस्याः ।

नवोत्पलाक्षयाः पुलकोर्पगूढे कण्ठे विनीलेऽङ्गुलिमुज्ज्वर्य ॥ २६ ॥

भालेक्षण इति ॥ स हरः । भाले यदीक्षणं नेत्रं तदेवाग्निः । दीपकरूप इ-
त्यर्थः । तत्राज्जनं स्वयं भङ्क्ता पात-
दृशोः साधु निवेश्य सन्त्य-
पार्वत्या
व्याप्ते वि-

व ॥ “निकायनिलयाः” इत्यमरः ॥ यहिस्तान्मुरानभि सहेलं सलीलं
यथा तथा निर्जगाम । निश्चक्रामेत्यर्थः ॥

क्रमान्महेन्द्रप्रमुखाः प्रणेतुः शिरोनिवद्धाञ्जलयो महेशम् ।

प्रालेयशैलाधिपतेस्तनूजां देवीं च लोकत्रयमातरं ते ॥ ३५ ॥

क्रमादिति ॥ महेन्द्रप्रमुखास्ते देवाः शिरःसु निवद्धा अञ्जलयो यैस्तथो-
क्ताः सन्तो महेशं हरम् । तथा प्रालेयो हिमानीरूपो यः शैलाधिपतिः पर्वतराजो
हिमालयस्तस्य तनूजां कन्यां लोकत्रयस्य मातरं जननीं देवीं पार्वतीं च क्रमा-
त्प्रणेतुः । नमश्चक्रुरित्यर्थः ॥ “उपसर्गादममासेऽपि” इति णत्वम् ॥

यथागतं तान्विबुधान्विसृज्य प्रसाद्य मानक्रियया प्रतस्थे ।

स नन्दिना दत्तभुजोऽधिरुह्य वृषं वृषाङ्कः सह शैलपुञ्ज्या ॥ ३६ ॥

यथागतमिति ॥ स वृषाङ्को हरस्तान्विबुधानिन्द्रादीन्मानक्रियया । समान-
विधानेनेत्यर्थः । प्रसाद्य प्रसन्नान्कृत्वा । तथा यथागतं विसृज्य च । नन्दिना दत्तो
भुजो यस्यै तथोक्तः सन् । शैलपुञ्ज्या पार्वत्या सह वृषमधिरुह्यास्थाय प्रतस्थे ॥
“ममवप्रविभ्यः स्वः” इत्यान्मनेपदम् ॥ “सार्कं सार्धं समं सह” इत्यमरः ॥

मनोऽतिवेगेन ककुब्जता स प्रतिष्ठमानो गङ्गाध्वनोऽन्तः ।

वैमानिकैः साञ्जलिभिर्विवन्दे विहारहेलागतिभिर्गिरीशः ॥ ३७ ॥

मन इति ॥ मनसोऽप्यत्यन्तं वेगो गतिर्जवो यस्य तेन ककुब्जता धूपेण ग-
गनरूपिणोऽध्वनो मार्गस्यान्तर्मध्ये प्रतिष्ठते चलतीति प्रतिष्ठमानः स गिरीशो
हरो विहारार्थं हेलया क्रीडया गतिर्येषां तैः । यदृच्छया संचरमाणे इत्यर्थः । वैमानि-
कैर्वैमानैश्चरन्तीति वैमानिकाः ॥ “चरति” इति ङङ् । “उत्स्येकः” इतीकादेशः ।
“किति च” इत्यादिबुद्धिः ॥ तथोक्तैः । देवैरित्यर्थः । साञ्जलिभिः सद्रिव-
वन्दे नमस्कृतः ॥ कर्मणि लिट् ॥

स्वर्वाहिनीवारिविहारचारी रतान्तनारीश्रमशान्तिकारी ।

तौ पारिजातप्रसवप्रसङ्गो मरुत्सिपेवे गिरिजागिरीशौ ॥ ३८ ॥

स्वर्वाहिनीति ॥ तौ गिरिजागिरीशौ गङ्गाहरौ । कर्मभूता इत्यर्थः । म-
र्वाहिन्या मन्दाकिन्याः मन्वान्धिनि वारिणि विहारं मन्वारं चरत्याचरति । करो-
तीति यावद् । मन्दाकिनीशीकरवाहीत्यर्थः ॥ अनेन शैत्योक्तिः ॥ तथा रतान्ते

तथोक्ता सती । आत्मानं साभाग्यवतीषु सतीषु मध्ये धुर्यमग्रगण्यममंस्त मेने ।
प्रियकृतनेपथ्यलक्ष्म्या अन्यदुर्लभत्वादिति भावः ॥

अन्तः प्रविश्यावसरेऽथ तत्र स्निग्धे वयस्ये विजया जया च ।

सुसंपदोपाचरतां कलानामङ्गे स्थितां तां शशिखण्डमौलेः ॥

अन्तरिति ॥ अथानन्तरं तत्रावसरे समये विजया जया चेत्युभे स्निग्धे सार्द्धचित्ते
वयस्ये सख्यौ ॥ “ आलिः सखी वयस्या च ” इत्यमरः ॥ अन्तः प्रविश्य तत्र
शशिनः खण्डं मौलीं यस्य तथोक्तस्य हरस्य संवन्धिन्यङ्गे स्थितां तां पार्वतीं कलानां
भूषणकरणचातुरीविशेषाणां सुसंपदा शोभनया संपदा । शोभयेत्यर्थः । उपाच-
रताम् । अलंचक्रतुरित्यर्थः ॥ उपाचरतामिति लङः प्रथमपुरुषस्य द्विवचनम् ॥

व्यधुर्वहिर्मङ्गलगानमुच्चैर्वैतालिकाश्चित्रचरित्रचारु ।

जगुश्च गन्धर्वगणाः सशङ्खस्वनं प्रमोदाय पिनाकपाणेः ॥ ३२ ॥

व्यधुरिति ॥ वहिःप्रदेशे वैतालिका वन्दिनश्चित्रेण चरित्रेण चारु मनोह-
रं मङ्गलरूपं गानम् । गीतमित्यर्थः । उच्चैरुच्चस्वरेण व्यधुश्चक्रुः । तथा गन्धर्वग-
णाश्च पिनाकपाणेर्हरस्य प्रमोदायानन्दाय ॥ “ प्रमोदामोदसंपदाः ” इत्यमरः ॥
सशङ्खस्वनं पाञ्चजन्यशब्दसहितं यथा तथा जगुः । गायन्ति स्मेत्यर्थः ॥

ततः स्वसेवावसरे सुराणां गणांस्तदालोकनतत्पराणाम् ।

द्वारि प्रविश्य प्रणतोऽथ नन्दी निवेदयामास कृताञ्जलिः सन् ॥ ३३ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं स्वस्य स्वकर्तृकायाः सेवाया अवसरे समये तस्य
हरस्य यदालोकनं तत्र तत्पराणामासक्तानां सुराणां गणान्कर्मभूतान् । नन्दी ॥
कर्ता ॥ प्रणतो नम्रीभूतः सन् । द्वारि प्रविश्य । न त्वन्तरेवेत्यर्थः । कृताञ्ज-
लिः सन् । निवेदयामास । देवा भवदवलोकनसमुत्सुकाः सन्तीति हरं वीक्ष-
यामासेत्यर्थः ॥

महेश्वरो मानसराजहंसीं करे दधानस्तनयां हिमाद्रेः ।

संभोगलीलालयतः सहेलं हैरो वहिस्तानभि निर्जगाम ॥ ३४ ॥

महेश्वर इति ॥ महानीश्वरः समर्थो हरौ मानसस्य मनोरूपस्य मुरमो राज-
हंसीं हिमाद्रेस्तनयां पार्वतीं करे दधानः सन् । संभोगलीलाया आलयतो मन्दिरा-

तु ॥ “निकायनिलयालयाः” इत्यमरः ॥ बहिस्तान्पुरानभि सहेलं सलीलं
यथा तथा निर्जगाम । निश्चक्रामेत्यर्थः ॥

क्रमान्महेन्द्रप्रमुखाः प्रणेषुः शिरोनिबद्धाञ्जलयो महेशम् ।

प्रालेयशैलाधिपतेस्तनूजां देवीं च लोकत्रयमातरं ते ॥ ३५ ॥

क्रमादिति ॥ महेन्द्रप्रमुखास्ते देवाः शिरःसु निबद्धा अञ्जलयो यैस्तथो-
क्ताः सन्तो मदेशं हरम् । तथा प्रालेयो हिमानीरूपो यः शैलाधिपतिः पर्वतराजो
हिमालयस्तस्य तनूजां कन्यां लोकत्रयस्य मातरं जननीं देवीं पार्वतीं च क्रमा-
त्प्रणेषुः । नमश्चक्रुरित्यर्थः ॥ “उपमर्गादिसमासेऽपि” इति णत्वम् ॥

यथागतं तान्विवुधान्विसृज्य प्रसाद्य मानक्रियया प्रतस्थे ।

स नन्दिना दत्तभुजोऽधिरुह्य वृषं वृषाङ्कः सह शैलपुत्र्या ॥ ३६ ॥

यथागतमिति ॥ स वृषाङ्को हरस्तान्विवुधानिन्द्रादीन्मानक्रियया । समान-
विधानेनेत्यर्थः । प्रसाद्य प्रमत्तान्कृत्वा । तथा यथागतं विमृज्य च । नन्दिना दत्तो
भुजो यस्मै तथोक्तः मन् । शैलपुत्र्या पार्वत्या सह वृषमाधक्यास्थाय प्रतस्थे ॥
“समवप्रविभ्यः सः” इत्यात्मनेपदम् ॥ “माकं मार्धं ममं सह” इत्यमरः ॥

मनोऽतिवेगेन ककुद्गता स प्रतिष्ठमानो गङ्गाधवनोऽन्तः ।

वैमानिकैः साञ्जलिभिर्विवन्दे विहारहेलागतिभिर्गिरीशः ॥ ३७ ॥

मन इति ॥ गतिर्जवो यस्य तेन ककुद्गता वृषेण ग-
गनरूपिणो पृते चलतीति भ्रान्तप्रमानः स गिरीशो
तैः । यहच्छया मंचरमार्णारित्यर्थः । विमानि-
चरति” इति द्रष्टुः । “दृश्येकः” इतीकादेशः ।
माञ्जलिभिः मादित्ये-

प्रमथान्तिकारी ।

गिरिजागिरीशौ ॥ ३८ ॥

हरी । बर्मभूतारित्यर्थः । म-
मंचरं चमत्तचर्गत । रम-
न शन्योक्तिः ॥ तथा

विद्वत्

यो नारीणां संवन्धी श्रमः खेदस्तस्य शान्तिं करोति ॥ अनेन मान्द्यो
तथा पारिजातस्य कल्पवृक्षस्य संवन्धिनां प्रसवानां पुष्पाणां प्रसङ्गः संवन्
स्य ॥ अनेन सौगन्ध्योक्तिः ॥ शैत्यमान्द्यसौगन्ध्यरूपगुणत्रयविशिष्टो म
रणः । कर्तृभूत इत्यर्थः । सिपेवे । आराधयामासेत्यर्थः ॥

पिनाकिनापि स्फटिकाचलेन्द्रः कैलासनामा कलिताम्बर

धृतार्धसोमोऽद्भुतभोगिभोगो विभूतिधारी स्व इव प्रपेदे ॥

पिनाकिनेति ॥ पिनाकिनापि हरेणापि कलितः स्वमहत्त्वेनाद्भुतोऽ
श आकाशप्रान्तदेशो येन तथोक्तः । द्वितीयपक्षे कलिता वेष्टिता अम्बर
दिग्रूपा येन । दिगम्बर इत्यर्थः । तथा अर्धो यः सोमश्चन्द्रः सोऽस्योस्तीत्य
हरः स धृतो येन । कैलासवासी हि भगवान्गिरीश इति भावः । द्वितीयपक्षे धृ
कलारूपश्चन्द्रो येन । चन्द्रशेखरो हि भगवान्गिरीश इति भावः । भोगिन्य
गिनश्च भोगिनः ॥ “ पुमान्स्त्रिया ” इत्येकशेषः ॥ भोगिनः कामुका इत्
तेषां तत्कर्तृको यो भोगः संभोगः सोऽद्भुत आश्चर्यकारी यत्र । द्वितीयपक्षे
भोगिनां सर्पाणां भोगा देहा यत्र । सर्पभूषणो हि भगवानिति भावः ।
विभूतिं धरतीति विभूतिधारी । संपद्धानित्यर्थः । द्वितीयपक्षे विभूतिं भ
रतीति तथा । भस्मोद्धूलनकारी हि भगवान्गिरीश इति भावः । तथा कैलास
स्फटिकानामचलेन्द्रो गिरीन्द्रः । कर्मभूत इत्यर्थः । स्व इवात्मैव प्रपेदे प्रा
कर्मणि लिट् ॥ पूर्णोपमालंकारः ॥

विलोक्य यत्र स्फटिकस्य भित्तौ सिद्धाङ्गनाः स्वं प्रतिविम्बमाना

भ्रान्त्या परस्या विमुखीभवन्ति प्रियेषु मानग्रहिला नमत्सु ॥ ६ ॥

विलोक्येति ॥ यत्र कैलामे स्फटिकस्य भित्तावारात्समीपम् ॥ “ आरा
समीपयोः ” इत्यमरः ॥ पतितं स्वं सकीर्य प्रतिविम्बं विलोक्य परस्याः सप
भ्रान्त्या भ्रमेण मानग्रहिला माने प्रणयकृद्धे ग्रहिला आग्रहवतः ॥ तुन्द
कृतिगणताश्रयणादित्यर्थः ॥ सिद्धाङ्गनाः प्रियेषु नमत्सपि सत्सु विमुखीभवा
पगद्युक्त्यो भवन्तीत्यर्थः ॥

सुविम्बितस्य स्फटिकांशुगुतेश्चन्द्रस्य चिद्वक्त्रकरः करोति ।

नैर्वापितस्येव रसेन यत्र केंस्तूरिकायाः शकलस्य लीलाम्

॥

सुविम्बितस्येति ॥ यत्र स्फटिकाचलेन्द्रे सुविम्बितस्य प्रतिविम्बितस्यात एव
स्फटिकांशुभिः । शुभ्रैरित्यर्थः । गुप्तिः प्रतिविम्बगोपनं यस्य । उभयोः शुक्ला-
पृथग्भासमानस्येत्यर्थः । तथोक्तस्य चन्द्रस्य संचन्धी चिह्नमकरः कलङ्कसंचयः ॥
“चिदं लक्ष्म च लक्षणम्” इत्यमरः ॥ गौर्या पार्वत्यापिनस्य निहितस्य कस्तूरि-
हायाः शकलस्य खण्डस्य । संचय इवेत्युत्प्रेक्षा । लीलां क्रीडाम् । शोभामिति
भावत् । करोति ॥ निदर्शनाभेदः । स चोपमयोत्प्रेक्षया वा संकीर्यत इति संदेह-
मकरोऽप्रालंकारः । यदि गौर्यापिनं तर्पुषमा । यदि नार्पितं तर्पुषेक्षेखवधेयम् ॥

यदीयभिर्त्तो प्रतिविम्बिताङ्गमात्मानमालोक्य रुपा करीन्द्राः ।

मत्तान्यकुम्भभ्रमतोऽतिभीमदन्ताभिघातव्यसनं वहन्ति ॥ ४२

यदीयेति ॥ करीन्द्रा आत्मानं शरीरम् । स्वीयमिति शेषः । यदीयभिर्त्तो
प्रतिविम्बिताङ्गं प्रतिविम्बितावयवमालोक्य विलोक्य मत्ता येऽन्ये कुम्भनो दन्ति-
नस्तेषां भ्रमतो भ्रमाज्जनितया रुपा क्रोधेन ॥ “प्रतिघा रुद्रकुधी स्त्रियां” इ-
त्यमरः ॥ अतिभीमा ये दन्तास्तेषां योऽभिघात आघातस्तेन यद्वचनं दुःखं द-
न्तजर्जरितत्वलक्षणं वहन्ति प्राप्नुवन्ति । भ्रमात्मकं ज्ञानं दुःखावहं भवती-
ति भावः ॥

निशासु यत्र प्रतिविम्बितानि ताराकुलानि स्फटिकालयेषु ।

दृष्ट्वा रेतान्तच्युततारहारमुक्ताभ्रमं विभ्रति सिद्धवध्वः ॥ ४३ ॥

निशास्यति ॥ यत्र स्फटिकाचले स्फटिकालयेषु प्रतिविम्बितानि ताराकु-
लानि नक्षत्रकुलानि निशासु दृष्ट्वा सिद्धवध्वः किंरनायो रेतान्ते च्युतो भ्रष्ट-
स्तारोऽन्युर्ध्वो हारो मुक्ताहारः ॥ “तारोऽन्युर्ध्वस्याश्विषु” इत्यमरः ॥ तस्य
या मुक्ता मौक्तिकानि तामां भ्रमं विभ्रति । स्फटिकालयप्रतिविम्बितमुक्तामह-
शनक्षत्रकुलमभिधीक्ष्य सुरतान्तकालीनहारभ्रंगोन्मुक्तमुक्ताफलभ्रान्तिमत्तः सि-
द्धवध्वो भवन्तीति भावः ॥

नभभरीमण्डनदर्पणश्रीः सुधानिधिर्मूर्धनि यस्य तिष्ठन् ।

अनर्घ्यचूडामणितामुपैति शैलाधिनापस्य शिवालवस्य ॥ ४४ ॥

नभभरीति ॥ नभमि चरतीति नभभरी । आकाशचारिणीत्यर्थः ॥ “चरे-
ष्टः” इति टमन्त्ये टित्वात् “टिट्ठान्तः” इति टीड ॥ तपोक्ता मण्डनस्य वि-
श्रामस्य सो दर्पण आद्रीम्भस्य भीमिषि भीमिष्य तपोक्तः ॥ अत्र श्रीमण्डलस्य रुद्र-

त्वेन शोभेति संज्ञावाचकत्वात् “संज्ञापूरण्योश्च” इति पुंवद्रावो न ॥ मुधानिधि-
श्चन्द्रो यस्य कैलासस्य मूर्धनि शृङ्गे तिष्ठन् । शिवालयस्य शिवाः कल्याणका-
रिण आलया गृहा यत्र तस्य । शैलानामधिनाथस्य पत्युर्हिमालयस्यानघ्यो
यश्चूडामणिस्तत्तामुपैति । हिमालयशिखरस्य कैलासशिखरात्किंचिदधिकत्वम् ।
यदा कैलासमूर्धनि चन्द्रस्तदा हिमालयस्य मूर्ध्नोऽधः किंचिद्वर्तत इति भावः ॥
समीयिवांसो रहसि स्मरार्ता रिरंसवो यत्र सुराः प्रियाभिः ।

एकाकिनोऽपि प्रतिविम्बभाजो विभान्ति भूयोभिरिवान्विताः स्वैः ॥

समीयिवांस इति ॥ यत्र सुराः स्मरार्ता अतएव रिरंसवो रन्तुमिच्छन्तः ॥
रमतेः सन्नन्तात् “सनाशंसभिक्ष उः” इत्युप्रत्ययः ॥ तथोक्ताः । अत एव
प्रियाभिः सहैकाकिनोऽपि प्रत्येकमेकसंख्याका अपि रहसि समीयिवांसः प्राप्नु-
वन्तो भूयोभिः स्वैर्देहैरन्विता इव विभान्ति । यतः प्रतिविम्बभाजः । प्रतिविम्ब-
शादेक एवानेकधा दृश्यत एवेति युक्तमेवेति भावः ॥

देवोऽपि गौर्या सह चन्द्रमौलिर्यदृच्छया स्फाटिकशैलशृङ्गे ।

शृङ्गारचेष्टाभिरनारताभिर्मनोहराभिव्यहरच्चिराय ॥ ४६ ॥

देवोऽपीति ॥ चन्द्रमौलिर्देवोऽपि हरोऽपि स्फाटिकशैलः कैलासस्तस्य शृङ्गे
शिखरे ॥ “शृङ्गं प्रभृत्वे शिखरे” इति मेदिनी ॥ गौर्या पार्वत्या सह यदृच्छया
स्वेच्छया । यथाकाममित्यर्थः । मनोहराभिस्त एवानारताभिर्निरन्तरं भवन्तीभि-
शृङ्गारचेष्टाभिश्चिरायव्यहरद्विजहार ॥

देवस्य तस्य स्मरमूदनस्य हस्तं समालिङ्ग्य सुविभ्रमश्रीः ।

सा नन्दिना वेत्रभृतोपदिष्टमार्गां पुरोगेण कलं चचाल ॥ ४७ ॥

देवस्येति ॥ सुविभ्रमश्रीः शोभना विभ्रमस्य विलासस्य श्रीर्यस्याः सा
पार्वती । स्मरमूदनस्य स्मरविनाशकस्य तस्य देवस्य हरस्य हस्तं समालिङ्ग्य ।
अवलम्ब्येत्यर्थः । वेत्रभृता यष्टिधारकेण तथा पुरोगेणाग्रगामिना नन्दिना गणे-
नोपदिष्टमार्गं नो गमनं विधेयमिति प्रदर्शितमार्गां सती कलं मधुरं यथा तथा
चचाल । मन्थरां गतिमकार्षीदित्यर्थः ॥

चलच्छिखाग्रो विकटाङ्गभङ्गः सुन्दनुरः शुक्लसुतीक्ष्णतुण्डः ।

भ्रुवोपदिष्टः स तु शंकरेण तस्या विनोदाय ननते भृङ्गी ॥ ४८ ॥

चलदिति ॥ चलन्ति शिखाग्राणि चूडाग्राणि यस्य ॥ “शिखा शाखा
र्वाहचूडा लाङ्गलिक्यग्रमात्रके । चूडामात्रे शिखायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च”
इति मेदिनी ॥ तथा विकटाः कराला अङ्गभङ्गा नृत्यचेष्टाविशेषा यस्य ॥ “विकटो
पञ्चवाराणां त्रिषु रुचिकरालयोः” इति मेदिनी ॥ तथा मुदन्तुर उन्नतः ॥
“दन्तुरस्तूयते त्रिषु” इति मेदिनी ॥ “दन्त उन्नत उरच्” इत्युरचप्रत्ययः ॥
शुक्लं शुभ्रं सुतीक्ष्णं सुतरां तिग्मं तुण्डं सुखं यस्य । एतादृशः स प्रसिद्धो भृङ्गी
गणविशेषस्तु । तस्या भवान्या विनोदायानन्दाय शंकरेण भुवोपदिष्टः प्रेरितः
मन्ननर्त ॥

कण्ठस्थलीलोलकपालमाला दंप्राकरालाननमभ्यनृत्यत् ।

प्रीतेन तेन प्रभुणा नियुक्ता काली कलत्रस्य मुदे प्रियस्य ॥ ४९ ॥

कण्ठस्थलीति ॥ कण्ठस्य म्थल्यां लोला कपालानां नृकपालानां माला
यस्याः । तथा दंप्राभिः करालं भयानकमाननं विभ्रती काली कालिका ॥
“काली तु कालिकाक्षीरकीटेषु परिकीर्तिता” इति मेदिनी ॥ प्रियस्य कलत्रस्य
पार्वत्या मुदे प्रीत्यै तेन प्रभुणा हरेण प्रीतेन मता नियुक्ता प्रेरिता सती । अभ्य-
नृत्यमनर्त ॥ नृत्यतर्देर्वादिकात्कर्त्तरि लट् ॥

भयंकरौ तौ विकटं नन्दन्तौ विलोक्य वाला भयविह्वलाङ्गी ।

संरागमुत्सङ्गमनङ्गशत्रोर्गाढं प्रसह्य स्वयमालिलिङ्ग ॥ ५० ॥

भयंकरौ तौ विकटं करालं यथा तथा नदन्तौ शब्दायमानौ । अन एव
भयंकरौ तौ कालीभृङ्गीणौ विलोक्य भयेन विह्वलमङ्गं यस्याः सा वाला पार्वती
प्रसह्य यत्नात्कारेण स्वयमात्मनवानङ्गशत्रोर्गाढं स्पर्शमात्मङ्गं मगगं मानुरागं यथा तथा ॥
“सरङ्गम्” इति पाठे भावे नलोपार्थान्वयः ॥ गाढमार्त्तलिङ्ग । अन्त्योऽपि भीतः
मन्कांचदालिङ्गति तद्गदति भावः ॥

उत्तुङ्गपीनस्तनपिण्डपीडं ससंभ्रमं तत्परिरम्भमोशः ।

प्रपद्य सद्यः पुलकोपगूढः स्वरेण रुटप्रमदो ममाद ॥ ५१ ॥

उत्तुङ्गेति ॥ इतो हरो रुटोपपादिता मयदा पार्वती यन्नात एवात्तुङ्गदुर्घः-
पीनं पुष्टं परम्पनोपपत्तम् । उभयोर्गतम्पूज्यतया परम्पमं पुनर्जात्यन्दीभूतार्त्तानि
भावः । तेन कृत्वा पीडा यत्र । तथा समंभ्रमं मन्त्रं तस्यात्मनर्त्तकं पारिगम्य-

माश्लेषं प्रपद्य प्राप्य स्मरेण कामेन देतुना सद्यः सदसा पुलकैरुपगूढः मन्मथाद
मत्तो बभूव ॥

इति गिरितनुजाविलासलीलाविविधविभङ्गिभिरेष तोपितः सन् ।
अमृतकरशिरोमणिर्गिरीन्द्रे कृतवसतिर्वेशिभिर्गणैर्ननन्द ॥ ५२ ॥

इतीति ॥ गिरीन्द्रे कैलामे कृता वसतिर्येन । तथा मृतकरश्चन्द्रः शिरसि माण-
रिव यस्य स एष हर इत्येवंभूतैर्गिरितनुजायाः पार्वत्याः संचन्धिनी या विलास-
लीला सकामचेष्टक्रीडा तस्या विविधा नानाविधा या विभङ्गयो रचनास्नाभि-
स्तोपितः प्रीतः सन् । वशिभिः स्ववशं गर्तैर्गणैर्नान्दिप्रभृतिभिः सह ननन्द जहर्पै-
तेषां हर्षोऽनयोरलौकिकक्रीडादर्शनादिति भावोऽनुसंधेयः ॥ पुष्पिताग्राष्टम्—
“अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरजाश्च पुष्पिताग्रा” इति लक्षणात् ॥

इति श्रीपर्वणीकरोपनामकश्रीलक्ष्मणभट्टात्मजसतीगर्भसंभवश्रीसीतारामकवि-
विरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ
कुमारसंभवे महाकाव्ये कैलासगमनो नाम नवमः सर्गः ।

दशमः सर्गः ।

आससाद सुनासीरं सदसि त्रिदशैः सह ।

एष त्रैयम्बकं तीव्रं वहन्वह्निर्महन्महः ॥ १ ॥

आससादेति ॥ एष वह्निः । तीव्रं दुःसहं महत्त्रैयम्बकं शैवम् ॥ त्रैयम्बकश-
ब्दात् “इदमर्थकेऽणि नय्वाभ्याम्” इत्येजादेशः ॥ महो वीर्यं वहन् । त्रिदशैर्देवैः
सह सदसि सभायां स्थितं सुनासीरं महेन्द्रमाससाद प्राप ॥ “वृद्धधवाः सुना-
सीरः” इत्यमरः ॥

सहस्रेण दशामीशो कृत्स्नताङ्गं च सादरम् ।

दुर्दर्शनं ददर्शाग्निं धूमधूमितमण्डलम् ॥ २ ॥

सहेति ॥ कृत्स्नताङ्गमत एव दुर्दर्शनं धूमं धूमवर्णं धूमितं संजातधूमम् ॥
तारकादित्वादितच् ॥ मण्डलं यस्य तमग्निपीशो महेन्द्रो दशां सहस्रेण सादरं
यथा तथा ददर्श दृष्टवान् ॥

दृष्ट्वा तथाविधं वह्निमिन्द्रः क्षुब्धेन चेतसा ।

व्यचिन्तयच्चिरं किञ्चित्कंदर्पद्वेपिरोपजम् ॥ ३ ॥

दृष्टेति ॥ इन्द्रो वह्निं तथाविधं दृष्ट्वा क्षुब्धेन संचलितेन चेतसा कंदर्पद्वे-
पिणो हरस्य रोषाज्जातं किञ्चिदपराधलक्षणं चिरं व्यचिन्तयत् ॥

सं विलक्ष्यमुखैर्देवैर्वीक्ष्यमाणः क्षणं क्षणम् ।

उपाविशत्सुरेन्द्रेणादिष्टं सादरमासनम् ॥ ४ ॥

स इति ॥ सोऽग्निर्विलक्ष्यमुखैर्मल्लोचनमुखैर्देवैः क्षणं क्षणं प्रतिक्षणं वीक्ष्यमाणो
दृश्यमानः सन् । सुरेन्द्रेण सादरमादिष्टमामनमुपाविशत् ॥

हव्यवाह त्वयासादि दुर्दशेयं दशा कुतः ।

इति पृष्टः सुरेन्द्रेण स निःश्वस्य वचोऽवदत् ॥ ५ ॥

हव्यवाहेति ॥ सोऽग्निः । हे हव्यवाह । त्वया दुर्दशेयं दशावस्था कुतो हेतो-
रसादि प्राप्तीति सुरेन्द्रेण पृष्टः सान्नःश्वस्य निःश्वासं कृत्वा वचो वक्ष्यमा-
णमवदत् ॥

अथ युग्मेनाह—

अनतिक्रमणीयात्ते शासनात्सुरनायक ।

पारावर्तं वपुः प्राप्य वेपमानोऽतिसाध्वसात् ॥ ६ ॥

अभिगौरीरतासक्तं जगामाहं महेश्वरम् ।

कालस्येव स्मरारातेः स्वं रूपमहमासदम् ॥ ७ ॥

अनतीति । अभिगौरीति ॥ हे सुरनायक । अहं पारावर्तं कापोतं वपुः
प्राप्यानतिक्रमणीयादनुलुहनीयात्ते तव शासनाद्धेतोराभिगौरि गौर्यामिसाभिगा-
रि ॥ “अव्ययं विभक्ति—” इत्यादिना विभक्तयर्थेऽव्ययीभावः ॥ रतासक्तं महे-
श्वरं जगाम प्राप ॥ जगामेति लिट् उत्तमपुरुषैकवचनम् ॥ अथ चातिसाध्वसाद्वेप-
मानः कम्पमानोऽहं कालस्येव । तद्द्रव्यानकस्येत्यर्थः । स्मरारातेर्हरस्य । पुर
इति शेषः । स्वं रूपमाग्नेयस्वरूपमासदं प्रापम् ॥ लट् उत्तमपुरुषैकवचनम् ॥

दृष्ट्वा छद्मविहंगं मां सुज्ञो विज्ञाय जम्भभित् ।

ज्वलद्भालानले होतुं कौपनो माममन्यत ॥ ८ ॥

माश्रेपं प्रपद्य प्राप्य स्मरेण कामेन हेतुना सद्यः सहसा पुनर्कैरुपगृहः सम्प्रसाद
मत्तो बभूव ॥

इति गिरितनुजाविलासलीलाविविधविभङ्गिभिरेव तोषितः सन् ।
अमृतकरशिरोमणिर्गिरीन्द्रे कृतवसतिर्वशिभिर्गणैर्ननन्द ॥ ५२ ॥

इतीति ॥ गिरीन्द्रे कैलासे कृता वसतिर्येन । तथामृतकरश्चन्द्रः शिरसि मणि-
रिव यस्य स एव हर इत्येवंभूतैर्गिरितनुजायाः पार्ययाः संवन्धिनी या विलास-
लीला सकामचेष्टक्रीडा तस्या विविधा नानाविधा या विभङ्गयो रचनास्ताभि-
स्तोषितः प्रीतः सन् । वशिभिः स्ववशंगतिर्गणैर्नन्दिप्रभृतिभिः सह ननन्द जहर्ष ।
तेषां हर्षोऽनयोरलौकिकक्रीडादर्शनादिति भावोऽनुसंधेयः ॥ पुष्पिताग्रवृत्तम्—
“अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरजाश्च पुष्पिताग्रा” इति लक्षणात् ॥

इति श्रीपर्वणीकरोपनामकश्रीलक्ष्मणभट्टात्मजसतीगर्भसंभवश्रीसीतारामकवि-
विरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ
कुमारसंभवे महाकाव्ये कैलासगमनो नाम नवमः सर्गः ।

दशमः सर्गः ।

आससाद मुनासीरं सदसि त्रिदशैः सह ।

एव त्रैयम्बकं तीव्रं वहन्वह्निर्महन्महः ॥ १ ॥

आससादेति ॥ एव वह्निः । तीव्रं दुःसहं महत्रैयम्बकं शैवम् ॥ त्रैयम्बकश-
ब्दात् “इदमर्थकेऽणि नय्वाभ्याम्” इत्येजादेशः ॥ महो वीर्यं वहन् । त्रिदशैर्देवैः
सह सदसि सभायां स्थितं मुनासीरं महेन्द्रमाससाद प्राप ॥ “वृद्धश्रवाः मुना-
सीरः” इत्यमरः ॥

सहस्रेण दशामीशो कुत्सिताङ्गं च सादरम् ।

दुर्दर्शनं ददर्शाग्रिं धूम्रधूम्रितमण्डलम् ॥ २ ॥

सहेति ॥ कुत्सिताङ्गमत एव दुर्दर्शनं धूम्रं धूम्रवर्णं धूम्रितं संजातधूमम् ॥
तारकादित्वादितच् ॥ मण्डलं यस्य तमयिमीशो महेन्द्रो दशां सहस्रेण सादरं
यथा तथा ददर्श दृष्टवान् ॥

धाभिव्यञ्जकत्वे न दोषः । अयुतं पतितममोघं सफलं विजगद्वाहकमत एव सुदु-
र्वहं सुतरां दुःखेन बोहुं शक्यं रेतः शुक्रं मद्विग्रहमधि । मम शरीर इत्यर्थः । स-
द्यो न्यधात् ॥ “अधिमद्विग्रहम्” इति वक्तव्ये मद्विग्रहमधीत्युक्तं महाकाव्यप्रयो-
गान्न दोषाय ॥

दुर्विपक्षेण तेनाहं तेजसा वहनात्मना ।

निर्दग्धमात्मनो देहं दुर्वहं वोढुमक्षमः ॥ १३ ॥

दुर्विपक्षेणेति ॥ दहनात्मनाधिरूपेणान एव दुर्विपक्षेण दुःखेन बोहुं शक्येन ॥
“शोकमहोश्च” इति यत् ॥ तेन तेजसा वीर्येण निर्दग्धमत एव दुर्वहमात्मनो
देहं वोढुमक्षममोऽस्मि । यथाहं क्षमः स्यां तथैव न्वयाथु विधेयमिति व्यज्यते ॥

रौद्रेण दह्यमानस्य महसातिमहीयसा ।

मम प्राणपरित्राणप्रगुणो भव वासव ॥ १४ ॥

रौद्रेणेति ॥ हे वामदेव इन्द्र । अतिमहीयसा रौद्रेण शांभवेन महता तेजसा
दह्यमानस्य मम प्राणानां परित्राणेन प्रगुणो विन्यासो भव । मम प्राणत्राणे भ-
वनो महद्यशो भाविष्यतीति भावः ॥

इति श्रुत्वा वचो बह्वेः परितापोपशान्तये ।

हेतुं विचिन्तयामास मनसा विबुधेश्वरः ॥ १५ ॥

इतीति ॥ विबुधानामीश्वरं महेंद्रं बर्होग्नीन्यंबभूतं वचः श्रुत्वा प-
रितापस्योपशान्तये । अर्थानिर्णयैवत्यर्थः । मनसा हेतुं निदानं विचिन्तयामास ।
बर्होपायेनास्य तापोपशान्तिर्भवोर्दति विचारयामासेत्यर्थः ॥

तेजोदग्धानि गात्राणि पाणिनास्य परामृशान् ।

किंचित्कृषीटयोनिं न दिवस्पतिरभायत ॥ १६ ॥

तेज इति ॥ दिवस्पतिरिन्द्रस्य कृषीटयोनिमग्निं बर्हभूतं तेजसा शांभवेन धा-
ता दग्धानि शुष्ठान्पस्याधिर्गात्राणि पाणिना परामृशन्मृगन्मन । किंचिदृश्य-
माणमभापतेति ॥ भापतेति बर्हन्वं हि क्षुण्णनिबद्धन्वात् । “अर्थनिश्चयन्यं
मेवा” इति बानिकात् ॥ “कृषीटयोनिर्वन्दनः” इत्यमरः । “नतमन्युदिव-
स्पतिः” इति च ॥

अयेन्द्रोऽपि मर्माभिः स्पर्शितः—

प्रीतः साहासमाहन्तकारैः प्रीनयमे स्वपम् ।

देवान्पितॄन्मनुष्यांस्त्वमेवस्तेषां सुप्तं यतः ॥ १७ ॥

दृष्टेति ॥ हे जम्भभिदिन्द्र । सुप्तो हरो मां दृष्ट्वा । अंगं न छत्रना विद्वं
विज्ञाय ज्ञात्वा ॥ दर्शनमात्रादेव तु कापट्यानयगम-एव किं तु विलम्बोपास्थित-
तया । अतो ज्ञानदर्शनयोर्भिन्नकालीनत्वात्पृथग्यपदेशः । अतो न्यन्द्रयस मन-
नक्रियापेक्षया पूर्वत्वेनान्वयः ॥ कोपनः क्रोधनः सन् ॥ “क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च” इति
युच् ॥ मां ज्वलति भालस्थेऽनलेऽग्नौ होतुं दग्धुममन्यत येने । मननमत्र विचार-
रणं तद्वयनफलकमिति । अहमेनमग्नी भक्ष्यामीति विचचारित्यर्थः ॥

वचोभिर्मधुरैः सार्थैर्विनम्रेण मया स्तुतः ।

प्रीतिमानभवदेवः स्तोत्रं कस्य न तुष्टये ॥ ९ ॥

वचोभिरिति ॥ मया विनम्रेण सता सार्थैः साभिमायार्थैरत एव मधुरैर्मनोह-
रैर्वचोभिः ॥ करणैः ॥ स्तुत ईडितो देवो हरः प्रीतिमानभवत् । मनुपरि प्रससा-
देत्यर्थः । तथाहि । स्तोत्रं स्तुतिः ॥ “स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः” इत्यमरः ॥ कस्य
तुष्टये संतोषाय न भवति । अपि तु सर्वस्वापीत्यर्थः ॥ अत्र सामान्येन विशेषसमर्थ-
नरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ॥

शरण्यः सकलत्राता मामत्रायत शंकरः ।

क्रोधाग्नेर्ज्वलतो ग्रासात्रासतो दुर्निवारतः ॥ १० ॥

शरण्य इति ॥ शरण्यः शरणे साधुः ॥ “तत्र साधुः” इति यत्प्रत्ययः ॥
अत एव सकलत्राता सर्वेषां रक्षिता । एवंभूतः शंकारो हरो ज्वलतो दीप्यमा-
नस्य दुर्निवारतो दुःखेन निवारयितुं शक्यस्य क्रोधाग्नेः क्रोधाग्निकर्तृकाद्ग्रासाद्यस्त्रा-
सो भयं तस्मान्मामत्रायत ररक्ष ॥ “त्रैव् पालने” । लङ् ॥

परिहृत्य परीरम्भरभसं दुहितुर्गिरेः ।

कामकेलिरसोत्सेकाद्वीडया विरराम सः ॥ ११ ॥

परिहृत्येति ॥ स हरो गिरेर्दुहितुः पार्वत्याः संवन्धिनं परीरम्भरभसं प-
रिहृत्योत्सृज्य व्रीडया हेतुभूतया कामस्य केले रसस्योत्सेकान्मानसस्यासक्तोर्वि-
रराम विरतोऽभूत् ॥ “व्याङ्गिरिभ्यो रमः” इति परस्मैपदम् ॥

रङ्गभङ्गच्युतं रेतस्तदामोघं सुदुर्वहम् ।

त्रिजगदाहकं सद्यो मद्विग्रहमधि न्यधात् ॥ १२ ॥

रङ्गेति ॥ तदा स हरो रङ्गस्य कामकेलेर्भङ्गादन्तरायात् । अस्य हेतोः क्रो-

अभिव्यञ्जकत्वे न शेषः । च्युतं पतितममोघं सफलं त्रिजगद्वाहकमत एव सुदु-
हं मृतरां दुःखेन वोढुं शक्यं रेतः शुक्रं मद्विग्रहमपि । मम शरीर इत्यर्थः । स-
तो न्यधात् ॥ “अभिमद्विग्रहम्” इति वक्तव्ये मद्विग्रहमधीत्युक्तं महाकविप्रयो-
तान्न दोषाय ॥

दुर्विपक्षेण तेनाहं तेजसा दहनात्मना ।

निर्दग्धमात्मनो देहं दुर्वहं वोढुमक्षमः ॥ १३ ॥

दुर्विपक्षेणेति ॥ दहनात्मनाभिरूपेणात एव दुर्विपक्षेण दुःखेन वोढुं शक्येन ॥
“शक्तिमहोद्य” इति यत् ॥ तेन तेजसा वीर्येण निर्दग्धमत एव दुर्वहमात्मनो
देहं वोढुमहमक्षमोऽस्मि । यथाहं क्षमः स्यां तथैव त्वयाशु विधेयमिति व्यज्यते ॥

रौद्रेण दह्यमानस्य महसातिमहीयसा ।

मम प्राणपरित्राणप्रगुणो भव वासव ॥ १४ ॥

रौद्रेणेति ॥ हे वासव इन्द्र । आत्ममहीयसा रौद्रेण शम्भवेन महसा तेजसा
दह्यमानस्य मम प्राणानां परित्राणेन प्रगुणो विख्यातो भव । मम प्राणत्राणे भ-
वनो महद्यशो भविष्यतीति भावः ॥

इति श्रुत्वा वचो बहेः परितापोपशान्तये ।

हेतुं विचिन्तयामास मनसा विबुधेश्वरः ॥ १५ ॥

इतीति ॥ विबुधानामीश्वरो महेंद्रो बहोरिनीत्येवंभूतं वचः श्रुत्वा प-
रितापस्योपशान्तये । अर्थात्तिस्यैवेत्यर्थः । मनसा हेतुं निदानं विचिन्तयामास ।
केनोपायेनाम्य तापोपशान्तिर्भवेदिति विचारयामामेत्यर्थः ॥

तेजोदग्धानि गात्राणि पाणिनास्य परामृशन् ।

किंचित्कृपीटयोनिं तं दिवस्पतिरभाषत ॥ १६ ॥

तेज इति ॥ दिवस्पतिरिन्द्रस्त्वं कृपीटयोनिमग्निं कर्मभूतं तेजसा शम्भवेन धा-
त्रा दग्धानि शृण्वन्मयाग्नेर्गात्राणि पाणिना परामृशन्मृशन्मन् । किंचित्कृ-
पाणमभाषतोवाच ॥ भाषतेऽहिकर्मकत्वं हि शृण्वथानिवदन्वात् । “अर्थानिवचनैर्यं
मंश” इति वातिकान् ॥ “कृपीटयोनिर्ज्वलनः” इत्यमरः । “ननमन्युर्दिव-
स्पतिः” इति च ॥

अथेन्द्रोऽग्निं मत्ताभः स्मृति—

प्रीतः स्वाहास्वधाहन्तकारैः प्रीणयसे स्वयम् ।

देवान्पितृन्मनुष्यांस्त्वमेकस्तेषां सुखं यतः ॥ १७ ॥

दृष्टेति ॥ हे जम्भभिदिन्द्र । सुज्ञो हरो मां दृष्ट्वा । अथ च छत्रना विहंग
विज्ञाय ज्ञात्वा ॥ दर्शनमात्रादेव तु कापट्यानयगम-एव किं तु विलम्बोपस्थित-
तया । अतो ज्ञानदर्शनयोर्भिन्नकालीनत्वात्पृथग्यपदेशः । अतो ल्यब्दस्य मन-
नक्रियापेक्षया पूर्वत्वेनान्वयः ॥ कोपनः क्रोधनः सन् ॥ “क्रोधमण्डार्येभ्यश्च” इति
युच् ॥ मां ज्वलति भालस्थेऽनलेऽग्नौ होतुं दग्धुममन्यत मेने । मननमत्र विचार-
रणं तद्धवनफलकमिति । अहमेनमग्नौ धक्ष्यामीति विचचारित्यर्थः ॥

वचोभिर्मधुरैः सार्थैर्विनम्रेण मया स्तुतः ।

प्रीतिमानभवदेवः स्तोत्रं कस्य न तुष्टये ॥ ९ ॥

वचोभिरिति ॥ मया विनम्रेण सता सार्थैः साभिप्रायार्थैरत एव मधुरैर्मनोह-
रैर्वचोभिः ॥ करणैः ॥ स्तुत ईडितो देवो हरः प्रीतिमानभवत् । मदुपरि प्रसन्ना-
देत्यर्थः । तथाहि । स्तोत्रं स्तुतिः ॥ “स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः” इत्यमरः ॥ कस्य
तुष्टये संतोषाय न भवति । अपि तु सर्वस्यापीत्यर्थः ॥ अत्र सामान्येन विशेषसमर्थ-
नरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ॥

शरण्यः सकलत्राता मामत्रायत शंकरः ।

क्रोधाग्नेर्ज्वलतो ग्रासात्रासतो दुर्निवारतः ॥ १० ॥

शरण्य इति ॥ शरण्यः शरणे साधुः ॥ “तत्र साधुः” इति यत्प्रत्ययः ॥
अत एव सकलत्राता सर्वेषां रक्षिता । एवंभूतः शंकरो हरो ज्वलतो दीप्यमा-
नस्य दुर्निवारतो दुःखेन निवारयितुं शक्यस्य क्रोधाग्नेः क्रोधाधिकर्तृकाद्ग्रासात्रासा-
तो भयं तस्मान्मामत्रायत ररक्ष ॥ “त्रैल पालने” । लङ् ॥

परिहृत्य पैरीरम्भरभसं दुहितुर्गिरेः ।

कामकेलिरसोत्सेकाद्व्रीडया विरराम सः ॥ ११ ॥

परिहृत्येति ॥ स हरो गिरेर्दुहितुः पार्वत्याः संव्रन्धनं परीरम्भरभसं प-
रिहृत्योन्मूज्य व्रीडया हेतुभूतया कामस्य केले रसस्योत्सेकान्मानसस्यासक्तो विर-
राम विग्नोऽभूत् ॥ “व्याहृतिभ्यो रमः” इति परस्मैपदम् ॥

रङ्गभङ्गच्युतं रेतस्तदामोघं सुदुर्वहम् ।

त्रिजगदाहकं सद्यो मद्विग्रहमेधिन्यधात् ॥ १२ ॥

रङ्गेति ॥ तदा स हरो रङ्गस्य कामकेलेर्महादन्तरापात् । अम्य हेतोः क्रो-

नि भूतानि च त्वत्तो भवन्त्युत्पद्यन्ते । तत उभयकारणतस्त्वं जीवितानि प्राणि-
तानि भूतानि येन तथोक्तो जगतः प्राणदथासि ॥ अग्रेरन्तराधेयतयैव प्राणिनां
जीवनमतो जीवितभूतत्वम् । अग्रेरेव जगदुत्पादकतया प्राणदत्त्वं चार्थात्सिद्धम् ।
उत्तरवाक्यद्वयस्य पूर्ववाक्यद्वयान्तर्गतत्वात्पृथक्त्वेन ग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न । अ-
न्तर्ग्यापित्वजीवितभूतत्वयोः साहचर्यप्रयुक्तं न सामानाधिकरण्यम् । यस्य यत्र
यत्रान्तर्भावित्वं तस्य तत्र तत्र जीवितभूतत्वमिति नियमाभावात् । न च वह्निसं-
बन्धावच्छिन्नत्वेन तयोः सामानाधिकरण्यमिति वाच्यम् । वह्निसंबन्धावच्छिन्न-
त्वमन्तर्ग्याप्तिः । तन्नायःपिण्डे न तत्र जीवितभूतत्वम् । अतो वह्निसंबन्धाव-
च्छिन्नत्वेनापि सामानाधिकरणतानियमः कर्तुं न शक्यते । उत्पादकत्वप्राणदत्वयोः
साहचर्यनियमाभावात् । कुलालस्य मसप्युत्पादकत्वे प्राणदत्त्वं नास्ति । घटमु-
त्पादयतोऽपि कुलालस्य न जीवनदातृत्ववर्गाक्तिरिखलं विधादेन । अतिगहनोऽयं
विवादः ॥ “ जगतः ” इति पृष्टी प्राणान्वयात्तु दानान्वयात् । अन्यथा “ क-
र्मणा यमभिप्रैति म संप्रदानम् ” इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी प्रमज्जेतेति । ननु जगत
इत्यस्य प्राणान्वये केवलसंबन्धवाचकत्वेन तस्य नित्यसंप्रदानविवक्षा केन नि-
रास्यते । एवं च संप्रदानान्तरं मृग्यं स्यात् । अथवा जगत्संबन्धिनां प्राणानां
दानं जगत्संप्रदानकमेवेत्यर्थान्संप्रदानात्सिद्धिः ॥

जगतः सफलस्यास्य त्वमेकोऽस्त्युपकारकृत् ।

कार्योपपादने तत्र त्वत्तोऽन्यः कः प्रगल्भते ॥ २२ ॥

जगत इति ॥ भो अग्रे । त्वमेक एवास्य सकलस्य जगत उपकारकृद्भि-
तकृद्भिः । अत एवास्माकं तत्र कार्योपपादने त्वत्तोऽन्यः ॥ “ अन्यारात्-” इति
पक्षमी ॥ कः प्रगल्भते ममार्थो भवेत् । न कोऽपीत्यर्थः ॥

अमीषां सुरसंधानां त्वमेकोऽर्थसमर्थने ।

विपत्तिरपि संश्लाघ्योपकारव्रतिनोऽनल ॥ २३ ॥

अमीषामिति ॥ भो अनल । अमीषां सुरसंधानां देवममृष्टानामम्मदादी-
नामर्थमर्थने कार्यमाधने विषये त्वमेक एव ममार्थोऽभि ॥ एवंविधोऽप्यहं विप-
द्भिः किं करोमीत्याह— विपत्तिरिति ॥ उपकारेषु परार्थेषु व्रतिनो नियमयतः
पुरुषस्य विपत्तिरपि सम्प्रवृत्त्या भवति । अतो विपद्भ्योऽपि न्यूनं इति भावः ॥

१ मृष्टमृष्टानां । २ विपद्भ्योऽपि दद श्लाघ्योऽपकारव्रतिनो हि कः; विपद्भ्योऽपि दद श्लाघ्यो-
पकारव्रतिनो हि मः ।

प्रीति इति ॥ भो अग्ने । त्वं प्रीतिः सन् । स्वाहाकारः स्वधाकारो हन्तकार
एतैः शब्दैः कृत्वा होतृभिः प्रक्षिप्तेन हविषेति शेषः । देवानिन्द्रादीन्पितृन्नु-
प्यांश्च स्वयं प्रीणयसे प्रसादयसि । कथमेतान्प्रसादयामीत्याह—यत एक एव तं
तेषां देवादीनां मुखमसि ॥

त्वयि जुहति होतारो हवींषि ध्वस्तकल्मषाः ।

भुञ्जन्ति स्वर्गमेकस्त्वं स्वर्गप्राप्तौ हि कारणम् ॥ १८ ॥

त्वयीति ॥ होतारो हवींषि त्वयि जुहति । अत एव ध्वस्तकल्मषाः सन्त-
पापाः सन्तः स्वर्गं भुञ्जन्ति । हि यतस्त्वमेक एव स्वर्गप्राप्तौ कारणम् । “ज्यो-
तिष्ठोमेन स्वर्गकामो यजेत” इत्यादिश्रुत्युक्तयागफलस्वर्गप्राप्तौ यागस्य त्वदाप-
त्ततया कारणत्वोक्तेरिति भावः ॥

हवींषि मन्त्रपूतानि हुताश त्वयि जुहतः ।

तपस्विनस्तपःसिद्धिं यान्ति त्वं तैपसां प्रभुः ॥ १९ ॥

हवींषीति ॥ भो हुताश । तपस्विनो मन्त्रपूतानि हवींषि त्वयि जुहतः स-
न्तः ॥ “नाभ्यस्ताच्छतुः” इति मुन्निपेधः ॥ तपःसिद्धिं यान्ति प्राप्नुवन्ति ।
यतस्त्वं तपसां प्रभुः ॥

निधत्से हुतमर्काय स पर्जन्योऽभिवर्षति ।

ततोऽन्नानि प्रजास्तेभ्यस्तेनासि जगतः पिता ॥ २० ॥

निधत्से इति ॥ भो अग्ने । त्वमर्काय देवान्तःपातिने सूर्याय हुतं हविर्नि-
धत्से निधानरूपतया ददासि । अतः सोऽर्कः पर्जन्यः सन्नभिवर्षति । ततो
वर्षणादन्नान्मुत्पद्यन्ते । तेभ्योऽन्नेभ्यः प्रजा जायन्ते । तेन कारणेन जग-
तः पितामि ॥ पानीति पितेति व्युत्पत्त्या साधारणरक्षकस्यापि पितृत्वम् । न
केवलं जनकस्यैवेति भावः । अतः एवोक्तं नीतौ—“अन्नदाता भयत्राता य-
थ कन्यां प्रयच्छति । जानता चोपनेता च पश्यते पितरः स्मृताः” इति ॥

अन्तश्चरोऽसि भूतानां तानि त्वं तो भवन्ति च ।

ततो जीवितभूतस्त्वं जगतः प्राणदोऽसि च ॥ २१ ॥

अन्तर्गति ॥ भो अग्ने । त्वं भूतानां प्राणिनामन्तश्चरोऽन्तर्ग्याप्यामि । ता-

नि भूतानि च त्वत्तो भवन्त्युत्पद्यन्ते । तत उभयकारणतस्त्वं जीवितानि प्राणि-
तानि भूतानि येन तथोक्तो जगतः प्राणदश्चासि ॥ अग्रेस्तन्नाथेयतयैव प्राणिनां
जीवनमतो जीवितभूतत्वम् । अग्रेरेव जगदुत्पादकतया प्राणदत्त्वं चार्थास्तिद्धम् ।
उत्तरवाक्यद्वयस्य पूर्ववाक्यद्वयान्तर्गतत्वात्पृथक्त्वेन ग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न । अ-
न्तर्व्यापित्वजीवितभूतत्वयोः सादृश्यप्रयुक्तं न सामानाधिकरण्यम् । यस्य यत्र
यत्रान्तर्भावित्वं तस्य तत्र तत्र जीवितभूतत्वमिति नियमाभावात् । न च वह्निमं-
वन्धावच्छिन्नत्वेन तयोः सामानाधिकरण्यमिति वाच्यम् । वह्निमवन्धावच्छिन्न-
त्वमन्तर्व्याप्तेः । तस्माद्यःपिण्डे न तत्र जीवितभूतत्वम् । अतो वह्निमवन्धाव-
च्छिन्नत्वेनापि सामानाधिकरणतानियमः कर्तुं न शक्यते । उत्पादकत्वप्राणदत्वयोः
सादृश्यनियमाभावात् । कुलालस्य मलप्युत्पादकत्वे प्राणदत्त्वं नास्ति । घटमु-
त्पादयत्तोऽपि कुलालस्य न जीवनदातृत्वशक्तिरिखलं विवादेन । अतिगहनोऽयं
विवादः ॥ “ जगतः ” इति पृष्ठी प्राणान्वयान्न तु दानान्वयात् । अन्यथा “ क-
र्मणा यमभिर्मति स संप्रदानम् ” इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी प्रमज्जेतेति । ननु जगत
इत्यस्य प्राणान्वये केवलसंबन्धवाचकत्वेन तस्य नित्यसंप्रदानविवक्षा केन नि-
रास्यते । एवं च संप्रदानान्तरं मृग्यं स्यात् । अथवा जगत्संबन्धिनं प्राणानां
दानं जगत्संप्रदानकपेवेत्यर्थात्संप्रदानसिद्धिः ॥

जगतः सकलस्यास्य त्वमेकोऽस्युपकाररुत् ।

कार्योपपादने तत्र त्वत्तोऽन्यः कः प्रगल्भते ॥ २२ ॥

जगत इति ॥ भो अग्रे । त्वमेक एवास्य सकलस्य जगत उपकारकृद्भि-
तकृदमि । अत एवास्माकं तत्र कार्योपपादने त्वत्तोऽन्यः ॥ “ अन्यारात्—” इति
पञ्चमी ॥ कः प्रगल्भते ममर्थो भवेत् । न कोऽपीत्यर्थः ॥

अमीषां सुरसंघानां त्वमेकोऽर्थसमर्थने ।

विपत्तिरपि संश्लाघ्योपकारव्रत्तिनोऽनल ॥ २३ ॥

अमीषामिति ॥ भो अनल । अमीषां सुरसंघानां देवममूढानामस्मदादी-
नामर्थसमर्थने कार्यमाधने विपये त्वमेक एव ममर्थोऽमि । एवंविधोऽप्यहं विप-
द्भिः किं करोमीत्याह— विपत्तिरिति ॥ उपकारेषु परहितेषु व्रत्तिनो नियमवतः
पुरुषस्य विपत्तिरपि मम्यश्श्लाघ्या भवति । अनो विपन्नोऽपि मूयम इति भावः ॥

१ सुरसैन्यानाम् । २ विपदोऽपि पदं श्लाघ्योऽपकारव्रत्तिनो हि सा; विपदोऽपि पदं श्लाघ्यो-
पकारव्रत्तिनो हि सा ।

संप्रत्युपायमुपदिशति—

देवी भागीरथी पूर्वं भक्त्यास्माभिः प्रतोपिता ।

निमज्जतस्तवोदीर्णं तापं निर्वापयिष्यति ॥ २४ ॥

देवीति ॥ पूर्वमस्माभिर्भक्त्या प्रतोपिता भागीरथी देवी निमज्जतः स्नानं कुर्वतस्तवोदीर्णमत्युल्बणं तापं निर्वापयिष्यति । प्रशामयिष्यतीत्यर्थः ॥

गङ्गां तद्वच्छ मा कार्पीर्विलम्बं हव्यवाहन ।

कार्येष्ववश्यकार्येषु सिद्धये क्षिप्रकारिता ॥ २५ ॥

गङ्गामिति ॥ भो हव्यवाहन । तत्तस्माद्गङ्गां देवीं गच्छ याहि । विलम्बं मा कार्पीर्मा कुरु ॥ “ न माद्व्योगे ” इत्यङ्गागमनिषेधः ॥ तथाहि । अवश्यकार्येष्ववश्यकर्तव्येषु कार्येषु सिद्धये क्षिप्रकारितानलसिततप्तम् । उचितेति शेषः । तस्माच्चया शीघ्रमेव गन्तव्यमिति भावः ॥

ननु शक्तमापि मया दुर्वाहं शवं तेजो गङ्गा कथं धरिष्यतीत्याशङ्क्याह—

शंभोरम्भोमयी मूर्तिः सैव देवी सुरापगा ।

त्वत्तः स्मरद्विपो वीजं दुर्धरं धारयिष्यति ॥ २६ ॥

शंभोरिति ॥ भो अग्रे । शंभोरम्भोमयी जलमयी मूर्तिर्देवी सा सुरापगैव गङ्गा दुर्धरं स्मरद्विपो हरस्य वीजं तेजस्तत्त आदाय धारयिष्यति । धरिष्यतीत्यर्थः ॥ “ शुक्रं तेजोरेतमी च वीजवीर्येन्द्रियाण च ” इत्यमरः ॥

इत्पुदीर्य सुनासीरो विरराम स चानलः ।

तद्विष्टुष्टस्तमोष्टच्छय प्रतस्थे स्वर्धुनीमभि ॥ २७ ॥

इतीति ॥ इत्येवंभूतमुदीर्योक्ता मुनामीर इन्द्रो विरराम । तूष्णीं तन्मार्गित्यर्थः ॥ विररामांति “ व्याट् पांश्व्यो रमः ” इति परस्मैपदम् ॥ “ एष्टश्चातः मुनामीरः ” इत्यमरः ॥ मोऽनलधार्माग्रस्तु तादृगष्टमेन मुनामीरेण विमृष्टमन्यतः । तन्मनुमन इत्यर्थः । तादृगः मन । तस्मिन्प्रमादृष्ट्याह गच्छामीनाशमादाय स्वर्धुनीं गङ्गामभि प्रतस्थं शंस्यतरान् ॥

हिरण्यरेतसा तेन देवो समीतरंगिणी ।

तीर्णाप्यना प्रपेदे सा निःशेषशेजनाजिनी ॥ २८ ॥

हिरण्यरेतसा ॥ तेन दत्तंभरेण तीर्णाप्यनाप्रमादं दत्तमार्गेण हिरण्यरेतसा यतिः प्रपेदे ॥ २८ ॥

ना निःशेषकेशनाशिनी निःशेषा ये केशाः पक्ष केशास्तेषां नाशिनी । मुक्तिदायि-
नीत्यर्थः । मा प्रसिद्धा स्वर्गतरेङ्गिणी स्वर्णदी देवी मण्डे माता ॥ कर्मणि लिट् ॥

अथ त्रिभिस्तापेन विशिनष्टि—

स्वगरोहणनिःश्रेणिर्मोक्षमार्गाधिदेवता ।

उदारदुरितोद्धारहारिणी दुर्गतारणी ॥ २९ ॥

स्वर्गेति ॥ स्वर्गे यदारोहणं तस्य निःश्रेणिः मोक्षपथद्विः । अस्यां स्नानमा-
त्रेणैव स्वर्गमारोहन्तीत्यर्थः । पुनश्च मोक्षमार्गस्य मुक्तिपथम्याभिधेयता । यां प्र-
साद्य मुक्तिमाप्नुवन्तीत्यर्थः । पुनश्चोदागणामुच्चैस्नगणां दुरितानां पापानामुद्हा-
रस्य समूहस्य दारिणी । विनाशनीत्यर्थः । पुनश्च तरन्न्यनया सा तारणी । दु-
र्गस्य संसाररूपस्य तारणी । संसारार्णवमनया नरन्तीत्यर्थः ॥ “ तारणी ” इति
णिजन्ताचरतेः “ कर्णाधिकरणयोश्च ” इति करणे न्युट् । अतः “ त्रिदा-”
इति टीप् ॥ “ तारिणी ” इति पाठे तार्यात् लोकात्मा तारिणी । दुर्गात्तारि-
णी ॥ अथ णिनां कृते “ आग्नेभ्यः-” इति टीप् ॥

महेश्वरजटाजुटवासिनी पापनाशिनी ।

सैरागान्वयनिर्वाणकारिणी धर्मधारिणी ॥ ३० ॥

महेश्वरेति ॥ पुनश्च महेश्वरस्य जटाजूटे बाणमनी वामरती । पुनश्च पापना-
शिनी ॥ अप्रापि तारणीवत्प्रत्ययवस्था ॥ पुनश्च मरगम्य विजयार्जुनोत्त-
मस्य वंशस्यापि निर्वाणकार्णवी मोक्षकार्णवी । किं पुनर्विमुक्तानामन्यथः ।
धर्म धारयति धर्मधारिणी । आत्ममन्त्रधनेन जन्तुमन्त्रधनः कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

विष्णुपादोदकोद्भूता ब्रह्मलोकाद्वागता ।

त्रिभिः स्रोतोभिरश्रान्तं पुनाना ध्रुर्वनक्षयम् ॥ ३९ ॥

विष्णुवर्ति ॥ पुनश्च विष्णुपादोदबाहुद्वन्द्वयोः ॥ विष्णुपादोदकमेवास्या ज-
न्योत्पत्तिर्धः । विष्णुपादोदकमेरोदत्तं बाहुद्वन्द्वं रूपं यस्याः सति वा । पुनश्च प्र-
क्षाल्योबाहुपागतेरागता । पुनश्च शिबोः शोभोभिः प्रवाहितैरन्तर्यं स्वर्गद्वयप्राप्ता-
मन्तर्यामश्वान्ते निर्वर्तयध्वं यथा भवति तथा पुनान्ता । पर्वतवृक्षोत्पत्तिर्धः ॥
अत एव विष्णोरा इति नाम स्वर्गोत्पत्तिर्धः ॥ " इति एवमेव " । आनन् ।
आनन्दस्य ॥

जातवेदसमायान्तमूर्मिहस्तैः समुत्थितैः ।

आञ्जुहावार्थसिद्धयैतं सुप्रसादधरेव सा ॥ ३२ ॥

जातवेदसमिति ॥ सुतरामतिशयितो यः प्रसादस्तस्य धरा धारिणी सा गङ्गा । आयान्तमागच्छन्तं तं जातवेदसमभिर्मर्षसिद्ध्या अर्थसिद्धिं कर्तुं समुत्थितैरुचलितैर्मर्ष्य एव हस्तास्तैः कृत्वामुहायेव । अन्योऽपि हस्तसंकेतेन कंचिद्वहयति । पुनः पुनर्मर्षिसमुत्थानं तत्कर्तृकमाह्वानमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ आङ्पूर्वादयोः कर्तरि लिट् ॥

संमिलद्भिर्मरालैः सा कलं कूजद्भिरुन्मदैः ।

ददे श्रेयांसि दुःखानि निहन्मीति तमभ्यधात् ॥ ३३ ॥

संमिलद्भिरिति ॥ संमिलद्भिः सम्यञ्जालन्त्येकीभवन्तीति तथोक्तैः । तयोन्मदैरुन्मत्तैरत एव कलं मधुरं यथा भवति तथा कूजद्भिः शब्दायमानैर्मरालैर्दत्तैर्युक्ता सा देवी गङ्गा तमभिर्मित्यभ्यधादुवाच । किमिति तत् । भा अग्रे । तुभ्यं श्रेयांसि ददे । दुःखानि निहन्मि । आत्मशक्त्याभिधाने जलरूपतयाशक्तापि स्वकीयतीरगतहंसनिनादेन वदति स्मेति भावः ॥

कल्लोलैरुद्गतैरर्वाचीनं तदमभिदुतैः ।

प्रीतेव तमभीषाय स्वर्धुनी जातवेदसम् ॥ ३४ ॥

कल्लोलैरिति ॥ स्वर्धुनी गङ्गा प्रीता सती । उद्गतैरानन्दादुद्गेलैरत एवार्वाचीनमर्वाग्भवं तदमभिदुतैः पलायितैः कल्लोलैः कृत्वा तं जातवेदसमभीषायैव संमुखीयभूवेव ॥

अथैभ्युपेतंस्तापार्तो निममज्जानलः किल ।

विपदा परिभूताः किं वयवस्यन्ति विलम्बितुम् ॥ ३५ ॥

अथेति ॥ अधानन्तरं तापेन हरतेजोजन्मनार्तः पीडितोऽत एवाभ्युपेतः संमुखमुपगतोऽनलोऽग्निः । किलेति प्रसिद्धे । निममज्जं निमग्नोऽभूत् । ननु इदमेव किं मय इत्यर्थान्तरं न्यस्यति— विपदापदा परिभूता जिताः पुरुषा विलम्बितुमापन्नतीकारविलम्बमविष्णुतां सोढुं किं व्यवस्यन्त्युज्जते । अपि तु नैतदर्थः । “प्रतीक्षते जातु नकालमार्तः” इति न्यायादिति भावः ॥

गङ्गावारिणि कल्याणकारिणि श्रमहारिणि ।

स मग्नो निर्वृतिं प्राप पुण्यभारिणि तारिणि ॥ ३६ ॥

गङ्गेति ॥ सोऽग्निः । कल्याणकारिण्यनेकमङ्गलविधायिनि श्रमहारिणि परिश्रमहारके । पुण्यं भारयति जनैः संग्राहयति तस्मिन्पुण्यभारिणि । येन जनाः पुण्यभारवन्तो भवन्तीति भावः । तारिणि भवार्णवतारिणि गङ्गावारिणि गाङ्गेयजले मग्नः स्नातः सन् । निर्वृतिं सुखं प्राप । तापार्तानां वारिनिमज्जनमेव सुखकहेतुरिति भावः ॥

तत्र माहेश्वरं धाम संचक्राम हविर्भुजः ।

गङ्गायामुत्तरंगायामन्तस्तापविपद्भृति ॥ ३७ ॥

तत्रेति ॥ माहेश्वरं शैवं धाम तेजो हविर्भुजोऽग्नेः सकाशात्तत्र गङ्गायां संचक्राम संक्रान्तम् । लग्नमिति यावत् । अत एव किंभूतायां गङ्गायाम् । अन्तर्मध्ये ताप एव विपत्तां धरति तयोक्तायामत एवोद्धालिता अतिवेलास्तरंगाः कल्लोला यस्यास्तथोक्तायाम् ॥ विशेषणद्वयार्थस्य पूर्ववाक्यान्तरभावितया पृथग्वाक्यत्वेन व्यपदेशे कर्तव्ये विशेषणतया वाक्यात्पूर्वोत्पादनं यत्तत्पूज्यतया व्यवस्थितम् । न तु चित्तपरितोषाय । धामसंक्रमणात्माग्न्यपद्धरणसंभवात् ॥ “धृतः” इति पञ्चम्यन्तपाठे हविर्भुजो विशेषणम् । उत्तरंगत्वं च जलमकृतिविलसितं च स्वीकर्तव्यम् ॥

कृशानुरेतसो रेतस्पर्षादृते सरिता तथा ।

निश्चक्राम ततः सौख्यं हव्यवाहो बहन्वहु ॥ ३८ ॥

कृशान्विति ॥ तथा सरिता गङ्गाया कृशानुरेतसो हरस्य रेतसि धामनि ॥ “कृशानुरेताः सर्वज्ञः” इत्यमरः ॥ आहते । आदरपूर्वकं गृहीते गतीत्यर्थः । हव्यवाहोऽग्निः ॥ शिजन्तान्पचाद्यच्च ॥ बहु सौख्यं बहन्मनः । ततो गङ्गातो निश्चक्राम परिनिर्गम्यतः ॥

सुधासारैरिवाम्भोभिरभिषिक्तो हुताशनः ।

यथागतं जगामाथ परां निर्वृतिमादधत् ॥ ३९ ॥

सुधासारैरिति ॥ अयानन्तम् । सुधामारैरिवाम्भोभिरभिषिक्तो भिर्जन्तैर्गभि-

पिक्तः स्नातोऽत एव परामत्युत्काशं निर्द्वेति सुगमादधत्तिभ्रदुताशनोऽर्धिया-
गतमागतमनतिक्रम्य जगाम गतयान ॥

सा सुदुर्विपहं गेह्णा धाम कामजितो महत् ।

आदधाना परीतापमवाप व्योमवाहिनी ॥ ४० ॥

सेति ॥ व्योम्नि वाहः प्रवाहोऽस्ति यस्यास्तथाक्ता सा गेह्णा कामजितो प-
हेश्वरस्य महत्सुदुर्विपहम् ॥ “ ईपहुःसुपु-” इति कृच्छ्रार्थे खल् ॥ धाम तेन
आदधाना सती परीतापं संतापम् ॥ “ उपसर्गस्य घञ्यमनुप्ये बहुलम् ” इति
दीर्घः ॥ अवाप । प्राप्तवतीत्यर्थः ॥

बहिरार्ता युगान्ताग्नेस्तप्तानीव शिखाशतैः ।

हित्वोष्णानि जलान्यस्या निर्जग्मुर्जलजन्तवः ॥ ४१ ॥

बहिरिति ॥ जलजन्तवो यादांस्तार्ताः सन्तो युगान्ताग्नेः प्रलयकालीनान-
लस्य शिखाशतैः प्रकरणाच्छिवधाम्न एव तप्तान्यत एवोष्णान्यस्या गेह्णाया-
जलानि हित्वा परित्यज्य बहिर्निर्जग्मुः । निर्गतवन्त इत्यर्थः । यानि महेश्व-
रधामशिखाशतानि तान्यत्युग्रसंतापरूपसाधारणधर्मेण गम्यमानेन प्रलयकालान-
लसंवन्धीनीवेत्युत्प्रेक्षा ॥ “ अर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् ” इत्यमरः ॥ हित्वे-
ति “ ओहाक् त्यागे ” इत्यस्य ॥

तेजसा तेन रौद्रेण तप्तानि सलिलान्यपि ।

समुदञ्चन्ति चण्डानि दुर्धराणि बभार सा ॥ ४२ ॥

तेजसेति ॥ सा गेह्णा । रौद्रेण तेन तेजसा तप्तान्यत एव समुदञ्चन्ति । अति-
तापवशादुत्फुल्य बहिर्निःसरन्तीत्यर्थः । अत एव चण्डानि प्रचण्डस्वरूपाण्य-
त एव दुर्धराण्यपि सलिलानि बभार धृतवती । तेजसो रुद्रसंवन्धित्वादिति भावः ॥

जगच्चक्षुषि चण्डांशौ किञ्चिदभ्युदयोन्मुखे ।

जग्मुः पट् कृत्तिका माघे मासि स्नातुं सुरापगाम् ॥ ४३ ॥

जगदिति ॥ माघे माघसंज्ञके मासि ॥ “ पट्-” इति मासशब्दस्य हल्-
न्तमासादेशः ॥ जगच्चक्षुषि जगन्नेत्रभूते चण्डांशौ सूर्ये किञ्चिदभ्युदयोन्मुखे । शै-
लान्तर्हितेन तेजसा दिशः किञ्चित्प्रकाशयतीत्यर्थः । पट् कृत्तिकाः स्नातुं सुराप-
गां मन्दाकिनीं जग्मुः प्रापुः ॥

अथ चतुर्भिः मुरापगां विशिनष्टि—

शुभ्रैरभ्रंकपैरुर्मिशतैः स्वर्गनिवासिनाम् ।

कथयन्तीमिवालोकावगाहचमनादिकम् ॥ ४४ ॥

शुभ्रैरिति ॥ आलोको दर्शनमवगाहः स्नानमाचमनं चैतान्यादीनि यस्य तादृशं कर्म कुर्वतां स्वर्गनिवासिनामभ्रंकपैरुत्पुत्याकाशस्पृग्भिः शुभ्रैरुर्मिशतैस्त-
रङ्गशतैरात्मदुःखं कथयन्तीमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ अस्मिञ्श्लोके पदद्वयाध्याहारदोषः
स्फुट एव । क्रियाकारकयोः परस्परनित्यसंबन्धादाक्षेपलक्षणन्यायेन केचित्समा-
दधते । उद्भुतानि यानि तरङ्गशतानि तानि कथनसंज्ञानानीवेति भावः । यथा-
न्योऽप्यात्मव्याधिहेतुकं कंचिददनीयं पदार्थं कंचिदपि पुरुषं दर्शयित्वास्वाद्य च
तत्पदार्थदोषं कथयति तथेयमपीति बोद्धव्यम् ॥ अभ्रंकपैरिति “ सर्वकूलाभ्रक-
रीषेषु ” इत्यभ्रोपपदकात्कपेः खश् ॥

सुस्नातानां मुनीन्द्राणां बलिकर्मोचितैरलम् ।

बहिः पुष्पोत्करैः कीर्णतीरां दूर्वाक्षतान्वितैः ॥ ४५ ॥

सुस्नातानामिति ॥ सुस्नातानां मुनीन्द्राणां सप्तर्षीणां बलिकर्मणि पूजा-
विषाद्युचितानि योग्यानि तैः । तथा दूर्वाभिरक्षतान्वितैर्युक्तैः पुष्पोत्करैः कुमु-
मममूर्ध्वैर्बहिः कीर्णतीरां व्याप्तमकताम् ॥ “ लाजाः पुं भूम्नि चाक्षताः ” इत्य-
मरः ॥ अलंशब्दोऽत्रात्यर्थवाचकः । स च कीर्णतीरामिसतः प्रागन्वपितव्यः ॥

ब्रह्मध्यानपरैर्योगपरैर्ब्रह्मासनस्थितैः ।

योगनिद्रागतैर्योगपट्टवन्धैरुपाश्रिताम् ॥ ४६ ॥

ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मामने स्थितैः । तथा ब्रह्मणो ध्याने परैः मत्तैः । तथा योग
एव निद्रा तां गतैः । तथा योगपट्टस्य बन्धो बन्धनं येषां तैः । योगपट्टं ब्रह्मद्रि-
रित्यर्थः । एवंविधयोगपरैर्योगिभिरुपाश्रितां मेविताम् ॥ “ उर्ध्वं जानू ऊर्ध्वत-
मौ मकटचुपमुवाममा । वदौ च कृत्वा गतनं ध्यायेत्परमनन्यधीः ” इति योग-
लक्षणम् ॥

पादाङ्गुष्ठाग्रभूमिस्थैः सूर्यसंवद्धदृष्टिभिः ।

ब्रह्मर्षिभिः परं ब्रह्म गृणद्भिरुपसेविताम् ॥ ४७ ॥

पादेति ॥ पादसंवन्धिनोऽङ्गुष्ठमुष्माग्रेणैव । ममग्रपादेनेत्यर्थः । भूमिर्भूः । पृ-

१ रश्मिर्भूतः सारम्, २ आपननादिना, ३ ब्रह्मा, ४ योगिर्वत्, ५ पदगमनः, ६ योगिभोगवदे-
भोगिभोगयुक्तः, ७ भूमिर्भूः, भूमिर्भूः ८ संविष्ट.

थिव्यां स्थितैरित्यर्थः । तथा मूर्धे संवद्धदृष्टिभिरन्वितविलोचनैः । तथा परं प्रम
गृणद्भिर्जपद्भिर्ब्रह्मार्पिभिः सप्तर्षिभिरुपसेवितामुपाश्रिताम् ॥

अथ दिव्यां नदीं देवीमभ्यनन्दन्विलोक्य ताः ।

कं नाभिनन्दयत्येषा दृष्टा पीयूषवाहिनी ॥ ४८ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं ताः कृत्तिकाः दिव्यां स्वर्गोपां नदीं देवीं गङ्गां वि
लोक्याभ्यनन्दन् । आनन्दिता वभूवुरित्यर्थः । एतदुक्तमेवेत्याह—एषा पीयू
षवाहिनी गङ्गा दृष्टा दर्शनगोचरीभूता सती कं पुरुषं नाभिनन्दयति । अपि तु
सर्वमेवेत्यर्थः ॥ “किम्” इति पाठे किं कुतः कारणाच्चाभिनन्दयति मोदयति ।
अपि तु मोदयत्येवेत्यर्थः ॥ अत एतदालोकन आनन्दो युक्त इति भावः ॥

चन्द्रचूडामणिर्देवो यामुद्रहति मूर्धनि ।

यस्या विलोकनं पुण्यं श्रद्धयुक्ता मुदा हृदि ॥ ४९ ॥

चन्द्रेति ॥ चन्द्रचूडामणिभूतो यस्य स देवो हरो मूर्धनि यामुद्रहति । यस्त
विलोकनं पुण्यं पुण्यकारि । तां गङ्गां ता हृदि मनसि मुदा मीत्या श्रद्धुः ।
श्रद्धितां चकुरित्यर्थः । गुणवत्सु श्रद्धाया औचित्यादिति भावः ॥

दिव्यां विष्णुपदीं देवीं निर्वाणपददेशिनीम् ।

निर्धूतकल्मषां मूर्ध्ना सुप्रह्वस्ता ववन्दिरे ॥ ५० ॥

दिव्यामिति ॥ निर्वाणपदस्य मोक्षपदस्य देशिनीं दात्रीम् । तथा निर्धूतक-
ल्मषां दूरीकृतजनार्काल्वपां दिव्यां स्वर्गोपाम् ॥ “कुमागवागुदत्पतीचो षड्”
इति दियो यत् ॥ विष्णोः पदीं चरणसंवन्धिनीम् ॥ “गङ्गा विष्णुपदी” इत्यमरः ॥
देवीं गङ्गां ताः कृत्तिकाः सुतरां प्रह्वा नताः सखो मूर्ध्ना ववन्दिरे प्रणमुः ॥

सौभाग्यैः खलु सुंप्रापां मोक्षप्रतिभुवं सैतीम् ।

भक्त्यैत्र तपुबुसैतां ताः श्रद्धधाना दिव्यो धुनीम् ॥ ५१ ॥

सौभाग्यैरिति ॥ अत्र ताः कृत्तिकाः श्रद्धधानाः सखः सौभाग्यैः शोभन-
भाग्यैः सुमेन प्राप्तुं शक्या मोक्षस्य प्रतिभुवं लग्नकां सतीं पतिव्रतां तां दिव्यो
धुनीं गङ्गां भक्त्या निमित्तेन तपुषुः । भक्तिनिमित्तं स्तवनमित्यर्थः ॥

मुक्तिस्त्रीसङ्गदूत्यज्ञैस्तत्र ता विमलैर्जलैः ।

प्रक्षालितमलाः सस्तुः सुस्नातास्तैपसान्विताः ॥ ५२ ॥

मुक्तिरिति ॥ ताः कृत्तिकाः विमलैर्विगतमलैः । तथा मुक्तिर्मोक्षः सैव स्त्री
तस्याः मङ्गः संबन्धः । प्राप्तिरिति यावत् । तत्र यद्व्यं दूतीभावः । कर्म वा ।
तस्य ज्ञैः । ज्ञातृभिरित्यर्थः । येषां स्पर्शमात्रेण मुक्तिर्भवतीति भावः । तथाभूतै-
र्जलैः कृत्वा प्रक्षालितमला निर्वर्तितकल्मषाः ससस्तत्र गङ्गायां सस्तुः । स्नानं
चक्रुरित्यर्थः । मलापकर्षस्नानानन्तरं शुद्धस्नानं कियत इति भावः ॥ किंभूताः ।
सुस्नाताः शोभनं विध्युक्तप्रकारकं स्नानं स्नानं यासां ताः ॥ भावे निष्ठा ॥ वि-
ध्युक्तप्रकारेण स्नानकर्त्तव्य इत्यर्थः । पुनः किंभूताः । तपसान्विताः । तपसिन्य
इत्यर्थः ॥ “ प्या शौचे ” । कर्तरि लिट् ॥

स्नात्वा तत्र सुलभ्यायां भाग्यैः परिपचेलिमैः ।

चरितार्थं स्वमात्मानं बहु ता मेनिरे मुदा ॥ ५३ ॥

स्नात्वेति ॥ परिपचेलिमैः परिपक्वैः ॥ “ तव्यत्तव्यानीयरे ” इत्यत्र काल-
मर उपमंख्यानात्पचवेः केलिम् ॥ भाग्यैर्दृष्टैर्नामचभूतैः सुलभ्यायां सुखेन लब्धुं
शक्यायाम् ॥ “ पोरदुपधात् ” इति यत् ॥ तथाभूतायां तत्र गङ्गायां स्नात्वा
ताः कृत्तिकाः सं स्वीक्रीयमात्मानं मुदा प्रीत्या बहु यथा तथा चरितार्थं पुरुषार्थ-
कारिणं मेनिरेऽभिनयन् ॥ “ मनु अवबोधने ” । कर्तरि लिट् ॥

कृशानुरेतसो रेतस्तासामभिकलेवरम् ।

अमोघं संचचाराथ सद्यो गङ्गावगाहनात् ॥ ५४ ॥

कृशानुरेतस इति ॥ अथानन्तरं गङ्गावगाहनाद्धेतोरमोघं सफलं कृशानु-
रेतसो हरस्य रेतो वीर्यं मद्यस्तन्कालं तामां कृत्तिकानामभिकलेवरं कलेवरे
शरीर इत्यभिकलेवरम् । शरीरमप्य इत्यर्थः । संचचारं संचकारम् । लघ्नांमतिं या-
चत् ॥ अत्र द्वितीयायोगाभावात्मनः परतोऽपि चरतेर्नात्मनेपदम् ॥ “ ममस्तु-
तीयायुक्तात् ” इति गौत्रनियमात् ॥

रौद्रं सुदुर्धरं धाम दधाना दहनात्मकम् ।

परितापमवापुस्ता मग्ना इव विषाम्बुधौ ॥ ५५ ॥

रौद्रमिति ॥ दहनात्मकमाग्निरूपमत एव सुतर्कं दुर्धरं दुर्मेन धत्तं नश्यं
रौद्रं शिवं धाम तत्रो दधानाग्नाः कृत्तिका विषाम्बुधौ मग्ना इवेत्युन्नेता । परि-

विष्ण्यां स्थितिरित्यर्थः । तथा सूर्यं संवद्धदृष्टिभिरन्यतविलोचनैः । तथा परं प्रम
गुणद्विर्जपद्विर्जपार्पिभिः सप्तर्षिभिरुपगेयितामुपाश्रिताम् ॥

अथ दिव्यां नदीं देवीमभ्यनन्दन्विलोक्य ताः ।

कं नाभिनन्दयत्येषा दृष्टा पीयूषवाहिनी ॥ ४८ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं ताः कृत्तिकाः दिव्यां स्वर्गीयां नदीं देवीं गङ्गां वि
लोकयाभ्यनन्दन् । आनन्दिता बभूवुस्त्वित्यर्थः । एतदुक्तमेवेत्याह—एषा पीयू
षवाहिनी गङ्गा दृष्टा दर्शनगोचरीभूता गङ्गा कं पुरुषं नाभिनन्दयति । अपि तु
सर्वमेवेत्यर्थः ॥ “किम्” इति पाठे किं कुतः कारणाद्नाभिनन्दयति मोक्षार्थं ।
अपि तु मोक्षयत्येवमर्थः ॥ अत एतदालोकन आनन्दो युक्त इति भावः ॥

चन्द्रचूडामणिर्देवो यामुद्रहति मूर्धनि ।

यस्या विलोकनं पुण्यं श्रद्धधुस्ता मुदा हृदि ॥ ४९ ॥

चन्द्रेति ॥ चन्द्रचूडामणिभूतो यस्य स देवो हरो मूर्धनि यामुद्रहति । यस्त
विलोकनं पुण्यं पुण्यकारि । तां गङ्गां ता हृदि मनसि मुदा प्रीत्या श्रद्धधुः ।
श्रद्धतां चकुरित्यर्थः । गुणवत्सु श्रद्धाया औचित्यादिति भावः ॥

दिव्यां विष्णुपदीं देवीं निर्वाणपददेशिनीम् ।

निर्धूतकल्मषां मूर्ध्ना सुप्रहास्ता ववन्दिरे ॥ ५० ॥

दिव्यामिति ॥ निर्वाणपदस्य मोक्षपदस्य देशिनीं दात्रीम् । तथा निर्धूतक-
ल्मषां दूरीकृतजनकिल्वषां दिव्यां स्वर्गीयाम् ॥ “लुप्रागवागुदत्पतीचो यत्”
इति दिवो यत् ॥ विष्णोः पदीं चरणसंवन्धिनीम् ॥ “गङ्गा विष्णुपदी” इत्यमरः ॥
देवीं गङ्गां ताः कृत्तिकाः सुतरां प्रदा नताः सखी मूर्ध्ना ववन्दिरे प्रणमः ॥

सौभाग्यैः खलु सुंप्रापां मोक्षप्रतिभुवं रंतीम् ।

भक्त्यैत्र तृपुत्रैतां ताः श्रद्धधाना दिव्यो धुनीम् ॥ ५१ ॥

सौभाग्यैरिति ॥ अत्र ताः कृत्तिकाः श्रद्धधानाः सखः सौभाग्यैः शोभन-
भाग्यैः सुखेन प्राप्तुं शक्यां मोक्षस्य प्रतिभुवं लग्नकां सतीं पतिव्रतां तां दिव्यो
धुनीं गङ्गां भक्त्या निमित्तेन तृपुत्रैः । भक्तिनिमित्तं स्तवनमित्यर्थः ॥

जने बाणे ” इति मेदिनी ॥ उत्सृज्य परित्यज स्वान्गृहानभिनिर्व्युर्गतवत्यः ॥
“ गृहाः पुंसि च भूम्येव ” इत्यमरः ॥

ताभिस्तत्रामृतकरकलाकोमलं भासमानं

तद्विक्षिप्तं क्षणमभिनभोगर्भमभ्युज्जिहानैः ।

स्वैस्तेजोभिर्दिनपतिशतस्पर्धमानैरमानै-

र्वकैः पट्टिः स्मरहरगुरुस्पर्धयेवाजनीव ॥ ६० ॥

ताभिरिति ॥ ताभिः कृत्तिकाभिस्तत्र शरवणे विक्षिप्तं यत्कृतम् । तथामृ-
त्करकलावच्चन्द्रकलेव कोमलं मृदु यथा तथा क्षणं भासमानं तद्गर्भजातम् ॥ क-
र्तुं ॥ अभिनभोगर्भं नभोगर्भं आकाशमध्य इत्यभिनभोगर्भम् ॥ “ गर्भो भूणे-
र्भके कुक्षा ” इति मेदिनी ॥ अभ्युज्जिहानैरभ्युज्जिहते संमुखमुदयन्ते तानि तैः ॥
“ ओहाद् गतौ ” इत्यतः शानच् ॥ तथा दिनपतिशतं सूर्यशतं स्पर्धन्ते तानि
तैः । तनोऽप्यधिकैरित्यर्थः । तथामानैरमंख्यैः स्वैस्तेजोभिः । तथा पट्टिर्वक्ष्य-
युक्तं स्मरहरगुरोर्वेक्षणः स्पर्धयेर्ष्येयव । तव चत्वारि मम पट्टिततस्त्वत्तोऽप्यह-
मधिकोऽस्मीत्येवंभूतवाग्वादावसरफलकयेत्यर्थः । अजनि । परिभाषामभूदित्यर्थः ॥
“ दीपजन-” इत्यादिना च्लेश्चिण् । “ जनिवध्योश्च ” इति वृद्धिनिषेधः ॥ अत्र
तेजसां पण्णां वक्षाणां चोत्पादने ब्रह्मस्पर्धाया अहेतुत्वेऽपि तद्धेतुत्वेन कल्पना-
द्धेतुत्वेऽलंकारः ॥ मन्दाक्रान्ता वृत्तम् — “ मन्दाक्रान्ता जलाधिपद्मैर्मर्मा नतौ
तादुरूपं चेत् ” इति लक्षणात् ॥

इति श्रीपर्वणाकरोपनामकश्रीलक्ष्मणभट्टात्मजसतीगर्भसंभवश्रीसीतारामकवि-

विरचितया मंजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ

कुमारसंभवे महाकाव्ये कुमारोत्पत्तिर्नाम दशमः सर्गः ।

एकादशः सर्गः ।

अभ्यर्प्यमाना विवुधैः समग्रैः प्रद्वैः सुरेन्द्रप्रमुखैरुपेत्य ।

तं पाययामास मुपातिपूर्णं मुरापगा स्वं स्तनमाशु मूर्ता ॥ १ ॥

अभ्यर्प्यन्ति ॥ सुरेन्द्रप्रमुखैरिन्द्रादिभिः समग्रैः समस्तैर्विवुधैर्दिव्येभ्य ममी-

तापमवापुः । विषाम्बुधिमग्नत्वे यादृशः परित्तापो भवति तादृशो रौद्रतन्त्रोपा-
णे जात इति भावः ॥

अक्षमा दुर्वहं वोढुमम्बुनो वहिरातुराः ।

अग्निं ज्वलन्तमन्तस्ता दधाना इव निर्ययुः ॥ ५६ ॥

अक्षमा इति ॥ दुर्वहं दुर्धरं तद्वाम वोढुमक्षमा अत एवातुरा व्याकुलास्तः
कृत्तिकाः । अन्तर्मध्ये ज्वलन्तमग्निमिव दधानाः सखोऽम्बुनो जलाद्वाहिनिर्ययुः ।
निर्जग्गुरित्यर्थः ॥ अत्र धामन्यग्नित्वेनोन्मेषणादुन्मेषा ॥

अमोघं शांभवं वीजं सद्यो नयोज्झितं महत् ।

तासामम्बुदरं दीप्तं स्थितं गर्भत्वमागमत् ॥ ५७ ॥

अमोघमिति ॥ नद्या गङ्गया मद्य उज्झितमत एव तासां कृत्तिकाणांम्बुदरं
दीप्तं सतिस्थितममोघं सफलं महच्छांभवं वीजं गर्भत्वमागमत् । गर्भीभूतमित्यर्थः ॥

सुज्ञा विज्ञाय ता गर्भभूतं तद्वोढुमक्षमाः ।

विपादमदधुः सद्यो गाढं भर्तृभिया द्विया ॥ ५८ ॥

सुज्ञा इति ॥ सुज्ञाश्चतुरा अत एव गर्भभूतं तद्वीर्यं विज्ञायापि वोढुमक्षमा
असमर्थाः । तस्यानिशयमज्ज्वलितत्वादिति भावः । ताः कृत्तिका भर्तृभिया भये-
न । यदि न धरिष्यामस्तदानुचितं नो चेच्छरीरदाह इति भयेनेत्यर्थः । द्विया
लज्जया । एवंविधा इमाः । याभिर्भर्तृवीर्यमपि न धृतमिति लोकप्रवादजन्यनेत्य-
र्थः । सद्यो गाढं विपादं खेदमदधुर्धृतवत्यः ॥

ततः शरवणे सार्धं भयेन व्रीडया च ताः ।

तद्गर्भजातमुत्सृज्य स्वान्गृहानभिनिर्ययुः ॥ ५९ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं ताः कृत्तिकास्तद्गर्भजातं गर्भसामान्यम् ॥ “जाति-
जातं च सामान्यम्” इत्यमरः ॥ भयेन व्रीडया च सार्धं सह शरवणे ॥ “प्र-
णिरन्तः शरेषुन्ध—” इत्यादिना शरशब्दात्परवननकारस्य णत्वम् ॥ “शरः स्तुते

५८-५९ श्लोकयोर्मध्येऽयं श्लोको दृश्यते—

अस्त्रामरणं जातमैकाग्रं भाविनोऽर्थतः ।

समूयान्योन्यमात्मानं द्युदुनुस्तास्तदाविलम् ॥ (१ अकाण्डे. २ दुःश्रुतः)

१ दुर्वहम्. २ अग्निं ज्वलन्तमन्तःस्थं दधाना इव निर्ययुः; निर्ययुः सहिताः दीप्तं कृत्तिका वि-
रमयन्विताः. ३ नद्यां स्थितम्. ४ लीवम्. ५ गर्भीभूतम्. ६ अगमन्. ७ भर्तृभयात्. ८ शापमयेन.
९ सह. १० ताः. ११ अभितो ययुः; अभि ता ययुः.

त्यर्थः । जातानि व्यतीतानि यस्य स पद्मदिनजातः स एव पद्मदिनजातमात्रस्तं
पटानने पण्णुत्तं तं कुमारमपश्यतां दृष्टवन्ती ॥

अथाह देवी शशिखण्डमौलिं कोऽयं शिशुर्दिव्यवपुः पुरस्तात् ।

कस्याथवा धन्यतमस्य पुंसो मातास्य का भाग्यवतीपु धुर्या ॥ ६ ॥

अधेति ॥ अथ दर्शनानन्तरं देवी भयानी । पुरस्तादयं कः । अथवा कस्य
धन्यतमस्य पुंसो दिव्यवपुरादितेयमदृशविग्रहः शिशुर्वालः । पुत्र इति यावत् ।
अस्य शिशोर्माता जननी का या भाग्यवतीपु धुर्याग्रगण्या ॥ “ धुरो यदुक्ता ”
इति यक् ॥ एतन्मातृत्वादिति भावः । अन्येवं प्रभूभूतं वचः शशिखण्डमौलिं हरमा-
होक्तवती ॥ आहोति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । तथा चोक्तम्— “ अव्यया-
नामनन्तलाट्टणनाय न शक्यते । महाकविप्रयोगेषु यदि मिद्धात्परं च तत् ” इति ॥

स्वर्गापगासावनलोऽयमेताः पट् कृत्तिकाः किं कलहायमानाः ।

पुत्रो ममायं न तवायमित्थं मित्येतिवैलक्ष्यमुदाहरन्ति ॥ ७ ॥

स्वर्गापगेति ॥ किं च । अर्मा स्वर्गापगा गङ्गा । अयमनलोऽग्निः । एताः पट्
कृत्तिकाः कलहायमानाः कलहं कुर्वाणाः सप्तः ॥ “ शब्दर्वरकलह—” इत्यादिना
करोत्यर्थे क्यङ् ॥ अयं पुत्रो मम मत्संवन्धी । इति गङ्गावाक्यम् । अयं तव न किं तु
मम । इत्यग्निवाक्यम् । इत्थं मित्यप्योभयोर्युक्तयोर्मध्ये न कस्यापि किं तस्मादिति स-
त्यम् । इति कृत्तिकावाक्यम् । इति परस्परं वैलक्ष्यं विलक्षणं यथा तथा किं
किमर्थमुदाहरन्ति विवदन्ते ॥

एतेषु कस्येदमपत्यमीशाखिलत्रिलोकीतिलकायमानम् ।

अन्यस्य कस्याप्यथ देवदैत्यगन्धर्वसिद्धोरगराक्षसेषु ॥ ८ ॥

एतेष्विति ॥ हे ईश । एतेषु स्वर्गापगादिषु मध्ये कस्येदमपत्यं पुत्रः । किंभू-
तम् । अस्मिन्ना या त्रिलोकी तत्र तिलकायमानं तिलक इवाचरत् ॥ “ कर्तुः क्यङ्
मलोपध ” इत्याचारार्थे क्यङ् । तत आत्मनेपदित्वाच्छानच ॥ अथाथवा । मि-
द्धा देवविशेषाः । उरगाः सर्पाः । राक्षसा निशाचराः । देवदैत्यगन्धर्वमाहता ये
मिद्धोरगराक्षमास्त्रेषु मध्येऽन्यतमस्य कस्यापीति वदेत्यर्थः ॥

श्रुत्वेति वाक्यं हृदयप्रियायाः कौतूहलिन्या विमलस्मितश्रीः ।

सान्द्रप्रमोदोदयसौख्यहेतुमूवं चचोऽचोचत चन्द्रचूडः ॥ ९ ॥

पमागत्य प्रह्वैर्नैघ्रैः सद्भिरभ्यर्च्यमाना यान्यमाना सुरापमा मन्दाकिनी । आशु
शीघ्रं मूर्ता मूर्तिमती सती । तं कुमारं सुधया दुग्धामृतेनातिपूर्णं बहुभृतं स्वमा-
त्मीयं स्तनं पाययामास पानं कारितवती ॥ सर्गेऽस्मिन्वृत्तमुपजातिः ॥

पिवन्त तस्याः स्तनयोः सुधौघं क्षणक्षणं साधु समेधमानः ।

प्रापाकृतिं कामपि पद्मिरेत्य निपेव्यमाणः खलु कृत्तिकाभिः ॥ २ ॥

पिबन्ति ॥ स कुमारस्तस्या मन्दाकिन्याः स्तनयोः संवन्धनं सुधौघं
दुग्धामृतसमूहं पिवन् । अत एव क्षणक्षणं प्रतिक्षणं साधु यथा स्यात्तथा समे-
धमानः सम्यग्वर्धमानः पद्भिः कृत्तिकाभिरेत्य निपेव्यमाणः श्रियमाणश्च सन् ।
कामपि लोकोत्तरामाकृतिं प्रापाप्तवान् । खलु वाक्यालंकारे ॥ “ खलु स्याद्वाक्य-
भूषायाम् ” इति विश्वः ॥

भागीरथीपावककृत्तिकानामानन्दवाप्याकुललोचनानाम् ।

तं नन्दनं दिव्यमुपात्तुमासीत्परस्परं प्रौढतरो विवादः ॥ ३ ॥

भागीरथीति ॥ आनन्दवाष्पैराकुललोचनानां व्याप्तनेत्राणाम् । पावक-
श्च कृत्तिकाश्च पावककृत्तिकाः । भागीरथ्या गङ्गया सहिता याः पावककृत्तिका-
स्तासां संवन्धी दिव्यं लोकोत्तरस्वरूपं तं नन्दनं पुत्रमुपात्तुं गृहीतुं परस्परमन्यो-
न्यं प्रौढतरोऽतिशयितो विवादः कलह आसीत् । ममायं ममार्यामिति प्रवादपूर्व-
कः कालिर्वभूवेत्यर्थः ॥

अत्रान्तरे पर्वतराजपुत्र्या समं शिवः स्वैरविहारहेतोः ।

नभो विमानेन विगाहमानो मनोतिवेगेन जगाम तत्र ॥ ४ ॥

अत्रान्तर इति ॥ अत्रान्तरे कलहायमरे शिवः पर्वतराजपुत्र्या पार्वत्या समं मह-
त्तरविहारो यथेच्छविहारस्तस्मादेतोः कारणान्मनोतिवेगेन चेतसोऽप्यातिशयन-
गेन विमानेन नभोऽन्तर्गन्धं विगाहमानोऽवलोक्यस्तत्र कलहस्थाने जगाम प्राप ॥

निसर्गयात्सल्यवशाद्विद्वद्चेतःप्रमोदौ गलदध्रुनेत्रौ ।

अपश्यतां तं गिरिजागिरीशौ पदाननं पण्डितिनजातमात्रम् ॥ ५ ॥

निर्मगोति ॥ गिरिजागिरीशौ निमगणेन स्वभावेन यद्वाग्मल्यं दयायन्तं तस्य
वशादेतोर्विद्वदः पण्डित्येतयः प्रमोदो द्यौः यथोन्मथाभूता । अत एव गलदध्रु-
णी प्रवहद्वाष्पे नैवे यथोन्मथाभूता मन्त्रा । पदादिनां । जन्मदिनादारभ्य-

त्यर्थः । जातानि व्यतीतानि यस्य स पङ्क्तिदिनजातः स एव पङ्क्तिदिनजातमाश्रित्य
पदाननं पण्मुखं तं कुमारमपश्यतां दृष्टवन्तौ ॥

अथाह देवी शशिखण्डमौलिं कोऽयं शिशुर्दिव्यवपुः पुरस्तात् ।

कस्याथवा धन्यतमस्य पुंसो मातास्य का भाग्यवतीषु धुर्या ॥ ६ ॥

अथेति ॥ अथ दर्शनानन्तरं देवी भवानी । पुरस्तादयं कः । अथवा कस्य
धन्यतमस्य पुंसो दिव्यवपुरादितेयसदृशविग्रहः शिशुर्बालः । पुत्र इति यावत् ।
अस्य शिशोर्माता जननी का या भाग्यवतीषु धुर्याग्रगण्या ॥ “धुरो यद्वर्कौ”
इति यद् ॥ एतन्मातृत्वादिति भावः । इत्येवं प्रश्नभूतं वचः शशिखण्डमौलिं हरमा-
होक्तवती ॥ आहोति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । तथा चोक्तम्— “अव्यया-
नामनन्तत्वाद्गणनाय न शक्यते । महाकविप्रयोगेषु यदि मिद्धात्परं च तत्” इति ॥

स्वर्गापगातावनलोऽयमेताः पट् कृत्तिकाः किं कलहायमानाः ।

पुत्रो ममायं न तवायमित्थं मिथ्येतिवैलक्ष्यमुदाहरन्ति ॥ ७ ॥

स्वर्गापगेति ॥ किं च । अर्मा स्वर्गापगा गङ्गा । अयमनलोऽग्निः । एताः पट्
कृत्तिकाः कलहायमानाः कलहं कुर्वाणाः मयः ॥ “शब्दवैरकलह—” इत्यादिना
बरोत्तरार्थे वयद् ॥ अयं पुत्रो मम मत्संबन्धी । इति गङ्गावाक्यम् । अयं तव न किं तु
मम । इत्यग्निवाक्यम् । इत्थं मिथ्याभयोर्युक्तयोर्मध्ये न कस्यापि किं तस्माकमिति स-
त्यम् । इति कृत्तिकावाक्यम् । इति परस्परं वैलक्ष्यं विलक्षणं यथा तथा किं
किमर्थमुदाहरन्ति विवदन्ते ॥

एतेषु कस्येदमपत्यमीशाखिलत्रिलोकीतिलकायमानम् ।

अन्यस्य कस्याप्यथ देवदैत्यगन्धर्वसिद्धोरगराक्षसेषु ॥ ८ ॥

एतेष्विति ॥ हे ईश । एतेषु स्वर्गापगादिषु मध्ये कस्येदमपत्यं पुत्रः । किंभू-
तम् । अखिला या त्रिलोकी तत्र तिलकायमानं तिलक इवाचरत् ॥ “कर्तुः वयद्
मनोपथ” इत्याचारार्थे वयद् । तत्र आत्मनेपदित्वाच्छानच ॥ अथाथवा । मि-
द्धा देवविशेषाः । उरगाः मर्षाः । राक्षसा निशाचराः । देवदैत्यगन्धर्वमार्हिता ये
मिद्धोरगराक्षसाम्नेषु मध्येऽन्यतमस्य कस्यापीति वदन्त्यर्थः ॥

श्रुत्वेति वाक्यं हृदयप्रियायाः कौतूहलिन्या विमलस्मितश्रीः ।

सान्द्रप्रमोदोदयसौख्यहेतुभूतं वचोऽवोचत चन्द्रचूडः ॥ ९ ॥

श्रुत्वेतीति ॥ चन्द्रचूडो हरः कौतूहलिन्याः श्रवणे कौतुकवत्ता हृदयप्रियायाः पार्वत्या इति पूर्वोक्तं वाक्यं वचः ॥ “वच परिभाषणे” । “कहलोर्ण्यत्” इति ण्यत् । श्रुत्वा विमला स्मितश्रीर्यस्य । किञ्चिद्बिहस्येत्यर्थः । सान्द्रः सघनः । बहुरिति यावत् । यः प्रमोदो हर्षः ॥ “प्रमोदामोदसंपदाः” इत्यमरः ॥ तस्योदय उत्पत्तिस्तेन यत्सौख्यं तस्य हेतुभूतम् । तज्जनकमित्यर्थः । वचो वचनमवोचतोक्तवान् ॥

जैगन्धर्वीनन्दन एव वीरः प्रवीरमातुस्तव नन्दनोऽस्ति ।

कल्याणि कल्याणकरः सुराणां त्वत्तोऽपरस्याः कथमेव सर्गः ॥१०॥

जगन्धर्वीति ॥ हे प्रिये । जगन्धर्व्या नन्दन आनन्दकारकः ॥ नन्द्यादित्वा “नन्दिग्रहि—” इति ल्युः ॥ वीरः पराक्रम्येव पुरोवर्ती शिशुः प्रवीरमातुः प्रकृष्टवीरजनन्यास्तव नन्दनः पुत्रोऽस्ति ॥ ममैवायं नन्दन इत्यत्र किं मानमित्याशङ्क्याह— हे कल्याणि । सुराणामिन्द्रादीनां कल्याणकरः शर्मकार्येव पुरोवर्ती सर्गः सृष्टिः । पुत्र इति यावत् । त्वत्तोऽपरस्यास्त्वदन्यस्याः स्त्रियाः कथं केन प्रकारेण स्यात् । तारकविनाशजनितकल्याणकरत्वे त्वज्जनितस्यैव शक्तिः । अतस्तवैवायं पुत्र इति भावः ॥

देवि त्वमेवास्य निदानमास्ते सर्गे जगन्मङ्गलगानहेतोः ।

सत्त्वं त्वमेवेति विचारयस्व रत्नाकरे युज्यत एव रत्नम् ॥११॥

देवीति ॥ हे देवि प्रिये । जगतां मङ्गलानि मङ्गलकर्माणि मानानि गीतानि । मङ्गलप्रयन्धरूपाणीति यावत् । तेषां हेतोः कारणस्यास्य शिशोः सर्गे सृष्टौ । उत्पत्ताविति यावत् । त्वमेव निदानमादिकारणमास्ते उपविशसि । असीत्यर्थः ॥ “निदानं त्वादिकारणम्” इत्यमरः ॥ “आसु उपवेशने” । लटो मध्यमपुरुषैकवचनम् ॥ नन्वहमेव कारणमित्यत्र किं मानमित्यत्र दृष्टान्तेन दर्शयति— त्वमेवेति सत्त्वं । विचारयस्व । किमिति तत् । रत्नं रत्नाकरे समुद्र एव । अथ च रत्नखनावेव । युज्यते युक्तं भवति ॥ “खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्” इति । “रत्नाकरो जलनिधिः” इति चामरः ॥

अथ युग्मेनाह—

अतः शृणुष्यावहितेन वृत्तं बीजं यदग्नौ निहितं मया तत् ।

संक्रान्तमन्तर्बिदशापगायां ततोऽवेगाहे सति रुत्तिकासु ॥१२॥

गर्भत्वमाप्तं तदमोधमेतत्ताभिः शरस्तम्बमधि न्यधायि ।

वभूव तत्रायमभूतपूर्वो महोत्सवोऽशेषचराचरस्य ॥ १३ ॥

अत इति । गर्भत्वमिति ॥ हे प्रिये । अतः कारणात् । अवहितेनावधाने-
न । सावधानतयेति यावत् ॥ भावे निष्ठा ॥ वृत्तं वृत्तान्तं शृणुष्व शृणु । तथा-
हि । मया यद्वीजं वीर्यमग्नौ निहितं स्थापितं तद्वीजं त्रिदशापगायां गङ्गायाम-
न्तर्मध्ये संक्रान्तं लग्नम् । अवगाहे स्नाने सति ततो गङ्गातः कृत्तिकासु च संक्रा-
न्तं सद्गर्भत्वमाप्तं गर्भोभूतम् । अथ च ताभिः कृत्तिकाभिरमोघं तदेतच्छरस्तम्ब-
मध्यधिशरस्तम्बम् ॥ अधेर्व्यत्ययः प्रामादिक एव ॥ न्यधायि निहितम् ॥
धात्रः कर्मणि लुङ् ॥ तत्र शरस्तम्बेऽशेषचराचरस्य समस्तस्थावरजङ्गमस्य जग-
तोऽभूतपूर्वः पूर्वं भूतो भूतपूर्वस्तादृक् भवतीत्यभूतपूर्वो महोत्सवो महानुत्सवोऽयं
शिशुर्वभूव ॥ जन्यजनकयोरभेदविवक्षयापुर्वृतमिति वन्महोत्सवोऽयमिति प्रयोगः ॥

अशेषविश्वप्रियदर्शनेन धुर्या त्वमेतेन सुपुत्रिणीनाम् ।

अलं विलम्ब्याचलराजपुत्रि स्वंपुत्रमुत्सङ्गतले निर्धेहि ॥ १४ ॥

अशेषेति ॥ हे प्रिये । अशेषविश्वस्य समस्तजगतः प्रियं प्रीतिकारकम् ॥
“इगुपध—” इत्यादिना कः ॥ तथाभूतं दर्शनं यस्य तथोक्तेर्न तेन ॥ अत्रान्वा-
देश एतच्छब्दस्य नित्यमेनादेशनियमात्कथमेनाभावः साधुः । सत्यम् । अत्रा-
न्वादेश एव नास्ति । तत्र किञ्चिद्विधानोक्त्याश्रयीभूतस्य पुनरुपादानाश्रयी-
भूतस्य च भेदाभाववच्चेन विवक्षितत्वात् । प्रकृते तु तदन्यथात्वादान्वादेशाभावे-
नानादेशाभावमिद्विरित्यलम् ॥ त्वं सुपुत्रिणीनां शोभनपुत्रवतीनां धुर्याग्रगण्या ।
श्रेष्ठमेति यावत् । अमीति शेषः । हे अचलराजपुत्रि । विलम्ब्य विलम्बं कृ-
त्वाल्मम् । विलम्बो न कर्तव्य इत्यर्थः । किं तु स्वपुत्रमात्मतनूनमुन्मद्गतलेऽङ्गुलले
निर्धेहि स्थापय ॥

अथ युग्मेनाह—

अयेति वादिन्यमृतांशुमौलौ शैलेन्द्रपुत्री रभसेन सद्यः ।

सान्द्रप्रमोदेन सुपीनगात्री धात्री समस्तस्य चराचरस्य ॥ १५ ॥

किरीटवंद्वाञ्जलिभिर्नभःस्थैर्नमस्कृता सत्वरनाकिलोकैः ।

विमानतोऽयातरदात्मजं तं ग्रहीतुमुत्कण्ठितमानसानृतम् ॥ १६ ॥

अथेति । किरीटेति ॥ अथाभूतांशुधन्द्रो मर्त्या यस्य तथाभूते हरे । इति पूर्वोक्तप्रकारेण यादिनि भाषमाणे साति । गमस्तस्य सकलस्य चरानस्य नतो धात्री परिपोषिका ॥ “ क्रुद्धेभ्यः—” इति लीप् ॥ तथा सान्द्रः सन्नोऽप्रमोद आनन्दस्तेन सुतरां पीनं प्रफुल्लत्वात्पुष्टं गात्रं यस्यास्तथाभूता ग्रैन्न्द्रादिमालयस्य पुत्री कन्या पार्वती नभःर्क्षः । तत्काल आकाशमाश्रयाद्रितिर्यकः । तथा सत्वरंथ नाकिर्लोकारन्द्रादिलोकः किरीटेषु यद्धा अञ्जलया यस्याभूतैः सद्भिर्नमस्कृता वन्दिता गती सद्यो रभसेन वेगेन विमानतां विमानात् ॥ १८ ॥ म्यास्तसिल् ॥ अयातरदुत्तनार । अथ च तमात्मजं कुमारं ग्रहीतुमुत्कण्ठितमनसा चाभूत् । अहमेनं शृङ्खानीति मनस्येच्छादित्यर्थः ॥

स्वर्गापगापायककृत्तिकादीन्कृताञ्जलीनानमतोऽपि भूयः ।

हित्वोत्सुका तं सुतमाससाद पुत्रोत्सवे मायति के न हर्षात् १९

स्वर्गेति ॥ पुत्रोत्सवे उत्सुकोत्कण्ठिता पार्वती । स्वर्गापगा गङ्गा तथा सहिता याः पायककृत्तिकास्ता आदयो येषां तान् । अत्रादिशब्देनेन्द्रादयो ब्राह्मणः ॥ स्वर्गापगा च पायकश्च कृत्तिकाश्चेति द्वन्द्वमपासेऽल्पाक्षरत्वात्पायकशब्दस्य पूर्वनिपातः प्रसज्येतेति पूर्वरीतिराहता ॥ तान्कृताञ्जलीनत एव भूयोऽतिशयमानमतो नमस्कुर्येतोऽपि हित्वा परित्यज्य तं सुतमाससाद प्राप । तथाहि । हर्षानन्दवशात्का न माद्यत्पुन्यमत्ता भवति । पुत्रोत्सवेन सर्वासाशुन्यमत्तत्वं भवतीति भावः ॥

प्रमोदवाष्पाकुललोचना सा न तं ददर्श क्षणमग्रतोऽपि ।

परिस्पृशन्ती कैरकुङ्कुलेन सुखान्तरं प्राप किमप्यपूर्वम् ॥ १८ ॥

प्रमोदेति ॥ सा पार्वती । अग्रतः स्थितमपि तं पुत्रं क्षणं न ददर्श । यतः प्रमोदवाष्पैरानन्दाश्रुभिराकुले व्याप्तत्वादर्शनाशक्ते लोचने यस्याः । आनन्दाश्रुभिरन्धीभूतेत्यर्थः । अथ च कर एव कुङ्कुलं कलिका तेन परिस्पृशन्ती सती किमपि लोकोत्तरमपूर्वम् । अभूतपूर्वमित्यर्थः ॥ शाकपार्थिवादीनामुत्तरपदलोपः ॥ सुखान्तरम् । अन्यत्सुखमित्यर्थः ॥ अन्तरशब्दोऽत्रोपमानाभावद्योतकः ॥ प्राप प्राप्तवती ॥

सुविस्मयानन्दविकस्वरायाः शिशुर्गलद्वाप्पतरंगितायाः ।

विवृद्धवात्सल्यरसोत्तराया देव्या दृशोगोचरतां जगाम ॥ १९ ॥

सुविस्मयेति ॥ शिशुः ॥ कर्ता ॥ सुतरां यौ विस्मयानन्दावाश्चर्यहर्षौ ता-
भ्यां विकसरायाः प्रफुल्लीभूतायाः । तथा गलद्वाप्येस्तरंगितायाः संजाततरंगा-
याः ॥ तारकादित्वादितत् ॥ वपुषि गलद्भिर्वाप्पजलैरुद्भूतप्रवाहकल्लोलकलिता-
या इत्यर्थः । तथा विष्टब्धं यद्वात्सल्यं दयावच्चम् । पुत्रत्वादिति भावः । तत्र यो
रमः प्रीतिः स उत्तरः प्रधानं यस्यास्तथाभूताया देव्याः पार्वत्याः संवन्धिनोर्द-
शोर्विलोचनयोगोचरतां विषयतां जगाम प्राप । वाप्पनिर्मुक्ताभ्यां लोचनाभ्यां
देवी तमपश्यदित्यर्थः ॥

तमीक्षमाणा क्षणमीक्षणानां सहस्रमाप्तुं विनिमेषमैच्छत् ।

सा नन्दनालोकनमङ्गलेषु क्षणंक्षणं तृप्यति कस्य चेतः ॥ २० ॥

तमिति ॥ तं बालं क्षणमीक्षमाणावलोकमाना सा देवी विनिमेषं निर्गत-
निमेषमीक्षणानां नेत्राणां सहस्रमाप्तुं मम सहस्रं नेत्राणि भवन्तिवर्त्यच्छदियेष ।
द्वाभ्यां विलोचनाभ्यामाकण्डदर्शनजननाभावादिति भावः । तथाहि । नन्दन-
स्वालोकनान्येव मङ्गलानि तेषु विषये क्षणंक्षणम् । प्रतिक्षणमित्यर्थः ॥ “ नि-
त्यवीप्सयोः ” इति वीप्सायां द्विर्भावः ॥ कस्य चेतस्तृप्यति तृप्तिं प्राप्नोति ।
अपि तु न कस्यापीत्यर्थः ॥

विनम्रदेवासुरपृष्ठगाभ्यामादाय तं पाणिसरोरुहाभ्याम् ।

नवोदयं पार्वणचन्द्रचारुं गौरी स्वमुत्सङ्गतलं निनाय ॥ २१ ॥

विनम्रेति ॥ गौरी पार्वती ॥ “ पिद्मौरादिभ्यश्च ” इति ङीष् ॥ नवोदयं नू-
तनोद्भवम् । तत्कालजातमित्यर्थः । अत एव पार्वणः पर्वणि भवः ॥ “ तत्र भ-
वः ” इत्यण् ॥ स चासौ चन्द्रश्च तद्धारुं मनोहरम् । चन्द्रोऽपि नवोदय इति
ज्ञेयम् । तथाभूतं तं तनूजं पुत्रम् । कर्मभूतमित्यर्थः ॥ आदाननयने उभे अपि प्र-
त्यस्य कर्मत्वं विवेचनीयम् ॥ विनम्राः पादप्रणता ये देवासुरास्तेषां पृष्ठेषु ग-
च्छतः मंचरतस्ताभ्याम् । अनेन तेभ्योऽभयदानमुद्रा कृतेन च्यव्यने । पाणिम-
रोरुहाभ्यां करकमलाभ्यामादाय गृहीता स्वमान्मीपमुत्तमङ्गतलं निनाय प्रापपा-
माम् । इस्ताभ्यामुत्थाप्य साह्य आरोपितवतीत्यर्थः ॥

स्यमङ्गमारोप्य सुधानिधानमिवात्मनो नन्दनमिन्दुवक्रा ।

तमेकमेवा जगदेकवीरं बभूव पूज्या धुरि पुत्रिणीनाम् ॥ २२ ॥

१ न नन्दनालोचनमङ्गलेषु; मुक्ताङ्गनालोचनमङ्गलेषु. २ इत्यति. ३ नवोदयः; मनोदयः.
४ तत्. ५ एकमेवम्; एकदेवम्. ६ एकदेवी.

स्वमिति ॥ इन्दुवक्त्रा चन्द्रमुख्येषा पार्वती । एकमद्वितीयं जगदेकवीरं ज-
गत्सेकवीरं तमात्मनो नन्दनं पुत्रं सुधानिधानममृतपात्रमिव स्वमात्मीयमङ्गा-
रोप्य संस्थाप्य पुत्रिणीनां पुत्रवतीनां धुर्यग्रभागे पूज्या पूजयितुं योग्या बभूव ।
एतत्पुत्रस्य सर्वास्त्रामपि पुत्रेभ्योऽधिकत्वादग्रपूज्यत्वमुचितमेवेति भावः ॥

निसर्गवात्सल्यरसौघसिक्ता सान्द्रप्रमोदामृतपूरपूर्णा ।

तमेकपुत्रं जगदेकमाताभ्युत्सङ्गिनं प्रस्रविणी बभूव ॥ २३ ॥

निसर्गेति ॥ निसर्गेण स्वभावेन । न तूपाधिनेत्यर्थः । यो वात्सल्यरसो द-
यावत्वरसस्तस्यौघेन सिक्ता प्राविता । तत्रातिवात्सल्यवतीत्यर्थः । तथा सान्द्र-
प्रमोदोऽतिशयहर्षः स एवामृतं पीयूषं तस्य पूरेण प्रवाहेण पूर्णा भूता जगता-
मेकाद्वितीया माता परिपोषिका देव्युत्सङ्गिनमधिश्रितोत्सङ्गं तमेकपुत्रमपि सं-
मुखं प्रस्रविणी दुग्धसाववती बभूव । पुत्रं दृष्ट्वा मातुः स्तनाभ्यां पयः पततीति
युक्तमिति भावः ॥

अग्रेपलोकत्रयमातुरस्याः पाण्मातुरः स्तन्यसुधामधासीत् ।

सुरस्रवन्त्याः किल कृत्तिकाभिर्मुहुर्मुहुः सस्पृहमीक्ष्यमाणः ॥ २४ ॥

अशेषेति ॥ पाण्मातुरः पण्णां मातृणामपत्यं पाण्मातुरः कार्तिकेयः ॥ अत्र
पण्मातृशब्दात् “मातुरुत्संख्या-” इत्यादिनाण्मातृशब्दस्योदादेशश्च ॥ “पाण्मातृ-
रः शक्तिधरः कुमारः कौचदारणः” इत्यमरः ॥ सुरस्रवन्त्या देवनद्याः । गङ्गाया
इत्यर्थः ॥ “स्रवन्ती निम्नगापगा” इत्यमरः ॥ तथा कृत्तिकाभिश्च सस्पृहं सेच्छं
यथा तथा ॥ “इच्छा काक्षा स्पृहेहा वृद्ध” इत्यमरः ॥ अस्मदीयपयोधरस्रवदमृत-
पातायमिदानीमेतदीयस्तनपयः पिबन्पुनरप्यस्मदीयपयोधरपयोऽपि स्मरेदेवंभू-
तेच्छासहितमित्यर्थः । मुहुर्मुहुरनुवेलमीक्ष्यमाणोऽवलोक्यमानः सन्नशेषं सकलं य-
द्भोक्त्रयं तस्य मातुः पोषिण्या अस्या देव्याः स्तन्या स्तनेभवा ॥ “शरीराव-
यवायद्” इति यत् ॥ सा चासौ सुधा च तामधासीत्पर्षा ॥ “धेद् पाने” कर्तरि
लुट् । “विभाषा प्राधेद्” इति तिजलुग्न ॥

सुखाश्रुपूर्णेन मृगाङ्गुमौलेः कलत्रमेकेन मुखाम्बुजेन ।

तस्यैकनालोद्भूतपञ्चपद्मलक्ष्मीं क्रमात्पद्मदन्तां चुचुम्ब ॥ २५ ॥

सुखेति ॥ मृगाङ्गुमौलेरस्य कलत्रं भार्या ॥ “कलत्रं श्रोणिभार्ययोः” इत्य-
मरः ॥ एकनाल एकपाण्ड उद्गतान्पुद्गलानि यानि पञ्चपद्मानि तेषां लक्ष्मीरिव
शोभन्त्ये-
षीः शोभा यस्यास्तमाभूतौ तस्य कुमारस्य पण्णां वदनानां समाहारं
१ लक्ष्मीरिव २ मृगाङ्गुमौलि ३ उद्गतान्पुद्गलानि ४ यानि ५ पञ्चपद्मानि ६ तेषां ७ लक्ष्मीरिव ८ शोभन्त्ये-
९ शोभा १० यस्यास्तमाभूतौ ११ तस्य १२ कुमारस्य १३ पण्णां १४ वदनानां १५ समाहारं

पद्मदनीम् ॥ “द्विगोः” इति ङीप् ॥ इह संख्यासादृश्यमन्तरा न विरोधः ॥ मुखा-
श्रुपूर्णनानन्दाश्रुजलपरिपूरितैर्नकेन मुखाम्बुजेन यदनकमलेन कपाद्यथाकर्म चु-
चुम्ब स्पृष्टवती । अतिशयप्रेमवशादिति भावः ॥

हैमी फलं हेमगिरेर्लतेव विकस्वरं नाकनदीव पद्मम् ।

पूर्वव दिङ्मूतनमिन्दुमाभातं पार्वती नन्दनमादधाना ॥ २६ ॥
हैमीति ॥ तं नन्दनं तनयमादधाना सा पार्वती । फलं दधाना हेमगिरेः सु-
मेरोः संवन्धिनी । तदुत्पन्नेत्यर्थः । हैमी हेमविकारा ॥ विकारार्थकेऽणि “टिङ्हा-”
इति ङीप् ॥ लतेव । विकस्वरं प्रफुल्लं पद्मं कमलं दधाना नाकनदीव गङ्गेव । नू-
तनं नवोदयमिन्दुं दधाना पूर्वा पूर्वसंज्ञिका दिगिव । आभाच्छुश्रुभे ॥ अत्र मा-
लोपमालंकारः ॥

प्रीतात्मना सा प्रयतेन दत्तहस्तावलम्बा शशिशेखरेण ।

कुमारमुत्सङ्गतले दधाना विमानमभ्रंलिहमारुरोह ॥ २७ ॥

प्रीतेति ॥ कुमारं पुत्रमुत्सङ्गतं दधाना विभ्रती सा देवी प्रीतात्मना प्रस-
न्नीभूतमनसा प्रयतेन सावधानेन । न तु संभ्रमितेन । “नयवर्त्मगाः प्रभवतां हि
धियः” इति न्यायादिति भावः । तथाभूतेन शशिशेखरेण शिवेन दत्तहस्तावल-
म्बा मती । अत्यतिप्रेमभरादिति भावः । अभ्रंलिहमाकाशस्पृक् ॥ “वहाभ्रे
लिहः” इति खण् ॥ विमानमारुरोहाच्छ्रद्धा ॥

महेश्वरोऽपि प्रमदप्ररूढरोमोद्गमो भूधरनन्दनायाः ।

अङ्गादुपादत्त तदङ्गतः सा तस्यास्तु सोऽप्यात्मजवत्सलत्वात् ॥ २८ ॥

महेश्वर इति ॥ प्रमदनानन्देन प्ररूढा रोमोद्गमा यस्य तथाभूतो महेश्वरो-
ऽप्यात्मजे पुत्रे वत्सलत्वादयवत्त्वाद्धेतोर्भूधरनन्दनायाः पार्वत्या अङ्गादुत्सङ्ग-
तस्तं पुत्रमुपादत्ताग्रहीत् । अथ च तदङ्गतो हरोत्मङ्गात्सा देव्युपादत्त । अथ च
सोऽपि हरोऽपि तस्या देव्या अङ्गादुपादत्त । इत्यनुवेलमन्योन्यग्रहणं चक्रतुरित्यर्थः ॥

दधानया नेत्रसुधैकसंघं पुत्रं पवित्रं सुतया तयात्रेः ।

संलिप्यमाणः शशिरण्डधारी विमानवेगेन गृहाञ्जगाम ॥ २९ ॥

दधानेति ॥ शशिरण्डधारी महेश्वरः । मुधाया अमृतस्यकं केवलं मंत्रं
सदादानम् ॥ “सप्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने धनेऽपि च” इत्यमरः ॥ नेत्रयोः

१ हेमन्, २ सुमयनेन, ३ अकाङ्क्षमादत्त, ४ समस्तः, ५ साः, ६ योग्यान्मित्र, ७ दक्षानया,

८ पात्रम्, ९ तथ, १० मोक्षः, शरी, ११ गृहम्,

संयन्धि सुधैकसत्रं येन । नेत्रयोरमृतयत्नमुत्तदातारमित्यर्थः । तथा पावित्रं पूतम् ॥
 “पुवः संज्ञायाम्” इति वच्यते । तथाभूतं पुत्रं सुतं दधानया विभ्रता तपो-
 हिमालयस्य सुतया कन्यया पार्वत्या ॥ कन्या ॥ संश्रित्यमाणः श्रेष्ठवशादांल्लयमा-
 नः सन्विमानस्य वेगेन गृहाक्षगाम प्रययौ ॥ “गृहाः पुंसि च भूम्येव” इत्यमरः ॥

अधिष्ठितः स्फाटिकशैलशृङ्गे तुङ्गे निजं धाम निकालरम्यम् ।

महोत्सवाय प्रमथप्रमुख्यान्पृथून्गणाञ्छंभुरथादिदेश ॥ ३० ॥

अधिष्ठित इति ॥ अधानन्तरं शंभुर्महेश्वरस्तुङ्गे उन्नते स्फाटिकमयः स्फाटि-
 को यः शैलः कैलासस्तस्य शृङ्गे शिखरे ॥ “शृङ्गं प्राधान्यसान्वीथ” इत्यमरः ॥
 निकामरम्यमतिमनोहरं निजं सीयम् ॥ “स्वके नित्ये निजं त्रिषु” इत्यमरः ॥
 अधिष्ठितः सन् ॥ “अधिशीलः” इत्यादिनाधारस्य कर्मसंज्ञा ॥ महोत्सवाय महो-
 त्सवं कर्तुम् ॥ “तुमथाच्च” इति चतुर्थी ॥ पृथून्महत्तः प्रमथप्रमुख्यान्प्रमथादीन्-
 गणानादिदेशाज्ञापयामास ॥

पृथुप्रमोदः प्रगुणो गणानां गणः समग्रो वृषवाहनस्य ।

गिरीन्द्रपुञ्ज्यास्तनयस्य जन्मन्यथोत्सवं संवृते विधातुम् ॥ ३१ ॥

पृथ्विति ॥ अधानन्तरं पृथुर्महान्प्रमोदो हर्षो यस्य । तथा प्रकृष्टा गुणा य-
 स्यैवंविधः समग्रः संपूर्णो गणानां गणः प्रमथादीनां समूहो वृषवाहनस्य महेश्वर-
 स्य गिरीन्द्रपुञ्ज्याः पार्वत्याश्च तनयस्य जन्मन्युत्सवं विधातुं कर्तुं संवृते संव-
 र्तः । उल्लुक्त इति यावत् ॥

इतः परं सप्तभिरुत्सवानेवाह—

स्फुरन्मरीचिच्छुरिताम्बराणि संतानशाखिप्रसवाञ्चितानि ।

उच्चिक्षिपुः काञ्चनतोरणानि गणा वराणि स्फटिकालयेषु ॥ ३२ ॥

स्फुरदिति ॥ गणाः प्रमथाः स्फटिकालयेषु स्फटिकगृहेषु स्फुरन्त्यो भास-
 माना या मरीचयः किरणास्ताभिश्छुरितं मिश्रीकृतमम्बरं वैस्तानि । संतानशा-
 खिनां देववृक्षाणां प्रसवानि पत्राणि तैरञ्चितानि निर्मितानि वराणि श्रेष्ठानि
 काञ्चनं काञ्चनस्य विकारः काञ्चनं स्वर्णमूत्रं तदाधेयीभूतानि तोरणानि माला-
 विशेषानुच्चिक्षिपुर्बुधैश्चिक्षिपुः । वयन्धुरित्यर्थः ॥

१ अधिष्ठितः २ निजे ३ धामनि कालरम्ये ४ धामि निकामरम्ये ५ प्रमथास्त नाथः ६ म-
 हिषा समुदाः महिषा वृषभः ७ प्रमोदः ८ प्रगुणे ९ विचिक्षिपुः १० चलानि

दिक्षु प्रसर्पेस्तदधीश्वराणामधामराणामिव मेध्यलोके ।

महोत्सवं शंसितुमाहतोऽन्यैर्दध्वान धीरः पटहः पटीयान् ॥ ३३ ॥

दिक्ष्विति ॥ अथ तोरणोत्क्षेपानन्तरम् । दिक्षु दशसु दिशासु प्रसर्पन्मसिद्धो भवन् । आत्मनिनादेनेति शेषः ॥ गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः । तामां दिशामधी-
श्वराणां दिक्पालानाममराणां देवानामिन्द्रादीनां संबन्धी पटीयान्समर्थः । घोर-
निनाद इति शेषः । धीरो गम्भीरः पटहोऽन्यैर्भूत्यभूतिरपरराहतस्ताडितः सन् ।
मध्यध्वार्ता लोकश्च मध्यलोकः । भूलोक इत्यर्थः । तस्मिन् । महोत्सवम् । अप्राप
भवत्पुत्रजन्मनास्मार्कं महानुन्मवो जात इति शंसितुमिव कथयितुमिव । दध्वान-
न ध्वनिं चकार । ध्वनिकरणे महोन्मवज्ञापनस्य फलताभावेऽपि फलत्वकल्पना-
त्फलोत्प्रेक्षा ॥

महोत्सवे तत्र समागतानां गन्धर्वविद्याधरसुन्दरीणाम् ।

संभावितानां गिरिराजपुत्र्या गृहेऽभवन्मङ्गलगीतकानि ॥ ३४ ॥

महेति ॥ तत्र महोत्सवे समागतानां प्राप्तानामत एव गृहे गिरिराजपुत्र्या
भवान्या संभावितानां पूजितानाम् । सत्कृतानामित्यर्थः । गन्धर्वा विद्याधराश्च
देवविशेषास्तेषां सुन्दरीणां स्त्रीणां स्त्रीकर्तृत्वाण मङ्गलगीतकानि मङ्गलप्रयोजन-
गीतान्यभवन् । जानानीत्यर्थः ॥

सुमङ्गलोपायनपात्रहस्तास्तं मातरो मातृवर्द्धभ्युपेताः ।

निधाय दूर्वाक्षतकानि मूर्ध्नि निन्युः स्वमङ्गं गिरिजातनूजम् ॥ ३५ ॥

सुमङ्गलेति ॥ सुमङ्गलानि यान्युपायनान्युपदामागम्यन्तेषां पात्रं तन्माहता
हस्ता यामामेवंभूताः मत्पोऽभ्युपेताः प्राप्ता मातरो प्राह्वयाद्याः । मर्त्या इति शेषः ॥
“प्राप्ती मातेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । वाराही च तपेन्द्राणी चामुग्धा गत
मातरः” इत्यमरः ॥ मूर्ध्नि शिरसि दूर्वाक्षतकानि निधाय संस्थाप्य नं गिरिजा-
तनूजं कुमारं मातृवर्षावतीवत्तत्त्वं यथा तथा स्वं स्वीयमङ्गं निन्युः । म्वादे
स्थापयामागुरित्यर्थः । मातृवर्द्धत्वेन तामामप्यत्र मातृवर्द्धमाप्तीति दौर्गतम् ॥

ध्वनत्वमु तूर्येषु सुमन्द्रमङ्गपालिङ्गयोर्ध्वकेष्वप्यस्यो गतेन ।

सुसंधिवन्धं ननृतुः सुवृत्तगीतानुगं भावगन्तानुविद्धम् ॥ ३६ ॥

ध्वनत्वमिति ॥ अङ्गपालिङ्गयोर्ध्वकेष्वप्यस्यो गतेन । तूर्येषु तूर्यं स-
वर्णं मन्द्रम् सुमन्त्रम् इत्यमरः ॥ ध्वनत्वमु ननृतुः

यमानेषु सतसु । अप्सरगो रम्भादिका रंगेन स्नेहेन शोभना मधुराः मधयः स्त-
संध्यादयो येषु तथाभूता यन्थाः प्रयन्था गीतप्रयन्था यत्र यस्मिन्कर्मणि । सुवृत्ता-
नि शोभनच्छन्दांसि गीतान्यनुगाणि यत्र यस्मिन्कर्मणि । भावा रतादयो रमा
यद्गारादयस्तैरनुविद्धं व्याप्तं यत्र यस्मिन्कर्मणि । यथा तथा ननुगुणात्राणि
विचिशिषुः ॥

वाता वयुः सौख्यकराः प्रसेदुराशा विधूमो हृतभुग्दिदीपे ।

जलान्यभूयन्विमलानि तत्रोत्सवेऽन्तरिक्षं प्रसस्ताद सद्यः ॥३७॥

वाता इति ॥ तत्रोत्सवे वाताः पयनाः सौख्यकरा वयुश्चलः । आशा दिश
प्रसेदुर्निर्मला वभूयुः । हृतभुर्गाप्रविधूमा निर्धूमः सान्दिदीपे ज्वलति स्म ॥ “दीपं
दीप्ता” इति लिट् ॥ जलानि विमलान्यभूयन् । अन्तरिक्षं व्योम सद्यः प्रसमा-
सच्छमभूत् । “भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम्” इति न्यायादिति भावः ।

गम्भीरशङ्खध्वनिमिश्रमुच्चैर्गह्वरोद्भवा दुन्दुभयः प्रणेदुः ।

दिवौकसां व्योम्नि विमानसंधा विमुच्य पुष्पप्रचयान्प्रसस्तुः ॥३८॥

गम्भीरेति ॥ गह्वरोद्भवा महेश्वरानकेतनीया दुन्दुभयो गम्भीरो मन्द्रो यः शङ्ख
ध्वनिः पाञ्चजन्यशब्दस्तेन मिश्रं यथा स्यात्तथोच्चैः प्रणेदुः ॥ “उपसर्गादसमासे
ऽपि” इति णत्वम् ॥ अथ च दिवौकसां देवानां विमानसंधाः व्योम्नि पुष्पप्रचया-
न्विमुच्य विकीर्य प्रसस्तुः । प्रतस्थिर इत्यर्थः ॥

इत्थं महेशाद्रिसुतासुतस्य जन्मोत्सवे संमदयांचकार ।

चराचरं विश्वमशेषमेतत्परं चकम्पे किल तारकश्रीः ॥ ३९ ॥

इत्थमिति ॥ महेशो हरः । अद्रिसुता पार्वती तस्याः सुतस्य पुत्रस्येत्यमेवं-
भूते जन्मोत्सवेऽशेषं समस्तं चराचरं स्थावरजंगममेतद्विश्वं जगत्संमदयांचकारोन्म-
त्तीचकार । उन्मादसाधनैरिति शेषः । परं केवलं तारकस्य तारकासुरस्य श्रील-
क्ष्मीश्चकम्पे । विभायेत्यर्थः ॥

ततः कुमारः सुमुदां निदानैः सै वालालीलाचरितैर्विचित्रैः ।

गिरीशगौर्योर्हृदयं जहार मुदे न हृद्या किमु वालकेलिः ॥४०॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं स कुमारो विचित्रैरनेकरूपैरत एव सुमुदां सुतरां
प्रीतीनां निदानैरादिकारणैः ॥ “निदानं त्वादिकारणम्” इत्यमरः ॥ वालली-

लाचरितैः शिशुश्रीडाचरित्रैर्गौरीशगौर्यैः शिवपार्वत्योः ॥ अभ्यर्हितत्वाद्ब्रह्मचोऽपि
पूर्वनिपातः ॥ हृदयं मनो जहार । प्रसादयामासेत्यर्थः । हृद्या मनोहरा बालके-
लिमुद्रे न किमु भवतीति न । किं तु भवसेवेत्यर्थः ॥

महेश्वरः शैलमुता च हर्षात्सैतर्पमेकेन मुखेन गाढम् ।

अजातदन्तानि मुखानि सूनोर्मनोहराणि कर्मतश्चुचुम्ब ॥ १९ ॥

महेश्वर इति ॥ महेश्वरो हरः शैलमुता पार्वती च हर्षाद्धेतोः सतर्प सतृप्णं
यथा तथाजातदन्तान्यनुद्रूतदशनानि मनोहराणि सूनोः कुमारस्य मुखान्येकेन
मुखेन गाढं दृढं यथा तथा क्रमतो यथाक्रमं चुचुम्ब पम्पशः ॥ अत्र कर्तृद्वयस्य
पार्थक्येन क्रियान्वयो विधेयः । अन्यथा द्विवचनापत्तिरिति विवेचनीयम् ॥

क्वचित्सखलद्भिः क्वचिदस्खलद्भिः क्वचित्प्रकम्पैः क्वचिदप्रकम्पैः ।

बालः स लीलाचलनप्रयोगैस्तयोर्मुदं वर्धयति स्म पित्रोः ॥ २० ॥

क्वचिदिति ॥ स बालः कुमारः क्वचिन्प्रदेशे स्खलद्भिः पतद्भिः क्वचित्प्र-
देशेऽस्खलद्भिः क्वचिन्प्रदेशे प्रकम्पैः प्रकृष्टकम्पैः क्वचिन्प्रदेशेऽप्रकम्पैर्लीलाया ये
चलनप्रयोगस्तैर्निमित्तभूतस्तयोः पित्रोर्जननीजनकयोः । माता च पिता च
पितरौ तयोः पित्रोः ॥ “ पिता माता ” इत्येकशेषः ॥ मुदं प्रीतिं वर्धयति
स्म ॥ “ कन्दलयाचकार ” इत्यापि पाठः । अर्थः स एव ॥

अहेतुहासच्छुरिताननेन्दुर्गृह्णाङ्गणक्रीडनधूलिधूमः ।

मुहुर्बदन्किंचिदलक्षितार्थं मुदं तयोरङ्गगतस्ततान ॥ २१ ॥

अहेत्यिति ॥ गृहाङ्गणे यन्क्रीडनं तेन निर्मास्येन धूलिधूमौ रत्नाभर्षाधूम-
रः समङ्गगत उत्सर्गः प्राप्तः कुमारः । अहेतुस्कारणो यो हासो हासितं तेन च-
रितो मिथश्च आननेन्दुर्मुखचन्द्रो यस्य । अलक्षितार्थमप्यक्तार्थं मुहुः किंचिदङ्ग-
योर्मुदं प्रीतिं ततान चकार ॥

गृहान्विषाणे हरयाहनस्य स्पृशद्भुमाकेसरिणं सलीलम् ।

स भृङ्गिणः मूढमतरं शिखायं कर्पन्वभूय प्रमदाय पित्रोः ॥ २२ ॥

गृह्णति ॥ स कुमारः । हरयाहनस्य हृदस्य विषाणे शङ्खे गृह्ण । कर्पन्वा-
मिति शेषः । तथोक्तोत्तराणि पार्वतीमित्रं सलीलमप्ययम् यथा तथा स्पृ-

१ स्त्री. २ दृष्टम् ३ दृष्टम् ४ दृष्टम् ५ दृष्टम् ६ दृष्टम् ७ दृष्टम् ८ दृष्टम्
दृष्टम्.

शान् । तथा भृङ्गिणो गणस्य सूक्ष्मतरं शिखाग्रं कर्पन् । पित्रोर्जननीजनकयोः
प्रमदाय हर्षाय बभूव ॥ क्रियाग्रहणात्संप्रदानत्वम् ॥

एको नव द्वौ दश पञ्च सप्तेत्यजीगणन्नात्ममुखं प्रसार्य ।

महेशकण्ठोरगदन्तपङ्क्तिं तदङ्गः शैशवमौग्ध्यमैशिः ॥ ४५ ॥

एक इति ॥ तस्य पितुरङ्ग उत्सङ्गत ऐशिः । ईशस्यापत्यमित्यर्थः ॥
“अत इज्” इत्यपसार्थ इज् ॥ आत्ममुखं प्रसार्य महेशस्य ये कण्ठोः स-
र्पास्तेषां दन्तपङ्क्तिम् । एको नव द्वौ दश पञ्च सप्तेत्यजीगणत्संख्यातवान् । यतः
शैशवमौग्ध्यं बालत्वनिमित्तमूढतां दधानः ॥ अजीगणदिति गणयतेर्हृद् ।
“ई च गणः” इत्यभ्यासाकारस्वेकारः ॥

कर्पादिकण्ठान्तकपालदाम्नोऽङ्गुलिं प्रवेद्याननकोटरेषु ।

दन्तानुपातुं रभसी बभूव मुक्ताफलभ्रान्तिकरः कुमारः ॥ ४६ ॥

कर्पादिति ॥ कुमारः कार्तिकेयः कर्पादिकण्ठान्ते शिवकण्ठमध्ये स्थितस्य क-
पालदाम्नो वृकरोटीस्रज आननकोटरेषु वदनकूपेषु ॥ “कोटरो नागरे कूपे पु-
ष्करिण्युच्चघाटके” इति मेदिनी ॥ अङ्गुलिं प्रवेश्य दन्तानुपातुं गृहीतुं रभसी र-
भसी वेगोऽस्यास्तीति तथोक्तः ॥ “रभसी वेगहर्षयोः” इति मेदिनी ॥ बभूव ।
एतान्वेगेन शृङ्गामीत्यैच्छदित्यर्थः । यतो मुक्ताफलभ्रान्तिकरो मौक्तिकभ्रमकारी ॥

शंभोः शिरोऽन्तःसरितस्तरंगान्विगाह्य गाढं शिशिरान्रसेन ।

सं जातजाड्यं निजपाणिपद्ममतापयद्भालविलोचनाग्रौ ॥ ४७ ॥

शंभोरिति ॥ स कुमारः । शिशिराञ्छीतलाञ्छंभोः संबन्धिनः शिरसो-
ऽन्तर्मध्ये स्थितायाः सरितो गङ्गायास्तरंगान्रसेन स्वादेन ॥ स्वादोऽत्र तमिन्द्रि-
यग्राहत्वेन विवक्षितः ॥ “रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विप्रे वीर्यं तक्रादौ
द्रव्यरागयोः । देहधातुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान्” इति मेदिनी ॥ गाढं
दृढम् ॥ “गाढघाढदृढानि च” इत्यमरः ॥ विगाह्याचगाह्य । अत एव जातजा-
ड्यं जातशीतकृतजडत्वं निजपाणिपद्मं स्वीयकरकमलं भाले यद्विलोचनं तत्र यो-
ऽस्मिन्निवातापयत् । अन्योऽपि शीतजडं हस्तमग्नौ तापयति तद्वदिति भावः ॥

किञ्चित्कलं भङ्गुरकंधरस्य नमज्जटाजूटधरस्य शंभोः ।

प्रलम्बमानं किल कौतुकेन चिरं चुचुम्वे मुकुटेन्दुखण्डम् ॥ ४८ ॥

किञ्चिदिति ॥ किञ्चिद्गुह्यं पतनशीला ॥ “भञ्जभासमिदो घुरच्” इति
 घुरच् । “चजीः” इति कुत्वम् ॥ कंधरा ग्रीवा यस्य । बालत्वात् । स कुमारो न-
 मज्जटाजूटस्य धरस्तस्य शंभोर्हरस्य प्रलम्बमानमाश्रयमाणं कलं मधुरं मुकुटेन्दु-
 खण्डं मुकुटचन्द्रशकलम् ॥ “भित्तं शकलखण्डे वा” इत्यमरः ॥ कौतुकेनानन्दे-
 न चिरं बहुकालं चुचुम्बे । पस्पशैत्यर्थः ॥

इत्थं शिशोः शैशवकेलिवृत्तैर्मनोभिरामैर्गिरिजागिरीशौ ।

मनोविनोदैकरसप्रसक्तौ दिवानिशं नाविदतां कदाचित् ॥ ४९ ॥

इत्थमिति ॥ गिरिजागिरीशौ मनोभिरामैर्मनोरमैरित्यमेवंभूतैः शिशोः कु-
 मारस्य शैशवस्य बाल्यस्य याः केलयस्तासां वृत्तैर्धार्यैः ॥ “वृत्तं पद्ये चारित्र्ये
 त्रिष्वतीति दृढनिस्तले” इत्यमरः ॥ मनसो विनोदस्तत्र य एको रमः प्रीतिस्तत्र
 भमक्तावासक्तौ सन्तौ कदाचिदापि दिवानिशमहर्निशं नाविदतां नाबुध्येताम् ।
 अगाधपुत्रोत्तमवर्णवमयत्वादिति भावः ॥

इति बहुविधं बालक्रीडाविचित्रविचेष्टितं

ललितललितं सान्द्रानन्दं मनोहरमाचरन् ।

अलभत परां वृद्धिं पष्ठे दिने नवयौवनं

स किल सकलं शास्त्रं शस्त्रं विवेद विभुर्यया ॥ ५० ॥

इतीति ॥ इत्येवंभूतं बहुविधं नानाप्रकारकं ललितललितं ललितप्रकार-
 मतिमुन्दरं सान्द्र आनन्दो येन मनोहरं बालक्रीडाया विचित्रं विचेष्टितं चेष्टाम् ।
 चरित्रमिति यावत् । आचरान्वदधाद्भुः स कुमारः पष्ठे दिने परामुच्छृष्टां वृद्धिं
 पिपणां नवयौवनं नाकुर्यं बालभक्त प्राप । यथा बुद्ध्या सकलं ममत्वं ज्ञायम् ।
 सकलानि शास्त्राणीत्यर्थः । शास्त्रम् । शास्त्राणीत्यर्थः ॥ उभयवर्षाणि जानायेकव-
 नम् ॥ विवेद ज्ञातवान् । किलोक्तं प्रागुक्ते । प्राचीनमन्मेषागणां हितमराग-
 यमिति भावः ॥ हरिणीस्तन्दः—“रमपुगहर्षेर्मां श्री लो गो यदा हारणी
 तदा” इति लक्षणात् ॥

इति श्रीपर्वणीवरोपकमकाधीशसप्तमहात्म्यसर्गाष्टमोऽध्यायः समाप्तः ।

विरचितेन श्रीमद्भक्तिसंग्रहस्य पदार्थस्य समेतः श्रीबालिशोकाष्टकम् ।

कुमारसंभवे महाबाहवे कुमारोत्पत्तिर्गोविन्ददाः सर्गः ।

लयालयाः ” इत्यमरः ॥ पिपासेति “ अ प्रत्ययात् ” इत्यकारप्रत्यये टाप् ॥ अत्रापि पूर्णोपमालंकारः । सामान्यधर्मस्त्वाकुलितसमित्याकुलितत्वे निमित्तभूता पिपासोपप्लव्या । अनयोर्विम्बप्रतिविम्बभावेन सादृश्यम् ॥

इतस्ततोऽथं प्रतिविम्बभाजं विलोकमानः स्फटिकाद्रिभूमौ ।

आत्मानमप्येकमनेकधा स व्रजन्विभोरास्पदमाससाद ॥ ४ ॥

इतस्तत इति ॥ अधानन्तरं व्रजन्गच्छन्त इन्द्रः स्फटिकाद्रिः कैलासस्तस्य भूमौ पृथिव्यामितस्ततो यत्र तत्र प्रतिविम्बभाजं प्रतिविम्बितमेकमप्यात्मानं शरीरमनेकधानेकसंख्यं विलोकमानः पश्यन्मनः । विभोर्गद्गद्भिरस्यास्पदं स्थानमाससाद प्राप ॥

विचित्रचञ्चल्मणिभङ्गिसंङ्गं सौवर्णदण्डं दधतातिचण्डम् ।

स नन्दिनाधिष्ठितमध्यतिष्ठत्सौधाङ्गणद्वारमनङ्गशत्रोः ॥ ५ ॥

विचित्रमिति ॥ स इन्द्रः । विचित्रा अनेकवर्णाधगन्तो दीप्यमाना ये मणयो रत्नानि तेषां तत्कामिका या भद्रयो रचनावसंघासंघां मङ्गः संवन्धो यस्य । अनेकवर्णमणिरचितमित्यर्थः । तथार्तिचण्डमार्तिभीषकं सौवर्णदण्डं सुवर्णमयैत्रं दधता विभ्रता नन्दिना गणेनाधिष्ठितं द्वारपालतर्पार्थाधनमनङ्गशत्रोः शिवस्य सौधस्य राजमदनमन्वान्धनोऽङ्गणस्यांजरस्य ॥ “ अङ्गणं चतुर्गतिरे ” इत्यमरः ॥ द्वारं मतीद्वारम् ॥ “ री द्वारं मतीद्वारः ” इत्यमरः ॥ अध्यातिष्ठार्तिधनष्टी ॥ “ अर्पिणीहम्यागाम्- ” इति कर्मसम् ॥ अन्तःप्रवेशे भगवद्द्वारादनुपालनं कुर्याद्वार एव तस्यावित्यर्थः ॥

ततः स कक्षाहितहेमदण्डो नन्दो मुनेन्द्रं प्रतिपद्य मयः ।

प्रतोपयामास मुंगारवेण गत्वा जंगमं स्वयमीश्वरस्य ॥ ६ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं स नन्दो गणः मुनेन्द्रादन्तं मयः प्राप्य प्रातदग्नमपीपं प्राप्य मुतरां गौरवेणादरेण सागतादिना प्रतोपयामास मुंगारिवतः । अथ यः स्वयं गत्वा कक्षायां हर्म्यद्वारे ॥ “ कक्षा प्रतीष्टे हर्म्यद्वारे कक्षायां मध्येभद्रधने ” इत्यमरः ॥ आहितः स्थापितो हेमदण्डः सुवर्णवेशो देव तथोक्तः मयः । ईश्वरस्य । ईश्वरमन्दरीः ॥ मन्दरीवृक्षायां शृङ्गी ॥ शृङ्गं कक्षतानाम् । मयुरो मोग्द आगत इति निर्देशित्वान्वयः ॥

भूसंज्ञयानेन कृताभ्यनुज्ञः सुरेश्वरं तं जगदीश्वरेण ।

प्रवेशयामास सुरैः पुरोगः समं स नन्दी सदनं सैदस्य ॥ ७ ॥

भूसंज्ञयेति ॥ अनेन जगतापीश्वरेण महेश्वरेण भूसंज्ञया । भुकुटीचमत्कृति-
संकेतेनेत्यर्थः । कृताभ्यनुज्ञः सुरेन्द्रागमनार्थं कृतानुशासनः स नन्दी गणः पुरो-
गोऽग्रगामी सन् । तं सुरेश्वरमिन्द्रं सच्छोभनमस्य महेश्वरस्य सदनं गृहं सुरैः समं
प्रवेशयामास । प्रवेशितवानित्यर्थः ॥

स चण्डिभृङ्गिप्रमुखैर्गणैर्गणैरनेकैर्विविधस्वरूपैः ।

अधिष्ठितं संसदि रत्नमय्यां सहस्रनेत्रः शिवमालुलोके ॥ ८ ॥

स इति ॥ स सहस्रनेत्र इन्द्रो गरिष्ठैरतिशयेन गुरुभिः ॥ “प्रियश्चिर-” इ-
त्यादिना गुरुशब्दस्य गरादेशः ॥ अनेकैर्बहुभिर्विविधस्वरूपैर्नानाकृतिभिश्चण्डिभृ-
ङ्गिप्रमुखैर्गणै रत्नमय्यां रत्नप्रचुरायाम् ॥ प्राचुर्ये मयद् । “टिड्डा-” इति ङीप् ॥
संसदि सभायामधिष्ठितमुपविष्टं शिवमालुलोके ददर्श ॥ इह “अधिशीद-” इ-
त्याधारस्य कर्मत्वप्रसङ्गो दुर्निवारः । अतएव रत्नमयीं सभां तामिति प्रतिष्ठित-
मिति वा पठनीयम् । यथास्थितविन्यासे दूषणोद्धारं मुधियो विभावयन्ति ॥

अथ त्रयोदशभिर्महेश्वरं विशिनष्टि— कपर्देत्यादिभिः ॥

कपर्दमुद्बद्धमहीनमूर्धरत्नांशुभिर्भासुरमुल्लसद्भिः ।

दधानमुच्चैस्तरमिद्धधातोः सुमेरुशृङ्गस्य समत्वमाप्तम् ॥ ९ ॥

तत्र कपर्देति ॥ किंभूतं शिवम् । उद्बद्धं भुजंगमरञ्जुभिर्द्वीकृतमुल्लसद्भिः
शोभमानैरत एवाहीनामिनाः स्वामिनस्तेषां वासुकिप्रभृतिमहासर्पाणां मूर्धसु शिरः-
सु यानि रत्नानि मणयस्तेषामंशुभिर्मयूखैर्भासुरं दीप्यमानम् ॥ “भञ्जभास-” इति
पुरच् ॥ उच्चैस्तरं महान्तं कपर्दं जटाजूटं दधानं विभ्रतम् ॥ “कपर्दोऽस्य जटा-
जूटः” इत्यमरः ॥ अत एव पुनः किंभूतम् । इद्धाः प्रवृद्धा धातवो गैरिकादयो
यत्र तथाभूतं यत्सुमेरोः स्वर्णाद्रेः शृङ्गं तस्य समत्वं सादृश्यमाप्तं प्राप्तम् ॥

विभ्राणमुत्तुङ्गर्तरंगमालां गङ्गां जटाजूटतटं भजन्तीम् ।

गौरीं तदुत्सङ्गजुषं हसन्तीमिव स्वफेनैः शरदभ्रशुभ्रैः ॥ १० ॥

विभ्राणमिति ॥ पुनः किंभूतम् । उत्तुङ्गोन्नतगामिनी । उत्प्लवनरीतिगामी-
नीत्यर्थः । तथाभूता तरङ्गमाला कङ्गोलपङ्क्तिर्यस्याः । जटाजूटस्य कपर्दस्य तटं

समीपभागे भजन्तीम् । तत्र स्थितामित्यर्थः । तथा शरदभ्रवच्छरत्कालिकमेघ-
च्छुभ्रैर्विशदैः स्वफेनैस्तस्य हरस्योत्सङ्गं श्रुपते सेवते ताम् । हराङ्गस्थितामित्यर्थः ।
गौरीं पार्वतीं हसन्तीमिवोपहास्यं कुर्वतीमिव । सापव्यप्रयुक्तमनःसंतापं हास्येन
स्फुटीकुर्याणामिवेत्युत्प्रेक्षा । गङ्गां विश्राणं दधानम् ॥

गङ्गातरंगप्रतिविम्बितैः स्वैर्वह्नुभवंतं शिरसा सुधांशुम् ।

चलन्मरीचिप्रचयैस्तुपारगैरैर्हिमद्योतितमुद्बहन्तम् ॥ ११ ॥

गङ्गेति ॥ पुनः किंभूतम् । गङ्गातरङ्गेषु जादवीकल्लोलेषु प्रतिविम्बितैः स्वै-
रात्मभिः । शरीरैरिति यावत् । वह्नुभवंतमनेकीभवन्तं सुधांशुं चन्द्रं शिरसा मू-
धोद्बहन्तं दधानम् । अत एव पुनः किंभूतम् । तुपारवचुहिनवह्नैरैः सितैः ॥
“गौरोऽरुणे सिते पीते” इति विश्वः ॥ चलन्तः मसरन्तो ये मरीचिप्रचयाः कि-
रणसंघातास्ते हिमद्योतितम् । द्योतते शोभते स द्योती । शोभावानित्यर्थः । तस्य
भावो द्योतिता । द्युतिरित्यर्थः । हिमवद्धिमसंघातवद्द्योतिता द्युतिर्यस्य तम् । पूर्वं
धवलाङ्गमप्यनेकचन्द्रशोभाभिरधिकधवलीभूतामित्यर्थः ॥

भालस्थले लोचनमेधैमानधामाधरीभूतरवीन्दुनेत्रम् ।

युगान्तकालोचितहव्यवाहं मीनध्वजश्लोपणमादधानम् ॥ १२ ॥

भालस्थल इति ॥ भालस्थले ललाटेऽथमानं वर्धमानं यद्धाम तेजस्तेन
निमित्तेनाधरीभूते परीभावमुपागते रवीन्दू एव नेत्रे यस्मात् । ताभ्यामधिकतेज-
स्कामित्यर्थः ॥ यद्वा । एधमानधाम अधरीभूतं चेति पदद्वयम् । तत्रैवं व्याख्येयम् ।
एधमानं वर्धमानं धाम तेजो यस्य । वर्धिष्णुतेजस्कामित्यर्थः ॥ तथोन्नतानतस्थान-
भेदेनाधरीभूते भालस्थनेनापेक्षया नीचैर्भूते रवीन्दू एव नेत्रे यस्य । तथा युगा-
न्तकाले मलयकाल उचितं परिचितं हव्यवाहमग्निरूपम् । मलयकालिकानलरूप-
मित्यर्थः । अत एव मीनध्वजस्य कामस्य श्लोपणं दाहकम् ॥ “गुप दाहे” ।
“कृत्पल्युद्यो बहुलम्” इति कर्त्तरि ल्युट् ॥ एवंभूतं लोचनमादधानं विश्राणमित्यर्थः ॥

महाहैरत्नाञ्चितयोरुदारं स्फुरत्प्रभामण्डलयोः समन्तात् ।

कर्णस्थिताभ्यां शशिभास्कराभ्यामुपासितं कुण्डलयोदललेन १३

महेति ॥ पुनः किंभूतम् ॥ महार्हाणि बहुमौल्यानि यानि रत्नानि मणयस्नैर-
क्षितयोः अक्षितयोरन एव समन्तात्मर्वत उदारमधिकं यथा म्यात्तया स्फुरन्ममर-
त्प्रभामण्डलं कान्तिवितानं ययोः । तथाभूतयोः रुण्डनयोः कर्णभूषणयोदललेन

कैतवेन कर्णयोः श्रवणयोः स्थिताभ्यामुपविष्टाभ्यां शशिभास्कराभ्यां चन्द्रमूर्त्याभ्यामुपासितं सेवितम् ॥ कुण्डलविषये कैतवात्सूर्याचन्द्रमसोरारोप्यमाणतात्ताद्व्यरूपकं कैतवापहृतश्रेत्युभयोः संघट्टिः ॥

स्वचक्षुष्या कण्ठिकयेव नीलमाणिक्यमय्या कुतुकेन गौर्याः ।

नीलस्य कण्ठस्य परिस्फुरन्त्या कान्त्या महत्या सुविराजमानम् ११

स्वचक्षुष्येति ॥ पुनः किंभूतम् । परिस्फुरन्त्या परितः प्रसरन्त्या नीलस्य श्यामस्य कण्ठस्यात्मगलस्य महत्या कान्त्या प्रभया सुतरां विराजमानं शोभमानम् । कयेवेत्युत्प्रेक्षते—कुतुकेन कौतुकेन सस्मितात्मीयकण्ठे वक्ष्या निहितया नीलमाणिक्यमय्या नीलरत्नविशेषप्रचुरया गौर्याः कण्ठिकयेव कण्ठभूषयेव ॥ “कण्ठिका कण्ठभूषणम्” इति मेदिनी ॥

कालार्दितानां त्रिदशासुराणां चितारजोभिः परिपाण्डुराङ्गम् ।

महन्महेभाजिनमुद्रताम्रप्रालेयशैलश्रियमुद्रहन्तम् ॥ १५ ॥

कालेति ॥ पुनः किंभूतम् । कालेनावसानकालिकमृत्युनार्दितानां पीडितानाम् । मृतानामिति यावत् । त्रिदशासुराणां देवदैसानां चिताया मृतमण्डपस्य रजोभिर्भस्मभिः परितः पाण्डुरं शुभ्रमङ्गं यस्य । विहितमृतमण्डपभस्मोद्धूलनमित्यर्थः ॥ इह देवानाममरत्वाभावो दुर्घटः । तत्र ज्ञानाभावेन निहितपदस्य कवेः प्रमाद इत्याहुः । केचित्पुनः “मनुजासुराणाम्” इति पाठान्तरं कल्पयन्ति । अथ यद्यपि कालार्दितानामिति विशेषणमुभयविशेष्यान्वयित्वेन द्वितीयविशेष्ये विवक्षितमप्यकालार्दितत्वविशेषणस्य व्यभिचारनियमने नियमनान्निषिद्धं भवति । तथापि प्रथमविशेष्ये लोकोपकारकतापक्षेऽपि व्यभिचारितार्थासंभवेन विशेषणानुपयोगात्संभवप्रयुक्तप्रधानभूतद्वितीयविशेष्यसंबन्धेन प्रथमविशेष्यान्वयित्वनिरासः । एवं चोपकार्यमनुजसहचरित्वेन लोकोपकारकतापक्षावलम्बेन च विवक्षितार्थस्याविवक्षितत्वात् । संहारकतापक्षे तु प्रायो गतिरन्वेपणीयेत्यलम् ॥ तथा महत्परिणाहि महेभस्य महतो गजस्याजिनं चर्म परिदधानमिति पूर्वेण संबन्धः । अत एवोद्गतमुदितमभ्रं मेघो यत्र स चासौ प्रालेयशैलो हिमवांस्तस्य श्रियं शोभामुद्रहन्तं दधानम् ॥ निदर्शनालंकारः ॥

पाणिस्थितब्रह्मकपालपात्रं वैकुण्ठभाजापि निषेव्यमाणम् ।

नैरास्थिखण्डाभरणं रणान्तमूलं त्रिशूलं कलयन्तमुच्चैः ॥ १६ ॥

१ सुवक्ष्या, २ गौर्या, ३ च विराजमानम्, ४ परिपाण्डुराङ्गम्, ५ उन्नत, ६ वैकुण्ठककालकालकायम्, ७ मुरास्थिखण्डाभरणम्, मुरास्थिखण्डाभरणम्,

पाणीति ॥ पुनः किंभूतम् । पाणी स्थितं ब्रह्मकपालमेव पात्रं यस्य । पाणि-
ना ब्रह्मकरोटीपात्रं विभ्राणमित्यर्थः । पुनः किंभूतम् । वैकुण्ठभाजापि हरिणापि
निपेक्ष्यमाणम् ॥ सेवनमत्र कदाचित्कं नित्यदानीं तनमेव त्रयाणामभेदस्यैवेष्टार्थ-
करत्वात् । एकैव मूर्तिरिति सप्तमसर्गे किरिति भावः । हरापेक्षया हरेरपि लघु-
त्वसंभावनया संभवत्येव कदाचित्सेवनम् ॥ तथा नराणामस्थित्वण्डान्येवाभर-
णानि यस्य । हिंसाकालसंलग्नस्वशूलत्रितयासिर्कामित्यर्थः । तथा रणे योऽन्तो
स्ति पूर्णामवसानं तस्य मूलं कारणम् ॥ “मूलं कारणमूल्ययोः” इति मेदिनी ॥
उच्चैर्महद्भिश्च शूलमायुधविशेषं कलयन्तं दधानम् ॥

पुरातनीं ब्रह्मकपालमालां कण्ठे वहन्तं पुनराश्वसन्तीम् ।

उद्गीतवेदां मुकुटेन्दुवर्षत्सुधाभरौघाद्भवत्संज्ञाम् ॥ १७ ॥

पुरातनीमिति ॥ पुनः किंभूतम् । मुकुटे य इन्दुश्चन्द्रस्तस्माद्वर्षन्गलन्यः सु-
धाभरौघोऽमृतममृहप्रवाहस्तत्र य आप्लवः स्नानं तेन निमित्तेन लब्धसंज्ञां प्राप्तये-
तनामत एवाश्वसन्तीमुज्जीवन्तीम् । अत एव पुनर्भूयोऽप्युद्गीतवेदां पठितश्रुतिकाम् ।
ब्रह्मत्वादिति भावः । पुरातनीं प्राक्तनीम् ॥ “सायंचिरम्—” इत्यादिना
पुराण्यया दृष्टुर्दी । दित्वान्डीष ॥ ब्रह्मकपालानां मालां स्रजं कण्ठे गले
वहन्तम् । दधानमित्यर्थः ॥

सलीलमङ्गस्थितया गिरीन्द्रपुत्र्या नवाष्टापदवैलिभासा ।

विराजमानं शरदभ्रखण्डं परिस्फुरन्त्याचिररोचिषेव ॥ १८ ॥

सलीलमिति ॥ पुनः किंभूतम् ॥ नवं यदष्टापदं हेम ॥ “हेमन्यष्टापदं वरे”
इति मेदिनी ॥ तस्य वल्ली लता ॥ “वल्ली तु घर्नातर्लता” इत्यमरः ॥ प्रकृत्या
तु वल्लिशब्दस्य ऋस्वत्वमेव । “कृदिकारादङ्गिनः” इति दीर्घत्वम् ॥ तस्या
भा इव भा यस्याः । तद्वच्छोभमानयेत्यर्थः । तथा सलीले मन्त्रीदमङ्गाश्चिन्तयाद्मा-
रुदया गिरीन्द्रपुत्र्या हिमालयकन्यया परितः स्फुरन्त्या प्रमरन्त्याचिररोचिषा
चलप्रभया विद्युता शरदभ्रस्य शरत्कालिकमेयस्य खण्डं शकलामिव विराजमानं
शोभमानम् । महेश्वरस्य शुभ्रत्वं भस्मोदलनादिति विवेचनीयम् । खण्डोपम्यं
च शुभ्रत्वमाप्रताप्येण न विरुध्यते ॥

दृप्तान्यकप्राणहरं पिनाकं मेहासुरस्त्रीविधेवत्वहेतुम् ।

करेण गृह्णन्तर्मगृह्यमन्यैः पुरास्मरहोषणकलिकारम् ॥ १९ ॥

दृष्टेति ॥ दृष्टोऽभिमानो योऽन्धकोऽमुरस्तस्य प्राणानां हरमपहारकम् ।
 क्षननसाधनमित्यर्थः । तथा महासुराद्यिपुरादयस्तेषां याः स्त्रियस्त्रागां वि-
 वैधव्यम् । मृतभर्तृकत्वमिति यावत् । तस्य हेतुं कारणम् । महासुराविनाशकमिव
 तथा पुरा पूर्वं स्मरस्य कामस्य श्लोषणं दाहं केल्यानायागेन करोतीति तथा । अ-
 शिवातिरिक्तरगृहं गृहीतुमशक्यं पिनाकं धनुः करेण पाणिना गृह्णन्तं दधानः

भद्रासनं काञ्चनपादपीठं महार्हमाणिक्यविभङ्गिचित्रम् ।

अधिष्ठितं चन्द्रमरीचिगौरैरुद्दीज्यमानं चमरैर्गणाभ्याम् ॥२०॥

भद्रासनमिति ॥ महार्हाणां बहुमूल्यानां माणिक्यानां विभङ्गिभी रचना-
 भिश्चित्रं विचित्रम् । भद्रं शुभमासनं पट्टादिनिर्मितं यत्र तादृशम् ॥ चम्रन्तमिति
 पदमध्याहार्यं भद्रासनमासनविशेषमिति केचिद्व्याचक्षते । तच्चध्याहारदोषाचो-
 गाभ्याससमयाभावेन तदसंभवाचोपक्षणीयमिति ॥ काञ्चनपादपीठं सौवर्णसिंहा-
 सनमधिष्ठितम् । तत्रोपविष्टमित्यर्थः ॥ “ अधिशीङ्स्थासाम्—” इति कर्मत्वम् ॥
 पुनश्च । चन्द्रमरीचिवद्गौरैर्विशदैश्चमरैः कृत्वा गणाभ्यां कर्तृभ्यामुद्दीज्यमानं मेघ-
 मानम् ॥ कर्तृद्वित्वे चमरबहुत्वं प्रतिक्षणनूतनग्रहणात्संगमनीयम् ॥

शस्त्रास्त्रविद्याभ्यसनैकैसक्ते सविस्मयैरेत्य गणैः सुदृष्टे ।

नीराज्यमाने स्फटिकाचलेन सानन्दनिर्दिष्टदृशं कुमारे ॥२१॥

शस्त्रास्त्रेति ॥ शस्त्राणि धनुरादीनि । अस्त्राणि मोहनादीनि । तान्ये-
 विद्यास्तासामभ्यसन एवैकं केवलं सक्तेऽनुरक्ते । तथा गणैः प्रमथप्रभृतिभिर्य-
 तत्समीपं प्राप्य सविस्मयैः साश्चर्यैः सद्भिः सुतरां दृष्टे । साभिलाषमवलोकित-
 इत्यर्थः । तथा स्फटिकाचलेन कैलासेन । जङ्गमात्मकेन सतेति शेषः । नीराज्य-
 माने । आर्तिव्येनेति शेषः । एवंभूते कुमारे पुत्रे सानन्दं सामोदं निर्दिष्टा संनि-
 हिता दृग्दृष्टिर्न तम् । सानन्दतया कुमारमवलोकयन्तमित्यर्थः ॥

तथाविधं शैलसुताधिनाथं पुलोमपुत्रीदयितो निरीक्ष्य ।

आसीत्क्षणं क्षोभपरो नु कस्य मनो न हि क्षुभ्यति धामधाम्नि २२

तथाविधमिति ॥ पुलोमपुत्री पुलोमजा । शचीति यावत् ॥ “ पुलोमजा
 शचीन्द्राणी ” इत्यमरः ॥ तस्या दयितः प्रियः पुरंदरः । तथाविधं पूर्वोक्तवि-
 शेषणविशिष्टं शैलसुतायाः पार्वत्या अधिनाथं महेश्वरं निरीक्ष्य क्षणं मुहूर्तं क्षोभं
 चित्तसंचलने पर आसक्तः संचलनेन व्याकुल आसीत् ॥ ननु महेश्वरदर्शनेन

कथं व्याकुल आसीदित्यर्थान्तरं न्यस्यति—हि यतः । धामधाम्नि तेजोराशौ
कस्य मनश्चेतो न क्षुभ्यति क्षोभं प्राप्नोति । अपि तु सर्वस्यापीत्यर्थः ॥

विकस्वराम्भोजवनश्रिया तं दृशां सहस्रेण निरीक्षमाणः ।

रोमालिभिः स्वर्गपतिर्वभासे पुष्पोत्कराकीर्ण इवाग्नशाखी ॥ २३ ॥

विकस्वरेति ॥ स्वर्गपतिर्महेन्द्रः । विकस्वराणां प्रफुल्लानामम्भोजानां कम-
लानां वनस्य श्रीरिव श्रीः शोभा यस्य तथाभूतेन दृशां नेत्राणां सहस्रेण तं
महेश्वरं निरीक्षमाणो विलोकमानः सन् । रोमणामालिभिः समूर्ध्वनिमित्तैः पुष्पा-
णामुत्करेण समूढेनाकीर्ण आसमन्ताद्व्याप्त आग्नशाख्याग्नवृक्ष इव वभासे शु-
शुभे ॥ उपमालंकारः ॥

दृष्ट्वा सहस्रेण दृशां महेशमभूत्कृतार्थोऽतितरां महेन्द्रः ।

सर्वाङ्गजातं तदथो विरूपमिव प्रियाकोपकरं विवेद ॥ २४ ॥

दृष्ट्वेति ॥ दृशां सहस्रेण महेशं शिवं दृष्ट्वा महेन्द्र इन्द्रोऽतितरामतिशयं कृ-
तार्थः कृतकृत्योऽभूत् । अथोऽनन्तरं तन्मर्वाङ्गजातं सर्वेष्वङ्गेषु भूतं विरूपं रोमा-
ञ्जनितविरूप्यं प्रियायाः शच्याः कोपकरं क्रोधविधायीव विवेद जज्ञे । सप्तरी-
संयन्धजनितत्वशङ्काकुलत्वादिनि भावः ॥

ततः कुमारं कनकाद्रिसारं पुरंदरः प्रेक्ष्य धृतास्त्रशस्त्रम् ।

महेश्वरोपान्तिकवर्तमानं शत्रोर्जयाशां मनसा ववन्ध ॥ २५ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरम् । पुरंदर इन्द्रः कनकाद्रेः सुमेरोः सार इव सारो
वीर्यं यस्य तम् । महावलीयार्मामयर्थः । अत एव धृतान्यस्त्राणि शस्त्राणि च
येन । तथा महेश्वरस्य पितृरुपान्तिके गमीपे वर्तमानं तिष्ठन्तं कुमारं प्रेक्ष्य विलो-
पय शत्रोस्तारकस्य जय आशां मनसा ववन्ध धृतवान् । एवंभूतोऽयं कुमारो
मच्छूक्ष्मेप्पत्येवेति पुरंदरस्य प्रतीतिरभूदित्यर्थः ॥

अथ युग्मेनाह—

श्रीनीलकण्ठ शुपतिः पुरोऽस्ति त्वयि प्रणामावसरं प्रेतीच्छन् ।

सैहस्वनेत्रेऽत्र भव त्रिनेत्र दृष्ट्वा प्रसादप्रेङ्गुणो महेश ॥ २६ ॥

- १ निरीक्षमाणः २ सर्वाङ्गजो गुपतिः ३ सर्वाङ्गजं गुपतिः ४ अग्रगामी ५ सत्त्वं तेन शक्तः ६ सर्वाङ्गजाते विकल्पः ७ सर्वाङ्गजातेऽवलम्बः ८ विदितम् ९ पुरा १० विदितान्तरम् ११ प्रियाकोपकरः १२ तत्र १३ य एव दृष्टुम् १४ मनीषन् १५ सहस्रेनेत्रोऽत्र भव त्रिनेत्रः १६ सहस्रेनेत्रं नमस् त्रिनेत्रम् १७ दृष्ट्वा १८ मन्त्रः १९ महेशः

इति प्रवद्धाञ्जलिरेत्य नन्दी निधाय कक्षामभि हेमवेत्रम् ।

प्रसादपात्रं पुरतो भविष्णुरथ स्मरारातिमुवाच वाचम् ॥२७॥

श्रीति । इतीति ॥ अथ नन्दी गणः पुरतः सर्वेभ्योऽग्रगामितयेन्द्राधिष्ठितकक्षामारभ्य महेश्वराधिष्ठितमन्दिरपर्यन्तमहंपूर्विकया । बहुविधगणगणसुरगणावृते मध्यगतदेशेऽहंपूर्विकावलम्बेनेति तात्पर्यार्थः । प्रसादस्येन्द्रागमनिवेदनामुदन्धेनान्धकारिणा दत्तपारितोषिकरूपस्य पात्रं योग्यो भविष्णुर्भवितुमिच्छुः सन्नेत्य । अन्तरिति शेषः । तथा कक्षां द्वारमभि संमुखं हेमवेत्रं सौवर्ण्यपट्टिकां निधाय संस्थाप्य । इयं वेत्रधारिणीरीतिर्वर्णिता । प्रवद्धाञ्जलिः सन्स्मरारातिं महेश्वरम् । भोः श्रीयुक्तनीलकण्ठ मत्पार्वतीकमहेश्वर । गुपतिरिन्द्रंस्तथि भवति प्रणामावसरं प्रणतिसमयं प्रतीच्छन्प्रतीक्षमाणः पुरोऽग्रेऽस्ति विद्यते । महेश्वरः णिनंसुः सन्बहिरास्त इत्यर्थः । अतो हे त्रिनेत्र भो महेश । अत्र पुरोवर्तिनि सहस्रनेत्र इन्द्रे दृष्ट्या दर्शनेन प्रसादप्रगुणः प्रसादविधानानुकूलो भव । आत्मीयदर्शनरूपं प्रसादं तदुपरि कुर्वित्यर्थः । इत्येवंभूतां वाचमुवाचोक्तवान् ॥

पुरा सुरेन्द्रं सुरसंघसेव्यं त्रिलोकसेव्यस्त्रिपुरासुरारिः ।

प्रीत्या सुधासारनिधारिणेव ततोऽनुजग्राह विलोकनेन ॥२८॥

पुरेति ॥ ततोऽनन्तरं निवेदनानन्तरं त्रिलोकसेव्यस्त्रिलोक्यपूजनीयस्त्रिपुरासुरारिः शत्रुमहेश्वरः सुरसंघेन देवसमूहेन सेव्यं पूज्यं सुरेन्द्रमिन्द्रं पुरा प्रथमं प्रीत्या निमित्तेन सुधामारम् । अमृततुल्यमित्यर्थः । निधारयति नितरां धारां धारारूपं करोति ॥ “ तत्करोति ” इति करोत्यर्थे णिच् ॥ सुधासारधारां वर्पितेत्यर्थः । एवंभूतेनेव विलोकनेन दर्शनेनानुजग्राह । तदुपर्यनुग्रहमकार्षीदित्यर्थः । स्वामिनां प्रसादपूर्वकमवलोकनमेव भृत्यानामुपरि महाननुग्रह इति भावः ॥

किरीटकोटिच्युतपारिजातपुष्पोत्करेणानमितेन मूर्ध्ना ।

स्वैर्गकवन्द्यो जेगदेकवन्द्यं तं देवदेवं प्रणनाम देवः ॥ २९ ॥

किरीटेति ॥ स्वर्ग एवंकं केवलं वन्द्यो नमस्करणीयो देव इन्द्रः । आनमितेनात एव किरीटकोट्याश्च्युतोऽधःपतितः पारिजातपुष्पाणां मन्दारकुमुमानामुन्करः समूहो यस्मात्तथाभूतेन मूर्ध्ना शिरसा जगतामेकमेव वन्द्यं नमस्करणी-

१ हेमदण्डम्, २ भविष्णुमन्त्रान्धकाराणि, ३ भविष्णुरधिष्ठातातिम, ४ मृदा, ५ अमृतारिम्, ६ त्रिलोकसेनः, ७ त्रिलोकसेनः, ८ गुणधारिसारिणी, ९ सुधासारधाराणि, १० पृथगेव भक्त्या, ११ सर्वादिभ्यः, १२ यणदेकदेव ननाम देवः स सहस्रनेत्रः

यम् । एतत्सदृशो जगतां चन्द्यतयान्यो न विद्यत इत्यर्थः । तं देवदेवं महेश्वरं प्रणनाम नमश्चक्रे ॥

अनेकलोकैकनमस्क्रियार्हं महेश्वरं तं त्रिदेशेश्वरः सः ।

भक्त्या नमस्कृत्य कृतार्थतायाः पात्रं पवित्रं परमं बभूव ॥ ३० ॥

अनेकेति ॥ स त्रिदेशेश्वर इन्द्रो भक्त्या । भक्तिपूर्वकमित्यर्थः । अनेके त्रयो ये लोकैकस्तेषामेक एव नमस्क्रियार्यामर्ह उचितस्तथोक्तं तं महेश्वरं नमस्कृत्य ॥ “उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वह्नीयमी” इत्युक्तोद्धृतीया । परममन्यन्तं पवित्रं विशदं कृतार्थतायाः कृतकृत्यत्वस्य पात्रं स्थानं बभूव । महेन्द्रो महेश्वरं प्रणम्य कृतकृत्योऽभूदित्यर्थः ॥

सुभाक्तिभाजामधि पादपीठं प्रान्तक्षितिं नम्रतरैः शिरोभिः ।

ततः प्रणेषुः पुरतो गणाणां गणाः सुराणां क्रमतः पुरारिम् ॥ ३१ ॥

सुभक्षिति ॥ ततोऽनन्तरम् । सुभाक्तिं भर्जान्त तेषाम् ॥ “भजो ण्विः” इति ण्विः ॥ सुराणामिन्द्रातिरिक्तानां गुराणां गणाः । गणानां प्रथमभृतीनां पुरतोऽग्रं । अनेन मर्यादातिरिक्तकारणस्य द्वाविधेयत्वमुक्तम् । पादपीठस्य चरणाधारपीठविशेषस्य प्रान्तक्षितिमपीषधामन्तामध्यापकृत्य । आधारभूतां कृन्त्येव्यर्थः ॥ अत्राधिगच्छेनाधिकरणमाधारः । स र्वापक्षर्यपकः । अव्ययानामाकर्तृगणन्यादधिगच्छोऽत्राधिकरणपर्यायोऽव्ययम् । अन्यथामन्तत्वमन्वेषणीयम् ॥ नम्रतरैः शिरोभिः पुरारिं महेश्वरं प्रमत्तः क्रमेण प्रणमुनमधश्च ॥

गणोपनीति प्रभुणोपदिष्टः शुभात्मने हेममये पुरस्तात् ।

प्रापोपविश्य प्रमुदं सुरेन्द्रः प्रभुप्रसादो हि मुदे न कस्य ॥ ३२ ॥

गणेति ॥ सुरेन्द्रः । गणेन केनाचदुपनीति । प्रशुभात्मनेनात्र शेषः । तथा हेममये सुवर्णमये शुभात्मने प्रभुणा गणोपादिष्ट आरोहमाह्वयः सन् । पृथ्गान्वभोग्रतः पुरोपाविश्य स्थित्वा प्रहृष्टां मुदं त्वं प्राप । तथा हि । प्रभुप्रसादः प्रभुवर्तुवोऽनुग्रहः कस्यानुगम्य मुदे मीन्ये न भर्ता । अपि तु सर्वस्यासीति वाक्ये व्याख्येयम् ॥

क्रमेण चान्येऽपि विलोकनेन संभाविताः सम्मिलनीश्वरेण ।

उपाविशंस्तोपविशेयमाता दृग्गोचरे तस्य सुैगः समग्राः ॥ ३३ ॥

१ विरहितः २ एतत्सदृशः ३ एतत्सदृशः ४ एतत्सदृशः ५ एतत्सदृशः ६ एतत्सदृशः ७ एतत्सदृशः ८ एतत्सदृशः ९ एतत्सदृशः १० एतत्सदृशः ११ एतत्सदृशः १२ एतत्सदृशः १३ एतत्सदृशः १४ एतत्सदृशः १५ एतत्सदृशः १६ एतत्सदृशः १७ एतत्सदृशः १८ एतत्सदृशः १९ एतत्सदृशः २० एतत्सदृशः २१ एतत्सदृशः २२ एतत्सदृशः २३ एतत्सदृशः २४ एतत्सदृशः २५ एतत्सदृशः २६ एतत्सदृशः २७ एतत्सदृशः २८ एतत्सदृशः २९ एतत्सदृशः ३० एतत्सदृशः ३१ एतत्सदृशः ३२ एतत्सदृशः ३३ एतत्सदृशः ३४ एतत्सदृशः ३५ एतत्सदृशः ३६ एतत्सदृशः ३७ एतत्सदृशः ३८ एतत्सदृशः ३९ एतत्सदृशः ४० एतत्सदृशः ४१ एतत्सदृशः ४२ एतत्सदृशः ४३ एतत्सदृशः ४४ एतत्सदृशः ४५ एतत्सदृशः ४६ एतत्सदृशः ४७ एतत्सदृशः ४८ एतत्सदृशः ४९ एतत्सदृशः ५० एतत्सदृशः ५१ एतत्सदृशः ५२ एतत्सदृशः ५३ एतत्सदृशः ५४ एतत्सदृशः ५५ एतत्सदृशः ५६ एतत्सदृशः ५७ एतत्सदृशः ५८ एतत्सदृशः ५९ एतत्सदृशः ६० एतत्सदृशः ६१ एतत्सदृशः ६२ एतत्सदृशः ६३ एतत्सदृशः ६४ एतत्सदृशः ६५ एतत्सदृशः ६६ एतत्सदृशः ६७ एतत्सदृशः ६८ एतत्सदृशः ६९ एतत्सदृशः ७० एतत्सदृशः ७१ एतत्सदृशः ७२ एतत्सदृशः ७३ एतत्सदृशः ७४ एतत्सदृशः ७५ एतत्सदृशः ७६ एतत्सदृशः ७७ एतत्सदृशः ७८ एतत्सदृशः ७९ एतत्सदृशः ८० एतत्सदृशः ८१ एतत्सदृशः ८२ एतत्सदृशः ८३ एतत्सदृशः ८४ एतत्सदृशः ८५ एतत्सदृशः ८६ एतत्सदृशः ८७ एतत्सदृशः ८८ एतत्सदृशः ८९ एतत्सदृशः ९० एतत्सदृशः ९१ एतत्सदृशः ९२ एतत्सदृशः ९३ एतत्सदृशः ९४ एतत्सदृशः ९५ एतत्सदृशः ९६ एतत्सदृशः ९७ एतत्सदृशः ९८ एतत्सदृशः ९९ एतत्सदृशः १००

क्रमेणेति ॥ ईश्वरेण महेश्वरेण क्रमेणानुक्रमतोऽन्येऽपि च समग्राः सुताः
सस्मितं सप्रसादव्यञ्जकहासं यथातथा विलोकनेन संभाविता आहता अन एव
तोपविशेषं मंतोपाधिवयमाप्ताः माप्ताः सन्तस्तस्य प्रभादेगोचरे दृष्टव्यपदः
पाविशंस्तस्युः । यथा युगपदेव भगवान्सर्वानवलोकयेत्तथैव सर्वं तस्युरित्यर्थः ॥

अथाह देवो बलवैरिमुख्यान्नीर्वाणवर्गान्करुणार्द्रचेताः ।

कृताञ्जलीकाननसुराभिभूतान्ध्वंस्तथियः श्रान्तमुखानवेक्ष्य ॥३१॥

अथेति ॥ अथ देवो हरो बलवैरीन्द्रः स मुख्यो येषु तथाभूतान्नीर्वाण-
गन्धिवसमूहान् । असुरेण तारकेणाभिभूताजितानत एव ध्वस्तथियो नष्टरक्षी-
कानत एव श्रान्तं खिन्नं मुखं येषाम् । नष्टमुखतेजस इत्यर्थः । अत एव कष्ट-
निवृत्त्यर्थं कृतोऽलिर्यस्तानवेक्ष्य दृष्ट्वा करुणयार्द्रं स्निग्धं चेतो यस्य तथाभूतः
सन्नाहोवाच ॥

अहो वतानन्तपराक्रमाणां दिवौकसो वीरवरायुधानाम् ।

हिमोदचिन्दुग्लपितस्य किं वः पद्मस्य दैन्यं दधते मुखानि ॥३२॥

अहो इति ॥ अहोशब्दोऽत्र हे शब्दपर्यायः । हे दिवौकसो देवाः । अनन्त-
पराक्रमाणां पारविक्रमाणां । तथा वीरान्वृणतेऽभिलपन्ति । वीरहस्तनिर्गमि-
पाशालीनीत्यर्थः । एवंभूतान्यायुधानि येषां तथाभूतानां वो युष्माकं सुतानि
हिमस्य यदुदमुदकं तस्य यो चिन्दुस्तेन ग्लपितस्य क्षीणहर्षोऽकृतस्य ॥ “उदकस्यो-
दः संज्ञायाम्” इत्युदादेशः ॥ तथाभूतस्य पद्मस्य दैन्यं दीनतां किं कुतो दधते
विभ्रति । यूयं कुतः कारणतो भ्रष्टलक्ष्मीका इति प्रश्नाशयः ॥

स्वर्गौकसः स्वर्गपरिच्युताः किं स्वपुण्यराशौ सुमहत्तमेऽपि ।

चिह्नं चिरोढं न तु यूयमेते निजाधिपत्यस्य परित्यजध्वम् ॥३३॥

स्वर्गौकस इति ॥ हे स्वर्गौकसः । स्वपुण्यराशौ स्वर्गप्राप्तिनिमित्तपुण्य-
व्रजे सुतरां महत्तमेऽपि । अक्षयेऽपीत्यर्थः । किं कुतः स्वर्गपरिच्युताः स्वस्या-
नभ्रष्टाः । भ्रंशे किं कारणमिति प्रश्नाशयः । अथ चाश्वासयति—एते यूयं चिरादं
बहुकालमूढं निजाधिपत्यस्य स्वीयस्वामितायाश्चिह्नं छत्रचामरादि तु न परित्य-
जध्वं प्रा परित्यजत ॥ विध्यर्थे लोट् । त्यजध्वमित्यात्मनेपदं चिन्त्यम् ॥

१ मुष्णान् २ असुरेभिभूतान् ३ ध्वस्तमिमान् ४ शीर्गेमुत्तान् ५ दिवौकसाणां
६ सुपुण्यराशौ

दिवौकसो देवगृहं विहाय मनुष्यसाधारणतामवाप्ताः ।

यूयं कुतः कारणतश्चरध्वं मंहीतले मानभृतो महान्तः ॥ ३७ ॥

दिवौकस इति ॥ हे दिवौकसः । महान्तोऽत एव मानभृतो मनस्विनो यूयं
कुतः कारणतः कारणादेवगृहं स्वर्गं विहाय परित्यज्य मनुष्यसाधारणतां मानवसा-
म्यमवाप्ताः सन्तो महीतले चरध्वम् ॥ संप्रश्ने लोट् । अत्राप्यात्मनेपदं चिन्त्यम् ॥

अनन्यसाधारणसिद्धमुच्चैस्तैर्देवतं धाम निकामरम्यम् ।

कस्मादकस्मान्निरिगोद्भवञ्चश्चिरार्जितं पुण्यमिर्वापचारात् ॥ ३८ ॥

अनन्येति ॥ हे देवाः । अन्यसाधारणेनान्यदीयदेशतुल्यत्वेन मिद्धं माधि-
तम् । रचितमित्यर्थः । तत्र भवतीति तथोक्तमत्र एव निकामं बहु रम्यं मनोह-
रमुद्यमहत्तन्मिद्धं देवतं धाम स्वर्गमकस्मान्महर्मेव कस्माद्धेतोः । भवद्भयोऽप-
चारान्पापाद्धेतोश्चिरार्जितं बहुकालेन संपादितं पुण्यामिव निरगान्निरगतम् । “ तु-
ल्यां पापान् स्थल कर्म जाते राहिले ” इति लोकोक्तिगीतगुणध्या ॥

दिवौकसो वो हृदयस्य कस्मान्धाविधं धैर्यमहार्यमार्याः ।

अगादगाधस्य जलाशयस्य ग्रीष्मातितापादिवशादिवाम्भः ३९

दिवौकस इति ॥ हे दिवौकसो हे आर्याः । तेषां विधं नादृशमहार्यमनिर्य-
पनीयं वो युष्माकं हृदयस्य मनसो धैर्यं कस्माद्धेतोर्ग्रीष्मेण योऽतनापादिः संता-
पादिस्तस्य वशाद्धेतोः । अगाधस्य जलाशयस्याम्भ इव । अगादनशब्दः । अन्यत्र
शुष्यतीत्यर्थः । धैर्यं न हेर्यामिति भावः ॥

संमतिं स्वयमेव भर्षानामित्तं दर्शयान्—

सुराः सुराधीशपुरःसराणां सैमीपुषां चः सममातुराणाम् ।

तद्देत लोकत्रयजित्वरात्किं मेहासुगन्तामृतो विरुद्धम् ॥ ४० ॥

सुरा इति ॥ हे सुराः । तत्सम्मादातुराणामत्र एव समं गतं सैमीपुषामाग-
तानां तथा सुराधीशपुषासराणां मिन्द्रमुषानां वो युष्माकं लोकत्रयजित्वराग-

१ विरुद्धम्, २ सारथी, ३ सैमीपुषाः, ४ समानजनाः, ५ सुराधेयः, ६ देवः, ७ निरामयः, ८ निरामयः, ९ समानः, १० समानः, ११ सुराधेयः, १२ सुराधेयः, १३ सुराधेयः, १४ सुराधेयः, १५ सुराधेयः, १६ सुराधेयः, १७ सुराधेयः, १८ सुराधेयः, १९ सुराधेयः, २० सुराधेयः, २१ सुराधेयः, २२ सुराधेयः, २३ सुराधेयः, २४ सुराधेयः, २५ सुराधेयः, २६ सुराधेयः, २७ सुराधेयः, २८ सुराधेयः, २९ सुराधेयः, ३० सुराधेयः, ३१ सुराधेयः, ३२ सुराधेयः, ३३ सुराधेयः, ३४ सुराधेयः, ३५ सुराधेयः, ३६ सुराधेयः, ३७ सुराधेयः, ३८ सुराधेयः, ३९ सुराधेयः, ४० सुराधेयः, ४१ सुराधेयः, ४२ सुराधेयः, ४३ सुराधेयः, ४४ सुराधेयः, ४५ सुराधेयः, ४६ सुराधेयः, ४७ सुराधेयः, ४८ सुराधेयः, ४९ सुराधेयः, ५० सुराधेयः, ५१ सुराधेयः, ५२ सुराधेयः, ५३ सुराधेयः, ५४ सुराधेयः, ५५ सुराधेयः, ५६ सुराधेयः, ५७ सुराधेयः, ५८ सुराधेयः, ५९ सुराधेयः, ६० सुराधेयः, ६१ सुराधेयः, ६२ सुराधेयः, ६३ सुराधेयः, ६४ सुराधेयः, ६५ सुराधेयः, ६६ सुराधेयः, ६७ सुराधेयः, ६८ सुराधेयः, ६९ सुराधेयः, ७० सुराधेयः, ७१ सुराधेयः, ७२ सुराधेयः, ७३ सुराधेयः, ७४ सुराधेयः, ७५ सुराधेयः, ७६ सुराधेयः, ७७ सुराधेयः, ७८ सुराधेयः, ७९ सुराधेयः, ८० सुराधेयः, ८१ सुराधेयः, ८२ सुराधेयः, ८३ सुराधेयः, ८४ सुराधेयः, ८५ सुराधेयः, ८६ सुराधेयः, ८७ सुराधेयः, ८८ सुराधेयः, ८९ सुराधेयः, ९० सुराधेयः, ९१ सुराधेयः, ९२ सुराधेयः, ९३ सुराधेयः, ९४ सुराधेयः, ९५ सुराधेयः, ९६ सुराधेयः, ९७ सुराधेयः, ९८ सुराधेयः, ९९ सुराधेयः, १०० सुराधेयः.

त्रैलोक्यजेतुस्तारकतस्तारकसंशकान्महासुरादिरुद्धं वैरं किम् । स
मिति मशः । वृत वदत ॥

पराभवं तस्य महासुरस्य 'निपेदुमेकोऽहमलंभविप
दावानललोपविपत्तिमन्यो महाम्बुदात्किं हरते वना
पराभवमिति ॥ भो देवाः । तस्य महासुरस्य तारकस्य तत्कर्तृ
र्तृकर्मणोः " इति कर्तारि पृष्टी ॥ पराभवं पराजयम् । अर्थाद्यौष्माकी
निपेदुं निवारयितुमहमेक एवालंभविष्णुः । समर्थोऽस्मीत्यर्थः । तथा
नां संवन्धिर्नो दावानलस्य दावानलकर्तृको यः शोपो दाहः स एव
महाम्बुदान्महतो मेघादन्योऽपरः ॥ " अन्यारात् " इत्यादिना पञ्चमी
किम् । अपि तु नैवेति काका व्याख्येयम् ॥

इतीरिते मन्मथमर्दनेन सुराः सुरेन्द्रप्रमुखा मुखेषु ।
सान्द्रप्रमोदाश्रुतरंगितेषु दधुः श्रियं सत्वरमाश्वसन्तः ॥ ४२ ॥
इतीति ॥ मन्मथमर्दनेन महेश्वरेण इतीत्यमीरित उक्ते सति सुरेन्द्रप्रमु
सुरा देवा आश्वसन्तो विश्वसन्तः सन्तः । उज्जीवन्त इति यावत् । सान्द्राणि
धनानि यानि प्रमोदाश्रूण्यानन्दवाष्पाणि तैस्तरंगितेषु तरंगयुक्तेषु मुखेषु सत्
शीघ्रम् । महेश्वरवाक्यस्याख्यानन्दहेतुत्वाच्छेद्यम् । श्रियं शोभां दधुर्वभुः ॥
ततो गिरीशस्य गिरां विरामे जगाद लब्धेऽवसरे सुरेन्द्रः ।

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं गिरीशस्य हरस्य गिरां वाचां विरामे सति लब्धे
प्राप्तेऽवसरे समये सुरेन्द्र इन्द्रो जगादोवाच । तथा हि । अवसरे काले प्रयुक्ताः
प्रेरिताः । उक्ता इति यावत् । वाचो गिरः फलेनाविष्टः पूर्णो यो महोदयो म-
हर्दिसस्यै तदर्थं भवन्ति ध्रुवम् ॥ क्रियाग्रहणात्संप्रदानत्वम् । तादर्थ्यं वा चतुर्थी ॥
ज्ञानप्रदीपेन तमोपहेनाविन्श्वरेणास्वलितप्रभेण ।

भूतं भवन्नावि च यच्च किंचित्सर्वज्ञ सर्वं तव गोचरं तत् ॥ ४३ ॥
ज्ञानेति ॥ हे सर्वज्ञ । तमोपहेनाज्ञानदन्त्राविन्श्वरेणाज्ञयेनास्वलितप्रभेणा-
स्वलितकान्तिना । अनेन विशेषणेनामन्दकान्तिर्न हि बोद्धव्यम् । अतो न पी-
नरुत्तयम् । तथाभूतेन ज्ञानप्रदीपेनात्मज्ञानरूपदीपकेन भूतं व्यतीतं भवद्वर्तमानं

भावि भविष्यच्च यत्किञ्चित्तत्सर्वमेव तव गोचरं ज्ञानविषयम् । अस्तीत्यर्थः ।
आत्मज्ञानेन त्रैकालिकस्यापि कर्मादिकस्य ज्ञातासीति भावः ॥

दुर्वारदोरुद्यमदुःसहेन यत्तारकेणामरघस्मरेण ।

तैदीशतामाप्तवता निरस्ता वयं दिवोऽमी वेद किं न वेत्सि ४५

दुर्वारेति ॥ हे भगवन् । दुर्वारो दुर्धर्षणीयो यो दोरुद्यमो भुजदण्डचलं तेन
कारणेन दुःसहेनात एवामराणां देवानां घस्मरेण वधकेन ॥ “घस्मरो वधके-
ऽपि च” इति मेदिनी ॥ “स्रघस्यदः वमरच्” इति वमरचप्रत्ययः ॥ ईशतां
स्वर्गाधीशतामाप्तवता तारकेणामी वयं दिवः स्वर्गसकाशाद्यन्निरस्ता निष्क्रामिता-
स्तन्न वेत्सि किम् । अपि तु वेत्सेव । वद ॥ वाक्यार्थः कर्म ॥

विधेरमोघं सँ वरप्रसादमासाद्य सद्यस्त्रिजगज्जिगीषुः ।

सैरानशेषानहकप्रमुख्यान्दोर्दण्डचण्डो मनुते तृणाय ॥ ४६ ॥

विधेरिति ॥ हे भगवन् । स तारको विधेर्रक्षणः सकाशादमोघं सफलं वर-
प्रसादमभिलाषानुग्रहम् ॥ “वरोऽभिलषिते वरे” इति मेदिनी ॥ आसाद्य प्रा-
प्य सद्यः सहसैव दोर्दण्डाभ्यां भुजदण्डाभ्यां चण्डः प्रचण्डः । दुर्जय इति यावत् ।
अत एव त्रिजगतो जिगीषुर्जेता सन् । अहकप्रमुख्यानहं प्रमुखो ज्येष्ठो येषु तथा-
भूतानशेषान्सर्वान्मुरान् । तृणाय तृणं मनुते मन्यते ॥ “मन्यकर्मण्यनादरे विभा-
षाप्राणिषु” इति चतुर्थी । सविकरणग्रहणात्तनोतियांगे चिन्त्या ॥

स्तुत्या पुरास्माभिरुपासितेन पितामहेनेति निरूपितं नः ।

सेनापतिः संयति दैत्यमेतं पुरः स्मरारातिमुतो निहन्ति ॥ ४७ ॥

स्तुत्येति ॥ हे भगवन् । पुरा पूर्वमस्माभिः स्तुत्या श्लाघयोपासितेनानु-
ल्लितेन पितामहेन प्रह्वणा नोऽस्मान् “हे देवाः । मयति मंगरे स्मरारातिमुतः शा-
करिः सेनापतिः सेनानीः मघ्रेतं दैत्यं पुरोऽग्र निहन्ति । निहनिष्यतीत्यर्थः” ॥
“यावत्पुरानिपातयोर्यद्” ॥ इति निरूपितं कथितम् ॥

अहो ततोऽनन्तरमथावत्सुदुःसहां तस्य पराभवार्तिम् ।

विपेहिरे हँन्त हृदन्तशल्यमाज्ञानिवेशं त्रिदिवौकसोऽमी ॥ ४८ ॥

१ दोर्दण्डः २ हृदीय न्यामशान्निरस्ताः; हृदीय बान्धाप्लवतानिरस्ताः ३ वरः ४ मुखः
५ अस्मान्मुख्यान्मयानशेषान्; मुखान् अस्मादिमुखान्मयान्; मुखान् अस्मादिमुखान्मयान् ६ ए-
नम् ७ पुरा स्मरारातिमुतः; पुरः स्मरारेतनम् ८ अहकप्रः; अहकप्रः ९ मुख अस्मान्मय
पराभवार्तिम्; सुदुःसहं तस्य पराभवं मन् १० तस्य ११ निरोदनम्

अहो इति ॥ अहो भगवन् । नतः पितामहानिरूपणादनन्तरमप्यतस्त-
र्यन्तममी त्रिदिवौकसो देवाः सुदुःसहाम् ॥ “ईषदुःसुपु-” इति खल ॥ दस-
त्कर्तृकां पराभवेन निमित्तेनाति पीडां हृदन्ते मनोमध्यं शल्यं तद्दुःसहम्
अनुशासनस्य “भारं वहते” इत्यादिकस्य निवेशं स्थापनं विपेक्षितम् ।
हन्तेति दुःखं ॥

निदावधामकृमचिह्नवानां नवीनमम्भोदमिवौपधीनाम् ।

सुनन्दनं नन्दनमात्मनो नः सेनान्यमेतं स्वयमादिश त्वम् ॥
निदावेति ॥ हे भगवन् । त्वं स्वयमेव निदाये ग्रीष्मे यद्धाम सौरं तेनसे-
यः कृमः खेदो दाहलक्षणस्तेन चिह्नवानां मलिनानामौपधीनां सुतरां नन्दनम-
न्दकारिणं नवीनमापाहीयमम्भोदमिव नोऽस्माकं नन्दनमानन्दकारिणं तथा से-
नान्यं सेनाधिपतिमेतं पुरोवर्तिनमात्मनो नन्दनं पुत्रम् ॥ नन्द्यादित्वाद्भुः । युवो-
रित्यनादेशः ॥ आदिशानुशाधि ॥ प्रार्थनायां लोट् ॥ अस्मत्कार्यं कर्तुमिति शेषः ॥

त्रैलोक्यलक्ष्मीहृदयैकशल्यं समूलमुत्खाय महासुरं तम् ।

अस्माकमेपां पुरतो भवन्तन्दुःखापहारं युधि यो विधत्ते ॥ ५० ॥
त्रैलोक्येति ॥ यो भवन्नन्दनस्यैलोक्यस्य लक्ष्म्या हृदय एकमद्वितीयं शल्यं
तद्दुर्धर्षं तं महासुरं तारकं युधि संगर एषामस्माकं पुरतोऽग्रे भवन्तन् । अग्रे भू-
त्वेत्यर्थः । समूलं सकुटुम्बपरिवारमुत्खाय निहत्य दुःखापहारं दुःखविनाशं विप-
त्ते कुरुते । त्वन्नन्दनं विनास्माकं दुःखसमूहः केन निवार्यत इति भावः ।

महाहवे नाथ तवास्य सूनोः ईश्वरैः शितैः रुचशिरोधरा

महासुराणां रमणीविलापैर्दिशो . . . . .

महाहव इति ॥ हे नाथ । महाहवे
पुमस्य शितेस्त्रीक्षणेः शरीरैः करचालादि-
हासुराणां दैत्यानां तारकपताशयिणां
दश दिशो सुपरीभवन्तु पावदूता भवन्तु ॥ “सुरतो पावदूतेऽपि” इति ।
“समुत्सृजेभ्यो रः” इति रमत्वान्नः ॥

महारणदोणिपशूपहारीकृतेऽधुरे तत्र तयात्मजेन ।

गन्धिरिभित्तानां सुदृशां करोतु वेणिप्रभोर्लं सुरलोक एषः ॥

१. गन्धिरिभित्तानां सुदृशां करोतु वेणिप्रभोर्लं सुरलोक एषः ॥
गन्धिरि, ६ वेणिप्रभोर्लं सुरलोक एषः ॥

महेति ॥ हे भगवन् । तन्नागुरे तारके तवात्मजेन पुत्रेण महती या रणक्षोणिः
सहामभूमिस्तत्र ये पशवः कोप्राद्यादयस्तेषामुपहारीकृत उपदीकृते सति ॥ “ उप
हारथोपदायाम् ” इति मेदिनी ॥ एष सुरलोको बन्दिर्वन्धनागारं तत्र स्थितान
मुहृशां स्वरमणीनां वेणिममोक्षं वेणीमोचनं करोतु ॥

इत्थं सुरेन्द्रे वदति स्मरारिः सुरारिदुश्चेष्टितजातरोपः ।

कृतानुकम्पस्त्रिदशेषु तेषु भूयोऽपि भूताधिपतिर्वभाषे ॥ ५३ ॥

इत्थमिति ॥ सुरेन्द्रे महेन्द्र इत्थं वदति सति सुरारिस्तारकस्तस्य दुश्चेष्टितमप-
राधजनकश्चेष्टाविशेषस्तेन हेतुना जातरोप उत्पन्नामर्षः स्मरारिर्भूतानामधिपतिर्ह-
रः । तेषु त्रिदशेषु कृतानुकम्पो विहितदयः सन् ॥ “ कृपा दयानुकम्पा स्यात् ”
इत्यमरः ॥ भूयोऽपि पुनरपि वभाष उवाच ॥

अहो अहो देवगणाः सुरेन्द्रमुख्याः शृणुध्वं वचनं ममैते ।

विचेष्टते शंकर एष देवः कार्याय सज्जो भवतां मुताद्यैः ॥ ५४ ॥

अहो इति ॥ अहो अहो इति संशोधनं ॥ मंभ्रमं द्विगुक्तिः ॥ हे देवगणाः ।
सुरेन्द्रमुख्याः सुरेन्द्रप्रधाना एते यूयं मम वचनं शृणुध्वं शृणुत ॥ तदेव मार्षद्व-
ग्याह—एष शंकारो देवः मुताद्यैः पुत्रमभृताभिः । पुत्रपर्यात्रादिभिरित्यर्थः । भवतां
मुष्माकं कार्याय । कार्यं कर्तुमित्यर्थः ॥ “ क्रियार्थ— ” इत्यादिना चतुर्थी ॥ गजः
मिद्धो विचेष्टते । वर्तते इत्यर्थः ॥ मम पुत्रपर्यात्रजनकतायामपि भवत्कार्यमेव बीज-
मिति भावः ॥

पुग मयाकारि गिरीन्द्रपुत्र्याः प्रतिग्रहोऽयं नियतात्मनापि ।

तत्रैष हेतुः खलु तद्भवेन वीरेण यद्वध्यत एष शत्रुः ॥ ५५ ॥

पुरेति ॥ हे देवाः । पुग पूर्वं नियतात्मनापि योगिनापि मया गिरीन्द्रपुत्र्या
अयं प्रतिग्रह आदानम् ॥ परिणयनमित्यर्थः । यद्वक्तारि कृतः । तत्रैष हेतुर्निमित्तम् ।
खलु निमित्तम् । यद्यस्मादेष शत्रुस्तारकमंश्वस्तद्भवेन पार्वतीजन्मना वीरेण बध्य-
ते इत्यने । अतस्तद्भवार्यं पार्वतीपरिग्रहः कृत इति भावः । अतोऽहं भवतामुत्तल-
म्भपात्रं नैमि श्लोकान्तर्यम् ॥

अत्रोपपन्नं तदमी निमुज्य कुमारमेनं हतनापतित्वे ।

निर्गन्तुं शत्रुं सुरलोकमेव भुंक्तुं भूयोऽपि नुः महेन्द्रः ॥ ५६ ॥

१ पुग, २ सुरेन्द्रपुत्र्याः, ३ मया, ४ तत्र, ५ तद्भवेन, ६ वीरेण, ७ यद्वध्यत, ८ एष, ९ शत्रुः, १० तद्भवेन, ११ पार्वतीजन्मना, १२ वीरेण, १३ बध्यते, १४ अतस्तद्भवार्यं, १५ पार्वतीपरिग्रहः, १६ कृत इति भावः, १७ अतोऽहं, १८ भवतामुत्तलम्भपात्रं, १९ नैमि, २० श्लोकान्तर्यम्, २१ अत्रोपपन्नं, २२ तदमी, २३ निमुज्य, २४ कुमारमेनं, २५ हतनापतित्वे, २६ निर्गन्तुं, २७ शत्रुं, २८ सुरलोकमेव, २९ भुंक्तुं, ३० भूयोऽपि, ३१ नुः, ३२ महेन्द्रः, ३३ ५६ ॥

अत्रेति ॥ तत्तस्मादमी भवन्तोऽत्र भवत्कार्य उपपन्नं युक्तम् । योग्यमित्यर्थः ।
तथाभूतमेतं कुमारं पृथनापतित्वे सैनापत्ये नियुज्य नियुक्तं कृत्वा शत्रुं तारकं
निग्रन्तु । एतत्साहाय्येन भवन्तस्तारकं मारयन्त्विति भावः । अत एव इन्द्रः सु-
रेन्द्रः सुरैः सह भूयोऽपि पुनरपि सुरलोकं स्वर्गं भुनक्तु पालयतु ॥ आशिपि लोद ॥

इत्युदीर्य भगवांस्तमात्मजं घोरसंगरमहोत्सवोत्सुकम् ।

नन्दनं हि जहि देवविद्विषं संयतीति निजगाद शंकरः ॥ ५७ ॥

इतीति ॥ शंकरः शंकरसंज्ञको भगवानिति पूर्वोक्तमुदीर्योच्चार्य घोरो भीमः ॥
“घोरं भीमं भयानकम्” इत्यमरः ॥ यः संगरः सङ्ग्रामः स एव महोत्सवो महा-
नानन्दस्तत्रोत्सुकमुत्कण्ठितमत एव नन्दनमानन्दकरम् ॥ “नन्दिग्रहि—” इति
ल्युः ॥ तमात्मजं कुमारम् “हे पुत्र, संयति सङ्ग्रामे देवानामिन्द्रादीनां विद्विषं
विशेषेण द्वेषारं तारकं जहि” ॥ “हन्तेर्जः” इति हनो जादेशः ॥ इति निजगा-
दोक्तवान् ॥ रथोद्धतावृत्तम् ॥

शासनं पशुपतेः स कुमारः स्वीचकार शिरसावनतेन ।

सर्वथैव पितृभक्तिरतानामेष एव परमः खलु धर्मः ॥ ५८ ॥

शासनमिति ॥ स कुमारः कार्तिकेयः पशुपतेः पितुर्हरस्य शासनमाश्रय-
नतेन नम्रीकृतेन शिरसा स्वीचकार । स्वीयं चकारेत्यर्थः ॥ “कृन्वस्तियोगे”
इति च्विः । “अस्य च्वौ” इतीकारः । “च्वौ च” इति दीर्घः ॥ तथाहि ।
सर्वथैव सर्वप्रकारेणैव पितृभक्तौ जनकश्रद्धायां रतानां सत्कानां सत्त्वे एव प-
रमो धर्मः । यदाज्ञां श्रद्धिरेव स्वीकुर्वन्तीति ॥ स्वागतावृत्तम् ॥

असुरयुद्धविधौ विबुधेश्वरे पशुपतौ वन्दतीति तमात्मजम् ।

गिरिजया मुमुदे सुतविक्रमे सति न नन्दति को खलु वीरसूः ॥ ५९ ॥

असुरेति ॥ विबुधेश्वरे सकलदेवस्वामिनि पशुपतौ हरे । असुरस्य तारकस्य
यो युद्धविधिः सङ्ग्रामकरणं तत्र । उक्तमिति शेषः । तमात्मजं पुत्रमिति वदति
सति । गिरिजया पार्वत्या मुमुदे मसदे । तथा हि । खलु निश्चये । सुतविक्रमे पुत्रप-
राक्रमे सति का वीरसूवीरप्रभृतिः स्त्री न नन्दति । अपि तु सर्वापि नन्दती-
त्यर्थः । पुत्रविषये पराक्रमसत्तैव परममुत्कारणं वीरसूनां भवतीति भावः ॥ दृढ-
विलम्बितं दृष्टम्—“दृढविलम्बितमाह नभो भरो” इति लक्षणम् ॥

१ सत्यः २ नन्दनैति ३ ययः ४ देवविद्विषः ५ तु ६ विबुधेश्वरः ७ वदति नियमानुसृत्य वदति
निन्दनकम् ; वदति निन्दनाकम् ८ न हिनुः ९ समतिः

सुरपरिवृढः प्रौढं वीरं कुमारमुमापते-

वैलवदमरारातिस्त्रीणां दृगञ्जनभञ्जनम् ।

जगदभयदं सद्यः प्राप्य प्रमोदपरोऽभव-

द्वुवमभिमते पूर्णे को वा मुदा न हि माद्यति ॥ ६० ॥

सुरोति ॥ सुराणां परिवृढः परिशास्तेन्द्रः ॥ “वृहृहिंसायाम्” । कर्तरि क्तः ॥ प्रौढमतिशयं वीरं पराक्रमशालिनं बलवान्योऽमरारातिस्तारकासुरस्तस्य स्त्रीणां दृगञ्जनस्य दृष्टिकञ्जलस्य भञ्जनं भञ्जकम् ॥ कर्तरि ल्युट् ॥ मृतभर्तृकतया कञ्जलधारणस्यानुचितत्वादिति भावः । अत एव जगद्द्रव्योऽभयदमभयदातारमुमापतेर्हरस्य कुमारं पुत्रं प्राप्य सद्यः सहसा प्रमादे प्रकृष्टोन्मोदे ॥ पर आसक्तोऽभवज्जातः । तथा हि । अभिमते मनोरथे पूर्णे सति मुदा प्रीत्यानिमित्तेन को वा न माद्यति । अपि तु सर्व एवोन्मत्तो भवतीत्यर्थः ॥ अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ॥ इदं हरिणीच्छन्दः— “रसयुगहयैर्त्सां श्रीं लो गो यदा हरिणी तदा” इति लक्षणात् ॥

इति श्रीपर्वणीकरोपनामकश्रीलक्ष्मणभट्टात्मजसतीगर्भसंभवश्रीसीतारामकवि-

विरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ

कुमारसंभवे महाकाव्ये कुमारसैनापत्यवर्णनं नाम द्वादशः सर्गः ।

त्रयोदशः सर्गः ।

प्रस्थानकालोचितचारुवेपः स स्वर्गिवर्गैरनुगम्यमानः ।

ततः कुमारः शिरसा नत्तेन त्रैलोक्यभर्तुः प्रणनाम पादौ ॥ १ ॥

प्रस्थानेति ॥ ततोऽनन्तरं स कुमारः कार्तिकेयः प्रस्थानकाल उचितो योग्यधारुध वेपो यस्य । तथा स्वर्गिवर्गैरन्त्रादिदेवगणैरनुगम्यमानः सन् । नत्तेन शिरसा त्रैलोक्यभर्तुः शिवस्य पादौ प्रणनाम नमस्करो ॥ “उपमर्गादममामेऽपि” इति पत्वम् ॥

जहीन्द्रशत्रुं समरेऽभरेशपदं स्थिरत्वं नय वीर वत्स ।

इत्याशिषा तं प्रणमन्तमीशो मूर्धेन्युपाग्राय मुदान्वनन्दतु ॥ २ ॥

अत्रेति ॥ तत्तस्मादमी भवन्तोऽत्र भवत्कार्यं उपपन्नं युक्तम् । योग्यमित्यर्थः ।
तथाभूतमेनं कुमारं पृथनापतित्वे सैनापत्यं नियुज्य नियुक्तं कृत्वा शत्रुं तारकं
निघ्नन्तु । एतत्साहाय्येन भवन्तस्तारकं मारयन्तिति भावः । अत एव इन्द्रः सु-
रेन्द्रः सुरैः सह भूयोऽपि पुनरपि सुरलोकं स्वर्गं भुनक्तु पालयतु ॥ आशिपि लोद ॥

इत्युदीर्य भगवांस्तमात्मजं घोरसंगरमहोत्सवोत्सुकम् ।

नन्दनं हि जहि देवविद्विषं संयतीति निजगाद शंकरः ॥५७॥

इतीति ॥ शंकरः शंकरसंज्ञको भगवानिति पूर्वोक्तमुदीर्योच्चार्य घोरं भीमं ॥
“घोरं भीमं भयानकम्” इत्यमरः ॥ यः मंगरः सङ्ग्रामः स एव महोत्सवो महा-
नानन्दस्तत्रोत्सुकमुत्कण्ठितमत एव नन्दनमानन्दकरम् ॥ “नन्दिग्रहि-” इति
ल्युः ॥ तमात्मजं कुमारम् “हे पुत्र, संयति सङ्ग्रामे देवानामिन्द्रादीनां विद्विषं
विशेषेण द्वेषारं तारकं जहि” ॥ “हन्तेर्जः” इति हनो जादेशः ॥ इति निजगा-
दोक्तवान् ॥ स्थोद्धतावृत्तम् ॥

शासनं पशुपतेः स कुमारः स्वीचकार शिरसावनतेन ।

सर्वथैव पितृभक्तिरतानामेव एव परमः खलु धर्मः ॥ ५८ ॥

शासनमिति ॥ स कुमारः कार्तिकेयः पशुपतेः पितुर्हरस्य शासनमाज्ञामव-
नतेन नम्रीकृतेन शिरसा स्वीचकार । स्वीयं चकारेत्यर्थः ॥ “कृभ्वस्तियोगे”
इति च्विः । “अस्य च्वौ” इतीकारः । “च्वौ च” इति दीर्घः ॥ तथाहि ।
सर्वथैव सर्वप्रकारेणैव पितृभक्तौ जनकश्रद्धायां रतानां सत्तानां खल्वेव एव प-
रमो धर्मः । यदाज्ञां शब्दित्वेव स्वीकुर्वन्तीति ॥ स्वागतावृत्तम् ॥

असुरयुद्धविधौ विबुधेश्वरे पशुपतौ वैदतीति तमात्मजम् ।

गिरिजया मुमुद्रे सुतविक्रमे सति न नन्दति कै खलु वीरसूः ॥५९॥

असुरेति ॥ विबुधेश्वरे सकलदेवस्वामिनि पशुपतौ हरे । असुरस्य तारु-
यो युद्धविधिः सङ्ग्रामकरणं तत्र । उक्तमिति शेषः । तमात्मजं पुत्रमिति
सति । गिरिजया पार्वत्या मुमुदे प्रसदे । तथा हि । खलु निश्चये । सुतविक्र-
मसति का वीरसूचीरप्रसूतिः स्त्री न नन्दति । अपि तु सर्वापि
सत्यः । पुत्रविषये पराक्रमसत्तैव परममुत्कारणं वीरसूनां भवतीति भावः
विलम्बितं वृत्तम्—“वृत्तविलम्बितमाह नभौ भरी” इति लक्षणम् ॥

स्तस्या हेतुः कारणम् । तत्कर्तृत्वार्थः । तथा समरोत्सवस्य सङ्ग्रामरूपस्योत्सवस्य ॥
 “मह उद्धव उत्सवः” इत्यमरः ॥ इयं कर्मणि पठ्ठी । संवन्धमात्रविवक्षितत्वात् ।
 इह पष्ठ्यन्तस्य वृत्तिगतेनापि श्रद्धाशब्देन नित्यसंवन्धवशात्सम्बन्धं कृत्वा कृत्यो-
 गलक्षणा पठ्ठी समर्थनीया ॥ केचित्तु “समरोत्सवे सः” इति विषयलक्षणसप्त-
 म्यन्तत्वमङ्गीकृत्य पठन्ति । तत्रापि समासवृत्तिगतस्य श्रद्धालुशब्दस्य संवन्धो
 दुर्घट इत्यलम् ॥ श्रद्धालुर्भक्तिशीलं चेतो यस्य । सङ्ग्रामश्रद्धाधायक इत्यर्थः । ए-
 वंभूतः कुमारो भक्त्या भक्तिपूर्वकं गिरिजामिरीशौ पितरावापृच्छथ । मया गम्यत
 इत्युक्तत्वेत्यर्थः । दिवमभि मनस्ये च चाल ॥ “समवप्रवि-” इत्यात्मनेपदम् ॥

देवं महेशं गिरिजां च देवीं ततः प्रणम्य त्रिदिवौकसोऽपि ।

प्रदक्षिणीकृत्य च नाकनाथपूर्वाः समस्तास्तमथानुजग्मुः ॥ ६ ॥

देवमिति ॥ ततोऽनन्तरम् । नाकनाथपूर्वा इन्द्रप्रमुखाः समस्तास्त्रिदिवौक-
 सो देवा अपि ॥ पूर्वोक्तकुमारमस्थानममुञ्चायकोऽपिशब्दः । “अपि संभावना-
 प्रश्नाशङ्गागद्गीममुच्ये” इति विश्वः ॥ महेशं देवं गिरिजां देवीं च प्रणम्य ।
 अथ प्रदक्षिणीकृत्य । प्रदक्षिणी परिक्रमणवशात्सव्यभागस्थी कृत्वेत्यर्थः ॥ “ऊ-
 र्यादिच्चिडाचश्च” इति गतिसंज्ञकतया “कुगतिमादयः” इति समासत्वात्
 “ममाप्तेऽनन्पूर्व-” इति क्तवो ल्यवादेशः ॥ तं कुमारमनु पश्चाज्जगमु रित्यर्थः ॥

अथ ब्रजत्रिस्त्रिदशैरैशैः स्फुरत्प्रभाभौसुरमण्डलैस्तैः ।

नैभो वभासे परितो विकीर्ण दिवापि नक्षत्रगणैरिवोग्रैः ॥ ७ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं ब्रजत्रिर्गच्छाद्रित एव स्फुरन्त्यमरत्प्रभायाः कान्त्याः
 सर्वान्ध भामुरं दीप्यमानं मण्डलं चक्रवालं येषाम् ॥ “चक्रवालं तु मण्डलम्”
 इत्यमरः ॥ तैरैशैः संपूर्णैस्त्रिदशैर्विकीर्ण व्याप्तं नभोऽन्तरिक्षं दिवापि दिनेऽपि ।
 उग्रैर्भासुरैर्नक्षत्रगणैर्विकीर्णमिव । वभासे ॥ भामुरत्वरूपमाधारणधर्मेण त्रिदश-
 विकिरणविशिष्टे नभसि नक्षत्रविकिरणविशिष्टत्वेत्तन्मणादुन्मेषालंकारः ॥ ननु
 “उग्रः शूद्रासुते क्षत्रादृष्टे पुंसि त्रिपृक्कटे” इति कौशोभ्योक्तत्वाविनोऽप्यु-
 ग्रशब्दस्य कथं भामुरवाचकत्वेति चेत् । मन्यम् । अत्रौक्त्यं केनचिदर्थेण विव-
 क्षितं न तु नेजमैव । कान्त्या तापेन वा सान्द्र्यादिना सौन्दर्योऽधिक इत्यर्थेऽप्य-
 यनात्प्रकृते ममापेयम् ॥

जाहीति ॥ प्रणमन्तं नमस्तुभ्यन्तं तं कुमारमीशो हरो मुदा मीशो मृग्ययुषा-
घाय गन्धमुपादाय “ हे वीर हे वत्स । समरे मृधीन्द्रगष्टं तारकं जट्टि माय ।
अथामरशपदमिन्द्रपदं स्वर्गं स्थिरत्वं स्वर्गं नय मापय ” ॥ उभयप्राप्यार्गांग
लोद ॥ इत्येवंभूतयाशिपाशीर्वादिनाभ्यनन्ददस्तीपीत् ॥

प्रतीभवन्नघ्रतरेण मूर्ध्ना नमश्चकाराङ्घ्रियुगं समातुः ।

तस्याः प्रमोदाश्रुपयःप्रवृष्टिस्तस्याभवद्दीरवराभिपेकः ॥ ३ ॥

प्रतीति ॥ स कुमारः प्रतीभवन्नघ्रीभवन्मघ्रतरेण मूर्ध्ना ॥ अत्र प्रतीभव-
द्वित्पनेनैव मूर्ध्ना नम्रत्वे मिद्धे पुनर्विशेषणोपादानं सामान्यतोऽन्येषामद्धानां न-
म्रत्वोत्तपपेक्षया मूर्ध्ना क्रियातिशयद्योतनार्थम् । पुनरुपादानेन तरव्यद्वर्णालङ्का-
र ॥ स्वमातुराङ्घ्रियुगं चरणद्वन्द्वं नमश्चकार । तस्याः पार्वत्याः संबन्धीनि यानि
प्रमोदाश्रुपयांसि तेषां प्रवृष्टिर्वर्षणं तस्य कुमारस्य वीरेषु वरस्य श्रेयसः । सेनापते-
रित्यर्थः । तस्याभिपेक इव योऽभिपेकः सोऽभवत् । तस्य यादवगभिपेको भवति
स मात्रश्रुपयोऽष्टिरा शिरश्चरणनखपर्यन्तं श्रावयन्त्यभूदिति भावः ॥

तमङ्गमारोप्य सुता हिमोद्रैराश्लिष्य गाढं सुतवत्सला सा ।

शिरस्युपाघ्राय जगाद शत्रुं जित्वा कृतार्थीकुरु वीरसूं माम् १

तमिति ॥ सुते पुत्रे वत्सला कृपावती सा हिमाद्रेः सुता पार्वती तं पुत्रम् ॥
अस्य ल्यवन्तत्रयेण संबन्धो विधेयः ॥ अङ्गमुत्सङ्गम् ॥ “ अङ्गो रूपकभेदाङ्गवि-
हेरेखाजिभूषणे । रूपकाण्डान्तिकोत्सङ्गस्थानेऽङ्गं पापदुःखयोः ” इति मेदिनी ॥ आ-
रोप्य संस्थाप्य । तथा गाढं दृढं यथा तथा ॥ “ प्रगाढः कृच्छ्रदृढयोः ” इति मेदि-
नी ॥ प्रेति त्रित्वसंघातनिवेशनायैव । एवं विना तदलाभावात् ॥ आश्लि-
ष्याल्लिङ्गश्च । तथा शिरस्युपाघ्राय च । “ हे वत्स । त्वं शत्रुं तारकं जित्वा वीरं
सूते सा वीरसूतयोक्तां मां कृतार्थीकुरु ” इति जगाद । एवंविधे महति कार्ये
भवता प्रतिपादिते सति त्रैलोक्यं प्रसृतिशीलेन यशसा धवलीकृतं सत् “ एष
यदीयः पुत्रः सा कृतार्थैव ” इति वर्णयिष्यतीत्यतो मत्कृतार्थत्वं सिद्धमेवेति भावः ॥

उद्धामदैत्येशविपत्तिहेतुः श्रद्धालुचेताः संमरोत्सवस्य ।

आष्टच्छत्र भक्त्या गिरिजागिरीशौ ततः प्रतस्येऽर्भि दिवं कुमारः ५

उद्धामेति ॥ ततोऽनन्तरमुद्धाम उद्भूतो यो दैत्येशस्तारकस्तस्य विपत्तिर्मृत्यु-

स्तस्या हेतुः कारणम् । तत्कर्तृत्वार्थः । तथा समरोत्सवस्य सङ्ग्रामरूपस्योत्सवस्य ॥
 “मह उद्भव उत्सवः” इत्यमरः ॥ इयं कर्मणि पठ्ठी । संबन्धमात्रविवक्षितत्वात् ।
 इह पठ्यन्तस्य वृत्तिगतेनापि श्रद्धाशब्देन नित्यसंबन्धवशात्संबन्धं कृत्वा कृषो-
 गलक्षणा पठ्ठी समर्थनीया ॥ केचित्तु “समरोत्सवे सः” इति विषयलक्षणसङ्ग-
 म्यन्तत्वमङ्गीकृत्य पठन्ति । तत्रापि समासवृत्तिगतस्य श्रद्धालुशब्दस्य संबन्धो
 दुर्बल इत्यलम् ॥ श्रद्धालुर्भक्तिशीलं चेतो यस्य । सङ्ग्रामश्रद्धाधायक इत्यर्थः । ए-
 धंभूतः कुमारो भवत्या भक्तिपूर्वकं गिरिजागिरीशौ पितरान्नापृच्छन् । मया गम्यत
 इत्युक्त्येत्यर्थः । दिवमभि प्रतस्थे चचाल ॥ “समवप्रवि-” इत्यात्मनेपदम् ॥

देवं महेशं गिरिजां च देवीं ततः प्रणम्य त्रिदिवौकसोऽपि ।

प्रदक्षिणीकृत्य च नाकनाथपूर्वाः समस्तास्तमर्थानुजग्मुः ॥ ६ ॥

देवमिति ॥ ततोऽनन्तरम् । नाकनाथपूर्वा इन्द्रप्रमुखाः समस्तासिदिवौक-
 सो देवा अपि ॥ पूर्वोक्तकुमारमस्थानममुञ्चायकोऽपशब्दः । “अपि संभाषणा-
 प्रश्नाशङ्कागदीसमुच्चये” इति विश्वः ॥ महेशं देवं गिरिजां देवीं च प्रणम्य ।
 अथ प्रदक्षिणीकृत्य । प्रदक्षिणी परिक्रमणवशात्सन्त्यभागस्थौ कृत्वेत्यर्थः ॥ “ऊ-
 र्यादिच्चिदाचध” इति गतिसंज्ञकतया “कुर्वातिमादयः” इति समासत्वात्
 “समाप्तेऽनन्तरं” इति क्त्यो न्ययवृत्तिः ॥ तं कुमारमन पञ्चाङ्गपरिष्कारम् ॥

रराज तेषां व्रजतां सुराणां मध्ये कुमारोऽधिककान्तिकान्तः ।

नक्षत्रताराग्रहमण्डलानामिव त्रियामारमणो नभोऽन्ते ॥ ८ ॥

रराजेति ॥ नभोऽन्तेऽन्तरिक्षमध्ये व्रजतां गच्छतां तेषां सुराणां मध्ये कुमारः कार्तिकेयः ॥ अग्रेऽपि नभोऽन्त इत्यस्य संबन्धः कार्यः ॥ नक्षत्राण्याभिन्यादीनि, ताराः सप्तविंशतिव्यतिरिक्ताः, ग्रहाः सूर्यादयो नव, तेषां मण्डलानां गोलानां मध्ये त्रियामारमणश्चन्द्र इव । रराज । यतोऽधिककान्त्या कान्तो मनोहरः । नक्षत्राणां मध्ये यथा चन्द्र एव शोभते तथा देवानां मध्ये कुमार एव शुभ इत्यर्थः ॥ पूर्णोपमालंकारः ॥

गिरीशगौरीतनयेन सार्धं पुलोमपुत्रीदयितादयस्ते ।

उत्तीर्य नक्षत्रपथं मुहूर्तात्प्रपेदिरे लोकमैधात्मनीनम् ॥ ९ ॥

गिरीशेति ॥ अथ पुलोमपुत्री शची तस्या दयित इन्द्रः स आदिर्येषां तथाभूतास्ते देवा गिरीशगौरीतनयेन ॥ ननु गिरीशगौर्योरैकतरेण सिद्धिरिति चेत् । सत्यम् । उभयगतवीर्याश्रयीभूतत्वेन कुमारवीर्याधिक्यस्य द्योतनार्थमुभयोर्ग्रहणमिति समाधातव्यम् ॥ सार्धं मुहूर्तात्क्षणमात्रेणैव नक्षत्रपथमाकाशमुत्तीर्योल्लङ्घयात्मनीनमात्मने हितम् ॥ “तस्मै हितम्” इत्यधिकारस्थेन “आत्मनि-भजन-” इत्यादिना खः ॥ तथाभूतं लोकं स्वर्गं प्रपेदिरे प्रापुः ॥ “लोकस्तु भुवने जने” इत्यमरः ॥

ते स्वर्गलोकं चिरकालदृष्टं महासुरत्रासवशंवदत्वात् ।

सद्यः प्रवेष्टुं न विपेहिरे तत्क्षणं व्यलम्बन्त सुराः समग्राः १०

त इति ॥ ते समग्राः सुरा महासुराचारकायस्त्रासो भयं तस्य वशंवदत्वाद्धीनत्वाद्धेतोः । चिरकालेन बहुसमयेन दृष्टं स्वर्गलोकं सद्यः सहसा प्रवेष्टुं न विपेहिरे न शक्नुः । तर्हि तु क्षणं व्यलम्बन्त । कालं चिक्षिपुरित्यर्थः । अन्योऽपि सभवे स्वष्ट्रेऽपि सद्यः प्रवेष्टुं न शक्नोति किं तु विलम्बते तद्वदिति भावः ॥

पुरो भव त्वं न पुरो भवामि नानहं पुरोगोऽस्मि पुरैःसरस्त्वम् ।

इत्थं सुरास्तलक्षणमेव भीताः स्वर्गं प्रवेष्टुं कलहं वितेनुः ॥ ११ ॥

पुर इति ॥ तत्क्षणम् ॥ “कालाध्वनोः-” इति द्वितीया ॥ प्रवेशसमय इ-

१-विपेहिरे न शक्नुः २ दयितः ३ अन्तः ४ मुहूर्तम् ५ अयो मुनीनाम् ६ तम् ७ तम् ८ स्वर्गः

रराज तेषां व्रजतां सुराणां मध्ये कुमारोऽधिककान्तिकान्तः ।

नक्षत्रताराग्रहमण्डलानामिव त्रियामारमणो नभोऽन्ते ॥ ८ ॥

रराजेति ॥ नभोऽन्तेऽन्तरिक्षमध्ये व्रजतां गच्छतां तेषां सुराणां मध्ये कुमारः कार्तिकेयः ॥ अग्रेऽपि नभोऽन्त इत्यस्य संबन्धः कार्यः ॥ नक्षत्राण्यर्थाभ्या-
दीनि, ताराः सप्तविंशतिव्यतिरिक्ताः, ग्रहाः सूर्यादयो नव, तेषां मण्डलानां
गोलानां मध्ये त्रियामारमणश्चन्द्र इव । रराज । यतोऽधिककान्त्या कान्तो मनो-
हरः । नक्षत्राणां मध्ये यथा चन्द्र एव शोभते तथा देवानां मध्ये कुमार एव शु-
भ इत्यर्थः ॥ पूर्णोपमालंकारः ॥

गिरीशगौरीतनयेन सार्धं पुलोमपुत्रीदयितादयस्ते ।

उत्तीर्य नक्षत्रपथं मुहूर्तात्प्रपेदिरे लोकमैथात्मनीनम् ॥ ९ ॥

गिरीशेति ॥ अथ पुलोमपुत्री शची तस्या दयित इन्द्रः स आदिपैपां
तथाभूतास्ते देवा गिरीशगौरीतनयेन ॥ ननु गिरीशगौर्योरैकतरेण सिद्धिरिति
चेत् । सत्यम् । उभयगतवीर्याश्रयीभूतत्वेन कुमारवीर्याधिक्यस्य द्योतनार्थमुभयो-
र्ग्रहणमिति समाधातव्यम् ॥ सार्धं मुहूर्तात्क्षणमात्रेणैव नक्षत्रपथमाकाशमुत्तीर्यो-
ल्लङ्घयात्मनीनमात्मने हितम् ॥ “तस्मै हितम्” इत्यधिकारस्येन “आत्मनि-
श्वजन-” इत्यादिना स्वः ॥ तथाभूतं लोकं स्वर्गं प्रपेदिरे प्रापुः ॥ “लोकस्तु भुवने
जने” इत्यमरः ॥

ते स्वर्गलोकं चिरकालदृष्टं महासुरत्रासवशंवदत्वात् ।

सद्यः प्रवेष्टुं न विपेहिरे तत्क्षणं व्यलम्बन्त सुराः समग्राः १०

त इति ॥ ते समग्राः सुरा महासुरात्तारकाद्यस्त्रासो भयं तस्य वशंवदत्वा-
दधीनत्वाद्धेतोः । चिरकालेन बहुसमयेन दृष्टं स्वर्गलोकं सद्यः सहसा प्रवेष्टुं न
विपेहिरे न शक्नुः । तर्हि तु क्षणं व्यलम्बन्त । कालं चिक्षिपुरित्यर्थः । अन्यो-
ऽपि सभये स्वगृहेऽपि सद्यः प्रवेष्टुं न शक्नोति किं तु विलम्बते तद्वदिति भावः ॥

पुरो भव त्वं न पुरो भवामि नाहं पुरोगोऽस्मि पुरैः सरस्त्वम् ।

इत्थं सुरास्तलक्षणमेव भीताः स्वर्गं प्रवेष्टुं कलहं वितेनुः ॥ ११ ॥

पुर इति ॥ तत्क्षणम् ॥ “कालाध्वनोः-” इति द्वितीया ॥ प्रवेशसमय इ-

गन्धके” इति मेदिनी ॥ तथा सर्वेष्वङ्गेषु संकुलानि सहस्रनेत्राणि यस्य । य-
तः । सहस्राक्षस्तथाभूतः शक्र इन्द्रस्तस्य कुमारस्योत्तरीयेण संव्यानेन ॥ “सं-
व्यानमुत्तरीयं स्यात्” इत्यमरः ॥ तथा निजाम्बरेण निरुच्छनं परिवर्तनं चारु
चकार । भ्रातृभावायान्योन्यवस्त्रग्रहणं चक्रुरित्यर्थः । तदुक्तं मेदिन्याम्—“नि-
रुच्छनं बन्धुतायै वाससः परिवर्तनम्” इति । लोकेऽपि भ्रातृतायै परस्परस्यो-
ष्णिग्वन्धनव्यवहारस्तद्वदत्रापीति । अनुशासने सामान्यतो वासोग्रहणेन प्रकृत
उत्तरीयग्रहणं संगच्छते । लोकव्यवहारस्तु संप्रदायसिद्धः । उष्णिगाहं विशेषश्रे-
ष्ठोपलम्भ एव व्यवहारमूलमिति मन्तव्यम् ॥

घनप्रमोदाश्रुतरंगिताक्षैर्मुखैश्चतुर्भिः प्रचुरप्रसादैः ।

अथो अचुम्बद्विधिरादिवृद्धः पठाननं पदसु शिरःसु चित्रम् १९

घनेति ॥ अथो अनन्तरमाद्योर्दरिहरयोर्वृद्धो महान्विधिर्वृत्ता । घनः सा-
न्द्रः ॥ “घनं स्यात्कांस्यतालादिवाद्यमध्यमनृत्तयोः । ना मुस्तादौ घनाद्येषु
विस्तारे लोहमुदरे । त्रिषु सान्द्रे च दृष्टार्ये” इति मेदिनी ॥ यः प्रमोदो हर्षस्ते-
न निमित्तेन यदश्रु नेत्रपयस्तेन तरंगितानि संजाततरंगाणि ॥ “तारकादिभ्य
इतच्” ॥ अक्षीण नेत्राणि येषां तैः । हर्षवशादुद्गताश्रुभिरित्यर्थः । तथा प्रचुर-
प्रसादैरधिकप्रसन्नतायुक्तैश्चतुर्भिर्मुखैः पदसु शिरःसु मध्ये पठाननं कुमारं चुचुम्बे
पस्पर्श । इति चित्रं विस्मयः । चतुर्भिर्मुखैः पण्णां मुखानां यौगपद्येन स्पर्शासं-
भवात् । परिहारस्तु प्रत्येकं पदसु चतुर्भिश्चुम्बनेन संभेयः ॥

तं साधु साध्वित्यभितः प्रशस्य मुदा कुमारं त्रिपुरासुरारेः ।

आनन्दयन्वीर जयेति वाचा गन्धर्वविद्याधरसिद्धसंघाः ॥२०॥

तमिति ॥ गन्धर्वा देवगायकाः, विद्याधराः, मिद्धाश्च देवाविमोषाः, एषां
संघाः समुदायाः ॥ कर्तारः ॥ तं त्रिपुरासुरस्यारोः शिवस्य कुमारं पुत्रं मुदा मी-
सा नािमत्तेन साधु साध्वित्याभितः संमुखत्वेन प्रशस्य स्तुत्वा “हे वीर, त्वं जय
शत्रोः मवाशाज्जयं प्राप्सिहि” इत्येवंभूतया वाचानन्दयन्नानन्दितमकुर्वन् ॥

दिव्यर्पयः शत्रुविजेष्यमाणं तमभ्यनन्दन्किल नारदाद्याः ।

निरुच्छनं चक्रुर्योत्तरीयैश्चामीकरीयैर्निजंयत्कलैश्च ॥ २१ ॥

दिव्यर्पय इति ॥ नारदाद्या नारदमृगया दिव्या दिवि भवा व्रजयः ॥

१ परिष्कारात् २ प्रमोदः ३ जमान्चुम्बे ४ मुखेषु ५ हर्षात् ६ मुक्ताः ७ तस्य वयो
वर्तमानः ८ तमभ्यनन्दन् ९ तदभ्यनन्दन् १० निरुच्छनम् ११ निरुच्छनम् १२ नारदाद्याः

द्वेष्टा महामुरस्तारकोऽत्रैव स्वर्ग एव मे मम हृदयं दृग्गोचरत्वमेतु प्राप्नोतु ॥
हृदयमिति “ऋक्पूरुषः—” इति समासान्तोऽप्रत्ययः ॥

स्वलोकलक्ष्मीकचर्पणाय दोर्मण्डलं वल्गति यस्य चण्डम् ।

इहैव तच्छोणितपानकेलिमहाय कुर्वन्तु शरा समैते ॥ १५ ॥

स्वर्लोकेति ॥ स्वर्लोकस्य लक्ष्म्याः कचाः केशास्तेषां कर्पणाय । लक्ष्मीकेशानां हरणं कर्तुमित्यर्थः ॥ “तुमर्थात्” इति चतुर्थी ॥ चण्डं प्रचण्डं यस्य तारकस्य दोर्मण्डलं भुजमण्डलं बलमिति चलति । तस्य तारकस्य यच्छोणितं रुधिरं तस्य पानं तदेव केलिः क्रीडा तां कर्मभूतामेते मम शरा अह्नाय झटिति ॥ “द्राग्झटित्यञसादाय” इत्यमरः ॥ इहैव कुर्वन्तु । तं विनाशयन्त्वित्यर्थः ॥

शक्तिर्ममासावहतप्रचारा प्रभावसारा सुमहःप्रसारा ।

स्वर्लोक्तैर्क्षम्या विपदावहारेः शिरो हरन्ती दिशतान्मुदं वः १६

शक्तिरिति ॥ अहतप्रचाराविघ्नितगतिः । तथा प्रभावः सामर्थ्यं स एव सारो यस्याः । सुतरां महसस्तेजसः प्रसारो मण्डलं यस्याः । अतितेजस्विनीत्यर्थः । स्वर्लोकलक्ष्म्या या विपदा तस्या अवहा । किं तु सुखदेत्यर्थः । तथारोः प्रतिकूलस्य शिरः शीर्षं हरन्ती । असौ मम शक्तिरायुधं वो युष्माकं सुदं मीतिं दि-
शतादृचात् ॥ आशिषि लोद ॥

इत्यन्धकारातिसुतस्य दैत्यवधाय युद्धोत्सुकमानसस्य ।

सर्वं शुचिस्मेरमुखारविन्दं गीर्वाणवृन्दं वचसेननन्द ॥ १७ ॥

इतीति ॥ दैववधाय दैत्यवधं कर्तुं युद्धं उत्सुकमानसस्योत्कण्ठितचेतसोऽन्य-
कारातिमुत्तस्य शिवपुत्रस्य कुमारस्य संबन्धिना । इति पूर्वोक्तेन वचसा सर्वं गी-
र्वाणहृन्दं देवसमूहः शुचिं शुद्धं स्पेरं मयन्दहासं मुखारविन्दं मुखकमलं यस्य
तथाभूतं सदाननन्दं जहर्ष ॥

सांन्द्रप्रमोदात्पुलकोपगूढः सर्वाङ्गसंफुल्लसहस्रनेत्रः ।

तस्योत्तरीयेण निजाम्बरेण निरुच्छनं चारु चकारं शक्रः ॥१८॥

सान्द्रेति ॥ सान्द्रमोदाद्वनानन्दादेतोः पुलक रोमाधैरुपगूढ आश्रितः ॥

“पुलकः कुम्भेदेऽश्मभेदे च मणिदोषके । रोमाग्ने हरिताले गजार्त्तापण्डे च

अथ चतुर्भिस्तामेव विशिनष्टि—दिग्दन्तिनामित्यादिभिः ॥

दिग्दन्तिनां वारिविहारभाजां कराहतैर्भीमैतरैस्तरंगैः ।

आष्टावयन्तीं मुहुरालवालश्रेणिं तरूणां निजतीरजानाम् २५

तत्र दिग्दन्तीति ॥ किंभूतां स्वर्गधुनीम् । वारिणि विहारभाजां श्रीडतां
दिग्दन्तिनामैरावतादीनां करैः शुण्डादण्डैः ॥ “करो वर्षोपले पाणौ रश्मौ मृत्यय-
शुण्डयोः” इति मेदिनी ॥ आहतैस्ताडितैरत एव भीमतरैरतिशयभयानकैस्तरंगैः
कल्लोलैः कृत्वा निजतीरजानामात्मीयतदोत्पन्नानां तरूणां वृक्षाणां सर्वान्धनी-
मालवालानां मूलस्थलीनां श्रेणिम् ॥ “श्रेणिः स्त्रीपुंसयोः पङ्क्तिं समाने शि-
ल्पिसंहतौ” इति मेदिनी ॥ मुहुर्वारंवारम् ॥ “मुहुः पुनः पुनः शश्वत्” इ-
त्यमरः ॥ आष्टावयन्तीं सेचयन्तीम् ॥

लीलारस्ताभिः सुरकन्यकाभिर्हिरण्मयीभिः सिकताभिरुच्चैः ।

माणिक्यगर्भाभिरुपाहिताभिः प्रकीर्णतीरां वरवेदिकाभिः ॥ २६ ॥

लीलेति ॥ पुनः किंभूताम् । लीलायां श्रीढायां रमः प्रीतिर्यासां ताभिः
सुराणां कन्यकाभिः पुत्रीभिः । तथा हिरण्मयीभिः मौवर्णाभिः सिकताभिर्वालु-
काभिः । तथा माणिक्यगर्भाभिर्मणिष्वचित्तमध्याभिः । तथोपाहिताभिर्निर्मि-
ताभिः । न त्वकृत्रिमाभिः । तथोच्चैर्महतीभिर्वराः श्रेयस्यो या वेदिकास्ताभिश्च
प्रकीर्णतीरां व्याप्तमैकताम् ॥

सौरभ्यलुब्धभ्रमरोपगीतैर्हिरण्यहंसावलिकेलिलोलैः ।

चामीकरीयैः कमलैर्विनिद्रैश्च्युतैः परागैः पेरिपिङ्गतोयाम् ॥ २७ ॥

सौरभ्येति ॥ पुनः किंभूताम् । सौरभ्ये मौगन्ध्ये लुब्धा लम्पटा ये भ्रम-
रा द्विषास्तरुपगीतैः । मुहूर्तरैरित्यर्थः । हिरण्यस्य सुवर्णस्य ये दंभा मराणा-
स्तेषामावन्त्यः पद्म्यस्तामां केलिः श्रीढा तथा निमित्तेन लोलैश्चक्षुर्लक्ष्यामीकरी-
यैः मौवर्णैर्विनिद्रैर्विदलितैः कमलैरुपलक्षिताम् । अत एव च्युतैः कमलैर्भ्यो भ्र-
ष्टैः परागैः सुधनोरजोभिः ॥ “परागः सुधनोरजः” इत्यमरः ॥ पारिपट्णं प-
रितः पीतं तोयं जलं यस्यान्वयोक्ताम् ॥

१ विहारलीलायाम्. २ भीमवराहस्यैः । आशंसयन्तादरमद्रिपुत्रीमहेश्वरकाय दुरः दूतायाः । ३
काविकेयः दुरतः पतोवा विदधौलोलैस्तरंगैः. ४ श्रेणीः श्रेणीम्. ५ मुहूर्तरजानाम्. ५ श्रेण्य-
स्ताभिः. ६ हिरण्यहंसाभिरुपाभिः. हिरण्यकाभिः सिकताभिः. ७ उपाहिताभिः. ८ भरद्वाजैः
९ पेरिपिङ्गोयाम्.

“कुमागवातुदक” इति गत् ॥ दाधुं तारकं विजेष्यमाणं जेष्यन्तं नं कुमारमन्य-
नन्दस्तुपुत्रः किल । अथानन्तरं चापीकरीयः गौर्यपत्तरीयैर्गैः । तथा निर्ज-
यन्त्यर्थे निरुच्छनं यन्पुनर्ये गाताः परिवर्तनं चक्रुः ॥ निरुच्छनं पूर्वमे-
निर्णीतम् ॥

ततः सुराः शक्तिधरस्य तस्यावष्टम्भतः साध्यसमुत्सृजन्तः ।

उत्सेहिरे स्वर्गमेनन्तशक्तेर्गन्तुं वनं यूथपतेरिवेभाः ॥ २२ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं शक्तिरापुर्वाविशेषतां भरतीति तयोक्तस्य तत्
कुमारस्य ॥ “शक्तिरस्यान्तरे शायं उत्साहादी यत्ने श्रियाम्” इति मेदिनी ॥
अवष्टम्भत आश्रयतः ॥ “अवष्टम्भः सुवर्णं च स्तम्भप्रारम्भयोरपि” इति मे-
दिनी ॥ अथ स्तम्भशब्देनाश्रयो लक्षितः । स्तम्भस्याश्रयमिति तच्चात् ॥ सा-
ध्यसं भयम् ॥ “भीतिर्भोः साध्यमं भयम्” इत्यमरः ॥ उत्सृजन्तस्त्वजन्तः सु-
रा देवाः । अनन्तशक्तेरपारशौर्यस्य यूथपतेर्गजराजस्यावष्टम्भत इभा गजा वन-
मिव । स्वर्गं गन्तुं प्रवेष्टुमुत्सेहिरे उत्साहं चक्रुः ॥ अनन्तशक्तेरिति विशेषणं
कुमारेऽपि योजनीयम् ॥

अथोभिष्टुष्टं गिरिजासुतस्य पुरंदरारातिर्वधं चिकीर्षोः ।

सुरा निरीयुस्त्रिपुरं दिधक्षोरिव स्मरारेः प्रमथाः समन्तात् ॥ २३ ॥

अथेति ॥ अथोत्साहानन्तरं सुराः पुरंदरस्येन्द्रस्यारातेस्तारकस्य वधं मृत्युं
चिकीर्षोः कर्तुमिच्छोर्गिरिजासुतस्य कुमारस्याभिष्टुष्टं पृष्ठसंमुखं त्रिपुरं दैत्यं दि-
धक्षोर्दिग्धुमिच्छोः ॥ “दह भस्मीकरणे” धातोः “इच्छार्थं सनि सन्यङ्गोः” इति
द्वित्वे “सनाशंसभिक्ष उः” इत्युभत्ययः ॥ स्मरारेः शिवस्याभिष्टुष्टं प्रमथा इव ।
स्थिताः समन्तान्निरीयुर्निर्जग्मुः । अन्तर्वैविश्रुतिरर्थः ॥

सुराङ्गणानां जलकेलिभाजां प्रक्षालितैः संततमङ्गरागैः ।

प्रपेदिरे पिञ्जरवारिपूरां स्वर्गौकसः स्वर्गधुनीं पुरस्तात् ॥ २४ ॥

सुराङ्गणानामिति ॥ स्वर्गौकसो देवाः पुरस्तादग्रे जलकेलिभाजां
डासक्तानां सुराङ्गणानामप्सरसां संततं निरन्तरं प्रक्षालितैरङ्गरागैः ३ कु-
चितैः पिञ्जरवारिपूरां पीतजलप्रवाहां स्वर्गधुनीं मन्दाकिनीं प्रपेदिरे ॥
सुराङ्गणानामिति “कुमति च” इति णत्वम् ॥

प्रेणर्तितस्मेरसरोजराजिः पुरः परीरम्भमिलन्महोर्मिः ।

कपोलपालिश्रमवारिहारी भेजे गुहं तं सरितः समीरः॥ ३२ ॥

प्रणर्तितेति ॥ प्रणर्तिता कम्पिता स्मेरसरोजानां विकसितकमलानां राजि-
लि येन । अनेन सौगन्ध्योक्तिः । तथा परीरम्भेणाश्लेषेण मिलन्त आत्मनि
श्रीभवन्तो महोर्मयो यस्य । अनेन शैत्योक्तिः । कपोलपाल्याः । कपोलरूप-
स्ताग्रस्येत्यर्थः ॥ “पालिः कर्णे लताग्रेऽश्रौ” इति विश्वः ॥ श्रमेण यद्वारि स्वे-
स्तस्य द्वारी । अनेन मान्योक्तिः । अन्यथा श्रमहृतेरसंभवः । एवंभूतः सरि-
ते मन्दाकिन्याः समीरः पवनः पुरोऽग्रे स्थितं तं गुहं स्वामिकार्तिकम् । यद्वा ।
पुरोऽग्रे भेजे सिपेवे ॥

ततो ब्रजन्नन्दननामधेयं लीलावनं जम्भजितः पुरस्तात् ।

विभिन्नभग्नोद्धृतशालसंघं प्रेक्षांचकार स्मरशत्रुसूनुः ॥ ३३ ॥

तत इति ॥ ततो गङ्गावलोकनानन्तरं ब्रजंश्चलन्स्मरशत्रुसूनुः कुमारः पुर-
स्तादग्रे विभिन्नो विदारितः । वाणैः शतरन्धीकृत इति तात्पर्यार्थः । तथा भग्न
आमर्दितो मूलं विनोपयेव शतशकलीकृत उद्धृत उत्पादितश्च शालसंघो यस्य
तत् ॥ “शालो हाले मत्स्यभेदे शालीकस्तत्प्रभेदयोः । शालद्रुस्कन्धशाखायां
शालेति परिकीर्तिता” इति मेदिनी ॥ नन्दननामधेयं नन्दनसंज्ञकम् ॥ “न-
न्दनं वनम्” इत्यमरः ॥ जम्भजित इन्द्रस्य लीलावनमुपवनं प्रेक्षांचकार ददर्श ॥
इनादंश्चेत्याम् ॥

सुरद्विपोपप्लुतमेवमेतद्वनं वलस्य द्विपतो गतश्चि ।

इत्थं विचिन्त्यारुणलोचनोऽभूद्भूभङ्गदुःप्रेक्ष्यमुखः स कोपात् ३४

सुरद्विपेति ॥ स कुमारः । एतत्पुरोर्ध्वं वलस्य द्विपत इन्द्रस्य ॥ अत्र
“नलोकः—” इत्यादिना पट्टीनिषेधेऽपि “द्विपः शत्रुर्वा” इति विकल्पात्पट्टी ॥
वनमुपवनं सुरद्विपा तारकेणैव न केनापि । यथा तारकेणोपप्लुतं तथा न केना-
पीन्यवधारणार्थक्यकारेण ध्वन्यते ॥ “एव प्रकारोमकयोरङ्गीकारावधारणे”
इति विश्वः ॥ अभितः सर्वतः । उपप्लुतमुपप्लुतमन एव गताश्च नष्टशोभामन्यं
विचिन्त्य कोपादरुणे लोचने यस्य तथा भ्रूभङ्गेन दुष्प्रेक्ष्यं दुर्दर्शं मुखं यस्य त-
थोक्तथाभूत् । मरतां मति स्वामिन्परदुःखं मरादुःखावर्गं भवतीति भावः ॥

१ मरति. २ मरति. ३ मरात्. ४ मरति. ५ मरति. ६ एव. ७ दुष्प्रेक्ष्य-
मुखः. ८ घ.

कुनूहलाद्रुमुपागताभिस्तीरस्थिताभिः सुरसुन्दरीभिः ।

अभ्यूर्मिराजि प्रतिविम्बिताभिर्मुदं दिशन्तीं व्रजतां जनानाम् २८
कुनूहलादिति ॥ द्रष्टुं कुनूहलात्कातुकात् । आनन्दादिति यावत् । उपागता-
भिरागताभिः । अत एव तीरस्थिताभिः । अत एवाभ्यूर्मिराजि । ऊर्मिराजावि-
त्यभ्यूर्मिराजि तरङ्गमध्ये प्रतिविम्बिताभिः सुरसुन्दरीभिर्दवाद्गताभिर्निमित्तेन
व्रजतां गच्छतामपि जनानां मुदं दिशन्तीं ददतीम् । एकासामप्यप्सरसां प्रतिवि-
म्बवशादनेकधा दृश्यमानत्वाद्युक्ता प्रीतिजनकर्तात भावः ॥

ननन्द सद्यश्चिरकालदृष्टां विलोक्य शैक्रः सुरदीर्घिकां ताम् ।

अदर्शयत्सादरमद्रिपुत्रीमहेशपुत्राय ततः पुरोगः ॥ २९ ॥

ननन्देति ॥ शक्र इन्द्रश्चिरकालेन बहुकालेन दृष्टां तां सुरदीर्घिकां मन्दा-
किनीं विलोक्य सद्यो श्रुतिं ननन्द जहर्ष । अतिरमणीयं वस्तु चिरकालदृष्टं स-
द्बहुप्रीतिजनकं भवतीति भावः । ततोऽनन्तरमद्रिपुत्रीमहेशयोः पुत्राय कुमाराय
सादरं यथा तथा पुरोगः सन्नदर्शयत् ॥

स कार्तिकेयः पुरतः परीतः सुरैः समस्तैः सुरनिम्नगां ताम् ।

अपूर्वदृष्टार्मवलोकमानः सविस्मयः स्मेरविलोचनोऽभूत् ॥ ३० ॥

स इति ॥ समस्तैः सुरैः परीतो व्याप्तः स कार्तिकेयः कुमारः । अपूर्वदृष्टा-
म् । अधुनैव दृष्टामित्यर्थः । तां सुरनिम्नगां पुरतोऽग्रेऽवलोकमानः सन्सविस्मयः
साश्चर्यः स्मेरविलोचनः समन्दहासनेत्रथाभूत् ॥

उपेत्य तां तत्र किरीटकोटिन्यस्ताञ्जलिर्भक्तिपरः कुमारः ।

गीर्वाणवृन्दैः प्रेणुतां प्रणुत्य नम्रेण मूर्ध्ना मुदितो ववन्दे ॥ ३१ ॥

उपेत्येति ॥ भक्तिपरो भक्तिप्रवीणः कुमारः कार्तिकेयो गीर्वाणवृन्दैर्देवता-
मूहैः प्रणुतां प्रकर्षेण स्तुताम् ॥ “ पु स्तुतो ” इति धातोः कर्मणि क्तः ॥ तां
मन्दाकिनीं तत्रोपेत्य । तत्समीपं गत्वित्यर्थः । किरीटकोटौ मुकुटाग्रे ॥ “ कोटिः
स्त्री धनुषोऽग्रेऽसौ ” इति मैदिनी ॥ अत्राग्रशब्दस्य धनुःशब्दोपलक्षिततया सर्व-
पामग्रवाचकत्वं बोध्यम् ॥ न्यस्तोऽञ्जलिर्येन तयाभूतः सन् । प्रणुत्येवार्थत्वा मु-
दितो मुमुदे ॥ इदं कृदन्तरूपं क्रियापदम् ॥ तथा नम्रेण मूर्ध्ना शिरसा ववन्दे नमश्चक्रे ॥

१ तीरे स्थिताभिः. २ सुरकन्यकाभिः. ३ अभ्यूर्मिराजोः. अलूमिराजि. ४ शक्रः. ५ सद्यः.
६ पुरः. ७ पुरोक्तः. ८ इव लोकमानः. ९ सविस्मय. १० रत्नकिरीट. ११ मणताम्. १२ न-
मितः. मणतः.

निर्लूनलीलोपवनामपश्यदुःसंचरीभूतविमानमार्गाम् ।

विध्वस्तसौधप्रचयां कुमारो विध्वैकसाराममरावतीं सः ॥ ३५ ॥

निर्लूनेति ॥ स कुमारः कार्तिकेयः निर्लूनानि कर्तितानि लीलायाः क्रीडा-
या उपवनानि यस्याम् । तथा दुःखेन संचरः संचारो येषु तथाभूता विमान-
गां विमानसंचारपथा यस्याम् । तथा विध्वस्ताः खण्डिताः । स्फोटिता इति या-
वत् । सौधप्रचया राजसदनसमूहा यस्याम् ॥ “सौधोऽस्त्री राजसदनम्” इत्य-
मरः ॥ तथा विश्वस्मिन्नेकैव सारां तत्त्वभूतां ताममरावतीमिन्द्रपुरीमपश्यत् ॥
“नगरी त्वमरावती” इत्यमरः ॥

गतश्रियं वैरिवैराभिभूतां दशां सुदीनामभितो दधानाम् ।

नारीमवीरामिव तामवेक्ष्य स वाढमन्तः करुणापरोऽभूत् ॥ ३६ ॥

गतश्रियमिति ॥ स कुमारः वैरिवरेण तारकेणाभिभूतां पूर्वोक्तविधिना
पराभूताम् । पराभवोऽत्र विध्वंसनक्रियानुकूली व्यापारो ग्राह्यः । अत एव गत-
श्रियं भ्रष्टशीलाम् । अत एव सुतरां दीनां कृपणाम् । अनुकम्प्यामिति यावत् ॥
दशामवस्थामभितो दधानाम् । अत एवावीरां नपुंसकमर्तृकां नारीमिव स्त्रियां
ताममरावतीमवेक्ष्यान्तर्मनसि वाढं बहु यथातथा करुणायां पर आसक्तोऽभूत् ॥

दुश्चेष्टिते देवरिपौ सरोपस्तस्याविपण्णः समराय चोत्कः ।

तथाविधां तां स विवेश पश्यन्सुरैः सुराधीश्वरराजधानीम् ॥ ३७ ॥

दुश्चेष्टित इति ॥ दुश्चेष्टिते दुष्कर्मणि देवरिपौ तारके विपये सरोपः म-
कोपः । तथा तस्य तत्कर्तृकाय समराय समरं युद्धं कर्तुमुत्कथं तथाविप-
ण्णोऽनलसः स कुमारः । तथाविधां पूर्वोक्तमकारां तां सुराधीश्वरस्येन्द्रस्य
राजधानीं पुरीं पश्यन्सन् । विवेश । तदन्तरिति शेषः ॥

दैतेयेदन्त्यावलिदन्तघातैः क्षुण्णान्तराः स्फाटिकहर्म्यपट्टीः ।

महाहिनिर्मोकपिन्द्वजालाः सं वीक्ष्य तस्यां विपस्ताद सद्यः ३८

दैतेयेति ॥ दैतेयानां दैत्यानां दन्त्यावलिर्गजावलिस्तस्यास्तत्कर्तृका ये दन्त-

१ असंयतो. २ सौख्यप्रचयाय. ३ ममृष्टविध्वैकसाराम्; ममृष्टविध्वैकसाराम्; ममृष्टवार्ते-
कसाराम्. ४ गर्भश्रियम्. ५ वैरिवरेण अभूताम्. ६ स गाढम्; सवाप्यम्. ७ तरयां विपण्णः. ८ घ.
१ दैत्येन्द्राणां; दैत्यदन्तादन्त. १० क्षुण्णान्तर. ११ संवीक्ष्य.

घाता रदनताडितानि तैः क्षुण्णान्तराः क्षोदितमध्या अत एव महाहीनां महास-
र्पाणां निर्मोकाः कञ्चुकाः ॥ “सर्पा कञ्चुकनिर्मोकाः” इत्यमरः ॥ तैः पिनङ्गानि
जालानि मौधजालानि यासु ताः स्फाटिकहर्म्यपङ्कतीः स्फाटिकनिर्मितसौधनिचया-
न्वीक्ष्य स सद्यो तस्यां विपत्ताद । खिद्यति स्मेतर्थाः ॥ “सद्यः सपदि तत्क्षणे”
इत्यमरः ॥

अथ युग्मेनाह—

उत्कीर्णचामीकरपङ्कजानां दिग्दन्तिदानद्रवदूषितानाम् ।

हिरण्यहंसव्रजवर्जितानां विंदीर्णवैदूर्यमहाशिलानाम् ॥ ३९ ॥

आविर्भवद्वालतृणाश्रितानां तदीयलीलागृहदीर्घिकाणाम् ।

सं दुर्दशां वीक्ष्य विरोधिजातां विपादवैलक्ष्यभरं वभार ॥ ४० ॥

उत्कीर्णैति । आविर्भवदिति च ॥ स कुमारः । उत्कीर्णान्युत्खनितानि
चामीकरस्य सुवर्णस्य पङ्कजानि कमलानि यासाम् । उत्खनितसुवर्णकमलाना-
मित्यर्थः । तथा दिग्दन्तिनामैरावतादीनां दानाः खण्डनाः । तज्जेतारस्तारकगजाः ॥
कर्तरि ल्युट् ॥ तेषां द्रवो मदजलं तेन दूषितानां म्लानीकृतानाम् । तारककुम्भी-
न्द्रमदकलुषीकृतजलानामित्यर्थः । हिरण्यप्रचुरा ये हंसास्तेषां व्रजेन वर्जितानां
रहितानाम् । दैत्योपद्रवादिति भावः । तथा विंदीर्णाः स्फोटिता वैदूर्याणां रत्न-
विशेषाणां महदः शिला यासाम् । तथाविर्भवन्त्युदयमानानि यानि बालतृणानि
शष्पाणि तैराश्रितानां व्याप्तानाम् । तदीया ऐन्द्र्यो वा लीलार्थं गृहदीर्घिका गृह-
वापिकास्तासां संयन्धिनीम् । विरोधिभ्योऽरिभ्यो जातां दुर्दशां दुष्टावस्थां वी-
क्ष्य विपादवैलक्ष्ययोः खेदलज्जयोर्भरम् । वदयो विपादलज्जे इत्यर्थः । वभा-
र । दुर्दशादर्शनजनितकरुणावीजं दुःखं मयि मत्पिमुदुर्देशेन लज्जाहेतुरित्यर्थः ॥
तदन्तिदन्तक्षतहेमभिस्ति सुतन्तुजालाकुलरत्नजालम् ।

निन्ये सुरेन्द्रेण पुरोगतेन स वैजयन्ताभिधमात्मसौधम् ॥ ४१ ॥

तदन्तीति ॥ स कुमारः । सुरेन्द्रेणेन्द्रेण पुरोगतेनाग्रण्या मता तस्य तारकस्य
दन्तिनां गजानां दन्तैः क्षताः क्षुण्णा हर्म्यो भित्तयः कुड्यानि यस्मिन्यस्य वा ।
सुतन्तवो नूतानां शोभनानि मूथाणि तेषां जालेनाकुलं व्याकुलं रत्नजालं रत्न-
समूहो यस्मिन् । तथा वैजयन्ताभिधं वैजयन्तमंशकम् ॥ “स्यान्नामादौ वैजय-
न्तः” इत्यमरः ॥ आत्ममौधं स्वराजमदं निन्ये प्रापितः ॥ कर्मणि लिट् ॥

निर्लूनलीलोपवनामपश्यहुःसंचरीभूतविमानमार्गाम् ।

विध्वस्तसौधप्रचयां कुमारो विश्वैकसाराममरावतीं सः ॥ ३५ ॥

निर्लूनेति ॥ स कुमारः कार्तिकेयः निर्लूनानि कार्त्तितानि लीलायाः क्रीडा-
या उपवनानि यस्याम् । तथा दुःखेन संचरः संचारो येषु तथाभूता विमानमा-
र्गा विमानसंचारपथा यस्याम् । तथा विध्वस्ताः खण्डिताः । स्फोटिता इति या-
वत् । सौधप्रचया राजसदनममूहा यस्याम् ॥ “सौधोऽस्त्री राजसदनम्” इत्य-
मरः ॥ तथा विश्वस्मिन्नेकैव सारां तत्त्वभूतां ताममरावतीमिन्द्रपुरीमपश्यत् ॥
“नगरी त्वमरावती” इत्यमरः ॥

गंतश्रियं वैरिवैराभिभूतां दशां सुदीनामभितो दधानाम् ।

नारीमवीरामिव तामवेक्ष्य सं वाढमन्तः करुणापरोऽभूत् ॥ ३६ ॥

गतश्रियमिति ॥ स कुमारः वैरिवरेण तारकेणाभिभूतां पूर्वोक्तविधिना
पराभूताम् । पराभवोऽत्र विध्वंसनक्रियानुकूलो व्यापारो ग्राह्यः । अत एव गत-
श्रियं भ्रष्टशोभाम् । अत एव सुतरां दीनां कृपणाम् । अनुकम्प्यामिति यावत् ॥
दशामवस्थामभितो दधानाम् । अत एवावीरां नपुंसकभर्तृकां नारीमिव क्षितां
ताममरावतीमवेक्ष्यान्तर्मनसि वाढं बहु यथातथा करुणायां पर आसक्तोऽभूत् ॥

दुश्चेष्टिते देवरिपौ सरोपस्तंस्याविपण्णः समराय चोत्कः ।

तथाविधां तां सं विवेश पश्यन्सुरैः सुराधीश्वरराजधानीम् ॥ ३७ ॥

दुश्चेष्टित इति ॥ दुश्चेष्टिते दुष्कर्मणि देवरिपौ तारके विपये सरोपः स-
क्रोधः । तथा तस्य तत्कर्तृकाय समराय समरं युद्धं कर्तुमुत्कथ्य तथाविप-
ण्णोऽनलसः स कुमारः । तथाविधां पूर्वोक्तप्रकारां तां सुराधीश्वरस्येन्द्रस्य
राजधानीं पुरीं पश्यन्सन् । विवेश । तदन्तरिति शेषः ॥

दैतेयेदन्त्यावलिदन्तघातैः क्षुण्णान्तराः स्फाटिकहर्म्यपङ्क्तिः ।

महाहिनिर्मोकपिनद्धजालाः सं वीक्ष्य तस्यां विपस्ताद सद्यः ३८

दैतेयेति ॥ दैतेयानां दैत्यानां दन्त्यावलिर्गजावलिस्तस्यास्तत्कर्तृका ये दन्त-

१ असंचरी. २ सौख्यप्रचयाम्. ३ प्रमृष्टविश्वैकसाराम्; प्रमृष्टविश्वीकसाराम्; प्रमृष्टवास्ते-
कसाराम्. ४ गर्भश्रियम्. ५ वैरिपताभिभूताम्. ६ स गाढम्; सबाध्यम्. ७ तस्यां विपण्णः. ८ व.
९ दैत्येन्द्रदन्तावलः; दैतेयदन्तावल. १० क्षुण्णान्तर. ११ सवीक्ष्य.

एकवन्धो केवलनमस्करणीया पादौ तथैव मुनिनमस्कारप्रकारेणैव कामं यथायोग्यं
प्रणनाम नमश्चक्रे ॥

स कश्यपः सा जननी सुराणां तमेधयामासतुराशिपा द्वौ ।

तया चया नैकजगज्जिगीषुं जेता मृधे तारकमुग्रवीर्यम् ॥१६॥

स इति ॥ स कश्यपो मुनिः, सा सुराणां जनन्यादितिः, एतौ द्वौ तं कुमारं
तथाशिपाशीर्वादिनैधयामासतुर्वर्धयतः स्म । यथाशिपा निमित्तेनोग्रवीर्यमत एव
नैकजगन्त्यनेकमगन्ति । त्रीणि जगन्तीत्यर्थः । जिगीषुं जेतुमिच्छुम् ॥ “ न लो-
क-” इति पृष्ठीनिषेधः ॥ तारकं दैतं मृधे मंगरे जेता । जेष्यतीत्यर्थः ॥ कर्तारि लुट् ॥

स्वदर्शनार्थं समुपेयुषीणां सुदेवतानामेदिति श्रितानाम् ।

पादौ ववन्दे पतिदेवतास्तमाशीर्वचोभिः पुनरभ्यनन्दन् ॥१७॥

स्वेति ॥ स कुमारः । स्वदर्शनार्थं स्वावलोकनार्थं समुपेयुषीणां प्राप्नुवतीनाम् ।

तथादिनि देवमातरं श्रितानाम् । देवमातुगश्रयेण जीवन्तीनामन्यर्थः । शोभनाः
माभाग्यवत्स्यो या देवतास्नामां पादां चरणां ववन्दे प्रणनाम । अथ च पतिरेव
देवता यामां ताः पतिव्रतास्ना देवतास्वाशीर्वचोभिः “ त्वं जय ” इत्यादिभिः
पुनस्तं कुमारमभ्यनन्दन् । अस्तुत्येत्यर्थः ॥

पुलोमपुत्रीं विबुधाधिभर्तुस्ततः शचीं नाम कलत्रमेपं ।

नमश्चकार स्मरशत्रुसूनुस्तमाशिपा सा संमुपाचरच्च ॥१८॥

पुलोमपुत्रीमिति ॥ ततोऽनन्तरम् ॥ नामिति योग्यताप्रतिपादकमप्ययम् ।

अप्ययानामनेकार्थत्वात् । ततश्च प्रणामकर्तृत्वयोग्य इत्यर्थः । न च पुलोमपुत्र्या
एव प्रणामार्हत्वाविवक्षाया विशेषणता स्यादिति वाच्यम् । विबुधाधिभर्तुमन्धो-
द्घातेनैव ध्वनितव्यात् । एष स्मरशत्रुसूनुः कुमारो विबुधानां देवानामधिभर्तु-
स्त्रिन्द्रस्य कलत्रं शचीभूतां शचीं शचीमांहरां पुलोमपुत्रीं नमश्चकार । अथ च सं-
न्याण्यांशिपाशीर्वादिनं तं कुमारं गृह्णाचरत् । अर्थान्दर्शक्यर्थः ॥

अर्थादितीन्द्रप्रमदाः समेताः तौ मीनरः सत यनप्रमोदाः ।

उपेत्य भक्त्या नमते मेहेगपुत्राय तस्मै ददुगशिदः प्रोक् ॥१९॥

१. १. २. दधी; २. ३. अतया; ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००. १०१. १०२. १०३. १०४. १०५. १०६. १०७. १०८. १०९. ११०. १११. ११२. ११३. ११४. ११५. ११६. ११७. ११८. ११९. १२०. १२१. १२२. १२३. १२४. १२५. १२६. १२७. १२८. १२९. १३०. १३१. १३२. १३३. १३४. १३५. १३६. १३७. १३८. १३९. १४०. १४१. १४२. १४३. १४४. १४५. १४६. १४७. १४८. १४९. १५०. १५१. १५२. १५३. १५४. १५५. १५६. १५७. १५८. १५९. १६०. १६१. १६२. १६३. १६४. १६५. १६६. १६७. १६८. १६९. १७०. १७१. १७२. १७३. १७४. १७५. १७६. १७७. १७८. १७९. १८०. १८१. १८२. १८३. १८४. १८५. १८६. १८७. १८८. १८९. १९०. १९१. १९२. १९३. १९४. १९५. १९६. १९७. १९८. १९९. २००. २०१. २०२. २०३. २०४. २०५. २०६. २०७. २०८. २०९. २१०. २११. २१२. २१३. २१४. २१५. २१६. २१७. २१८. २१९. २२०. २२१. २२२. २२३. २२४. २२५. २२६. २२७. २२८. २२९. २३०. २३१. २३२. २३३. २३४. २३५. २३६. २३७. २३८. २३९. २४०. २४१. २४२. २४३. २४४. २४५. २४६. २४७. २४८. २४९. २५०. २५१. २५२. २५३. २५४. २५५. २५६. २५७. २५८. २५९. २६०. २६१. २६२. २६३. २६४. २६५. २६६. २६७. २६८. २६९. २७०. २७१. २७२. २७३. २७४. २७५. २७६. २७७. २७८. २७९. २८०. २८१. २८२. २८३. २८४. २८५. २८६. २८७. २८८. २८९. २९०. २९१. २९२. २९३. २९४. २९५. २९६. २९७. २९८. २९९. ३००. ३०१. ३०२. ३०३. ३०४. ३०५. ३०६. ३०७. ३०८. ३०९. ३१०. ३११. ३१२. ३१३. ३१४. ३१५. ३१६. ३१७. ३१८. ३१९. ३२०. ३२१. ३२२. ३२३. ३२४. ३२५. ३२६. ३२७. ३२८. ३२९. ३३०. ३३१. ३३२. ३३३. ३३४. ३३५. ३३६. ३३७. ३३८. ३३९. ३४०. ३४१. ३४२. ३४३. ३४४. ३४५. ३४६. ३४७. ३४८. ३४९. ३५०. ३५१. ३५२. ३५३. ३५४. ३५५. ३५६. ३५७. ३५८. ३५९. ३६०. ३६१. ३६२. ३६३. ३६४. ३६५. ३६६. ३६७. ३६८. ३६९. ३७०. ३७१. ३७२. ३७३. ३७४. ३७५. ३७६. ३७७. ३७८. ३७९. ३८०. ३८१. ३८२. ३८३. ३८४. ३८५. ३८६. ३८७. ३८८. ३८९. ३९०. ३९१. ३९२. ३९३. ३९४. ३९५. ३९६. ३९७. ३९८. ३९९. ४००. ४०१. ४०२. ४०३. ४०४. ४०५. ४०६. ४०७. ४०८. ४०९. ४१०. ४११. ४१२. ४१३. ४१४. ४१५. ४१६. ४१७. ४१८. ४१९. ४२०. ४२१. ४२२. ४२३. ४२४. ४२५. ४२६. ४२७. ४२८. ४२९. ४३०. ४३१. ४३२. ४३३. ४३४. ४३५. ४३६. ४३७. ४३८. ४३९. ४४०. ४४१. ४४२. ४४३. ४४४. ४४५. ४४६. ४४७. ४४८. ४४९. ४५०. ४५१. ४५२. ४५३. ४५४. ४५५. ४५६. ४५७. ४५८. ४५९. ४६०. ४६१. ४६२. ४६३. ४६४. ४६५. ४६६. ४६७. ४६८. ४६९. ४७०. ४७१. ४७२. ४७३. ४७४. ४७५. ४७६. ४७७. ४७८. ४७९. ४८०. ४८१. ४८२. ४८३. ४८४. ४८५. ४८६. ४८७. ४८८. ४८९. ४९०. ४९१. ४९२. ४९३. ४९४. ४९५. ४९६. ४९७. ४९८. ४९९. ५००. ५०१. ५०२. ५०३. ५०४. ५०५. ५०६. ५०७. ५०८. ५०९. ५१०. ५११. ५१२. ५१३. ५१४. ५१५. ५१६. ५१७. ५१८. ५१९. ५२०. ५२१. ५२२. ५२३. ५२४. ५२५. ५२६. ५२७. ५२८. ५२९. ५३०. ५३१. ५३२. ५३३. ५३४. ५३५. ५३६. ५३७. ५३८. ५३९. ५४०. ५४१. ५४२. ५४३. ५४४. ५४५. ५४६. ५४७. ५४८. ५४९. ५५०. ५५१. ५५२. ५५३. ५५४. ५५५. ५५६. ५५७. ५५८. ५५९. ५६०. ५६१. ५६२. ५६३. ५६४. ५६५. ५६६. ५६७. ५६८. ५६९. ५७०. ५७१. ५७२. ५७३. ५७४. ५७५. ५७६. ५७७. ५७८. ५७९. ५८०. ५८१. ५८२. ५८३. ५८४. ५८५. ५८६. ५८७. ५८८. ५८९. ५९०. ५९१. ५९२. ५९३. ५९४. ५९५. ५९६. ५९७. ५९८. ५९९. ६००. ६०१. ६०२. ६०३. ६०४. ६०५. ६०६. ६०७. ६०८. ६०९. ६१०. ६११. ६१२. ६१३. ६१४. ६१५. ६१६. ६१७. ६१८. ६१९. ६२०. ६२१. ६२२. ६२३. ६२४. ६२५. ६२६. ६२७. ६२८. ६२९. ६३०. ६३१. ६३२. ६३३. ६३४. ६३५. ६३६. ६३७. ६३८. ६३९. ६४०. ६४१. ६४२. ६४३. ६४४. ६४५. ६४६. ६४७. ६४८. ६४९. ६५०. ६५१. ६५२. ६५३. ६५४. ६५५. ६५६. ६५७. ६५८. ६५९. ६६०. ६६१. ६६२. ६६३. ६६४. ६६५. ६६६. ६६७. ६६८. ६६९. ६७०. ६७१. ६७२. ६७३. ६७४. ६७५. ६७६. ६७७. ६७८. ६७९. ६८०. ६८१. ६८२. ६८३. ६८४. ६८५. ६८६. ६८७. ६८८. ६८९. ६९०. ६९१. ६९२. ६९३. ६९४. ६९५. ६९६. ६९७. ६९८. ६९९. ७००. ७०१. ७०२. ७०३. ७०४. ७०५. ७०६. ७०७. ७०८. ७०९. ७१०. ७११. ७१२. ७१३. ७१४. ७१५. ७१६. ७१७. ७१८. ७१९. ७२०. ७२१. ७२२. ७२३. ७२४. ७२५. ७२६. ७२७. ७२८. ७२९. ७३०. ७३१. ७३२. ७३३. ७३४. ७३५. ७३६. ७३७. ७३८. ७३९. ७४०. ७४१. ७४२. ७४३. ७४४. ७४५. ७४६. ७४७. ७४८. ७४९. ७५०. ७५१. ७५२. ७५३. ७५४. ७५५. ७५६. ७५७. ७५८. ७५९. ७६०. ७६१. ७६२. ७६३. ७६४. ७६५. ७६६. ७६७. ७६८. ७६९. ७७०. ७७१. ७७२. ७७३. ७७४. ७७५. ७७६. ७७७. ७७८. ७७९. ७८०. ७८१. ७८२. ७८३. ७८४. ७८५. ७८६. ७८७. ७८८. ७८९. ७९०. ७९१. ७९२. ७९३. ७९४. ७९५. ७९६. ७९७. ७९८. ७९९. ८००. ८०१. ८०२. ८०३. ८०४. ८०५. ८०६. ८०७. ८०८. ८०९. ८१०. ८११. ८१२. ८१३. ८१४. ८१५. ८१६. ८१७. ८१८. ८१९. ८२०. ८२१. ८२२. ८२३. ८२४. ८२५. ८२६. ८२७. ८२८. ८२९. ८३०. ८३१. ८३२. ८३३. ८३४. ८३५. ८३६. ८३७. ८३८. ८३९. ८४०. ८४१. ८४२. ८४३. ८४४. ८४५. ८४६. ८४७. ८४८. ८४९. ८५०. ८५१. ८५२. ८५३. ८५४. ८५५. ८५६. ८५७. ८५८. ८५९. ८६०. ८६१. ८६२. ८६३. ८६४. ८६५. ८६६. ८६७. ८६८. ८६९. ८७०. ८७१. ८७२. ८७३. ८७४. ८७५. ८७६. ८७७. ८७८. ८७९. ८८०. ८८१. ८८२. ८८३. ८८४. ८८५. ८८६. ८८७. ८८८. ८८९. ८९०. ८९१. ८९२. ८९३. ८९४. ८९५. ८९६. ८९७. ८९८. ८९९. ९००. ९०१. ९०२. ९०३. ९०४. ९०५. ९०६. ९०७. ९०८. ९०९. ९१०. ९११. ९१२. ९१३. ९१४. ९१५. ९१६. ९१७. ९१८. ९१९. ९२०. ९२१. ९२२. ९२३. ९२४. ९२५. ९२६. ९२७. ९२८. ९२९. ९३०. ९३१. ९३२. ९३३. ९३४. ९३५. ९३६. ९३७. ९३८. ९३९. ९४०. ९४१. ९४२. ९४३. ९४४. ९४५. ९४६. ९४७. ९४८. ९४९. ९५०. ९५१. ९५२. ९५३. ९५४. ९५५. ९५६. ९५७. ९५८. ९५९. ९६०. ९६१. ९६२. ९६३. ९६४. ९६५. ९६६. ९६७. ९६८. ९६९. ९७०. ९७१. ९७२. ९७३. ९७४. ९७५. ९७६. ९७७. ९७८. ९७९. ९८०. ९८१. ९८२. ९८३. ९८४. ९८५. ९८६. ९८७. ९८८. ९८९. ९९०. ९९१. ९९२. ९९३. ९९४. ९९५. ९९६. ९९७. ९९८. ९९९. १०००.

निर्दिष्टवर्त्मा विवृधेश्वरेण सुरैः समग्रैरनुगम्यमानः ।

स प्राविशत्तं विविधादमरदिमच्छिन्नेन सोपानपथेन सौधम् ॥२२॥

निर्दिष्टेति ॥ स कुमारः । विवृधेश्वरेणन्द्रेण ॥ कप्री ॥ निर्दिष्टवर्त्मानो ग-
मने विवृधेश्वरेण तत्पुत्रैर्गम्यमानः । तथा समग्रैः सुरैर्देवैरनुगम्यमानोऽनुस-
रमाणः गन् । विविधा अनेकवर्णा येऽश्मानो रत्नानि तेषां रश्मिभिः किरणच्छि-
न्नेन भिन्नेन । रहितेनेति यावत् । तारककृतसोपानगनितरश्मोत्पाटनादिति
भावः । सोपानपथेनारोहणमार्गेण ॥ “ आरोहणं स्यात्सोपानम् ” इत्यमरः ॥ तं
सौधं प्राविशत् ॥

निसर्गकल्पद्रुमतोरणं तं स पारिजातप्रसवस्त्रगाढयम् ।

दिव्यैः कृतस्वस्त्ययनं मुनीन्द्रैरन्तःप्रविष्टप्रमदं प्रपेदे ॥ २३ ॥

निसर्गंति ॥ स कुमारः । निमर्गेण स्वभावेन । अनायासेनेति यावत् ॥
“ निसर्गः शीलसर्गयोः ” इति विश्वः ॥ कल्पद्रुमा एव तोरणानि यत्र । तथा
पारिजातस्य देवदक्षविशेषस्य प्रसवानां पत्रपुष्पाणां सजा मालयाढ्यं युक्तम् ।
पूजनार्थमनेकपत्रपुष्पसहितमित्यर्थः । तथा दिव्यैः स्वर्गैर्यमुनीन्द्रैः कश्यपादिभिः
कृतस्वस्त्ययनं विहितस्वस्तिवाचनम् । तथान्तः प्रविष्टा मय्यं प्रविश्य स्थिताः
प्रमदाः स्त्रियो यत्र तं सौधं प्रपेदे प्राप ॥

पादौ महर्षेः किल कश्यपस्य कुलादिवृद्धस्य सुरासुराणाम् ।

प्रदक्षिणीकृत्य कृताञ्जलिः सञ्जपडिः शिरोभिः स नतैर्वन्दे ॥२४॥

पादाविति ॥ स कुमारः । सुरासुराणां देवदैत्यानां कुल आदिवृद्धस्य कश्य-
पस्य महर्षेः पादौ चरणी ॥ कर्मभूतौ ॥ प्रदक्षिणीकृत्य कृताञ्जलिः सन् । नतैः
भूमिः शिरोभिर्वन्दे नमश्चक्रे । किलेत्यैतद्वे ॥

स देवमातुर्जगदेकवन्द्यौ पादौ तथैव प्रणनाम कामम् ।

मुनेः कलत्रस्य च तस्य भक्त्या प्रद्वीभवञ्छैलसुतातनूजः ॥२५॥

स इति ॥ स शैलसुतातनूजः पार्वतीनन्दनो भक्त्या निमित्तेन प्रद्वीभवन्नम्री
भवन्सन् । मुनेश्च तस्य कलत्रस्य पत्न्याश्च देवानां मातुर्जनन्या अदितेः । जग-

एकवन्धो केवलनमस्कारणीया पादौ तथैव मुनिनमस्कारप्रकारेणैव कामं यथायोग्यं
प्रणनाम नमश्चक्रे ॥

स कश्यपः सा जननी सुराणां तमेधयामासतुराशिषा द्वौ ।

तंथा यंथा नैकजगज्जिगीषुं जेता मृधे तारकमुग्रवीर्यम् ॥४६॥

स इति ॥ स कश्यपो मुनिः, सा सुराणां जनन्यदितिः, एतौ द्वौ तं कुमारं
तथाशिषाशीर्वादिनैधयामासतुर्वर्धयतः स्म । यथाशिषा निमित्तेनोग्रवीर्यमत एव
नैकजगन्त्यनेकजगन्ति । त्रीणि जगन्तीत्यर्थः । जिगीषुं जेतुमिच्छुम् ॥ “ न लो-
क-” इति षष्ठीनिषेधः ॥ तारकं दैत्यं मृधे संगरे जेता । जेष्यतीत्यर्थः ॥ कर्तरि लुङ् ।

स्वदर्शनार्थं समुपेयुषीणां मुदेवतानामदिति श्रितानाम् ।

पादौ ववन्दे पतिदेवतास्तमाशीर्वचोभिः पुनरभ्यनन्दन् ॥४७॥

स्येति ॥ स कुमारः । स्वदर्शनार्थं स्वावलोकनार्थं समुपेयुषीणां प्राप्नुवतीनाम् ।
तथादिति देवमातरं श्रितानाम् । देवमातुराश्रयेण जीवन्तीनामित्यर्थः । शोभनाः
सौभाग्यवत्यो या देवतास्तासां पादौ चरणां ववन्दे प्रणनाम । अथ च पतिरेव
देवता यासां ताः पतिव्रतास्ता देवतास्त्वाशीर्वचोभिः “ त्वं जय ” इत्यादिभिः
पुनस्तं कुमारमभ्यनन्दन् । अस्तुवतेत्यर्थः ॥

पुलोमपुत्रीं विबुधाधिभर्तुस्ततः शंचीं नाम कलत्रमेपं ।

नमश्चकार स्मरशत्रुसूनुस्तमाशिषा सा संमुपाचरञ्च ॥४८॥

पुलोमपुत्रीमिति ॥ ततोऽनन्तरम् ॥ नामेति योग्यताप्रतिपादकमव्ययम् ।
अव्ययानामनेकार्थत्वात् ॥ ततश्च प्रणामकर्तृत्वयोग्य इत्यर्थः । न च पुलोमपुत्र्या
एव प्रणामार्हत्वविवक्षाया विशेषणता स्यादिति वाच्यम् । विबुधाधिभर्तुमन्धो-
द्धाटनेनैव ध्वनितत्वात् । एष स्मरशत्रुमुनुः कुमारो विबुधानां देवानामधिभर्तु-
रिन्द्रस्य कलत्रं ग्रीभृतां शचीं शचीमांशिकां पुलोमपुत्रीं नमश्चकार । अथ च सं-
न्द्राण्याशिषाशीर्वादिनं तं कुमारं संमुपाचरत् । अवर्धयदित्यर्थः ॥

अथादितिन्द्रप्रमदाः समेताः तौ मीतरः सप्त यनप्रमोदाः ।

उपेत्य भक्त्या नमते महेशपुत्राय तस्मै ददुराशिषः प्रोक् ॥४९॥

१ इ. २ यथा; वयो. ३ अनया; यथा. ४ उग्रवीर्यः. ५ तारकनार्यम्. ६ म देवतानाम्. ७ अ-
दितिः मुच्यमान. ८ रिनेयन ताः. ९ मुदन्. १० लुङ्. ११ ध्व. १२ स्मरशत्रुः. १३ धदि.
विनायकताः समेताः; अदितीन्द्रमनशमनेताः; अदितीन्द्रमुखः समेताः. १४ तः; तत्. १५ मा-
ताः. १६ नमति. १७ तस्मै ददुःशत्रुः. १८ ताः.

चतुर्दशः सर्गः ।

रणोत्सुकेनान्यकशत्रुसूनुना संमं प्रयुक्तैस्त्रिदशैर्जिगीपुंणा ।

महासुरं तारकसंज्ञकं द्विपं प्रसह्य हन्तुं समनह्यत द्रुतम् ॥ १ ॥

रणेति ॥ जेतुमिच्छति जिगीपति । जिगीपतीति जिगीपुस्तेन जिगीपुणा ॥ सन्नन्ताज्जयते: “सनाशंसाधित उः” इत्युप्रत्ययः ॥ अत एव रणे समरे ॥ “रु-
णः कोणे ऋणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ उत्सुकेनोत्कण्ठितेना-
न्यकशत्रोः शिवस्य सूनुना कुमारेण ॥ कर्त्रा ॥ प्रयुक्तैः प्रेरितैः । संनहनार्थमिति
शेषः । त्रिदशैर्दशैरिन्द्रादिभिः समं मार्यं तारकसंज्ञकं द्विपं शत्रुं महासुरं दैत्यं प्रस-
ह्य बलाद्धन्तुं मारयितुं द्रुतं शीघ्रम् ॥ “लघु क्षिप्रं द्रुतम्” इत्यमरः ॥ समनह्यत
संनद्धम् ॥ नद्यतेर्भावे लट् ॥ सर्गेऽस्मिन्नपि वृत्तमुपजातिरेव ॥

इतः परं “सः” इत्यादिभिस्त्रिभिः कुमारसंनहनमाह—

स दुर्निवारं मनसोऽतिवेगिनं जयश्रियः संनयनं सुदुःसहम् ।

विजित्वरं नाम तदा महारथं धनुर्धरः शक्तिधरोऽध्यरोहयत् ॥ २ ॥

तत्र स इति ॥ स गृहः कार्तिकेयो धनुर्धरस्तथा शक्तिधरश्च सन्दुर्निवारं
दुःखेन निवारयितुं प्रतिरोद्धुं शक्यम् । अप्रतिरुद्धगतिकमित्यर्थः ॥ मनसः स-
काशादप्यतिवेगिनम् । बहुगतिजवबन्तमित्यर्थः ॥ इहातिनाम बहुधर्मा जयथ ।
स विजये यस्येति कृते “न कर्मधारयान्मत्वर्थोपः” इति निषेधप्रसक्त्या मत्व-
र्थो न स्यात् । अतोऽनीत्यस्य क्रियाविशेषणतामाश्रित्य समर्थनीयम् ॥ केचि-
त्पुनः “मनसोर्जाप” इति पठित्वा व्याचक्षते ॥ तथा जयश्रियो विजयलक्ष्म्याः
संनयनं गम्यवप्राप्तिमाधनम् । यमास्त गच्छन्तो वीराः सज्जलक्ष्मीका एव भव-
न्तीति भावः । सुतरां दुःसहम् । दुःसहता चेतद्वशीनविषयिणी बोध्या । एतद्वशी-
नेनैव शत्रवः पराजिता भवन्ति । अतो युक्तमेव जयश्रीमंसंनयनत्वम् । अत एव
विजित्वरम् । विजित्वरेत्यानुपूर्वीकं नाम । नामन्वं च व्याज्जिबोधजनकतावच्छे-
दकमङ्गलत्वम् । दधानमिति शेषः । तथाभूतं महारथं महान्तं स्पन्दनम् ॥ “रथः
पुमानवयवे स्पन्दने चेतमोर्जाप च” इति मेदिनी ॥ तदाध्यरोहयद्वाग्रीह ॥

सुरालयश्रीविपदां निवारणं सुरारिसंपत्परितापकारणम् ।

केनापि दध्रेऽस्य विरोधिदारणं सुचारु चामीकरघर्मवारणम् ॥३॥

सुरालयेति ॥ विरोधिनं तारकं दारयति मारयति तद्विरोधिदारणम् ॥ नि-
जन्तप्रयोगं कुर्वता कविना छत्रस्य जडत्वात्स्वातन्त्र्येण दारणक्रियोपयोगित्वात्
भवात्तदीयधारणप्रभावेण वीरोऽप्यसौ कुमारस्तारकं जेष्यतीति सूचितम् । “ओ-
जसापि खलु नूनमनूनं नासहायमुपयाति जयश्रीः” इति न्यायादिति भावः ॥
अत एव सुरालयस्य स्वर्गस्य श्रियो लक्ष्म्या विपदामापदां निवारणं नाशकम् ।
अत एव सुरारिस्तारकस्य संपदां परितापस्य संतापस्य कारणम् ॥ कर्तुं ॥ स-
र्वत्र कर्तरि ल्युट् ॥ सुचारु सुतरां मनोहरं चामीकरस्य हेम्नो घर्मवारणं छत्रम् ।
अस्य कुमारस्योपरि केनापि देवेन दध्रे धृतम् ॥ कर्मणि लिट् ॥

शरच्चरच्चन्द्रमरीचिपाण्डुरैः स वीज्यमानो वरचारुचामरैः ।

पुरःसरैः किंनरसिद्धचारणै रणेच्छुरस्तूयत वाग्भिर्लुत्वणैः ॥ ४ ॥

शरदिति ॥ शरदि घनात्यये चरतो भ्रमतश्चन्द्रस्य मरीचयो मयूखास्तद्वत्पाण्डु-
रैः शुभ्रैः ॥ “शुक्लशुभ्रशुचिष्वेतविशदश्येतपाण्डुराः” इत्यमरः ॥ चरत इति विशेषणं
चामराणामपि बीजनवशेन चलत्वादन्यर्थमिति बोध्यम् । तथा भूतैर्वरैः श्रेष्ठैः ॥
“वरो जामातरि वृत्तौ देवतादेरभीप्सिते । खिन्ने पुंसि त्रिषु श्रेष्ठे कुङ्कुमे तु नपुंसकम्”
इति मेदिनी ॥ चारुभिर्मनोहरैश्च चामरैर्वीज्यमानः । तथा रणेच्छुरः संग्रामाभि-
लाषुकः स कुमार उल्लवणैरुद्रटैः किंनराः किंपुरुषाः ॥ “स्यात्किंनरः किंपुरुषः”
इत्यमरः ॥ सिद्धा देवविशेषाधारणाश्च तैः ॥ कर्तृभिः ॥ पुरःसरैः सद्भिर्वाग्भिः कृ-
त्वास्तूयतेदितः ॥ “तु स्तुतौ” इत्यतः कर्मणि लङ् ॥

इदानीमिन्द्रादीनामष्टानामनुप्रयाणमाह—

प्रयाणकालोचितचारुवेपंभृद्वज्रं वहन्पर्वतपक्षदारणम् ।

ऐरावतं स्फाटिकशैलसोदरं ततोऽधिरोह्य द्युपतिस्तमन्वगात् ॥५॥

प्रयाणेति ॥ ततोऽनन्तरं द्युपतिरिन्द्रः प्रयाणकाले प्रस्थानसमये उचितं यो-
ग्यं चारु मनोहरं च वेपं धिमाँत धरति यथोक्तः । तथा पर्वतपक्षाणां दारणं छे-
दनम् ॥ करणे ल्युट् ॥ वज्रं स्वायुधं वहन् । करणेति शेषः । तथा स्फाटिकशैलः
कैलामन्तस्य सोदरं सहगमैरावतं गजमधिगम्यास्थाय तं कुमारमन्वगात् । अनुय-

यावित्पर्यः । “अभ्यगात्” इति पाठस्त्वसाधुः । सेनानीत्वेन दृष्टत्वादतिश्रेयः-
कुमारापेक्षयान्येषामिन्द्रादीनामपि गौणत्वात्पुरतो गमनानौचित्यात् ॥

तमन्वगच्छद्गिरिशृङ्गसोदरं मदोद्धतं मेपमधिष्ठितः शिखी ।

विरोधिविद्वेषरूपाधिकं ज्वलन्महोमहीयस्तरमायुधं दधत् ॥ ६ ॥

तमिति ॥ विरोधिनस्तारकस्य विद्वेषेण वैरेण हेतुना या रुद्ध क्रोधस्तया नि-
मित्तेनाधिकं ज्वलन्मदीप्यमानः शिख्यग्निरिरेः शृङ्गस्य सोदरं सदृशम् । तद्वद्वि-
शालमित्यर्थः । तथा मदेन गर्वेण ॥ “मदो रेतसि कस्तूर्यी गर्वे हर्षेभदानयोः”
इति मेदिनी ॥ उद्धतं मेपं पशुविशेषं लोके “मैडा” इति ख्यातमधिष्ठितोऽधि-
रुद्धः । तथा महसा तेजसा महीयस्तरमतिशयं महदायुधं शस्त्रं दधत् ॥ अथवा “म-
हो महीयस्तरम्” इति छेदः । महस्तेजोरूपं महीयस्तरमायुधमिति व्याख्यात-
व्यम् ॥ दधत्तन् । तं कुमारमन्वगच्छदनुगतवान् । अत्राप्यभ्यगच्छदित्यसाधु
बोध्यम् ॥

अथेन्द्रनीलाचलचण्डविग्रहं विषाणविध्वस्तमहापयोधरम् ।

अधिष्ठितः कासरमुद्धरं मुदा वैवस्वतो दण्डधरस्तमन्वगात् ॥ ७ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं वैवस्वतो यमः ॥ “कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैव-
स्वनोऽन्तकः” इत्यमरः ॥ इन्द्रनीलानां नीलमणीनामचलः पर्वतस्तद्वचण्डविग्र-
हं प्रचण्डदेहम् । कालत्वाद्व्रयानकमित्यर्थः । तथा विषाणाभ्यां शृङ्गाभ्यां विध्व-
स्ता अधःपानिता महापयोधरा बृहन्मेघा येन तथा । उद्धरमुद्धृतं कासरं महिप-
म् ॥ “लुलायो महिपो वाहद्विपत्कामरसैरिभाः” इत्यमरः ॥ अधिष्ठितोऽधि-
रुद्धः । तथा दण्डं धरतीति तथाभूतश्च सन् । मुदा प्रीत्या तं कुमारमन्वगाद-
नुजगाम ॥

मदोद्धतं प्रेतमयाधिरूढवांस्तमन्धकद्वेपितनूजमेन्वगात् ।

महामुरद्वेषविशेषभीषणः सुरोपणश्रण्डरणाय नैर्ऋतः ॥ ८ ॥

मदोद्धतमिति ॥ अथानन्तरं महामुरद्वेषेण नारकासुरवैरेण विशेषमधिकं य-
था तथा भीषणो भयानकः ॥ “भीषणं रमशष्टरयोर्ना गादे दारुणेऽपि च”

१ महोद्धतः, महोद्धतः, २ महामहोद्धतः, ३ महोद्धतः, ४ महोद्धतः, ५ महोद्धतः, ६ महोद्धतः, ७ महोद्धतः, ८ महोद्धतः, ९ महोद्धतः, १० महोद्धतः, ११ महोद्धतः, १२ महोद्धतः, १३ महोद्धतः, १४ महोद्धतः, १५ महोद्धतः, १६ महोद्धतः, १७ महोद्धतः, १८ महोद्धतः, १९ महोद्धतः, २० महोद्धतः, २१ महोद्धतः, २२ महोद्धतः, २३ महोद्धतः, २४ महोद्धतः, २५ महोद्धतः, २६ महोद्धतः, २७ महोद्धतः, २८ महोद्धतः, २९ महोद्धतः, ३० महोद्धतः, ३१ महोद्धतः, ३२ महोद्धतः, ३३ महोद्धतः, ३४ महोद्धतः, ३५ महोद्धतः, ३६ महोद्धतः, ३७ महोद्धतः, ३८ महोद्धतः, ३९ महोद्धतः, ४० महोद्धतः, ४१ महोद्धतः, ४२ महोद्धतः, ४३ महोद्धतः, ४४ महोद्धतः, ४५ महोद्धतः, ४६ महोद्धतः, ४७ महोद्धतः, ४८ महोद्धतः, ४९ महोद्धतः, ५० महोद्धतः, ५१ महोद्धतः, ५२ महोद्धतः, ५३ महोद्धतः, ५४ महोद्धतः, ५५ महोद्धतः, ५६ महोद्धतः, ५७ महोद्धतः, ५८ महोद्धतः, ५९ महोद्धतः, ६० महोद्धतः, ६१ महोद्धतः, ६२ महोद्धतः, ६३ महोद्धतः, ६४ महोद्धतः, ६५ महोद्धतः, ६६ महोद्धतः, ६७ महोद्धतः, ६८ महोद्धतः, ६९ महोद्धतः, ७० महोद्धतः, ७१ महोद्धतः, ७२ महोद्धतः, ७३ महोद्धतः, ७४ महोद्धतः, ७५ महोद्धतः, ७६ महोद्धतः, ७७ महोद्धतः, ७८ महोद्धतः, ७९ महोद्धतः, ८० महोद्धतः, ८१ महोद्धतः, ८२ महोद्धतः, ८३ महोद्धतः, ८४ महोद्धतः, ८५ महोद्धतः, ८६ महोद्धतः, ८७ महोद्धतः, ८८ महोद्धतः, ८९ महोद्धतः, ९० महोद्धतः, ९१ महोद्धतः, ९२ महोद्धतः, ९३ महोद्धतः, ९४ महोद्धतः, ९५ महोद्धतः, ९६ महोद्धतः, ९७ महोद्धतः, ९८ महोद्धतः, ९९ महोद्धतः, १०० महोद्धतः.

यावत्पर्यः । “ अभ्यगात् ” इति पाठस्त्वसाधुः । सेनानीत्वेन वृत्तत्वादतिश्रेयः-
कुमारापेक्षयान्येपापिन्द्रादीनामपि गौणत्वात्पुरतो गमनानौचित्यात् ॥

तमन्वगच्छद्गिरिशृङ्गसोदरं मेदोद्धतं मेयमधिष्ठितः शिखी ।

विरोधिविद्वेषरूपाधिकं ज्वलन्महोमहीयस्तरमायुधं दधत् ॥ ६ ॥

तमिति ॥ विरोधिनस्तारकस्य विद्वेषेण घरेण हेतुना या रुद्र क्रोधस्तया नि-
मित्तेनाधिकं ज्वलन्मदीप्यमानः शिख्यग्निरिरेः शृङ्गस्य सोदरं सदृशम् । तद्वि-
शालमित्यर्थः । तथा मेदेन गवेण ॥ “ मदी रेतमि कस्तूर्यां गवे हर्षभदानयोः ”
इति मेदिनी ॥ उद्धतं मेयं पशुविशेषं लोके “ मेढा ” इति ख्यातमधिष्ठितोऽधि-
च्छः । तथा महसा नेत्रमा महीयस्तरमनिशयं महदायुधं शस्त्रं दधत् ॥ अथवा “ म-
हो महीयस्तरम् ” इति छेदः । महस्तेजोरूपं महीयस्तरमायुधमिति व्याख्यात-
व्यम् ॥ दधत्तन् । तं कुमारमन्वगच्छदनुगतवान् । अत्राप्यभ्यगच्छदित्यमाधु-
योध्यम् ॥

अथेन्द्रनीलाचलचण्डविग्रहं विषाणविध्वस्तमहापयोधरम् ।

अधिष्ठितः कासरमुद्धरं मुदा वैवस्वतो दण्डधरस्तमन्वगात् ॥ ७ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं वैवस्वतो यमः ॥ “ कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैव-
स्वतोऽन्तकः ” इत्यमरः ॥ इन्द्रनीलानां नीलमणीनामचलः पर्वतस्तद्वद्विग्र-
हं प्रचण्डदेहम् । कालत्वाद्रूपानर्कमित्यर्थः । तथा विषाणभ्यां शृङ्गाभ्यां विध्व-
स्ता अधःपातना महापयोधरा बृहन्मेया येन तथा । उद्धरमुद्धरं कामरं माह्व-
म् ॥ “ लुलापो वाहद्विपत्कामरमेरिभाः ” इत्यमरः ॥ अधोऽधोऽधि-
च्छः । तथा न । मुदा नीत्या तं कुमारमन्वगात्-

मन्वगच्छदित्यनुजमेवगात् ।

सुरोपणभण्डरणाय नैकेतः ॥ ८ ॥

नरं

सुरोपणभण्डरणाय नैकेतः

सुरोपणभण्डरणाय नैकेतः

इति मेदिनी ॥ तथा पुनरा रंषणः क्रोधो भवेत्तं गतामो न
मदेन गंणोद्धते भवेत् पिशाचमपि हृदयानां गतामग्नम् । पश्य
कर्तुं तमन्धकटोपणो हस्य नृजं पुत्रं कुमारमन्वगादन्वयाय ॥

नवोद्यदम्भोधरघोरदर्शने युद्धाय तदो मंकरे मह

दुर्वारपाशो वरुणो रंणोत्त्वणस्तमन्वियाय त्रिपुरान्त

नवेति ॥ रणे गुल्म इत्यण उद्धृतं वरुणः प्रवेत्ताः ॥ “वरुणस्तम
शापतावपि” इति मेदिनी ॥ नवो नव्यः ॥ “नवो नव्यं स्तु
नी ॥ उद्युद्यमानो योऽम्भोधरो मयस्तद्वदोददर्शने भयानक
भीमं भयानकम्” इत्यमरः ॥ तथा महत्तरेर्जातगयदीर्घं मकरे न
दुर्वारः पाश आमुषाविशेषो यस्य । पाशधरः सान्प्रत्यर्थः । युद्धा
त्रिपुरान्तकस्य शिवस्यात्मजं पुत्रं कुमारमन्वियायान्वगच्छत् ॥

दिगम्बराधिक्रमणोत्त्वणं क्षणान्मृगं महीयांसमरुद्ध

अधिष्ठितः संगरकेलिलालसो मरुन्महेशात्मजर्मन्

दिगिति ॥ संगरकेलीं सङ्ग्रामक्रीडायां लालमा कामो यस्य
तमुपयत्तुणातिरेकयाच्ञामु च द्वयोः ” इति मेदिनी ॥ तथाभूतो
युकोणाधीशः क्षणान्मुहूर्तमात्रेणैव ॥ “क्षणः पर्वोत्सवे च स्यात्तथ
सि” इति मेदिनी ॥ दिशामम्बरस्य च ॥ “अम्बरं वाससि च्यो
दिनी । अधिक्रमण आक्रमण उत्त्वणमुद्धृतं महीयांसं महत्तरम् ।
द्धो विक्रमी विवत्पक्षिवत्क्रमः पादक्षेपो यस्य तथाभूतं मृगं हरि
पक्षी कुरङ्गे च करिनक्षत्रभेदयोः ” इति मेदिनी ॥ अधिष्ठितः सन
जं कुमारं द्रुतं सत्वरमन्वगादनुजगाम ॥

विरोधिनां शोणितपारणैपिणीं गदामनूनां नरवाहन

महाहवाम्भोधिविगाहनोद्धतं यियासुर्मन्वागमदीशन

विरोधिनामिति ॥ नरवाहनः कुबेरः ॥ “पौलस्त्यो नरवाह
रः ॥ विरोधिनां शत्रूणां संबन्धि शोणितं रुधिरं तेन या पारणा भ
च्छति तथाभूतामनूनामन्यूनसारां गदामायुधविशेषं बहन्धारयन्सं

महारणः स एवाम्भोधिः समुद्रस्तस्य विगाहन उद्धतमुद्गतम् । समर्थमिति याव-
त् । अत एव यियामुं जिगमिषुमीशनन्दनं शिवपुत्रं कुमारमन्वागमत् । अनुग-
च्छति स्मेत्यर्थः ॥

महाहिनिर्वद्धजटाकलापिनो ज्वलन्निगूलप्रवलायुधा युधे ।

रुद्रास्तुपाराद्रिसंखं महावृषं ततोऽधिरूढास्तमयुः पिनाकिनः १२

महाहीति ॥ ततोऽनन्तरं पिनाकिनः पिनाकवन्तो रुद्रा ईशानकोणाधीशाः ।
महाहिभिर्महाद्रिः सर्पैः कृत्वा निर्वद्धो यो जटाकलापः सोऽस्ति येषाम् । अथवा ।
महाहिभिर्निर्वद्धा जटा येषाम् ॥ “शेषाद्विभाषा” इति कप् ॥ तथा लापिन इदानीं
तारकं जेष्याम इत्युद्धतवादिनश्च ॥ ततो विशेषणममासः ॥ कैचित्तु “जटाधरावराः”
इति पाठे कल्पयन्ति । यथास्थितव्याख्याने तु “न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः” इति
मत्वर्थीयाप्रसङ्गो दुर्वार इत्यलम् ॥ तथा ज्वलद्दीप्यमानं त्रिशूलमेव प्रवलं सवलमायुधं
येषाम् ॥ तथा तुपाराद्रौहिवतः सखं सखायम् । तद्वच्छुभ्रमित्यर्थः । महावृषम् ॥ जाता-
वेकवचनम् ॥ आधिष्ठाथ सन्तः । युधे युद्धाय तं कुमारमयुः । अन्वयुरित्यर्थः ॥

अन्येऽपि संनह्य महारणोत्सवश्रद्धालवः स्वर्गिगणास्तमन्वयुः ।

स्ववाहनानि प्रवलान्यधिष्ठिताः प्रमोदविस्मेरमुखाम्बुजश्रियः १३

अन्येऽपीति ॥ अन्येऽप्युक्तातिरिक्ता अपि स्वर्गिगणा देवगणाः प्रमोदेन रणा-
नन्देन विस्मेरा विशेषेण समन्दहासा मुखाम्बुजश्रीर्येषाम् । अत एव महति रणोत्सवे
श्रद्धालवः श्रद्धाशीला अत एव प्रवलानि स्ववाहनान्यधिष्ठिताः । तथा कवचा-
दिना संनह्य संनद्धा भूत्वा तं कुमारमन्वयुः । अनुजगुरित्यर्थः ॥

अथ युगेनाह—

उदण्डहेमध्वजदण्डसंकुलार्धश्चद्विचित्रातपवारणोज्ज्वलाः ।

चलद्वनस्यन्दनयोपभीषणाः करीन्द्रघण्टारवचण्डचील्लताः ॥१४

स्फुरद्विचित्रायुधकान्तिमण्डलैरुद्योतिताशावलयांश्चरान्तराः ।

दिवौकसां सोऽनुवहन्महाचमूः पिनाकपाणेस्तनयस्ततो ययौ १५

उदण्टेति । स्फुरदिति च ॥ ततः सर्वगणहनानन्तरं ग पिनाकपाणेश्वरस्य
तनयः कार्तिकेय उदण्डा उग्रनालदण्डा ये हेमध्वजाः सुवर्णावकारध्वजा-

१ निर्वद्धः २ महापुष्पाः ३ युधिः ४ रक्षाः ५ समन्तः ६ महामहोत्सवः महामहोत्सवाः

७ प्रवर्णाः ८ पण्डः ९ उत्तराः १० दत्तात्रेयाः ११ चक्रः १२ रुद्राः १३ अथवा वराः

इति मेदिनी ॥ तथा पुनरा रंणः प्रोषणो भोजनो
मदनं गणेषोद्धतं मते पिनाचमधिष्ठयानां गणानाम्
कर्तुं तमन्धतर्द्दणो हस्य गगुर्गं पुत्रं कुमारमन्वयात्
नयोद्यदम्भोभरघोरदर्शने युद्धाय रुद्रो मे
दुर्वारपाशो चरुणो रंणोत्वणस्तमन्वियाय

नयेति ॥ रणे गृह उन्मरण उद्गरो यमणः प्रवेणाः ॥ “
शापनार्वाप” इति मेदिनी ॥ नयो नयः ॥ “नयो
नी ॥ उद्युदयमानो योऽम्भोभरो मंगमन्दो रदर्शने
भीमं भयानकम्” इत्यमरः ॥ तथा महचरेर्दानयशीमे
दुर्वारः पाश आयुर्धनक्षेपो यस्य । पाशधरः साक्षत्य
त्रिपुरान्तकस्य शिवस्यात्मजं पुत्रं कुमारमन्वियायान्वयः

दिगम्बरोधिक्रमणोत्वणं क्षणान्मृगं मही
अधिष्ठितः संगरकेलिलालसो मरुन्महेशा

दिगिति ॥ संगरकेली सङ्ग्रामक्रीडायां लालमा
त्सुक्यवृष्णातिरेकयाच्यासु च द्वयोः ” इति मेदिनी ॥
युकोणाधीशः क्षणान्मुहूर्तमात्रेणैव ॥ “क्षणः पर्वोत्सवे
सि” इति मेदिनी ॥ दिशाम्ब्वरस्य च ॥ “अम्बरं वा
दिनी । अधिक्रमण आक्रमण उल्वणमुद्गटं महीयांसं म
द्धो विक्रमो विवत्पक्षिवत्क्रमः पादक्षेपो यस्य तथाभूतं
पशौ कुरङ्गे च करिनक्षत्रभेदयोः ” इति मेदिनी ॥ अधि
जं कुमारं हुतं सत्वरमन्वगादनुजगाम ॥

विरोधिनां शोणितपारणैपिणीं गदामनूनां

महाहवाम्भोधिविगांहनोद्धतं यियासुमन्वाम

विरोधिनामिति ॥ नखाहनः कुवेरः ॥ “पौलस्
रः ॥ विरोधिनां शत्रूणां संबन्धि शोणितं रुधिरं तेन या

प्रमथ्यमानान्मुधिगर्जितर्जनैः सुरारिनारीगणगर्भपातनैः ।

नभश्चमूधूलिकुलैरिवाकुलं ररास गाढं पटहप्रतिस्वनैः ॥ १८ ॥

प्रमथ्यमानेति ॥ चमूनां धूलिकुलं रेषुसमूहैः ॥ “कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च” इति मेदिनी ॥ आकुलं व्याप्तं पीडितं नभः प्रमथ्यमानोऽवलोल्यमानो योऽभ्युधिस्तस्य गर्जो गर्जनं तस्य तर्जना जेतारः । ततोऽप्यधिकगर्जनैरित्यर्थः । अत एव सुरारेस्तारकस्य यो नारीगणः स्त्रीसमूहस्तस्य यो गर्भस्तस्य पातनैः पातनकारिभिः ॥ अतिगर्जनभयादिति भावः । पटहप्रतिस्वनैरानकप्रतियोषैः कृत्वा गाढं दृढं यथा तथा ररासेव रुरोदेव । उत्प्रेक्षालंकारः । आतर्जनां रोदनमेवैकं शरणं भवतीति भावः ॥

धुंणं रथैर्वाजिभिराहतं खुरैः करीन्द्रकर्णैः परितः प्रसारितम् ।

धुंतं ध्वजैः काञ्चनशैलजं रजो वातैर्हतं व्योम समारुहत्कंमात् १९

धुण्णमिति ॥ रथैः स्पन्दनैः धुण्णमुत्त्थानितम् । तथा काञ्चनशैलजं सुमेरुपर्वतजनितम् । इदं विशेषणं पीतव्यद्योतनार्थम् । रजो धूलिः । वाजिभिरथैः ॥ कर्तृभिः ॥ खुरैः ॥ करणैः ॥ कृत्वा हतं चूर्णीकृतम् । पिष्टीकृतमिति यावत् । तथा करीन्द्राणां मत्तगजानां कर्णैः श्रवणैः परितः सर्वतः प्रसारितं विस्तृतम् । तथा ध्वजैर्धुतं कम्पितम् । एतेन सपनता द्योतिता । तथा वातैः पवनैर्हतं स्पृष्टम् । एतेन पवनस्योपरि रंहःभार्ता साधकतोक्ता । प्रमाद्ययात्रयं व्योम ॥ कर्म ॥ समारुहत् । आकाशमाकृदमित्यर्थः ॥ अथ ग्देर्भावादिकन्वाद्धाटि गुणप्रमद्गः, लुटि शलन्त्वात्त्वगप्रमद्गः, णिजन्तत्वे लाटि यकारश्रवणप्रमद्ग इत्यतोऽयं प्रयोगाश्चान्य इति बहवः । ययं तु व्योमयाकाशे सम्पगारोदतीति समारोहः, इगुपधलक्षणः कः, सत आचाराथे क्तिपि अलोपे धातुन्वाद्धाटि नापि अलोपस्य स्थानिवत्त्वादृणाभावे च ण्यमिर्द्धारितं समादध्मे ॥

न केवलं व्योमन्याकृदं किंतु दिग्गन्तेष्वपि तथेताह—

ख्यातं खुरै रथ्यतुरंगपुंगवैरुपत्यकाहाटकमेदिनीरजः ।

गतं दिग्गन्तान्मुखैः समीरणैः सुविभ्रमं भूरि बभार भूयसा ॥ २० ॥

ख्यातमिति ॥ रथं बभारि ने रथ्याः ॥ “वदन्ति रथपुंगवामद्गम” इति यत् । तथोक्ता ये तुरंगपुंगवा अभ्यधेष्टार्थः ॥ कर्तृभिः ॥ खुरैः कृत्वा गतं भूयसा ॥

स्तेपां दण्डैर्नालदण्डैः संकुला व्याप्ताः । अनेकध्वजदण्डवत्ये इत्यर्थः । च
अन्ति दीप्यमानानि तथा विचित्राणि हरितपीतादिवर्णयुक्तानि च यान्यातपत्रा-
रणानि च्छत्राणि तैरुज्ज्वलाः । कान्तिमत्य इत्यर्थः । चलन्तो ये घना भेवास्त इ-
ये स्यन्दना रथास्तेपां घोषेणारवेण भीषणा भयानकाः । तथा करीन्द्राणां मघ-
द्विषाणां संघन्धीनि घण्टारवाः, चण्डानि भीषणानि चीत्कृतानि च यामु । चीत्कृतेति
शब्दानुकृतिः । तथा स्फुरन्ति सर्वतः प्रसरन्ति विचित्राण्यनेकवर्णान्यापुषसंवा-
नीनां कान्तीनां वृतीनां मण्डलानि वलयानि तैः कृत्योदयोतितमुच्चैः शोभितमाशा-
वलयं दिङ्मण्डलमम्बरान्तरमाकाशमध्यं च याभिः । “अम्बरमवकाशावधि परिधा-
नान्तर्धेभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्येऽन्तरात्मानि च” इति मेदिनी ॥
एवंविधा दिवौकसां देवानां महाचमूर्महतीः सेना अनु पश्चाद्गह्वरसन् । यया । ज-
गामेत्यर्थः ॥

कोलाहलेनोच्चलतां दिवौकसां महाचमूनां गुरुभिर्ध्वजैर्ब्रजैः ।

घनैर्निरुच्छासमभूदनन्तरं दिङ्मण्डलं व्योमतलं महीतलम् १६

कोलाहलेनेति ॥ उत्कृत्योद्दीय चलताम् । रोपवशादिति भावः । दिवौक-
सां देवानां कोलाहलेन घोरघोषेण । तथा महाचमूनां गुरुभिर्विशालैर्घनैः सघनैः ।
पुष्टैरिति यावत् । ध्वजब्रजैर्ध्वजसमूहैश्च कृत्वा निरुच्छासं निरुद्धासं निरोधहेतु-
कव्याप्तिमादिशां मण्डलं व्योमतलं महीतलमनन्तरमनुद्रासमानभेदमभूत् । “एकमे-
वाद्वितीयं ब्रह्म” इत्यद्वैतवादिनां ब्रह्मणोऽद्वैतत्वप्रतिपादने निदर्शनमभूदिति भावः ॥

सुरारिलक्ष्मीपरिकम्पहेतवो दिक्चक्रवालप्रतिनादमेदुराः ।

नभोन्तकुक्षिभरयो घनाः स्वना निहन्यमानैः पटहैर्वितेनिरे १७

सुरारीति ॥ निहन्यमानैस्ताड्यमानैः पटहैः ॥ कर्तृभिः ॥ “पटहो ना समार-
म्भे आनके पुनपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ “आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्” इत्यमरश्च ॥
सुरारिलक्ष्म्यास्तारकसंपदः संयन्विनि परिकम्पे हेतवो निदानम् । दिशां चक्रवाले
मण्डले ॥ “चक्रवालं तु मण्डलम्” इत्यमरः ॥ यः प्रतिनादः प्रतिध्वनिस्तेन मेदुराः
पुष्टाः । तथा नभोन्तेनाकाशमान्तेन । प्रान्तपर्यन्तेनेत्यर्थः । कुक्षि भरन्ति पिपु-
रन्ति नभोन्तकुक्षिभरयः । सर्वं नभो व्याप्यन्त इत्यर्थः ॥ “फलेग्रहिरात्मभरिश्च”
इत्यत्र चात्कुक्षेरपि समावेशात्कुक्षिभरिरिति सिद्धम् ॥ तथा घनाः सान्द्राः स्वनाः
शब्दा वितेनिरे । वितस्नारर इत्यर्थः ॥

प्रमथ्यमानानाम्बुधिगर्जितर्जनैः सुरारिनारीगणगर्भपातनैः ।

नभश्चमूधूलिकुलैरिवाकुलं ररास गाढं पटहप्रतिस्वनैः ॥ १८ ॥

प्रमथ्यमानेति ॥ चमूनां धूलिकुलं रेणुसमूहैः ॥ “कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च” इति मेदिनी ॥ आकुलं व्याप्तं पीडितं नभः प्रमथ्यमानोऽवलोल्यमानो योऽम्बुधिस्तस्य गर्जो गर्जनं तस्य तर्जना जेतारः । ततोऽप्यधिकगर्जनैरित्यर्थः । अत एव सुरारेस्तारकस्य यो नारीगणः स्त्रीसमूहस्तस्य यो गर्भस्तस्य पातनैः पातनकारिभिः ॥ अतिगर्जनभयादिति भावः । पटहप्रतिस्वनैरानकप्रतिघोषैः कृत्वा गाढं दृढं यथा तथा ररासेव रुरोदेव । उत्प्रेक्षालंकारः । आतानां रोदनमेवैकं शरणं भवतीति भावः ॥

धुण्णं रथैर्वाजिभिराहतं सुरैः करीन्द्रकर्णैः परितः प्रसारितम् ।

धुतं ध्वजैः काञ्चनशैलजं रजो वातैर्हतं व्योम समारुहत्क्रमात् १९

धुण्णमिति ॥ रथैः स्पन्दनैः धुण्णमुत्खनितम् । तथा काञ्चनशैलजं सुमेरुपर्वतजनितम् । इदं विशेषणं पीतत्वद्योतनार्थम् । रजो धूलिः । वाजिभिरर्थः ॥ कर्तृभिः ॥ सुरैः ॥ करणैः ॥ कृत्वाहतं चूर्णीकृतम् । पिष्टीकृतमिति यावत् । तथा करीन्द्राणां मत्तगजानां कर्णैः श्रवणैः परितः सर्वतः प्रसारितं विस्तृतम् । तथा ध्वजैर्धुतं कम्पितम् । एतेन सयनता द्योतिता । तथा वातैः पवनैर्हतं स्पृष्टम् । एतेन पवनस्योपरि रंहः प्रसृष्टः साधकतोक्ता । क्रमाद्युपाक्रमं व्योम ॥ कर्म ॥ समारुहत् । आकाशमारुढमित्यर्थः ॥ अत्र रुहेर्भावादिकत्वाल्लङ्घि गुणमसङ्गः, लङ्घि शालन्त्वात्त्वमप्रसङ्गः, णिजन्तत्वे लङ्घि यकारश्रवणप्रसङ्ग इत्यतोऽयं प्रयोगश्चिन्त्य इति बह्वयः । ययं तु व्योमयाकाशे सम्पगारोहतीति समारोहः, इमुपपलक्षणः कः, तत आचारार्थं किपि अल्लोपे धातुत्वाल्लङ्घि शापि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाहुणाभावे च रूपमिद्विरिति समादध्महे ॥

न केवलं व्योमन्यारुढं किंतु दिगन्तेष्वपि तथेसाह—

स्वातं सुरै रथ्यतुरंगपुंगवैरुपत्यकाहाटकमेदिनीरजः ।

गतं दिगन्तान्मुंसुरैः समीरणैः सुविभ्रमं भूरि वभार भूयसा ॥ २० ॥

प्राप्तमिति ॥ रथं वहन्ति ते रथ्याः ॥ “तद्गति रथपुंगवान्द्रुम्” इति पत्र । तपोक्ता ये तुरंगपुंगवा अभ्यश्रेष्ठान्मनैः ॥ कर्तृभिः ॥ सुरैः कृत्वा स्वातं धुण्णम् ।

उपत्यकाद्वेरासना या हाटकवेदिनी सुवर्णभूमिः ॥ अत्रेः गौरव्यागममूर्ध्वमिति वा-
त्पर्यायः ॥ “उपाधिभ्यां त्यक्कासनादयोः” इत्यासनापे त्यक्कासनाः ॥ तस्या-
संयन्धि । रजः ॥ कर्तुं ॥ भूरिचटले गुपरैः शब्दागमानैः गभीरर्णैः पर्वतैर्दि-
गन्तान्दिक्मान्तान्गतम् । गमितमित्यर्थः ॥ अन्तर्भाविणिर्यथाऽयं बोध्यः ॥ तपो-
सत् । भूयसातिशयेन गोभमानं विश्रमं विल्यामम् । गोभामिति यावत् । र-
भार धृतवान् । अत्यन्तं शुशुभ इत्यर्थः ॥ “उपत्यकाद्वेरासना भूमिर्ध्वमिति-
का” इत्यमरः ॥

अधस्तथोर्ध्वं पुरतोऽथ पृष्ठतोऽभितोऽपि चामीकररेणुंरुचकैः ।

चमूपु सर्पन्मरुदाहतोऽहरन्नवीनसूर्यस्य च कान्तिवैभवम् ॥ २१ ॥

अथ इति ॥ चमूपु मेनामु मरुता पवनेनाहृत उपपादितः । अत एवाधो नी-
चैः । तथोर्ध्वमूर्ध्वभागे । तथा पुरतोऽग्रभागे । अथ पृष्ठतः पृष्ठभागे । तथाभि-
तोऽपीतस्ततश्च सर्पन्मसरन् । चामीकररेणुः सुवर्णरजः । सुवर्णपर्वतोद्भूतत्वा-
दिति भावः । नवीनसूर्यस्योपस्यसूर्यस्य कान्तिवैभवं श्रुतसंपदमहरत् । ततो-
ऽप्यधिकं शुशुभ इत्यर्थः ॥

वैलोद्धृतं काञ्चनभूमिजं रजो वभौ दिगन्तेषु नभःस्थले स्थितम् ।

अकालसंध्याघनरागपिङ्गलं घनं घनानामिव वृन्दमुद्यतम् ॥ २२ ॥

वैलोद्धृतमिति ॥ काञ्चनस्य भूमौ जातं रजो धूलिवैलोद्धृतं सैन्येनोत्थाति-
तमत एव दिगन्तेषु दिक्प्रान्तेषु तथा नभःस्थल आकाशदेशे स्थितं च सत् । अ-
काले या संध्या तस्या यो घनः सान्द्रो रागो लौहिर्यं तेन पिङ्गलं पिङ्गम् ॥
“पिङ्गलौ कटुपिङ्गलौ” इत्यमरः ॥ तथा घनं सान्द्रमुद्यतमुत्पन्नम् । पर्वतैर्भ-
इति शेषः । घनानां मेघानां वृन्दं समूह इव । वभौ । अकालसंध्यालिप्तो मेघो
यथा भाति तद्वत्सुवर्णभूमिजमपि रजो वभाविष्यत्यर्थः ॥ अत्र पूर्णोपमालंकारः । न-
नु भानाश्रयीभूते रजसि घनवृन्दत्वेनोत्प्रेक्षासंभवात्संभावनैवास्त्विति चेत् । तत्त्व-
म् । क्रियामाधान्यमते रजःकर्तृकशोभायां घनवृन्दत्वोत्प्रेक्षापत्तेः ॥

हेमावनीषु प्रतिविम्बमात्मनो मुहुर्विलोक्याभिमुखं महागजाः ।

रसातलोत्तीर्णगेजभ्रमात्क्रुधा दन्तप्रकाण्डप्रवृत्तानि तेनिरे ॥ २३ ॥

मात्मनः प्रतिबिम्बमभिमुखं विलोक्य रसातलात्पातालात् ॥ “अधोभुवनपात-
लर्वात्सगरमातलम्” इत्यमरः ॥ उत्तीर्णा उत्थिता ये गजास्तेषां भ्रमाद्भ्रान्त्या नि-
मित्तेन । जातयेति शेषः । कुधा क्रोधेन ॥ “प्रतिष्ठा रुद्रक्रुधौ स्त्रियौ” इत्यमरः ॥
मुद्गरमुबेलं दन्ता एव प्रकाण्डाः स्तम्भाः ॥ “काण्डं स्तम्भे तरुस्कन्धे वाणेऽवस-
रनीरयोः” इति मेदिनी ॥ तैस्तत्कर्मकानि प्रहृतानि प्रहारान् ॥ भावे निष्ठा ॥
तेनिरे वितस्तरारे ॥ कर्तरि लिट् ॥ “अत एकहल्मध्ये नादेः—” इत्येत्वाभ्यासलोपा ॥
पृथिव्यामात्मप्रतिबिम्बदर्शनेनान्यगजभ्रमवतां गजानां युक्तमेव प्रहारकरणमिति
भावः ॥ “नान्यस्य गन्धमपि मानभृतः महन्ते” इति गन्धस्यापि दुःसहत्वात् ।
किं पुनः साक्षाद्दर्शनस्य । तद्दर्शनं तद्वति तत्प्रकारकमतद्वतितत्प्रकारकं वा । तत्र तेषां
नातीव निग्रहः । मानान्धतायाः प्राधान्यात् ॥

सुजातसिन्दूरपरागपिञ्जरैः कलं चलद्भिः सुरसैन्यसिन्धुरैः ।

गुह्यानु चामीकरशैलभूमिषु नादृश्यत स्वं प्रतिविम्बमग्रतः॥२४

सुजातेति ॥ सुजातः शोभनो यः मिन्दुस्य परागो रजस्मेन पिशुरः पीनः ॥
तथा कलं मन्दं यथा तथा चर्लाद्गच्छाद्गः मुराणां देवानां गन्यस्य मिन्दुरगैः ॥
कर्तुभिः ॥ शुद्धां निर्मलाम्बापि चामीकरशैलस्य सुमेरुपरंतस्य भूमिपरव्रतः पतित-
र्मापि हवं प्रतिपद्यन् नादृश्यत नालोकि ॥ कर्मण लब्ध ॥ आधाराधेययोरेकवर्ण-
तया पृथग्भागमानत्वादिति भावः ॥ "मिन्दुरस्त्वनुभेदे स्वात्मिन्दुरे रक्तचूर्णेन"
इति मेदिनी ॥

इति क्रमेणामरराजवाहिनी महाह्वयान्भोषिविलासलालसा ।

अयातरत्नाञ्जनशैलतो द्रुतं कोलाहलाक्रान्तविधूतकन्दरा॥२५॥

इतीति ॥ भगवानाहः मह्यमः म एवाम्भोधि ममुद्रन्तत्र यो विद्यामो यी-
त्या । श्रीरहित यावत् ॥ "विद्यामो रात्रभेदे स्त्रीत्यापामाधि पुंस्यम्" इति मेदि-
नी ॥ तत्र व्याख्यासुखं यन्ताः । तथा बोल्याहयेन बालकयेन ॥ "बोल्याहयः
बालकालः" इत्यमरः ॥ आवागता प्यामा अत्र एव विद्युताः वसिन्ताः सन्त्या
गता यथा ॥ "सन्त्याम्वरुणे पुंसि गुहायां न नृपुंसकम्" इति मेदिनी ॥ एवं-
भूतापराजसांतीन्द्रभेना ॥ "वांतीनी व्यापराहृषां मेनामन्दनभेदयोः" इ-
ति मेदिनी ॥ इति धनेन ह्रींतिधनेन वादनद्वयः सुमेगः सदागहृषं श्री-
मन्मन्त्रावत् ॥ उत्तराहृषः ॥

उपत्यकाद्वेरासया या हाटकर्मदिनी सुवर्णभूमिः ॥ अद्रेः गोवर्ण्यागमभूमिरिति ता-
त्पर्यार्थः ॥ “उपाधिभ्यां त्यक्त्वागमागदयोः” इत्यागमायें त्यक्त्वात्ययः ॥ तस्याः
संवन्धि । रजः ॥ कर्तु ॥ भूरिचदन्ते सुपर्ः शब्दागमानः समीरणः पर्वनादि-
न्तान्द्वयमान्तान्गतम् । गमितमित्यर्थः ॥ अन्तर्भाविणिजयोऽग्र योध्यः ॥ तयोक्तं
सत् । भूयसातिशयेन शोभमानं विभ्रमं विलासम् । शोभाभिर्मात यावत् । व-
भार धृतवान् । अत्यन्तं शुशुभ इत्यर्थः ॥ “उपत्यकाद्वेरासया भूमिर्ध्वमपित-
का” इत्यमरः ॥

अधस्तथोर्ध्वं पुरतोऽथ पृष्ठतोऽभितोऽपि चामीकररेणुंरुच्चकैः ।

चमूषु सर्पन्मरुदाहतोऽहरन्नवीनसूर्यस्य च कान्तिर्वैभवम् ॥ २१ ॥

अध इति ॥ चमूषु सेनासु मरुता पवनेनाहत उन्पादितः । अत एवाधो नी-
चैः । तथोर्ध्वमूर्ध्वभागे । तथा पुरतोऽग्रभागे । अथ पृष्ठतः पृष्ठभागे । तथाभि-
तोऽपीतस्ततश्च सर्पन्सरन् । चामीकररेणुः सुवर्णरजः । सुवर्णपर्वतोद्भूतत्वा-
दिति भावः । नवीनमूर्यस्पोषस्पमूर्यस्य कान्तिर्वैभवं शुतिसंपदमहरत् । ततो-
ऽप्यधिकं शुशुभ इत्यर्थः ॥

वैलोद्धृतं काञ्चनभूमिजं रजो वभौ दिगन्तेषु नभःस्थले स्थितम् ।

अकालसंध्याघनरागपिङ्गलं घनं घनानामिव वृन्दमुद्यतम् ॥ २२ ॥

वलोद्धृतमिति ॥ काञ्चनस्य भूमौ जातं रजो धूलिवैलोद्धृतं सैन्येनोत्पाति-
तमत एव दिगन्तेषु दिक्प्रान्तेषु तथा नभःस्थल आकाशदेशे स्थितं च सत् । अ-
काले या संध्या तस्या यो घनः सान्द्रो रागो लौहित्यं तेन पिङ्गलं पिशङ्गम् ॥
“पिशङ्गौ कटुपिङ्गलौ” इत्यमरः ॥ तथा घनं सान्द्रमुद्यतमुत्पन्नम् । पर्वतेभ्य
इति शेषः । घनानां मेघानां वृन्दं समूह इव । वभौ । अकालसंध्यालिप्तो मेघो
यथा भाति तद्वत्सुवर्णभूमिजमपि रजो वभावित्यर्थः ॥ अत्र पूर्णोपमालंकारः । न-
नु भानाश्रयीभूते रजसि घनवृन्दत्वेनात्प्रेक्षासंभवात्संभावनैवास्त्विति चेत् । सत्य-
म् । क्रियामाधान्यमते रजःकर्तृकशोभायां घनवृन्दत्वोत्प्रेक्षापत्तेः ॥

हेमावनीषु प्रतिबिम्बमात्मनो मुहुर्विलोक्याभिमुखं महागजाः ।

रसातलोत्तीर्णगंजभ्रमात्कुधा दन्तप्रकाण्डप्रवृत्तानि तेनिरे ॥ २३ ॥

हेमेति ॥ महागजा महान्तो दन्तिनो हेमः सुवर्णस्पावनीषु पृथ्वीषु पतित-

समुत्थितेनेति ॥ समुत्थितेन समुदितेनात एवाद्रेः सुमेरोस्तदान्तानां शृङ्गमध्या-
नाम् ॥ “तटं नपुंसकं क्षेत्रे प्रतीरे तु तटी त्रिषु” इति मेदिनी ॥ “प्रपातस्त्वतदो
भृगुः” इत्यमरश्च ॥ दारिणा विदारकेण । अतिघोषेण महान्तः पर्वतभृगवोऽपि
विदीर्णा वभूवुरित्यर्थः ॥ अत्र शब्दकर्तृकपर्वततटविदारणस्यायोगेऽपि तद्योगक-
ल्पनात्संबन्धातिशयोक्तिरलंकारः ॥ त्रिदीर्वाकसां देवानां संबन्धिन्यो या महाच-
म्वो महत्यः सेनाः ॥ “चमूः सेनाविशेषेऽपि सेनामात्रे च योषिति” इति मेदिनी ॥
तासां रवेण ध्वनिना निमित्तेन केसरिणः सिंहाः ॥ कर्तारः ॥ स्वस्य वीर्यं
पराक्रम एव लक्ष्मीः शोभा यस्याः । आत्मपराक्रमशालिनीत्यर्थः ॥ तथाभूता । या
मृगराजता हरिणाधिपत्यं तस्या वशादायत्तत्वात् ॥ “यशो जनस्पृहायत्तेष्वायत-
त्वप्रभुत्वयोः” इति मेदिनी ॥ अधिकं बहु मदं गर्वं प्रपेदिरे ॥ कर्तारि लिट् ॥ भ-
यानकोऽपि चमूरवः । प्रत्युत सिंहानामधिकमदकारक एव जात इति भावः ॥

भिया सुरानीकविमर्दजन्मना विदुद्वुर्दूरतरं द्रुतं मृगाः ।

गुहागृहान्ताड्ढहिरेत्य हेलया तस्थुर्विशङ्कुं नितरां मृगाधिपाः २९

भियेति ॥ मृगा हरिणाः ॥ “मृगः पर्शो कुरङ्गे च” इति मेदिनी ॥ सुराणां
देवानामनीकस्य सैन्यस्य ॥ “अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये” इति मेदिनी ॥ यो विम-
र्दः प्राणापहारि मर्दनं तज्जन्मना । ततो जनितयेत्यर्थः । भिया भयेन निमित्तेन
द्रुतं सत्तरं दूरतरं विदुद्वुः । पलायांचक्रि इत्यर्थः । भयशीलतादिति भावः ।
अथ च मृगाधिपाः सिंहा हेलया क्रीडया । सहस्रित्यर्थः । गुहागृहस्य गहरूपस्य
सन्नोऽन्तान्मध्याद्वाहिरेत्य ॥ “अपपरिवहिः” इति समासविधानाज्ज्ञापकात्पञ्च-
मी ॥ नितरां विशङ्कुं निर्भयं यथा तथा तस्थुः ॥

विलोकिताः कौतुकिनामरावतीजनेन ज्ञेष्टप्रमदेन दूरतः ।

सुराचलप्रान्तर्भुवः प्रपेदिरे सुविस्तृतायाः प्रसरं सुसैनिकाः ॥३०॥

विलोकिता इति ॥ कौतुकिना । मानकदर्शने कौतुकाविष्टचेतनेत्यर्थः । ज्ञ-
ेष्टप्रमदेन मानकलप्रेण । कलत्रमहितं घनमानेनेति फालितोऽर्थः । अमरावतीज-
नेन सुरेन्द्रनगरीलोकैकं दूरतो दूरान् ॥ “दूरान्तकार्थेभ्यो द्वितीया च” इति
पञ्चमी ॥ “पञ्चम्याः—” इति वामिन् ॥ विलोकिता दृष्टाः सुसैनिकाः शोभनाः
मेनास्पृष्टोकाः ॥ कर्तारः ॥ सुरां विमृतायाः मृगाचलस्य सुमेरोयां प्रान्तभूमि-
स्थाः प्रसरं मर्दं प्रपेदिरे प्राणुः ॥ सुमेरोर्बगदायः प्राणुरिति भावः ॥

महाचमस्यन्दनचण्डचील्लुतैर्विलोलघण्टेभपतेश्च वृंहितैः ।

सुरेन्द्रशैलेन्द्रमहागुहाशयाः सिंहा मेहत्स्वप्रसुखं न तत्त्यजुः ॥ २६ ॥

महेति ॥ सुरेन्द्रस्येन्द्रस्य शैलेन्द्रे मेरौ या महागुहा महागह्वराणि तामु शेरते स्व
पन्ति । गुहामु निद्रां कुर्वन्त इत्यर्थः । तथाभूताः सिंहा मृगेन्द्रा महाचमस्य महती
सेनासु ये स्यन्दना रथास्तेषां चण्डैः प्रचण्डैः । तीव्रैरिति यावत् ॥ “चण्डो धन
हरी शङ्खपुष्पास्त्रिज्वलिकोपने । तीव्रेऽपि चूडावडभौ शिखायां बहुभूपणे” इति
मेदिनी ॥ चील्लुतैः शब्दविशेषः । इयं च शब्दानुकृतिः । तथा विलोलघण्टोऽति
चपलघण्टो य इभपतिर्गजराजस्तस्य ॥ जातावेकवचनम् ॥ वृंहितैर्गजैस्तथ ॥ “वृ
हितं करिर्गजैस्तथ” इत्यमरः ॥ महद्दीर्घं स्वप्ने निद्रायां यत्सुप्तम् ॥ “सुप्तं शर्मणि
ना नाके” इति मेदिनी ॥ “स्वपो नन्” इति नन्प्रत्ययः ॥ न तत्त्यजुर्न जहुः ॥ अत्र
निद्रामतिबन्धाश्रयीभूतबहुविधकोलाहलरूपे सत्यपि निदाने निद्राभङ्गरूपकार्योत्प
त्त्यभावाद्दिशेषोक्तिरलंकारः । “कार्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे” इति
लक्षणात् ॥ “शयवासवासिज्वलात्” इति सूत्रे हलदन्तादेवेति नियमाद्गुहाशय
इत्यत्र तदभावाच्चालुक् ॥

गम्भीरभेरीध्वनितैर्भयंकरैर्महोगुहान्तप्रतिनादमेदुरैः ।

महारथानां गुरुनेमिनिःस्वनैरनाकुलैस्तैर्मृगराजताजनि ॥ २७ ॥

गम्भीरेति ॥ महान्तः परिणाहिना ये गुहान्ता गह्वरमध्यानि तेषु यः प्रति
नादः प्रतिध्वनिस्तेन मेदुरैः पुष्टैः । अत एव भयंकरैर्विभीषकैः ॥ “मेवातिभयेषु कृ
जः” इति खड्ग ॥ गम्भीराणि मन्द्राणि यानि भेरीध्वनितानि दुन्दुभिः शब्दाः ॥
“भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्” इत्यमरः ॥ तैः । तथा महारथानां महतां स्यन्दनानां
संवन्धिन्यो या गुरुनेमयो महत्यश्वक्रधाराः ॥ “चक्रधारा प्रधिर्नेमिः” इत्यमरः ॥
तासां निःस्वनैः शब्दैश्चापि ॥ निमित्तभूतैरित्यर्थः । अनाकुलैराकुलत्वाभाववाद्भिस्तैः
सिंहानैर्मर्त्तृमृगराजता मृगाधिपत्यम् । अन्वयेति शेषः । सार्थाजान जाता ॥ रा
ज्ञामयमेव परमो धर्मः प्रतिकर्तुमशक्तरपि यदरिभ्यो न भेतव्यमिति । तदेभिर्भृ
गरादत्यथारिभिः कथंचिदपि न भीतम् । अतो युक्तमेषां सख मृगराज इत्यभिधान-
मित्यभिप्रायः ॥ अत्रापि विशेषोक्तिरलंकारः ॥

संमुत्थितेन त्रिदिवौकसां महाचमूरवेणाद्रितटान्तदारिणा ।

प्रपेदिरे केसरिणोऽधिकं मदं स्ववीर्यलक्ष्मीमृगराजतावशात् ॥ २८ ॥

१ महाचमूनां कारिणः २ घण्टास्त्रिज्वलिकोपवृंहितैः ३ महारथमः ४ मृगगुहान्तः ५ पुष्कलाद
निःस्वनैः ६ भाति हिम् ७ समुत्थितेन ८ यमरवेण तेन ९ राक्षसलक्ष्मी.

महासुराणामवरोधयोपितां कचाक्षिपक्ष्मस्तनमण्डलेषु च ।

ध्वजेषु नागेषु रथेषु वाजिषु क्षणेन तस्यौ सुरसैन्यजं रजः॥३४॥

महासुराणामिति ॥ महासुराणां तारकादीनां संबन्धिनीनामवरोधयोपिता-
मन्तःपुरस्त्रीणाम् ॥ “शुद्धान्तश्चावरोधश्च” इत्यमरः ॥ संबन्धीनि कचाश्च, अक्षि-
पक्ष्माणि च, स्तनमण्डलानि च, तस्मिन् ॥ “द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाज्ञानाम्” इति
प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ॥ तथा ध्वजेषु नागेषु हस्तिषु रथेषु वाजिषु च घनं सान्द्रं
सुरसैन्यजं रजो धूलिः क्षणेन तस्यौ । अनेन तेषां शत्रूणामशुभमुक्तमिति ध्वनिः ॥

घनैर्विलोक्य स्थगितार्कमण्डलैश्चमूरजोभिर्निचितं नभःस्थलम् ।

अयायि हंसैरभि मानसं घनभ्रमेण सानन्दमनर्ति केकिभिः॥३५॥

घनैरिति ॥ घनैः सान्द्रैस्त एव स्थगितार्कमण्डलैराच्छादितमूर्यविस्मयमूर-
जोभिः सेनाधूलिभिर्निचितं व्याप्तं नभःस्थलं व्योमदेशं विलोक्य घनभ्रमेण मेघ-
भ्रान्त्या हंसैर्मरालैर्मानसं सरोऽपि संमुखमयायि गतम् ॥ भावे लुब्ध् ॥ तेषां
वर्षास्त्रमगलभत्तादिति भावः । अथ च केकिभिर्मयूरैः सानन्दं सहर्षमनर्ति नृत्यम-
कारि ॥ अत्रापि भावे लुब्ध् ॥

सान्द्रैः सुरानीकरजोभिरम्बरे नवाम्बुदानीकनिभैरभिश्चिते ।

चकासिरे स्वर्णमया महाध्वजाः परिस्फुरन्तस्तडितां गणा इव ३६

सान्द्रैरिति ॥ अम्बरे नभसि ॥ “अम्बरं वामसि व्योम्नि कार्पासे च सुग-
न्धके” इति मेदिनी ॥ नयो नूतनः । वार्षिक इति यावत् । योऽम्बुदो मेघस्तस्या-
नीकं समूहस्तन्निभस्तत्तद्वर्गः ॥ “निभस्तु कथितो व्याजे पुलिङ्गः गदशे त्रिषु”
इति मेदिनी ॥ तथा सान्द्रैः मयूरैः ॥ “सान्द्रं चले वापि घने मूर्ध्ना च” इति मे-
दिनी ॥ सुराणामनीकस्य सैन्यस्य रजोभी रेषुभिः ॥ “रजो रेषां परागे स्या-
दातवे च गुणान्तरे” इति मेदिनी ॥ अभिश्चित आहूते गति सर्णमया हेममया
महाध्वजा महान्तो ध्वजाः ॥ “ध्वजः स्याच्छाण्डिके पुमान् । न शिपां नृ पनाका-
यां सदाद्वे मेघचिह्नयोः” इति मेदिनी ॥ परिस्फुरन्तः परितः स्फुरन्तः प्रकाशमा-
नास्तडितां विभुताम् ॥ “तडित्सां दामनी विभुन्” इत्यमरः ॥ गणाः समूहा इव
प्रकासिरे शृङ्गभिरे ॥

पीतासितारक्तसितैः सुराचलप्रान्तस्थितैर्धातुरजोभिरम्बरम् ।

अयत्नगन्धर्वपुरोदयभ्रमं वभार भूम्नोत्पतितैरितस्ततः ॥ ३१ ॥

पीतासितेति ॥ अम्बरं नभः ॥ कर्तुं ॥ इतस्ततः । सर्वत्रैवार्थः । भूम्ना बाहु-
ल्येनोत्पतितैरुद्धारयितैरत एव सुराचलस्य सुभरोः प्रान्तेषु स्थितैः । प्रान्तं तं गन्धर्व-
शिकमवगन्तव्यम् । तथा पीतानि चासितानि चारक्तानि च सितानि च तैर्धातुर-
जोभिर्गैरिकादिधूलीभिर्नम्रितेन । अयत्नेन यथाभावेन । अनायासेनेति यावत् ।
यो गन्धर्वपुरस्य देवगायननगरस्यादय उत्पत्तिस्तस्य भ्रमं वभार धृतवत् ॥ अन्त-
र्भाविणिजर्थः ॥ गन्धर्वपुरस्य हनेकवर्णपरिमाण्डतत्तरूपसामान्यधर्मेण नभसी या-
पमा तन्मूलिका भ्रान्तिः । अत उपमोत्थापितोऽयं भ्रान्तिमानलंकारः । तैर्नोभ-
योरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

महास्वनः सैन्यविमर्दसंभवः कर्णान्तिकूलंकपतामुपेयिवान् ।

पयोनिधेः क्षुब्धतरस्य वर्द्धनो वभूव भूम्ना भुवनोदरंभरिः ॥ ३२ ॥

महास्वन इति ॥ कर्णान्तः श्रवणमध्यं स एव कूलं तटम् ॥ “अथ कूलं
तटे सूर्ये सैन्यपृष्ठतडागयोः” इति मेदिनी ॥ तत्कपत्युन्माष्टिं तस्य भावस्तत्ता-
ताम् ॥ “सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कपः” इति खड्ग । “अर्हद्विप-” इति मुमु ॥ उ-
पेयिवान्माप्तवान् । कर्णान्तं स्फोटयन्नित्यर्थः । क्षुब्धतरस्यात्यन्तसंचलितस्य । वे-
लामतिक्रान्तस्येत्यर्थः । पयोनिधेः समुद्रस्य वर्द्धनः ॥ कर्तरि ल्युट् ॥ तथा भुवनैः
कूलोदरं भरतीति तथोक्तः । आवृतसकलब्रह्माण्डस्ताडुवनानां मध्यपालो युक्त-
इति भावः । एवंभूतः सैन्यविमर्दसंभवः सेनासंवहनोत्पन्नो महास्वनो भूम्ना बाहु-
ल्येन युक्तो वभूव । अतिमहत्त्वविशिष्टो जात इत्यर्थः ॥

महागजानां गुरुवृंहितैस्तैः सुहेपितैर्घोरतरैश्च वाजिनाम् ।

घनै रथानां गुरुचण्डचीत्कृतैस्तिरोहितोऽभूत्पटहस्य निःस्वनः ३३

महागजानामिति ॥ महागजानां महतां दन्तिनां संवन्धिभिर्गुरुवृंहितैर्घु-
रूणि गम्भीराणि यानि वृंहितानि ध्वनितानि तैः । तथा ततैर्विस्तृतैः । तथ-
घोरतरैरखन्तभयंकरैर्वाजिनां सुहेपितैः शोभनहैषणैः । तथा घनैर्गम्भीरै रथानां
संवन्धिभिर्गुरुणि महान्ति चण्डानि भयानकानि च यानि चीत्कृतानि तैश्च पट-
हस्य निःस्वनो स्वनस्तिरोहितोऽन्तर्हितः । अप्रकाशित इति यावत् । अभूत् ॥

१ पीतासितं रक्तसितम्. २ प्रान्तोत्पत्तिः. ३ अखर्व. ४ सुतराम्; नितराम्. ५ रवं. प्रगल्भा-
हृतमेतिषंभवः. ६ मूलंकपताम्. ७ मन्थनः. ८ घातैः; स तैः. ९ खनैः.

महासुराणामवरोधयोपितां कचाक्षिपक्ष्मस्तनमण्डलेषु च ।

ध्वजेषु नागेषु रथेषु वाजिषु क्षणेन तस्यौ सुरसैन्यजं रजः॥३४॥

महासुराणामिति ॥ महासुराणां तारकादीनां संवन्धिनीनामवरोधयोपिता-
मन्तःपुरस्त्रीणाम् ॥ “ शुद्धान्तश्चावरोधश्च ” इत्यमरः ॥ संवन्धीनि कचाश्च, अक्षि-
पक्ष्माणि च, स्तनमण्डलानि च, तस्मिन् ॥ “ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ” इति
प्राण्यङ्गतादेकवद्भावः ॥ तथा ध्वजेषु नागेषु हस्तिषु रथेषु वाजिषु च घनं सान्द्रं
सुरसैन्यजं रजो धूलिः क्षणेन तस्यौ । अनेन तेषां शत्रूणामशुभमुक्तमिति ध्वनिः ॥

घनैर्विलोक्य स्थगितार्कमण्डलैश्चमूरजोभिर्निचितं नभःस्थलम् ।

अयायि हंसैरभि मानसं घनभ्रमेण सानन्दमनर्ति केकिभिः॥३५॥

घनैरिति ॥ घनैः सान्द्रैरत एव सागितार्कमण्डलैराच्छादितसूर्यविम्बैश्चमूर-
जोभिः सेनाधूलिभिर्निचितं व्याप्तं नभःस्थलं व्योमदेशं विलोक्य घनभ्रमेण मेघ-
भ्रान्त्या हंसैर्मरालैर्मनसं सरोऽभि संमुखमयापि गतम् ॥ भावे लुब्ध् ॥ तेषां
वर्षासमगत्यतादिति भावः । अथ च केकिभिर्मयूरैः सानन्दं सहर्षमनर्ति नृत्यम-
कारि ॥ अत्रापि भावे लुब्ध् ॥

विलोक्य धूलीपटलैर्भृशं भृतं द्यावापृथिव्योरलमन्तरं महत् ।

किमूर्ध्वतोऽधः किमधस्त ऊर्ध्वतो रजोऽभ्युपैतीति जनैरतर्क्यत ३७

विलोक्येति ॥ जनैर्लोकैर्द्यावापृथिव्योर्ध्यांश्च पृथिवी च तयोः ॥ “ दिवस-
श्च पृथिव्याम् ” इत्यत्र चकारादद्यावादेशः ॥ महाद्विशालमन्तरमवकाशो धूलीपटल-
रजोनिचयैर्भृशं बहु यथा तथा भृतं पूर्णं विलोक्य रज ऊर्ध्वतः सकाशादध उपैति ।
किंवाधस्तः सकाशादूर्ध्वत ऊर्ध्वभागे ॥ सार्वविभक्तिकस्ततिः ॥ अभ्युपैति कि-
मिसलं पर्याप्तमतर्क्यत तर्कितम् ॥ भावे लब्ध् ॥ सर्वतो रजोव्याप्त्या कुत आगच्छतीति
निश्चयाभावादिति भावः ॥

नोर्ध्वं न चाधो न पुरो न पृष्ठतो न पार्श्वतोऽभूत्तलु चक्षुषोर्गतिः ।

सूच्यग्रभेदैः पृतनारैर्जश्वयैराच्छादिता प्राणिगणस्य सर्वतः ॥ ३८ ॥

नोर्ध्वमिति ॥ सूच्यग्रेण सीवनद्रव्यपुरोभागेन ॥ “ सूची तु सीवनद्रव्य-
ऽप्याङ्गिकाभिनयान्तरे ” इति मेदिनी ॥ भेद्यैर्भेत्तुं योग्यैः ॥ “ ऋहलोः- ” इति
ण्यत् ॥ अनेनातिसद्यस्ता द्योतिता । तथाभूतैः पृतनायाः सेनायाः ॥ “ पृतना तु
स्त्रियां सेनामात्रसेनाविशेषयोः ” इति मेदिनी ॥ रजसां चयैः समूहैः ॥ “ चयः
समूहे प्राकारमूलबन्धे समाहृतौ ” इति मेदिनी ॥ सर्वत आच्छादितावृता प्राणि-
गणस्य जन्तुसमूहस्य चक्षुषोर्नेत्रयोः ॥ “ लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ”
इत्यमरः ॥ गतिः प्रसरणमूर्ध्वं नाभूत्, अधश्च नाभूत्, पुरो नाभूत्, पृष्ठतो नाभू-
त्, पार्श्वतोऽप्युभयतो नाभूत् । खलु निश्चयेन ॥

दिगन्तदन्त्यावलिदानहारिभिर्विमानरन्ध्रप्रतिनादमेदुरैः ।

अनेकवाद्यध्वनितैरनारतैर्जगर्ज गाढं गुरुभिर्नभस्तलम् ॥ ३९ ॥

दिगन्तेति ॥ दिगन्तेषु या दन्त्यावलिर्गजपङ्क्तिस्तस्या दानं मदजलं तस्य
हारिभिः शोषकैः । घोरध्वनितश्रवणजनितभयवशादिगन्तदन्तिनोऽपि शुष्कमदज-
ला जाता इति भावः । तथा विमानानां देवस्वन्दनानां रन्ध्रेषु जालेषु यः प्रतिना-
दः प्रतिध्वनिस्तेन मेदुरैः पुष्टैर्गुरुभिर्दीर्घैरनारतैरविद्यमानक्षणिकविरामैरेकवाद्या-
नां मृदङ्गादीनां ध्वनितैर्घोषैः कृत्वा नभस्तलम् ॥ कर्तुं ॥ गाढं दृढं जगर्ज । प्रति-
ननादेत्यर्थः । अन्योऽपि कस्मिंश्चित्कर्णकटुस्वकारिणि सति तदस्योऽपि प्रतिन-

दति तद्वत् ॥ समासोक्तिरलंकार— “ समासोक्तिः परिस्पृतिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य
यत् ” इति लक्षणात् ॥

भुवं विगाह्य प्रययौ महाचमूः केचिन्न मान्ती महतीं दिवं खलु ।

सुसंकुलायामपि तत्र निर्भरात्किं कांदिशीकत्वमवाप नाकुला ४०

भुवमिति ॥ महाचमूर्महती सेना भुवं विगाह्य व्याप्य कचिदपि भूमिस्थले
न मान्त्यसमाविशन्ती सती महतीं विशालां दिवं स्वर्गं प्रययौ प्राप ॥ खलु नि-
श्चयेन ॥ अथ च निर्भरादधिकात्मभाराद्धेतोस्तत्रापि दिव्यपि सुतरां संकुलायां
व्याप्तायां सत्यामाकुला व्याकुला सती कांदिशीकत्वं भयदुतत्वम् ॥ “ कां-
दिशीको भयदुतः ” इत्यमरः ॥ किं नात्रापि । अपि त्वर्वाप्येत्यर्थः । परस्परपे-
नभिया व्याकुलत्वादुदुर्गुरित्यर्थः । अत्र द्रवणं द्रवणेच्छामात्रपरं द्रवणं कर्तु-
मैच्छदिति तात्पर्यार्थः । अन्यथा व्याप्तेः प्रतिबन्धकत्वेन द्रवणासंभवाद्व्यणो-
क्तेरफलत्वापत्तिः ॥

उद्धामदानद्विष्वद्वृन्दवृंहितैर्नितान्तमुत्तुङ्गतुरंगहेपितैः ।

चैलद्वनस्पन्दननेमिनिस्वनैरभून्निरुच्छासमिवाकुलं जंगत् ॥ ४१ ॥

उद्धामेति ॥ उद्धामदाना उत्कटमदा ये द्विषा गजास्तेषां वृन्दस्य समूहस्य
वृंहितैः शब्दैः । तथोत्तुङ्गा उन्नता ये तुरंगा अश्वास्तेषां द्विषर्तेहपाभिः । तथा
नितान्तमत्यन्तं चलन्तो घना इव स्पन्दना रथास्तेषां या नेमयश्चक्रधारास्तामां
निस्वनैश्च नितरामाकुलं व्याकुलं जगन्निरुच्छासमिव निरुद्धश्चाममिवाभून् ॥ आ-
कुलत्वमाधारणधर्मेण निरुद्धश्चासत्वमुत्प्रेक्षत इत्युपेक्षालंकारः ॥

महागजानां गुरुभिस्तु गर्जितैर्विलोलघण्टारणितै रणोल्लसैः ।

वीरप्रणादैः प्रमदप्रमेदुरैर्वाचालतामादधिरेतरां दिशः ॥ ४२ ॥

महागजानामिति ॥ महागजानां मयान्धभिर्गुरुभिर्दोषैर्गोत्रैर् रणोल्लसै-
र्विलोला या घण्टास्तामां रणितैश्च प्रमदेनोन्मादेन निर्मलेन प्रमेदुरैः प्रकपेण पु-
ष्टैर्वीरप्रणादैर्वीराणां शब्दैश्च दिशः काष्ठाः ॥ कण्ठ्यैः ॥ वाचालतां सुगरनामाद-
धिरेतरामतिशयेन धृनवत्यः ॥ तरापि “ किमोत्तिह- ” इत्याम् ॥

विलोक्य धूलीपटलैर्भृशं भृतं द्यावापृथिव्योरलमन्तरं महत् ।

किमूर्ध्वतोऽधः किमधस्त ऊर्ध्वतो रजोऽभ्युपैतीति जनैरतर्क्यत ३७

विलोक्येति ॥ जनैर्लोकैर्द्यावापृथिव्योर्द्यौश्च पृथिवी च तयोः ॥ “दिवसः
थ पृथिव्याम्” इत्यत्र चकारादद्यावादेशः ॥ महद्विशालमन्तरमवकाशो धूलीपटलैः
रजोनिचयैर्भृशं बहु यथा तथा भृतं पूर्णं विलोक्य रज ऊर्ध्वतः सकाशादध उपैति ।
किंवाधस्तः सकाशादूर्ध्वत ऊर्ध्वभागे ॥ सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ अभ्युपैति कि-
मिच्छलं पर्याप्तमतर्क्यत तर्कितम् ॥ भावे लङ् ॥ सर्वतो रजोव्याप्त्या कुत आगच्छतीति
निश्चयाभावादिति भावः ॥

नोर्ध्वं न चाधो न पुरो न पृष्ठतो न पार्श्वतोऽभूत्स्वलु चक्षुर्पोर्गतिः ।

सूच्यग्रभेद्यैः पृतनारैर्जश्वयैराच्छादिता प्राणिगणस्य सर्वतः ॥ ३८ ॥

नोर्ध्वमिति ॥ सूच्यग्रेण सीवनद्रव्यपुरोभागेन ॥ “सूची तु सीवनद्रव्ये-
ऽप्याद्रिकाभिनयान्तरे” इति मेदिनी ॥ भेद्यैर्भेत्तुं योग्यैः ॥ “ऋहलोः—” इति
ण्यत् ॥ अनेनातिसद्यस्ता द्योतिता । तथाभूतैः पृतनायाः सेनायाः ॥ “पृतना तु
स्त्रियां सेनायाजसेनाविशेषयोः” इति मेदिनी ॥ रजसां चयैः समूहैः ॥ “चयः
समूहे प्राकारमूलवन्धे समाहृतौ” इति मेदिनी ॥ सर्वत आच्छादितापृता प्राणिग-
णस्य जन्तुसमूहस्य चक्षुर्पोर्नेत्रयोः ॥ “लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुराक्षिणी”
इत्यमरः ॥ गतिः प्रसरणमूर्ध्वं नाभूत्, अधश्च नाभूत्, पुरो नाभूत्, पृष्ठतो नाभू-
त्, पार्श्वतोऽप्युभयतो नाभूत् । सलु निधयेन ॥

दिगन्तर्दन्त्यावलिदानहारिभिर्विमानरन्ध्रप्रतिनादमेदुरैः ।

अनेकवाद्यघ्वनितैरनारतैर्जगज्ज गाढं गुरुभिर्नभस्तलम् ॥ ३९ ॥

दिगन्तेति ॥ दिगन्तेषु या दन्त्यावलिर्जपांस्तस्या दानं मदजलं तस्य
हारिभिः शोषकैः । योगध्वानितध्वनितमपरभादिगन्तर्दान्तनोऽपि शुष्कमदज-
ला जाता इति भावः । तथा विमानानां देवस्यन्दनानां रन्ध्रेषु जालेषु यः प्रतिना-
दः प्रतिध्वनिमतेन मेदुरैः पुष्टैर्गुम्भिर्दोषैरनारतैर्गन्धमानशाणिकोपराभैरनेकवाद्य-
नां मृदङ्गादीनां ध्वनिवर्गैः कृत्वा नभस्तलम् ॥ कुर्व ॥ गाढं रूढं जगज्ज । प्रति-
ननादेत्यर्थः । अन्तोऽपि कान्तिध्वनितं रन्ध्रवर्गाणि गतिं गताभ्यां गतिं प्रतिन-

दति तद्वत् ॥ समासोक्तिरलंकार— “ समासोक्तिः परिस्फूर्तः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य पद ” इति लक्षणात् ॥

भुवं विगाह्य प्रययौ महाचमूः केचिन्न मान्ती मेहतीं दिवं खलु ।

सुसंकुलायामपि तत्र निर्भरात्किं कांदिशीकत्वमवाप नाकुला १०

भुवमिति ॥ महाचमूर्महती सेना भुवं विगाह्य व्याप्य कचिदपि भूमिस्थले न मान्त्यसमाविशन्ती सती महतीं विशालां दिवं स्वर्गं प्रययौ प्राप ॥ खलु निश्चयेन ॥ अथ च निर्भरादधिकात्मभाराद्धेतोस्तत्रापि दिव्यपि सुतरां संकुलायां व्याप्तायां सत्पामाकुला व्याकुला सती कांदिशीकत्वं भयदुतत्वम् ॥ “ कांदिशीको भयदुतः ” इत्यमरः ॥ किं नात्रापि । अपि त्वर्वापेक्षेत्यर्थः । परस्परपेक्षाभियां व्याकुलत्वादुदुबुदित्यर्थः । अत्र द्रवणं द्रवणेच्छामात्रपरं द्रवणं कर्तुमैच्छदिति तात्पर्यार्थः । अन्यथा व्याप्तेः प्रतिबन्धकत्वेन द्रवणासंभवाद्व्रवणोक्तेरफलत्वापत्तिः ॥

दन्तीन्द्रदानद्रववारिवोचिभिः सद्योऽपि नद्यो बंधुधा पुपूरिरे ।

धारा रजोभिस्तुरगैः क्षतैर्भृता याः पङ्कतामेत्य रथैः स्थलीकृताः॥१३

दन्तीन्द्रेति ॥ दन्तीन्द्राणां गजेन्द्राणां ये दानद्रवा, मदसुतयस्तेषां वारीणि जलानि तेषां वीचिभिस्तरङ्गैः ॥ कर्तृभिः ॥ नद्यो बाहिन्योऽपि सद्यो बहुधा पुपूरिरे पुरिताः ॥ कर्मणि लिट् ॥ ग्रीष्मसंतापेन शुष्का अपि नद्यो जलपूर्णा आसन्नित्यर्थः । अथ या नद्यस्तुरगैः क्षतैः क्षुण्णै रजोभिर्भृताः पूर्णा अतएव पङ्कतां कर्दमतामेत्य स्थिताः । ता रथैः ॥ कर्तृभिः ॥ धाराश्चक्रधारा भ्रामयित्वा स्थलीकृताः ॥

निम्नाः प्रदेशाः स्थलतामुपागमन्निम्नत्वमुच्चैरपि सर्वतश्च ते ।

तुरंगमाणां व्रजतां खुरैः क्षता रथैर्गजेन्द्रैः परितः समीकृताः॥१४

निम्ना इति ॥ निम्ना नीचाः प्रदेशा भूमयः स्थलतां समानभूमितमुपागमन्वायुः । सर्वत उच्चैरप्युन्नता अपि ते प्रदेशा निम्नत्वमुपागमन् । निम्नमुच्चैरभवत्, अन्यप्रदेशोत्थापितधूलिपूरितत्वात् । उच्चैर्निम्नमभवत्, आत्मधूलीनामन्यत्र पतितत्वादिति भावः । अथ च ते प्रदेशा व्रजतां गच्छतां तुरंगमाणां खुरैः सताक्षुः सुदिरे । अत एव रथैर्गजेन्द्रैश्च परितो निम्नोन्नतेषु समीकृताः । समाधार्कर इत्यर्थः ॥

नभोदिगन्तप्रतिघोषभीषणैर्महामहीभुत्तटदारणोत्वणैः ।

पयोधिनिर्धूननकेलिभिर्जगद्भूय भेरीध्वनितैः समाकुलम्॥१५॥

नभ इति ॥ नभोऽग्निं पयोऽग्निं दिगन्तेषु च यः प्रतिघोषः प्रतिध्वनिस्तेन भीषणैर्भीषानकैः । महान्त यानि मरीचतां पर्वतानां तदानीं भृगवस्तेषां दारणे भेदन उन्मूलनद्रष्टैः । समर्पयितुं यावत् । तथा पयोधिः समुद्रस्य निर्धूननं कम्पने कौशः प्रीटा येषाम् । पयोधिर्मापि कम्पयति त्रिगुण्यर्थः । भेरीध्वनितैर्भेदनकवाद्यमानवाद्यैः पयोधिर्योनिर्धूननं गन्तमावृण्वं व्यावृण्वं यच्च ॥

हृतमृतो यातविधुंतच अलंनरिन्धिताशागमनैर्ध्वजांशुकैः ।

ल्लंक्षः कण्टकाश्चनमिष्टिणीकुलंममि धूलीजलधौ नभोगते॥१६

हृत इति ॥ हृतमृतो यातां मृतानां परमार्थमन्यत एव नभोयानं च तैः ।

कपथैरित्यर्थः । कणद्रणत्काधनकिङ्किणीनां सौवर्णनूपुराणां कुलं जालं येषां मान्तभागेषु । शोभार्थं प्रतिवद्नूपुरजालैरित्यर्थः । लक्षैलक्षसंख्यैः ॥ “ लक्षं शरव्ये संख्यायाम् ” इति मेदिनी ॥ ध्वजांशुकैर्ध्वजपटैः ॥ “ अंशुकं शुकवस्त्रे स्यादस्त्र-मात्रोत्तरीययोः ” इति मेदिनी ॥ नभसि गते प्रसृते धूलीजलधौ रजोऽम्बुधावम-ज्जि मज्जितम् ॥ भावे लुब्ध् ॥ सर्वाणि ध्वजांशुकानि धूलीभिरलक्षितानि बभूवु-रित्यर्थः ॥

घण्टारवै रौद्रतरैर्निरन्तरं विसृत्वैर्गर्जरवैः सुभैरवैः ।

मैत्तद्विपानां प्रथयां बभूवैरे न वाहिनीनां पटहस्य निःस्वनाः ॥४७

घण्टारवैरिति ॥ मैत्तद्विपानां संबन्धिभिर्निरन्तरं विसृत्वैः प्रथमैः सुतरां भैरवैर्भीषणैः ॥ “ भैरवः पुंसि शम्भवे । भीषणेऽपि च ” इति मेदिनी ॥ गर्जरवै-र्गर्जनारूपघोषैः । रौद्रतरैरत्युग्रैः ॥ “ रौद्रं तूग्रमपी त्रिषु ” इत्यमरः ॥ घण्टारवैश्च । वाहिनीनां सेनानां संबन्धिनः पटहस्यानकारव्याघविशेषस्य निःस्वना शब्दा न प्रथयां बभूवैरे न प्रकटीचक्रिरे ॥

करालवाचालमुखाश्चमूस्वनैर्ध्वस्ताम्बरा वीक्ष्य दिशो रजस्वलाः ।

तिरोबभूवे गहनैर्दिनेश्वरो रजोन्धकारैः परितः कुतोऽप्यसौ ॥४८

करालेति ॥ चमूस्वनैः सेनाघोषैः करालानि वाचालानि च मुखानि प्रारम्भाः ॥ “ मुखं निःसरणे बभूव आरम्भोपाययोरपि ” इति मेदिनी ॥ तथा ध्वस्तं रजोव्याप्तमम्बरं यासाम् । तथा रजस्वला रजोयुक्ता दिशो वीक्ष्य परितो गहनैः सघनं रजोन्धका-रैः ॥ कर्तृभिः ॥ अस्मादिनेश्वरः सूर्यः कुतोऽपि कुत्रापि तिरोबभूवे तिरोगमितः । अन्तर्हित इत्यर्थः ॥ “ भूः गर्ता ” इत्यतो लिट् । “ भूभासा ” इत्यतो वा ॥ वी-क्ष्येवेति गम्योत्प्रेक्षा ॥ अथ द्वितीयपक्षे—रजसला आर्तववनीः । अतएव कराला भीषणा वाचां वाणीमलान्त्यगृह्णन्ति मुखानि यामाम् ॥ ततो विशेषणममामः ॥ मौनव्रतधारिणीरित्यर्थः । तथा ध्वस्ताम्बराः सस्तशाटिकाः । नग्रा इत्यर्थः । एवंभूता पदमूर्धोपिताः ॥ “ चमूः सेनाविभेदे च मेनाभात्रे च योपिति ” इति मेदिनी ॥ वीक्ष्य रजस्वार्तवविषयेऽन्धकारोऽन्धवत्कारः कृतिः । क्रिया इति यावत् ॥ भावे घञ् ॥ आर्तवमपप्रपाट्ठित्यर्थः । रजसलादर्गनानिपेषात् । गर्हर्गहनमनोभिः । मद्भिरि-त्यर्थः । दिनेश्वरः कामित्पुरुषः कुतोऽपि कुत्रापि तिरोभूयते । कामिदमन्पुरुषो र-जसलां पश्यन्मपि मद्भिः करुणया पटादिभिर्तिरोधीयते तद्भित्यर्थः ॥

१ निरग्रेः २ मरुतिनाम् ३ मुखैः ४ रवैः ५ घनैः ६ अरम्भः ७ अस्मादिनाम् ८ मरुतेः ९ मरुतेः ।

कुमारसंभवे
दन्तीन्द्रदानद्रववारिवोचिभिः सद्योऽपि नद्यो बंधुधा पुपूरि ।
धारा रजोभिस्तुरगैः क्षतैर्भृता याः पङ्कतामेत्य रथैः ॥
दन्तीन्द्रेति ॥ दन्तीन्द्राणां यो

दन्तीन्द्रेति ॥ दन्तीन्द्राणां गजेन्द्राणां ये दानद्रवा, मदसुतयस्तेषां वारीणि
जलानि तेषां वीचिभिस्तरङ्गैः ॥ कर्तृभिः ॥ नद्यो वाहिन्योऽपि सद्यो बहुधा पुपूरिरे
पूरिताः ॥ कर्मणि लिट् ॥ ग्रीष्मसन्तापेन शुष्का अपि नद्यो जलपूर्णा आसन्नित्य-
र्थः । अथ या नद्यस्तुरगैः क्षतैः क्षुण्णै रजोभिर्भूताः पूर्णा अतएव पङ्कतां कर्दम-
तामेत्य स्थिताः । ता रथैः ॥ कर्तृभिः ॥ धाराश्चक्रधारा भ्रामयित्वा स्थलीकृताः ॥
निघ्नाः प्रदेशाः स्थलतामुपागमन्निघ्नत्वमन्यैरिति ॥
तुरंगमाणां वृज्जनां रथै

निम्नाः प्रदेशाः स्थलतामुपागमन्निम्नत्वमुच्चैरपि सर्वतश्च ते ।
तुरंगमाणां व्रजतां सुरैः क्षता रथैर्गजेन्द्रैः परितः संमूकताः ॥१४२॥

निम्ना इति ॥ निम्ना नीचाः प्रदेशा भूमयः स्थलां समानभूमितमुपागम-
न्प्रापुः । सर्वत उच्चैरप्युन्नता अपि ते प्रदेशा निम्नत्वमुपागमन् । निम्नमुच्चैरभवत्,
अन्यप्रदेशोत्थापितधूलिपूरितत्वात् । उच्चैर्निम्नमभवत्, आत्मधूलीनामन्यत्र पवि-
तत्वादिति भावः । अथ च ते प्रदेशा व्रजतां गच्छतां तुरंगमाणां सुरैः क्षताशु-
क्षुदिरे । अत एव रथैर्गजेन्द्रैश्च परितो निम्नोन्नतेषु समीकृताः । समाश्चक्रि र इत्यर्थः ॥
नभोदिगन्तप्रतिघोषभीषणैर्महामहीभृत्तटदारणोत्त्वणैः ।
पर्योधिनिर्धूननकेलिभिर्जगद्वभूव भेरिहस्तैः ।
नभ इति ॥

पर्योधिनिर्धूननकेलिभिर्जगद्भूव भेरीध्वनितैः समाकुलम् ॥४५॥
नभ इति ॥ नभसि व्योम्नि दिगन्तेषु च यः प्रतिघोषः प्रतिध्वनिस्तेन भी-
र्भयानकैः । महान्ति यानि महीभृतां पर्वतानां तटानि भृगवस्तेषां दारणे भेदन-
ल्वणरुद्रटैः । समर्थरिति यावत् । तथा पयोधेः समुद्रस्य निर्धूनने कम्पने केलिः
पयोधेर्निर्धूननकर्मगत्माकुलं व्याकुलं यभूव ॥
तस्ततो यातविर्यन्तव्यमै

तस्ततो यातविधूतचयलैर्नरिन्धिताशागमनैर्ध्वजांशुकैः ।
न शनि ॥ इतस्ततो यातविधूतानि पतनकम्पितान्यत एव चमलानि च तैः ॥
निरिन्धितं निरवसागी हतपाशाद्यु दिशु गमनं यैः । आत्मनः

[illegible]

कपधैरित्यर्थः । कृष्णद्रणत्काशनकिङ्किणीनां सौवर्णनूपुराणां कुलं जालं येषां प्रान्तभागेषु । शोभार्थं प्रतिबद्धनूपुरजालैरित्यर्थः । लक्षैर्लक्षसंख्यैः ॥ “ लक्षं शरव्ये संख्यायाम् ” इति मेदिनी ॥ ध्वजांशुकैर्ध्वजपटैः ॥ “ अंशुकं शुकवस्त्रे स्याद्वस्त्रमात्रोत्तरीययोः ” इति मेदिनी ॥ नभसि गते प्रसृते धूलीजलधौ रजोऽम्बुधावमज्जि मज्जितम् ॥ भावे लुब्ध् ॥ सर्वाणि ध्वजांशुकानि धूलीभिरलक्षितानि बभूवुरित्यर्थः ॥

घण्टारवै रौद्रतैरिर्नरन्तरं विसृत्वैर्गर्जरवैः सुभैरवैः ।

मैतद्विपानां प्रथयांवभूविरे न वाहिनीनां पटहस्य निःस्वनाः ॥४७॥

घण्टारवैरिति ॥ मैतद्विपानां संबन्धिभिर्नरन्तरं विसृत्वैः प्रसृमरैः सुतरां भैरवैर्भोषणैः ॥ “ भैरवः पुंसि शम्बर । भीषणेऽपि च ” इति मेदिनी ॥ गर्जरवैर्गर्जनारूपघोषैः । रौद्रतैरस्तुभ्रैः ॥ “ रौद्रं तूग्रमपी त्रिषु ” इत्यमरः ॥ घण्टारवैश्च । वाहिनीनां सेनानां संबन्धिनः पटहस्यानकारव्यवाधविशेषस्य निःस्वना शब्दा न प्रथयांवभूविरे न प्रकटीचक्रिरे ॥

करालवाचालमुखाश्चमूस्वनैर्ध्वस्ताम्बरा वीक्ष्य दिशो रजस्वलाः ।

तिरोवभूवे गहनैर्दिनेश्वरो रजोन्धकारैः परितः कुतोऽप्यसौ ॥४८॥

करालेति ॥ चमूस्वनैः सेनाघोषैः करालानि वाचालानि च मुत्तानि मारम्भाः ॥

“ मुखं निःसरणे वक्त्रे मारम्भोपाययोरपि ” इति मेदिनी ॥ तथा ध्वस्तं रजोव्याप्तमम्बरं यासाम् । तथा रजस्वला रजोयुक्ता दिशो वीक्ष्य परितो गहनैः सघनं रजोन्धकारैः ॥ कर्तृभिः ॥ असां दिनेश्वरः सूर्यः कुतोऽपि कुत्रापि तिरोवभूवे तिरोगमितः । अन्तर्हित इत्यर्थः ॥ “ भूङ् गर्ता ” इत्यतो लिट् । “ भूमांसा ” इत्यतो वा ॥ वीक्ष्येवेति गम्योत्प्रेक्षा ॥ अथ द्वितीयपक्षे—रजस्वला आर्तववतीः । अनप्य कराव्या भीषणा वाचां वाणीमलान्त्यष्टुर्हान्त मुखानि यामाम् ॥ ततो विशेषणममामः ॥ मौनप्रतधारिणीरित्यर्थः । तथा ध्वस्ताम्बराः सस्तभाटिकाः । नष्टा इत्यर्थः । एवंभूता चमूयोषितः ॥ “ चमूः सेनाविशेषे च सेनामात्रे च योषिति ” इति मेदिनी ॥ वीक्ष्य रजस्यार्तवविषयेऽन्धकारोऽन्धवस्त्वारः कृतिः । क्रिया इति यावत् ॥ भावे घत् ॥ आर्तवमपप्रपट्टिरित्यर्थः । रजस्वलादर्शननिषेधात् । गहनैर्गहनमनोभिः । मद्विरित्यर्थः । दिनेश्वरः काश्चित्पुराणः कुतोऽपि कुत्रापि तिरोभूयते । काश्चिदमनुष्यतो रजस्वलां पश्यन्नपि मद्भिः कल्पया पटादिभिस्तिरोपीयते तद्वदित्यर्थः ॥

१ निःसरोः २ मद्विपानात् ३ मुखैः ४ रवैः ५ घमूरैः ६ कस्ताम्बराः ७ कस्ता धरान् ८ रजनेः गहने.

दन्तीन्द्रदानद्रववारिवीचिभिः सद्योऽपि नद्यो बंधुधा पुपूरिरे ।
 धारा रजोभिस्तुरगैः क्षतैर्भृता याः पङ्क्तामेत्य रथैः स्थलीकृताः ॥१३॥
 दन्तीन्द्रेति ॥ दन्तीन्द्राणां गजेन्द्राणां ये दानद्रवा मदसुतयस्तेषां वारीणि
 जलानि तेषां वीचिभिस्तुरगैः ॥ कर्तृभिः ॥ नद्यो वाहिन्योऽपि सद्यो बहुधा पुपूरिरे
 पूरिताः ॥ कर्मणि लिट् ॥ ग्रीष्मसंतापेन शृङ्का अपि नद्यो जलपूर्णा आसन्ति-
 यः । अथ या नद्यस्तुरगैः क्षतैः क्षुण्णै रजोभिर्भृताः पूर्णा अतएव पङ्क्ता र्क्ष-
 तामेत्य स्थिताः । ता रथैः ॥ कर्तृभिः ॥ धाराश्चक्रधारा भ्रामयित्वा स्थलीकृताः ॥
 निम्नाः प्रदेशाः स्थलतामुपागमन्निस्सत्त्वमुच्चैरपि सर्वतश्च ते ।
 तुरंगमाणां व्रजतां सुरैः क्षता रथैर्गजेन्द्रैः परितः समीकृताः ॥१४॥
 निम्ना इति ॥ निम्ना नीचाः प्रदेशा भूमयः स्थलतां समानभूमितमुपागम-
 न्नायुः । सर्वेन उच्चैरप्युन्नता अपि ते प्रदेशा निस्सत्त्वमुपागमन् । निस्समुच्चैरभरा-
 न्यप्रदेशान्त्यापितधूलिपूरितत्वात् । उच्चैर्निम्नमभवत्, आत्मधूलीनामन्यत्र पवि-
 त्रत्वादिति भावः । अथ च ते प्रदेशा व्रजतां गच्छतां तुरंगमाणां सुरैः क्षताधु-
 र्दिरे । अत एव रथैर्गजेन्द्रैश्च परितो निम्नोन्नतेषु समीकृताः । समार्थाक्रर इत्यर्थः ॥
 नभोदिगन्तप्रतिगोष्ठीपणैर्महामहीधराणोत्पणैः ।

पञ्चदशः सर्गः ।

सेनापतिं नन्दनमन्धकद्विपो युधे पुरस्कृत्य बलस्य शात्रवः ।

सैन्यैरुपैतीति सुरद्विपां पुरोऽभूत्किंवदन्ती हृदयप्रकम्पिनी ॥१॥

सेनापतिमिति ॥ बलस्य बलनामकरासस्य शात्रवः । शत्रुरेव शात्रवः ॥

महादितात्सार्येऽण् ॥ इन्द्रः । सेनापतिं पृतनाधिपम् । अन्धकद्विपो हरस्य नन्दनं
पुत्रं कार्तिकेयं पुरस्कृत्याग्रे कृत्वा सैन्यैः सह युधे युद्धाय । युद्धं कर्तुमिति यावत् ॥

“क्रियार्थ-” इत्यादिना चतुर्थी ॥ उपैत्यायाति । इत्येवंभूता हृदयप्रकम्पिनी
हृदयं वेपयन्ती किंवदन्ती जनश्रुतिः ॥ “किंवदन्ती जनश्रुतिः” इत्यमरः ॥ सु-
रद्विपां दैत्यानां तारकनगरनिवासिनां पुरोऽग्रेऽभूत् ॥ सर्गेऽस्मान्निन्द्रवंशोपजा-
तीवृत्ते ॥

चमूप्रभुं मन्मथमर्दनात्मजं विर्जित्वरीभिर्विजयश्रिया श्रितम् ।

श्रुत्वा सुराणां पृतनाभिरोगतं चिन्ते चिरं बुधुभिरे महासुराः ॥२॥

चमूप्रभुमिति ॥ महासुरास्तारकनगरान्धामिनो दैत्या विजयश्रिया विजय-
लक्ष्म्या श्रितं सेवितम् । एतेनास्य कादाचित्कोऽपि पराभवो न भवतीति ध्वनि-
तम् । अतएव चमूप्रभुं सेनाधिपं मन्मथमर्दनस्य शिवस्यात्मजम् । अनेन यदीपः
पिता सकलश्रुवनजैर्तुर्मकरध्वजस्यापि श्लाघिता, अतोऽस्य किं वक्तव्यम् । “कार्यं
निदानाद्दि गुणानधीते”, “प्रवर्तितो दीप इव मदीपात्” इत्यादिन्यायेन ता-
रकेणाप्ययं दुर्जय इति ध्वनितम् ॥ तं कार्तिकेयं विजित्वरीभिर्जयश्रीलाभिः ।
जयतेः “इणश्चाजिस्तार्तभ्यः करप्” इति करापि परे “दसस्य पात” इति
तुकि कृते “टिड्ढा-” इत्यनेन दीप् ॥ सुराणां देवानां पृतनाभिः सेनाभिः महा-
गतमापातं घृता चिरं बहुकालपर्यन्तं चित्ते मनसि बुधुभिरे मंचेदुः । बिभ्युरि-
त्यर्थः ॥ “सुभ मंचलने” । कर्तरि लिट् ॥ अत्र वाच्यापेक्षया व्यङ्ग्यार्थेऽधिक-
पमत्कृतिजनकन्यादानः ॥

समेत्य दैत्याधिपतेः पुरे स्थिताः किरोटवद्वाजलयः प्रणम्य ते ।

न्यवेदयन्मन्मथशत्रुसूनुना युयुत्सुना जम्भजितं संहगतम् ॥३॥

समेत्येति ॥ दैत्याधिपतेस्तारकस्य पुरे नगरे म्पिताम्ने महासुराः समन्य

आक्रान्तपूर्वा रभसेन सैनिकैर्दिगङ्गना व्योम रजोभिदूषिता ।

भेरीरवाणां प्रतिशब्दितैर्धनैर्जगर्ज गाढं घनमत्सरादिव ॥ १९ ॥

आक्रान्तपूर्वेति ॥ सैनिकैः सेनाजनै रभसेन वेगेनाक्रान्तपूर्वा पूर्वमाक्रान्ता दिगङ्गना दिष्टा नायिका रजसा धूल्या । आर्तवेन च ॥ “रजो रेणौ परागे स्त-
दानवे च गुणान्तरे” इति मैदिनी ॥ अभिदूषिता कृता । वीक्ष्येति शेषः । अतो
घनमत्सरादिव गाढद्वेषादिव व्योम ॥ कर्तुं ॥ भेरीरवाणां धनैः प्रतिशब्दितैः
कृता गाढं जगर्ज । अन्योऽप्यात्मपक्षीमन्यसंगमेन रजोयुक्तां वीक्ष्य गर्जति ॥

गुरुसमीरसमीरितभूधरा इव गजा गगनं विजगाहिरे ।

गुरुतरा इव वारिधरा रथा भुवमितीह विवर्त इयंभवत् ॥ ५० ॥

गुरुसमीरेति ॥ गुरुणा महता समीरेण वातेन समीरिता उपरि शिखा भू-
धराः पर्वता इत्येत्युत्प्रेक्षा । गजा गगनं विजगाहिरे । अवगाहितवन्त इत्यर्थः ।
गुरुतरा अपि महान्तो वारिधरा मेघा इत्येत्युत्प्रेक्षा । रथा भुवं विजगाहिरे । रा-
गद्वर इत्येवं विवर्त इव व्यत्यय इवाभवत् । गगनपृथिव्यवगाहने स्पन्दननामसो-
र्भूषणमवावत् । उद्वेक्षितं च कन्सारदृग्दर्शनात् ॥ हुतविलम्बितं दृष्टम् ॥

धैल्यदगुरुलोकानल्पकल्पान्तकाले

निरवथय इवाम्भोराशयो धीरघोराः ।

गुम्नगपरिमज्जद्भृतो देवसेना

नेष्टुधुरपि सुपूर्णा व्योमभूम्यन्तराले ॥ ५१ ॥

एतदिति ॥ गुम्नग भवत्येव परिमज्जन्तो भूभृतो राजानः परितोष पातु
प्रेतु च । एतोऽन्धमोक्षं वातुपन्थोऽन्धराये मध्ये गुप्ता पूर्णा अपि । इत्युभयसंज्ञा
कल्पान्तः । धीरघोरा महान्ततरा देवसेना पराङ्मुखः । मधोऽन्धमोक्षे—एतदगम्य-
मोक्षानादन्धमोक्षः महान्ततराः कल्पान्तकालः नष्टकालकालः निरवथयोऽन्धमो-
क्षः इव महान्त इव । भवेत्तन्मोक्षमोक्षं भवत् । न । मधोऽन्धमोक्षः इत्युभयसंज्ञा
निरवथयः ॥ मधोऽन्धमोक्षः । मधोऽन्धमोक्षः ॥

पञ्चदशः सर्गः ।

सेनापतिं नन्दनमन्धकद्विपो युधे पुरस्कृत्य बलस्य शात्रवः ।

सैन्यैरुपैतीति सुरद्विपां पुरोऽभूत्किंवदन्ती हृदयप्रकम्पिनी ॥१॥

सेनापतिमिति ॥ बलस्य बलनामकराक्षसस्य शात्रवः । शत्रुरेव शात्रवः ॥

महादितात्सार्येऽण् ॥ इन्द्रः । सेनापतिं पृतनाधिपम् । अन्धकद्विपो हरस्य नन्दनं

पुत्रं कार्तिकेयं पुरस्कृत्याग्रे कृत्वा सैन्यैः सह युधे युद्धाय । युद्धं कर्तुमिति यावत् ॥

“क्रियार्थ-” इत्यादिना चतुर्थी ॥ उपैत्यायाति । इत्येवंभूता हृदयप्रकम्पिनी

हृदयं वेपयन्ती किंवदन्ती जनश्रुतिः ॥ “किंवदन्ती जनश्रुतिः” इत्यमरः ॥ सु-

रद्विपां दैत्यानां तारकनगरनिवासिनां पुरोऽग्रेऽभूत् ॥ सर्गेऽस्मिन्निन्द्रवंशोपजा-

तीवृत्ते ॥

चमूपभृं मन्मथमर्दनात्मजं विजित्वरीभिर्विजयश्रिया श्रितम् ।

श्रुत्वा सुराणां पृतनाभिरोगतं चित्ते चिरं शुभुभिरे महासुराः ॥२॥

चमूपभूमिति ॥ महासुरास्तारकनगरान्वामिनो दैत्या विजयश्रिया विजय-

लक्ष्म्या श्रितं सेवितम् । एतेनास्य कादाचित्कोऽपि पराभवो न भवतीति ध्वनि-

तम् । अतएव चमूपभृं सेनाधिपं मन्मथमर्दनस्य शिवस्यात्मजम् ॥ अनेन यदीयः

पिता गबलभुवनजेतुर्मकरध्वजस्यापि शोषिता, अतोऽस्य किं वक्तव्यम् । “कार्यं

निदानाद्धि गुणानधीते”, “प्रवर्तितो दीप इव मदीयान्” इत्यादिन्यायेन ता-

रकेणाप्ययं दुर्जय इति ध्वनितम् ॥ तं कार्तिकेयं विजित्वरीभिर्नयशीलाभिः ।

जयतेः “इप्पनशजिस्तित्थिः करण्” इति करार्ष परे “दसस्य पिनि” इति

तुकि कृते “दिष्टा-” इत्यनेन स्त्रीष ॥ सुराणां देवानां पृतनाभिः सेनाभिः महा-

गतपायातं धृता चिरं बहुकालपर्यन्तं चित्ते मनसि शुभुभिरे गंचेलुः । विभ्युरि-

त्यर्थः ॥ “शुभ गंचलने” । कर्तारि लिट् ॥ अत्र वाच्यापेक्षया व्यङ्ग्यार्थसाधारक-

पमत्कृतिजनकात्यादिभिः ॥

मन्मथमर्दनात्मजं विजित्वरीभिर्विजयश्रिया श्रितम् ।

सेनानामधिपाः स्वामिनः सद्यस्त्वरितं मुतरां संनह्य संनद्धा भूत्वा विनम्रा ये क्षि-
तिपाला राजानस्तैः संकुले व्याप्ते तस्य तारकस्य यदङ्गनद्वारं चत्वरप्रवेशद्वारं तस्य
वरः श्रेष्ठो यः प्रकोष्ठकोऽन्तरम् । मध्यमिति यावत् ॥ “ प्रकोष्ठो मणिवन्धे स्या-
त्कूर्परस्यान्तरेऽपि च । भूपकक्षान्तरेऽपि स्यात् ” इति मेदिनी ॥ तत्र समन्ततः
सर्वतस्तस्युः । नृपं प्रतीक्षमाणा इति शेषः ॥ “ समन्ततस्तु परितः सर्वतो विश्व-
गित्यपि ” इत्यमरः ॥

स द्वारपालेन पुरः प्रदर्शितान्कृतानतीन्याहुवरानधिष्ठितान् ।

महाहवाम्भोधिविधूननोद्धतान्ददर्श राजा एतनाधिपान्वहून्॥७

स इति ॥ स राजा तारकः पुरोऽग्रे द्वारपालेन प्रदर्शितान्कृतानतीन्वाहुव-
रान्वाहयो वराः श्रेष्ठा येषां तथोक्तानार्धाष्टान् । द्वार इति शेषः । महाहव-
पिणोऽम्भोधेः समुद्रस्य विधुनने कम्पन उद्धतान्मगलभान् । महावीरानित्यर्थः ॥
“सह्यामाभ्यागमाहवाः” इत्यमरः ॥ बहन्पृतनार्धिपान्मेनापतीन्ददशं दृष्टवान् ॥
“अदभ्रं बहुलं बहु” इत्यमरः ॥

बली बलारातिबलातिशातनं दिग्दन्तिनांदद्रवनाशनस्वनम् ।

महोदधिराम्भोधिनावरितक्रमं ययौ स्यं वोरमथाधिरुह्य सः ॥ ८ ॥

पलीति ॥ अथानन्तरं बला वीर्यवान्म नारको बलारातेरिन्द्रस्य मंत्रान्धनो बलस्य सैन्यस्य ॥ “ बलं गन्धर्मे रूपे क्षामान् स्यात्सैन्ययोः ” इति मेदिनी ॥ अतिशतनं तनूकर्तारम् । हन्तारमित्यर्थः । दिन्दन्तिनामरावतादीनां नाद्वययो-
र्घोषमदयोर्नाशनो नाशकः स्वनो घोषो यस्य तम् । यदीयघोषवर्गादिन्दन्तिनांऽपि
तूष्णीं शुष्कमदाथ भवन्तीति भावः । महीधरेषु पर्वतेष्वम्भोषिषु च नवारितक्र-
ममनिवारितमंचारम् ॥ नशब्देन सह “ मुष्णुषा ” इति ममागः ॥ घोरं भीमं
रथमधिरथं यथा जगाम । शतस्थ इति यावत् ॥

युगक्षयक्षुब्धपयोधिनिःस्यनाश्रलत्पताकाकुलवारितातपाः ।

परारजोयस्तदिगन्तभास्कराः पंतिं प्रयान्तं पृतनास्तमन्ययुः॥१॥

सुमेति ॥ युगक्षये मलयकाले ध्रुवः मंचलितो यः पयोधिः सहस्रमनस्य
निःस्पन्द इव निःस्पन्दो यामासु । मलयकालोद्देशीभूतमागममहन्मयोऽगोपा शन्य-
र्थः । चरन्तीनां पताकानां वैजयन्तीनाम् ॥ “पताका वैजयन्तां श्याम्यानाम्

11

समुदित्य । संपीभूयेति यावत् । तथा किरीटेषु मुकुटेषु बद्धोऽञ्जलिर्यस्तथा सन्तः
मणम्य युयुत्सुना योद्धुमिच्छुना मन्मथशत्रोः शिवस्य सन्तुना पुत्रेण कुमारेण स-
हागतं जम्भजितमिन्द्रं न्यवेदयन् । स शंभुपुत्रो महेन्द्र आगत इति निवेदितवन्त
इत्यर्थः ॥

दासीकृताशेषजगत्त्रयं न मां जिगाय युद्धे कतिशः शचीपतिः ।

गिरीशपुत्रस्य बलेन सांप्रतं ध्रुवं विजेतेति स काकुतोऽहसत् ॥४॥

दासीकृतेति ॥ दासीकृतं भृत्यीकृतम् ॥ “दासो भृत्ये च शूद्रे च” इति
मेदिनी ॥ अशेषजगत्त्रयं समस्तलोकत्रितयं येन तथाभूतं मां शचीपतिरिन्द्रः कति-
शः कतिवारं युद्धे न जिगाय जयति स्म । अपि त्वनेकवारं जिगायेति काकुः ।
जयनिषेधस्य काकाश्रितत्वाज्जयनिषेध एव ध्वन्यते । सांप्रतं वर्तमानकाले गिरी-
शपुत्रस्य कुमारस्य बलेन वीर्येण । तदाश्रयेणेत्यर्थः । ध्रुवं निश्चयेन विजेता विजे-
ष्येत । इति स तारकः काकुतः काकाहसज्जहास । कदाचिदपि न विजेष्यत इति
ध्वन्यते ॥

ततः क्रुधा विस्फुरितांधराधरः स तारको दर्पितदोर्वलोद्धतान् ।

युधे त्रिलोकीजयकेलिलालसः सेनापतीन्संनहनार्थमादिशत् ॥५॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं क्रुधा क्रोधेन निमित्तेन विस्फुरित उच्छ्वसितोऽध-
रोऽनूर्द्ध ओष्ठो यस्य । प्रसिद्धं चैतद्यत्क्रोधवशादधरविस्फुरणम् । तथाधरो हीनः ।
नीच इति यावत् ॥ “अधरस्तु पुमानोष्ठे हीनेऽनूर्द्धे च वाच्यवत्” इति मेदि-
नी ॥ विस्फुरिताधरश्चासावधरश्चेति विशेषणसमासः ॥ तथा त्रिलोक्या जय एव
केलिः क्रीडा तस्यां लालसेच्छा यस्य । अनायासेनैव त्रिलोकीं जेष्यामीत्यभिमान-
वानित्यर्थः । एवंभूतः स तारकोऽधुरो दर्पिताः संजातदर्पास्तथा दोर्वलेन भुजव-
लेनोद्धतान्प्रगल्भान्सेनापतीन्सेनाधिपान्युधे युद्धाय । युद्धं कर्तुमित्यर्थः । संनह-
नार्थं संनद्धीभवनार्थं चादिशदाजज्ञे ॥ “युद्धे” इति पाठे युद्धे विषये त्रिलोकी-
जयके विलास इत्यन्वयितव्यम् ॥

महाचमूनामधिपाः समन्ततः संनह्य सद्यः सुतरामुदायुधाः ।

तत्सुर्विनम्रक्षितिपालसंकुले तदङ्गनद्वारवरप्रकोष्ठके ॥ ६ ॥

महेति ॥ उदायुधा उद्धतान्यायुधानि शस्त्राणि धरेवंभूता महाचमूनां महेतीनां

सेनानामधिपाः स्वामिनः सद्यस्त्वरितं सुतरां संनद्य संनद्धा भूत्वा विनम्रा ये क्षि-
तिपाला राजानस्तैः संकुले व्याप्ते तस्य तारकस्य यदङ्गनद्वारं चत्वरप्रवेशद्वारं तस्य
वरः श्रेष्ठो यः प्रकोष्ठकोऽन्तरम् । मध्यमिति यावत् ॥ “ प्रकोष्ठो मणिवन्धे स्या-
त्कूर्परस्यान्तरेऽपि च । भूपकक्षान्तरेऽपि स्यात् ” इति मेदिनी ॥ तत्र समन्ततः
सर्वतस्तस्युः । नृपं प्रतीक्षमाणा इति शेषः ॥ “ समन्ततस्तु परितः सर्वतो विश्व-
गित्यपि ” इत्यमरः ॥

स द्वारपालेन पुरः प्रदर्शितान्कृतानतीन्वाहुवरानधिष्ठितान् ।

महाहवाम्भोधिविधूननोद्धतान्ददर्श राजा धृतनाधिपान्बहून् ॥७॥

स इति ॥ स राजा तारकः पुरोऽग्रे द्वारपालेन प्रदर्शितान्कृतानतीन्वाहुव-
रान्वाहयो वराः श्रेष्ठा येषां तथोक्तानधिष्ठितान् । द्वार इति शेषः । महाहवम्भो-
धिणोऽम्भोधेः समुद्रस्य विधूने कम्पन उद्धतान्मगलभान् । महावीरानित्यर्थः ॥
“ सङ्ग्रामाभ्यागमाहवाः ” इत्यमरः ॥ बहन्पृतनार्धिपान्मेनापतीन्ददर्श दृष्टवान् ॥
“ अदभ्रं बहुलं बहु ” इत्यमरः ॥

वली वलारातिवलातिशातनं दिग्दन्तिनांदद्रवनाशनस्वनम् ।

महीधराम्भोधिनिवारितक्रमं ययौ रथं घोरमथाधिरूढ सः ॥ ८ ॥

वलीति ॥ अधानन्नरं वली वीर्यवान्म तारको वलारातेरिन्द्रस्य मंचान्धनो
वलस्य सैन्यस्य ॥ “ वलं गन्धर्मे रूपे स्वार्मान् स्यात्सैन्ययोः ” इति मेदिनी ॥
अतिशातनं तनूकर्तारम् । हन्तारमित्यर्थः । दिग्दन्तिनार्मगावतादीनां नादद्रवयो-
घोषमदयोर्नाशनो नाशकः स्वनो घोषो यस्य तम् । यदीयघोषसङ्गादिग्दन्तिनोऽपि
तूष्णीं शुष्कमदाथ भवन्तीति भावः । महीधरेषु पर्वतेष्वम्भोधिषु च नवारितक्र-
ममनिवारितसंचारम् ॥ नशन्दन मर “ मुष्मुषा ” इति ममागः ॥ योरं भीमं
रथमपिरुत ययौ जगाम । मतस्य इति यावत् ॥

युगक्षयक्षुब्धपयोधिनिःस्वनाश्चलत्पताकाकुलचारितातपाः ।

धरारजोयस्तदिगन्तभास्कराः पंतिं प्रयान्तं पृतनास्तमन्वयुः ॥९॥

युगेति ॥ युगक्षये मलयकाले क्षुब्धः संचलितो यः पयोधिः महद्भ्रमस्य
निःस्वन इव निःस्वनो यामाह । मलयकालेऽद्रेयीभूतमागममदनयोग्योपा इत्य-
र्थः । चलन्तीनां पताकानां वैजयन्तीनाम् ॥ “ पताका वैजयन्ती व्याख्यानाग्ये

१ बाहवत् २ नन्द ३ देवः ४ द्रव्य ५ विजयः ६ नदी ७ दानव-
नाशनः ८ दानवनाशित्वमन् ९ कालोऽतिशयः १० अतिविजयः ११ अति प्रयत्नः
अतिदयः १२

नाटकाङ्गयोः ” इति मेदिनी ॥ कुलेन समृद्धेन वारितातपा दूरीकृतयोः पताया
भूमे रजोभिर्ग्रस्ता दिगन्तानि दिवमान्तानि भास्करथ याभिस्तथाभूताः पृथ्वाः
सेनाः ॥ कर्ष्यः ॥ प्रयान्तं प्रतिष्ठमानं तं पतिं तारकागुरमन्वयुः । अनुजगमुत्सर्प्यः ॥

चमूरजः प्राप दिगन्तदन्तिनां महासुरस्याभिसुरं प्रसर्पिणः ।

दन्तप्रकाण्डेषु सितेषु शुभ्रतां कुम्भेषु दानाम्बुधनेषु पङ्कताम् १०

चमूरज इति ॥ अभिसुरं सुरसंमुखं प्रसर्पिणः प्रतिष्ठमानस्य महासुरस्य
तारकस्य संवन्धिनीनां चमूनां रजो रेणुः । दिगन्तदन्तिनामैरावतादीनां सितेषु
शुभ्रेषु दन्तप्रकाण्डेषु । दन्तरूपासु शाखास्वित्यर्थः ॥ “ प्रकाण्डो न स्त्री विष्टे
मूलशाखान्तरे तयोः ” इति मेदिनी ॥ शुभ्रतां पाण्डुतां दानाम्बुना मदजलेन
घनेषु सघनेषु कुम्भेषु मूर्धान्तरेषु । गण्डस्थलेष्विति यावत् ॥ “ कुम्भो राश्यन्तरं
हस्तिमूर्धान्ते राक्षसान्तरे ” इति मेदिनी ॥ पङ्कतां कर्दमताम् ॥ “ पङ्कोऽस्ती क-
र्दमे पापे ” इति मेदिनी ॥ प्राप । धवलिमाश्रयीभूतसंवन्धेन युक्तं हि धवलत्वमिति
भावः । अन्यत्स्फुटम् ॥

महीभृतां कन्दरदारणोल्वणैस्तद्वाहिनीनां पटहस्वनैर्घनैः ।

उद्वेलिताश्चक्षुभिरे महार्णवा नभःस्त्रवन्ती सहस्राभ्यवर्द्धता ११ ॥

महीभृतामिति ॥ महीभृतां पर्वतानां संवन्धिनो ये कन्दरा दर्यः ॥ “ द-
री तु कन्दरो वा स्त्री ” इत्यमरः ॥ तेषां दारणे स्फोटन उल्वणैरुद्भटैः । आत्म-
व्याप्तिवशात्स्फोटयद्भिरिवेति भासमानैरित्यर्थः । तथा घनैर्दृढैः । कठोरैरिति
यावत् ॥ “ घनं स्यात्कांस्यतालादिवाद्यमध्यमनृसयोः । ना मुस्तादौ घनाद्येषु
विस्तारि लोहमुद्गरे । त्रिषु सान्द्रे दृढे च ” इति मेदिनी ॥ तद्वाहिनीनां तारकसे-
नानां संवन्धिनो ये पटहा आनकाः ॥ “ पटहो ना समारम्भ आनके पुनर्पुनरु-
म् ” इति मेदिनी ॥ तेषां स्वनैः ॥ कर्तृभिः ॥ उद्वेलिता वेलामतिक्रामिता म-
हार्णवा महान्तः समुद्राश्चक्षुभिरे संचेलुः । पटहध्वनिजनितभयादिति भावः । तथा
नभःस्त्रवन्त्याकाशगङ्गा च सहसाकस्मादभ्यवर्द्धत । अतिवेला बभूवेत्यर्थः ॥

सुरारिनाथस्य महाचमूस्वनैर्विगाह्यमाना तुमुलैः सुरापङ्गा ।

अभ्युच्छ्रितैरूर्मिशतैश्च वारिजैरक्षालयन्नाकनिकेतनावलीम् १२

सुरारिनाथस्येति ॥ तुमुलैः संकुलैः ॥ “ तुमुलः कुलः ” ना तुमुलं रणसं-
कुले ” इति मेदिनी ॥ सुरारिरेव नाथो राजा तस्य

जा तस्य । संवन्धिनीनां महाचमूनां स्वनैः- शब्दैर्विगाह्यमाना व्याप्यमाना सुरा-
पगा मन्दाकिनी । अभ्युच्छितैरभ्युत्पतितैर्वारिजैर्वारिजानि कमलानि विद्यन्ते
येषु तैः । कमलसहितैरित्यर्थः ॥ “ अर्शआदिभ्यः—” इत्यञ् ॥ ऊर्मिशतैस्तरङ्ग-
शतकैश्च ॥ “ भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा ” इत्यमरः ॥ नाकनिकेतनावलीं स्वर्गवेश्मप-
ङ्क्तिमक्षालयन्ममार्ज ॥

अथ प्रयाणाभिमुखस्य नाकिनां द्विपः पुरस्तादशुभोपदेशिनी ।

अगाधदुःखाम्बुधिमध्यमज्जनं बभूव चोत्पातपरम्परा तव ॥ १३ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं प्रयाणाभिमुखस्य प्रस्थानसंमुखस्य नाकिनां देवानां
द्विषो वैरिणस्तारकस्य पुरस्तादग्रे “ भो तारक, तव त्वत्कर्मकम् । अगाधोऽतल-
स्पर्शः ॥ “ अगाधमतलस्पर्शो त्रिषु श्वश्रे नपुंसकम् ” इति मेदिनी ॥ यो दुःखाम्बु-
धिर्दुःखसमुद्रस्तन्मध्ये मज्जनं भविष्यति” इत्येवमशुभोपदेशिन्यशुभवादिन्युत्पात-
परम्परा दुःशकुनपङ्क्तिर्बभूव ॥

इतः परम् “ आगामि—” इत्यादिभिरेकादशभिरुत्पातपरम्परामेव प्रपञ्चयति—

आगामिदैत्याशनकेलिकाङ्क्षिणी कुपक्षिणां घोरतरा परम्परा ।

दधौ पदं व्योम्नि सुरारिवाहिनीरुपयुष्यत्यनिवारितातपा ॥ १४ ॥

तत्र आगामीति ॥ घोरतरानि शयभयानका कुपक्षिणां गृध्रादीनां कपोता-
दीनां वा परम्परा । आगामि भविष्यद्यदैत्यस्याशनकेलिर्भोजनक्रीडा तत्काङ्क्ष-
तीति तथाभूता । तथा सुरारिवाहिनीस्तारकसेना उपयुषि ॥ “ उपयुष्यवसः
सामीप्ये ” इति द्विर्भावः । तद्योगे द्वितीया । तदुक्तं वामनेन—“ उपर्यादिषु सा-
मीप्ये द्विरुक्तेषु द्वितीयया ” इति ॥ अनिवारितातपा न निवारितयर्मा च सती
प्योम्याकाशे पदं स्थानं दधौ धृतवती । अनेन पद्येन प्रयाणानां चित्यद्योतकमु-
त्पातद्वयं वर्णितम् । तथाहि—आकास्मिकोपरि वृत्तिः, आतपानिष्टाच्च । तस्मा-
त्तमर्थवान्मरणं भविष्यतीति सूच्यते ॥

मुहुर्विभ्रान्तपवारणध्वजश्रलद्वराधूलिकुलाकुलेक्षणः ।

धुताश्वमातङ्गमहारथाकरानवेक्षणोऽभूत्प्रसभं प्रभञ्जनः ॥ १५ ॥

मुहुरिति ॥ विभ्रान्तोऽति आतपवारणमाहिता ध्वजा येन । चलन्त्यो

१ द्विपः पुरस्तादशुभोपदेशिनी; पताकिनी मत्स्यसुरेश्वरस्य द्वि. २ अगाधदुःखाम्बुधिमध्यमज्ज-
नं बभूव चोत्पातपरम्परा तव पुरस्तादग्रं पुरा पुरातनन्युत्पन्नानादिनी. ३ मादिभ्य-
दैत्याशनकेलिजानिनी. ४ उपयुषिता. ५ विनिम. ६ धुताश्वमातङ्गमहारथमोऽनवेक्षणोऽभूत्;
धुताश्वमातङ्गमहारथमशनवेक्षणाः.

त्विषामिति ॥ त्विषां तेजसामधीशस्य रवेरधिमण्डलम् । मण्डल इत्यर्थः ॥
 वेभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ समेताः समुदिताः शिवाः क्रोदूयः ॥ “शिवा
 सादामलौपथौ । अभयामलकीगौरीक्रोशीशक्रफलासु च ” इति विश्वः ॥ मुरारि-
 राजस्य तारकस्य संबन्धिनि रणान्ते सद्भामसमीपे यच्छोणितं रक्तं द्रुतं शीघ्रं
 पतस्य बलात्पातुं पानं कर्तुमुत्सुका इव परुषं कठोरं यथा तथा ववासिरे चुकुथुः ॥
 अत्रोत्पातद्वयम् । मार्तण्डमण्डलाधिकरणकं शिवासमुदितत्वं तत्कर्तृककठोररुदितं-
 चेति ॥ पृष्ठसप्तमायेतावुत्पातौ ॥

दिवापि तारास्तरलास्तरस्विनीः परापतन्तीः परितोऽर्थं वाहिनीः ।
 विलोक्य लोको मनसा व्यचिन्तयत्प्राणव्ययान्तं व्यसनं सुरद्विषः ॥
 दिवार्थेति ॥ अथ दिवापि दिनेऽपि तरलाश्चक्षलाः तरस्विनीर्वेगवतीः ॥
 “रहस्तरसी तु रयः स्यदः ” इत्यमरः ॥ तारा नक्षत्राणि, वाहिनीः परितः ॥
 “अभितः परितः समया-” इत्यादिना द्वितीया ॥ परापतन्तीर्विलोक्य लोको
 मनसा सुरद्विषः संबन्धि प्राणव्ययान्तं प्राणनाशावधि व्यसनं व्यचिन्तयत् ।
 प्राणनाशावधि राज्ञो दुःखं भविष्यतीति चिन्तयामासेत्यर्थः ॥ अष्टमोऽयमुत्पातः ॥

ज्वलद्भिरुच्चैरभितः प्रभाभरैरुद्भासिताशेषदिगन्तराम्बरम् ।
 रवेण रौद्रेण हृदन्तदारणं पपात वज्रं नभसो निरम्बुदात् ॥ २० ॥

ज्वलद्भिरिति ॥ निरम्बुदादनुद्भूतमेघान्नभसो व्योम्नः सकाशादभितो ज्व-
 लद्भिः प्रस्फुरद्भिः प्रभाभरैः कान्तिसमूहैः कृत्वा । उच्चैरतिशयितं यथा तथो-
 द्भामतानि प्रकाशितान्यशेषदिगन्तराम्बराणि समस्तदिशाप्रान्तगगनानि येन ।
 तथा रौद्रेण भयानकेन रवेण घोषेण हृदन्तस्योरोमध्यस्य दारणं विदारकं वज्रं
 स्फूर्जयुः पपात ॥ “स्फूर्जयुर्वज्रनिर्घोषि ” इत्यमरः ॥ अत्राप्युत्पातद्वयम् । अम्बु-
 दमानिध्याभावेऽपि वज्रदर्शनं तत्पातश्चेति ॥ एवं नवमदशमायुत्पातावुत्पातौ ॥

ज्वलद्भिरङ्गारचयैर्नभस्तलं ववर्ष गाढं सह शोणित्तास्थिभिः ।
 धूमं ज्वलन्त्यो व्यसृजन्मुंखै रजो दधुर्दिशो रासनकण्ठधूसरम् ॥ २१ ॥

ज्वलद्भिरिति ॥ नभस्तलम् । निरम्बुदं गर्दिति शेषः । ज्वलद्भिरङ्गारच-
 यैः काष्ठशकलसमूहैः । तथा शोणित्तास्थिर्भयं गृहं गाढं दृढम् । गर्दति यावत् ।
 ववर्ष । ज्वलद्भिरङ्गारचयैरास्थिगर्भितं जलं ववर्षेत्यर्थः ॥ अम्बुदमानिध्याभावेऽपि

१ तदानीम् २ अनिवादिनीम् ३ लोकाः ४ व्यापन्तदन्तः ५ मानादयः सर्वं व्यसनम्
 ६ पलङ्गिः ७ दिगन्तदारणम् ८ अङ्गारभरैः ९ धूमम् १० मुखे.

विमरन्तो या प्रसृज्यः पूर्वोन्मज्जाम तातां कुन्तेन माधवीभूतनाट्यानि
प्याकृषीकृत्वानीक्षणानि शोकनेषाणि येन । तथा भूतस्य कर्मितस्य । नर्माप
भावनभ्यांन गारुत । भयानां मानहानां महारथानां नाट्यस्य निरुत्तरम् ॥
“ आकरो निरुते रत्नस्थाने श्रेष्ठं च कथ्यते ” इति मेदिनी ॥ अनयैक्षणमदर्शनं
येन । आस्तादिनमहात्मनाः मभःश्रुतां वायुः ॥ “ पयमानमभयनाः ” इत्यम-
रः ॥ अभद्रतरणः । “ सुधुः ” “ मगधम् ” इत्यस्य विशेषणत्रयेर्जाप संबन्धः ॥
अयं तृतीय उन्पातः ॥

सद्योविभिन्नाञ्जनपुञ्जतेजसो मुखैर्विपाश्रिं विकिरन्त उज्जकैः ।

पुरः पयोऽतीत्य महाभुजंगमा भयंकराकारभृतो भृशं चयुः ॥१६॥

सद्य इति ॥ मर्षाविभिदां तन्क्षणपानितं यदञ्जनं कञ्जजम् ॥ “ अञ्जनं क-
ज्जले चाकर्ता मौवीरे च रमान्तरे ” इति मेदिनी ॥ तस्य पुञ्ज इव निरुत्तर इव
तेजो धाम येषाम् । नूतनपानितकञ्जजलममृष्ट्यामभास इत्यर्थः । उच्चैर्महान्तः ॥
विस्तीर्णा इति याचत् । तथा भृशं भयंकराकारभृतः । अतिभीषणस्वरूपधारिण
इत्यर्थः । महाभुजंगमा महान्तः सर्पाः पुरोऽग्रे विपाश्रिं गरलरूपमग्निम् ॥ “ स्वे-
दस्तु गरलं विषम् ” इत्यमरः ॥ विकिरन्तो विक्षिपन्तः सन्तः पथः सैन्यगन्त-
व्यमार्गानतीत्य पूर्वोर्वाहतात्मसंबन्धेन विषोऽयं ययुः ॥ चतुर्थोऽयमुत्पातः ॥

मिलन्महाभीमभुजंगभीषणं प्रभुर्दिनानां परिवेषमादधौ ।

महासुरस्य द्विपतोऽतिमत्सररदिर्वान्तमासूचयितुं भयंकरः ॥१७॥

मिलदिति ॥ दिनानां मधुः सूर्यो द्विपतः शत्रुभूतस्य ॥ “ द्विपद्वेषणदुर्हृदाः ”
इत्यमरः ॥ महासुरस्य तारकस्यान्तं विनाशम् । मरणाति यावत् ॥ “ अन्तः
स्वरूपे नाशे ना स्त्री शेषे चान्तिकं त्रिषु ” इति मेदिनी ॥ आसूचयितुं शप-
यितुं मिलन्तः संयुजन्तः । तथा महाभीमा अतिभयंकरा ये भुजंगाः सर्पास्तर्भा-
पणं भयदं परिवेषं परिधिं कुण्डलाकारम् ॥ “ परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्ड-
ले ” इत्यमरः ॥ अतिमत्सररदिवादधौ धृतवान् । विनाशरूपफलसूचकपरिवे-
षाधाने मत्सरस्य हेतुत्वाभावेऽपि हेतुत्वकल्पनाद्धेतुत्वसा । अत एव भयंकरो वि-
भीषकः ॥ “ मेघार्ति- ” इति खश ॥ पञ्चमोऽयमुत्पातः ॥

त्विषामधीशस्य पुरोऽधिमण्डलं शिवाः समेताः परुषं चवासिरे ।

सुरारिराजस्य रणान्तशोणितं प्रसह्य पातुं हुतमुत्सुका इव ॥१८॥

१ संनिभाः, २ परोत्पातः, ३ नु मत्सरान्, न मत्सरात्, ४ आत्मार्थं मयैभयंकरम्; आत्-
मास्वमयतुर्भयंकराः, ५ अधिमण्डलम्, ६ सुराधिराजस्य.

त्विषामिति ॥ त्विषां तेजसामधीशस्य स्वेरधिमण्डलम् । मण्डल इत्यर्थः ॥
 वेभक्तचर्येऽव्ययीभावः ॥ समेताः समुदिताः शिवाः क्रोदूचः ॥ “शिवा
 सादामलौपयो । अभयामलकीगौरीक्रोद्रीशक्रफलासु च ” इति विश्वः ॥ मुरारि-
 त्तस्य तारकस्य संबन्धिनि रणान्ते सद्भामसमीपे यच्छोणितं रक्तं द्रुतं शीघ्रं
 तस्य बलात्पातुं पानं कर्तुमुत्सुका इव परुषं कठोरं यथा तथा ववासिरे चुकुथुः ॥
 अत्रोत्पातद्वयम् । मार्तण्डमण्डलाधिकरणकं शिवासमुदितत्वं तत्कर्तृककठोररुदितं-
 वेति ॥ पृष्ठसप्तमाधेतावुत्पातो ॥

दिवापि तारास्तरलास्तरस्विनीः परापतन्तीः परितोऽर्थं वाहिनीः ।

विलोक्य लोको मनसा व्यचिन्तयत्प्राणव्ययान्तं व्यसनं सुरद्विपः ॥

दिवापीति ॥ अथ दिवापि दिनेऽपि तरलाश्चलाः तरस्विनीर्विगवतीः ॥

“रहस्तरसी तु रयः स्यदः ” इत्यमरः ॥ तारा नक्षत्राणि, वाहिनीः परितः ॥

“अभितःपरितःसमया-” इत्यादिना द्वितीया ॥ परापतन्तीविलोक्य लोको

मनसा सुरद्विपः संबन्धि प्राणव्ययान्तं प्राणनाशावधि व्यसनं व्यचिन्तयत् ।

प्राणनाशावधि राशो दुःखं भविष्यतीति चिन्तयामासेत्यर्थः ॥ अष्टमोऽयमुत्पातः ॥

ज्वलद्भिरुच्चैरभितः प्रभाभरैरुद्भासिताशेषदिगन्तराम्बरम् ।

रवेण रौद्रेण हृदन्तदारणं पपात वज्रं नभसो निरम्बुदात् ॥ २० ॥

ज्वलद्भिरिति ॥ निरम्बुदादनुद्धतमेघान्नभसो व्योम्नः सकाशादभितो ज्य-

लद्भिः प्रस्फुरद्भिः प्रभाभरैः कान्तिममूर्हैः कृत्वा । उच्चैरतिशयितं यथा तथो-

द्भासितानि प्रकाशितान्यशेषदिगन्तराम्बराणि समस्तदिशाप्रान्तगगनानि येन ।

तथा रौद्रेण भयानकेन रवेण घोषेण हृदन्तस्यारोमध्यस्य दारणं विदारकं वज्रं

स्फूर्जयुः पपात ॥ “स्फूर्जयुर्वज्रनिर्घोषे ” इत्यमरः ॥ अत्राप्युत्पातद्वयम् । अम्बु-

दमानिध्याभावेऽपि वज्रदर्शनं तत्पातश्चेति ॥ एवं नवमदशमावुत्पातावुक्तौ ॥

ज्वलद्भिरङ्गारचयैर्नभस्तलं ववर्ष गाढं सह शोणित्तास्थिभिः ।

धूमं ज्वलन्त्यो व्यसृजन्मुंरै रजो दधुर्दिशो रासभकण्ठधूसरम् ॥ २१ ॥

ज्वलद्भिरिति ॥ नभस्तलम् । निरम्बुदं गर्दितं नेपः । ज्वलद्भिरङ्गारच-

यैः काष्ठकालममूर्हैः । तथा शोणित्तास्थिभिश्च सह गाढं दृढम् । गर्दितं यावत् ।

ववर्ष । ज्वलद्भिरङ्गारचयैरास्थिभिर्न जलं ववर्षेत्यर्थः ॥ अम्बुदमानिध्याभावेऽपि

त्विपांमिति ॥ त्विपां तेजसामधीशस्य रवेरधिमण्डलम् । मण्डल इत्यर्थः ॥
विभक्तयर्थेऽव्ययीभावः ॥ समेताः समुदिताः शिवाः क्रोष्टृचः ॥ “ शिवा
झाढामलौपथी । अभयामलकीगौरीक्रोष्ट्रीशक्रफलासु च ” इति विश्वः ॥ सुरारि-
राजस्य तारकस्य संवन्धिनि रणान्ते सद्दामसमीपे यच्छोणितं रक्तं द्रुतं शीघ्रं
प्रसन्न बलात्पातुं पानं कर्तुमुत्सुका इव परुषं कठोरं यथा तथा ववासिरे चुकुथुः ॥
अत्रोत्पातद्वयम् । मार्तण्डमण्डलाधिकरणकं शिवासमुदितत्वं तत्कर्तृककठोररुदितं-
चेति ॥ पृष्ठसप्तमावेतावुत्पाता ॥

दिवापि तारास्तरलास्तरस्विनीः परापतन्तीः परितोऽथं वाहिनीः ।

विलोक्य लोको मनसा व्यचिन्तयत्प्राणव्ययान्तं व्यसनं सुरद्विपः ॥

दिवापीति ॥ अथ दिवापि दिनेऽपि तरलाश्चक्षलाः तरस्विनीर्विगवतीः ॥
“ रदस्तरसी तु रयः स्यदः ” इत्यमरः ॥ तारा नक्षत्राणि, वाहिनीः परितः ॥
“ अभितः परितः समया- ” इत्यादिना द्वितीया ॥ परापतन्तीविलोक्य लोको
मनसा सुरद्विपः संवन्धि प्राणव्ययान्तं प्राणनाशावधि व्यसनं व्यचिन्तयत् ।
प्राणनाशावधि राज्ञो दुःखं भविष्यतीति चिन्तयामासेत्यर्थः ॥ अष्टमोऽयमुत्पातः ॥

ज्वलद्भिरुच्चैरभितः प्रभाभैरुद्भासिताशेषदिगन्तराम्बरम् ।

रवेण रौद्रेण हृदन्तदारणं पपात वज्रं नभसो निरम्बुदात् ॥ २० ॥

ज्वलद्भिरिति ॥ निरम्बुदादनुदृतमेघान्नभसो व्योम्नः सकाशादभितो ज्व-
लद्भिः प्रस्फुरद्भिः प्रभाभैरुः कान्तिममूर्हः कृत्वा । उच्चैरतिशयितं यथा तथो-
द्भासितानि प्रकाशितान्यशेषदिगन्तराम्बराणि समस्तदिशामान्तगगनानि येन ।
तथा रौद्रेण भयानकेन रवेण घोषेण हृदन्तस्यारोमध्यस्य दारणं विदारकं वज्रं
स्फूर्जयुः पपात ॥ “ स्फूर्जयुर्वज्रनिर्घोषि ” इत्यमरः ॥ अत्राप्युत्पातद्वयम् । अम्बु-
दमानिध्याभावेऽपि वज्रदर्शनं तत्पातश्चेति ॥ एवं नवमदशमावुत्पातावुत्पाता ॥

ज्वलद्भिर्द्धारचयैर्नभस्तलं ववर्ष गाढं सह शोणितास्थिभिः ।

धूमं ज्वलन्त्यो व्यसृजन्मुंखै रजो दधुर्दिशो रासभकण्ठधूसरम् ॥ २१ ॥

ज्वलद्भिरिति ॥ नभस्तलम् । निरम्बुदं मदीति शेषः । ज्वलद्भिर्द्धारच-
यैः काष्ठकालममूर्हः । तथा शोणितास्थिभ्य मह गाढं दहम् । मदीति यावत् ।
ववर्ष । ज्वलद्धाररधिरास्थिगर्भितं जलं ववर्षेत्यर्थः ॥ अम्बुदमानिध्याभावेऽपि

विगच्छन्तो या भगवन्मयाः पुमिरीरजाणि तामा कुन्तेन माभनीयतेनाह्वानं
 प्याकुलीकृत्वानीक्षणानि लोकमेवाणि येन । तथा भूतस्य कश्चित्तस्य । तस्मात्
 भवितव्येति यावत् । भवानां गान्धर्वाणां महाभानां चाकरस्य निकरस्य ॥
 “आकरो निकरे स्तनस्थाने श्रेष्ठे च गन्धर्वे” इति मेदिनी ॥ अनवेक्षणमर्ग्यं
 येन । आच्छादितमकलमेनाहः मभक्षनो वायुः ॥ “परमानमभक्षनाः” इत्यम-
 रः ॥ अभद्रुत्पन्नः । “मुहुः” “मगभम्” इत्यस्य विशेषणत्रयेऽपि संबन्धः ॥
 अयं तृतीय उत्पानः ॥

सद्योविभिन्नाशनपुञ्जतेजसो मुखैर्विषाग्निं विकिरन्त उज्जकैः ।

पुरः पथोऽतीत्य महाभुजंगमा भयंकराकारभृतो भृशं ययुः ॥ १६ ॥

सत्य इति ॥ गणां विभिन्नं तत्क्षणपातितं यद्वानं कञ्जलम् ॥ “अञ्जनं क-
 ञ्जले चाक्तौ सौधीरे च रमान्तरे” इति मेदिनी ॥ तस्य पुञ्ज इव निकर इव
 तेजो धाम येषाम् । नूतनपातितकञ्जलममृदस्यामभास इत्यर्थः । उच्चैर्महान्तः ॥
 विस्तीर्णा इति यावत् । तथा भृशं भयंकराकारभृतः । अतिभीषणस्वरूपधारिण
 इत्यर्थः । महाभुजंगमा महान्तः सर्पाः पुरोऽग्रे विषाग्निं गरलरूपमग्निम् ॥ “स्वे-
 दस्तु गरलं विषम्” इत्यमरः ॥ विकिरन्तो विक्षिपन्तः सन्तः पथः सैन्यगन्त-
 व्यमार्गानितीत्य पूर्वविहितात्मसंबन्धेन वियोज्य ययुः ॥ चतुर्थोऽयमुत्पानः ॥

मिलन्महाभीमभुजंगभीषणं प्रभुर्दिनानां परिवेषमादधौ ।

महासुरस्य द्विपतोऽतिमत्सरदिवाऽन्तमासूचयितुं भयंकरः ॥ १७ ॥

मिलदिति ॥ दिनानां मभ्युः सूर्यो द्विपतः शत्रुभूतस्य ॥ “द्विपद्वेपणदुर्हृदाः”
 इत्यमरः ॥ महासुरस्य तारकस्यान्तं विनाशम् । मरणमिति यावत् ॥ “अन्तः
 स्वरूपे नाशे ना स्त्री शेषे चान्तिके त्रिषु” इति मेदिनी ॥ आसूचयितुं ज्ञाप-
 यितुं मिलन्तः संयुजन्तः । तथा महाभीमा अतिभयंकरा ये भुजंगाः सर्पास्तैर्भी-
 षणं भयदं परिवेषं परिधिं कुण्डलाकारम् ॥ “परिवेषस्तु परिधिरूपसूर्यकमण्ड-
 ले” इत्यमरः ॥ अतिमत्सरदिवादधौ धृतवान् । विनाशरूपफलमूचकपरिवे-
 षाधाने मत्सरस्य हेतुत्वाभावेऽपि हेतुत्वकल्पनाद्धेतुमेक्षा । अत एव भयंकारो वि-
 भीषकः ॥ “मेघार्ति-” इति खश ॥ पञ्चमोऽयमुत्पानः ॥

तिवपामधीशस्य पुरोऽधिमण्डलं शिवाः समेताः परुषं ववासिरे ।

सुरारिराजस्य रणान्तशोणितं प्रसह्यपातुं द्रुतमुत्सुका इव ॥ १८ ॥

१ सैन्यभाः, २ परोत्पात, ३ नु मत्सरतः, न मत्सरतः, ४ आत्मारणं मयिभयंकरम्; आत्-
 मास्वमयभयंकराः, ५ अभिमण्डलम्, ६ सुरारिराजस्य.

त्विषामिति ॥ त्विषां तेजसामधीशस्य रवेरधिपण्डलम् । मण्डल इत्यर्थः ॥
विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ समेताः समुदिताः शिवाः क्रोद्धयः ॥ “शिवा
ज्ञादामलौपथी । अभयामलकोमौरीक्रोधीशक्रफलासु च” इति विश्वः ॥ सुरारि-
राजस्य तारकस्य संवन्धिनि रणान्ते सङ्ग्रामसमीपे यच्छोणितं रक्तं द्रुतं शीघ्रं
प्रसक्तं बलात्पातुं पानं कर्तुमुत्सुका इव परुषं कठोरं यथा तथा वज्रासिरे चुकुथुः ॥
अत्रोत्पातद्वयम् । मार्तण्डमण्डलाधिकरणकं शिवासमुदितत्वं तत्कर्तृककठोररुदितं-
चेति ॥ पष्ठसप्तमावेतावुत्पातौ ॥

दिवापि तारास्तरलास्तरस्विनीः परापतन्तीः परितोऽथं वाहिनीः ।
विलोक्य लोको मनसा व्यचिन्तयत्प्राणव्ययान्तं व्यसनं सुरद्विपः ॥
दिवापीति ॥ अथ दिवापि दिनेऽपि तरलाश्चलाः तरस्विनीर्विगवतीः ॥
“रतस्तरसी तु रयः स्यदः” इत्यमरः ॥ तारा नक्षत्राणि, वाहिनीः परितः ॥
“अभितःपरितःसमया-” इत्यादिना द्वितीया ॥ परापतन्तीविलोक्य लोको
मनसा सुरद्विपः संवन्धि प्राणव्ययान्तं प्राणनाशावधि व्यसनं व्यचिन्तयत् ।
प्राणनाशावधि राज्ञो दुःखं भविष्यतीति चिन्तयामासेत्यर्थः ॥ अष्टमोऽयमुत्पातः ॥

ज्वलद्भिरुच्चैरभितः प्रभाभैरुद्भासिताशेषदिगन्तराम्बरम् ।
रवेण रौद्रेण हृदन्तदारणं पपात वज्रं नभसो निरम्बुदात् ॥ २० ॥

ज्वलद्भिरिति ॥ निरम्बुदादनुद्वतमेघान्नभसो व्योमः सकाशादभितो ज्व-
लद्भिः प्रस्फुरद्भिः प्रभाभैः कान्तिमूर्धः कृत्वा । उच्चैरतिशयितं यथा तथो-
द्भासितानि प्रकाशितान्यशेषदिगन्तराम्बराणि समस्तदिशामान्तगगनानि येन ।
तथा रौद्रेण भयानकेन रवेण घोषेण हृदन्तस्योरोमध्यस्य दारणं विदारकं वज्रं
स्फूर्जयुः पपात ॥ “स्फूर्जयुर्वज्रनिर्घोषं” इत्यमरः ॥ अब्राह्म्युत्पातद्वयम् । अम्बु-
दमानिष्ठाभावेऽपि वज्रदर्शनं तत्पातश्चेति ॥ एवं नवमदशमावुत्पातावुत्पातौ ॥

ज्वलद्भिर्द्धारचयैर्नभस्तलं ववर्ष गाढं सह शोणितास्थिभिः ।
धूमं ज्वलन्त्यो व्यसृजन्मुंखै रजो दधुर्दिशो रासभकण्ठधूसरम् ॥ २१ ॥

ज्वलद्भिरिति ॥ नभस्तलम् । निरम्बुर्दं गादिति शेषः । ज्वलद्भिर्द्धारच-
यैः काष्ठकलयमूर्धः । तथा शोणितास्थिभिश्च सह गाढं दृढम् । गादिति यावत् ।
ववर्ष । ज्वलद्द्धारपरिस्थिर्गाभिनं जलं ववर्षेत्यर्थः ॥ अम्बुदमानिष्ठाभावेऽपि

विमस्त्वयो गा भराभुजगः पृथिवीरजाणि नागा कृतेन साधनीभूतेनाह्वानं
 प्याकृत्वीकृतानीक्षणानि मोकनेपाणि येन । तथा भूतस्य कर्मितस्य । नमो
 भूमिभूमोऽत यावत् । भवानां मानद्वानो महारथानां चाकरस्य निकरस्य ॥
 “ आकरो निकरो रत्नस्थाने श्रेष्ठं च कथ्यते ” इति मेदिनी ॥ अनवेक्षणमदगते-
 येन । आत्तादिनसकलमेनाद्गः मभञ्जो वायुः ॥ “ पवमानममञ्जनाः ” इत्यम-
 रः ॥ अभद्रुत्वचः । “ शुभः ” “ मगभम् ” इत्यस्य विशेषणप्रयेर्डाप संस्यः ॥
 अयं तृतीय उत्पातः ॥

सद्योविभिन्नाजनपुञ्जतेजसो मुखैर्विषाग्निं विकिरन्त उज्जकैः ।

पुरः पंधोऽतीत्य महाभुजंगमा भयंकराकारभृतो भृशं ययुः ॥१६॥

सद्य इति ॥ सर्पाविभक्ते तत्क्षणपानितं यद्वानं कज्जलम् ॥ “ अज्जने क-
 ज्जले चाक्तां सीवीरे च रमान्तरे ” इति मेदिनी ॥ तस्य पुञ्ज इव निकर इव
 तेजो धाम धेयम् । नूतनपानितकज्जलसमूहस्यामभाग इत्यर्थः । उज्जकैर्महान्तः ॥
 विस्तीर्णा इति यावत् । तथा भृशं भयंकराकारभृतः । अतिभीषणस्वरूपधारीण
 इत्यर्थः । महाभुजंगमा महान्तः सर्पाः पुरोऽग्रे विषाग्निं गरलरूपमग्निम् ॥ “ स्वे-
 षस्तु गरलं विषम् ” इत्यमरः ॥ विकिरन्तो विक्षिपन्तः सन्तः पथः सैन्यगन्त-
 व्यमार्गानितीत्य पूर्वावाहतात्मसंवेधेन वियोज्य ययुः ॥ चतुर्थोऽयमुत्पातः ॥

मिलन्महाभीमभुजंगभीषणं प्रभुर्दिनानां परिवेषमादधौ ।

महासुरस्य द्विपतोऽतिमत्सरादिवांन्तमासूचयितुं भयंकरः ॥

मिलदिति ॥ दिनानां प्रभुः सूर्यो द्विपतः शत्रुभूतस्य ॥ “ द्विपद्वेषणदुर्ह-
 इत्यमरः ॥ महासुरस्य तारकस्यान्तं विनाशम् । मरणमिति यावत् ॥ “ अन्त-
 स्वरूपे नाशे ना स्त्री शेषे चान्तिके त्रिषु ” इति मेदिनी ॥ आसूचयितुं ज्ञाप-
 यितुं मिलन्तः संयुजन्तः । तथा महाभीमा अतिभयंकरा ये भुजंगाः सर्पास्त्वभी-
 षणं भयदं परिवेषं परिधिं कुण्डलाकारम् ॥ “ परिवेषस्तु परिधिरूपसूर्यकमण्ड-
 ले ” इत्यमरः ॥ अतिमत्सरादिवादधौ धृतवान् । विनाशरूपफलसूचकपरि-
 पाधाने मत्सरास्य हेतुत्वाभावेऽपि हेतुत्वकल्पनाद्धेतुत्वज्ञेया । अत एव भयंकारो वि-
 भीषकः ॥ “ मेघर्ति- ” इति खश ॥ पञ्चमोऽयमुत्पातः ॥

त्विषामधीशस्य पुरोऽधिमण्डलं शिवाः समेताः परुषं ववासिरे-

सुरारिराजस्य रणान्तशोणितं प्रसह्य पातुं हुतमुत्सुका इव ॥१८॥

प्रपोति पश्यन्परिणामदारुणां महत्तमां गाढमरिष्टसंततिम् ।

दुर्दैवदंष्ट्रो न खलु न्यवर्तत क्रुधा प्रयाणव्यवसायतोऽसुरः ॥२५॥

प्रीति ॥ गाढं दृढं यथा तथा परिणाम उत्तरकाले दारुणां भयप्रदां महत्त-
तेशयमहतीमरिष्टसंततिमुत्पातपरम्परां पश्यन्नप्यसुरस्तारकः क्रुधामर्षेण प्र-
व्यवसायतः स्थानोद्योगान्न न्यवर्तत न निवृत्तः खलु । यतो दुर्दैवेन दुरदृष्टेन
हृतः । “ विनाशकाले विपरीतबुद्धिः ” इति न्यायादिति भावः ॥

अरिष्टमाशङ्क्य विपाकदारुणं निवार्यमाणोऽपि बुधैर्महासुरः ।

पुरः प्रतस्थे महतां वृथा भवेदसद्ब्रह्मन्धस्य हितोपदेशनम् ॥२६॥

परिष्टेति ॥ महासुरस्तारकोऽरिष्टं विपाक उत्तरकाले दारुणं भयदमाशङ्क्य
येत्वा निवार्यमाणो निपिध्यमानोऽपि पुर एव प्रतस्थे न तु पश्चान्निवृत्ते ।
हि । महतां महता कृतमसद्ब्रह्मेणान्धस्याविवेकिनः संबन्धिनां हितस्योपदेशनं
व्यर्थं भवेत् । दुराग्रहशीलस्य सम्यगुपदेशोऽपि तदमततया व्यर्थः स्यादिति
॥

दानां पञ्चभिः पञ्चमहोत्पातानाह—

क्षितौ निरस्तं प्रतिकूलवायुना तदीयचामीकरघर्मवारणम् ।

रराज मृत्योरिव पारणाविधौ प्रकल्पितं हंटकभाजनं महत् ॥२७॥

क्षिताविति ॥ प्रतिकूलवायुना प्रतीपपवनेन क्षितौ पृथिव्यां निरस्तं निः-
स्रम् ॥ “ असु क्षेपणे ” इत्यतः कर्मणि निष्ठा ॥ तदीयं तारकसंबन्धि चामीक-
र हेम्नः ॥ “ चामीकरं जातरूपं महारजतकाश्चने ” इत्यमरः ॥ घर्मवारणं छत्रं
तेर्यमस्य संबन्धिनि पारणाविधौ । भोजनक्रियानिमित्तमित्यर्थः ॥ “ निमि-
त्कर्मयोगे ” इति सप्तमी ॥ योगोऽत्र संयोगः । प्रकल्पितं निर्मितं महद्दिशालं
कभाजनं सुवर्णपात्रमिवेत्युत्प्रेक्षा । रराज श्रुश्रुभे ॥

विज्ञानता भावि शिरोनिर्ऋन्तनं प्रज्ञेन शोकादिव तस्य मौलिना ।

मुहुर्गलद्भिस्तरलैरलंतरामरोदि मुक्ताफलवाप्पविन्दुभिः ॥ २८ ॥

विज्ञानतेति ॥ प्रज्ञेन बुधेन ॥ “ मत्तस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धी तु यो-

१ इति मपश्यन्. २ महत्तराम्. ३ दृढः. ४ खलुः. ५ निवर्तते. ६ निवार्यमाणः. ७ विबुधेः;
विधेः. ८ महासुरः. ९ हितोपदेशना; हितोपदेशिता. १० रामतपानभाजनम्. ११ विकर्तनम्.
२ छत्त्रेण; प्रज्ञेन.

दृष्टिरेकादशतमोऽयमुत्पातः । साप्यक्षारादिमिश्रितेति द्वादशतमः ॥ अत एव ज्व-
लन्त्यो दिशो रासभकण्ठधूसरं खरगलसदृशधूसरवर्णम् ॥ “ रासभो गर्दभे सुद्र-
जन्तुरोगप्रभेदयोः ” इति मेदिनी ॥ धूमं धूमरूपं रजो रेषुं मुखैः मारम्भमदेश-
व्यसृजंस्तत्यजुः ॥ त्रयोदशतमोऽयमुत्पातः ॥

निर्घातघोषो गिरिशृङ्गशातनो घनोऽम्बराशाकुहरोदरंभरिः ।

वभूव भूम्ना श्रुतिभित्तिभेदनः प्रकोपिकालार्जितगर्जितर्जनः ॥ २२

निर्घातेति ॥ प्रकोपिना प्रकृष्टरोपेण कालेन यमेनाजितोत्पादिता गर्जिणी
गर्जनां कुर्वती तर्जनापकारगीर्यत्र । अतएवाम्बरस्याशानां च कुहरेणान्तरेणोदरं-
भरिरत एव गिरीणां शृङ्गस्य शातनो भेदकः । तथा घनः सान्द्रो निर्घातश्चासौ
घोषश्च स भूम्ना बाहुल्येन श्रुतिभित्तिभेदनः कर्णकुड्यताडनो वभूव ॥ चतुर्दश-
तमोऽयमुत्पातः ॥

स्खलन्महेभं प्रपतचुरंगमं परस्पराश्लिष्टजनं समन्ततः ।

प्रक्षुब्धदम्भोधिविभिन्नभूधराद्वलं द्विपोऽभूदवनिप्रकम्पात् ॥ २३ ॥

स्खलदिति ॥ द्विपस्तारकस्य बलं सैन्यम् ॥ “ बलं गन्धरसे रूपे शामनि
सौल्यसैन्ययोः ” इति विश्वः ॥ प्रक्षुब्धोद्विग्नमध्यमानैरम्भोधिभिर्ध्वभिन्ना विदी-
र्णा भूधराः पर्वता यत्र । प्रोत्पद्यमानविकटतरधरणिकम्पप्रोच्छलत्समुद्वेलजलधिपो-
रतरप्रवाहस्फुटन्तो धराधरा बभूवुरिति भावः । एवं भूतादवनिप्रकम्पाद्भूकम्पादे-
तोः स्खलन्महेभं मूर्च्छद्बृहत्करीन्द्रं प्रपतचुरंगमं प्रकृष्टपतद्वाजिराजं परस्पराश्लिष्टो-
भयवदन्त्योन्यासंसक्ताननो यत्र तथाभूतं वभूव ॥ पञ्चदशतमोऽयमुत्पातः ॥

ऊर्ध्वीकृतास्या रविदत्तदृष्टयः समेत्य सर्वे सुरविद्विपः पुरः ।

श्वानः स्वरेण श्रवणान्तर्ज्ञातिना मिथो रुदन्तः करुणेन निर्ययुः २४

ऊर्ध्वीकृतास्या इति ॥ सर्वे श्वानः समेत्य समुदेत्योर्ध्वीकृतास्या ऊर्ध्व-
दिशाविहितवदनाः । तथा रविदत्तदृष्टयः सूर्यनिवद्धलोचनाः । तथा करुणेन करुण-
रसपूरितेनातएव श्रवणान्तर्ज्ञातिना कर्णमध्यतनूकारिणा स्वरेण शब्देन कृता
रुदन्तः क्रोशन्तः सन्तः सुरविद्विपस्तारकस्य पुरोऽग्रे निर्ययुर्निरगच्छन् ॥ षोडश-
तमोऽयमुत्पातः ॥

१ गिरिशृङ्गशातनः; गिरिशृङ्गशातनैः २ धराधराशाकुहरोदरंभरिः; धरेर्धराशाकुहरोदरंभरिः.
३ भूम्ना ४ गह्वितरनः; गर्ध्वितरनः ५ घनः ६ मगधचुरंगमः ७ संक्षुब्धः ८ भूधरा,
९ पुरः १० मरुन्मनः; मरुन्मनः ११ जतिना.

चण्डतरोऽतिशयमचण्डो हुताशनोऽग्निः । रथाश्वसंघन्धिनी या केशावलिः कर्णचा-
मराणि च तेषां समाहारस्तत् ॥ प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ॥ तथा वाणासनं वाणसे-
पक्रियासाधनम् ॥ करणे ल्युट् ॥ धनुर्वाणाः । वाणधस्तूणीरश्चेत्येतानित्यर्थः ।
ददाह ॥ अयमपि महोत्पातः ॥

इत्याद्यरिष्टैरशुभोपदेशिभिर्विहन्यमानोऽप्यसुरः पुनः पुनः ।

यदा मदान्धो न गतान्न्यवर्ततांश्चरात्तदाभून्मरुतां सरस्वती ॥ ३२

इत्याद्येति ॥ मदान्धोऽमुरस्तारकोऽशुभोपदेशिभिरमङ्गलमूर्चकारित्याद्यरिष्टैः
पूर्वोक्तमहोत्पातैः पुनःपुनर्विहन्यमानोऽपि विघ्नितः क्रियमाणोऽपि यदा गताद्ग-
मनात् ॥ भावे निष्ठा ॥ न न्यवर्तत न निवृत्तः । तदाश्चराद्वधोन्नः सकाशान्मरुतां
देवानां सरस्वती चाण्यभूत् ॥

मदान्ध मा गा भुजदण्डचण्डिमावलेपतो मन्मथहन्तृमूनुना ।

सुरैः सैन्यापेन पुरंदरादिभिः समं समन्तात्सैमरं विजित्वरैः ॥ ३३ ॥

मदान्धेति ॥ भो मदान्ध, भुजदण्डयोर्विधाष्टिमा प्रचण्डत्वं तेन योऽवलेपो
गर्वः ॥ “ अवलेपस्तु गर्वं स्थाप्येने दृपणोऽपि च ” इति मेदिनी । विश्वथ ॥ त-
स्मात् ॥ पञ्चम्यास्तमिल ॥ हेत्वर्थे पञ्चमी ॥ विजित्वरंजपनशीलः । पुरंदरादिभिः
सुरैः समन्तात्परितः सैन्यापेन सहितेन मन्मथहन्तृमूनुना शिरपुत्रेण समं सह स-
मरं युद्धम् । कर्तुमिति शेषः । मा गा मा पार्श्वे ॥

अथ “ गुरः—” इत्यादिभिधर्तुभिः कुमारविषये तारककर्तृकममरानां विज-
यैव दर्शयति—

गुहोऽसुरैः पञ्चदिनजातमात्रको निदाघधामेव निशातमोर्भरः ।

विपद्यते नैभिमुखो हि संगरे कुतस्त्वैषा तंस्य समं विरोधिता ॥ ३४

तत्र गुहेति ॥ भो मदान्ध, संगरे युद्धेऽभिमुखः संमुखः पञ्चदिनानि जातानि
पञ्चमीतानि वयम् । जन्मदिनादारभ्यातिशान्तदर्शनीविन्यर्थः । गुरः सैन्याः ॥
“ गुरः पाप्मागुरे गुप्ते ” इति मेदिनी ॥ अमुरैर्विजितः ॥ कर्तुमिति ॥ निशातमोर्भरं गन्ध-
न्यममममूर्तेनिदाघधामा इत्यनेनाः मूर्ते इव न हि नैव विपद्यते विदुष्यते ।

पिति” इति मेदिनी ॥ अत एव भावि भविष्यन्तिष्ठरोनिकृन्तनं मस्तकच्छेदनं
विजानता बुध्यमानेन तस्य तारकस्य मौलिना किरीटेन ॥ “मौलिः किरीटं य-
ज्ञं धम्मिल्ले द्रुमचूडयोः” इति विश्वः ॥ शोकादेतोर्मुद्गुर्गलद्गिनिःसरदिस्तरल-
श्चलः ॥ “तरलं चञ्चले प्लिङ्गे हारमध्यमणावपि” इति विश्वः ॥ मुक्ताफलान्येव
वाष्पविन्दवोऽशुविन्दवः ॥ “विन्दुस्तु दन्तनाले स्यात्तथा वेदिर्वाविमुपोः” इति
विश्वः ॥ तैः कृत्वालंतरामतिशयपर्याप्तं यथा तथा ॥ “अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु
निरर्थके” इति विश्वः ॥ अरोदीय रुदितमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ मुकुटसंचितमणिनिचय-
साहसिकभूषतनरूप उत्पातोऽयमिति भावः ॥

निवार्यमाणैरभितोऽनुयायिभिर्ग्रहीतुकामैरिव तं मुहुर्मुहुः ।

अपाति गृध्रैरभि मौलिमाकुलैर्भविष्यदेतन्मरणोपदेशिभिः ॥ २९

निवार्यमाणैरिति ॥ भविष्यत एतस्य तारकस्य मरणमुपदिशन्ति वीष-
यन्ति तथाभूतैः । तथाकुलैर्भक्षणक्रियासंभ्रमितगृध्रैः पक्षिविशेषैः ॥ “गृध्रः स्वगान्तरे
गृध्री वाच्यवचाय लुब्धके” इति विश्वः ॥ अभितः सर्वतोऽनुयायिभिरनुगच्छ-
द्भिः । अत एवोत्प्रेक्षते—मुहुर्मुहुर्नेकवेलं निवार्यमाणैरपि तं ग्रहीतुकामैरिव मौलिं
किरीटमभि संमुखमपाति पतितम् ॥ भावे लुब्ध ॥ पुनःपुनर्निवार्यमाणा अपि त-
द्बुभक्षया मौलिमुद्दिश्यैव पेतुरिति भावः ॥ अयमपि महोत्पातः ॥

सद्यो निरुत्ताञ्जनसोदरद्युतिं फणामणिप्रज्वलदं शुभण्डलम् ।

निर्यद्विपोल्कानलगर्भफूत्कृतं ध्वजे जनस्तस्य महाहिमैक्षता ॥ ३०

सद्य इति ॥ जनो लोकस्तस्य तारकस्य ध्वजे । तदुपरीत्यर्थः ॥ सद्यो निरु-
त्तस्य तत्कालपातितस्याञ्जनस्य कज्जलस्य सोदरा समाना द्युतिः शोभा यस्य ।
अञ्जनसदृशस्यामलमित्यर्थः । तथा फणामणिभिः फणरत्नैः प्रज्वलदाधिकीभवदं-
शुभण्डलं यस्य । निर्यद्विपोल्कानलग्नः स गर्भे मध्ये येषां तादृशानि फूत्कृतानि
यस्य तथाभूतं महाहिं महान्तं सर्वमैक्षत ददर्श ॥ अयमपि महोत्पातः ॥

रैवाश्वकेऽशावलिकर्णचामरं ददाह वाणासनवाणवाणधीन् ।

अकण्डतश्चण्डतरो हुताशनस्तस्यातनुस्यन्दनधूर्यगोचरः ॥ ३१ ॥

रपेति ॥ अकण्डतोऽसमये ॥ सार्वविभक्तिकस्तसिद्ध ॥ तस्य तारकस्य संघ-
न्धी योऽतनुस्यन्दनो महान्तस्तस्य धुर्योऽग्रभागस्तस्य गोचरः । तद्वद् इत्यर्थः ।

चण्डतरोऽतिशयप्रचण्डो द्रुताशनोऽग्निः । रथाश्वसंघन्धिनी या केशावलिः कर्णचा-
मराणि च तेषां समाहारस्तत् ॥ माण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ॥ तथा वाणासनं वाणसे-
र्पाक्रियासाधनम् ॥ करणे ल्युट् ॥ धनुर्वाणाः । वाणधिसूणीरश्चेत्येतानित्यर्थः ।
ददाह ॥ अयमापि महोत्पातः ॥

इत्याद्यरिष्टैरशुभोपदेशिभिर्विहन्यमानोऽप्यसुरः पुनः पुनः ।

यदा मदान्यो न गतान्नयवर्ततांभ्यरात्तदाभून्मरुतां सरस्वती॥ ३२

इत्याद्येति ॥ मदान्धोऽमुरस्नारकोऽभृभोपदेशिभिरमद्गलमूचर्करिन्याशरिष्टः
पूर्वोक्तमहोत्थानैः पुनःपुनर्विहन्यमानोऽपि विघ्नितः क्रियमाणोऽपि यदा गताद्ग-
मनात् ॥ भावे निष्ठा ॥ न न्यवर्तत न निवृत्तः । तदाम्बराद्द्योन्नः सकाशान्मरुतां
देवानां सरस्वती वाण्यभूत् ॥

मदान्ध मा गा भुजदण्डचण्डिमावलेपतो मन्मथहन्तृमूनुना ।

गुरैः सैनापेन पुरंदरादिभिः समं समन्तात्समरं विजित्वरैः॥३३॥

मदान्धेति ॥ भो मदान्ध, भुजदण्डयोर्वधप्रिमा मयन्दनं तेन योऽयलेपो
गर्वः ॥ “अवलेपन्तु गर्वे स्याद्विपने दृषण्डाव न” इति मेदिनी । विश्वश ॥ त-
त्प्रात् ॥ पञ्चम्यास्तमित् ॥ हेत्वर्थे पञ्चमी ॥ विजितरंजनपनशीर्षः पुण्ड्रादिभिः
सुरैः समन्तात्परितः सनाथेन सहितेन मन्मथान्दुग्धमुना शिवपुत्रेण गर्भं सह म-
मरं गृह्णम् । कर्तुमिति शेषः । मा गा मा पार्दि ॥

अथ “एतः—” इत्यादिभिर्धर्माभिः शुद्धरात्रिषु नारककर्ममदरात्तानां नित्य-
मेव दर्शयति—

गुहोऽसुरैः पृथ्दिनजातमात्रस्य निदायधामेव निशातमोर्भः ।

विपश्यते नाभिमुखो हि संगरे कुतस्त्वया तन्मय समं विगोचिताः २

[illegible][illegible]

त्वया समं सह तस्य संवन्धिनी विरोधिता वैरं कुतः कारणात्स्पात् । कुमारवि-
यकभवत्कृतवैरनिमित्तसमरोऽनुचित एवेति भावः ॥

अभ्रंलिहैः शृङ्गशतैः समन्ततो दिक्चक्रवालैः स्थगितस्य भूभृतः

क्रौञ्चस्य रन्ध्रं विंशत्येन निर्ममे येनाहवस्तस्य सह त्वया कुतः ३५

अभ्रंलिहैरिति ॥ भो मदान्ध, येन सेनान्या ॥ कर्त्रा ॥ अभ्रंलिहैरुका-
शस्पृग्भिः शृङ्गशतैः सानुशतैः । तथा दिक्चक्रवालैः काष्ठामण्डलैः ॥ “चक्रवालं
तु मण्डलम्” इत्यमरः ॥ समन्ततः परितः स्थगितस्याच्छादितस्य क्रौञ्चस्य क्रौ-
ञ्चसंज्ञकस्य भूभृतः पर्वतस्य संवन्धि रन्ध्रं छिद्रम् ॥ जातावेकवचनम् ॥ विंश-
त्येन वाणेन निर्ममे निर्मितम् ॥ कर्मणि लिट् ॥ तस्याहवः सङ्ग्रामस्त्वया सह कुतः
कारणात्स्पात् । अपि तु नेदमुचितमिति भावः ॥

अथ युग्मेनाह—

लब्ध्वा धनुर्वेदमनङ्गविद्विषस्त्रिःसप्तकृत्वः समरे महीभुजाम् ।

कृत्वाभिपेकं रुधिराम्बुभिर्धनैः स्वक्रोधवह्निं शमयांवभूव यः ३६

लब्ध्वेति ॥ यो जामदग्न्यः परशुरामोऽनङ्गविद्विषो हरसकाशाद्धनुर्वेदं लब्ध्वा
प्राप्य । अधीरोति यावत् । अतः समरे युधि महीभुजां राज्ञां संवन्धिभी रुधिरा-
म्बुभिः शोणितजलैस्त्रिःसप्तकृत्वस्त्रिगुणसप्तवारम् । एकविंशतिवारमिति यावत्
अभिपेकं स्नानं कृत्वा स्वक्रोधवह्निमात्मीयकोपाग्निं शमयांवभूव । एकविंशतिवा-
रं क्षत्रियान्हत्वा शान्तोऽभूदिति भावः ॥

न जामदग्न्यः क्षयकालरात्रिकृत्स क्षत्रियाणां समंराय चलति ।

येन त्रिलोकीर्तुभटेन तेन ते कुतोऽवकाशः सह विग्रहग्रहे ॥ ३७ ॥

नेति ॥ क्षत्रियाणाम् ॥ “क्षत्राद्धः” इति घप्रत्ययः । “आयनेयी—” इति
तस्येयादेशः ॥ क्षयसंवन्धिनीं कालरात्रिं करोति यः स जामदग्न्यो जमदग्नेरपत्यं
रामसिलोक्त्यां सुभटेन सुतरां योज्या येन सेनान्या सह समराय समरं कर्तुं न चल-
ति न चलति । नैवोद्युक्त इत्यर्थः । तेन सकलराजकुलजिघत्सद्रामविभीषकेण
सेनान्या सह तव त्वत्कर्तुके विग्रहग्रहे रणग्रहणे ॥ “विग्रहः कायविस्तारविभागे
ना रणे स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ कुतः कस्मादवकाशोऽवसरः स्यात् । अपि तु
न स्यादिति काका व्याख्येयम् । अतः सर्वथैवामुना सह त्वया न योद्धव्यं किंतु
निवर्तनीयमेवेति भावः ॥

१ दिक्चक्रवालस्थगितस्य; दिक्चक्रवालस्थगतस्य. २ स्वशरीरे निर्ममे येनाहवे तेन कुतः समो
भोजन. ३ कृताभिपेकः. ४ तिलकेन. ५ अवकाशी; अवकेशी. ६ विग्रहप्रदः.

ननु निवर्तने पुनरपि वधशङ्केति चेत्तत्राह—

त्यजाशु गर्वं मदमूढ मा स्म गाः स्मरारिसूनोर्वरशक्तिगोचरम् ।

तमेव नूनं शरणं ब्रजाधुना जंगत्सुवीरं स चिराय जीव तत् ॥३८

त्यजेति ॥ भो मदमूढ उन्मादमूर्ख, आशु शीघ्रं गर्वमभिमानं त्यज । स्म-

रारिसूनोः सेनान्याः संवन्धिनी या वरा श्रेष्ठा शक्तिरायुधं तस्या गोचरं विषयं

मा स्म गा मा स्म याहि ॥ ताँहि किं कर्तव्यमित्याह— अधुनेदानीं नूनमेव निश्च-

येनैव ॥ “नूनमवश्यं निश्चये द्वयम्” इत्यमरः ॥ शरणं रक्षितारम् ॥ “शरणं

गृहरक्षित्रोर्वधरक्षणयोरपि” इति मेदिनी ॥ तं जगत्सुवीरं सेनान्यं ब्रज गच्छ ।

तत्तस्माद्गमनाद्धेतोः स त्वं चिराय जीव बहुकालं प्राणान्धारय । कुमारगमनं

विना न तवान्यज्जीवातुरिति भावः ॥

श्रुत्वेति वाचं वियतो गरीयसीं क्रोधादहंकारपरो महासुरः ।

प्रकम्पिताशेषजगन्नयोऽपि सैन्नैकम्पतोऽज्ञैर्दिवमभ्यधाञ्च सः ॥३९

श्रुत्वेति ॥ वियत आकाशस्येत्येवंभूतां गरीयसीमतिशयशुवीं वाचं श्रुत्वा

क्रोधाद्धेतोरहंकारेऽभिमाने ॥ “गर्वोऽभिमानोऽहंकारः” इत्यमरः ॥ परः सक्तः ॥

“परः श्रेष्ठादिदूरान्योत्तरे स्वीयं तु केचले” इति मेदिनी ॥ आदिशब्दसंगृहीत-

त्वेन सक्तिवाचकत्वं विवेचनीयम् । सोऽसुरस्तारकः प्रकर्षेण कम्पितं वेपितमशेषं

समस्तं जगतां त्रयं येन तथाभूतः सन्नप्यकम्पत चकम्पे । भारत्या अत्याप्त-

त्वादिति भावः । अथ च दिवं स्वर्गमुच्चैरुच्चैः स्वरेणाभ्यधादचकथत् ॥

अथ “किम्” इत्यादिभिस्त्रिभिस्तदुक्तिमाह—

किं ब्रूय रे व्योमचरा महासुराः स्मरारिसूनुप्रतिपक्षवर्तिनः ।

मदीयवाणव्रणवेदना हि साधुना कथं विस्मृतिगोचरीकृता ॥४०

किमिति ॥ रे व्योमचराः । रे इति नीचसंवाधने । महासुरा महान्तः सुरा

यूयं स्मरारिसूनोः कुमारस्य प्रतिपक्षे कोट्यो वर्तन्ते तथाभूताः सन्तः किं ब्रूय व-

दथ । नेदं वाच्यमिति ध्वनिः । ननु वादे लया किं कृतमित्याह—मा पूर्वतरा म-

दीयानां बाणानां मन्वन्धिनां व्रणानां रन्ध्राणां वेदना पीडाधुना दीदानीमेव कथं

केन प्रकारेण विस्मृतागोचरीकृता विस्मरणविषयीकृता । अपि त्विदानीमपि सैव

स्मर्तव्या, अग्रे भोक्ष्यमाणत्वाद् ॥

त्वया समं सह तस्य संवन्धिनी विरोधिता वैरं कुतः कारणात्स्यात् । कुमारो
यकभवत्कृतवैरनिमित्तसमरोऽनुचित एवेति भावः ॥

अभ्रंलिहैः शृङ्गशतैः समन्ततो दिक्चक्रवालैः स्थगितस्य भूभृतः

क्रौञ्चस्य रन्ध्रं विंशिखेन निर्ममे येनाहवस्तस्य सह त्वया कुतः ३५

अभ्रंलिहैरिति ॥ भो मदान्ध, येन सेनान्या ॥ कर्त्रा ॥ अभ्रंलिहैरसा-
शस्पृग्भिः शृङ्गशतैः सानुशतैः । तथा दिक्चक्रवालैः काष्ठामण्डलैः ॥ “चक्रवा-
तु मण्डलम्” इत्यमरः ॥ समन्ततः परितः स्थगितस्याच्छादितस्य क्रौञ्चस्य कौ-
ञ्चसंज्ञकस्य भूभृतः पर्वतस्य संवन्धि रन्ध्रं छिद्रम् ॥ जातावेकवचनम् ॥ विंशि-
खेन घाणेन निर्ममे निर्मितम् ॥ कर्मणि लिट् ॥ तस्याहवः सङ्ग्रामस्त्वया सह इतः
कारणात्स्यात् । अपि तु नेदमुचितमिति भावः ॥

अथ युग्मेनाह—

लब्ध्वा धनुर्वेदमनङ्गविद्विषस्त्रिःसप्तकृत्वः समरे महीभुजाम् ।

कृत्वाभिपेकं रुधिराम्बुभिर्घनैः स्वक्रोधवह्निं शमयावभूव यः ३६

लब्ध्वेति ॥ यो जामदग्न्यः परशुरामोऽनङ्गविद्विषो हरसकाशाद्धनुर्वेदं लब्ध्वा
प्राप्य । अधीरोति यावत् । अतः समरे युधि महीभुजां राज्ञां संवन्धिभी रुधिरा-
म्बुभिः शोणितजलैस्त्रिःसप्तकृत्वस्त्रिगुणसप्तवारम् । एकविंशतिवारमिति यावत् ।
अभिपेकं स्नानं कृत्वा स्वक्रोधवह्निमात्मीयकोपाग्निं शमयावभूव । एकविंशति-
वं सत्रियान्दत्त्वा शान्तोऽभ्यदिति भावः ॥

कंदुस्वरैः प्रालपथाम्बरस्थिताः शिशोर्वलात्पद्मदिनजातकस्य किम् ।
श्वानः प्रेमत्ता इव कार्तिके निशि स्वैरं वनान्ते मृगधूर्तका इव ॥४१॥

कंदुस्वरैरिति ॥ भो देवाः, यूयमम्बरस्थिता आकाशवातिनः सन्तः पद्मदिन-
जातकस्य पद्मदिनजन्मनः शिशोर्वलस्य वलाद्वीर्याद्धेतोः कार्तिके वाहुले मासि प्र-
मत्ता उमत्ताः श्वान इव निशि वनान्ते वनमध्ये मृगधूर्तका मृगा एव धूर्तकास्त इव किं
किं प्रालपथ मलापं कुरुथ । अपि तु मदपेक्षया निर्वीर्यैर्भवद्भिः मलापो न विधेय
इति भावः ॥

सङ्गेन वो गर्भतपस्विनः शिशुर्वराक एपोऽन्तमवाप्स्यति ध्रुवम् ।

अंतस्करस्तस्करसङ्गतो यथा तद्वो निहन्मि प्रथमं ततोऽप्यमुम् ४२

सङ्गेनेति ॥ भो देवाः, वो युष्माकं सङ्गेन संबन्धेन निमित्तेन वराकोऽतिकृ-
पणत्वाच्छोचनीयः ॥ “ वराकः शंकरे पुंसि शोचनीयेऽभिधेयवत् ” इति मेदि-
नी ॥ एष पुरोवर्ती गर्भतपस्विनः, अत्र गर्भशब्देन गर्भत्वं तदस्यास्तीति गर्भः ॥
अर्शआद्यच् ॥ ततो गर्भत्ववानिति निष्पन्नम् ॥ गर्भत्वं चात्र बालत्वम् ॥ “ गर्भो
भ्रूणेऽर्भके कुर्शो ” इति मेदिनी ॥ एवं च बाल इति निष्कर्षः । स चासौ तपस्वी
च । बालत्वेऽपि तपस्वित्वकथनाद्वर्धक्ये त्वर्यात्सिद्धम् । एवं च बालत्वमारभ्य
तपस्वित्वेन निष्कचनस्येति तात्पर्यार्थः । अथवा गर्भत्वादिति व्यन्योतनिका
या पञ्चमी तदन्तेन तपस्विशब्दस्य समासो विधेयः । गर्भत्वं बालत्वमारभ्य तप-
स्वीत्यर्थः । तथाभूतस्य शिवस्य शिशुर्बालः कुमारः । तस्करसङ्गतश्चौरसङ्गेनातस्कारो
यथा चौर इव । ध्रुवं निश्चयेनान्तं मरणमवाप्स्यति प्राप्स्यति । तत्तस्माद्वो युष्मान्म-
थमं प्राह निहन्मि ॥ “ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ” इति भविष्यकालेऽपि वर्त-
मानप्रयोगः ॥ ततो भवद्जननानन्तरममुं कुमारमपि निहन्मि निहनिष्यामि ॥

इतीरयत्युग्रतरं महासुरे महाकृपाणं कलयत्यलं क्रुधा ।

परस्परोत्पीडितजानवो भयान्नभश्चरा दूरतरं विदुद्रुवुः ॥ ४३ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्तमीरयति वदति महासुरे तारके क्रुधा हेतुनोग्रतरम-
त्यन्तभयानकं महाकृपाणं महान्तं खड्गम् । अलं पर्याप्तत्वेन । अनेन प्रथमं स्पर्श-
मात्र एवेति व्यज्यते ॥ “ अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु निरर्थके ” इति विश्वः ॥

जे । वीणादिवादनोपायेऽप्येकदेशे गृहस्य च ” इति विश्वः ॥ अत्र गृह-
कोण इत्यविवक्षितम् । किञ्चन्यसाधारणत्वेन प्रकृत इष्टसिद्ध्यर्थमुपलक्षित-
गमनीय इत्यलम् ॥ भटा योद्धारो ममुः समाविविधुः ॥

द्विपद्वलत्रासविभीषिताश्चमूर्दिवौकसामन्धकशत्रुनन्दनः ।

अपश्यदुद्दिश्य महारणोत्सवं प्रसादपीयूषधरेण चक्षुषा ॥५॥

द्विपदिति ॥ महारणोत्सवमुद्दिश्य स्थितोऽन्धकशत्रुनन्दनः कार्तिकेयो
पद्वलत्रामेन तारकसैन्यशासनेन विभीषिता भीता दिवौकसां देवानां चमू-
नाः ॥ कर्म ॥ प्रसादोऽनुग्रहः स एव पीयूषममृतं तद्धरति तथाभूतेन च-
पश्यददर्श । अनेन यूयं मा भूय, प्रसन्ना भवत, निःशङ्कं युध्यध्वं चेति व्यज्य-

उत्साहिताः शक्तिधरस्य दर्शनान्मृधे महेन्द्रप्रमुखा मेखाशन-

अहं मृधे जेतुमरीररीरमन्न कस्य वीर्याय वरस्य संगतिः ॥५॥

उत्साहिता इति ॥ शक्तिधरस्यायुधविशेषधारिणः ॥ “शक्तिर्बले प्रभा-
शक्तिः प्रहरणान्तरे ” इति विश्वः ॥ अत एव मृधे सङ्गचे ॥ “मृधमास्क-
सङ्गचम्” इत्यमरः ॥ तस्य कुमारस्य दर्शनाद्धेतोरुत्साहिता उत्साहं प्राप्ता महेन्द्रप्र-
मृधेपूर्वा मखाशना यद्गदविभोक्तारो देवा मृधे संगरे “अहमेवारीञ्चाञ्जेतुं मा-
जस्मि नान्यः” इति वदन्तः सन्तोऽरीरमन्त्रेभिरे ॥ तथाहि । वरस्य श्रेष्ठस्य सं-
संबन्धः कस्य पुरुषस्य वीर्याय वीर्यं कर्तुं न भवति । अपि तु मवेस्पापीत्यर्थः
तवीर्यस्य वीर्यकरणे महदाश्रय एव निदानं नान्यदिति काका ध्वन्यते ॥

परस्परं वज्रधरस्य सैनिका द्विपोऽपि योद्धुं स्वकरोद्धृतायुध-

वैतालिकश्राविततारविक्रमाभिधानमीयुर्विजयैपिणो रणे ॥५॥

परस्परमिति ॥ रणे युद्धे विजयैपिणो विजयं प्राप्नुमिच्छतः । अत एव
युद्धं कर्तुं स्वकरैरात्मीयपाणिभिरुद्धतानि गृहीतान्यायुधानि तद्वादीनि यै-
भूता वज्रधरस्येन्द्रस्य द्विपोऽपि तारकस्य च । अपि च मनुष्यपार्थः ॥ “
संभावनाप्रभ्रशङ्कागर्हासमुद्यमे ” इति विश्वः ॥ सैनिकाः सेनाचराः ॥ “च-
इति टक् ॥ वैतालिकैर्बान्दिभिः श्रावितान्याकर्षितानि तार उद्यौविक्रमोऽपि

ततो महेन्द्रस्य चराश्रमूचरा रणान्तलीलारभसेन भूयसा ।

पुरः प्रचेलुर्मनसोऽतिवेगिनो युयुत्सुभिः किं समरे विलम्ब्यते ४७

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं मनसः सकाशादप्यतिवेगिनोऽत्यन्तजवन्तः । तथा भूयसातिशयेन रणान्ते सङ्ग्राममध्ये या लीला विलासः । विलासोऽत्र सम-
राङ्गणाधिकरणकमात्मीयभुजदण्डगतपराक्रमचमत्कृतिदर्शनम् । तत्र रभसेन वेगे-
न ॥ “लीलां विदुः केलिविलासखेलाश्चकारभावप्रभवक्रियासु” इति विश्वः ॥
चम्पां सेनायां चरन्तीति विग्रहे “चरेष्टः” इति टप्रत्ययः ॥ तथाभूता महेन्द्रस्ये-
न्द्रस्य चराश्वाराः । दूता इति यावत् ॥ “चरो द्यूतप्रबन्धे स्याच्चारजङ्गमयोश्चले”
इति विश्वः ॥ समरे सङ्ग्रामे युयुत्सुभिर्योद्धुमिच्छुभिः । भवद्भिरित्यर्थः । किं वि-
लम्ब्यते किं विलम्बः क्रियते । अपि तु सत्वरमेव युध्यतामिति प्रतिपक्षान् । व-
क्तुमित्यपि शेषः । पुरोऽग्रे प्रचेलुः ॥

पुरःस्थितं देवरिपोश्चमूचरा वलद्विपः सैन्यसमुद्रमभ्ययुः ।

भुजं समुत्क्षिप्य परेभ्य आत्मनोऽभिधानमुच्चैरभितो न्यवेदयन् ॥

पुर इति ॥ देवरिपोस्तारकस्य चमूचराः सेनाचराः पुरस्थितमग्रस्थितं वलद्विप
इन्द्रस्य संवन्धिनं सैन्यसमुद्रं सेनासागरमभ्ययुः संमुखत्वेन जग्मुः । अथ चाभितः
संमुखम् ॥ “अभितः शीघ्रसाकल्यसंमुखोभयतोऽन्तिके” इति विश्वः ॥ भुजं
बाहुं समुत्क्षिप्योत्थाप्य । आत्मनोऽभिधानं नाम ॥ “आख्याद्दे अभिधानं च
नामधेयं च नाम च” इत्यमरः ॥ उच्चैः स्वरेण परेभ्यः शत्रुभ्यो न्यवेदयन्वयममुक-
नामानो वयममुकनामान इति निवेदितवन्तः ॥

पुरोगतं दैत्यचमूमहार्णवं दृष्ट्वा परं चुक्षुभिरे महासुराः ।

पुरारिसूनोर्नयनैककोणके ममुर्भटानां तस्य रणेऽवहेलया ॥४९॥

पुर इति ॥ महासुरा महान्तः सुरा इन्द्रादयः पुरोगतमग्रे प्राप्तं दैत्यस्य ता-
रकस्य चमूरेव महार्णवः समुद्रस्तं दृष्ट्वा परं केवलम् ॥ “परमप्यधमिच्छन्ति”
इति विश्वः ॥ चुक्षुभिरे मंचेलुः । विज्ययुरिति यावत् । रणे मंगरेऽवहेलया मद-
पेतया केषं पराङ्मूला मेनेत्यनादरेणोपलक्षितस्य तस्य पुरारिसूनोः शिवपुत्रस्य
नयनैककोणके नेत्रैकदेशेन पृथक् ॥ “कोणो वायव्यभेदे स्यात्कोणोऽर्धा लघुदेऽर्क-

१ भूमिन्द्रानुवराः, सुन्दरस्य दत्ताः २ दत्तावराः ३ मुरारिपः ४ भयङ्गुः ५ महेन्द्रमन्त्रः
६ भित्तः ७ अभितः मुराः, भित्तः म दृ. ८ स्वरासिगुणेः ९ मयो. १० मयः दृ. ११
११ भासिते हि देवः, भासि रणेऽर्धदेवः.

जे । वीणादिवादनोपायेऽप्येकदेशे गृहस्य च” इति विश्वः ॥ अत्र गृहस्यैव कोण इत्यविवक्षितम् । किलन्यसाधारणत्वेन भूत इष्टसिद्धयर्थमुपलक्षितत्वेन गमनीय इत्यलम् ॥ भटा योद्धारो ममुः समाविविष्टः ॥

द्विपद्मलत्रासविभीषिताश्चमूर्दिवौकसामन्धकशत्रुनन्दनः ।

अपश्यदुद्दिश्य महारणोत्सवं प्रसादपीयूषधरेण चक्षुषा ॥५०॥

द्विपदिति ॥ महारणोत्सवमुद्दिश्य स्थितोऽन्धकशत्रुनन्दनः कार्तिकेयो द्विपद्मलत्रासेन तारकसैन्यशासनेन विभीषिता भीता दिवौकसां देवानां चमूः सेनाः ॥ कर्म ॥ प्रसादोऽनुग्रहः स एव पीयूषममृतं तद्धरात् तथाभूतेन चक्षुषापश्यद्दर्श । अनेन युयं मा भूष्ट, मसन्ना भवत, निःशङ्कं युध्यध्वं चेति व्यज्यते ॥

उत्साहिताः शक्तिधरस्य दर्शनान्मृधे महेन्द्रप्रमुखा मखाशनाः ।

अहं मृधे जेतुमरीररीरमन्न कस्य वीर्याय वरस्य संगतिः ॥५१॥

उत्साहिता इति ॥ शक्तिधरस्यायुधविशेषधारिणः ॥ “शक्तिर्वले प्रभावादौ शक्तिः प्रहरणान्तरे” इति विश्वः ॥ अत एव मृधे सन्नद्ये ॥ “मृधमास्कन्दनं सन्नद्यम्” इत्यमरः ॥ तस्य कुमारस्य दर्शनाद्धेतोस्तुमाहिता तुमाहं प्राप्ता महेन्द्रप्रमुखा इन्द्रपूर्वा मखाशना यज्ञविभोक्तारो देवा मृधे संगरे “अहमेवारीञ्जश्रुजेतुं ममर्थोऽस्मि नान्यः” इति वदन्तः सन्तोऽरीरमन्नेमिरे ॥ तथाहि । वरस्य श्रेष्ठस्य संगतिः संघन्यः कस्य गुरुपस्य वीर्याय वीर्यं कर्तुं न भवति । अपि तु मर्वस्यापीत्यर्थः । गतवीर्यस्य वीर्यकरणे मरदाश्रय एव निदानं नान्यदिति काका ध्वन्यते ॥

परस्परं वज्रधरस्य सैनिका द्विपोऽपि योद्धुं स्वकरोद्धृतायुधाः ।

वैतालिकश्राविततारविक्रमाभिधानमीयुर्विजयैपिणो रणे ॥५२॥

परस्परमिति ॥ रणे युद्धे विजयैपिणो विजयं प्राप्नुमिच्छवः । अत एव योद्धुं युद्धं कर्तुं स्वकर्तारत्मीयपाणाभिरुद्गतानि गृहीतान्वायुधानि गरुडादीनि यस्म्यथाभूता वज्रधरस्येन्द्रस्य द्विपोऽपि तारकस्य च । अपरत्र मनुष्यायः ॥ “अपि संभावनामश्रमज्ञागर्हाममुख्ये” इति विश्वः ॥ सैनिकाः सेनाचराः ॥ “चरति” इति टक् ॥ वैतालिकैर्वादिभिः आवितान्वाक्यैर्वातानि तार उर्ध्वविश्रमोऽभिषा-

१ विसेकुली वमुन् २ महाहवोत्तरम्; महाहवे दण्ड ३ उन्मादिवः ४ सुधापिबः ५ अह-
हृत्; अहलवः ६ मर्वोद्धृतायुधाः मर्वोद्धृतायुधः ७ वैतालिकैः आवितान्वाक्यैर्वातानि
वैतालिकैः आविषयानि श्रमः श्रमः दण्ड; वैतालिकश्राविततारविक्रमनिधानम्.

ततो महेन्द्रस्य चराश्रमूचरा रणान्तलीलारभसेन भूयसा ।

पुरः प्रचेलुर्मनसोऽतिवेगिनो युयुत्सुभिः किं समरे विलम्ब्यते १७

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं मनसः सकाशादप्यतिवेगिनोऽत्यन्तजवन्तः । तथा भूयसातिशयेन रणान्ते सङ्ग्राममध्ये या लीला विलासः । विलासोऽत्र सम-
राङ्गणाधिकरणकमात्मीयभुजदण्डगतपराक्रमचमत्कृतिदर्शनम् । तत्र रभसेन वेगे-
न ॥ “लीलां विदुः केलिविलासखेलाश्चङ्गारभावप्रभवक्रियासु” इति विश्वः ॥
चम्बां सेनायां चरन्तीति विग्रहे “चरेष्टः” इति टप्रत्ययः ॥ तथाभूता महेन्द्रस्ये-
न्द्रस्य चराश्वाराः । दूता इति यावत् ॥ “चरो द्यूतप्रबन्धे स्याच्चारजङ्गमयोश्चले”
इति विश्वः ॥ समरे सङ्ग्रामे युयुत्सुभिर्योद्धुमिच्छुभिः । भवद्भिरित्यर्थः । किं वि-
लम्ब्यते किं विलम्बः क्रियते । अपि तु सत्वरमेव युध्यतामिति प्रतिपत्तान् । व-
क्तुमित्यपि शेषः । पुरोऽग्रे प्रचेलुः ॥

पुरःस्थितं देवरिपोश्चमूचरा बलद्विपः सैन्यसमुद्रमभ्ययुः ।

भुजं समुत्क्षिप्य परेभ्य आत्मनोऽभिधानमुच्चैरभितो न्यवेदयत् ॥

पुर इति ॥ देवरिपोस्तारकस्य चमूचराः सेनाचराः पुरस्थितमग्रस्थितं बलद्विप-
इन्द्रस्य संवन्धिनं सैन्यसमुद्रं सेनासागरमभ्ययुः संमुखत्वेन जग्मुः । अर्थं चाभितः
संमुखम् ॥ “अभितः शीघ्रसाकल्यसंमुखोभयतोऽन्तिके” इति विश्वः ॥ भुजं
बाहुं समुत्क्षिप्योत्थाप्य । आत्मनोऽभिधानं नाम ॥ “आख्याहे अभिधानं च
नामधेयं च नाम च” इत्यमरः ॥ उच्चैः स्वरेण परेभ्यः शत्रुभ्यो न्यवेदयन्वयममुक-
नामानो वयममुकनामान इति निवेदितवन्तः ॥

पुरोगतं दैत्यचमूमहार्णवं दृष्ट्वा परं चुक्षुभिरे महासुराः ।

पुरारिसूनोर्नयनैककोणके ममुर्भटानां तस्य रणेऽवहेलया ॥१९॥

पुर इति ॥ महासुरा महान्तः सुरा इन्द्रादयः पुरोगतमग्रे प्राप्तं दैत्यस्य ता-
रकस्य चमूरेव महानर्णवः समुद्रस्तं दृष्ट्वा परं केवलम् ॥ “परमव्ययमिच्छन्ति”
इति विश्वः ॥ चुक्षुभिरे संचेलुः । विव्ययुरिति यावत् । रणे संगरेऽवहेलया मद-
पेक्षया केयं घराकिका सेनेत्यनादरेणोपलक्षितस्य तस्य पुरारिसूनोः शिवपुत्रस्य
नयनैककोणके नेत्रैकदेश एव ॥ “कोणो वाद्यप्रभेदे स्यात्कोणोऽन्धौ लगुहेऽर्क-

१ असुरेन्द्रानुचराः; सुरेन्द्रस्य चराः. २ पुरःसुराः. ३ पुरारिपः. ४ अभ्ययुः. ५ सहेलमात्मनः.
६ अभितः. ७ भविलाः सुराः; भविलाः स तु. ८ स्मरारिसूनोः. भटः; पुरः.
११ भाविरणे हि हेलया; भाति रणेऽवहेलया.

षोडशः सर्गः ।

अथान्योन्यं विमुक्तास्त्रशस्त्रजालैर्भयंकैः ।

युद्धमासीत्सुनासीरसुरारिवलयोर्महतः ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ सुरासुरसंमेलनानन्तरम् । भयंकैर्भयप्रत्पादयद्भिः । अन्योन्यं परस्परं विमुक्तानि प्रहर्तुं विसृष्टान्यस्त्रशस्त्राणां शरादिमोहनादीनां जालानि समूहास्तैः कृत्वा । सुनासीर इन्द्रः, सुरारिस्तारकः, तयोर्बले सैन्ये तयोः ॥ “ बलं गन्धर्से रूपे स्थामनि सौत्यसैन्ययोः ” इति विश्वः ॥ महद्वोरं युद्धं सङ्ग्राम आसीद्भव ॥ सर्गेऽस्मिन्ष्टतमनुष्टुप् ॥

पत्तिः पत्तिमभीषाय रणाय रथिनं रथी ।

तुरंगस्थं तुरंगस्थो दन्तिस्थं दन्तिनि स्थितः ॥ २ ॥

पत्तिरिति ॥ पत्तिः पादचारी पत्तिं पादचारिणम्, रथी रथासूदो रथिनं रथासूदम्, तुरंगस्थोऽश्वयाहस्तुरंगस्थमश्ववाहम्, दन्तिनि गजे स्थितो दन्तिस्थं गजारोहम्, रणाय रणं कर्तुमभीषाय संभुत्तमगमत् ॥ अत्र प्रत्येकं क्रियासंबन्धो विधेयः । अन्यथा बहुत्वप्रसङ्गः ॥

युद्धाय धावतां धीरं वीराणामितरेतरम् ।

वैतालिकाः कुलाधीशा नामान्यलमुदाहरन् ॥ ३ ॥

युद्धायेति ॥ इतरेतरं परस्परं युद्धाय युद्धं कर्तुं धीरं गम्भीरं यथा तथा धावतां विदुषतां वीराणां योद्धृणां नामानि कुलाधीशाः कुलस्वामिनः । कुलप्रदीपा इति यावत् । अनेन स्वात्माविषायामातिप्रावीण्यं व्यज्यते । वैतालिका वान्दिनः । अर्धं भूषणम् । शोभोति यावत् । यथा स्वात्तयोदाहरन्नुतः । अयममुकमङ्गको वीरो धारति, अयममुकमङ्गको वीरो धावतीत्येवंभूतं जगदुत्तरत्यर्थः । आन्मपरात्तयो-
धार्थमिति भावः ॥

पेटतां वन्दिद्वन्द्वानां प्रवीरा विक्रमावलीम् ।

क्षणं विलम्ब्य चित्तानि ददुर्बुद्धोत्तुकाः पुरः ॥ ४ ॥

नानि नामानि च यस्मिन्कर्मणि यथा तथा परस्परमन्योन्यमीयुः प्रापुः ।
मिलिरिति यावत् ॥

सङ्ग्रामं प्रलयाय संनिपततो वेलामतिक्रामतो

वृन्दारासुरसैन्यसागरयुगस्यांशेपदिग्व्यापिनः ।

कालातिथ्यभुजो बभूव बहलः कोलाहलः क्रोर्षणः

शैलोत्तालतटीविघट्टनपटुर्ब्रह्माण्डकुक्षिभरिः ॥ ५३

सङ्ग्राममिति ॥ प्रलयाय नष्टचेष्टायै । तां कर्तुमित्यर्थः । सङ्ग्रामं समरं स
पततः समुदितवतः । अन्यत्र प्रलयाय लोकसंहाराय संनिपततो वर्द्धमानस्य ।
एव वेलां मर्यादाम् । एकत्र न्याय्याचरणम्, अन्यत्रावधिम् । सीमानमिति
वत् ॥ “वेला काले च जलधौ तीरे नीरविकारयोः । क्लिष्टरसने रोगे च सी
वाचि युधि स्त्रियाम्” इति विश्वः ॥ अतिक्रामत उल्लङ्घयतः । निर्मर्याद
युध्यमानस्य सीमानमुल्लङ्घय चलत इस्यर्थः । अत एवांशेपासु दिक्षु व्यापि
व्यापुवतः । उभयत्रापि समानमेतत् । तथा कालस्य यमस्य संबन्ध्यातिथ्यम
भ्युचितसत्कारं भुनक्ति भोक्षयति तथोक्तस्य ॥ “वर्तमानसामीप्ये-” इति ल
अन्यत्र कालं कृष्णमातिथ्यमतिथिसत्कारं भुनक्ति भोजयति ॥ अन्तर्भावि
जर्थः ॥ प्रलये वर्द्धमानममुद्रनीरे केवलं तस्यैव वर्तमानत्वात् । वृन्दाराणां दे
नाममुराणां च ये मन्ये ते एव सागरा समुद्रौ तयोर्युगस्य युग्मस्य ॥ “युग्मं
युगलं युगम्” इसमरः ॥ तत्संबन्धी क्रोर्षणो मुखरः कोलाहलः कलकलो
लः । अत एव शैलसंबन्धिनीनामुत्ताला उद्यतालवृक्षसहिता यास्तस्य सैक
नि । गृह्णाणीति यावत् । तासां विघट्टने स्फोटने पटुः समर्थः । अत एव
ब्रह्माण्डे न कुक्षि भरति नथोक्तं बभूव ॥ शार्दूलविस्तीर्णितं वृत्तम्—“सूर्याभ
मनस्तताः मगुरुः शार्दूलविस्तीर्णितम्” इति लक्षणात् ॥

इति श्रीवर्षाशोकावतारनामकश्रीवृद्धमणभट्टात्मजमगीधर्ममंथरश्रीगीतारामकवि-

विरचितया मंजीविनीममालया व्यासकृतया समेतः श्रीकालिदासकृतौ

कुमारसंभवे महाकाव्ये सुमयुग्मसंघट्टो नाम पञ्चदशः सर्गः ।

गुप्तैः शोभनयोद्धृभिर्विहृष्टा विमुक्ताः शरा बाणाः।मु-
न्तो मुखन्तः । अत एव भीमा भयानका भुजंगमा इ-
॥ च्यानशिरे व्यापुः ॥ अत्र सुभटकर्तृकविसर्जनव्या-
नाम्भाविताविशिष्टशत्रुविग्रहभेदनं ध्वन्यते । अन्यथा
तक्षितत्वेन व्यापृतेर्व्यर्थत्वमुद्गाह्यते । तेनात्र वस्तुना व-

निर्भिद्य धन्विनां निघ्नतां मिथः ।

उत्वा भूमिं प्राविशन्दूरमाशुगाः ॥ ९ ॥

योऽन्योन्यं दूरमतिशयेन निघ्नतां प्रहरतां धन्विनां धनुर्धा-
नं वादं गाढम् । दृढमिति यावत् । निर्भिद्याप्यशोणितमुखाः
त्यवन्ति सुखान्वयग्राणि येषां त आशुगा बाणा भूमिं प्राविशन्म-
दका अप्यशोणितमुखा इति विरोधाभासालंकारेण बाणानाम-
वस्तुध्वनिः । न च शीघ्रमेव व्यञ्जनीयमिति वाच्यम् । आशुगा
दृढत्वात् ॥

५ दन्तिनः पूर्वं पातयामासुराशुगाः ।

प्रवरयोधानां प्रीतानामाहवोत्सवे ॥ १० ॥

॥ आहवोत्सवे सद्दामरूपोत्सवे प्रीतानां प्रवरयोधानामतिथेष्ट-
न्धन आशुगा बाणा दन्तिनो गजान्नाभिष्य भेदयित्वा पूर्वं पातया-
न्स्वयमपि पेतुः ॥ अत्र वाक्यार्थरूपवस्तुना प्राणापहारकं तेषामति-
ध्वन्यत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः ॥

उल्लदग्निमुखैर्व्याणैर्निरिन्ध्रैरितरेतरम् ।

उच्चैर्वैमानिका व्योम्नि कीर्णैर्दूरमपासरन् ॥ ११ ॥

दिति ॥ उल्लदग्निमुखैः भग्बलद्वाह्मद्वाह्मैः । तथेतरैर् परस्परं नीर-
ावकाशैः । परस्परसंघातैरेरिति मात्सर्यार्थः । व्याणैः शरैः । उच्चैरतिश-
त तथा कीर्णैः प्लाष्टं व्योम्नि वैमानिका विमानचारिणो देवा विष्णुद-
त्तामरन्दुष्टुः । आत्मगरीरुग्बन्धशङ्कादुल्लङ्घादिति भावः ॥

जिभिन्नं धन्विनां बाणैर्व्यधार्तमिव विह्वलम् ।

ररास विरसं व्योम द्येनप्रतिरवच्छलात् ॥ १२ ॥

पठतामिति ॥ प्रवीराः प्रकृष्टयोद्धारो विक्रमावलीं पराक्रमसमाहारं पठत
स्तुवताम् “ साधु पराक्रान्तम्, साधु पराक्रान्तम् ” इति वदतां वन्दितृन्दानां वै
तालिकसमूहानां पुरोऽग्रे चित्तानि मनांसि क्षणं विलम्ब्य ददुः । यतो युद्धोत्स
काः समरोत्कण्ठिताः । समरोत्कण्ठितमनोदानाभावो न श्रवणेन्द्रियस्य केवल
स्यैवार्थबोधसंभवात् ॥

सङ्ग्रामानन्दवर्धिष्णौ विग्रहे पुलकाश्रिते ।

आसीत्कवचविच्छेदो वीराणां मिलतां मिथः ॥ ५ ॥

सङ्ग्रामेति ॥ सङ्ग्रामानन्देन समरोत्साहेन वर्धिष्णौ वृद्धिशीले अत एव पु
लकाश्रिते रोमाश्चव्याप्ते मिथो मिलतां संगच्छमानानां वीराणां योद्धृणां विग्रहे
शरीरे ॥ जातावेकवचनम् ॥ कवचानां वारणानां विच्छेदो विभेद आसीत् ॥

निर्दयं खड्गभिन्नेभ्यः कवचेभ्यः संमुत्थितैः ।

आसन्व्योमदिशस्तूलैः पालितैरिव पाण्डुराः ॥ ६ ॥

निर्दयमिति ॥ निर्दयं निष्कृपं खड्गभिन्नेभ्यः करवालविदीर्णैः कवचेभ्यः
सकाशात्संमुत्थितैरुद्दिपितैस्तूलैः कार्पासैः ॥ “ तूलः पिचौ भवेत्तूलं ब्रह्मदारुवि-
हायसोः ” इति विश्वः ॥ पालितैरिव जराजनितशृङ्गत्वैरिव ॥ “ पालितं जरसा
शौल्यम् ” इत्यमरः ॥ व्योमसहिता दिशः पाण्डुराः श्वेता आसन् । उत्प्रेक्षया
कवचविच्छेदेऽपि वीराणां युद्धविषयक उत्साहो न पिच्छिन्न इति ध्वन्यते ।
अतोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥

खड्गा रुधिरसंलिप्ताश्चण्डांशुकरभासुराः ।

इतस्ततोऽपि वीराणां विसृतां वैभवं दधुः ॥ ७ ॥

खड्गा इति ॥ रुधरेण संलिप्ताः । तथेतिस्ततश्चण्डांशुकरैः सूर्यकिरणव्याति-
करभासुराश्चमरुर्जलो, वीरसङ्घां खड्गा विसृतां विसृतां वैभवं सादृश्यं दधुः । तद्वच्च-
शुभिर इत्यर्थः ॥ अत्रोपमया खड्गानां वीरकरसंपर्कजनितपरिकम्पचमत्कारकारित्वं
ध्वन्यते । अतोऽप्यलंकारेण वस्तुध्वनिः । तथा वीरकरसंपर्कजनितपरिकम्पचम-
त्कारकारित्वरूपव्यङ्ग्येन प्रतिद्वन्द्वविह्वलनजनितद्विगुणोत्सादवच्चं च व्यज्यते ॥

विसृजन्तो मुखैर्ज्वाला भीमा इव भुजंगमाः ।

विसृष्टाः सुभटै रृष्टैर्व्योम व्यानशिरे शराः ॥ ८ ॥

१ युद्धादित्, २ वीरसङ्घात्, ३ वस्तुध्वनिः, ४ रुधरेः, ५ पर्वतः, ६ वीरसङ्घः, ७
सुभटः, ८ वृष्टः, वृष्टाः ९ भुजंगः

ते लेलिहानाः । आस्वादयन्त इत्यर्थः ॥ लिह्येदन्ताच्छानच ॥ यमस्य जिह्वाभोगा
रमनारूपयन्त्राणोव ॥ “ आभोगो वरुणच्छत्रे पूर्णतायन्त्रयोरपि ” इति विश्वः ॥
चकाशिरे दिद्युतिरे ॥

प्रज्वलत्कान्तिचक्राणि चक्राणि वरचक्रिणाम् ।

चण्डांशुमण्डलश्रीणि रणव्योमनि वभ्रमुः ॥ १७ ॥

प्रज्वलादिति ॥ प्रज्वलत्प्रदीप्यमानं कान्तिचक्रं तृतिमण्डलं येषां तानि ।
तथा चण्डांशुमण्डलस्य सूर्यमण्डलस्य श्रीरिव श्रीः शोभा येषां तानि । वराः श्रेष्ठा
ये चक्रिणो योधास्तेषां संवन्धीनि चक्राण्यायुधविशेषाः ॥ “ चक्रो गणे चक्रवा-
के चक्रं सैन्यरथाङ्गयोः । ग्रामजाले कुलालस्य भाण्डे राष्ट्रारुखयोरपि ” इति विश्वः ॥
रणव्योमनि सङ्ग्रामरूपगगने वभ्रमुः ॥ “ वा नृभ्रमुन्नताम् ” इत्येत्वाभ्यासलो-
पयोर्विकल्पः ॥ अथ व्याख्यानान्तरम्— वरचक्रिणां वराणां वीराणां ये चक्रि-
णो रथास्तेषां चक्राण्यङ्गानि रणव्योमनि वभ्रमुः ॥ विशेषणद्वयमुभयत्रापि
समानम् ॥

केचिद्धीरैः प्रणादैर्धैः वीराणामभ्युपेयुषाम् ।

निपेतुः क्षोभतो वाहादपरे मुमुहुर्मदात् ॥ १८ ॥

केचिदिति ॥ अभ्युपेयुषां संमुखमागतवतां वीराणां धीरैर्गम्भीरैः प्रणादै-
र्गर्जितैः केचिद्धीराः क्षोभतश्चित्तसंचलनादेतोर्वाहादभ्यानिपेतुर्मुमुहुः । अपरे के-
चिन्मदाह्वान्मुमुहुः । चेतनाविरहिता बभूवुरित्यर्थः ॥

कश्चिदभ्यागते वीरे जिघांसौ मुदमादधौ ।

परानृत्य गते क्षुब्धे विपसादाहवप्रियः ॥ १९ ॥

कश्चिदिति ॥ कश्चिद्धीरो जिघांसौ हन्तुमिच्छी वीरेऽभ्यागते संमुखमागते
सति । मुदमादर्धा प्रसप्ताद । अथ च क्षुब्ध एतदीयमहारक्षुभितेऽत एव परानृत्य
गते तु विपसाद खिन्नोऽभूत् । यत आहवप्रियः सङ्ग्रामप्रियः । वीराणां मति-
द्वन्द्वसंमुखमागमनमेव प्रीतिजनकं भवतीति भावः ॥

बहुभिः संह युद्धा वा परिभ्रम्य रणोत्खणाः ।

उद्दिश्य तानुपेयुः केऽपि ये पूर्ववृत्ता रणे ॥ २० ॥

वेभिन्नमिति ॥ धन्विनां वाणैर्विभिन्नं विदीर्णम् । अत एव व्यपार्तं पी-
दुःखितम् । अत एव विद्वलम् । इतिकर्तव्यताविस्मरणाश्रयमित्यर्थः ।
नभः श्वेनप्रतिरवस्य पक्षिविशेषप्रतिध्वनेश्छलान्मिषेण विरसं कशेरं
तथा ररासेव रुरेदेवेत्युत्प्रेक्षालंकारः ॥

चापैराकर्णमारुष्टैर्विमुक्ता दूरमाशुगाः ।

अधावन्रुधिरास्वादलुब्धा इव रणैपिणाम् ॥ १३ ॥

पैरिति ॥ आकर्ण कर्णपर्यन्तमाकृष्टं रणैपिणां योद्धृणां संबन्धिभिधा-
भिर्विमुक्ता विमृष्टा आशुगाः शरा रुधिरास्वादे लुब्धा लम्पटा इव दूरमपा-
दुताः । लम्पटोऽपि भोजनास्वादाय हुतं पलायते तद्वत् ॥

गृहीताः पाणिभिर्वीरैर्विकोशाः खङ्गराजयः ।

कान्तिजालच्छलादाजौ व्यहसन्तंसंमदादिव ॥ १४ ॥

हीता इति ॥ आजौ सङ्ग्रामे वीरैः । कर्तृभिः । पाणिभिर्गृहीताः । तथा विको-
शेशरहिताः ॥ “कोशोऽस्त्री कुङ्कुले पाले दिव्यस्त्रपिधानके” इति मेदिनी ॥
जयः करवालपङ्कजः कान्तिजालच्छलाद्युतिसमूहकैतवेन संमदाद्वीराणाम-
नुविधातसाधने वयमेव यथोचितास्तथा नान्य इति प्रमोदाद्व्यहसन्निव ज-
वेत्युत्प्रेक्षा ॥

खङ्गाः शोणितसंदिग्धा नृत्यन्तो वीरपाणिषु ।

रंजोघने रणेऽनन्ते विद्युतां वैभवं दधुः ॥ १५ ॥

ङ्गा इति ॥ शोणितसंदिग्धा रुधिरसंलिप्ताः । तथा वीरपाणिषु नृत्यन्तः
। रजसा घने सान्द्रे । तथानन्तेऽपारे रणे विद्युतां वैभवं दधुः । तद्वच्छु-
ः इत्यर्थः ॥ अत्र पदार्थवृत्तिनिदर्शनलंकारः ॥

कुन्ताश्रकाशिरे चण्डमुहसन्तो रंणाधिनाम् ।

जिह्वाभोगा यमस्येव लेलिहाना रंणाङ्गणे ॥ १६ ॥

न्ता इति ॥ रंणाङ्गणे मद्दामनत्वरे चण्डं प्रचण्डं यथा तथोद्यसन्तो
मानाः कुन्ताः प्राणाः । भद्रा इति यावत् ॥ “कुन्तः प्राग् चण्डभावे भुद्र-
गवेधुके” इति रिभः ॥ जिह्वाभोगाः पुनःपुनर्निर्गम्यन् पा निहन्ति

काशिरेऽनन्तप्रादेशी व्यहसन्ममदा इह; काशमनवत् प्रादेशी व्यहसन्ममदा इह; काश्या
जिह्वाभोगेऽनन्तप्रादेशी व्यहसन्ममदा इह. २ रंणाङ्गणे. ३ जिह्वभोगे. ४ रंणीनाम्. ५ विद्युताणां. ६ रंणा-

ते लेलिहानाः-। आस्वादयन्त इत्यर्थः ॥ लिहैर्यङन्ताच्छानच ॥ यमस्य जिह्वाभोगा
रसनारूपयन्त्राणीव ॥ “ आभोगो वरुणच्छत्रे पूर्णतायन्त्रयोरपि ” इति विश्वः ॥
चकाशिरे दिद्युतिरे ॥

प्रज्वलत्कान्तिचक्राणि चक्राणि वरचक्रिणाम् ।

चण्डांशुमण्डलश्रीणि रणव्योमनि वभ्रमुः ॥ १७ ॥

प्रज्वलदिति ॥ प्रज्वलत्प्रदीप्यमानं कान्तिचक्रं द्युतिमण्डलं येषां तानि ।
तथा चण्डांशुमण्डलस्य सूर्यमण्डलस्य श्रीरिव श्रीः शोभा येषां तानि । वराः श्रेष्ठा
ये चक्रिणो योधास्तेषां संबन्धीनि चक्राण्यायुधविशेषाः ॥ “ चक्रो गणे चक्रवा-
के चक्रं सैन्यरथाङ्गयोः । ग्रामजाले कुलालस्य भाण्डे राष्ट्रास्योरपि ” इति विश्वः ॥
रणव्योमनि सङ्ग्रामरूपगमने वभ्रमुः ॥ “ वा वृभ्रमुव्रसाम् ” इत्येत्वाभ्यासलो-
पयोर्विकल्पः ॥ अथ व्याख्यानान्तरम्— वरचक्रिणां वराणां वीराणां ये चक्रि-
णो रथास्तेषां चक्राण्यङ्गानि रणव्योमनि वभ्रमुः ॥ विशेषणद्वयमुभयत्रापि
समानम् ॥

केचिद्दीरैः प्रणादैर्धैर्यं वीराणामभ्युपेयुषाम् ।

निपेतुः क्षोभतो वाहादपरे मुमुहुर्मदात् ॥ १८ ॥

केचिदिति ॥ अभ्युपेयुषां संमुखमागतवतां वीराणां धीरगम्भीरैः प्रणादै-
र्गर्जितैः केचिद्दीराः क्षोभताश्चिरसंचलनाद्देतोर्वाहादभान्निपेतुर्मूर्छुः । अपरे के-
चिन्मदाह्वान्मुमुहुः । चेतनाविरहिता बभूवुरित्यर्थः ॥

कश्चिदभ्यागते वीरे जिघांसी मुदमादधौ ।

परावृत्य गते क्षुब्धे विपसादाहवप्रियः ॥ १९ ॥

कश्चिदिति ॥ कश्चिदीरो जिघांसी हन्तुमिच्छां वीरेऽभ्यागते संमुखमागते
मति । मुदमादधौ प्रममाद । अथ च क्षुब्ध एतदीयप्रहारशुभिनेज्ज एव परावृत्य
गते तु विपसादाहवप्रियः सङ्ग्रामप्रियः । वीराणां मति-
हन्तिर्संमुखसायनमेव प्रीतिजनकं भवतीति भावः ॥

बहुभिः सह युद्धा वा परिभ्रम्य रणोत्पणाः ।

उद्धिदय तानुपेयुः केऽपि ये पूर्ववृता रणे ॥ २० ॥

बहुभिरिति ॥ रणे उल्लवणा उद्गताः केऽपि योधा रणे सङ्ग्रामे बहुभिः सह युद्धा परिभ्रम्य वा तानुद्दिश्योपेयुर्बुद्धार्थमभिजग्मुः । ये पूर्वं वृता अङ्गीकृताः । यैः सह पूर्वमयोधि पुनरपि तैरेव सह योद्धुं जग्मुरित्यर्थः ॥

अभितोऽभ्यागतान्योद्धुं वीरान्रणमदोद्धतान् ।

प्रत्यनन्दन्भुजादण्डरोमोद्गमभृतो भटाः ॥ २१ ॥

अभित इति ॥ भुजादण्डेषु यो रोम्णामुद्गमस्तं विभ्रति तथाभूता भटा योधाः ॥ कर्तारः ॥ रणस्य सङ्ग्रामस्य मदनोद्धतान् । अत एव योद्धुमभितोऽभ्यागतान्वीरान् । आलोक्येति शेषः । प्रत्यनन्दन्बहुष्यन् ॥

शस्त्रभिन्नेभकुम्भेभ्यो मौक्तिकानि च्युतान्यधः ।

अध्याहवक्षेत्रमुत्तकीर्तिवीजाङ्कुरश्रियम् ॥ २२ ॥

शस्त्रेति ॥ शस्त्रभिन्ना विदीर्णा य इभकुम्भा गजगण्डस्थलानि ॥ “कुम्भः स्यात्कुम्भकर्णस्य मुने वेद्यापतौ घटे । राशिभेदे द्विपाङ्गे च” इति विश्वः ॥ तेभ्योऽधश्च्युतानि मौक्तिकानि ॥ कर्तृणि ॥ अध्याहवक्षेत्रमधिसङ्ग्रामकेदारम् । उत्तम् ॥ “दृवष् वीजसंताने” इत्यतो निष्ठा ॥ उत्तकीर्तिवीजं यशोरूपमदीरुवीजं तस्याङ्कुरस्तस्य श्रियं शोभाम् । दधुरिति शेषः ॥

वीराणां विपमैर्घोषैर्विद्रुता वारणा रणे ।

शास्यमाना अपि त्रासोद्भ्रजुर्धूताङ्कुशा दिशः ॥ २३ ॥

वीराणामिति ॥ रणे विपमैर्घोषैर्विद्रुताः पलायिता वारणा गजाः शास्यमानाः शिष्यमाणा अपि । यन्त्रभिरिति शेषः । धूताङ्कुशा अपमानिताङ्कुशाः सन्नरासादिशो भेजुः ॥ “वृफलभज-” इत्येवाभ्यामलोपो ॥ दिशः प्रति पलायनक्रिये ॥

रणे घ्राणगर्णेभिन्ना भ्रमन्तो भिन्नयोधिनः ।

निममञ्जुर्मिलेद्रक्तनिघ्नासु महागजाः ॥ २४ ॥

एत इति १/२ रणे गङ्ग्रामे घ्राणगर्णः शत्रुगणनिकर्तृभिन्नयोधिनो विदीर्णपन्थाः ॥ २५ एत एतन्मपि भिन्ना भ्रमन् एव भ्रमन्तो महागजा मिलन्त्यः संपुनः ॥ २६ एत एतन्म निघ्ना नयन्त्यासु निममञ्जुः ॥

एत इति १/२ रणे गङ्ग्रामे घ्राणगर्णः शत्रुगणनिकर्तृभिन्नयोधिनो विदीर्णपन्थाः ॥ २५ एत एतन्मपि भिन्ना भ्रमन् एव भ्रमन्तो महागजा मिलन्त्यः संपुनः ॥ २६ एत एतन्म निघ्ना नयन्त्यासु निममञ्जुः ॥

एत इति १/२ रणे गङ्ग्रामे घ्राणगर्णः शत्रुगणनिकर्तृभिन्नयोधिनो विदीर्णपन्थाः ॥ २५ एत एतन्मपि भिन्ना भ्रमन् एव भ्रमन्तो महागजा मिलन्त्यः संपुनः ॥ २६ एत एतन्म निघ्ना नयन्त्यासु निममञ्जुः ॥

अपारेऽसृक्सरित्पूरे रथेयूच्चैस्तरेष्वपि ।

रथिनोऽभिरिपुं क्रुद्धा हुंकृतैर्व्यसृजन् शरान् ॥ २५ ॥

अपार इति ॥ ज्वैस्तरेष्वपि रथेष्वपारेऽगाधेऽमृतसरित्पूरे रथिरनदीप्रवा-
हे मज्जत्सु सत्सु रथिनो रथारोहाः क्रुद्धाः । अत एव हुंकृतैः । भीषयन्त इति
शेषः । अभिरिपुं शत्रुसंमुखं शरान्वयमृजस्तत्पुनः ॥

खड्गनिर्लूनमूर्धानो व्यापतन्तोऽपि वाजिनः ।

प्रथमं पातयामासुरसिना दारितानरीन् ॥ २६ ॥

खड्गेति ॥ खड्गनिर्लूनमूर्धानः कर्वालकृच्छिरसः । अत एव वाजिनोऽश्वाद्ध्या-
पतन्तोऽप्यसिना खड्गेन दारितान्विदीर्णानरीन्प्रथमं पातयामासुः । पुनः स्वयं पे-
तुरिति शेषः ॥ अत्र “ दारयित्वासिना रिपून् ” इति पाठः साधीयान् ॥

वीराणां शस्त्रभिन्नानि शिरांसि निपतन्त्यपि ।

अथावन्दन्तदष्टोष्ठभीमान्यभिरिपुं क्रुधा ॥ २७ ॥

वीराणामिति ॥ शस्त्रभिन्नान्यत एव निपतन्त्यपि दन्तैर्दंष्ट्राः पीडिता य
ओष्ठा अधरास्त्वर्धोषानि घोरानि वीराणां शिरांसि क्रुधाभिरिपुं वैरिसंमुखम-
पावन् ॥

शिरांसि वरयोधानामर्धचन्द्रहृतान्यलम् ।

आदधाना भृशं पादैः श्येना व्यानशिरे नभः ॥ २८ ॥

शिरांसीति ॥ अर्धचन्द्रहृतान्यर्धचन्द्राकारबाणकान्तानि वरयोधानां शि-
रांसि । पादरादधाना वृहन्तः श्येनाः पार्श्वगेषा भृशमतिशयेन नभो व्यानशिरे
प्याणुः । सर्वस्मिन्नेव नभसि श्येननीतमम्लकान्येव ज्ञातानीति भावः ॥

क्रोधादभ्यापतदन्तिदेन्ताखटाः पदातयः ।

अंश्वारोहा गजारोहप्राणान्प्रासैरपाहरन् ॥ २९ ॥

क्रोधादिति ॥ पदातयः पटनयोऽश्वारोराशय क्रोधादेनोभ्यापयतां मंहु-
समागच्छतां दन्तिनां दन्तेभ्यश्चक्राः मन्त्रः नाम्नः कुन्दैर्गजारोहप्राणान्दन्त-
नामयूनपाहरन् ॥

बहुभिरिति ॥ रण उत्थणा उद्गताः केऽपि योधा रणे सङ्ग्रामे बहुभिः सह युद्धा परिभ्रम्य वा तानुद्दिश्योपेयुर्गुण्ढार्थमभिजग्मुः । ये पूर्वं वृता अङ्गीकृताः । यैः सह पूर्वमयोधि पुनरपि तैरेव सह योद्धुं जग्मुरित्यर्थः ॥

अभितोऽभ्यागतान्योद्धुं वीरान्रणमदोद्धतान् ।

प्रत्यनन्दन्मुजादण्डरोमोद्गमभृतो भटाः ॥ २१ ॥

अभित इति ॥ मुजादण्डेषु यो रोम्णामुद्गमस्तं विभ्रति तथाभूता भटा योधाः ॥ कर्तारः ॥ रणस्य सङ्ग्रामस्य मदोद्धतान् । अत एव योद्धुमभितोऽभ्यागतान्वीरान् । आलोक्येति शेषः । प्रत्यनन्दन्नहप्यन् ॥

शास्त्रभिन्नेभकुम्भेभ्यो मौक्तिकानि च्युतान्यथः ।

अध्याह्नक्षेत्रमुसकीर्तिबीजाङ्कुरश्रियम् ॥ २२ ॥

शास्त्रेति ॥ शास्त्रैर्भिन्ना विदीर्णा य इभकुम्भा गजगण्डस्थलानि ॥ “कुम्भः स्यात्कुम्भकर्णस्य सुते वेश्यापती घटे । राशिभेदे द्विपक्षे च” इति विश्वः ॥ तेभ्योऽधश्च्युतानि मौक्तिकानि ॥ कर्तृणि ॥ अध्याह्नक्षेत्रमधिसङ्ग्रामकेदारम् । उत्तमम् ॥ “तुवप् बीजसंताने” इसतो निष्ठा ॥ यत्कीर्तिबीजं यशोरूपमहीरुबीजं तस्याङ्कुरस्तस्य श्रियं शोभाम् । दधुरिति शेषः ॥

वीराणां विपमैर्घोषैर्विद्रुता वारणा रणे ।

शास्यमाना अपि त्रासद्विजुर्धूताङ्कुशा दिशः ॥ २३ ॥

वीराणामिति ॥ रणे विपमैर्दुःसहैर्वीराणां घोषैर्विद्रुताः पलायिता वारणा गजाः शास्यमानाः शिष्यमाणा अपि । यन्तुभिरिति शेषः । धूताङ्कुशा अपमानिताङ्कुशाः सन्तस्यासादिशो भेजुः ॥ “तृफलभज-” इत्येत्वाभ्यासलोपो ॥ दिशः प्रति पलायांचक्रिरे ॥

रणे वाणगणैर्भिन्ना भ्रमन्तो भिन्नयोधिनः ।

निममज्जुर्मिलित्तक्तनिघ्नगासु महागजाः ॥ २४ ॥

रण इति ॥ रणे सङ्ग्रामे वाणगणैः शत्रुशरानिकरैर्भिन्नयोधिनो विदीर्णयन्तारः । अत एव स्वयमपि भिन्ना अत एव भ्रमन्तो महागजा मिलन्त्यः संपुनन्त्यो या रक्तस्य निघ्नेषा नयस्तासु निममज्जुः ॥

१ अभ्यागतान्, २ योधिः, ३ शरीरगतान्, ४ मदोद्धतान्, ५ मत्पदस्तुमुजादण्डे रोमोद्गमभृतो योधाः, ६ भटाः, ७ भाटवत्तेजसभूमकोनिरीक्षोन्मुरश्रियम्, ८ गजम्, ९ निमगः गुणरागवाः,

अपारेऽसृक्सरित्पूरे रथेपूञ्चैस्तरैष्वपि ।

रथिनोऽभिरिपुं क्रुद्धा हुंकृतैर्व्यसृजज्जशरान् ॥ २५ ॥

अपार इति ॥ उच्चैस्तरैष्वपि रथेष्वपारेऽगाधेऽमृक्सरित्पूरे रुधिरनदीमवा-
हे मज्जत्सु सत्सु रथिनो रथारोहाः क्रुद्धाः । अत एव हुंकृतैः । भीषयन्त इति
शेषः । अभिरिपुं शत्रुसंमुखं शरान्व्यसृजन्स्तत्पुत्रः ॥

खड्गनिर्लूनमूर्धानो व्यापतन्तोऽपि वाजिनः ।

प्रथमं पातयामासुरसिना दारितानरीन् ॥ २६ ॥

खड्गेति ॥ खड्गनिर्लूनमूर्धानः करवालकृच्छशिरसः । अत एव वाजिनोऽश्वाद्वा-
पतन्तोऽप्यसिना खड्गेन दारितान्विदीर्णानरीन्प्रथमं पातयामासुः । पुनः स्वयं पे-
तुरिति शेषः ॥ अत्र “ दारयित्वासिना रिपून् ” इति पाठः साधीयान् ॥

वीराणां शस्त्रभिन्नानि शिरांसि निपतन्त्यपि ।

अथावन्दन्तदष्टोष्ठभीमान्यभिरिपुं क्रुधा ॥ २७ ॥

वीराणामिति ॥ शस्त्रभिन्नान्यत एव निपतन्त्यपि दन्तैर्दष्टाः पीडिता य
ओष्ट्रा अधरास्तर्भोमान् वीराणि शिरांसि क्रुधाभिरिपुं वीरिसंग्रहाय-

शस्त्रच्छिन्नगजारोहा विभ्रमन्त इतस्ततः ।

युगान्तवातचलिताः शैला इव गजा वभुः ॥ ३० ॥

शस्त्रेति ॥ शस्त्रैश्छिन्ना गजारोहा येषामत एवेतस्ततो विभ्रमन्तो गजाः
युगान्तवातैः प्रलयप्रभञ्जनैश्चलिता उत्पातिताः शैला इव । वभुः शृगुभिरे ॥

मिलितेषु मिथो योद्धुं दन्तिषु प्रसभं भटाः ।

अगृह्णन्युद्धयमानाश्च शस्त्रैः प्राणान्परस्परम् ॥ ३१ ॥

मिलितेष्विति ॥ योद्धुं मिलितेषु दन्तिषु । आरुढा इति शेषः । भटा
मिथोऽन्योन्यं युद्धयमानाः प्रसभं बलाच्छस्त्रैः कृत्वा परस्परं प्राणान्गृह्णन् ॥

रूपा मिथो मिलदन्तिदन्तसंघर्षजोऽनलः ।

योधाऽशस्त्रहृतप्राणानदहत्सहस्रारिभिः ॥ ३२ ॥

रूपेति ॥ रूपा क्रोधेन मिथोऽन्योन्यं मिलतां दन्तिनां ये दन्तास्तेषां संघर्ष-
ज्जातोऽनलोऽग्निररिभिर्वैरिभिः शस्त्रैर्हताः प्राणा येषां तान्योधान्दहसाकस्माद-
दहत्पुष्पोप ॥

आक्षिप्ता अपि दन्तीन्द्रैः कोपनैः पत्तयः परम् ।

तदसूनहरन्वदङ्गघातैः स्वस्य पुरः प्रभोः ॥ ३३ ॥

आक्षिप्ता इति ॥ परमतिशयितं कोपनैः कुद्दैर्दन्तीन्द्रैराक्षिप्ता अपि । आ-
क्षेप्तुं शृण्वेन गृहीता अपीत्यर्थः । पत्तयः पादचारिणः स्वस्य प्रभोः पुरः खड्गघा-
तैः सूनहरन् ॥

योधिनां दिवि^१ ।

प्रापि जीवात्मभिर्दिव्या गतिर्वा विग्रहैर्मही ॥ ३४ ॥

उत्क्षिप्येति ॥ करिभिरुत्क्षिप्यात्थाप्य दिवि दूरान्शुक्तानां योधिनां जीवा-
त्मभिर्जीवैः । प्राणैरिति यावत् । दिव्या स्वर्गोया गतिः प्रापि । विग्रहैर्द्वैर्मही
वा प्रापि प्राप्ता ॥ कर्मणि लृट् ॥

खड्गैर्धवलधारालैर्निहत्य करिणां करान् ।

तैर्भुवापि समं विद्वान्संतोषं न भटा ययुः ॥ ३५ ॥

१ महयुधानः, २ गमारुढान्, ३ सह सादिभिः, ४ दक्षिणाः, ५ हस्तीन्द्रैः, ६ करोः, ७ ते
रिपून्वहन्, तद्विपून्वहन्, ८ खड्गघातैः, ९ दूरम्, १० दिवः, ११ दिव्याङ्गनाकण्डपरिमटः, दिव्या-
ङ्गनां विग्रहैर्मही, १२ यैः, १३ वृद्धं यक्षया तान्यत्तोऽहन्,

खड्गेरिति ॥ भया योधा धवलधारालेधवर्ला धारां लान्ति गृह्णन्ति तैः । शु-
भ्रधारैरित्यर्थः । अद्वितीयैः खड्गैः कृत्वा भुवा पृथिव्या समं विद्वान्प्रहृतान्करिणां
कराब्जगुण्डादण्डाभिहत्यापि लब्धत्वापि संतोषं तृप्तिं न ययुः । अन्यानपि निह-
न्मीति बुद्धिमन्तो बभूवुरित्यर्थः ॥

आक्षिप्याभिदिवं नीताः पत्तयः करिभिः करैः ।

दिव्याङ्गनाभिरादानुं रक्ताभिर्द्वुतमीपरे ॥ ३६ ॥

आक्षिप्येति । करिभिः ॥ कर्तृभिः ॥ कर्तृदण्डैः कृत्वाक्षिप्योत्थाप्याभिदि-
वमाकाशसंमुखं नीताः प्रापिताः पत्तयः पादचारिणो रक्ताभिरनुरक्ताभिर्दिव्याङ्ग-
नाभिर्द्वुतं शीघ्रमादानुं गृहीतुमीपरे इष्टा बभूवुः । अहमेतान्गृहीप्यामि, अहमेता-
न्गृहीप्यामीति त्वरिता बभूवुः ॥

धन्विनस्तुरगारूढा गजारोहाऽश्वैः क्षतान् ।

प्रत्यैच्छन्मूर्छितान्भूयो योद्धुमाश्वसतश्चिरम् ॥ ३७ ॥

धन्विन इति ॥ तुरगारूढा धन्विनो धनुर्धारिणो योधाः श्वैः क्षतान् । अत-
एव मूर्छितान्गजारोहान्यन्तन्भूयोऽपि पुनरपि योद्धुमाश्वसतो जीवत एतादृशांश्चि-
रं मृत्युच्छन् । मतीक्षन्ते स्मृत्यर्थः ॥

क्रुद्धस्य दन्तिनः पत्तिर्जिघृक्षोरसिना करम् ।

निर्भिय दन्तमुसलावारुरोह जिघृक्षया ॥ ३८ ॥

क्रुद्धस्वेति ॥ पत्तिः पादचारी कश्चिद्योषः क्रुद्धस्यात एव निघृक्षोरुदीतु-
मिच्छोर्दन्तिनः करं दन्तयोरपोभागम् । अमिना निर्भिय च्छित्वा निघृक्षया मृत्यु-
त तस्यैव गृहीतुमिच्छया दन्तमुसलावारुरोहारुद्रवान् ॥

खड्गेन मूलतो हत्वा दन्तिनो रदनद्वयम् ।

प्रातिपक्ष्ये प्रविष्टोऽपि पदातिर्निरगाद्गतम् ॥ ३९ ॥

खड्गेनेति ॥ प्रातिपक्ष्ये शत्रुमंबन्धिनं मन्ये श्वविष्टोऽपि पदातिः पादचारी दन्ति-
नो गजस्य रदनद्वयं दन्तद्वयं खड्गेन कृत्वा मूलतो मूलादन्वा भिन्वा द्रुतं निरगाग्नि-
धकाम । शत्रुमन्यश्वस्य मरणमेव ध्रुवम्, तदस्य विपरीतमभूदित्यादिना घोष्यते ॥

करेण करिणा योरः सुगृहीतोऽपि कोपिना ।

असिनासूअहाराशु तस्यैव स्वयमक्षतः ॥ ४० ॥

शस्त्रच्छिन्नगजारोहा विभ्रमन्त इतस्ततः ।

युगान्तवातचलिताः शैला इव गजा वभुः ॥ ३० ॥

शस्त्रेति ॥ शस्त्रैश्छिन्ना गजारोहा येषामत एवेतस्ततो विभ्रमन्तो गजाः ।

युगान्तवातैः प्रलयप्रभञ्जनैश्चलिता उत्पातिताः शैला इव । वभुः शुशुभरे ॥

मिलितेषु मिथो योद्धुं दन्तिषु प्रसभं भटाः ।

अगृह्णन्युद्धयमानाश्च शस्त्रैः प्राणान्परस्परम् ॥ ३१ ॥

मिलितेष्विविति ॥ योद्धुं मिलितेषु दन्तिषु । आरूढा इति शेषः । भटा

मिथोऽन्योन्यं युद्धयमानाः प्रसभं बलाच्छस्त्रैः कृत्वा परस्परं प्राणानगृह्णन् ॥

रूपा मिथो मिलदन्तिदन्तसंधर्षजोऽनलः ।

योधाऽशस्त्रहृतप्राणानदहत्संहसारिभिः ॥ ३२ ॥

रूपेति ॥ रूपा क्रोधेन मिथोऽन्योन्यं मिलतां दन्तिनां ये दन्तास्तेषां संघर्षा-

ज्जातोऽनलोऽग्निररिभिर्वैरिभिः शस्त्रैर्हृताः प्राणा येषां तान्योधान्सहसाकस्माद-

दहत्पुष्टोप ॥

आक्षिप्ता अपि दन्तीन्द्रैः कोपनैः पत्तयः परम् ।

तदसूनहरन्वङ्गघातैः स्वस्य पुरः प्रभोः ॥ ३३ ॥

आक्षिप्ता इति ॥ परमतिशयितं कोपनैः क्रुद्धैर्दन्तीन्द्रैराक्षिप्ता अपि । आ-

क्षेपुं शुण्डेन गृहीता अपीत्यर्थः । पत्तयः पादचारिणः स्वस्य प्रभोः पुरः खङ्गघा-

तैस्तदसून्दन्तीन्द्रप्राणानहरन्गृह्णन् ॥

उत्क्षिप्य करिभिर्दूरान्मुक्तानां योधिनां दिवि^१ ।

प्रापि जीवात्मभिर्दिव्या गतिर्वा विग्रहैर्मही ॥ ३४ ॥

उत्क्षिप्येति ॥ करिभिर्लक्ष्योत्थाप्य दिवि दूरान्मुक्तानां योधिनां जीवा-

त्मभिर्जीवैः । प्राणैरिति यावत् । दिव्या स्वर्गोद्या गतिः प्रापि । विग्रहैर्देहैर्मही

वा प्रापि प्राप्ता ॥ कर्मणि लुङ् ॥

खङ्गैर्धवलधारालैर्निहत्य करिणां करान् ।

तैर्भुवापि समं विद्वान्संतोषं न भटा ययुः ॥ ३५ ॥

१ सहयुधानः. २ गजारूढान्. ३ सह सादिभिः. ४ उक्षिप्ताः. ५ हस्तीन्द्रैः. ६ करैः. ७ ते रिपून्हनन्; तद्विपून्हरन्. ८ खङ्गपात्रैः. ९ दूरम्. १० दिवः. ११ दिव्याङ्गनाकण्ठपरिग्रहः; दिव्या-ङ्गनैर्वा विग्रहैर्मही. १२ यैः. १३ वृद्धं शस्त्रया तान्पत्तयोऽहरन्.

मेथ इति ॥ मियोऽन्योन्यं प्रासेनाहतौ । अत एव वाजिभ्यां सकाशाच्च्युता-
पतितौ । अत एव भूमिं गतौ कौचिद्योधौ रुषा युतौ सन्तौ शरूया खड्गपुण्या
तुयुधुधाते । अथ च केशाकेशि केशेषु केशेषु गृहीत्वा मष्टत्तं यदुद्धम्, भुजा-
भुजाभ्यां महत्प मष्टत्तं यदुद्धं तदभूत् ॥ “ तत्र तेनेदमिति सरूपे ” इति
ग समासः ॥

रथिनो रथिभिर्वाणैर्हृतप्राणा दृढासनाः ।

क्षेतकार्मुकसंधानाः सप्राणा इव मेनिरे ॥ ४६ ॥

रथिन इति ॥ रथिभी रथारोहः ॥ कर्तृभिः ॥ वार्णः कृत्वा हृतप्राणास्तथा
सनाः क्षतं नष्टं कार्मुकसंधानं धनुःसज्जीकरणं येषामेवंभूता रथिनो रथारोहाः
प्राणा इव जीवन्त इव मेनिरे मताः ॥ कर्मणि लिट् ॥ द्रष्टृभिरिति शेषः ॥

न रथी रथिनं भूयः प्राहरच्छस्त्रमूर्च्छितम् ।

प्रत्याश्वसन्तमैन्विच्छन्नातिष्ठद्युधि लोभतः ॥ ४७ ॥

नेति ॥ रथी रथारोहः शस्त्रेण मूर्च्छितमचेतितं रथिनं भूयो न प्राहरत् । किंतु
रथि युधि लोभतो लोभेन ॥ हवीषार्थं तमिः ॥ प्रत्याश्वसन्तं पुनरुज्जीवन्त-
न्विच्छन्नेष्यमाणः सन्नतिष्ठत् ॥

अन्योन्यं रथिनौ कौचिद्वैतप्राणौ दिवं गतौ ।

एकामप्सरसं प्राप्य युयुधाते वरायुधौ ॥ ४८ ॥

अन्योन्यमिति ॥ वरायुधौ श्रेष्ठायुधौ कौचिद्रथिनावन्योन्यं परस्परेण कृ-
त्वा गतप्राणौ गमिताम् अत एव दिवं गतावेकामप्सरसं प्राप्य युयुधाते । अहमे-
ष्टीप्स्यामि, अहमेतां एष्टीप्स्यामीति वदन्तौ कलदं चक्रतुरित्यर्थः ॥

मियोऽर्धचन्द्रनिर्लूनमूर्धानौ रथिनौ रुचा ।

खेचरौ भुवि नृत्यन्तौ स्वकवन्धावपश्यताम् ॥ ४९ ॥

मिथ इति ॥ मियोऽन्योन्यमर्धचन्द्रेण तदाकारवाणेन निर्लूनमूर्धानौ छि-
मस्तकावन एव खेचरावाकाशचारिणौ रुचा कान्त्या युता कौचिद्रथिनी रथा-
रौ ॥ कर्तरौ ॥ भुवि नृत्यन्तौ गात्रं विक्षिपन्तौ स्वकवन्धां शिरोरहितमन्दरां ॥
मे ॥ अपश्यतां दृष्टवन्तौ ॥

रणाङ्गणे शोणितपद्मपिच्छिले कथं कथंचिन्ननृतुर्धृतायुधाः ।

नदत्सु तुर्येषु परेतयोपितां गणेषु गायत्सु कवन्धराजयः ॥५०॥

रणेति ॥ तुर्येषु नदत्सु सत्सु, परेतयोपितां भूताङ्गनानां गणेषु गायत्सु सत्सु, धृतायुधाः कवन्धराजयः शिरोरहितदेहपद्मयः शोणितपद्मपिच्छिले रुधिरकर्दम-
लिप्ते । अनेन स्निग्धत्वमुक्तम् । रणाङ्गणे सङ्ग्रामचत्वरं कथं कथंचिन्महता कष्टेन
ननृतुर्गात्रं विचिक्षिपुः । भूमेरतिस्निग्धतया पादयोः स्थैर्येण स्थापनासंभवानृत्ये
प्रयत्नो योग्य इति भावः ॥ एषां श्लोकानां स्फुटार्थत्वाद्विस्तरेण विवृतिर्नोक्ता ।
प्रसङ्गाद्वक्तव्यनिर्धारणेन लाघवाद्यवारि । अतः क्षन्तव्यमित्यलम् ॥ उपजातिर्दृष्टम् ॥

इति सुररिपुर्वृत्ते युद्धे सुरासुरसैन्ययो

रुधिरसरितां मज्जदन्तिव्रजेषु तटेष्वलम् ।

अरुणनयनः क्रोधाद्भीमभ्रमद्भृकुटीमुखः

सपदि ककुभामीशानभ्यागमत्स युयुत्सया ॥ ५१ ॥

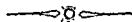
इतीति ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण सुरासुरसैन्ययोर्देवदैत्यसैन्ययोर्युद्धे सङ्ग्रामे
वृत्ते भूते सति । तथा रुधिरसरितां शोणितनदीनां तटेषु मज्जन्तो निमग्नमिवन्तो
दन्तिव्रजा गजसमूहा येषु तथाभूतेषु सत्सु । अलमतिशयेन क्रोधाद्धेतोररुणनय-
नो रक्तलोचनः । तथा भीमे भयानके भ्रमती विवर्तमाने भृकुटीमुखे भृकुट्योरग्रे
यस्य तथोक्तः स सुररिपुस्तारको युयुत्सया योद्धुमिच्छया सपदि तत्क्षणमेव ककु-
भां दिशामीशानिन्द्रादीनष्टदिवपालानभ्यागमत्संमुखमाजगाम ॥ हरिणी वृत्तम्—
“रसयुगहयैर्नर्तन्ती स्तौ गो यदा हरिणी तदा” इति लक्षणात् ॥

इति श्रीपर्वणीकरोपनामकश्रीलक्ष्मणभट्टात्मजसतीगर्भसंभवश्रीसीतारामकवि-

विरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ

कुमारसंभवे महाकाव्ये सुरासुरसैन्यसङ्ग्रामवर्णनं नाम षोडशः सर्गः ।

सप्तदशः सर्गः ।

इदानीं तारकवर्ध चिकीर्षुस्तत्रभवान्कालिदासः सप्तदशतमं सर्गमारभते—

दृष्ट्वान्युपेतमथ दैत्यपतिं पुरस्ता-

त्सङ्ग्रामकेलिकुतुकेन घनप्रमोदम् ।

योद्धुं मेदेन मिमिलुः ककुभामधीशा

वाणान्धकारितदिगम्बरगर्भमेत्य ॥ १ ॥

मरानिन्द्रादिदेवान् । उद्दिश्येति शेषः । वाणावलीभिः शरपङ्क्तिभिः कृ-
षर्षं दृष्टिमकार्षीत् ॥

जम्भद्विपत्प्रभृतिदिक्पतिचापमुक्ता

वाणाः शितां दनुजनायकवाणसंधान् ।

अहाय तार्क्ष्यनिवहा इव नागपूगा-

न्सद्यो विचिच्छिदुरलं कणशो रणान्ते ॥ ३ ॥

जम्भद्विपदिति ॥ दनुजानां दैत्यानां नायकस्य स्वामिनस्तारकस्य संव-
वाणसंधाञ्शरसमूहान् ॥ कर्मभूतान् ॥ जम्भद्विपत्प्रभृतयो महेन्द्रादयो ये
तयो दिगधिपास्तैः ॥ कर्तृभिः ॥ चापेभ्यो मुक्ता विमुष्टाः शितास्तीक्ष्णा
शराः । नागपूगान्सर्पव्रजान् ॥ “नागः पन्नगमातङ्गकूराचारिषु तोषदे”
“पूगस्तु क्रमुके वृन्दे” इति च विश्वः ॥ अहाय शीघ्रम् ॥ “द्राक्षद्वि-
हाय” इत्यमरः ॥ तार्क्ष्यनिवहा गरुडसमूहा इव ॥ “तार्क्ष्यं रसाञ्जने
गरुडे गरुडाग्रजे” इति विश्वः ॥ रणान्ते सङ्ग्राममध्ये सद्यः सपद्यलमति-
कणशो विचिच्छिदुर्विभिदुः ॥ कणश इति “बहुल्प-” इति शम् ॥

तान्प्रज्वलत्फलमुखैर्विषमैः सुरारि-

नामाङ्कितैः पिहितादिग्गगनान्तरालैः ।

आच्छादितस्तृणचयानिव हव्यवाह-

श्चिच्छेद सोऽपि सुरसैन्यशराञ्शरौघैः ॥ ४ ॥

निति ॥ सोऽपि तारकोऽपि प्रकर्षेण ज्वलन्ति दीप्यमानानि फलानां
नाम् । अयोनिर्मितपुरोभागानामिति यावत् ॥ “फलं हेतुकृते जातीफले
सस्पयोः” इति मेदिनी ॥ मुखान्प्रग्राणि येषाम् । अत एव विषमैर्दुःस-
तथा सुरारिनाम्ना तारक इति व्रणपाट्याङ्कितैर्पुङ्कैः । तथा पिहितमाच्छा-
देशां गगनस्याम्बरस्य चान्तरालं मध्यं यैस्तथाभूतैः शरौघैर्वानसंघैः कृत्वा
तीयान्मुरसैन्यस्य देवसैन्यस्य शरान् । आच्छादित उपर्यादृतो हव्यवाहोऽग्नि-
रयानिव घासराशीनिव । चिच्छेद । ज्वालयति स्मेत्यर्थः । हव्यवाहस्य तृण-
स्मीकरणे यावान्प्रयत्न उद्भवति तावानेव सुरशरभस्मसात्करणे । इतनोऽमु-
नानां सामर्थ्यातिशयो ध्वन्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥

प्रितान् २ भमुररायकवाग. ३ वे; ते; ४ विगिरीः सुरारिभ्यः सनरोऽमुरारिभ्यः ५ माच्छाद-
यति. ६ हव्यवाहन्.

तत्तस्मादेवंकार्यत्वात्सपदि सद्य एव स्यन्दनं रथं वाहय प्रापय । अवश्यकर्तव्ये
विलम्बानौचित्यादिति भावः । इति सार्धैकपद्योक्तं सारथिमवोचत जगाद ॥
“ नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः ” इत्यमरः ॥

तत्स्यन्दनः सपदि सारथिसंप्रणुन्नः

प्रेक्षुच्चवारिधरधीरगभीरघोषः ।

चण्डश्चचाल दलिताखिलशत्रुसैन्य-

मांसास्थिशोणितविपङ्क्तुविलुप्तचक्रः ॥ १० ॥

तत्स्यन्दन इति ॥ प्रक्षुब्धः कोपाविष्टः । अनेन प्रलयकालीन इति व्यज्यते,
प्रायस्तत्रैव तस्य क्रोधाविष्टत्वदर्शनात् । यो वारिधरो मेघस्तस्य घोष इव धीरो
गभीरो घनश्च घोषो यस्य तद्योक्तः । तथा दलितं चूर्णीकृतमखिलं समस्तं यच्छ-
त्रुसैन्यं वैरिसैन्यं तस्य मांसमस्थीनि शोणितविपङ्क्तौ रुधिरकर्दमश्चेत्येतैर्विलुप्तानि
चक्राणि चरणानि यस्य । अत एव चण्डः प्रचण्डस्तत्स्यन्दनस्तारकरथः सपदि
स्वामिनोऽनुशासनक्षण एव । न तु मुहूर्तमात्रं स्थित्वेति भावः । सारथिना संप्र-
णुन्नश्चित्तं नोदितः सन् । चचाल ॥

दृष्ट्वा रथं प्रलयवातचलद्विरीन्द्र-

कल्पं दलद्वलविस्फोटविशेषरौद्रम् ।

अभ्यागतं सुररिपोः सुरराजसैन्यं

क्षोभं जगाम परमं भयवेपमानम् ॥ ११ ॥

दृष्ट्वेति ॥ प्रलयवातेन युगान्तकालप्रभञ्जेन चलतोऽङ्गीयमानेन गिरीन्द्रकल्पं
गिरीन्द्रेण हिमालयेनेपद्भ्यूनम् । हिमालयीपम्पं धवलवसनवेष्टितत्वात् ॥ “ ई-
षदसमाप्ती कल्पम् ” इति कल्पपञ्चमः ॥ तथा दलतामुपरि वेगपूर्वकवशाच्चूर्णी-
भवतां घलानां देवसैन्यानां यो विरावो दृष्ट्वा दृष्टेति रुदितं तेन कृत्वा विशेषरौ-
द्रमतिशयमयानकम् । आत्मीयघोरारवरोदत्वाश्रयीभूतत्वेऽप्यतिज्वरपतनचूर्णी-
कृतसकलसुरसैन्यादिदितमहाघोरारवधारणाजनितराद्रत्वधारणानुद्गूढव्यापारा-
श्रयीभूतमित्यर्थः । तथाभ्यागतं संसृतमागतं सुररिपोऽस्नार... रथं दृष्ट्वा भयेन
वेपमानं कम्पमानं सुरराजस्य महेंद्रस्य सैन्यं सेनाजनसमूहः ॥ कर्तुं ॥ परममहत्वं
क्षोभं व्यथां जगाम प्राप । तदीयरथावलोकनादिव क्षोभमाप्तिः, किं पुनस्तदीयाकु-
तिविलोकनादिति भावः ॥

दृष्टिरिति ॥ त इन्द्रादयो देवाः पुरारिसूनोस्त्रिपुरशत्रुपुत्रस्य दृष्टिर्नैवम् ॥
 “स्त्रियां दृष्टिः स्त्रियां बुद्धौ लोचने दर्शनेऽपि च” इति विश्वः ॥ तस्य प्रपातः
 पतनं तस्य वशतो वशेन प्रभुत्वेन । प्रभावेणेति यावत् ॥ “वशं मिथ्याप्रभुत्वं
 योः” इति विश्वः ॥ नागपाशेन घनो दृढो बन्धो बन्धनमेव विपत्तिस्तेन य-
 दुःखं ततस्तस्मान्मुमुक्षुरे मुक्ताः । अथ च महाजिगीषोरस्य कुमारस्य स्वयमा-
 त्मना न तु परोक्षेण निकटं सांनिध्यमेत्यागत्य. सेवां सेवनम् । स्तुतिमिति फ-
 लितोऽर्थः । व्यधुश्चक्रुः ॥

अथ युग्मेनाह—

उद्दीप्तकोपदहनोऽथ सुरेन्द्रशत्रु-

रह्वाय सारथिमवोचत चण्डबाहुः ।

बद्धा मया सुरपतिप्रमुखाः प्रसह्य

बालस्य धूर्जटिसुतस्य निरीक्षणेन ॥ ८ ॥

मुक्ता बभूवुरधुना तदिमान्विहाय

कर्तास्म्यमुं समरभूमिपशूपहारम् ।

तत्स्यन्दनं सपदि बाहय शंभुसूनुं

द्रष्टास्मि दर्पितभुजाबलमाहवाय ॥ ९ ॥

उद्दीप्तेति । मुक्ता इति च ॥ अथ नागपाशविमोचनानन्तरम् । उद्दीप्तः
 प्रदीप्तः कोप एव दहनोऽग्निर्यस्य । तथा चण्डो प्रचण्डो बाहु यस्य । एवंभूतः
 सुरेन्द्रशत्रुस्तारकोऽह्वाय श्रुति “भो सारथे, मया प्रसह्य बलाद्वद्धा नागपाशवशी-
 कृताः सुरपतिप्रमुखा इन्द्रादयो देवा बालस्य शिशोः, न तु यूनाः, धूर्जटिसुतस्य
 शिवपुत्रस्य निरीक्षणेन दर्शनमात्रेण, न तु प्रत्यक्षादिप्रयत्नेन, मुक्ता बभूवुः ।
 अनेन शिशुनात्मनिरीक्षणेनैव स्वपक्षवार्तेनो देवा मोचिता अतो महाधन्योऽयमि-
 ति भावः । तत्तस्मान्मदीयशत्रूणां पक्षवृत्तित्वेन कृतनागपाशविमोचनरूपापराधादि-
 मान्पुरोवर्तिन इन्द्रादिदेवान्विहाय परित्यज्य । आहवाय । मया सदादृवं कर्तुमियर्थः ।
 दर्पितमभिमानमूलकं भुजाबलं बाहुवीर्यं यस्य, न तु तत्पुत्रः, तथाभूतममुं पुरोवार्ते-
 नं शंभुसूनुं द्रष्टास्मि द्रष्टव्यमि ॥ लुट् उत्तमैकवचनम् ॥ अथ च समरभूमौ सदा-
 महवि ये पशवो गृध्रप्रभृतयस्तेषामुपहारमुपदारूपं कर्तास्मि करिष्यामि । प्राग-
 वनाकितमेनमेव इता महामभूमिस्थेभ्यो विरगिभ्योऽनुं विमज्य दाम्यामीत्यर्थः ।

एवं त्वमेवं तनयोऽसि गिरीशगौर्योः

किं यासि कालविषयं विषमैः शरैर्मै ।

संज्ञामतोऽपसर जीव पितुर्जनन्या-

स्तूर्णं प्रविश्य वरमङ्कतलं विधेहि ॥ १४ ॥

एवमिति ॥ रे मिशो, एवं नाम महिषयको यो दोर्दरस्तस्याङ्गीकारे रसिकः । त्वमिति शेषः ॥ “एवं प्रकारोपमयोरङ्गीकारावधारणे ” इति विश्वः ॥ विषमैर्दुःसहैर्मम शरैर्बाणैः कृत्वा कालविषयं दण्डपरदेशं संयमिनीम् । पुरीमिसर्थः । किं किमर्थं याभि प्राप्नोषि ॥ “नीहृज्जनपदो देशविषयो तूपवर्तनम् ” इत्यमरः ॥ ननु कालविषयमाप्नो क्व नः मृत्युवीराणां हानिरित्याशङ्क्याह — यतो गिरीशगौर्योः शिवपार्येत्योः ॥ अत्र गिरीशस्याभ्याहृतत्वाद्वदचोर्डाप पूर्वनिपातः ॥ त्वमेव तनयोऽसि पुत्रोऽसि । अनिकृच्छ्रलब्धकपुत्रस्य वृद्धस्य तनयकर्मककालविषयमाप्तिरिति दुःखावदा भवतीति भावः । एतेन मया गद भवता न कदापि योद्धव्यमिति व्यज्यते ॥ ताँहि किं कर्तव्यं मयेत्यत्राह — महामत इति ॥ रे मिशो, महामतः समरमकाशादपसर पलायस्व । मदेष्ट मा तिष्ठेत्तर्पणः । भव एव जीर माणान्धरस्य । इतः पलायनमेव तव परमं जीवावृत्तिरिति भावः । ननु पलायनपूर्वकजीरनेन कः पुरोपायो भविष्यतीत्यत्र आह — पितुर्मिति ॥ पितुर्जनन्यम् । तथा जनन्या मातुषः । अङ्कतलमुत्पातलं तूर्णं शीघ्रं प्राविश्योपविश्य वरं धेष्टुम् । कृतार्थमिति यावत् । विधेहि वृत् । पुत्रस्यापमेव एवमो धर्मः, यन्मातादियोर्येन केनापि मत्स्यापारेण चित्तस्य परितापवृत्त्याधयो भवति । कथं महामतः पलायनं गदपासारपदवाच्यमित्यस्याः शङ्कायाः पूर्वश्लोके तादमपदेन निर्वर्तितव्यात् ॥

इदानीं हिमोपदेशेन स्थाजेन पलायनोपदेशोऽर्थात् —

तन्मयस्त्वयं किल विमृश्य गिरीशपुत्र

जम्भद्विपोऽस्य जहिहि प्रतिपन्नमाशु ।

एष स्वयं पयासि मज्जति दुर्दिमाहो

पाषाणतौरिव निमज्जयते पुनः त्वाम् ॥ १५ ॥

सम्पद्यति ॥ ओ गिरीशपुत्र निरहुर, त्वं स्मरस्यस्य दया दयालया तित्तस्य विचार्य । मातु विद्यापदयोर्बन्धुवत्त्वम् । तत्पुत्रस्य पुत्रोऽस्मिन् जम्भद्विपो इत्यस्य द्वावितां स्तौ स्वयं विमज्जयते, न तु हरेति । प्रत्येकपदार्थेति पा-

प्रक्षुभ्यमाणमवलोक्य दिगीशसैन्यं

शंभोः सुतं कलहकेलिकुतूहलोत्कम् ।

उद्दामदोःकलितकार्मुकदण्डचण्डः

प्रोवाच वाचमुपगम्य स कार्तिकेयम् ॥ १२ ॥

प्रक्षुब्धमाणमिति ॥ स तारको दिगीशसैन्यं देवसैन्यं प्रकर्षेण क्षुब्धमाणं
 शोभं प्राप्नुवत् । विम्बदिति यावत् ॥ क्षुब्धतेर्देवादिकत्वं तदाकृतिगणत्वाद्वोध्य-
 म् ॥ तथाभूतमवलोक्य दृष्टोद्दामयोरुद्भटयोर्दोष्णोर्वाहोः कलितेन निहितेन
 कार्मुकरूपदण्डेन चण्डः सन् । कलहः सङ्ग्रामरूपो विग्रहः स एव केलिः, न तु प्रयज-
 साध्यं कर्म, तत्र यत्तुदृढं तत्रोत्कम् । तदभिलाषुकमित्यर्थः । तथा शंभोः शिवः
 स्य सुतं पुत्रम् । अनेन तारकवीररसस्यानुभाव उक्तः । कार्तिकेयं कुमारमुपगम्य
 समीपं गत्वा वाचं प्रोवाचावोचत् ॥

इतः परम् “रे” इत्यादिभस्त्रिभिः श्रोत्रैर्वाचमेव प्रपश्यति—

रे शंभुतापसशिरो वत मुञ्च मुञ्च

दोर्दपमेत्र विरम त्रिदिचेन्द्रकार्यात् ।

शस्त्रैः किमत्र भवतोऽनुचितैरतीव

बालत्वकोमलभुजातुलभारभूतैः ॥ १३ ॥

नत्र रे इति ॥ रे इति नीनोक्तिर्गोपने । भः संभुतापमशिशो संभुः शिशुः
म एव तापमस्तपस्वी । अनेन महाकृपणत्वं व्यज्यते । तस्य शिशोः कामाराध-
स्यानुभवराहितम् । अत्र मापि विषये । विधीयमानमिति शेषः ॥ दोदरे धृतदण्डपीर्य-
हेतुसमभिमानम् ॥ “दुषोऽंशंकारकम्पुः” इति विश्वः ॥ मुम मुम ॥ गर्भे
मुनेत्यर्थः । अथ न शिंदयेन्द्रतायन्मिदीपयपदमनेन्द्रविषेयादिम् । अनुगुहो
भवेत्यर्थः ॥ “व्याहृताग्भ्यो ग्मः” इति परमेश्वरम् ॥ नन्वेकमापनकर्मभ-
दीमुत्तरेण गरीपयधं विधीयते कथं शिमासीनामइत्य न हि तत्र मापनानि
नानि विषये गर्भोत्पत्तिमानि मांस्त्वन्तीत्याह—अत्र वाजस्य भवतः गर्भोत्पत्तिः
सोमजह्नवोर्वाजस्यभवनस्यैववातोर्गर्भं शृणाम्भूतः । दुर्दरेत्यर्थः ॥
अत्र एतान् मदनुसंधानोत्पत्तिः शरीः कृतावन्मूर्तिभिः शिव । अथ ह न शिव-
इति भावः ॥

दैत्येति ॥ भो दैत्यानामधिराज तारकसंज्ञक महाराज, भवता त्वया गर्वा-
द्धेतोर्यदवादि “रे शंभुतापस—” (१३.) इत्यादिना यदुक्तं तत्सर्वमपि तवोचितमे-
व योग्यमेव । अभिमानिनो महाराजस्य तव बालत्वाद्वराकीभूतमदबज्ञा योग्य-
व ॥ ननु मदुक्तयौचित्यज्ञानवतस्तव कथमयं सङ्ग्रामकरणसमारम्भ इति चेत्तत्रा-
ह—किं त्विति ॥ किं तु दरिष्टमतिशयश्रेष्ठं ते त्वत्संबन्धि प्रवरौ प्रकृष्टश्रेष्ठौ यौ
बाहू भुजौ तयोर्वलं वीर्यमेव द्रष्टारिम् द्रक्ष्यामि । त्वदीयपराजयं कृत्वा मदीयो
विजयः स्यादित्यभिलाषे न मम तात्पर्यम्, किं तु लोकारोप्यमाणवीरताश्रयीभूतेन
मया त्वदीयवीरतावलोकनमेव युद्धकरणे तात्पर्यम् । वस्तुतस्तु मयि वी-
रत्वासंभवाच्चया सह युद्धकरणानौचित्येऽपि तत्र प्रवृत्तिः केवलं बालत्वज-
नितबालिशत्वमेवोद्भावयति । अतोऽपि भवता क्षन्तव्यम् । “जनक इव शि-
शुत्वेऽमुमियस्यैकसूनोरविनयमपि सेहे पाण्डवस्य स्मरारिः” इत्यादिन्यायादि-
ति भावः । अतो युद्धकरणपक्षे शस्त्रं कृपाणादिकं गृहाणादत्स्व । कार्मुकं धनु-
राततज्यं विस्तृतमौर्वीकं कुरु । युद्धार्थं शस्त्रसंधानेन सज्जो भवेति वाच्यार्थः ॥

इत्युक्तवन्तमवदन्निपुरारिपुत्रं

दैत्यः कुधौष्टमधरं किल निर्विभिद्य ।

युद्धार्थमुद्भटभुजावलदपितोऽसि

वाणान्सहस्व मम सौदितशत्रुष्टष्ठान् ॥ १८ ॥

इतीति ॥ इत्युक्तवन्तं निगदितवन्तं त्रिपुरारिपुत्रं कुमारम् ॥ कर्म ॥ दै-
त्यस्तारकः कुधा निमित्तेनाधरं नीचरोष्टम् । अधरोष्टमित्यर्थः । निर्विभिद्य दन्तै-
र्धर्वयिता । रे बाल, सादितं विभिद्यं शत्रुष्टष्ठं येन तु सुखम् । मदीयवाणानां
तदुद्देशेनाभिगच्छतां महतिसहनासमर्थतया पलायमानत्वात् । एवंभूतान्मम वा-
णान्सहस्व । अपि तु त्वया न सहिष्यन्त इति ध्वन्यते ॥ ननु बालत्वात्कथमहं
सहं इत्याह—यतस्त्वं युद्धार्थं युद्धकरणायोद्भटे विपरीतलक्षणयानुद्भटे ये भुजे
बाहू तयोर्वलं वीर्यं तेन दपितोऽसि संजातगर्वोऽसि । विपरीतलक्षणापन्नभुजा-
नुद्भटत्वमेव न सहिष्यन्त इति व्यङ्ग्ये हेतुः । अतो मया सह कथंचिदपि त्वया
न योद्धव्यमिति फलितोऽर्थः ॥ “द्वौ परौ द्वयोः । भुजबाहू” इत्यमरः ॥

दुःप्रेक्षणीयमरिभिर्धनुराततज्यं

सद्यो विधाय विपमान्विशिखान्नयधन ।

वत् । आशु सत्वरं जहिहि नाशय । साधु विचार्यैव मदीमहननंकृत्वाश्रयो भ
 “सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् । वृणुते हि विमृश्य का
 णं गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः” इति न्यायादिति भावः ॥ प्रस्तुतेऽपि
 करणेन कैव विपत्तिरित्याशङ्क्याह— एष इति ॥ रे शिशो, एष जम्भद्विदुः
 दुःखेन कृच्छ्रेण विगाय उत्तार्ये पयसि नीरे । मदीयनाराचवर्षणरूप इत्यर्थः ।
 पाणनीरिव प्रस्तरतरिरिव स्वयं मज्जति मद्भ्रूयति । त्वां च निमज्जयते । निमज्ज
 प्यत इत्यर्थः ॥ “यावत्पुरा—” इति भविष्यदर्थे लट् ॥ यथा पापाण्यदितनो
 पयःपतिता मज्जति, आत्मोपर्याश्रदांश्च निमज्जयति, तथायभिन्द्रोऽपि मदीययोर
 राचनिचयरूपमलेनाहतः मन्मरिष्यति । स्वात्माश्रयीभूतं त्वामपि तत्र पात
 त्वा मारयिष्यतीति वाच्यार्थः । अत आत्मजीयनाभिलाषुकावपन्न एतदाश्रयी
 तत्त्वं विहाय वृद्धयोर्मातापित्रोः समीपमेव गन्तव्यम् । तेनेहामुत्र च महान्ति शे
 सि भविष्यन्तीति व्यवहार्यः । तेनाश्रालंकारेण वस्तुध्वनिः ॥

इत्थं निशम्य वचनं युधि तारकस्य

कम्पग्रधरो विकचकोकनदारुणाक्षः ।

क्षोभाचिलोचनमुतो धनुरीक्षमाणः

श्रीवाच वाचमुचितां परिमृश्य शक्तिम् ॥ १६ ॥

इत्थमिति ॥ युधि गृहमे स्थितस्य तारकस्य संवन्धीत्यमेदंभूतं वचनं निशम्य
 युता सोमात्क्रोधादेर्ताः कम्पः कम्पनशीलोऽधरोऽधरोष्ठो यस्य । क्रोधवशादप
 विस्फुरणं शोकवर्गिद्धमेव । तथा विकचकोकनदर्याद्वलग्नद्रक्तोत्पलवद्गुणे शोभा
 भसिनी नैवं यस्य । शोभनतादृक्गुणनेत्रत्रयमपि मर्मिद्धमेव । एतंभूताश्चलोचनमुत
 कुमारः शक्तिमान्नीपरीपरिभरं पार्श्वेऽपि तुल्यपिन्ना । मदीयदीपपिन्नाया रुपेव
 दीपरीर्माप्यनान्तरपूर्वकमान्नीपमनन्तर्माधाय परामुद्येयार्थः । धनुरीक्षमाण
 पश्यन्मन । अनेन त्वां शशाङ्कं निशम्य, मातृधानो भर, मदीयतदनु
 हतो मातृमूर्तिर पश्यत्ये । तेन पशुना वस्तुध्वनिः । शोभा शोभा वा
 वचनं शोभाय शोभे ॥

देव्याधिगत भवता यदेयादि गव्या-

समवर्त्मप्युचिन्तेत्येव तर्क्य किं नु ।

वृष्टास्मि ते प्रवक्तव्यं वक्तुं न शक्नुमः

शब्दं गृह्यन्तु न शक्नुमः ॥ १७ ॥

घाणैरिति ॥ सुरारेस्तारकस्य धनुषः कार्मुकसकाशात्वमृतैः । निःसृतैरिति फलितोऽर्थः । तथानन्तरपरैः । असंख्यैरिति यावत् । लसदीप्यदंशुजालं किरणजालं घेषाम् । अनेन सोल्का वाणा निःक्षिप्ता इति व्यज्यते । तथाभूतैर्वाणैः ॥ कर्तृभिः ॥ अन्धीकृतं सर्वत आच्छादितत्वात्प्रतिरुद्धविलोचनीकृतसकलजनम् । अखिलं सर्वं यत्सुरेश्वरसैन्यमिन्द्रसैन्यं तत्र मध्ये ॥ “ यतश्च निर्धारणम् ” इति सप्तमी ॥ नियोपेण निर्हादेन भीषिता भयं प्रापिता भया योधास्तारकपक्षवर्तिनो येन । एवंभूत ईशसूनुः कुमारः कुतोऽपि कुत्रापि ॥ सप्तम्यर्थे तसिः ॥ दृष्टोर्विषयं गोचरं न जगाम । तारकपरिक्षिप्तशितशरणैः सर्वत आच्छादित्वात्कुत्रासौ कुमारो गत इति चिन्तयतां सैनिकानां दृग्निन्द्रियग्रहणविषयतासंबन्धावच्छिन्नकोटिगणनावहिर्भूतोऽभूदिति भावः ॥ “ विषयो गोचरे देशे ” इति मेदिनी ॥

देवेन मन्मथरिपोस्तनयेन गाढ-

माकर्णकृष्टमभितो धनुराततज्यम् ।

वाणानसूत निशितान्युधि यान्सुजैत्रा-

स्तैः सायका विभिदिरे सहसा सुरारेः ॥ २२ ॥

देवेनेति ॥ मन्मथरिपोः शिवस्य तनयेन पुत्ररूपेण देवेन कुमारेण गाढं दृढं यथा तथाकर्णकृष्टं कर्णं मर्यादीकृत्य कृष्टमाकृष्टम् । तथाततज्यं विस्तृतमौर्वीकं धनुः ॥ कर्तृ ॥ युध्यायोधनेऽभितः सर्वतः सुतरां जैत्राञ्जयनशीलान्निशितांस्तीक्ष्णान्यानवाणानसूत । कुमारकृष्टाद्धनुषः सकाशान्निशिता ये वाणा निःसृता इत्यर्थः । तैर्वाणैः ॥ कर्तृभिः ॥ सुरारेस्तारकस्य सायका वाणा विभिदिरे भिन्नाः ॥ कर्मणि लिट् ॥ अनेन वाच्येन यथा यामिनीनामन्धतमसमम्बरमणिकिरणसमूहेन दूरीक्रियते, तथा कुमारनिक्षिप्तप्रज्वलद्दोरायमाणसायकनिकरेण तारकनिक्षिप्तसायकजनितमन्धतमसं निराकृतमित्युपमा व्यज्यते । अतोऽत्र वस्तुनालंकारध्वनिः ॥

रेजे सुरारिशरदुर्दिनके निरस्ते

सैद्यस्तरां निखिलखेचरखेदहेतौ ।

देवः प्रभाप्रभुरिव स्मरशत्रुसूनुः

प्रद्योतनः सुधनदुर्धरधामधाम्मा ॥ २३ ॥

स क्रोधभीमभुजगेन्द्रनिभं स्वचापं

चण्डं प्रपञ्चयति जैत्रशरैः कुमारे ॥ १९ ॥

दुरिति ॥ स तारकः कुमारे क्रोधेन भीमो यो भुजगेन्द्रस्तेन निभं सदृशम् ।

अतएव चण्डं प्रचण्डं स्वचापमात्मधनुर्जैत्रशरैर्जयसाधनवाणैः प्रपञ्चयति संदधति
सति । अरिभिर्वैरिभिर्दुःप्रेक्षणीयं दुरवलोकनीयं धनुः सद्यः सपघाततज्ज्यं विस्तृ-
तमत्यर्थं विधाय कृत्वा विपमानतिवीक्षणां विशिखान्वाणान् व्यपन्नं निदधे । कुमारं
सज्जयवलोक्य स्वयमपि तथाभूदिति भावः ॥

कर्णान्तमेत्य दितिजेन विकृष्यमाणं

कोदण्डमेतदभितः सुषुवे शरौवान् ।

व्योमाङ्गणे लिपिकरान्किरणप्ररोहैः

सान्द्रैरशोपककुभां पलितं करिष्णून् ॥ २० ॥

कर्णान्तमिति ॥ दितिजेन तारकेण कर्णान्तं श्रवणप्रान्तमेव प्रापय ॥ अ-
न्तर्भावेणिजर्थः ॥ आकर्णान्तमित्यर्थः । विकृष्यमाणं विस्तार्यमाणमेतत्कोदण्डं
धनुः सान्द्रैः सयनैः किरणप्ररोहैर्मपूताङ्कुरैः कृत्वा व्योमाङ्गण आकाशचत्वरं लि-
पिकराङ्गेष्वपनकर्तुम् । तथा अशोपककुभां समस्तादिशां संवन्धि पलितं क-
रिष्णूजराजनितशौक्यं कर्तुं शीलं येषाम् ॥ “अलंकृष्व-” इत्यादिना लिप्सु-
च ॥ एवंभूताञ्शरौवान्वाणसंवाधानभितः सर्वतः सुषुवे भासत । कुमारोद्देशेन तारकनिः-
क्षिप्तविशिशतसमूहैर्ज्योतिष दिशश्च व्याप्ता बभूवुरित्यर्थः । अनेन वाच्यार्थेन मदीय-
विशिशतनिचयव्याप्यमानोऽयं बाल इति कर्तव्यताहीनः सन्नन्तरेव निरुद्धश्चासतया
प्रयत्नमन्तरेव मरिष्यति किं पुनरायोधनप्रयत्नेनेति व्यङ्ग्यार्थस्य प्रतीयमान-
त्वाद्दृष्टोत्प्रेक्षोत्थापितनहुणालंकारेण वस्तुष्वनिः ॥

वाणैः सुरारिधनुषः प्रसृतैरनन्तै-

निर्योपभीषितभेटो लसदंशुजालैः ।

अन्योरुताखिलसुरेश्वरसैन्य ईश-

तूनुः कुतोऽपि विषयं न जगाम दृष्टेः ॥ २१ ॥

१ चण्डं चण्डयति चण्डशरैः कुमारे; चण्डयन्तं मतमिति चण्डशरं कुमारे २ कोदण्डमश्वत्थ-
३ दण्डः ४ मरिष्यन्तवान् ५ भेटः ६ दितिजः दितिपुत्रः ७ भेटः ८ निर्योपभीषितो उपभूतः
९ तूनुः तूनुः १० उपः दृष्टेः इति ।

वाणैरिति ॥ मुरारेस्तारकस्य धनुषः कर्मुकत्सकाशात्मवृत्तैः । निःवृत्तरिति फलितोऽर्थः । तथानन्तरैरपारैः । असंख्यैरिति यावत् । लसद्दीप्यदंशुजालं किरणजालं येषाम् । अनेन सोल्का वाणा निःक्षिप्ता इति व्यज्यते । तथाभूतैर्वर्णैः ॥ कर्तुभिः ॥ अन्धीकृतं सर्वत आच्छादितत्वात्प्रतिरुद्धविलोचनीकृतसकलजनम् । अखिलं सर्वं यत्सुरेश्वरसैन्यमिन्द्रसैन्यं तत्र मध्ये ॥ “ यतश्च निर्धारणम् ” इति सप्तमी ॥ नियोपेण निर्हादेन भीषिता भयं प्रापिता भया योधास्तारकपक्षवर्तिनो येन । एवंभूत ईशमनुः कुमारः कृतोऽपि कुत्रापि ॥ सप्तम्यर्थे तसिः ॥ दृष्टेर्विषयं गोचरं न जगाम । तारकपरिक्षिप्तशिशतशरगणैः सर्वत आच्छादित्वात्कुत्रासौ कुमारो गत इति चिन्तयतां सैनिकानां दृग्निन्द्रियग्रहणविषयतासंबन्धावच्छिन्नकोटिगणनावहिर्भूतोऽभूदिति भावः ॥ “ विषयो गोचरे देशे ” इति मेदिनी ॥

देवेन मन्मथरिपोस्तनयेन गाढ-

माकर्णकृष्टमभितो धनुराततज्यम् ।

वाणानसूत निशितान्युधि यान्सुजैत्रा-

स्तैः सायका विभिदिरे सहसा सुरारेः ॥ २२ ॥

देवेनेति ॥ मन्मथरिपोः शिवस्य तनयेन पुत्ररूपेण देवेन कुमारेण गाढं दृढं यथा तथाकर्णकृष्टं कर्णं मर्यादीकृत्य कृष्टमाकृष्टम् । तथाततज्यं विस्तृतमौर्वीकं धनुः ॥ कर्तुं ॥ युध्याषोषनेऽभितः सर्वतः सुतरां जैत्राञ्जयनशीलान्निशितांस्तीक्ष्णान्यान्वाणानसूत । कुमारकृष्टाद्धनुषः सकाशान्निशिता ये वाणा निःसृता इत्यर्थः । तैर्वर्णैः ॥ कर्तुभिः ॥ मुरारेस्तारकस्य सायका वाणा विभिदिरे भिन्नाः ॥ कर्मणि लिट् ॥ अनेन वाच्येन यथा यामिनीनामन्धतमसमम्बरमणि-किरणसमूहेन दूरीक्रियते, तथा कुमारनिक्षिप्तमज्ज्वलद्वोरायमाणसायकनिकरेण तारकनिक्षिप्तसायकजनितमन्धतमसं व्यज्यते । अतोऽत्र वस्तुनालंकारध्वनिः ॥

रेज इति ॥ निखिलाः समस्ता ये खेचराः सूर्यादयस्तेषां खेदस्य शरीर-
संबन्धजनितदहनहेतुकदुःखस्य हेतो निदाने सुरारेस्तारकस्य ये शरास्तेर्यदुर्दि-
नकं मेघच्छन्नादिवसस्तस्मिन्सद्यस्तरामतिसत्वरं निरस्ते दूरीकृते सति । सुतरां
घनं सान्द्रं दुर्धरं दुर्धर्पणीयम् । दुःसहामिति यावत् । तथाभूतं यद्धाम तेजस्तस्य
धाम स्थानम् । अत एव प्रकर्षेण द्योतते शोभते ॥ कर्तरि ल्युट् ॥ अथवा नन्द्या-
दित्वाल्हयुः ॥ तथाभूतः स्मरशत्रुसूनुः कुमारः । प्रभायाः कान्त्याः प्रभुदेवः सूर्य
इव । रेजे बभौ । यथा मेघजनितदुर्दिनोन्मुक्तोऽम्बरमणिः शोभते, तथा तारक-
विकीर्णसायकजनितदुर्दिनोन्मुच्यमानोऽसौ कुमारो रराजेत्यर्थः ॥

तत्राय दुःसहतरं समरे तरस्वी

धामाधिकं दधति धीरतरं कुमारे ।

मायामयं समरमाशु महासुरेन्द्रो

मायाप्रचारचतुरो रचयांचकार ॥ २४ ॥

तत्रेति ॥ अथानन्तरं तत्र कुमारे धीरतरं गम्भीरतातिशयशालि धाम तेजो-
ऽधिकं दुःसहतरं दधति सति । “अयं वालोऽपि मदपेक्षयाधिकतरधामवान्,
अतः शस्त्रयुद्धेन नैव धर्पणीयः” इति मनोविषयविचारकर्तृकता व्यज्यते । समरे
युद्धे तरस्वी बलवान्महानसुराणामिन्द्रस्तारको मायामयं मायारूपं समरं युद्धमा-
शु सत्वरं रचयांचकार निर्ममे । शस्त्रैरधर्पणीयोऽयं मायाप्रधानैरस्त्रैः पराजयं प्रा-
प्स्यतीति बुद्ध्या मायारचनापरो बभूवेत्यर्थः । यतो मायाप्रचारे मायानिर्माणे
चतुरः कुशलः ॥

अह्नाय कोपकलुषो विकटं विहस्य

वैयर्थी समर्थ्य वरशस्त्रयुधं कुमारे ।

जिष्णुर्जगद्विजयदुर्ललितः सहेलं

वायव्यमस्त्रमसुरो धनुषि न्यधत् ॥ २५ ॥

अद्वायेति ॥ जिष्णुर्जयनशीलः, अत एव जगतां विजयेन दुर्ललित उद्भटः ।
तथा कोपेन क्रोधेन निमित्तेन कलुषोऽनच्छः । आविल इति यावत् ॥ “कलु-
षोऽनच्छ आविलः” इत्यमरः ॥ असुरस्तारको विकटं करालं यथा स्यात्तथा
विहस्य । इदानीं त्वां जिप्सामीति कुतो गमिष्यसीति विकटहासेन व्यज्यते ।

[illegible]

देवरूपसेनालोकानां सकलातपवारणाभि समस्तानि छत्राणि मेघाभाः वर्षाक
लीनपयोदसदृशभासो या धूलयः सेनीत्पतितरजांसि ताभिर्मलिने मेघकैः नभा
प्रसक्तुः । प्रभञ्जनवेगोडयितानि विशदधर्मवारणान्युत्पतत्कलहंसकुलानीवाः
जुरित्यर्थः ॥

विध्वस्य तेन सुरसैन्यमहापताका

नीता नभःस्थलमलं नवमल्लिकाभाः ।

स्वर्गापगाजलमहौघसहस्रलीलां

व्यातेनिरे दिवि सिताम्बरैकतेवन ॥ २८ ॥

विध्वस्येति ॥ तेन प्रभञ्जनेन ॥ कर्त्रा ॥ विध्वस्य भञ्जयित्वा नभःस्थलमा
काशतलं नीताः मापिताः । तथा नवमल्लिकाभा नूतनविदलन्मल्लिकाकुमुदसदृश
भासः सुरसैन्यस्य महान्त्यः पताकाः सिताम्बरैकतेवेन श्वेतवस्त्रव्याजेन स्वर्गाप
गाया जलस्य महतामोघानां पूराणां सहस्रस्य लीलां शोभां व्यातेनिरे वितस्त
रिरे । उत्पतन्त्यो व्योमनि सिताः श्वेताः पताका अतिविदूरदोषेण । अलघवो-
ऽपि लघव इव प्रतीयमाना नभोगतगगनवाहिनीनिर्झरा इव रेजुरिति भावः ॥
अत्र कैतवापद्रुतिनिदर्शनालंकारयोः संसृष्टिः ॥

धूतानि तेन सुरसैन्यमहागजानां

सद्यः शैतानि विधुराणि दलत्कुथानि ।

पेतुः क्षितौ कुपितवासववज्रलून-

पक्षस्य भूधरकुलस्य तुलां वहन्ति ॥ २९ ॥

धूतानीति ॥ तेन वायुना धूतानि कम्पितानि । नभसि भ्रामितानीति या-
वत् । अत एव विधुराणि पीडितानि । तथा दलन्तः “चरद् चरद्” इति
स्फुटन्तः कुथाः कम्बला येषाम् ॥ “कुयः स्त्रीषुसयोर्वर्णकम्बले पुंसि बार्होप”
इति मेदिनी ॥ अत एव कुपितस्य वासवस्य वज्रेण पविना लूनपक्षस्य छिन्नपक्षस्य
भूधरकुलस्य पर्वतसमूहस्य तुलां साम्यं वहन्ति दर्शयति सुरसैन्यमहागजानां देवसं-
न्यवृद्ध्यन्तिनां शतानि शतसंख्याककुलानि क्षितौ भूवि पेतुः पतितवन्ति ॥

तोस्ताः स्वरेण मरुता रथराजयोऽपि

दोभूयमाननिपतिष्णुतुरंगमाश्र ।

१ नभस्तलम् २ दिशिवरी विरतिधमेण; दिशिपतीतिरतिधमेण. ३ कुमानि. ४

दि. ५ भटाः. ६ तुरंगमश्वे.

विस्त्रस्तसारथिकुलप्रवराः समन्ता-

द्वंघावृत्त्य पेतुरवनौ सुरवाहिनीनाम् ॥ ३० ॥

ता इति ॥ तास्ताः सुरवाहिनीनां देवसेनानां, रथराजयोऽपि स्यन्दनपङ्क्त-
योऽपि खरेण तीक्ष्णेन मरुता वायुना दोषूयमानाः पुनःपुनरतिशयेन वा क-
म्प्यमाना अत एव निपतिष्णवः पतनशीलास्तुरंगमा अश्वा यासाम् । तथा वि-
स्त्रस्ता अधःपतिताः सारथय एव कुलप्रवराः कुलश्रेष्ठाः । कुलीना इति यावत् ।
यासाम् । तथाभूताः सन्त्यो नभसि समन्ताद्व्यावृत्त्य परिभ्रम्यावर्तौ पेतुः ॥

हित्वायुधानि सुरसैन्यतुरंगवाहा-

वातेन तेन विधुराः सुरसैन्यमध्ये ।

शस्त्राभिघातमनवाप्य निपेतुरुर्व्या

स्वीयेषु वाहनवरेषु पतत्सु सत्सु ॥ ३१ ॥

हित्वेति ॥ तेन वातेन विधुराः पीडिताः सुरसैन्यस्य देवसैन्यस्य तुरंग-
वाहा अश्ववाहाः । अश्वारोहा इति यावत् । सुरसैन्यमध्ये आयुधानि भस्त्रादीनि
हित्वा परित्यज्य स्वीयेष्वात्मीयेषु वाहनवरेषु श्रेष्ठवाहनेषु पतत्सु सत्सु शस्त्राभि-
घातं शस्त्रप्रहारमनवाप्यापि न प्राप्याप्युर्व्या भूमौ निपेतुः ॥

तेनाहतास्त्रिदशसैन्यपदातयोऽपि

स्वस्तायुधाः सुविधुराः परुषं रसन्तः ।

वांत्पाविवर्तदलयद्भ्रममेत्य दूरं

निःपेतुरम्बरतलाद्वसुधातलेऽस्मिन् ॥ ३२ ॥

तेनोति ॥ तेन प्रभञ्जनेनाहताः पीडिताः । अत एव समान्यधःपतितान्या-
युधानि शस्त्राणि येषाम् । अत एव मृतरां विधुरा दुःखिताः । करभ्यः शस्त्र-
मनं वीराणामतिदुःखावहं भवतीति भावः । तथा एषं कठोरं यथा स्यात्तथा र-
सन्तः प्रोशन्तः । रदन्त इति यावत् । त्रिदशसैन्यपदातयोऽपि देवसैन्यपादना-
रिणो योषा अपि । पूर्वोक्तानां गजादीनामपेक्षया मनुष्यस्योद्योगिगणः ॥ “ध-
रि मंभावनानमभगतागारामनुक्षये” इति विश्वः ॥ वाय्वया वातममूलेन चित्तं

१ विस्त्रस्तसारथिकुलप्रवराः विस्त्रस्तसारथिकुलप्रवराः २ व्यावृत्त्य ३ सुरवाहिनीनाम्; सुर-
वाहा देवैव. ४ विधुरा विधुरा रसन्तः. ५ शस्त्राभिघातमनवाप्यः इति. ६ वाय्वया वातममूलेन चित्तं
७ वाय्वया विधुरादलयद्भ्रममेत्यः वाय्वया विधुरादलयद्भ्रममेत्यः. ८ अर्धः ३.

देवैरूपसेनालोकानां सकलात्पवारणानि समस्तानि छत्राणि मेघाभा वर्षाका-
लीनपयोदसदृशभासो या धूलयः सेनोत्पातितरजांसि ताभिर्मलिने मेचके नभसि
प्रसक्तुः । प्रभञ्जनवेगोडयितानि विशदधर्मवारणान्युत्पतत्कलदंसकुलानीव रे-
जुरित्यर्थः ॥

विध्वस्य तेन सुरसैन्यमहापताका

नीता नभःस्थलमलं नवमल्लिकाभाः ।

स्वर्गापगाजलमहौघसहस्रलीलां

व्यातेनिरे दिंवि सिताम्बरैकतेवन ॥ २८ ॥

विध्वस्मेति ॥ तेन प्रभञ्जनेन ॥ कर्त्रा ॥ विध्वस्य भञ्जयित्वा नभःस्थलमा-
काशतलं नीताः प्रापिताः । तथा नवमल्लिकाभा नूतनविदलन्मल्लिकाकुमुदसदृश-
भासः सुरसैन्यस्य महान्त्यः पताकाः सिताम्बरैकतेवेन श्वेतवस्त्रव्याजेन स्वर्गाप-
गाया जलस्य महतामोघानां पूराणां सदृशस्य लीलां शोभां व्यातेनिरे वितस्त-
सिरे । उत्पतन्त्यो व्योमनि शिताः श्वेताः पताका अतिविदूरदोषेण । अलघवो-
ऽपि लघव इव प्रतीयमाना नभोगतगगनवाहिनीनिर्झरा इव रेजुरिति भावः ॥
अत्र कैतवापहृतिनिदर्शनालंकारयोः संसृष्टिः ॥

धूतानि तेन सुरसैन्यमहागजानां

सद्यः शैतानि विधुराणि दैलत्कुथानि ।

पेतुः क्षितौ कुपितवासववज्रलून-

पक्षस्य भूधरकुलस्य तुलां वहन्ति ॥ २९ ॥

धूतानीति ॥ तेन वायुना धूतानि कम्पितानि । नभसि भ्रामितानीति या-
वत् । अत एव विधुराणि पीडितानि । तथा दलन्तः “चरइ चरइ” इति
स्फुटन्तः कुथाः कम्बला येषाम् ॥ “कुथः स्त्रीपुंसयोर्वर्णकम्बले पुंसि वार्होप”
इति मेदिनी ॥ अत एव कुपितस्य वासवस्य वज्रेण पविना लूनपक्षस्य छिन्नपक्षस्य
भूधरकुलस्य पर्वतसमूहस्य तुलां साम्यं वहन्ति दधाति । सुरसैन्यमहागजानां देवसै-
न्यवृहदन्तिनां शतानि शतसंख्याककुलानि क्षितौ भुवि पेतुः पतितवन्ति ॥

तैस्ताः खरेण मरुता रथराजयोऽपि

दोभूयमाननिपतिष्णुर्तुरंगमाश्व ।

विस्त्रस्तसारथिकुलप्रवराः समन्ता-

द्वेद्यावृत्त्य पेतुरवनी सुरवाहिनीनाम् ॥ ३० ॥

ता इति ॥ तास्ताः सुरवाहिनीनां देवसेनानां रथराजयोऽपि स्यन्दनपङ्क्त-
योऽपि खरेण तीक्ष्णेन मरुता वायुना दोष्यमानाः पुनःपुनरतिशयेन वा क-
म्प्यमाना अत एव निपतिष्णवः पतनशीलास्तुरंगमा अश्वा यासाम् । तथा वि-
स्त्रस्ता अधःपतिताः सारथय एव कुलप्रवराः कुलश्रेष्ठाः । कुलीना इति यावत् ।
यासाम् । तथाभूताः सन्त्यो नभसि समन्ताद्वेद्यावृत्त्य परिभ्रम्यावनी पेतुः ॥

हित्वायुधानि सुरसैन्यतुरंगवाहा-

वातेन तेन विधुराः सुरसैन्यमध्ये ।

शस्त्राभिधातमनवाप्य निपेतुरुर्व्या

स्वीयेषु वाहनवरेषु पतत्सु सत्सु ॥ ३१ ॥

हित्वेति ॥ तेन वातेन विधुराः पीडिताः सुरसैन्यस्य देवसैन्यस्य तुरंग-
वाहा अश्ववाहाः । अश्वारोहा इति यावत् । सुरसैन्यमध्ये आयुधानि भद्रादीनि
हित्वा परित्यज्य स्वीयेष्वात्मीयेषु वाहनवरेषु श्रेष्ठवाहनेषु पतत्सु सत्सु शस्त्राभि-
धातं शस्त्रप्रहारमनवाप्यापि न प्राप्याप्सुर्व्या भूमौ निपेतुः ॥

तेनाहतास्त्रिदशसैन्यपदातयोऽपि

स्वस्तायुधाः सुविधुराः परुषं रसन्तः ।

चात्याविवर्तदलयद्भ्रममेत्य दूरं

निःपेतुरम्बरतलाद्दुसुधातलेऽस्मिन् ॥ ३२ ॥

तेनेति ॥ तेन प्रभञ्जेनाहताः पीडिताः । अत एव सन्तान्यधःपतितान्या-
युधानि शस्त्राणि येषाम् । अत एव मृतगं विधुरा दुःखिताः । करेभ्यः शयन-
लनं वीराणामतिदुःखावर्गं भवतीति भावः । तथा परुषं कठोरं यथा स्यात्तथा र-
मन्तः प्रोद्यन्तः । गदन्त इति यावत् । त्रिदशसैन्यपदातयोऽपि देवसैन्यपादपा-
रिणो योषा अपि । पृथोक्तानां गजादीनामनेभ्यो मनुष्यार्थदोऽस्मिन् ॥ “ अ-
पि संभावनाप्रभञ्जनादङ्गारात्मनुष्ये ” इति विश्वः ॥ वात्यया वानमर्धेन विवर्त-

१ त्रिदशसैन्यपदातयोः त्रिदशसैन्यपदातयोः २ अर्धमर्धेन ३ मनुष्यार्थदोऽस्मिन् ४ वान-
मर्धेन ५ विवर्त ६ विवर्त ७ वात्यया ८ वानमर्धेन ९ विवर्त १० वात्यया ११ वानमर्धेन १२ विवर्त १३ वात्यया १४ वानमर्धेन १५ विवर्त १६ वात्यया १७ वानमर्धेन १८ विवर्त १९ वात्यया २० वानमर्धेन २१ विवर्त २२ वात्यया २३ वानमर्धेन २४ विवर्त २५ वात्यया २६ वानमर्धेन २७ विवर्त २८ वात्यया २९ वानमर्धेन ३० विवर्त ३१ वात्यया ३२ वानमर्धेन ३३ विवर्त ३४ वात्यया ३५ वानमर्धेन ३६ विवर्त ३७ वात्यया ३८ वानमर्धेन ३९ विवर्त ४० वात्यया ४१ वानमर्धेन ४२ विवर्त ४३ वात्यया ४४ वानमर्धेन ४५ विवर्त ४६ वात्यया ४७ वानमर्धेन ४८ विवर्त ४९ वात्यया ५० वानमर्धेन ५१ विवर्त ५२ वात्यया ५३ वानमर्धेन ५४ विवर्त ५५ वात्यया ५६ वानमर्धेन ५७ विवर्त ५८ वात्यया ५९ वानमर्धेन ६० विवर्त ६१ वात्यया ६२ वानमर्धेन ६३ विवर्त ६४ वात्यया ६५ वानमर्धेन ६६ विवर्त ६७ वात्यया ६८ वानमर्धेन ६९ विवर्त ७० वात्यया ७१ वानमर्धेन ७२ विवर्त ७३ वात्यया ७४ वानमर्धेन ७५ विवर्त ७६ वात्यया ७७ वानमर्धेन ७८ विवर्त ७९ वात्यया ८० वानमर्धेन ८१ विवर्त ८२ वात्यया ८३ वानमर्धेन ८४ विवर्त ८५ वात्यया ८६ वानमर्धेन ८७ विवर्त ८८ वात्यया ८९ वानमर्धेन ९० विवर्त ९१ वात्यया ९२ वानमर्धेन ९३ विवर्त ९४ वात्यया ९५ वानमर्धेन ९६ विवर्त ९७ वात्यया ९८ वानमर्धेन ९९ विवर्त १०० वात्यया

भ्रान्तं यदलं पत्रं तद्वह्नुरमतिशयेन भ्रमं भ्रान्तिमेत्य प्राप्याम्बरतलादाकाशमध्या-
दस्मिन्वसुधातले भूतले निपेतुः । वातसमूहविवर्तितानि वृक्षशुष्कपत्राणि यथा-
धःपतन्ति, तथा देवसैन्यपत्तयोऽपि वायव्यास्त्रजनितप्रभञ्जनवशादम्बरमभित उ-
डीयमानाः कियन्तमपि कालं तत्र रथचक्रवत्परिभ्रम्य प्रतिक्षीणभ्रमणजवाः स-
न्तोऽधः पेतुरिति वाच्यार्थः । यथा पतितमपि दलं न चूर्णीभवति, तथाधःप-
तन्तोऽपि सैनिका न चूर्णीभूता इत्यभिहितयोपमया व्यज्यते । सन्ति पतनेऽपि
चूर्णत्वाभावे देवत्वादिति शूढो हेतुः । अतोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥

इत्थं विलोक्य सुरसैन्यमथो अशेषं

दैत्येश्वरेण विधुरीकृतमस्त्रयोगात् ।

स्वर्लोकनाथकमलाकुशलैकहेतु-

दिव्यं प्रभावमतनोदैतनुः स देवः ॥ ३३ ॥

इत्थमिति ॥ अथो तारकमयोजितवायव्यास्त्रकृतसैन्यविप्लवानन्तरम् । अत-
नुर्महान् । महत्त्वं च विद्यया, विद्या चास्त्रशस्त्रनैपुण्यम् । स देवः पाण्मातुरः ।
अशेषं सकलं सुरसैन्यं देवसैन्यम् ॥ कर्म ॥ दैत्येश्वरेण तारकेणेत्यं पूर्वोक्तप्रकारे-
णास्त्रयोगाद्व्याप्यास्त्रप्रयोगान्निमित्ताद्विधुरीकृतं पीडितं विलोक्य दिव्यं लोकोत्त-
रं प्रभावं सामर्थ्यमतनोत् । अनेन वायव्यप्रतिरोधकं पवनाशनास्त्रमक्षिपदिति
व्यज्यते । यतः स्वर्लोकनाथस्येन्द्रस्य कमलाया लक्ष्म्याः कुशले श्रेयस्येक एव
हेतुर्निदानम् ॥

तेनोज्झितं सकलमेव सुरेन्द्रसैन्यं

स्वास्थ्यं प्रपद्य पुनरेव युधि प्रवृत्तम् ।

दृष्ट्वासृजदहनदैवतमस्त्रमिद-

मुदीप्तकोपदहनः सहसा सुरारिः ॥ ३४ ॥

तेनेति ॥ तेन कुमारप्रभावेण सकलमेव, न तु त्यक्तभागम् । उज्झितं वाप-
व्याप्तनिर्मुक्तं सुरेन्द्रसैन्यमिन्द्रसैन्यम् ॥ कर्म ॥ स्वास्थ्यमविकलत्वं प्रपद्य प्राप्य
पुनर्युधैव, न त्यन्यकार्यं पलायनरूपे । एवंविधायमवोक्तार्मा दुर्जय इति पुद्गला
पलायनप्रमादशान्तिरामार्थमेवकारः । प्रवृत्तं व्यापाराधयीमूर्तं दृष्ट्वा । उदीप्तो-
ऽनुभावसांनिभ्यात्निदीप्तः कोप एव दहनोर्जाप्रपस्यैवंभूतः सुरारिस्तारकः गरुता

झटिति, न तु विलम्बेन । इदं सिद्धम्, न तु तत्कालमाधनीयम् । प्रदीप्तमिति वा ।
दहनदैवतमग्निदेवताकमस्त्रमसृजद्वयमुजत् ॥ “सृज विसर्गे” इत्यस्मात्तौदादिकाद्ध ॥
वायव्यास्त्रपरिहारानन्तरं बह्वक्षमक्षिपदित्यर्थः ॥

वर्षातिकालजलदद्द्युतयो नभोऽन्ते

गाढान्धकारितदिशो घनधूमसंघाः ।

सद्यः प्रसस्तुरसितोत्पलदामभासो

दृग्गोचरत्वमखिलं न हि सन्नयन्तः ॥ ३५ ॥

वर्षेति ॥ वर्षास्वतिकाला मेचकतरा ये जलदा मेघास्तेषां द्युतिः कान्तिरि-
व कान्तिर्येषाम् । वर्षाकालीनमेघसदृशमेचकितभास इत्यर्थः । श्यामत्वे द्वितीयवि-
शेषणेनोपमितीति—असितानां नीलानामुत्पलानां कमलानां दाम्नः सजो भा इ-
व भा रुग्येषामत एव गाढं नितरामन्धकारिता विसंजातान्धकारीकृता दिशो घैरे-
वंभूता घनधूमसंघा निविडधूमसमूहा अखिलं घटादिवस्तु दृग्गोचरत्वं दृष्टिविषय-
त्वं न हि नैव ॥ “हि पादपूरणे हेतौ विशोष्येऽप्यवधारणे” इति विश्वः ॥
नयन्तः प्रापयन्तः सन्तः । घनधूमसंघव्याप्त्या तमोव्याप्त्येव न हि किञ्चिदपि व-
स्तु लक्षणीयं वभूवेति भावः । सद्यः सपदि प्रसस्तुः । प्रज्वलिष्यद्दहनमाग्भावित्वेन
धूमप्रसरणस्योचितत्वाद्वमप्रसरणमुक्तम् ॥ प्रपूर्वात् “सृ गतौ” इत्यतो लिट् ॥

दिक्चक्रवालगिलनैर्मलिनैस्तमोभि-

लितं नभःस्थलमलं घनवृन्दसान्द्रैः ।

धूमैर्विलोक्य मुदिताः खलु राजहंसा

गन्तुं सरः सपदि मानसमीपुरुच्चैः ॥ ३६ ॥

दिगिति ॥ दिशां चक्रवालस्य मण्डलस्य गिलनैराच्छादकैः ॥ “गृ निग-
रणे” इत्यतः कर्तारित्युद् । “अचि विभाषा” इति रेफस्य लत्वम् ॥ तथा मलिनैर्मच-
कैः, अत एव घनवृन्दमिव मेघमण्डलमिव सान्द्रैः सत्यनैर्धूमैर्धूमरूपैस्तमोभिलितं व्याप्तं
नभःस्थलं विलोक्य दृष्ट्वा मुदिताः प्रसम्भा राजहंसाः सपदि सद्य उद्यमैर्हन्मानसं सरः
पलबलं गन्तुमीपुर्गच्छन् । दहनास्त्रमाग्भूतधूमवर्षाव्याप्तनभोदर्शनजनितमेवागम-
भ्रान्तिमतां कलहमानां मानसमरोजिगमिषोचिर्नयेति भावः ॥

जज्वाल यद्विरतुलः सुरसैनिकेषु

कल्पान्तकालदहनप्रतिमः समन्तात् ।

भ्रान्तं यदलं पञ्चं तद्दूरमतिशयेन भ्रमं भ्रान्तिमेत्य प्राप्याम्बरतलादाकाशमध्या-
दस्मिन्वसुधातले भूतले निपेतुः । वातसमूहविवर्तितानि वृक्षशुष्कपत्राणि यथा-
धःपतन्ति, तथा देवसैन्यपक्षयोऽपि वायव्यास्त्रजनितप्रभञ्जनवशादम्बरमभित उ-
ड्डीयमानाः कियन्तमपि कालं तत्र रथचक्रवत्परिभ्रम्य प्रतिक्षीणभ्रमणजवाः स-
न्तोऽधः पेतुरिति वाच्यार्थः । यथा पतितमपि दलं न चूर्णोभवति, तथाधःप-
तन्तोऽपि सैनिका न चूर्णोभूता इत्यभिहितयोपमया व्यज्यते । सति पतनेऽपि
चूर्णत्वाभावे देवत्वादिति गूढो हेतुः । अतोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥

इत्थं विलोक्य सुरसैन्यमंथो अशेषं

दैत्येश्वरेण विधुरीकृतमस्त्रयोगात् ।

स्वर्लोकिनाथकमलाकुशलैकहेतु-

र्दिव्यं प्रभावमतनोदंतनुः स देवः ॥ ३३ ॥

इत्थमिति ॥ अथो तारकप्रयोजितवायव्यास्त्रकृतसैन्यविप्लवानन्तरम् । अत-
नुर्मदान् । महत्त्वं च विधया, विधा चास्त्रसन्नैपुण्यम् । स देवः पाण्मातुरः ।
अशेषं सकलं सुरसैन्यं देवसैन्यम् ॥ कर्म ॥ दैत्येश्वरेण तारकेणेत्थं पूर्वोक्तप्रकारे-
णारयोगाद्वायव्यास्त्रप्रयोगाद्धिमित्ताद्विधुरीकृतं पीडितं विलोक्य दिव्यं लोकोत्त-
रं प्रभावं सामर्थ्यमतनोत् । अनेन वायव्यप्रतिरोधकं पवनाशनारप्रक्षिपदिति
व्यज्यते । यतः स्वर्लोकिनाथस्येन्द्रस्य कमलाया लक्ष्म्याः कुशले शेषस्येक एव
हेतुर्निदानम् ॥

तेनोज्झितं सकलमेव सुरेन्द्रसैन्यं

स्वास्थ्यं प्रपद्य पुनरेव युधि प्रवृत्तम् ।

दृष्टानृजदहनदैवतमस्त्रमिद-

मुदीतकोपदहनः सहसा सुरारिः ॥ ३४ ॥

तेनेति ॥ तेन कुमारप्रकारेण सकलमेव, न तु स्वतन्त्रमागम् । उज्झितं वाप-
प्याग्निर्दुर्गे सुरेन्द्रसैन्यामन्त्रगन्धम् ॥ वर्षं ॥ स्वास्थ्यं सारकप्रयं प्रपद्य माग्य
पुनर्पुष्पेव, न स्वल्परायं पद्यापनदये । एवं विधायापवाताग्नी दुर्गेव हति बुद्ध्या
पद्यापनमात्रादग्निदहनमायं प्रवृत्तः । अत्र च प्यापागभपीधृष्टं दृष्टम् । उज्झितं-
प्राग्निर्दुर्गे दहनः कोप एव दहनोर्गदपदपदः सुरारिः प्यापागभपीधृष्टः प्यापा

श्रुतिः, न तु विलम्बेन । इदं सिद्धम्, न तु तत्कालमाधनीयम् । प्रदीप्तमिति वा ।
दहनद्वैतमग्निदेवताकमस्त्रमसृजद्वयमृजत् ॥ “सृज विसर्गे” इत्यस्मात्तादादिकालश्च ॥
वायव्यास्त्रपरिहारानन्तरं बह्व्यस्त्रमक्षिपदित्यर्थः ॥

वर्षातिकालजलदद्युतयो नभोऽन्ते

गाढान्यकारितदिशो घनधूमसंघाः ।

सद्यः प्रसस्त्रुरसितोत्पलदामभासो

दृग्गोचरत्वमखिलं न हि सन्नयन्तः ॥ ३५ ॥

वर्षेति ॥ वर्षास्वतिकाला मेचकतरा ये जलदा मेघास्तेषां द्युतिः कान्तिरि-
व कान्तिर्येषाम् । वर्षाकालीनमेघसदृशमेचकितभास इत्यर्थः । श्यामत्वे द्वितीयवि-
शेषणेनोपमिमीते—असितानां नीलानामुत्पलानां कमलानां दाम्नः स्रजो भा इ-
व भा रूयेषामत एव गाढं नितरामन्धकारिता विसंजातान्धकारीकृता दिशो यैरे-
वंभूता घनधूमसंघा निविडधूमसमूहा अखिलं घटादिवस्तु दृग्गोचरत्वं दृष्टिविषय-
त्वं न हि नैव ॥ “हि पादपूरणे हेतौ विशेष्येऽप्यवधारणे” इति विश्वः ॥
नयन्तः प्रापयन्तः सन्तः । घनधूमसंघव्याप्त्या तमोव्याप्त्येव न हि किञ्चिदपि व-
स्तु लक्षणीयं वभूवेति भावः । सद्यः सपदि प्रसस्रुः । प्रज्वलिष्यद्दहनप्राग्भावित्वेन
धूमप्रसरणस्योचितत्वादधूमप्रसरणमुक्तम् ॥ प्रपूर्वात् “सृ गतौ” इत्यतो लिट् ॥

दिक्चक्रवालगिल्लैर्मलिनैस्तमोभि-

ल्लितं नैभःस्थलमलं घनवृन्दसान्द्रैः ।

धूमैर्विलोक्य मुदिताः खलु राजहंसा

गन्तुं सरः सपदि मानसमीपुरुच्चैः ॥ ३६ ॥

दिगिति ॥ दिशां चक्रवालस्य मण्डलस्य गिल्लैराच्छादकैः ॥ “गू निग-
रणे” इत्यतः कर्तरि ल्युट् । “अचि विभाषा” इति रेफस्य लत्वम् ॥ तथा मलिनैर्मैच-
कैः, अत एव घनवृन्दमिव मेघमण्डलमिव सान्द्रैः सघनैर्धूमैर्धूमरूपस्तमोभिर्ल्लितं व्याप्तं
नभःस्थलं विलोक्य दृष्ट्वा मुदिताः प्रसन्ना राजहंसाः सपदि सद्य उच्चैर्महन्मानसं सरः
पल्लवं गन्तुमीपुरैच्छन् । दहनास्त्रप्राग्भूतधूमावलीव्याप्तनभोदर्शनजनितमेघागम-
भ्रान्तिमतां कलहंसानां मानसमरोजिगमिपोचितत्वेति भावः ॥

जज्वाल वह्निरतुलः सुरसैनिकेषु

कल्पान्तकालदहनप्रतिमः समन्तात् ।

भ्रान्तं यदलं पञ्चं तद्गह्वरमतिशयेन भ्रमं भ्रान्तिमेत्य प्राप्याम्बरतलादाकाशमध्या-
दस्मिन्वसुधातले भूतले निपेतुः । वातसमूहविवर्तितानि वृक्षथुष्कपत्राणि यथा-
धःपतन्ति, तथा देवसैन्यपत्तयोऽपि वायव्यास्त्रजनिजप्रभञ्जनवशादम्बरमभित उ-
ड्यमानाः कियन्तमपि कालं तत्र रथचक्रवत्परिभ्रम्य प्रतिशीघ्रभ्रमणजवाः स-
न्तोऽधः पेतुरिति वाच्यार्थः । यथा पतितमपि दलं न चूर्णीभवति, तथाधःप-
तन्तोऽपि सैनिका न चूर्णीभूता इत्याभिहितयोपमया व्यज्यते । सति पतनेऽपि
चूर्णत्वाभावे देवत्वादिति गूढो हेतुः । अतोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥

इत्थं विलोक्य सुरसैन्यमंथो अशेषं

दैत्येश्वरेण विधुरीकृतमस्त्रयोगात् ।

स्वर्लोकनाथकमलाकुशलैकहेतु-

दिव्यं प्रभावमतनोदेतनुः स देवः ॥ ३३ ॥

इत्थमिति ॥ अथो तारकप्रयोजितवायव्यासकृतसैन्यविध्वानन्तरम् । अत-
नुर्महान् । महत्त्वं च विधया, विधा चारसशस्त्रनपुण्यम् । स देवः पाप्मातुरः ।
अशेषं मकालं सुरसैन्यं देवमैन्यम् ॥ कर्म ॥ दैत्येश्वरेण तारकेणेत्यं पूर्वोक्तप्रकारे-
णारसयोगाद्वायव्यासप्रयोगाभिभिक्ताद्विधुरीकृतं पीडितं विलोक्य दिव्यं लोकोत्त-
रं प्रभावं सामर्थ्यमतनोत् । अनेन वायव्यप्रतिरोधकं पवनशानारसमक्षिपदिति
व्यज्यते । यतः स्वर्लोकनाथस्येन्द्रस्य कमलाया लक्ष्म्याः कुशले भेषस्वेकं एव
हेतुर्निदानम् ॥

तेनोज्झितं सकलमेव सुरेन्द्रसैन्यं

स्वास्थ्यं प्रपद्य पुनरेव युधि प्रवृत्तम् ।

दृष्टानृजदहनदैवतमस्त्रमिद-

मुदीतकोपदहनः सहसा सुरारिः ॥ ३४ ॥

तेनेति ॥ तेन कुमारसमायेन गरुडमेव, न तु व्यक्तपागम् । उग्रप्रभं वाय-
व्यासनिर्मुक्तं मुनेन्द्रसैन्यामिन्द्रसैन्यम् ॥ कर्म ॥ व्याघ्रपाशं गरुडमेव प्रपद्य माण्य
पुनर्मुदरे, न गन्धरायें पञ्चपनस्ये । एतौ व्याघ्रपाशवांस्तार्का दूतेषु इति बुद्ध्या
पञ्चपनस्येन्द्राणां गणपाशं देवराजः । दहनं व्याघ्रपाशवर्धनं इति । उदीतो-
ऽन्वनायमांतिनाराजर्षीनः होत एव दहनोऽन्वनायमांतिनः मुनीन्द्रसैन्यः गरुडा

दन्दह्यमानं पुनः पुनरतिशयेन वा दह्यते भस्मीक्रियते तथाभूतमत एवात्पाकुलमति-
पीडितमखिलं समस्तं सुरराजसैन्यम् ॥ कर्तुं ॥ शिवसुतस्य कुमारस्य समीपं सं-
निधिमाप । अतो नः पाहीति निवेदयितुं जगामेति व्यज्यते । तेन वस्तुना वस्तु-
ध्वनिः ॥

इत्यग्निना घनतरेण ततोऽभिभूतं
तदेवसैन्यमखिलं विकलं विलोक्य ।

सस्मेरवक्रकमलोऽन्धकशत्रुसूनु-

र्वाणासनेन समधत्त स वारुणास्त्रम् ॥ ४० ॥

इतीति ॥ ततः सैन्यागमनानन्तरम् । सोऽन्धकशत्रुसूनुः कुमारः । इति पूर्वो-
क्तप्रकारेण घनतरेणातिसान्द्रेणाग्निनाभिभूतं पराभूतमखिलं समस्तं तदेवसैन्यं वि-
कलं विधुरं विलोक्य सस्मेरं समन्दहासं वक्रकमलं यस्य । किञ्चिद्विद्वहस्येत्यर्थः ।
अनेनात्मोत्कर्षव्यञ्जक उपहासो व्यज्यते । वाणासनेन धनुषा वारुणास्त्रमभ्यस्रप्र-
तिरोधकं वरुणदेवताकमस्त्रं समधत्त । संदध इत्यर्थः ॥

घोरान्धकारनिकरप्रतिमो युगान्त-

कालानलप्रवलधूमनिभो नभोऽन्ते ।

गर्जारवैर्विघटयन्नवनीधराणां

शृङ्गाणि मेघनिबहो घनमुज्जगाम ॥ ४१ ॥

घोरेति ॥ घोराणि भयानकानि यान्यन्धकाराणि तर्माणि तेषां निकरस्य
समूहस्य प्रतिमेव प्रतिमा स्वरूपं यस्य । गान्धकारमदृशकान्तिरित्यर्थः । तथा
युगान्तकालस्य योऽनलोऽग्निस्तस्य प्रवलोऽधिको यो धूमस्तेन महशः । तथा ग-
र्जारवर्गजनायोर्षः कृत्वावनीधराणां पर्वतानां शृङ्गाणि मानूनि विघटयन्स्फोट-
यन्मेघानिवहः पर्याधरममुद्रायो नभोऽन्ते व्योममध्ये घनं सान्द्रम्, न तु विरलत-
या । उज्जगामोदियाय ॥

विद्युल्लता वियति वारिद्वेन्दुमध्ये

गम्भीरभीषणरवैः कपिशीरुताज्ञा ।

घोरा युगान्तचलितस्य भयंकराय

कालस्य लोलरसनेव चमञ्चकार ॥ ४२ ॥

आशामुखानि विमलान्यखिलानि कोला-

जालेरलं कैपिलयन्तकलं नभोऽपि ॥ ३७ ॥

जज्ज्यालेति ॥ कल्पान्तकालस्य मलयकालस्य दहनोऽपि सस्य प्रतिमेव प्रतिमा स्वरूपं यस्य । तथातुल्यं यद्गुणं यद्गुणः कीलाजालैर्ज्वालामूर्धः ॥ “व-
द्देर्दयोर्ज्वालकीलावर्तिर्दंतः शिखा सियाम्” इत्यमरः ॥ अपिलानि समस्तानि
विमलानि शुद्धान्याग्रामुत्तानि दिग्ग्राणि । तथा सकलं नभोऽपि व्योम च क-
पिलयन्पिण्डाद्वीर्यवन्धुरसौमिकेषु मध्ये ॥ “यतश्च निर्धारणम्” इति सप्तमी ॥ स-
मन्तात्परितो जज्ज्याल दिदीपे ॥

उज्जागरस्य दहनस्य निरर्गलस्य

ज्वालावलीभिरतुलाभिरनारताभिः ।

कीर्णं पयोदनिवहैरिव धूमसंघै-

र्व्योमाभ्यलक्ष्यत कुलैस्तडितामिवोच्चैः ॥ ३८ ॥

उज्जागरस्पेति ॥ उज्जागरस्योदीप्तस्य ॥ जागर्तः “क्रदोरप्” इति भावेऽपि ॥
निरर्गलस्य निर्गतप्रतिबन्धस्य दहनस्य वद्धेरतुलाभिर्वहुलाभिरनारताभिरसणिका-
भिर्ज्वालावलीभिः कीलपङ्क्तिभिः । तथा पयोदनिवहैरिव मेघसमूहैरिव धूमसंघैः ।
व्यास्रमिति शेषः । तथाभूतं व्योम नभः ॥ कर्तुं ॥ उच्चैर्महद्भिस्तडितां विधुतां कु-
लैर्गणैः कीर्णं वृत्तमिवाभ्यलक्ष्यत दर्शनीयं वभूव । मेघमण्डलान्तरे चमत्कारकारि-
णीभिः क्षणदाभिर्नभो यथा राजति, तथा येधमण्डलसदृशधूमसंघमण्डलान्तर्गतक्ष-
णदासदृशज्वालावलीभिरपि वभाविसर्यः । भानक्रियाकर्तोभयत्राप्येक एव, अतो
ज्वालावलीषु क्षणदात्वेनोत्प्रेक्षितम् ॥

गाढाद्रयाद्वियति विद्रुतखेचरेण

दीप्तेन तेन दहनेन सुदुःसहेन ।

दन्दह्यमानमखिलं सुरराजसैन्य-

मत्याकुलं शिवसुतस्य समीपमौप ॥ ३९ ॥

गाढादिति ॥ गाढाद्रयाद्वेतोर्वियति नभसि विद्रुता विद्राविताः । पलायिता
इति यावत् । खेचरा रज्यादयो येन । रज्यादयो ग्रहा अपि यद्ग्राहुदुबुदुरित्यर्थः ।
तथा दीप्तेन प्रदीप्तेन । तथा सुतरां दुःसहेन सोढुमशक्येन तेन दहनेन ॥ कर्वा ॥

१ अविदधनिखिलानि. २ कपिलयन्. ३ तद्गीतितः; तत्पान्ततः. ४ चाद्रुतसंघरेण. ५ दौर्घ्येण.

६ अनिशम्. ७ आयातः आगादः.

दन्दसमानं पुनः पुनरतिशयेन वा दद्यते भस्मीक्रियते तथाभूतमत एवात्याकुलमति-
पीडितमखिलं समस्तं सुरराजसैन्यम् ॥ कर्तुं ॥ शिवसुतस्य कुमारस्य समीपं सं-
निधिमाप । अतो नः पाहीति निवेदयितुं जगामेति व्यज्यते । तेन वस्तुना वस्तु-
ध्वनिः ॥

इत्यग्निना घनतरेण ततोऽभिभूतं
तदेवसैन्यमखिलं विकलं विलोक्य ।

सस्मेरवक्रकमलोऽन्धकशत्रुसूनु-

र्वाणासनेन समधत्त स वारुणास्त्रम् ॥ ४० ॥

इतीति ॥ ततः सैन्यागमनानन्तरम् । सोऽन्धकशत्रुसूनुः कुमारः । इति पूर्वो-
क्तप्रकारेण घनतरेणातिसान्द्रेणाग्निनाभिभूतं पराभूतमखिलं समस्तं तदेवसैन्यं वि-
कलं विधुरं विलोक्य सस्मेरं समन्दहासं वक्रकमलं यस्य । किञ्चिद्विहस्येत्यर्थः ।
अनेनात्मोत्कर्षव्यञ्जक उपहासो व्यज्यते । वाणासनेन धनुषा वारुणास्त्रमग्न्यस्त्रम-
तिरोधकं वरुणदेवताकमखं समधत्त । संदध इत्यर्थः ॥

घोरान्धकारनिकरप्रतिमो युगान्त-

कालानलप्रवलधूमनिभो नभोऽन्ते ।

गर्जारवैर्विघटयन्नवनीधराणां

शृङ्गाणि मेघनिवहो घनमुज्जगाम ॥ ४१ ॥

घोरेति ॥ घोराणि भयानकानि यान्यन्धकाराणि तमांसि तेषां निकरस्य
समूहस्य प्रतिमेव प्रतिमा स्वरूपं यस्य । गाढान्धकारसदृशकान्तिरित्यर्थः । तथा
युगान्तकालस्य योऽनलोऽग्निस्तस्य प्रवलोऽधिको यो धूमस्तेन सदृशः । तथा ग-
र्जारवैर्गजनाघोर्षः कृत्वावनीधराणां पर्वतानां शृङ्गाणि सानूनि विघटयन्स्फोट-
यन्मेघानिवहः पर्याधरममुदायो नभोऽन्ते व्योममध्ये घनं सान्द्रम्, न तु विरलत-
या । उज्जगामोदियाय ॥

विद्युल्लता वियति वारिदहृन्दमध्ये

गम्भीरभीषणरैवैः कपिशीलताज्ञा ।

घोरा युगान्तचलितस्य भयंकराथ

कालस्य लोलरसनेव चमच्चकार ॥ ४२ ॥

तद्भीतिविद्रुतसमस्तसुरेन्द्रसैन्यो

गाढं जघान मकरध्वजशत्रुसूनुम् ॥ ४६ ॥

स्य इति ॥ रोपेण क्रोधेन कलुष आविलः ॥ “कलुषं त्वाविले पापे”
मेदिनी ॥ स दैत्योऽपि निशितैः खरैः । अत एव भीमैर्भयदैः । तथाकर्ण-
वणं कृष्टाद्धनुषः सकाशादुत्पतितैर्निःसृतैः शुरभिः शरविशेषैः कृत्वा । तेभ्यः
प्रेभ्यो भीसा निमित्तेन विद्रुतं विद्रावितं समस्तं सुरेन्द्रसैन्यं पुरंदरवलं येन ॥
सैन्यं क्लीवं बले सेनासमवेते तु वाच्यवत्” इति मेदिनी ॥ तथाभूतः सन् ।
तदं दृढं यथा स्यात्तथा मकरध्वजस्य कामस्य शत्रोः शंभोः सूनुं पुत्रं जघान ।
गाणापहरणकरणाभिप्रायेण हिनस्ति स्मेत्यर्थः ॥ “पुनस्तत्रैवावलम्बितो वेता-
लः” इति न्यायेन मायया सुखेन जेय एवेति मन्यमानेन तारकेण वाणसमं
हित्वा मायासमं कुर्वाणेन तत्र सत्यपि दुर्जयताबुद्ध्या पुनर्वाणयुद्धमकार्षादित्य-
र्थः । अनेन वाच्यार्थेन “अप्रतिहतप्रचारा मदीया मायाप्यनेन वीरेण प्रतिहता”
इति शोचग्रस्तेन दैत्येन यथा पराजितेनापि विदुपायुत्तया विवाद्यते तथा युध्य-
ते, न तु वीररसानुगतत्वेनेति ध्वन्यते ॥

देवोऽपि दैत्यविशिखप्रकरं सचापं
वाणैश्चकर्त कणशो रणकेलिकारी ।

योगीव योगविधिं शुष्कमना यमाद्यैः

सांसारिकं विषयसंगममोघवीर्यम् ॥ ४७ ॥

देवोऽपीति ॥ रण एव केलिः क्रीडा तां करोति । सङ्ग्रामरूपक्रीडाविधायी-
त्यर्थः । देवोऽपि कुमारोऽपि वाणैः शरैः सचापं सकोदण्डं दैत्यस्य तारकस्य
विशिखानां शराणां प्रकरं समूहं योगविधिना योगाभ्यासविधानेन शुष्कमना
नीरसमनाः । निःस्पृहचेता इति तात्पर्यार्थः । योगी यमाद्यैर्यमनियमप्रभृतिभिर्यो-
गसाधनैः कृत्वामोघवीर्यं योगिनामपि मनः संभ्रान्तिकरणे सफलप्रभावं सांसा-
रिकं संसारः प्रयोजनमस्येति तथोक्तम् ॥ प्रयोजने ठक् ॥ विषयसंगं चक्षुरादि-
करणोपभोग्यसमाहारमिव कणशश्चकर्त विभेद । यथा योगाभ्यासनिरतो य-
नियमपूर्वैश्चक्षुरादिकरणभोग्यं दर्शनीयादिकरणवस्तु कृन्तति, तथा कुमारोऽ-
यमनियमवत्तीव्रवर्णाविषयसंगमिव सफललक्ष्यभेदनक्रियोचितत्वमपि शरानि-
मग्नमिति भावः ॥

१. मेथेः. २. प्रवरत्न. ३. रणकेलिकारः. ४. निनियक्तमनाः. ५. विषयवर्गम्. ६. अयोधवीर्यः.

भ्रूभङ्गभीषणमुखोऽसुरचक्रवर्ती
संदीप्तकोपदहनोऽथ रथं विहाय ।

क्रीडत्करालकरवालकरोऽसुरेन्द्र-

स्तं प्रत्यधावदभितस्त्रिपुरारिसूनुम् ॥ ४८ ॥

भ्रूभङ्गेति ॥ अथ शस्त्रास्त्रयुद्धानन्तरं सम्यगधिकं यथा तथा दीप्तः कोप एव दहनोऽग्निर्यस्य । अत एव भुवोर्धुक्त्योर्भङ्गेन चक्रत्वेन भीषणं विलोकयितृणां भयदं सुखं वदनं यस्य तयोक्तोऽसुराणां दैत्यानां चक्रवर्ती सम्राट् । सार्वभौम इत्यर्थः ॥ “ राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्यादधीश्वरः । चक्रवर्ती सार्वभौमो नृपोऽभ्यो मण्डलेश्वरः ” इत्यमरः ॥ असुरेन्द्रस्तारको रथं स्वन्दनं विहाय परिस्रज्य क्रीडन्भूर्ध्वदिशि कम्पमानस्तथा करालो भीषणः करवालः खड्गः स करे पाणौ यस्य । धारितविकटकृपाणः सन्निसर्थः । तं त्रिपुरारिसूनुं शिवपुत्रमभितः सं-सुखं प्रत्यधावत् । कुण्ठितसर्वशस्त्रास्त्रत्वात्करवालेन शिरोनालजिहीर्षया प्रतिदुद्रावेत्यर्थः ॥ “ धातु गती ” इत्यस्मात्कर्तरि लङ् ॥

अभ्यापतन्तमसुराधिपमीशपुत्रो

दुर्वारबाहुविभवं सुरसैनिकैस्तम् ।

दृष्ट्वा युगान्तदहनप्रतिमां सुमोच

शक्तिं प्रमोदविकसद्ददनारविन्दः ॥ ४९ ॥

अभ्यापतन्तमिति ॥ सुरसैनिकैर्दुर्वारबाहुनाजर्नदुर्वारो दुःसहो बाहुविभवो भुजवीर्यं यस्य । सुरसैनिकैर्दुर्जेयमित्यर्थः । नमसुराधिपं दैत्यराजमभ्यापतन्तं मंगुलमागच्छन्तं दृष्ट्वा विलोफ्येशुपुत्रो महेशतनयः कुमारः प्रमोदेन तदीयवशागतत्वजान्तानन्देन विकसद्दिलददनारविन्दं मुक्तकमलं यस्य । किञ्चिद्दिहस्येत्यर्थः । युगान्तदहनस्य प्रलयकालीनानलस्य प्रतिमेव प्रतिमा प्रतिपातना यस्याः । प्रज्वलद्दहनकीलाजालपरिवृतामित्यर्थः । शक्तमायुधविशेषं सुमोच ॥ “शक्तिः महरणान्तरं” इति विश्वः ॥

उद्धपोतिताम्बरदिगन्तरमंशुजालैः

शक्तिः पपात हृदि तस्य महासुरस्य ।

इति विपमशरारेः सूनुना जिष्णुनाजौ
त्रिभुवनवरंशल्ये प्रोदृते दानवेन्द्रे ।
वलरिपुरंथ नाकस्याधिपत्यं प्रपद्य

व्यजयत सुरचूडारत्नवृष्टाग्रपादः ॥ ५५ ॥

इतिगिति ॥ जिष्णुना जयशीलेन विपमशरारेः पञ्चशरशत्रोर्हरस्य सूनुना कु-
मारेण त्रिभुवनस्य भुवनत्रयस्य वरे श्रेष्ठे शल्ये शत्रौ ॥ “शल्यश्च कथितः शत्रौ
मदनमुभयोरपि” इति विश्वः ॥ दानवेन्द्रे तारक इत्येवंप्रकारेण प्रोदृत उत्त-
निते । मारिते संतीत्यर्थः । अथ तारकवधानन्तरं वलरिपुः पुरंदरो नाकस्य स्व-
र्गस्याधिपत्यं राज्यं प्रपद्य प्राप्य सुराणां चूडारत्नैर्मुकुटमणिभिर्घृष्टावग्रपादौ पा-
दाग्रे यस्य ॥ पृष्ठीसमासे राजदन्तादित्वादग्रस्य पूर्वनिपातः ॥ तथाभूतः सन् ।
व्यजयत । सर्वोत्कर्षेण ववृत इत्यर्थः । स्वस्वर्गराज्यं प्राप्य निष्कण्टकतया भुवनगि-
ति भावः ॥ व्यजयतेति “विपराभ्यां जेः” इत्यात्मनेपदम् ॥ मालिनीवृत्तम् ।
लक्षणं सूक्तप्रायम् ॥

यं मासूत सुतं पुरा च जननी नाम्ना सुहृरेति सा
ख्यातो यस्य बुधेन्द्रमस्तकमणिः श्रीलक्ष्मणारूपः पिता ।
यद्वावृद्धितयं महद्विजयते विद्वत्तया मण्डितं
तेनासी रचिता कुमारविष्टतिः संजीविनी जीवदा ॥
संवत्सरेऽङ्गाद्रिपुराण(१८७०)तुल्ये नभस्यमासे बहुले दले च ।
तियावनङ्गस्य संजीववारे टीका कुमारस्य समापदेपा ॥
शुद्धं त्वशुद्धं च विवेचनीयं सर्वत्र विद्यार्णवपारणेण ।
मयोक्तमेतद्विदुषा परेण पक्षेऽपरस्मिन्ननुकम्पनीयः ॥
टीकासंश्रुतकाव्यपञ्चकपथ स्तोत्राणि दिक्संख्यका-
न्येकश्छन्दसि चैक एव गणिते साहित्यशास्त्रे त्रयः ।
प्राकाव्यद्वयदिप्पणीद्वयमिति ग्रन्थावली संगता
सीतारामकवेः कृतिः कृतिगले नक्षत्रमालायताम् ॥

इति श्रीपर्वणीफरोपनामकश्रीलक्ष्मणभट्टात्मजसतीगर्भसंभवश्रीसीतारामकवि-
विरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ
कुमारसंभवे महाकाव्ये तारकासुरवधो नाम सप्तदशः सर्गः ।

अथ कुमारसंभवस्य

अष्टमः सर्गः ।

मल्लिनाथकृतया संजीविन्या समेतः ।

—२३—

अथ शृङ्गारमुभयोः * * * * *

कुमारसंभवफले सर्गेऽस्मिन्नाह संप्रति ॥

सोऽपि संक्षिप्तसंपन्नसंयुक्तश्च समृद्धिमान् ।

इति भेदाश्चतुर्थोक्ताश्चतुर्णां च वियोगिनाम् ॥

तत्रावस्थामभेदेन शृङ्गारे नायिका त्रिधा ।

मुग्धा मध्या प्रगल्भा च तत्र द्वीसाध्वसाविलाम् ॥

मुग्धावस्थां समाश्रित्य देव्या आद्यसमागमे ।

आदावेकादश श्लोकाः ख्यातपूर्वात्रुरागिणोः ॥

प्रथमं नाम शृङ्गारं शिवयोः कथितं कविः (१)।

चुम्बनेष्वधरेत्यत्र लक्षणं त्वस्य वक्ष्यते ॥

पाणिपीडनविधेरनन्तरं शैलराजदुहितुर्हरं प्रति ।

भावसाध्वसपरिग्रहादभूत्कामदोहदसुखं मनोहरम् ॥ १ ॥

पाणीति ॥ पाणिपीडनविधेरनन्तरं पाणिग्रहणानन्तरम् ॥ विधेरिति पञ्चमी पट्वी च । उभयथाप्यनुशामनमंभवादित्युक्तं प्राक् ॥ शैलराजदुहितुः पार्वत्याः ॥ कर्ष्याः ॥ तं हरं प्रति भावसाध्वसपरिग्रहान्मनोहरं चित्ताकर्षकं कामदोहदम् । काममंवर्यकामित्यर्थः ॥ “नरगुल्मलतादीनामकाले कुशलैः कृतम् । पुष्पाशुत्पादकं द्रव्यं दोहदं स्यात्” इति गान्धार्वि ॥ तच्च तन्मुखं कामदोहदमुखमसूत् । हरस्येति शेषः ॥ नायिकानायकयोरन्योन्यानुभवदर्शनात्सुखमाविर्भवति । तच्च मदनोदीपकमिति रसविदां स्थितिः । तथा च हरस्य गीर्षा नवोदयायां स्वगोचरभावमयुक्तमाध्यसदर्शनात्सुखमाविर्भवति । तच्च मदनाकारं प्रादुर्पश्यन्त्यर्थः । रमाभावस्यापिनः कार्यमनुभावः । तदुक्तम्— “रमा गच्छान्ति मंथानं नृपलक्ष्यते । सोऽनुभावः * * * * * मंथानमूचकः” इति ॥

अप्यवस्तुनि कथाप्रवृत्तये प्रश्रुतत्परमनङ्गशासनम् ।

वीक्षितेन परिगृह्य पार्वती मूर्धकम्पमयमुत्तरं ददौ ॥ ६ ॥

अपीति ॥ कथाप्रवृत्तये संलापप्रवर्तनायावस्तुन्यप्रस्तुतार्थेऽपि प्रश्रुतत्परम् ।
यत्किञ्चित्पृच्छन्तमित्यर्थः । अनङ्गशासनमीश्वरं पार्वती वीक्षितेन । न तु वाचेत्यर्थः । परिगृह्याङ्गीकृत्य मूर्धकम्पमयं शिरःकम्पस्वरूपम् ॥ स्वार्थे मयद् ॥ उत्तरं ददौ । न तु वाक्यं साध्वसादिति भावः ॥ विहृतनामा लज्जानुभाव उक्तः । तदुक्तं रतिरहस्ये—“ ईर्ष्यामानातिलज्जाभ्यां न दत्तं योग्यमुत्तरम् । क्रियया व्यज्यते यत्र विहृतं तदुदीरितम् ” इति ॥

पुनस्तमेवाह—

शूलिनः करतलद्वयेन सा संनिरुध्य नयने हृतांशुका ।

तस्य पश्यति ललाटलोचने मोघयत्नविधुरा रहस्यभूत ॥ ७ ॥

शूलिन इति ॥ सा पार्वती रहसि हृतांशुका प्रियेणाकृष्टवस्त्रा सती करतलद्वयेन । स्वकीयेनेत्यर्थः । शूलिनो हरस्य नयने नेत्रद्वयं संनिरुध्य संच्छाद्य तस्य शूलिनो ललाटलोचने तृतीयेऽक्षि पश्यति सति मोघयत्नाखिलप्रयासात् एव विधुराभूत् । तृतीयकराभावादिति भावः ॥ एतेन किञ्चिद्वाग्यार्थादयो व्यज्यन्ते ॥

चुम्बनेष्वधरदानवर्जितं सन्नहस्तमदयोपगूहने ।

क्लिष्टमन्मथमपि प्रियं प्रभोर्दुर्लभप्रतिकृतं वधूरतम् ॥ ८ ॥

चुम्बनेष्विति ॥ चुम्बनेष्वधरदानवर्जितमोष्ठार्पणरहितमदयोपगूहने निर्दयालिङ्गने मन्त्रौ स्तब्धौ हस्तां करौ यस्मिन्स्तत्तथोक्तम् । तथा दुर्लभप्रतिकृतम् । प्रगल्भत्वान्नखदन्तताडनाद्यकृतप्रयत्नमित्यर्थः । अत एव क्लिष्टमन्मथं लज्जयोपरुद्धमदनमपि बध्वा नवोदाया रतं वधूरतं प्रभोरीश्वरस्य प्रियम् । अभूदिति शेषः ॥ “ वधूः स्नुषानवोदास्त्रीभार्यासिष्टाङ्गनाम् च ” इति विश्वः ॥ अयं लज्जासाध्वसाभ्यां संकुचितोपचारत्यात्मंक्लिष्टसंभोगः ॥ तदुक्तं भूपालेन—“ युवानौ यत्र संक्षिप्तसाध्वमग्रीढयादिभिः । उपचारान्निपेयन्ते न संक्लिष्ट इतीरितः ” इति ॥

यन्मुखग्रहणमक्षताधरं दत्तमव्रणपदं नखं च यत् ।

यद्रतं च सदयं प्रियस्य तत्पार्वती विपहते स्म नेतरत् ॥ ९ ॥

यदिति ॥ पार्वती प्रियस्य संवन्ध्यक्षतोऽक्षण्डितोऽधरो यस्मिन्स्तत्तथोक्तं यन्मुखग्रहणं मुखचुम्बनम् । अव्रणपदं लक्ष्मरहितम् ॥ “ पदं व्यवमितव्रणस्थान-

संप्रति देव्या मुग्धावस्थातो मध्यमावस्थाप्राप्तिमाह—

वासराणि कतिचित्कथंचन स्थाणुना पदमकार्यत प्रिया ।

ज्ञातमन्मथरसा शनैःशनैः सा मुमोच रतिदुःखशीलंताम् १३

वासराणीति ॥ स्थाणुना शंभुना ॥ कर्त्रा ॥ प्रिया पार्वती ॥ कर्मभूता ॥ कतिचिद्वासराणि । कैश्चिद्दोभिरित्यर्थः ॥ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ कथंचन कृच्छ्रेण पदं पदभ्रंशमकार्यत कारिता । मुरतकर्मणीति शेषः ॥ करोतेर्ष्यन्तात्कर्मणि लुङ् ॥ “हृक्रोरन्यतरस्याम्” इत्यणि कर्तुः कर्मत्वे “ष्यन्ते कर्तुश्च कर्मणा” इत्यभिहितत्वं च ॥ सा कृतपदा पार्वती ज्ञातमन्मथरसानुभूतमुरतमुखास्वादा सती ॥ “आस्वादे विरसमाहुः” इति शब्दानुशासने ॥ शनैःशनैः क्रमेण रतौ रते दुःखशीलतां प्रतिकूलस्वभावतां मुमोच ॥ “शीलं स्वभावे सदृत्ते” इत्यमरः ॥ मध्यमावस्थां प्राप्तेत्यर्थः ॥

तुल्यलज्जास्मरत्वमेवाह—

सस्वजे प्रियमुरोनिपीडिता प्रार्थितं सुखमनेन नाहरत् ।

मेखलाप्रणयलोलतां गतं हस्तमस्य शिथिलं रुरोध सा ॥१४॥

सस्वज इति ॥ सा पार्वत्युरोनिपीडितोरसि गाढमाश्लिष्टा सती प्रियं सस्वजे । न तु निष्पन्दमास्तेत्यर्थः । अनेन स्मरातिशयः सूचितः । अनेन प्रियेण प्रार्थितं चुम्बनार्थं याचितम् ॥ “याच्नायामभियाने च प्रार्थना कथ्यते बुधैः” इति केशवः ॥ सुखं नाहरत् । मेखलायां प्रणयः परिचयः ॥ प्रणयः स्यात्परिचये याच्नायां मुहूदेऽपि च” इति यादवः ॥ तत्र लोलतां चञ्चलतां गतमस्य प्रियस्य हस्तं शिथिलं रुरोध न्यवारयत् । न तु निर्भरमिति भावः ॥ अत्र महनप्रतीकाराभ्यां तुल्यलज्जास्मरत्वं व्यग्यते ॥

अथ देव्याः प्रगल्भावस्थां दर्शयितुं तयोः समानरागित्वं तावदाह—

भावसूचितमदृष्टविप्रियं चादुर्मत्क्षणवियोगकातरम् ।

कैश्चिदेव दिवसैस्तदा तयोः प्रेम रूढमितरेतराश्रयम् ॥ १५ ॥

भावेति ॥ तयोः निवयोः कैश्चित्कतिभिश्चिदेव द्विवैः । भावसूचिनं भाव-
धेयाभिः कटाक्षनिषेधादिभिः संज्ञातमदृष्टं विविधमप्रियाचरणं यत्र तत्तथोक्तं चा-
दृतिं प्रियोक्तयो यस्मिन्मान्ति तच्चादुर्मन् ॥ भूतार्थे मन् ॥ सतावियोगात्क्षणमा-
प्रविरतादपि वातरं भीतिरेतराश्रयमन्योन्यविषयं प्रेम । प्रेमपदाभिलष्याद्गुण-
स्या भवतीत्यर्थः । रुढमभूत् । प्रेयानुगगनदाभिलष्यां प्राप्तिमित्यर्थः ॥ तदेत-

त्सर्वं स्फुटीकृतं भूपालेन— “ अद्भुतपल्लवकालिकाप्रमूनफलभाणियम्—” इत्यादि-
ना । एका रतिरेव स्थायीभूता रसीभवात् तस्याथाद्भुतावस्थाभेदाप्यर्त्ता सा प्रे-
मादिपदैरभिलष्यत इत्यर्थः । “ समेमभेदरहितं यूनोर्पिद्वावबन्धनं भावो रसी ग
ग एव ससंवेद्यदशाप्राप्तयावदाश्रयवृत्तिश्चेदनुरागः ” इति मानादिलक्षणं विस-
रभयान्न लिख्यत इत्याकर एव द्रष्टव्यम् ॥

तं यथात्मसदृशं वरं वधूरन्वरज्यत वरस्तथैव ताम् ।

सागरादनपगा हि जाह्नवी सोऽपि तन्मुखरसैकनिर्वृतिः ॥ १६ ॥

तमिति ॥ वधूरात्मसदृशं स्वानुरूपं तं वरं वोढारं प्रति यथान्वरज्यतानुर-
क्ताभूत् ॥ रञ्जैर्देवादिकात्कर्तरि लकारः । स्वरितत्वादात्मनेपदम् ॥ तथैव वरो-
ऽपि नवोढाप्यात्मनः सद्वक्तामात्मसदृशम् ॥ “ त्यदादिषु दृशेरनालोचने कश्च ”
इति चकारात्किप्रत्ययः ॥ तां वधूं प्रत्यन्वरज्यत । वध्यामनुरक्तोऽभूदित्यर्थः ॥
“ गत्यर्थार्कर्मक— ” इत्यादिना सकर्मकत्वम् ॥ दृष्टान्तमाह—जाह्नवी गङ्गा साग-
राच्चापगच्छतीत्यनपगानपेता हि । सोऽपि सागरस्तस्या जाह्नव्या मुखरसेनाग्रस-
लिलेन वक्त्रासादेनैका मुख्या निर्वृतिरानन्दो यस्य स तथोक्तः ॥ अत्र दृष्टान्त-
लंकारः । लक्षणं वृत्तम् । इत्थं समानानुरागकथनाद्रसाभासत्वं निरस्तम् । तदु-
क्तम्— “ योपितो बहुसक्तिश्चेद्रसाभासः स उच्यते ” । कविनाप्युक्तं मालवि-
कायाम्— “ अनातुरोक्तं प्रति विप्रसिध्यता समीपगेनापि रतिर्न मां प्रति । प-
रस्परप्राप्तिनिराशयोर्वा शरीरनाशोऽपि समानरागयोः ” इति ॥

अथ देव्याः प्रगल्भावस्थामाश्रित्य संभोगमाह—

शिष्यतां निधुवनोपदेशिनः शंकरस्य रहसि प्रपन्नया ।

शिक्षितं युवतिर्नैपुणं तथा यत्तदेव गुरुदक्षिणीकृतम् ॥ १७ ॥

शिष्यतामिति ॥ रहस्येकान्ते निधुवनमुपदिशतीति निधुवनोपदेशिनः सु-
रतविद्यागुरोः ॥ “ व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् ” इत्यमरः ॥ शंकरस्य
शिष्यतां प्रपन्नया प्राप्तया तथा पार्वत्या यद्युवतिर्नैपुणं युवतिर्जनोचितं नैपुणम् । सु-
रतकौशलोपेत्यर्थः । शिक्षितमभ्यस्तम् । आचरितमित्यर्थः । तदेव गुरुदक्षिणीकृत-
म् । यथोपदेशकरणादक्षिणासममभूदित्यर्थः ॥ अनेन कृतप्रतिकृतं सूच्यते ॥

दष्टमुक्तमधरोष्ठमम्बिका वेदनाविधुतहस्तपल्लवा ।

शीतलेन निरवापयत्क्षणं मौलिचन्द्रशकलेन शूलिनः ॥

दष्टमिति ॥ अम्बिका पार्वती दष्टयासां मुक्तश्च तं दष्टमुक्तम् ॥ “

इत्यादिना समाप्तः ॥ अधरोष्ठं वेदनया विधुतौ कम्पितौ हस्तपल्लवौ पाणिप-
ल्लवौ यस्याः सा तथोक्ता सती शीतलेन शूलिनो मौलिकन्द्रशकलेन क्षणं निर-
वापयत् । शीतलोपचारेण निर्व्वयमकरोदिति विश्रम्भोक्तिः ॥ निवातेर्धातोर्णन्ता-
त् “ ओतही—” इत्यादिना पुमागमः ॥ अत्राधरपीडनात्सुखेऽपि दुःखवदुपचा-
रात्कुट्टिमनामानुभाव उक्तः । तदुक्तम्—“ केशाधरादिसंग्रहणे मोदमानापि मा-
नसे दुःखितेव बहिः कुप्येत्तत्कुट्टिमम् ” इति ॥

चुम्बनादलकचूर्णदूषितं शंकरोऽपि नयनं ललाटजम् ।

उच्छ्वसत्कमलगन्धये ददौ पार्वतीवदनगन्धवाहिने ॥ १९ ॥

चुम्बनादिति ॥ अथ शंकरोऽपि चुम्बनाचुम्बनार्थितोऽलकचूर्णेन दूषितमुपहतं
ललाटजं नयनमुच्छ्वसत्कमलगन्धये विकचारविन्दगन्धधारिणे ॥ “ उपमानाच्च ”
इतीकारः ॥ पार्वत्या वदनगन्धवाहिने । फूत्कारमारुतायेत्यर्थः । ददौ । रजोनिःसा-
रणार्थं तदाभिमुख्येन स्थापितवानित्यर्थः ॥ एतेन देव्याः मियवशंवदत्वमुक्तम् ।
अत्र हरचक्षुष्यलकचूर्णकथनादेव्या उपरिभावः सूचितः ॥

एवमिन्द्रियसुखस्य वर्त्मनः सेवनादनुगृहीतमन्मथः ।

शैलराजभवने सहोमया मासमात्रमवसद्वृषध्वजः ॥ २० ॥

एवमिति ॥ वृषध्वजो हर एवमुक्तरीत्येन्द्रियाणां सुखस्यानुकूलस्य वर्त्मनो
मार्गस्य । स्त्रीप्रसङ्गस्यत्यर्थः । सेवनात्पारिभोगादनुगृहीतमन्मथः पुनरुज्जीवितमदनः
सन् । उमया सह शैलराजभवने हिमवद्रेहे माममात्रमवसन् ॥ अत्यन्तसंयोगे द्वि-
तीया ॥ माममात्रमिति वधूवगीकरणकालः कृतिः प्रदर्शिता ॥

सोऽनुमान्य हिमवन्तमात्मभूरात्मजाविरहदुःखपीडितम् ।

तत्र तत्र विजहार संचरन्नप्रमेयगतिना ककुद्भता ॥ २१ ॥

स इति ॥ स आत्मभूः शिव आत्मजाया दुर्दुर्दुर्विरहदुःखेन पीडितं हिमवन्त-
मनुमान्यानुमनं कृत्वाप्रमेयगतिनापारुच्छेद्यगतिना ककुद्भता वृषेण संचरन्मंचरमा-
णस्तत्र तत्र नानादेशेषु विजहार ॥

मेरुमेत्य मरुदाद्युवाहनः पार्वतीस्तनपुरस्कृतः कृती ।

हेमपल्लवविभङ्गसंस्तरामन्वभूत्सुरततत्परः क्षपाम् ॥ २२ ॥

मेरुमिति ॥ मरुदाद्युवाहनः पवनजननराहनः पार्वतीस्तनान्यां पृग्मृच्छतः ।
पार्वतीपुरोगतपारिश्रष्ट इत्यर्थः । अन्वभूतिव्यनेनान्वयः । कृती कृशयो एते मेरु-

त्य हेमपल्लवानां विभद्राः खण्डास्त एव संस्तरस्तत्पं यस्यां तां तथोक्तां क्षयां तं
त्रिं सुरततत्परः सुरतासक्तः सन् । अन्वभूत् ॥

पद्मनाभवलयाङ्किताश्मसु प्राप्तवत्स्वमृतविप्रुपो नवाः ।

मन्दरस्य कटकेषु चावसत्पार्वतीवदनपद्मपट्टपदः ॥ २३ ॥

पद्मनाभेति ॥ पार्वतीवदनपद्मे पट्टपदः । प्रियामुखरसास्वादलोल इत्यर्थः ।
हरः । पद्मं नाभिर्यस्य स पद्मनाभो विष्णुः ॥ “अच्यत्यन्वयपूर्वात्सामलोत्र”
इत्यत्राजिति योगविभागात्समासान्तः ॥ तस्य बलयैरङ्किता अश्मानो येषां तेषु ।
अमृतमथनसमय इति भावः । तथा नवाः प्रसङ्गा अमृतविप्रुपः सुधाविन्दून्प्राप्त-
त्सु मन्दरस्य मन्थाचलस्य कटकेषु नितम्बेषु चावसत् ॥ एतेन मन्दरसानिकाङ्क्ष-
ताधारत्त्वान्मनोविनोदकत्वमुक्तम् ॥

रावणध्वनितभीतया तयाकण्ठसक्तमृदुबाहुबन्धनः ।

एकपिङ्गलगिरौ जगद्गुरुर्निर्विवेश विशदाः शशिप्रभाः ॥ २४ ॥

रावणेति ॥ जगद्गुरुः । विश्रवसोऽपत्यं रावणो दशकण्ठः ॥ “तस्यापत्यम्”
इत्यप्रत्ययः । वृत्तिविषये विश्रवसश्शब्दस्य रवणादेशः ॥ रावणस्य ध्वनितात्काल-
सोत्पादनसमयक्ष्वेडिताङ्गीतया तया पार्वत्या कण्ठसक्ताभ्यां मृदुबाहुभ्यां बन्धनं
यस्य स तथाभूतः । एकनेत्रत्वादेकपिङ्गलः कुबेरस्तस्य गिरौ कैलासे विशदा निर्म-
लाः शशिप्रभाश्चन्द्रिका निर्विवेश बुभुजे ॥ “निर्वेशो भृतिभोगयोः” इत्यमरः ॥

तस्य जातु मलयस्थलीरतेर्धूतचन्दनलतः प्रियाकृमम् ।

आचचाम सलवङ्गकेसरश्चाटुकार इव दक्षिणानिलः ॥ २५ ॥

तस्येति ॥ जातु कदाचिद्धूतचन्दनलतः कम्पितपटीरशास्त्रः ॥ “समे शास्त्रा-
लते” इत्यमरः ॥ सह लवङ्गस्य केसरैः सलवङ्गकेसरः ॥ “लवङ्गं देवकुसुमम्” इ-
त्यमरः ॥ विशेषणाभ्यां शैत्यसौरभ्ये दर्शिते । दक्षिणानिलो मलयमारुतः । चाटु-
कारश्चाटुप्रयोगः । प्रियवाद इति यावत् ॥ भावे घञ् ॥ स इव मलयस्थलीषु मलया-
चलप्रदेशेषु रतिः सुरतं यस्य तथोक्तस्य । तत्र रममाणस्येत्यर्थः ॥ तस्य शिवस्य
प्रियाकृमं प्रियायाः सुरतश्रममाचचाम जहार । यथा लोके महानपिश्रम एकेन प्रि-
यवादेनापैति तद्वदक्षिणमारुतेनाप्यस्य सकलोऽपि सुरतकृमो हृत इत्यर्थः ॥

हेमतामरसताडितप्रिया तत्कराम्बुविनिमीलितेक्षणा ॥

खे व्यगाहत तरंगिणीमुमा मीनपङ्क्तिपुनरुक्तमेखला ॥

हेमेति ॥ उमा गौरी हेमतामरसेन कनककमलेन ताडितः प्रियो

तेनोत्थितस्य प्रियस्य कराभ्यामुना कराक्षिसाम्भसा विनिमीलितेक्षणा मुकुलिताक्षी ।
मीनपङ्क्त्या पुनरुक्ता द्विगुणिता मेखला यस्याः सा तथाभूता सती खे तरंगिणीं
व्यगाहत् । तत्र तत्र जलक्रीडामकरोदित्यर्थः ॥

तां पुलोमतनयालकोचितैः पारिजातकुसुमैः प्रसाधयन् ।

नन्दने चिरमयुग्मलोचनः सस्पृहं सुरवधूभिरीक्षितः ॥ २७ ॥

तामिति ॥ अयुग्मानि लोचनानि यस्य सोऽयुग्मलोचनरुपम्बकः ॥ युग्म-
शब्दो विशेष्यनिघोऽप्यास्ते । “ तस्मिन्पुग्मासु संविशेत् ” “ युग्मन्देवे यथाश-
क्ति पिष्ये युग्मांस्तथैव च ” इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥ नन्दने नन्दनोद्याने पु-
लोमतनया शची ॥ “ पुलोन्नस्तु शची मुता ” इति हरिवंशे ॥ तस्या अलका-
नामुचितैः पारिजातकुसुमैस्तां प्रसाधयन्नलंकुर्वीश्वरं सुरवधूभिः सस्पृहमीक्षितः ।
केन वा पुण्येनायं लभ्यत इति साभिलाषदृष्ट इत्यर्थः ॥ अत्र देवस्यानुकूलनायक-
त्वं देव्याः स्वाधीनपतिकारत्वं चावसेयम् ॥

इत्यभौममनुभूय शंकरः पार्थिवं च वनितासखः सुखम् ।

लोहितायति कदाचिदातपे गन्धमादनगिरिं व्यगाहत् ॥ २८ ॥

इतीति ॥ इतीत्यं शंकरो वनितामग्नः मन् । भूमा भवं भौमम् । न भौममभौमं
दिव्यं पृथिव्यां भवं पार्थिवं च मुखमनुभूय कदाचिदातपे लोहितायति लोहितवर्णे
भवति । अस्तंगते भवितरीत्यर्थः ॥ “ लोहितादिदाग्भ्यः कयप् ” इति कयप्प्रत्य-
यः ॥ गन्धमादनगिरिं व्यगाहत् । पर्वतमुद्दिश्य निवृत्त इत्यर्थः ॥ उद्देशक्रियां प्रति
गिरिः कर्मत्वम् । यथाह भाष्यकारः— * * * * * ॥

तत्र काञ्चनशिलातलाश्रयो नेत्रगम्यमवलोक्य भास्करम् ।

दक्षिणेतरभुजव्यपाश्रयां व्याजहार सहधर्मचारिणीम् ॥ २९ ॥

तत्रेति ॥ तत्र गन्धमादने काञ्चनविकारः काञ्चनं गौवर्णं तत्र तच्छिलातलं
तदाश्रयो यस्य न भगवाद्येवमस्यं मायंनम् । अर्थादर्शनयोग्यम् । भास्करं सूर्य-
म् ॥ “ दिवाविभा- ” इत्यादिना दृश्यतः ॥ अवलोक्य दक्षिणेतरभुजः मय्यपा-
श्रुष्येपाश्रयो यस्यास्ताम् । निजवामभुजमरुष्टभ्योर्वाविशामित्यर्थः । मह धर्म चरणी-
ति सहधर्मचारिणीं पूर्वां व्याजहार जगत् ॥

पद्मशान्तिमरुणात्रिभागयोः संक्रम्य तत्र नेत्रयोग्यम् ।

संक्षेपे जगदिव प्रजेश्वरः संहृत्यहरस्तावहर्षतिः ॥ ३० ॥

पद्मशान्तिमिति ॥ अमावस्यां पतिरर्हतिः सूर्यः ॥ अरुणानीनाम् “ पत्ता-

दिपूपसंख्यानम् ” इति रेफादेशः ॥ पञ्चकान्ति पञ्चशोभाम् । तृतीयो भागो गः ॥ वृत्तिविषये पूरणार्थत्वं संख्याया इत्युक्तम् ॥ अरुणशिभाणो यपोस्त अरुणोपान्तयोरिति भाग्यलक्षणोक्तिः । तत्र नेत्रयोः संक्रमण्येव । तदानीं नामविकासान्नेत्रयोस्तु विकासाच्चेयमुत्प्रेक्षा । संक्षये प्रलयकाले प्रजेश्वरः । निर्जगदिवाहार्देवसं संहरति । अस्तं गच्छतीत्यर्थः ॥

सीकरव्यतिकरं मरीचिभिर्दूरयत्यवनते विवस्वति ।

इन्द्रचापपरिवेपथून्यतां निर्झरास्तव पितुर्ब्रजन्त्यमी ॥ ३१ ॥

सीकरेति ॥ विवस्तेजोऽस्यास्तीति विवस्यांस्तस्मिन्निवस्वति म्रूयं मरीचिभिः ॥ सहार्थविवक्षायां तृतीयातएव विनापि सहशब्देन तृतीया ॥ सीकरव्यतिकरं पयः-किरणसंपर्कं दूरयति दूरीकुर्वति सति । हे अवनते पार्वति । अमी तव पितुर्भवति-तुर्हिमवतो निर्झराः प्रवाहाः ॥ “प्रवाहो निर्झरो झरः” इत्यमरः ॥ इन्द्रचापं ना-नावर्णप्रभासमूहस्तस्य परिवेपेन परिवेष्टनेन शून्यतां ब्रजन्ति । अर्ककिरणसंपर्कं तत्त्वादैनद्रचापस्य तन्निवृत्त्या निवृत्तिरित्यर्थः ॥

दष्टतामरसकेसरत्यजोः क्रन्दतोर्विपरिवृत्तकण्ठयोः ।

निघ्नयोः सरसि चक्रवाकयोरल्पमन्तरमनल्पतां गतम् ॥ ३२ ॥

दष्टेति ॥ दष्टमर्धजगधं तामरसकेसरं पञ्चकिञ्जल्कम् । सुखद्वयेनैकमिति भावः । तत्त्यजत इति तथोक्तयोः क्रन्दतोः कूजतोर्विपरिवृत्तकण्ठयोः । परस्परालोकनार्थं वक्रीकृतग्रीवयोरित्यर्थः । निघ्नयोर्देवाधिनियोः ॥ “अधीनो निघ्न आयत्ते” इत्य-मरः ॥ चक्रवाकी च चक्रवाकश्च तयोः ॥ “पुमान्निघ्नया” इत्येकशेषः ॥ सरस्य-ल्पमन्तरं व्यवधानमनल्पतामाधिक्यं गतम् । सरसि विद्युज्यमानयोर्महद्वधवधा-नमभूदित्यर्थः ॥

स्थानमाह्निकमपास्य दन्तिनः सल्लकीविटपभङ्गवासितम् ।

आविभातचरणाय गृह्णते वारि वारिरुहवद्धपट्पदम् ॥ ३३ ॥

स्थानमिति ॥ दन्तिनो गजाः । अह्नि भवमाह्निकम् ॥ “कालाह्न्य” ॥ स्या-नमपास्य विहाय सल्लकी गजप्रिया काचिच्छता ॥ “सल्लकी स्याद्गजप्रिया” इति ह-लायुथः ॥ तस्या विटपभङ्गः पल्लवखण्डैर्व्यासितं मुरभितं वारिरुहेषु बद्धाः संगताः पट-पदा यस्मिन्तद्वारि जलमाविभातं प्रभातमारभ्य यद्यरणं तस्मै । तत्पर्याप्तं गृह्णत उपाददते । गजा हि भुक्तिपर्याप्तजलं सकृदेव सायं पिबन्तीनि-

पश्य पश्चिमादिगन्तलम्बिना निर्मितं मितकथे विवस्वता ।

दीर्घया प्रतिमया सरोम्भसां तापनीयमिव सेतुबन्धनम् ॥ ३४ ॥

पश्येति ॥ हे मितकथे हे मितभाषिणि । एतेन स्वस्य तत्संलापने लौल्यं सूचयति । पश्चिमादिगन्तलम्बिना विवस्वता ॥ कर्त्रा ॥ दीर्घया दिगन्तलम्बित्वादायतया प्रतिमया निजप्रतिबिम्बेन ॥ “प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतित्छाया । प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिरूपमोपमानं स्यात्” इत्यमरः ॥ सरोम्भसां तपनीयविकारस्तापनीयं हिरण्मयम् ॥ “तपनीयं शातकुम्भम्” इत्यमरः ॥ सेतुबन्धनं निर्मितम् ॥ इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ अस्तमयसमये सरःपारावारिणामरुणमायतमकर्मतिबिम्बं हिरण्मयसेतुरिव दृश्यत इत्यर्थः । पश्येति वाक्यार्थः कर्म ॥

उत्तरान्ति विनिकीर्य पल्वलं गाढपङ्कमतिवाहितातपाः ।

दंष्ट्रिणो वनवराहयूथपा दष्टभङ्गुरविसाङ्कुरा इव ॥ ३५ ॥

उत्तरन्तीति ॥ दंष्ट्रिणो दंष्ट्रावन्तः ॥ व्रीह्यादित्वादिनिः ॥ अतएव दष्टा भङ्गुराः कुटिला विसाङ्कुरा मृणालाङ्कुरा येस्ते त इव स्थिता वनवराहाणां यूथपाः ॥ “यूथनाथस्तु यूथपः” इत्यमरः ॥ गाढपङ्कमतिपङ्किलं पल्वलमल्पसरः ॥ “विशन्तः पल्वलं चाल्पसरः” इत्यमरः ॥ विनिकीर्य विक्षिप्पातिवाहितातपा उत्तरन्ति पल्वलाभिर्गच्छन्ति ॥

एष वृक्षशिखरे कृतास्पदो जातरूपरसगौरमण्डलः ।

क्षीयमानमहरत्ययातपं पीवरोरु पिवतीव वह्निणः ॥ ३६ ॥

एष इति ॥ हे पीवरोरु । एष वृक्षशिखरे वृक्षाग्रे कृतास्पदः कृतस्थितिर्नातरूपरसगौरमण्डल आतपरूपणात्काशनद्रव्यदरुणवर्धमण्डलः ॥ “चामीकरं जातरूपं महारजतकाशने” इत्यमरः ॥ वर्धमस्यास्तीति दण्डिणो मयूरः ॥ “फलवर्धो भ्यामिनञ्चक्षव्यः” ॥ क्षीयमानं क्षीयमाणमहरत्ययातपं दिनान्तातपं पिवतीव । कथमन्यथा क्षीयमाणत्वात्मात्रे भावः ॥

पूर्वभागतिमिरप्रवृत्तिभिर्व्यक्तपङ्कमिव जातमेकतः ।

सं हतातपजलं विवस्वता भाति किञ्चिदिव शेषवत्सरः ॥ ३७ ॥

पूर्वभागेति ॥ पूर्वभागे प्राचीनूले तिमिरवृत्तिभिर्व्यक्तपङ्कमिव जातमेकतः । हतातपजलं तदा विवस्वता हृदनादप एव जलं यस्य दक्षयोक्तं तप्तकानं ॥

आविशद्भिरुटजाङ्गणं मृगैर्मूलसेकसरसैश्च वृक्षकैः ।

आश्रमाः प्रविशदग्निधेनवो विभ्रति श्रियमुदीरिताग्रयः ॥३८॥

आविशद्भिरिति ॥ उटजाङ्गणं पर्णशालाङ्गणमाविशद्भिः । प्रविशद्भिरित्यर्थः ॥ “पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ “उपान्वध्याङ्गुसः” इति कर्मत्वम् ॥ मृगैः । तथा मूलानां सेकेन सेचनेन सरसः सद्रवैर्वृक्षकैश्चोपलक्षिताः ॥ अलसार्थं कप्रलयः ॥ प्रविशन्त्यो वनादागच्छन्त्योऽग्निधेनवोऽग्निहोत्रार्था धेनव उदीरिताग्रयश्चाश्रमाः श्रिय विभ्रति ॥

बद्धकोशमपि तिष्ठति क्षणं सावशेषविवरं कुशेशयम् ।

पट्पदाय वसतिं ग्रहीष्यते प्रीतिपूर्वमिव दातुमन्तरम् ॥३९॥

बद्धकोशमिति ॥ बद्धकोशमपि । मुकुलितमपीत्यर्थः । कुशेशयम् ॥ कर्तुं ॥ “शतपत्रं कुशेशयम्” इत्यमरः ॥ वसतिं ग्रहीष्यते । स्थितिं करिष्यत इत्यर्थः ॥ “लटः सद्वा” इति शतृमत्ययः ॥ पट्पदाय प्रीतिपूर्वमन्तरमवकाशं दातुमिव क्षणं सावशेषविवरं तिष्ठति ॥

दूरलग्नपरिमेयरदिमना वारुणी दिगरुणेन भानुना ।

भाति केसरवतेव मण्डिता बन्धुजीवतिलकेन कन्यका ॥ ४० ॥

दूरलग्नेति ॥ वारुणी दिक्प्रतीची दूरं लग्ना अतएव परिमेया अल्पावशिष्टा रश्मयो यस्य तेन तथोक्तेनारुणेन लोहितवर्णेन भानुना केसरवता किञ्चलवता बन्धुजीवं बन्धुजीवककुसुमम् ॥ “बन्धुको बन्धुजीवकः” इत्यमरः ॥ तदेव तिलकं तेन मण्डितालंकृता कन्यकेव भाति ॥

सामभिः सहचराः सहस्रशो स्यन्दनाश्वहृदयंगमस्वनैः ।

भानुमाग्निपरिकीर्णतेजसं संस्तुवन्ति किरणोष्मपायिनः ॥४१॥

सामभिरिति ॥ किरणोष्मपायिनः किरणोष्माणं पिबन्तीति तथोक्ताः । तथाहारा इत्यर्थः । चरन्तीति चराः ॥ पचाद्यच् ॥ सहभूताश्चराः सहचरा बालसित्यप्रभृतयो महर्षयोऽग्नौ परिकीर्णं तेजो यस्य तत्तथोक्तम् ॥ “अग्निर्वादित्यः सायं प्रसवति” इति श्रुतेः ॥ भानुम् ॥ हृदयं गच्छन्तीति हृदयंगमा मनोरमाः ॥ गमेः सुपीति वक्तव्यात्सच् ॥ स्यन्दनाश्वानां हृदयंगमाः स्वना येषां तैः सामभिः सामवेदैः सहस्रशः संस्तुवन्ति ॥ “सामवेदेनास्तमये गीयते” इति श्रुतेः ॥

सोऽयमानतशिरोधरैर्हयैः कर्णचामरविघटितेक्षणैः ।

अस्तमेति युगभुङ्क्तेसरैः संनिधाय दिवसं मन्दोदधौ ॥ ४२ ॥

स इति ॥ सोऽयं भानुर्दिवसं महोदधौ संनिधाय । निघायेत्यर्थः । दिवस-
स्यादर्शनादियमुत्प्रेक्षा । आनतशिरोधरैर्गगनावतरणान्नम्रकन्धरैरतएव कर्णचाम-
रविघटितेक्षणैर्युग्मश्रुकेसरैः कुटिलितस्कन्धरोमभिर्हयैरस्तमोति ॥ “ अस्तस्तु चर-
मक्ष्माभृत् ” इत्यमरः ॥

खं प्रसुप्तमिव संस्थिते रवौ तेजसो महत ईदृशी गतिः ।

तत्प्रकाशयति यावदुत्थितं मीलनाय खलु तावता च्युतम् ॥ ४३ ॥

खमिति ॥ रवौ संस्थितेऽस्तमिते सति खं व्योम प्रसुप्तमिव निःप्रकाशत्वान्नि-
द्रितमिव । स्थितमित्यर्थः । युज्यते चैतदित्याह—महतस्तेजस ईदृशी वक्ष्यमाणप्रका-
रा गतिः । स्वभाव इत्यर्थः ॥ तां गतिमेवाह—तदिति ॥ तन्महत्तेज उत्थितं सधा-
वत् । स्थानमिति शेषः । प्रकाशयति । तावतापश्च्युतं सत् । तत्स्थानादिति शेषः । मी-
लनाय संकोचाय खलु भवति । यत्र स्थाने तेजस्तिष्ठति तत्प्रकाशत इति स्थितिः ।
यतो गच्छति न तत्प्रकाशते । अतः सूर्यापाये खं प्रसुप्तमिवेति युक्तोत्प्रेक्षेति भा-
वः । अस्यार्थस्य तेजोमात्रसाधारण्येऽपि महति स्फुटार्थात् महद्गृहणं कृतम् ॥

संध्ययाप्यनुगतं रवेर्वपुर्वन्धमस्तशिखरे समर्पितम् ।

प्राक्तपेयमुदये पुरस्कृता नानुयास्यति कथं तमापदि ॥ ४४ ॥

संध्ययेति ॥ संध्ययाप्यस्तशिखरेऽस्ताद्रिशङ्के समर्पितं निहितं वन्धं रवेर्वपु-
रनुगतमन्वगायि । अमपुतं रविमन्वगादिति भावः । युक्तं चैतदित्याह—प्राक्पूर्वमु-
दये तथा तेन प्रकारेण पुरस्कृताग्रतः कृता । पूजिता चेति गम्यते । प्रातः सूर्योद-
यात्प्रागेव संध्यागम इति हि प्रसिद्धम् । इयं संध्या तं रविमापद्यस्तसमये कथं ना-
नुयास्यति । अनुयास्यत्येवेत्यर्थः ॥ मंपदमंपदोस्तुल्यरूपमेव साधूनामिति भावः ॥

रक्तपीतकपिशाः पयोमुचां कोटयः कुटिलकेशि भान्त्यमूः ।

द्रव्यासि त्वमिति सांध्यवेल्पा वर्तिकाभिरिव साधुवर्तिताः २५

रक्तेति ॥ हे कुटिलकेशि ॥ “ स्वाद्वाद्योपमर्जनादमंयोगोपधात् ” इति रीपः ॥
अमूः पुरोगता रक्ताः पीताः कपिगाश्च रक्तपीतकपिशाः । नानावर्णा इत्यर्थः ॥
पार्थे इन्द्रः । न तु “ वर्णो वर्णेन ” इति तदुक्त्यः सामानार्थपरत्वाभावात् ॥
पयोमुचां कोटयोऽध्वयः ॥ “ स्थान्कोटिरर्था चाप्राप्ते मंथ्याभेदप्रकर्षयोः ” इति
विभः ॥ त्वं द्रव्यमिति हेतोरनया सांध्यवेल्पा । मंथ्यपेयमर्थः ॥ “ मंथ्यवेल्पा ”
इति कश्चित्पाठः ॥ वर्तिकाभिर्ध्वजशकाभिः साधुवर्तिता इत्यादिताव भावः ॥

आविशद्भिरुज्जाङ्गणं मृगैर्मूलसेकसरसैश्च वृक्षकैः ।

आश्रमाः प्रविशद्गन्धिधेनवो विभ्रति श्रियमुदीरिताग्रयः ॥३८॥

आविशद्भिरिति ॥ उज्जाङ्गणं पर्णशालाङ्गणमाविशद्भिः । प्रविशद्भिरित्यर्थः ॥ “पर्णशालोऽजोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ “उपान्वध्याङ्गुस्तः” इति कर्मत्वम् ॥ मृगैः । तथा मूलानां सेकेन सेचनेन सरसैः सद्रवैर्वृक्षकैश्चोपलक्षिताः ॥ अल्पाग्रयः कप्रसयः ॥ प्रविशन्त्यो वनादागच्छन्त्योऽग्निधेनवोऽग्निहोत्रार्था धेनव उदीरिताः श्रयश्चाश्रमाः श्रिय विभ्रति ॥

वद्धकोशमपि तिष्ठति क्षणं सावशेषविवरं कुशेशयम् ।

पट्पदाय वसतिं ग्रहीष्यते प्रीतिपूर्वमिव दातुमन्तरम् ॥३९॥

वद्धकोशमिति ॥ वद्धकोशमपि । मुकुलितमपीत्यर्थः । कुशेशयम् ॥ कर्तुं ॥ “शतपत्रं कुशेशयम्” इत्यमरः ॥ वसतिं ग्रहीष्यते । स्थितिं करिष्यत इत्यर्थः ॥ “लटः सदा” इति शतृप्रत्ययः ॥ पट्पदाय प्रीतिपूर्वमन्तरमवकाशं दातुमिव सत्त्वं सावशेषविवरं तिष्ठति ॥

दूरलग्नपरिमेयरदिमना वारुणी दिगुरुणेन भानुना ।

भाति केसरवतेव मण्डिता बन्धुजीवतिलकेन कन्यका ॥ ४० ॥

दूरलग्नेति ॥ वारुणी दिग्प्रतीची दूरं लग्ना अतएव परिमेया अल्पावशिष्टा रश्मयो यस्य तेन तथोक्तेनारुणेन लोहितवर्णेन भानुना केसरवता किञ्चलवता बन्धुजीवं बन्धुजीवककुसुमम् ॥ “बन्धुको बन्धुजीवकः” इत्यमरः ॥ तदेव तिलकं तेन मण्डितालंकृता कन्यकेव भाति ॥

सामभिः सहचराः सहस्रशो स्यन्दनाश्वहृदयंगमस्वनैः ।

भानुमाग्निपरिकीर्णतेजसं संस्तुवन्ति किरणोष्मपायिनः ॥४१॥

सामभिरिति ॥ किरणोष्मपायिनः किरणोष्माणं पिबन्तीति तथोक्ताः । तथाहारा इत्यर्थः । चरन्तीति चराः ॥ पचायच्च ॥ सहभूताधराः सहचरा बालरित्यप्रभृतयो महर्षयोऽग्नौ परिकीर्णं तेजो यस्य तत्तथोक्तम् ॥ “अग्निर्वादित्यः सामं प्रसवति” इति श्रुतेः ॥ भानुम् ॥ हृदयं गच्छन्तीति हृदयंगमा मनोरमाः ॥ गमेः सुपीति वक्तव्यात्सच ॥ स्यन्दनाश्वानां हृदयंगमाः स्वना येषां तेः सामभिः सामवेदः सहस्रशः संस्तुवन्ति ॥ “सामवेदेनास्तपये गीयते” इति श्रुतेः ॥

सोऽयमानतशिरोधरैर्हयैः कर्णचामरविषादितेक्षणैः ।

अस्तमेति युगभुङ्गकेसरैः संनिधाय दिवसं महोदधौ ॥ ४२ ॥

स इति ॥ सोऽयं भानुर्दिवसं महोदधौ संनिधाय । निघायेत्यर्थः । दिवस-
सादर्शनादियमुत्प्रेक्षा । आनतशिरोधरैर्गगनावतरणान्नम्रकन्धरैरतएव कर्णचाम-
रविघटितेक्षणैर्युगशुभ्रकेसरैः कुटिलितस्कन्धरोमभिर्हयैरस्तमेति ॥ “ अस्तस्तु चर-
मक्ष्माभृत् ” इत्यमरः ॥

खं प्रसुप्तमिव संस्थिते खौ तेजसो महत ईदृशी गतिः ।

तत्प्रकाशयति यावदुत्थितं मीलनाय खलु तावता व्युतम् ॥ २३ ॥

खमिति ॥ खौ संस्थितेऽस्तमिते सति खं व्योम प्रसुप्तमिव निःप्रकाशत्वान्नि-
द्रितमिव । स्थितमित्यर्थः । युज्यते चैतदित्याह—महतस्तेजस ईदृशी वक्ष्यमाणप्रका-
रा गतिः । स्वभाव इत्यर्थः ॥ तां गतिमेवाह—तदिति ॥ तन्महत्तेज उत्थितं सद्या-
वत् । स्थानमिति शेषः । प्रकाशयति । तावताधश्युतं सत् । तत्स्थानादिति शेषः । मी-
लनाय संकोचाय खलु भवति । यत्र स्थाने तेजस्तिष्ठति तत्प्रकाशत इति स्थितिः ।
यतो गच्छति न तत्प्रकाशते । अतः सूर्यापाये खं प्रसुप्तमिवेति युक्तोत्प्रेक्षेति भा-
वः । अस्यार्थस्य तेजोमात्रसाधारण्येऽपि महति स्फुटमिति महद्ग्रहणं कृतम् ॥

संध्याप्यनुगतं रवेर्वपुर्वन्धमस्तशिखरे समर्पितम् ।

प्राक्तयेयमुदये पुरस्कृता नानुयास्यति कथं तमापदि ॥ २४ ॥

संध्ययेति ॥ संध्याप्यस्तशिखरेऽस्ताद्रिशृङ्गे समर्पितं निहितं वन्द्यं रवेर्वपु-
रनुगतमन्वगामि । असंयुतं रविमन्वगादिति भावः । युक्तं चैतदित्याह—प्राक्पूर्वमु-
दये तथा तेन प्रकारेण पुरस्कृताग्रतः कृता । पूजिता चेति गम्यते । प्रातः सूर्योद-
यात्प्रागेव संध्यागम इति हि प्रसिद्धम् । इयं संध्या तं रविमापद्यस्तसमये कथं ना-
नुयास्यति । अनुयास्यत्येवेत्यर्थः ॥ संपदसंपदोऽस्तुल्यरूपमेव साधूनामिति भावः ॥

रक्तपीतकपिशाः पयोमुचां कोटयः कुटिलकेशि भान्त्यमूः ।

द्रक्ष्यसि त्वमिति सांध्यवेलया वर्तिकाभिरिव साधुवर्तिताः २५

रक्तेति ॥ हे कुटिलकेशि ॥ “ स्वाङ्गाचोपसर्जनादगंयोगोपधात् ” इति ङीप् ॥
अमूः पुरोगता रक्ताः पीताः कपिनाथ रक्तपीतकपिशाः । नानावर्णा इत्यर्थः ॥
पार्थेन्द्रः । न ह “ वर्णो वर्णेन ” इति तत्पुरुषः सामानाधिकरण्याभावात् ॥
पयोमुचां कोटयोऽश्रयः ॥ “ स्वात्कोटिरथौ चापाग्रे संख्याभेदमकर्षयोः ” इति
विश्वः ॥ त्वं द्रक्ष्यसीति हेतोरनया सांध्यवेलया । मध्यप्येत्यर्थः ॥ “ सांध्यवेलया ”
इति वचित्पाठः ॥ वर्तिकाभिधिशलाशाभिः साधुवर्तिताः उत्पादिताश्च भान्ति ॥

आविशद्विरुद्धाङ्गणं मृगेर्मूलसेकसरसैश्च वृक्षकैः ।

आश्रमाः प्रविशदग्निधेनवो विभ्रति त्रियमुदीरिताग्रयः ॥३८॥

आविशद्विरिति ॥ उद्गाङ्गणं पर्णशालाङ्गणमाविशद्विः । मविशाङ्गिरित्यर्थः ॥ “पर्णशालोद्गोऽक्षिपाम्” इत्यमरः ॥ “उपान्वध्याद्भुतः” इति कर्मत्वम् ॥ मृगैः । तथा मूलानां सेकेन सेचनेन सरसैः सद्रवैर्दृष्टकैश्चोपलक्षिताः ॥ अत्यायुः कृतयः ॥ प्रविशन्त्यो वनादागच्छन्त्योऽग्निधेनवोऽग्निहोत्रार्या धेनव उदीरिताग्रयश्चाश्रमाः त्रिय विभ्रति ॥

वद्धकोशमपि तिष्ठति क्षणं सावशेषविवरं कुशेशयम् ।

पटपदाय वसतिं ग्रहीष्यते प्रीतिपूर्वमिव दातुमन्तरम् ॥३९॥

वद्धकोशमिति ॥ वद्धकोशमपि । सुकुलितमपीत्यर्थः । कुशेशयम् ॥ कर्तुं ॥ “शतपत्रं कुशेशयम्” इत्यमरः ॥ वसतिं ग्रहीष्यते । स्थितिं करिष्यत इत्यर्थः ॥ “लुटः सद्वा” इति शतृमत्त्वयः ॥ पटपदाय प्रीतिपूर्वमन्तरमवकाशं दातुमिव क्षणं सावशेषविवरं तिष्ठति ॥

दूरलग्नपरिमेयरश्मिना वारुणी दिगरुणेन भानुना ।

भाति केसरवतेव मण्डिता बन्धुजीवतिलकेन कन्यका ॥ ४० ॥

दूरलग्नेति ॥ वारुणी दिग्प्रतीची दूरं लग्ना अतएव परिमेया अल्पावशिष्टा रश्मयो यस्य तेन तथोक्तेनारुणेन लोहितवर्णेन भानुना केसरवता किञ्चलवता बन्धुजीवं बन्धुजीवककुसुमम् ॥ “बन्धूको बन्धुजीवकः” इत्यमरः ॥ तदेव तिलकं तेन मण्डितालंकृता कन्यकेव भाति ॥

सामभिः सहचराः सहस्रशो स्यन्दनाश्वहृदयंगमस्वनैः ।

भानुमाग्निपरिकीर्णतेजसं संस्तुवन्ति किरणोष्मपायिनः ॥४१॥

सामभिरिति ॥ किरणोष्मपायिनः किरणोष्माणं पिबन्तीति तथोक्ताः । तमाहार इत्यर्थः । चरन्तीति चराः ॥ पचाद्यच् ॥ सहभूताश्चराः सहचरा बालस्त्रियप्रभृतयो महर्षयोऽग्नौ परिकीर्ण तेजो यस्य तत्तथोक्तम् ॥ “अग्निर्वादित्यः सायं प्रसवति” इति श्रुतेः ॥ भानुम् ॥ हृदयं गच्छन्तीति हृदयंगमा मनोरमाः ॥ अग्नेः सुपीति वक्तव्यात्स्वच् ॥ स्यन्दनाश्वानां हृदयंगमाः स्वता येषां तैः सामभिः सामवेदैः सहस्रशः संस्तुवन्ति ॥ “सामवेदेनास्तमये गीयते” इति श्रुतेः ॥

सोऽयमानतशिरोधरैर्हयैः कर्णचामरविप्रद्वितैक्षणैः ।

अस्तमेति युगभुङ्गकेसरैः संनिधाय दिवसं महोदधौ ॥ ४२ ॥

स इति ॥ सोऽयं भानुर्दिवसं महोदधौ संनिधाय । निघायेत्यर्थः । दिवस-
स्यादर्शनादियमुत्प्रेक्षा । आनतशिरोधरैर्गगनावतरणान्नम्रकन्धरैरतएव कर्णचाम-
रविघट्टितेक्षणैर्युगभ्रुकुसैः कुटिलितस्कन्धरोमभिर्हयैरस्तमोति ॥ “ अस्तस्तु चर-
मस्माभृत् ” इत्यमरः ॥

खं प्रसुप्तमिव संस्थिते रवौ तेजसो महत ईदृशी गतिः । ..

तत्प्रकाशयति यावदुत्थितं मीलनाय खलु तावता व्युतम् ॥१३॥

खमिति ॥ रवौ संस्थितेऽस्तमिते सति खं व्योम प्रसुप्तमिव निःप्रकाशत्वा-
द्विगतमिव । स्थितमित्यर्थः । युज्यते चेतदित्याह—महतस्तेजस ईदृशी वक्ष्यमाणम-
रा गतिः । स्वभाव इत्यर्थः ॥ तां गतिमेवाह—तदिति ॥ तन्महत्तेज उत्थितं स-
यत् । स्थानमिति शेषः । प्रकाशयति । तावताप्रश्रुतं सत् । तत्स्थानादिति शेषः ।
लनाय संकोचाय खलु भवति । यत्र स्थाने तेजस्तिष्ठति तत्प्रकाशत इति स्थितिः ।
यतो गच्छति न तत्प्रकाशते । अतः सूर्यापाये खं प्रसुप्तमिवेति युक्तोत्प्रेक्षा-
वः । अस्यार्थस्य तेजोमात्रसाधारण्येऽपि महति स्फुटमिति महद्गङ्गां कृतम् ॥

सिंहकेसरसटासु भूभृता पल्लवप्रसविषु द्रुमेषु च ।

पश्य धातुशिखरेषु चात्मना संविभक्तमिव सांध्यमातपम् ॥१६॥

सिंहेति ॥ सिंहानां केसराणि स्कन्धरोमाणि तान्येव सदा जटास्तासु ॥ “सदा जटा केसरयोः” इति विश्वः ॥ अथवा सदाशब्देन समूहो लक्ष्यतेऽन्यथा पौनरुक्त्यात् ॥ पल्लवप्रसविषु पल्लवमत्सु द्रुमेषु च तथा धातुशिखरेषु च भूभृतास्तादि-
णात्मना स्वयमेव संविभक्तमिव स्थितं संध्यायां भवं सांध्यमातपं यस्य तथा प-
श्य । आरुण्यमरुणद्रव्येषु भूयिष्ठमुपलभ्यत इति भावः ॥

पार्ष्णिमुक्तवसुधास्तपस्विनः पावनान्चुरचिताञ्जलिक्रियाः ।

ब्रह्म गूढमभिसंध्यमादृताः शुद्धये विधिविदो गृणन्त्यमी ॥१७॥

पापर्णाति ॥ पार्ष्णयो गुल्फाधोभागास्तैर्मुक्तवसुधास्त्यक्तभूतलाः । पादाग्रस्थि-
ता इत्यर्थः ॥ “गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य मुक्तपार्ष्णिः क्षिपेज्जलम्” इति स्मरणात् ॥
पावनैरम्बुभी रचिताञ्जलिक्रियाः । विहितार्घ्यप्रक्षेपा इत्यर्थः । विधिविदः । शा-
स्त्रज्ञा इत्यर्थः । अमी तपस्विन आदृता आदरवन्तः । श्रद्धधाना इत्यर्थः ॥ कर्तरि
क्तः ॥ अभिसंध्यं संध्यामभि ॥ “लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये” इत्यव्ययीभा-
वः ॥ शुद्धये शुद्धयर्थं ब्रह्म गायत्रीं गूढमुपांशु गृणन्ति जपन्ति । “प्रत्यगा ता-
रकोदयात्” इति स्मरणात् ॥

तन्मुहूर्तमनुमन्तुमर्हसि प्रस्तुताय नियमाय मामपि ।

त्वां विनोदविपुणः सखीजनो वल्गुवादिनि विनोदयिष्यति ॥१८॥

तदिति ॥ तत्तस्मात्कारणान्मामपि प्रस्तुताय नियमाय प्रकृतसंध्याविषये मुहूर्त-
मनुमन्तुमर्हसि । हे वल्गुवादिनि मञ्जुभाषिणि । विनोदनिपुणः कालाक्षेपचतुरः स-
खीजनस्त्वां विनोदयिष्यति ॥ विनोदशब्दात्तत्करोतीति णिच् ॥

निर्विभुज्य दशनच्छदं ततो वाचि भर्तुर्वधीरणापरा ।

शैलराजतनया समीपगामाललाप विजयामहेतुकम् ॥ १९ ॥

निर्विभुज्येति ॥ ततो भर्तुर्वाचि वचनेऽवधीरणापरावज्ञापरा ^{लक्ष्मणतन}
पार्वती । छाद्यतेऽनेनेति छदः ॥ “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण” इति ५
दशनच्छदं निर्विभुज्य कुटिलीकृत्य समीपगां विजयां ।
निर्निमित्तमाललाप । न तु रोषाद्भर्तुरुत्तरं ददावित्यर्थः ॥

ईश्वरोऽपि दिवसात्ययोचितं मन्त्रपूर्वमनुतस्थिवान्विधिम् ।

पार्वतीमवचनामसूयया प्रत्युपेत्य पुनराह सस्मितम् ॥ ५० ॥

ईश्वर इति ॥ ईश्वरोऽपि दिवसात्ययोचितं सायंकालोचितं विधिं संध्यावन्दनकृत्यं मन्त्रपूर्वमनुतस्थिवाननुष्ठितवान् ॥ तिष्ठतेः कमुप्रत्ययः ॥ असूयया संध्यावन्दनजनितासूययावचनामभाषमाणां पार्वतीं पुनः प्रत्युपेत्य सस्मितमाह ॥

मुञ्च कोपमनिमित्तकोपने संध्यया प्रणमितोऽस्मि नान्यथा ।

किं न वेत्ति सहधर्मचारिणं चक्रवाकसमवृत्तिमात्मनः ॥ ५१ ॥

मुञ्चेति ॥ हे अनिमित्तकोपनेऽकारणकोपिनि ॥ नन्वादित्वात्कर्तरि ल्युः ॥ कोपं मानं मुञ्च । संध्यया प्रणमितोऽस्मि प्रणामं कारितोऽस्मि । अन्यथा प्रकारान्तरं न । धर्माभिसंधायिनं मां कामाभिसंधायिनं मा मन्यस्वेत्यर्थः । आत्मनस्तव सह धर्मं चरतीति सहधर्मचारिणं मां चक्रवाकेन समवृत्तिं तुल्यव्यवहारं न वेत्ति किम् । अनन्यसङ्गिनं वेत्त्येवेत्यर्थः ॥

प्रणामकारणमाह—

निर्मितेषु पितृषु स्वयंभुवा या तनुः सुतनु पूर्वमुज्झिता ।

सेयमस्तमुदयं च सेव्यते तेन मानिनि ममात्र गौरवम् ॥ ५२ ॥

निर्मितेष्विति ॥ हे सुतनु मुगात्रि । पूर्वं स्वयं भवतीति स्वयंभूधतुराननः ॥

“भुवः संज्ञान्तरयोः” इति किप् । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ॥ तेन पितृष्वभिप्वात्तादिषु निर्मितेषु सत्सु या तनुरुज्झिता सेयं तनुरस्तमस्तमयकाल उदयमुदयकाले ॥ अव्ययमेतत् ॥ सेव्यते पूज्यते च । संध्यारूपेणेति शेषः । हे मानिनि । अविमृश्यकारिणीति भावः । तेन ब्रह्मतनुत्वेन हेतुना ममात्र संध्यायां गौरवमादरः । तदेतदुक्तं भविष्यपुराणे— “पितामहः पितृन्सृष्ट्वा मूर्तिं तामुत्ससर्ज ह । मातः सायं समागत्य संध्यारूपेण पूज्यते ॥ एतां संध्यां यतात्मानो ये तु दीर्घासुपासते । दीर्घायुषो भविष्यन्ति नीरुजः पाण्डुनन्दन ” इति ॥

इत्थं देव्याः कोपमपनीय धातुसंध्यादिघर्णनं करोति—

तामिमां तिमिरवृत्तिपीडितां भूमिलग्रमिव संप्रति स्थिताम् ।

रक्तस्तटतमालमालिनीं पश्य धातुरसनिभ्रगामिव ॥ ५३ ॥

संप्रति तिमिरवृत्तिपीडितां तमोहृत्पुपरद्वामतएव भूमौ लग्नमिव रक्तस्तटतमालमालिनीं तीरतमालतरपद्ममतीम् ॥

धातुरसनिभ्रगां धातुद्रवतदीमिव पश्य ॥

सिंहकेसरसटासु भूमृता पल्लवप्रसविषु द्रुमेषु च ।

पश्य धातुशिखरेषु चात्मना संविभक्तमिव सांध्यमातपम् ॥१६॥

सिंहेति ॥ सिंहानां केसराणि स्कन्धरोमाणि तान्येव सटा जटास्तासु ॥ “सटा जटा केसरयोः” इति विश्वः ॥ अथवा सटाशब्देन समूहो लक्ष्यतेऽन्यथा पानरु-
त्तयात् ॥ पल्लवप्रसविषु पल्लवमत्सु द्रुमेषु च तथा धातुशिखरेषु च भूमृतास्तां-
णात्मना स्वयमेव संविभक्तमिव स्थितं संध्यायां भवं सांध्यमातपं यस्य तथा प-
श्य । आरुण्यमरुणद्रव्येषु भूयिष्ठमुपलभ्यत इति भावः ॥

पार्ष्णिमुक्तवसुधास्तपस्विनः पावनाम्युरचिताञ्जलिक्रियाः ।

ब्रह्म गूढमभिसंध्यमादृताः शुद्धये विधिविदो गृणन्त्यमी ॥१७॥

पार्ष्णिमिति ॥ पार्ष्णयो गुल्फाधोभागास्तैर्मुक्तवसुधास्तपस्वभूतलाः । पादाग्रस्य-
ता इत्यर्थः ॥ “गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य मुक्तपार्ष्णिः क्षिपेज्जलम्” इति स्मरणात् ॥
पावनैरम्युभी रचिताञ्जलिक्रियाः । विहितार्घ्यप्रक्षेपा इत्यर्थः । विधिविदः । शा-
स्त्रज्ञा इत्यर्थः । अमी तपस्विन आदृता आदरवन्तः । श्रद्धधाना इत्यर्थः ॥ कर्तृरि-
क्तः ॥ अभिसंध्यं संध्यामभि ॥ “लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये” इत्यव्ययीभा-
वः ॥ शुद्धये शुद्धयर्थं ब्रह्म गायत्रीं गूढमुपांशु गृणन्ति जपन्ति । “प्रत्यगा ता-
रकोदयात्” इति स्मरणात् ॥

तन्मुहूर्तमनुमन्तुमर्हसि प्रस्तुताय नियमाय मामपि ।

त्वां विनोदविपुणः सखीजनो वल्गुवादिनि विनोदयिष्यति ॥१८॥

तदिति ॥ तच्चस्मात्कारणान्मामपि प्रस्तुताय नियमाय प्रकृतसंध्याविधये मुहूर्त-
मनुमन्तुमर्हसि । हे वल्गुवादिनि यजुभाषिणि । विनोदनिपुणः कालाक्षेपचतुरः स-
खीजनस्त्वां विनोदयिष्यति ॥ विनोदशब्दात्तत्करोतीति णिच् ॥

निर्विभुज्य दशनच्छदं ततो वाचि भर्तुर्वधीरणापरा ।

शैलराजतनया समीपगामाललाप विजयामहेतुकम् ॥ १९ ॥

निर्विभुज्येति ॥ ततो भर्तुर्वाचि वचनेऽवधीरणापरावज्ञापरा शैलराजतनया
पार्वती । छाद्यतेऽनेनेति छदः ॥ “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण” इति घप्रत्ययः ॥
दशनच्छदं निर्विभुज्य कुटिलीकृत्य समीपगां विजयां विजया
निर्निमित्तमाललाप । न तु रोषाद्भर्तुर्त्तरं ददावित्यर्थः ॥

ईश्वरोऽपि दिवसात्ययोचितं मन्त्रपूर्वमनुतस्थिवान्विधिम् ।

पार्वतीमवचनामसूयया प्रत्युपेत्य पुनराह सस्मितम् ॥ ५० ॥

ईश्वर इति ॥ ईश्वरोऽपि दिवसात्ययोचितं सायंकालोचितं विधिं संध्याव-
न्दनकृत्यं मन्त्रपूर्वमनुतस्थिवाननुष्ठितवान् ॥ तिष्ठतेः कस्युपेत्ययः ॥ अमृत्यया सं-
ध्यावन्दनजनितासूययावचनामभाषमाणां पार्वतीं पुनः प्रत्युपेत्य सस्मितमाह ॥

मुञ्च कोपमनिमित्तकोपने संध्यया प्रणमितोऽस्मि नान्यथा ।

किं न वेत्ति सहधर्मचारिणं चक्रवाकसमवृत्तिमात्मनः ॥ ५१ ॥

मुञ्चेति ॥ हे अनिमित्तकोपनेऽकारणकोपिनि ॥ नन्द्यादित्वात्कर्तरि ल्युः ॥
कोपं मानं मुञ्च । संध्यया प्रणमितोऽस्मि प्रणामं कारितोऽस्मि । अन्यथा प्रकारा-
न्तरं न । धर्माभिसंधायिनं मां कामाभिसंधायिनं मा मन्यस्वेत्यर्थः । आत्मनस्तव
सह धर्मं चरतीति सहधर्मचारिणं मां चक्रवाकेन समर्पितं तुल्यव्यवहारं न वेत्ति
किम् । अनन्यसङ्गिनं वेत्त्येवेत्यर्थः ॥

प्रणामकारणमाह—

निर्मितेषु पितृषु स्वयंभुवा या तनुः सुतनु पूर्वमुज्जिता ।

सेयमस्तमुदयं च सेव्यते तेन मानिनि ममात्र गौरवम् ॥ ५२ ॥

निर्मितेष्विति ॥ हे सुतनु मुगात्रि । पूर्वं स्वयं भवतीति सायंभूतुराननः ॥
“भुवः संज्ञान्तरयोः” इति किप् । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ॥ तेन पितृष्व-
पिप्वाच्चादिषु निर्मितेषु सत्सु या तनुरुज्जिता सेयं तनुरस्तमस्तमयकाल उदयमु-
दयकाले ॥ अव्ययमेतत् ॥ सेव्यते पूज्यते च । संध्यारूपेणात्र शेषः । हे मानिनि ।
अविमृश्यकारिणीति भावः । तेन प्रसूततनुत्वेन हेतुना ममात्र संध्यायां गौरवमा-
दरः । तदेतदुक्तं भविष्यपुराणे— “पितामहः पितृमृदा मूर्तिं तामुत्सर्गं ह ।
प्रातः सायं समागत्य संध्यारूपेण पूज्यते ॥ एतां संध्यां यतात्मानो ये तु दीर्घांशु-
पागते । दीर्घांशुो भविष्यान्ति नीरजः पाण्डुनन्दन ” इति ॥

इत्थं देव्याः कोपमपनीय धातुसंध्यादिष्वर्पणं करोति—

तामिमां तिमिरवृत्तिपीडितां भूमिलग्रमिव संग्रति स्थिताम् ।

तस्तत्तत्तमालमालिनीं पश्य धातुरस्तनिघ्नगामिव ॥ ५३ ॥

॥ संज्ञति तिमिरवृत्तिपीडितां तमोहृत्तुराग्न्यामनस्य भूमौ तिमिर-
गमेकत्र एकत्र तत्तत्तमालमालिनीं तिमिरमालतरसाक्षमयीम् ॥

॥ ५३ ॥ तां धातुद्वन्द्वदीप्तिं पश्य ॥

सिंहकेसरस्तदास्तु भूमृता पल्लवप्रसविषु द्रुमेषु च ।

पश्य धातुशिखरेषु चात्मना संविभक्तमिव सांध्यमातपम् ॥१६॥

सिंहेति ॥ सिंहाणां केसराणि स्कन्धरोमाणि तान्येव सद्य जटास्तासु ॥ “सद्य जटा केसरयोः” इति विश्वः ॥ अथवा सदानन्देन समृद्धो लक्ष्यतेऽन्यथा पानक-
त्तयात् ॥ पल्लवप्रसविषु पल्लवमत्सु द्रुमेषु च तथा धातुशिखरेषु च भूमृतास्तादि-
णात्मना स्वयमेव संविभक्तमिव स्थितं संध्यायां भवं सांध्यमातपं यस्य तथा प-
श्य । आरुण्यपरुणद्रव्येषु भूषिष्ठमुपलभ्यत इति भावः ॥

पार्थिणमुक्तवसुधास्तपस्विनः पावनान्धुरचिताञ्जलिक्रियाः ।

ब्रह्म गूढमभिसंध्यमादृताः शुद्धये विधिविदो गृणन्त्यमी ॥१७॥

पाप्मर्षीति ॥ पार्थिवो गुल्फाधोभागास्तैर्मुक्तवसुधास्तपस्विभूतलाः । पादाग्रस्थि-
ता इत्यर्थः ॥ “गोशृङ्गमात्रमुदृत्य मुक्तपार्थिवः क्षिपेज्जलम्” इति स्मरणात् ॥
पावनैरम्बुभी रचिताञ्जलिक्रियाः । विदितार्घ्यमसेपा इत्यर्थः । विधिविदः । शा-
स्त्रज्ञा इत्यर्थः । अमी तपस्विन आदृता आदरवन्तः । श्रद्धधाना इत्यर्थः ॥ कर्तारि-
क्तः ॥ अभिसंध्यं संध्यामभि ॥ “लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये” इत्यव्ययीभा-
वः ॥ शुद्धये शुद्धयर्थं ब्रह्म गायत्रीं गूढमुपांशु गृणन्ति जपन्ति । “प्रत्यगा ता-
रकोदयात्” इति स्मरणात् ॥

तन्मुहूर्तमनुमन्तुमर्हसि प्रस्तुताय नियमाय मामपि ।

त्वां विनोदविपुणः सखीजनो वल्गुवादिनि विनोदयिष्यति ॥१८॥

तदिति ॥ तत्तस्मात्कारणान्मामपि प्रस्तुताय नियमाय प्रकृतसंध्याविधये मुहूर्त-
मनुमन्तुमर्हसि । हे वल्गुवादिनि मञ्जुभाषिणि । विनोदविपुणः कालाक्षेपचतुरः स-
खीजनस्त्वां विनोदयिष्यति ॥ विनोदशब्दात्तत्करोतीति णिच् ॥

निर्विभुज्य दशनच्छदं ततो वाचि भर्तुरवधीरणापरा ।

शैलराजतनया समीपगामाललाप विजयामहेतुकम् ॥ १९ ॥

निर्विभुज्येति ॥ ततो भर्तुर्वाचि वचनेऽवधीरणापरावज्ञापरा शैलराजतनया
पार्वती । छाद्यतेऽनेनेति छदः ॥ “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण” इति घप्रत्ययः ॥
दशनच्छदं निर्विभुज्य कुटिलीकृत्य समीपगां विजयां विजयाख्यां सखीमहेतु-
निर्निमित्तमाललाप । न तु रोपाद्भर्तुरुत्तरं ददावित्यर्थः ॥

ईश्वरोऽपि दिवसात्ययोचितं मन्त्रपूर्वमनुतस्थिवान्विधिम् ।

पार्वतीमवचनामसूयया प्रत्युपेत्य पुनराह सस्मितम् ॥ ५० ॥

ईश्वर इति ॥ ईश्वरोऽपि दिवसात्ययोचितं सायंकालोचितं विधिं संध्यावन्दनकृत्यं मन्त्रपूर्वमनुतस्थिवाननुष्ठितवान् ॥ तिष्ठतेः कमुप्रत्ययः ॥ असूयया संध्यावन्दनजनितासूययावचनामभाषभाषां पार्वतीं पुनः प्रत्युपेत्य सस्मितमाह ॥

मुञ्च कोपमनिमित्तकोपने संध्यया प्रणमितोऽस्मि नान्यथा ।

किं न वेत्ति सहधर्मचारिणं चक्रवाकसमवृत्तिमात्मनः ॥ ५१ ॥

मुञ्चेति ॥ हे अनिमित्तकोपनेऽकारणकोपिनि ॥ नन्वादित्वात्कर्तरि ल्युः ॥ कोपं मानं मुञ्च । संध्यया प्रणमितोऽस्मि प्रणामं कारितोऽस्मि । अन्यथा प्रकारान्तरं न । धर्माभिसंधायिनं मां कामाभिसंधायिनं मा मन्यस्वेत्यर्थः । आत्मनस्तव सह धर्मं चरतीति सहधर्मचारिणं मां चक्रवाकेन समवृत्तिं तुल्यव्यवहारं न वेत्ति किम् । अनन्यसङ्गिनं वेत्त्येवेत्यर्थः ॥

प्रणामकारणमाह—

निर्मितेषु पितृषु स्वयंभुवा या तनुः सुतनु पूर्वमुज्झिता ।

सेयमस्तमुदयं च सेव्यते तेन मानिनि ममात्र गौरवम् ॥ ५२ ॥

निर्मितेष्विति ॥ हे सुतनु सुगात्रि । पूर्वं स्वयं भवतीति स्वयंभूश्चतुराननः ॥

“भुवः संज्ञान्तरयोः” इति किप् । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ॥ तेन पितृष्वग्निष्वात्तादिषु निर्मितेषु सत्सु या तनुरुज्झिता सेयं तनुरस्तमस्तमयकाल उदयमुदयकाले ॥ अव्ययमेतत् ॥ सेव्यते पूज्यते च । संध्यारूपेणेति शेषः । हे मानिनि । अविमृश्यकारिणीति भावः । तेन ब्रह्मतनुत्वेन हेतुना ममात्र संध्यायां गौरवमादरः । तदेतदुक्तं भविष्यपुराणे— “पितामहः पितृन्मृद्धा मूर्तिं तामृत्ससर्ज ह । मातः सायं समागत्य संध्यारूपेण पूज्यते ॥ एतां संध्यां यतात्मानो ये तु दीर्घायुपासते । दीर्घायुषो भविष्यन्ति नीरुजः पाण्डुनन्दन ” इति ॥

इत्थं देव्याः कोपमपनीय धातुसंध्यादिचर्णनं करोति—

तामिमां तिमिरवृत्तिपीडितां भूमिलग्रमिव संप्रति स्थिताम् ।

पश्य धातुरसनिम्नगामिव ॥ ५३ ॥

नि ॥ संप्रति तिमिरवृत्तिपीडितां तमोदृश्युपरुद्धामतएव भूमौ लग्नमिव गमेक एकत्र तटतमालमालिनीं वीरतमालतरुपक्षिमतीम् ॥

॥ ५३ ॥ धातुद्रवन्दीमिव पश्य ॥

सांध्यमस्तमितशेषमातपं रक्तलेखमपरा विभर्ति दिक् ।

संपरायवसुधा सशोणितं मण्डलाग्रमिव तिर्यगुत्थितम् ॥ ५२ ॥

सांध्यमिति ॥ अपरा दिव्यमतीनी ॥ अस्नामिति मत्तारान्तमन्ययम् । तस्य
तशब्देन समासः ॥ अस्तमितशेषमस्तंगतावशिष्टमतप्य रक्ता रंगार्कतिर्यस्य तं
संध्यायां भवं सांध्यमातपं संपरायवसुधा शुद्धभूमिः ॥ “समेरु संपरायः स्यात्”
इति विश्वः ॥ तिर्यगुत्थितं तिर्यक्फलितं सशोणितं मण्डलाग्रं कृपाणमिव विभ-
र्ति ॥ “कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवत्” इत्यमरः ॥

यामिनीदिवससंधिसंभवे तेजसि व्यवहिते सुमेरुणा ।

एतदन्यतमसं निरर्गलं दिक्षु दीर्घनयने विजृम्भते ॥ ५३ ॥

यामिनीति ॥ यामिनीदिवसयोः संधिः संध्या तत्र संभवे तेजसि संध्यारागे
सुमेरुणा व्यवहिते सति हे दीर्घनयने एकदन्यतमसम् ॥ “अवसमन्वेभ्यस्तमसः”
इति समासान्तः ॥ दिक्षु निरर्गलं विजृम्भते ॥

नोर्ध्वमीक्षणगतिर्न चाप्यधो नाभितो न पुरतो न पृष्ठतः ।

लोक एष तिमिरोल्बवेष्टितो गर्भवास इव वर्तते निशि ॥ ५४ ॥

नेति ॥ ऊर्ध्वमुपरीक्षणगतिर्दोष्टमसारो नास्ति । अधोऽपि च न । अभितः
पार्श्वयोश्च न । पुरतोऽग्रे च न । पृष्ठतः पश्चादापि न । ईक्षणगतिरिति सर्वत्र संव-
ध्यते । तथाप्येष लोको निशि तिमिरमेवोल्बं जरायुः “गर्भोऽशयो जरायुः स्या-
त्” इत्यमरः ॥ तेन वेष्टितः आवृत्तः सन् । गर्भ एव वासो वसतिस्तत्र गर्भवासे
वर्तते । इवेत्युत्प्रेसा ॥

शुद्धमाविलमवस्थितं चलं वक्रमार्जवगुणान्वितं च यत् ।

सर्वमेव तमसा समीकृतं धिक्प्रहृत्त्वमसतां हतान्तरम् ॥ ५५ ॥

शुद्धमिति ॥ शुद्धं सच्छमाविलं मलिनमवस्थितं स्थावरं चलं जंगमं वक्रं
कुटिलमृजोर्भाव आर्जवं तदेव गुणस्तेनान्वितं च यद्वस्तुजातम् । तदिति यत्तदोनि-
त्यसंबन्धाल्लभ्यते । तत्सर्वमेव तमसा समीकृतं दुर्लक्ष्यविशेषं कृतम् । तथाहि । ह-
तमन्तरं विशेषो येन तद्वतान्तरमसतामसाधूनां महत्त्वं वृद्धिं धिक् ॥ धिक्शब्द-
योगाद्वितीया ॥ समत्वेन परगतिविशेषतिरस्करणमसतां स्वभाव इति ।
तमसोऽपि तथा महत्त्वं धिगित्यर्थः ॥

नूनमुन्नमति यज्वनां पतिः शार्वरस्य तमसो

पुण्डरीकमुखि पूर्वादिङ्मुखं कैतकैरिव रज

नूनमिति ॥ यज्वानो विधिनेष्टवन्तः ॥ “यज्वा तु विधिनेष्टवान्” इत्यमरः ॥
 “सुयजोर्द्धनिष्” इति द्वनिष्पत्ययः । तेषां पतिः प्रियः । दर्शपूर्णमासादियाग-
 मष्टचिहेतुत्वादिति भावः । शर्वरस्य शर्वर्या भवस्य तमसो निषिद्धये निरासाय
 नूनमुन्नमत्युदेति । कुतः । हे पुण्डरीकमुखि । पूर्वस्या दिशो मुखं पुरोभागः पूर्वदि-
 क्षुर्मुखं केतव्या इमानि कैतकानि तै रजोभिः परागैरावृतमिव । दृश्यत इति शेषः ।
 अतो नूनमुदेति चन्द्र इति संबन्धः ॥

मन्दरान्तरितमूर्तिना निशा लक्ष्यते शशभृता सतारका ।

त्वं मया प्रियसखीसमागता श्रोप्यतेव वचनानि पृष्ठतः ॥ ५९ ॥

मन्दरेति ॥ सतारका निशा मन्दरान्तरितमूर्तिना मन्दराद्रिव्यवहितमण्डले-
 न शशभृता चन्द्रेण पृष्ठतः पथाद्भागे वचनानि श्रोप्यता । श्रोतुं क्षितेनेत्यर्थः ।
 मया प्रियसखीसमागता प्रियसखीभिरावृता त्वमिव लक्ष्यते ॥

रुद्धनिर्गमनमा दिनक्षयात्पूर्वदृष्टतनुचन्द्रिकास्मितम् ।

एतदुद्गिरति रात्रिचोदिता दिग्रहस्यमिव चन्द्रमण्डलम् ॥ ६० ॥

रुद्धेति ॥ दिक्पूर्वदिक् । नायिका ध्वन्यते । आ दिनक्षयादा सायं रुद्धं
 निर्गमनं निःसरणं यस्य तत्तथोक्तम् । अन्यत्र यहिरप्रकाशितमित्यर्थः । तनुच-
 न्द्रिकास्मितमिव तनुचन्द्रिकास्मितं पूर्वदृष्टं यस्मात्तत्तथोक्तम् । एतच्चन्द्रमण्डलं नर्म
 रहस्यं गोप्यार्थमिव रात्रिचोदिता । रात्र्या सख्येव प्रेरिता सतीत्यर्थः । उद्गिरति
 प्रकाशयति । यथा काचिदा सायं मनस्विनी गूहितमभिलाषं प्रदोषे सख्या महं
 वृणीति निर्वन्धात्पृष्टा मती प्रकटयति तद्वदित्यर्थः ॥

पश्य पक्षफलिनीफलत्विषा विम्वलाञ्छितवियत्सरोम्भसा ।

विप्रकृष्टविवरं हिमांशुना चक्रवाकमिधुनं विहम्ब्यते ॥ ६१ ॥

पश्येति ॥ पक्षफलिनीफलत्विषोदयरागाद्रिम्बाभ्यां प्रतारिम्बाभ्यां ला-
 ञ्छिते चिह्ने विषयसरोम्भस्य येन तथोक्तेन हिमांशुना विप्रकृष्टं विवरमन्तरालं
 यस्य तत्तथोक्तम् । अतिदूरस्थमित्यर्थः । चक्रवाकमिधुनं विहम्ब्यतेऽनुक्रियते प-
 रम् । रात्रौ विषति सरोत्रले चेन्द्रोर्बिम्बप्रतारिम्बा विरहादूर्वादिनौ चक्रवाकाविव
 हस्येते इत्यर्थः ॥

एतत्तय ।

शक्यमिति ॥ नवोदयाः सद्य उत्पादिता अप्रगल्भयवधुचिकोमला अकठोर-
यवाङ्कुरसुकुमारा ओपधिपतेरिन्दोः करास्तव कर्णपूररचनाकृते कर्णावतंसनिर्माण-
क्रियायै ॥ संपद्रादित्वाद्भावे किप् ॥ अग्रनखसंपुटेर्नखाग्रसंभेदैश्चेत्तुं शक्यम् ।
शक्या इत्यर्थः ॥ “शकिसहोश्च” इति कर्मणि यत्प्रत्ययः ॥ शक्यमिति विपरी-
तलिङ्गवचनस्यापि सामान्योपक्रमात्कर्माभिधायकत्वम् । पथात्कर्मविशेषाकाङ्क्षायां
करा इति निर्देशो न विरुध्यते । यथाह वामनः—“शक्यमिति रूपं लिङ्गवचनस्या-
पि सामान्योपक्रमत्वादिति । अत्र प्रमाणम्—शक्यं श्मांसेनापि क्षुत्प्रतिहन्तुमि-
ति भाष्यकारप्रयोगः” इति ॥

अङ्गुलिभिरिव केशसंचयं संनिगृह्यं तिमिरं मरीचिभिः ।

कुङ्मलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥ ६३ ॥

अङ्गुलीभिरिति ॥ शशी चन्द्रमाः । नायकस्तु प्रतीयते । अङ्गुलीभिः केश-
संचयपिव मरीचिभिस्तिमिरं संनिगृह्य गृहीत्वा ॥ सरोजे लोचने इवेत्युपमितसमा-
सोऽङ्गुलीभिरिवेत्युपमायास्तत्साधकत्वात् ॥ कुङ्मलीकृते सरोजलोचने यस्य तत्त-
थोक्तं रजन्या मुखं प्रारम्भः । वदनं चेति गम्यते । चुम्बतीव । अत्रार्थापत्त्यति-
शयोक्तिरलंकार उत्प्रेक्षासंकरश्चेति ॥

पश्य पार्वति नवेन्दुरग्निभिः सामिभिन्नतिमिरं नभस्तलम् ।

लक्ष्यते द्विरदभोगदूषितं सप्रसीददिव मानसं सरः ॥ ६४ ॥

पश्येति ॥ हे पार्वति । नवेन्दुरग्निभिः सामिभिन्नतिमिरमर्धनिरस्तध्वान्तं न-
भस्तलं द्विरदभोगदूषितं गजक्रीडाकलुषितं संप्रसीदत्प्रसादं गच्छन्मानसं मानसा-
ख्यं सर इव लक्ष्यते पश्य ॥

रक्तभावमपहाय चन्द्रमा जात एष परिशुद्धमण्डलः ।

विक्रिया न खलु कालदोषजा निर्मलप्रकृतिषु स्थिरोदया ॥ ६५ ॥

रक्तभावमिति ॥ एष चन्द्रमा रक्तभावं रक्तत्वमुदयरागमपहाय परिशुद्ध-
मण्डलः शुभ्रविम्बो निष्कण्टको जातः । तथाहि । निर्मलप्रकृतिषु स्वच्छभावेषु शुद्धस-
चिवसंपन्नेषु च कालदोषेण जाता कालदोषजा विक्रिया विकारः स्थिरोदया स्यायि-
नी न भवति खलु । चन्द्रोऽपि स्वभावनिर्मल इति । यथा कश्चिद्राजा कुतश्चिन्मि-
त्ताद्विरक्तमण्डलः पथात्यतिकृतशुद्धया स्वसमण्डलो भवति तद्वदिति भावः ॥ त-
त्र प्रथमायै समासोक्तिरलंकारस्तस्यायान्तरन्यासेनाङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

अष्टमः सर्गः ।

उन्नतेषु शशिनः प्रभा स्थिता निम्नसंश्रयपरं निश
नूनमात्मसदृशी प्रकल्पिता वेधसैव गुणदोषयोर्ग
उन्नतेष्विति ॥ शशिनः प्रभा चन्द्रकोन्नतेष्वद्रिश्चङ्गादिषु
तमस्तु निम्नसंश्रयपरं गर्तादिनीचस्थानप्रवणम् । तथाहि । वेधसा
त्मसदृशी स्वभावाभिरूपा गतिः प्रवृत्तिः प्रकल्पितैव ननु । तेज
मलिनास्तु नीचन्तीति भावः ॥

चन्द्रपादजनितप्रवृत्तिभिश्चन्द्रकान्तजलचिन्दुभिर्गि
मेखलातरुषु निद्रितानमून्वोधयत्यसमये शिखणि
चन्द्रपादेति ॥ गिरिर्हैमाद्रिश्चन्द्रपादोऽरिन्दुकिरणैर्जनितप्रवृ
त्तिभिश्चन्द्रकान्तमणीनां जलचिन्दुभिः ॥ करणः ॥ मेखलातरुषु निद्रि
तः ॥ तारकादित्वादित्यः ॥ अमृद्भिश्चन्द्रमण्डितो मयूरानगमयेऽव
हन्तुकिरणसंपर्कादुपरिचन्द्रमणित्पन्द्रेऽप्यधोवृत्तेऽग्राः शिखण्डिनो
सर्गः । शिखण्डिग्रहणापि नग्नकन्तानां कलालनिलयत्वादिति ॥

कुमारसंभवे

नवोदयाः सद्य उत्पादिता अमगलभयवमृचिकोमला अकठोर-
 पोषिपतेरिन्दोः करास्तव कर्णपूररचनाकृते कर्णावतंसनिर्माण-
 दित्वाद्रावे किं ॥ अग्रनखसंपुटेर्नखाग्रसंभेदेऽष्टेन शक्यम् ।
 “शकिसहोश्च” इति कर्मणि यत्प्रत्ययः ॥ शक्यमिति विपरी-
 तपि सामान्योपक्रमात्कर्माभिधायकत्वम् । पश्चात्कर्मविशेषाकाङ्क्षायां
 दर्शो न विरुध्यते । यथाह वामनः—“शक्यमिति रूपं लिङ्गवचनस्या-
 त्प्रयोगः” इति ॥

कुलिभिरिव केशसंचयं संनिगूह्यं तिमिरं मरीचिभिः ।
 कुड्मलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥ ६३ ॥
 मङ्गुलीभिरिति ॥ शशी चन्द्रमाः । नायकस्तु प्रतीयते । अङ्गुलीभिः केश-
 यमिव मरीचिभिस्तिमिरं संनिगूह्यं गृहीत्वा ॥ सरोजे लोचने इवेत्युपमितसमा-
 योक्तं रजन्या मुखं प्रारम्भः । वदनं चेति गम्यते । चुम्बतीव । अत्रार्थापत्त्यति-
 शयोक्तिरलंकार उत्प्रेक्षासंकरश्चेति ॥
 पश्य पार्वति नवेन्दुरग्निमभिः सामिभिन्नतिमिरं नभस्तलम् ।
 लक्ष्यते द्विदभोगदूषितं सप्रसीददिव मानसं सरः ॥ ६४ ॥
 पश्येति ॥ हे पार्वति । नवेन्दुरग्निमभिः सामिभिन्नतिमिरमर्धनिरस्तध्वान्तं न-
 भस्तलं द्विदभोगदूषितं सप्रसीदत्प्रसादं गच्छन्मानसं मानसा-
 ख्यं सर इव लक्ष्यते पश्य ॥

रक्तभावमपहाय चन्द्रमा जात एव परिशुद्धमण्डलः ।
 विक्रिया न खलु कालदोषजा निर्मलप्रकृतिषु स्थिरोदया ॥ ६५ ॥
 रक्तभावमिति ॥ एव चन्द्रमा रक्तभावं रक्तत्वशुद्धयरागमपहाय परिशुद्ध-
 मण्डलः शुभ्रविम्बो निष्कण्टको जातः । तथाहि । निर्मलप्रकृतिषु स्वच्छभावेषु शुद्ध-
 चिवसंपन्नेषु च कालदोषेण जाता कालदोषजा विक्रिया विकारः स्थिरोदया स्यात्
 भवति खलु । चन्द्रोऽपि स्वभावनिरमल इति । यथा कश्चिद्राजा कुतश्चिन्नि-
 रस्तस्यार्थान्तरन्यासेनाङ्गाग्निभावेन संकरः ॥

पाकेति ॥ हे चन्द्रबिम्बनिहिताक्षि चन्द्रबिम्बनिहितेक्षणे । पाकभिन्नः पाक-
विकसितो यः शरकाण्डस्तद्गौरयोः सितयोः ॥ “ अयदातः सितो गौरः ” इत्य-
मरः ॥ उल्लसन्त्या प्रतिकृत्वा चन्द्रिकाप्रतिबिम्बेन प्रदीप्तयोः प्रोज्ज्वलयोस्तत्र गण्ड-
लेखयोश्चन्द्रिका रोहतीव । गण्डस्थलप्रतिबिम्बसंक्रमणमूर्छिता चन्द्रिका तयोरेव
प्रसूदेति प्रतीयत इत्यर्थः ॥

अत्रान्तरे कांचिदवलोकयाह—

लोहितार्कमणिभाजनार्पितं कल्पवृक्षमधु विभ्रती स्वयम् ।

त्वामियं स्थितिमतीमुपस्थिता गन्धमादनवनाधिदेवता ॥७५॥

लोहितेति ॥ लोहितेऽरुणेऽर्कमणिभाजने सूर्यकान्तपात्रेऽर्पितं कल्पवृक्षमधुक-
ल्पतरुप्रसूतं मयं स्वयं विभ्रती गन्धमादनवनाधिदेवता स्थितिमतीमवस्थानवतीम् ।
इह स्वने तिष्ठन्तीमित्यर्थः । त्वामियं प्रलक्षोपस्थिता माता । सद्यहागतां त्वां सं-
भावयितुमागतेत्यर्थः ॥

आर्द्रकेसरमुगन्धि ते मुखं रक्तमेव नयनं स्वभावतः ।

अत्र लब्धवसतिर्गुणान्तरं कं विलासिनि मधुः करिष्यति ॥७६॥

आर्द्रेति ॥ हे पार्वति । इदं ते सभावत आर्द्रकेसरमुगन्धि सरमकेसरमुगन्धि ॥
“ गन्धस्वेत— ” इत्यादिनेकारः ॥ मुखम् । रक्तमेव नयनम् । हे विलासिनि विलासनशी-
ले । अत्र त्वन्मुखे लब्धवसतिर्लब्धानुपवेशो मधुमेयं कं गुणान्तरं गुणविशेषं करि-
ष्यति । न कंचिदित्यर्थः । केसरसंगुग्ध्यादिगुणानां त्वन्मुखे स्वभावसिद्धत्वान्म-
धुनः फले न पदयामीत्यर्थः ॥ “ अर्धर्चाः पुंति च ” इति पुंलिङ्गत्वम् । यदा-
हुः— “ मकरन्दस्य मयस्य माक्षिकस्य च वाचकः । अर्धर्चादिगणे पाठात्पुंन-
पुंसकयोर्मधुः ” इति ॥

मान्यभक्तिरथवा सखीजनः सेव्यतामिदमनङ्गदीपकम् ।

इत्युदारमभिधाय शंकरस्तामपाययत्त पानमम्बिकाम् ॥ ७७ ॥

मान्यभक्तिरिति ॥ अथवा सखीजनो मान्या भक्तिर्यस्य स तथोक्तः । स-
खीजनः स्वीकार्य इत्यर्थः । ततोऽनङ्गदीपकमिदं वक्ष्यमाणं पानं सेव्यतामित्युदारं
अभिधाय शंकरस्तामम्बिकां पीपत् इति पानं मधुमपाययत्त पाययामास ॥
“ इति नह ॥ विवर्तेः मत्तवमानार्थादिणि कर्तुः कर्मेन्द्रम् । विवर्तेति न-
यि “ न पादस्य— ” इति परस्मैपदप्रतिषेधः ॥ ननु मान्यभक्तिरित्य-
“ ॥ ॥ “ आम्पादिषु ” इति निषेधाद्भोक्तृजन्यस्य विप्रादिषाऽङ्ग-

एतदिति ॥ एतत्कुमुदं कैरवम् ॥ कर्तुं ॥ उच्छ्वसितेन पीतमुच्छ्वसित-
पीतम् । अतितृष्णयोच्छ्वस्योच्छ्वस्य पीतमित्यर्थः । इन्दोरिदमेन्दवं मभा चन्द्रिका
सैव रसो द्रवस्तं सोढुमक्षममिवाजसा मुक्तपदपदविरावं भवति तभृङ्गनादं यथा तथा
निबन्धनादा वृन्ताद्भिद्यते विकसति ॥ कर्मकर्तारि लट् ॥ यथा लोके कस्यचिद-
तिपानाभिः सहात्मन उच्चैः क्रोशत उदरं भिद्यते तथैतदिति भावः ॥

पश्य कल्पतरुलम्बि शुद्धया ज्योत्स्नया जनितरूपसंशयम् ।

मारुते चलति चण्डि केवलं व्यज्यते विपरिवृत्तमंशुकम् ॥ ७१ ॥

पश्येति ॥ शुद्धया ज्योत्स्नया जनिता रूपसंशया अंशुकं ज्योत्स्ना वेति
स्वरूपसंदेहो यस्य तत्तथोक्तं कल्पतरुलम्ब्यंशुकं हे चण्डि असन्तकोपने ॥ गौरा-
दित्वान्दीप् ॥ केवलं मारुते चलति सति विपरिवृत्तं चलं सद्रव्यज्यते पश्य ।
ज्योत्स्नासच्छायत्वान्न रूपतो विविच्यते परंतु क्रिययेत्यर्थः ॥

शक्यमङ्गुलिभिरुद्धृतैरधः शाखिनां पतितपुष्पपेशलैः ।

पञ्चजर्जरशशिप्रभालवैरेभिरुत्कचयितुं तवालकान् ॥ ७२ ॥

शक्यमिति ॥ अङ्गुलिभिरुद्धृतैरुच्चैः शाखिनामधः पतितपुष्पपेशलैः
कोमलैः । तथा भ्रमकैरित्यर्थः । एभिः पञ्चजर्जरा शकलिता शशिप्रभा चन्द्रि-
का तस्या लवः स्रष्टः । तरुलेषु पत्रान्तराललक्ष्यज्योत्स्नामण्डलैरित्यर्थः । त-
वालकानुत्कचयितुं चतुम् ॥ “ कच दीप्तिबन्धनयोः ” इति धातोस्तुमुन्प्रत्ययः ॥
शक्यम् । शनया इत्यर्थः । शक्यमिति लिङ्गवचनस्य सामान्योपक्रमादित्याद्यनु-
पदमेवांशुकम् ॥

एष चारुमुखि योगतारया युज्यते तरलविम्बया शशी ।

साध्यसादुपगतप्रकम्पया कन्ययेप नवदीक्षया वरः ॥ ७३ ॥

एष इति ॥ हे चारुमुखि हे उज्ज्वलानने ॥ “ साक्षाद्योपगर्जनादसंयोगो-
पधान् ” इति ङीप् ॥ एष शशी तरलविम्बया स्फुरन्मण्डलया योगतारया । म-
त्यहं यया युज्यते सा योगतारा । निसनसंश्लेषार्थः । साध्यसाधवमंगममभादुपगत-
प्रकम्पया वेषधुमत्या नवदीक्षया नवोद्गाहया कन्यया वरो बोधेय युज्यते संगच्छ-
ते ॥ युज्जंयादिकत्वाकर्तारि लट् ॥

पाकभिन्नशरकाण्डगौरयोरुल्लसत्प्रतिरुतिप्रदीतयोः ।

रोहतीय तव गण्डलेखयोश्चन्द्रविम्बनिहिताक्षि चन्द्रिका ॥ ७४ ॥

पाकेति ॥ हे चन्द्रविम्बनिहिताक्षि चन्द्रविम्बनिहितेक्षणे । पाकभिन्नः पाक-
वेकंसितो यः शरकाण्डस्तद्वद्वीरयोः सितयोः ॥ “ अयदातः सितो गौरः ” इत्य-
रः ॥ उल्लसन्त्या प्रतिकृत्या चन्द्रिकाप्रतिविम्बेन प्रदीप्तयोः प्रोज्ज्वलयोस्तव गण्ड-
त्रययोश्चन्द्रिका रोहतीय । गण्डस्थलप्रतिविम्बसंक्रमणमूर्छिता चन्द्रिका तयोरेव
गृध्रेति प्रतीयत इत्यर्थः ॥

अत्रान्तरे कांचिदवलोक्याह—

लोहितार्कमणिभाजनार्पितं कल्पवृक्षमधु विध्रती स्वयम् ।

त्वामियं स्थितिमतीमुपस्थिता गन्धमादनवनाधिदेवता ॥७५॥

लोहितेति ॥ लोहितेऽरुणेऽर्कमणिभाजने मूर्त्यकान्तपात्रेऽर्पितं कल्पवृक्षमधुक-
ल्पतरुममृतं मद्यं स्वयं विध्रती गन्धमादनवनाधिदेवता स्थितिमतीमवस्थानवतीम् ।
इह स्वने तिष्ठन्तीमित्यर्थः । त्वामियं भयक्षोपस्थिता प्राप्ता । सगृहागतां त्वां सं-
भावयितुमागतेत्यर्थः ॥

आर्द्रकेसरसुगन्धि ते मुखं रक्तमेव नयनं स्वभावतः ।

अत्र लब्धवसतिर्गुणान्तरं कं विलासिनि मधुः करिष्यति ॥७६॥

आर्द्रंति ॥ हे पार्वति । इदं ते स्वभावत आर्द्रकेसरसुगन्धि मरमकेसरसुगन्धिः ॥
“गन्धस्येत्—” इत्यादिनेकारः ॥ मुखम् । रक्तमेव नयनम् । हे विलासिनि विलसन्शी-
ले । अत्र त्वन्मुखे लब्धवसतिर्लब्धानुभवेशो मधुर्मद्यं कं गुणान्तरं गुणनिशेषं करि-
ष्यति । न कांचिदित्यर्थः । केसरमौगन्ध्यादिगुणानां त्वन्मुखे स्वभावसिद्धत्वान्म-
धुनः फलं न पश्यामीत्यर्थः ॥ “ अर्धर्चाः पुंगि च ” इति पुंलिङ्गत्वम् । यदा-
हुः— “ मकरन्दस्य मद्यस्य माक्षिकस्य च वाचकः । अर्धर्चादिगणे पाठात्पुंन-
ल्लङ्घनेति ॥ ” इति ॥

प दोषो नपुंसकपूर्वपदत्वात् । यथाह वृत्तिकारः— “ दृढभक्तिरित्येवमादिषु स्त्री-
पूर्वपदस्याविवक्षितत्वात्सिद्धम् ” इति । भोजराजस्तु— “ भज्यत इति कर्मसा-
धनस्यैव प्रियादिपाठतया दृढभक्तिरिति न तु भजनं भक्तिरिति भावसाधनस्य ।
अतोऽत्र स्त्रीपूर्वपदत्वेऽपि न दोष ” इत्याह ॥

पार्वती तदुपयोगसंभवां विक्रियामपि सतीं मनोहराम् ।

अप्रतर्क्यविधियोगनिर्मिता नम्रतेव सहकारतां ययौ ॥ ७८ ॥

पार्वतीति ॥ [अस्य श्लोकस्य व्याख्या नोपलब्धा] ॥

तत्क्षणं विपरिवर्तितहियोर्नेप्यतोः शयनमिद्धरागयोः ।

सा बभूव वशवर्तिनी द्वयोः शूलिनः सुवदना मदस्य च ॥ ७९ ॥

तद्विति ॥ सुवदना पार्वती तत्क्षणं तथैव विपरिवर्तितहियोर्निवर्तितलज्जयोः

शयनं तल्पं नेप्यतोः प्रापयिष्यतोरित्थं प्रवृद्धो रागोऽनुराग आरुण्यं च ययो-
रिद्धरागयोः शूलिनः म्रियतमस्य मदस्य चेति द्वयोर्वशे वर्तत इति वशवर्तिन्य-
धीना बभूव ॥

मदपारवश्यं तावदाह—

घूर्णमाननयनं स्खलत्कथं स्वेदविन्दुमदकारणस्मितम् ।

आननेन न तु तावदीश्वरश्चक्षुषा चिरमुमामुखं पपौ ॥ ८० ॥

घूर्णमानेति ॥ ईश्वरो घूर्णमाननयनं भ्राम्गन्नेत्रं स्खलत्कथं स्खलद्वचनं स्वे-

दविन्दुमत्स्वेदयुक्तमकारणस्मितमाकस्मिकहासयुक्तमुमामुखं तावत् । आ तृष्णा-
पगममित्यर्थः । आननेन मुखेन न पपौ । न चुचुम्बैत्यर्थः । किंतु चिरं चक्षुषा प-
पौ । तृष्णयाद्राक्षीदित्यर्थः । तस्या मदपारवश्यं दृष्ट्वा मुदं तावदन्वेभूदित्यर्थः ॥

संप्रति म्रियवशंवदत्वमाह—

तत्रेति ॥ तत्र मणिभवने हंसवद्धवल उत्तरच्छदः प्रच्छदपटो यस्य तत्तथोक्तं
हरीपुलिनमिव चारुदर्शनं शयनं शय्यां रोहिणीपतिश्चन्द्रः शरदि भवं शार-
ध्रं मेघमिव । शरद्ग्रहणं धावत्यार्थम् । प्रियासखः सन् । प्रियया सहेत्यर्थः ।
यशोत शयितवान् ॥ “ अधिशीङ्गस्थासां कर्म ” इति कर्मत्वम् ॥ रोहिणीग्रह-
णामध्यादिन्दोरप्यभ्रारोहणे रोहिणीसाहित्यमनुसंधेयम् ॥

क्लिष्टचन्द्रमदयैः कचग्रहैरुत्पथार्पितनखं समत्सरम् ।

तस्य तच्छिदुरमेखलागुणं पार्वतीरतमभूदनुसये ॥ ८३ ॥

क्लिष्टेति ॥ अदयैर्निर्दयैः कचग्रहैः केशकर्पणैः क्लिष्टचन्द्रं पीडितहरचन्द्रमुत्पथमु-
पार्दमीपता नखा यस्मिस्तत्तममत्सरमन्योन्यविजिगीषापूर्वकं छिदुराः स्वयमेव
ग्रहणानां मेखलागुणा यस्मिस्तत्तथोक्तम् ॥ “ यदिपिदिच्छिदेः कुरत् ” इति
चप्रत्ययः । “ कर्मकर्तरि ” इति काशिका ॥ पार्वतीरतं तस्येश्वरस्यानुसयेऽभूत् ।
ये नाभूदिति भावः ॥

केवलं प्रियतमादयालुना ज्योतिषामवनतासु पङ्क्तिषु ।

तेन तत्परिगृहीतवक्षसा नेत्रमीलनकुतूहलं कृतम् ॥ ८४ ॥

केवलमिति ॥ प्रियतमादयालुना केवलम् । प्रियतमायां दययैव तस्येश्वरस्य
कुमार्यादनवरतं गुरनामादृष्णुत्वात् । ननु स्वयं तृप्येत्यर्थः । तत्परिगृहीतवक्षसा
या पार्वत्याश्चेष्टवक्षसा नेत्रभरेण ज्योतिषां नक्षत्राणां पङ्क्तिष्ववनतासु गतीषु ।
धमायामन्यर्थः । नेत्रमीलनकुतूहलं कृतम् । निद्रा स्वीकृत्यर्थः ॥

स व्यचुध्यत व्युत्तयोचितः शातकुम्भकमलाकरैः समम् ।

मूर्च्छनापरिगृहीतकैशिकैः किन्नरैरुपनि गीतमङ्गलः ॥ ८५ ॥

स इति ॥ व्युत्तयोचितो विश्रान्तोऽर्थः स हर उपायं प्रभाते । व्यगणामा-
हप्रपो मूर्च्छना ॥ “ व्रमपुत्ताः स्वगन्त्र मूर्च्छना पार्मकाजिता ” इति भग्नः ॥
या मूर्च्छनया पारिष्टीर्तविशिकैः स्वीकृतगगनैर्गैः किन्नरगीतमङ्गलः गन् ।
तद्गुम्भकमलाकरैः समं वनकमलाकरैः सर ॥ “ तदनीयं शातकुम्भं गात्रियं भर्म
पुम् ” इत्यमरः ॥ व्यचुध्यत विश्रुतवान् ॥ व्युत्तयोचितोऽर्थाद्वान्कर्तरि क्त्वा ॥ भय यु-
क्तेजगिरावैवामयोऽर्थोऽर्थोः श्रेयान्निश्चयवैवामयोऽर्थोऽर्थोः श्रेयान्निश्चयवैवामयोऽर्थोऽर्थोः ॥

तौ क्षणं शिथिलितोपगृह्णतौ दंपती गचिन्मानमोर्मयः ।

पद्मभेदनिपुणाः सिन्धविरै गन्धमादनयनान्तमाहनाः ॥ ८६ ॥

ए दोषो नपुंसकपूर्वपदत्वात् । यथाह वृत्तिकारः— “ दृढभक्तिरित्येवमादिषु स्त्री-
पूर्वपदस्याधियक्षितत्वात्सिद्धम् ” इति । भोगरागस्तु— “ भज्यते इति कर्मसा-
धनस्यैव प्रियादिषावतया दृढभक्तिरिति न तु भजनं भक्तिरिति भावसाधनस्य ।
अतोऽत्र स्त्रीपूर्वपदत्वेऽपि न दोष ” इत्याह ॥

पार्वती तदुपयोगसंभवां विक्रियामपि सर्ती मनोहराम् ।

अप्रतर्क्यविधियोगनिर्मिता नम्रतेज सहकारतां ययौ ॥ ७८ ॥

पार्वतीति ॥ [अस्य श्लोकस्य व्याख्या नोपलब्धा] ॥

तत्क्षणं विपरिवर्तितहियोर्नेप्यतोः शयनमिद्वारागयोः ।

सा वभूव वशवर्तिनी द्वयोः शूलिनः सुवदना मदस्य च ॥ ७९ ॥

तदिति ॥ सुवदना पार्वती तत्क्षणं तथैव विपरिवर्तितद्वियोर्निर्वर्तितलज्जयोः
शयनं तल्पं नेप्यतोः प्रापयिष्यतोरित्यं प्रहृद्धो रागोऽनुराग आरुण्यं च ययो-
रिद्वारागयोः शूलिनः म्रियतमस्य मदस्य चेति द्वयोर्वशो वर्तत इति वशवर्तिन्य-
धीना वभूव ॥

मदपारवश्यं तावदाह—

घूर्णमाननयनं स्खलत्कथं स्वेदविन्दुमदकारणस्मितम् ।

आननेन न तु तावदीश्वरश्चक्षुषा चिरमुमामुखं पपौ ॥ ८० ॥

घूर्णमानेति ॥ ईश्वरो घूर्णमाननयनं भ्राम्गन्नेत्रं स्खलत्कथं स्खलद्वचनं स्वे-
दविन्दुमत्स्वेदयुक्तमकारणस्मितमाकस्मिकहासयुक्तमुमामुखं तावत् । आ तृष्णा-
पगममित्यर्थः । आननेन मुखेन न पपौ । न चुचुम्बेत्यर्थः । किंतु चिरं चक्षुषा प-
पौ । तृष्णयाद्राक्षीदित्यर्थः । तस्या मदपारवश्यं दृष्ट्वा मुदं तावदन्वभूदित्यर्थः ॥

संप्रति प्रियवशंवदत्वमाह—

तां विलम्बितपनीयमेखलामुद्वहजघनभारदुर्वहाम् ।

ध्यानसंभृतिविभूतिसंभृतं प्राविशान्मणिशिलागृहं हरः ॥ ८१ ॥

तामिति ॥ हरो विलम्बितपनीयमेखलां विसंसिहेमरसनां जघनभारेण दुर्वहां
तां पार्वतीमुद्वहन्ध्यानसंभृतया संकल्पमात्रसिद्धया विभूत्या भोगसाधनेन संभृतं
संपूर्णं मलिशिलागृहं प्राविशत् । रिरंसुरिति भावः ॥

तत्र हंसधवलोत्तरच्छदं जाह्नवीपुलिनचारुदर्शनम् ।

अध्यशेत शयनं प्रियासखः शारदाभ्रमिव रोहिणीपतिः ॥ ८२ ॥

तत्रेति ॥ तत्र मणिभवने हंसवद्भवल उत्तरच्छदः मच्छदपटो यस्य तत्तथोक्तं
जाह्नवीपुलिनमिव चारुदर्शनं शयनं शय्यां रोहिणीपतिश्चन्द्रः शरदि भवं शर-
दमभ्रं मेघमिव । शरद्ग्रहणं धावत्यर्थम् । प्रियासखः सन् । प्रियया सहेत्यर्थः ।
अध्यशेत शयितवान् ॥ “ अधिशीङ्गस्थासां कर्म ” इति कर्मत्वम् ॥ रोहिणीग्रह-
णसामर्थ्यादिन्दोरप्यभ्रारोहणे रोहिणीसाहित्यमनुसंधेयम् ॥

क्लिष्टचन्द्रमदैयैः कचग्रहैरुत्पथार्पितनखं समत्सरम् ।

तस्य तच्छिदुरमेखलागुणं पार्वतीरतमभूदतृप्तये ॥ ८३ ॥

क्लिष्टेति ॥ अदयोर्निर्दयैः कचग्रहैः केशकर्पणैः क्लिष्टचन्द्रं पीडितहरचन्द्रमुत्पथमु-
न्मयीदमोपता नखा यस्मिंस्तत्तममत्सरमन्योन्यविजिगीषापूर्वकं छिदुराः स्वयमेव
छिद्यमाना मेखलागुणा यस्मिंस्तथोक्तम् ॥ “ विदिभिर्दिच्छदेः कुरच् ” इति
कुरच्प्रत्ययः । “ कर्मकर्तरि ” इति काशिका ॥ पार्वतीरतं तस्येश्वरस्यातृप्तयेऽभूत् ।
तृप्तये नाभूदिति भावः ॥

केवलं प्रियतमादयालुना ज्योतिषामवनतासु पङ्क्तिषु ।

तेन तत्परिगृहीतवक्षसा नेत्रमीलनकुतूहलं कृतम् ॥ ८४ ॥

केवलमिति ॥ प्रियतमादयालुना केवलम् । प्रियतमायां दयर्थेय तस्येश्वरस्य
सौकुमार्यादनवरतं सुरतामोहणत्वात् । ननु स्वयं तृप्त्येन्यर्थः । तत्परिगृहीतवक्षसा
तया पार्यन्याश्लिष्टवक्षसा तेनेश्वरेण ज्योतिषां नक्षत्राणां पङ्क्तिष्ववनतासु गतीषु ।
पार्थिवार्यामत्यर्थः । नेत्रमीलनकुतूहलं कृतम् । निद्रा म्यीकृत्येन्यर्थः ॥

स व्यबुध्यत बुधस्तयोचितः शातकुम्भकमलाकरैः समम् ।

मूर्च्छनापरिगृहीतकैशिकैः किन्नैरुपसि गीतमङ्गलः ॥ ८५ ॥

स इति ॥ बुधस्तयोचितो विद्वन्मोक्षार्हः स हर उपाय प्रभाते । स्वराणामा-
रोरप्रभो मूर्च्छना ॥ “ प्रमथुक्ताः स्वरास्तत्र मूर्च्छना पाङ्कीर्तिता ” इति भग्नः ॥
तथा मूर्च्छनया परिगृहीतकैशिकैः स्वीकृतगगनैर्गैः किन्नैर्गीतमङ्गलः गन् ।
शातकुम्भकमलाकरैः गर्भं कनकपद्मैर्गैः सह ॥ “ तदनीयं शातकुम्भं गाद्वयं भर्ग-
वर्षुरम् ” इत्यमरः ॥ व्यबुध्यत विबुधवान् ॥ बुधैर्देवादिवाक्चर्तार लब्धः ॥ अत्र बु-
ध्यते जगतां वरागमोर्षोऽप्योः श्रेष्ठानां विष्टाभेनाध्ययमापमूल्या महोन्नत्येवार्गः ॥

तौ क्षणं शिथिलितोपगृह्णतौ दंपती गचिन्मानसोर्मयः ।

पद्मभेदनिपुणाः सिद्धोदरे गन्धनादनवनान्नमाहनाः ॥ ८६ ॥

प दोषो नपुंसकपूर्वपदत्वात् । यथाह वृत्तिकारः— “ दृढभक्तिरित्येवमादिषु स्त्री-
पूर्वपदस्याविवक्षितत्वात्सिद्धम् ” इति । भोजराजस्तु— “ भज्यत इति कर्मसा-
धनस्यैव प्रियादिपाठतया दृढभक्तिरिति न तु भजनं भक्तिरिति भावसाधनस्य ।
अतोऽत्र स्त्रीपूर्वपदत्वेऽपि न दोष ” इत्याह ॥

पार्वती तदुपयोगसंभवां विक्रियामपि सतीं मनोहराम् ।

अप्रतर्क्यविधियोगनिर्मिता नम्रतेव सहकारतां ययौ ॥ ७८ ॥

पार्वतीति ॥ [अस्य श्लोकस्य व्याख्या नोपलब्धा] ॥

तत्क्षणं विपरिवर्तितह्रियोर्नैप्यतोः शयनमिद्वरागयोः ।

सा बभूव वशवर्तिनी द्वयोः शूलिनः सुवदना मदस्य च ॥ ७९ ॥

तदिति ॥ सुवदना पार्वती तत्क्षणं तथैव विपरिवर्तितह्रियोर्नैवर्तितलज्जयोः
शयनं तल्पं नैप्यतोः प्रापयिष्यतोरित्थं प्रवृद्धो रागोऽनुराग आरुण्यं च ययो-
रिद्वरागयोः शूलिनः प्रियतमस्य मदस्य चेति द्वयोर्वशे वर्तत इति वशवर्तिन्य-
धीना बभूव ॥

मदपारवश्यं तावदाह—

घूर्णमाननयनं स्वलत्कथं स्वेदविन्दुमदकारणस्मितम् ।

आननेन न तु तावदीश्वरश्चक्षुषा चिरमुमामुखं पपौ ॥ ८० ॥

घूर्णमानेति ॥ ईश्वरो घूर्णमाननयनं भ्राम्यन्नेत्रं स्वलत्कथं स्वलद्वचनं स्वे-
दविन्दुमत्स्वेदयुक्तमकारणस्मितमाकस्मिकहासयुक्तमुमामुखं तावत् । आ तृष्णा-
पगममित्यर्थः । आननेन मुखेन न पपौ । न चुचुम्बेत्यर्थः । किंतु चिरं चक्षुषा प-
पौ । तृष्णयाद्राक्षीदित्यर्थः । तस्या मदपारवश्यं दृष्ट्वा मुदं तावदन्वभूदित्यर्थः ॥

संप्रति प्रियवशंवदत्वमाह—

तां विलम्बितपनीयमेखलामुद्वहजघनभारदुर्वहाम् ।

ध्यानसंभृतिविभूतिसंभृतं प्राविशन्मणिशिलागृहं हरः ॥ ८१ ॥

तामिति ॥ हरो विलम्बितपनीयमेखलां विसंश्लिष्टमरसनां जघनभारेण
तां पार्वतीमुद्वहन्ध्यानसंभृतया संकल्पमात्रसिद्धया विभूत्या भोगसाधनेन
संपूर्णं मलिशिलागृहं प्राविशत् । रिरंसुरिति भावः ॥

तत्र हंसधवलान्तरच्छदं जाह्नवीपुलिनचारुदर्शनम् ।

अध्यक्षत शयनं प्रियासखः शारदाभ्रमिव रोहिणीपतिः ॥ ८२ ॥

समदिवसनिशीथं सङ्गिनस्तत्र शंभोः

शतमगमद्वतूनां सार्धमेका निशेव ।

न स सुरतसुखेभ्यश्छिन्नतृष्णो बभूव

ज्वलन इव समुद्रान्तर्गतस्तज्जलौघैः ॥ ९१ ॥

समेति ॥ निशीथोऽत्र निशामात्रलक्षकः । समदिवसनिशीथं तुल्याहर्निशं यथा तथा तत्र तस्यां पार्वत्यां सङ्गिन आमक्तस्य । रात्रिदिवं रममाणस्येत्यर्थः । शंभोः शिवस्य सार्धमर्धेन सहितमृतूनां शतं पञ्चाशदुत्तरं मानुषमानेन पञ्चविंशतिवर्षाण्यगमन् । स शंभुः समुद्रान्तर्गतः समुद्रस्यान्तर्हृत्तज्ज्वलनो बडवाग्निरिव-तज्जलौघैस्तस्य समुद्रस्य प्रवाहैरिव सुरतसुखेभ्यश्छिन्नतृष्णो निवृत्ताभिलाषो न यभूव । किंतु चिरमवर्धतेत्यर्थः ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसूगिविरचितया संजीविनी-

समाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे

महाकाव्ये षमासुरतवर्णनं नामाष्टमः सर्गः ।

ताविति ॥ शिथिलतोपगूहनां शिथिलताल्लिङ्गनां । जाया च पतिश्च दं-
ती ॥ जायाशब्दस्य दंभावो निपातितः ॥ तौ शिवा रचितमानसोर्मयः । मानसे
रसि रचिततरंगा इत्यर्थः । पद्मभेदनिपुणाः पद्मभेदपिशुना इति यावत् । विकास-
चका इत्यर्थः । गन्धमादनयनान्तमारुताः क्षणं सिपेधिरे ॥

ऊरुमूलनखमार्गराजिभिस्तत्क्षण हृतविलोचनो हरः ।

वाससः प्रशिथिलस्य संयमं कुर्वतीं प्रियतमामवारयत् ॥८७॥

ऊर्ध्विति ॥ तत्क्षणं मारुतबीजनसमय ऊरुमूले नखमार्गराजिभिर्नखपदपङ्क्तिभि-
र्मरुता प्रसारितवस्त्रतया प्रकाशिताभिरित्यर्थः । हृतविलोचन आकृष्टदृष्टिर्हरः प्रशि-
थिलस्य वाससः संयमं बन्धनं कुर्वतीं प्रियतमामवारयत् ॥

स प्रजागरकपायलोचनं गाढदन्तपदताडिताधरम् ।

आकुलालकमरंस्त रागवान्प्रेक्ष्य भिन्नतिलकं प्रियामुखम् ॥८८॥

स इति ॥ रागवान्प्रेक्ष्य स हरः प्रजागरेण कपायलोचनं रक्तनेत्रं गाढैर्दन्त-
पदैर्दन्तैस्तताडिताधरमाकुलालकं भिन्नतिलकं प्रियामुखं प्रेक्ष्यारंस्तान्वरज्यत
तादृशमुखदर्शनमेव तस्योद्दीपकमित्यर्थः ॥

तेन भङ्गिविपमोत्तरच्छदं मध्यपिण्डतविसूत्रमखलम् ।

निर्मलेऽपि शयनं निशात्यये नोज्झितं चरणरागलाञ्छितम् ८९

तेनेति ॥ तेन हरेण भङ्गिभिर्भङ्गविपमो निम्नोन्नत उत्तरच्छदः प्रच्छदपटो
यस्मिंस्तत् । मध्ये पिण्डता पुञ्जीकृता विसूत्रमेखला छिन्नरमना यस्मिंस्तत्तथोक्तं
चरणयो रागेण लाक्षारागेण लाञ्छितं चिह्नितं शयनं निशात्यये प्रभाते निर्मले-
ऽपि । सूर्यादये सत्यपीत्यर्थः । नोज्झितं न त्यक्तम् । अत्र देव्याः सकलपुस्तोपचा-
रसंपन्नत्वं पुरुषापितं सूच्यते ॥

स प्रियामुखरसं दिवानिशं हर्षद्विजननं सिपेविपुः ।

दर्शनप्रणयिनामदृश्यतामाजगाम विजयानिवेदितः ॥ ९० ॥

स इति ॥ स हरो हर्षद्विजननं गुप्तानिश्चयकारणं प्रियामुखरसं मदिरामृ-
तं दिवा च निशि च दिवानिशम् ॥ हृदयकवद्रावः ॥ मितेविपुः सेवितुमिच्छुः
सन् । विजयानाग्री काचिदेव्याः मन्वी तथा निवेदितः । एतदर्थमागते-
पितोऽपीत्यर्थः । दर्शनमर्णयिनामदृश्यतामाजगाम । दर्शनं न दृशयि-

समदिवसनिशीथं सङ्घिनस्तत्र शंभोः

शतमगमद्वतूनां सार्धमेका निशेव ।

न स सुरतसुखेभ्यश्छिन्नतृष्णो बभूव

ज्वलन् इव समुद्रान्तर्गतस्तज्जलौघैः ॥ ९१ ॥

समेति ॥ निशीथोऽत्र निशामात्रलक्षकः । समदिवसनिशीथं तुल्याहर्निशं यथा तथा तत्र तस्यां पार्वत्यां सङ्घिन आगच्छस्य । रात्रिदिवं रममाणस्येत्यर्थः । शंभोः शिवस्य सार्धमर्धेन सहितमृतूनां शतं पञ्चाशदुत्तरं मानुषगानेन पञ्चविंशतिवर्षाण्यगमन् । स शंभुः समुद्रान्तर्गतः समुद्रस्यान्तर्द्विर्ज्वलनो वड्याग्निरिव-तज्जलौघैस्तस्य समुद्रस्य प्रवाहिरिव सुरतसुखेभ्यश्छिन्नतृष्णो निवृत्ताभिलाषो न बभूव । किंतु चिरमवर्धनेत्यर्थः ॥

इति श्रीमन्महाभारतपञ्चमस्कन्धोपाख्यायकोलाचलमहिनाथमुनिविरचितया संजीविनी-

समाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदामकृतौ कुमारसंभवे

महाकाव्ये वमःसुरतवर्णनं नामाष्टमः सर्गः ।

ताविति ॥ शिथिलितोपगृह्णौ शिथिलितालिङ्गनौ । जाया च पतिश्च दंप-
ती ॥ जायाशब्दस्य दंभावो निपातितः ॥ तौ शिवौ रचितमानसोर्मयः । मानसे स-
रसि रचिततरंगा इत्यर्थः । पद्मभेदनिपुणाः पद्मभेदपिशुना इति यावत् । विकाससू-
चका इत्यर्थः । गन्धमादनवनान्तमारुताः क्षणं सिपेविरे ॥

ऊरुमूलनखमार्गराजिभिस्तत्क्षण हृतविलोचनो हरः ।

वाससः प्रशिथिलस्य संयमं कुर्वतीं प्रियतमामवारयत् ॥८७॥

ऊर्ध्विति ॥ तत्क्षणं मारुतबीजनसमय ऊरुमूले नखमार्गराजिभिर्नखपदपङ्क्तिभिः ।
मारुता प्रसारितवस्त्रतया प्रकाशिताभिरित्यर्थः । हृतविलोचन आकृष्टदृष्टिर्हरः प्रशि-
थिलस्य वाससः संयमं बन्धनं कुर्वतीं प्रियतमामवारयत् ॥

स प्रजागरकपायलोचनं गाढदन्तपदताडिताधरम् ।

आकुलालकमरंस्त रागवान्प्रेक्ष्य भिन्नतिलकं प्रियामुखम् ॥८८॥

स इति ॥ रागवान्प्रेक्ष्य स हरः प्रजागरेण कपायलोचनं रक्तनेत्रं गाढदन्त-
पददन्तशतैस्ताडिताधरमाकुलालकं भिन्नतिलकं प्रियामुखं प्रेक्ष्यारंस्तान्वरज्यत ।
तादृशमुखदर्शनमेव तस्योद्दीपकमित्यर्थः ॥

तेन भङ्गिविपमोत्तरच्छदं मध्यपिण्डतविसूत्रमखलम् ।

निर्मलेऽपि शयनं निशात्यये नोज्झितं चरणरागलाञ्छितम् ८९

तेनेति ॥ तेन हरेण भङ्गिभिर्भङ्गिविपमो निम्नोन्नत उत्तरच्छदः प्रच्छदपटो
यस्मिन् । मध्ये पिण्डता पुञ्जीकृता विमूत्रमेगला छिन्नरमणा यस्मिन्तद्योक्तं
चरणयो रागेण लाक्षारागेण लाञ्छितं चिह्नितं शयनं निशात्यये प्रभाते निर्मले-
ऽपि । मूर्धादये गन्धपीत्यर्थः । नोज्झितं न त्यक्तम् । अत्र देव्याः मरुतपुरगोपचा-
रमपेक्ष्यं पुण्यापिनं मूर्यते ॥

— निगाद्यमरसं दिवानिशां हर्षवद्विजननं मिपेविपुः ।

समदिवसनिशीथं सङ्गिनस्तत्र शंभोः

शतमगमदृतूनां सार्धमेका निशेव ।

न स सुरतसुखेभ्यश्छिन्नतृष्णो बभूव

ज्वलन इव समुद्रान्तर्गतस्तज्जलौघैः ॥ ९१ ॥

समेति ॥ निशीथोऽत्र निशामात्रलक्षकः । समदिवसनिशीथं तुल्याहर्निशं यथा तथा तत्र तस्यां पार्वत्यां सङ्गिन आमक्तस्य । रात्रिदिवं रममाणस्येत्यर्थः । शंभोः शिवस्य सार्धमर्धेन सहितमृतूनां शतं पञ्चाशदुत्तरं मानुषगानेन पञ्चविंशतिवर्षाण्यगमन् । स शंभुः समुद्रान्तर्गतः समुद्रस्यान्तर्द्विर्ज्वलनो बडवाग्निरिव-त-ज्जलौघैस्तस्य समुद्रस्य प्रवाहंरिव सुरतसुखेभ्यश्छिन्नतृष्णो निवृत्ताभिलाषो न बभूव । किंतु चिरमवर्धतेत्यर्थः ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमहिनापसूगिविरचितया संजीविनी-

समाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे

महाकाव्ये अमासुरतवर्णनं नामाष्टमः सर्गः ।

साधिति ॥ शिर्षाभितोपगृह्णती शिर्षालितार्णवद्वर्णा । नाया च पवित्र दंप-
ती ॥ जायाशब्दस्य दंभावो निपातिनः ॥ तौ शिर्षा रचितमानसोर्मयः । मानसे स-
रसि रचिततरंगा इत्यर्थः । पद्मभेदानुपुणाः पद्मभेदपिभुजा इति यावत् । विकासमू-
चका इत्यर्थः । गन्धमादनयनान्तमारुनाः क्षणं गिर्येदरे ॥

ऊरुमूलनखमार्गराजिभिस्तत्क्षण हृतविलोचनो हरः ।

वाससः प्रशिथिलस्य संयमं कुर्वती प्रियतमामचारयत् ॥८७॥

ज्वरिति ॥ तत्क्षणं ..... शि-
मरुता प्रसारितवस्त्रतया : ..... शि-
थिलस्य चाससः संयमं बन्धनं कुर्वती प्रियतमामचारयत् ॥

स प्रजागरकपायलोचनं गाढदन्तपदताडिताधरम् ।

आकुलालकमरंस्त रागवान्प्रेक्ष्य भिन्नतिलकं प्रियामुखम् ॥८८॥

स इति ॥ रागवान्प्रेक्ष्य स हरः प्रजागरेण कपायलोचनं रक्तनेत्रं गाढदन्त-
पददन्तस्तैस्ताडिताधरमाकुलालकं भिन्नतिलकं प्रियामुखं प्रेक्ष्यारंस्तान्तरज्यत ।
तादृग्मुखदर्शनमेव तत्सोदीपकमित्यर्थः ॥

तेन भङ्गिविपमोत्तरच्छदं मध्यपिण्डतचिसूत्रमखलम् ।

निर्मलेऽपि शयनं निशात्यये नोज्झितं चरणरागलाञ्छितम् ८९

तेनेति ॥ तेन हरेण भङ्गिभिर्भङ्गविपमो निम्नोन्नत उत्तरच्छदः प्रच्छदपटो
यस्मिस्तत् । मध्ये पिण्डता पुञ्जीकृता विसूत्रमेखला छिन्नरसना यस्मिस्तत्तथोक्तं
चरणयो रागेण लाक्षारागेण लाञ्छितं चिह्नितं शयनं निशात्यये प्रभाते निर्मले-
ऽपि । सूर्योदये सत्यपीत्यर्थः । नोज्झितं न त्यक्तम् । अत्र दंभ्याः सकलसुरतोपचा-
रसंपन्नत्वं पुरुषायितं सूच्यते ॥

स प्रियामुखरसं दिवानिशं हर्षवृद्धिजननं सिपेविपुः ।

दर्शनप्रणयिनामदृश्यतामाजगाम विजयानिवेदितः ॥ ९० ॥

स इति ॥ स हरो हर्षवृद्धिजननं सुखातिशयकारणं प्रियामुखरसं मदिरामृ-
तं दिवा च निशि च दिवानिशम् ॥ इन्द्रैकवद्भावः ॥ सिपेविपुः सेवितुमिच्छुः
सन् । विजयानाम्नी काचिदेव्याः सखी तया निवेदितः । एतदर्थमागतो
पितोऽपीत्यर्थः । दर्शनप्रणयिनामदृश्यतामाजगाम । दर्शनं न ददावित्यर्थः

समदिवसनिशीथं सङ्गिनस्तत्र शंभोः

शतमगमद्वतूनां सार्धमेका निशेव ।

न स सुरतसुखेभ्यश्छिन्नतृष्णो बभूव

ज्वलन इव समुद्रान्तर्गतस्तज्जलौघैः ॥ ९१ ॥

समेति ॥ निशीथोऽत्र निशामात्रलक्षकः । समदिवसनिशीथं तुल्याहर्निशं यथा तथा तत्र तस्यां पार्वत्यां सङ्गिन आमक्तस्य । सार्धं दिवं रममाणस्येत्यर्थः । शंभोः शिवस्य सार्धमर्धेन सहितमृतूनां शतं पञ्चाशदुत्तरं मानुषमानेन पञ्चविंशतिवर्षाण्यगमन् । स शंभुः समुद्रान्तर्गतः समुद्रस्यान्तर्हत्तज्ज्वलनो बडवाग्निरिव-तज्जलौघैस्तस्य समुद्रस्य प्रवाहरिव सुरतसुखेभ्यश्छिन्नतृष्णो निवृत्ताभिलाषो न बभूव । किंतु चिरमवर्धतेत्यर्थः ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसूगिरचितया संजीविनी-

समाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदामकृतौ कुमारसंभवे

महाकाव्ये षमासुरतवर्णनं नामाष्टमः सर्गः ।

